

**HACETTEPE HACETTEPE
ÜNİVERSİTESİ UNIVERSITY**

Edebiyat Fakültesi Dergisi Journal of Faculty of Letters

Hacettepe Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Dergisi (HÜEFD) / Journal of Faculty of Letters (HUJFL)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü ve Yayın Kurulu Başkanı / Editor in Chief

Emine Erdoğan Özünlü, *Hacettepe Üniversitesi, eozenlu@hacettepe.edu.tr*

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Tolga Çakmak, *Hacettepe Üniversitesi, tcakmak@hacettepe.edu.tr*

Emre Yağlı, *Hacettepe Üniversitesi, yagli@hacettepe.edu.tr*

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Pınar Batur, *Vassar Üniversitesi, Amerika Birleşik Devletleri*

Prof. Dr. Gert Buelens, *Ghent Üniversitesi, Belçika*

Prof. Dr. Hikari Egawa, *Meiji Üniversitesi, Japonya*

Prof. Dr. Tülin Gençöz, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türkiye*

Prof. Dr. Tanju İnal, *Bilkent Üniversitesi, Türkiye*

Prof. Dr. Richard Moulding, *Deakin Üniversitesi, Avustralya*

Prof. Dr. Alison Pike, *Sussex Üniversitesi, İngiltere*

Prof. Dr. Ralph J. Poole, *Salzburg Üniversitesi, Avusturya*

Prof. Dr. Gisela Procházka-Eisl, *Viyana Üniversitesi, Avusturya*

Prof. Dr. Julian Rentzsch, *Mainz Johannes Gutenberg Üniversitesi, Almanya*

Prof. Dr. Scott Slovic, *Idaho Üniversitesi, Amerika Birleşik Devletleri*

Prof. Dr. Birsen Şahin Kütük, *Hacettepe Üniversitesi, Türkiye*

Prof. Dr. Yaşar Tonta, *Hacettepe Üniversitesi, Türkiye*

Prof. Dr. Gülsün Umurtak, *İstanbul Üniversitesi, Türkiye*

Prof. Dr. Ülo Valk, *Tartu Üniversitesi, Estonya*

Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu, *Koç Üniversitesi, Türkiye*

Doç. Dr. Isabel Caldeira, *Coimbra Üniversitesi, Portekiz*

Doç. Dr. Marie-Henriette Gates, *Bilkent Üniversitesi, Türkiye*

Doç. Dr. Tolga Uyar, *Nerşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye*

Doç. Dr. Luca Zavagno, *Bilkent Üniversitesi, Türkiye*

Dr. Amparo Belloch, *Valencia Üniversitesi, İspanya*

Dr. Gemma Garcia-Soriano, *Valencia Üniversitesi, İspanya*

Dr. Éva Kincses-Nagy, *Szeged Üniversitesi, Macaristan*

Dil Editörü / Language Editor

Emre Yağlı, *Hacettepe Üniversitesi, yagli@hacettepe.edu.tr*

ISSN: 1301-5737, e-ISSN: 2630-5976

Yayın Türü / Type of Publication: Süreli Yayın / Periodical

Yayın Yönetim Yeri / Address:

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dekanlığı

06800 Beytepe, Ankara, Türkiye

(Tel) +90 312 2976810-12

(Fax)+90 312 2992085

e-dergi@hacettepe.edu.tr

Basım Tarihi / Date of Publication: Aralık/December 2018

Baskı / Printed by:

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı

06800, Beytepe / Ankara

Tel: 0312 207 6810-11-12

Edebiyat Fakültesi Dergisi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanmaktadır. EFD ULAKBİM TR Dizin Veri Tabanı, MLA (Modern Language Association of America) International Bibliography, EBSCO Host Academic Search Complete, SOBIAD ve DOAJ tarafından dizinlenmektedir. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Journal of Faculty of Letters is published semi-annually, in June and in December. JFL is indexed in ULAKBİM TR Dizin Database, MLA (Modern Language Association of America) International Bibliography, EBSCO Host Academic Search Complete, SOBIAD and in DOAJ databases. Writers are solely responsible for the content of their articles. <http://dergipark.gov.tr/huefd>

Hacettepe Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Dergisi (HÜEFD) / Journal of Faculty of Letters (HUFJL)

Alan Editörleri / Editors

Erkan Zengin, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Ufuk Özdağ, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü*

Ömür Dilek Erdal, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü*

Yiğit Hayati Erbil, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü*

Özgür Külcü, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü*

Emine Yılmaz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü*

Çetin Türkyılmaz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü*

Zeynep Acan Aydın, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dilbilimi Bölümü*

Alev Karaduman, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Sinem Bozkurt, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü*

Şirin Okyayuz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü*

Zeynep Oral, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü*

Müjgan İnözü, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü*

Murat Kocaaslan, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü*

Tuğça Poyraz, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü*

Birsen Şahin Kütük, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü*

Fatih Yeşil, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Hayrunisa Topçu, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

Nebi Özdemir, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü*

Önsöz

Değerli Okuyucularımız,

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nin 40. cildinin, 1. sayısı ile karşınızda olmanın mutluluğu içindeyiz. Bu sayımızda da alanlarında uzman değerli bilim insanlarının yazılarını sizlere ulaştırmaktan dolayı büyük bir gurur duyuyoruz.

Bu sayımızda Dilbilim, Edebiyat, Psikoloji, Sosyoloji, Tarih ve Sanat Tarihi alanında kaleme alınmış özgün araştırmalar yer almaktadır.

Bu sayımızın yayımlanmasında, danışma, alan editörü ve hakem kurullarında yer almak nezaketini gösteren değerli hocalarımıza, makaleleriyle akademik dünyaya katkı sağlayan akademisyenlere ve emeği geçen tüm arkadaşlarımıza teşekkür ederiz.

Saygılarımla,

Prof. Dr. Mehmet ÖZ

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Dekani

Preface

Dear Readers,

We are happy to welcome the 1st issue of the 40th volume of the Journal of Faculty of Letters. In this issue, we are glad to publish the articles of the valuable scholars who are experts in their fields.

This issue involves original works conducted in the fields of Linguistics, Literature, Psychology, Sociology, History, and Art History.

In the publication of the current issue, I would like to extend my thanks to the scholars for taking part in the advisory, field editor, and reviewer boards, authors for contributing to the academic world with their articles, and people for devoting their efforts to the course of this volume.

Sincerely,

Prof. Dr. Mehmet ÖZ

Dean

Hacettepe University, Faculty of Letters

Editörden

Değerli Okurlarımız,

2023 yılının Haziran ayı sayısı ile sizlere kavuşmanın mutluluğu içindeyiz. Muhteva bakımından oldukça zengin olan bu sayımızda Dilbilim, Edebiyat, Psikoloji, Sosyoloji, Tarih ve Sanat Tarihi alanlarında kaleme alınmış yazılar yer almaktadır.

Bu sayıya yazılarıyla katkıda bulunan yazarlarımıza, akademik alandaki yoğun çalışmalarına rağmen dergimizin kaliteli bir şekilde yayımlanmasında emeği geçen alan editörlerimize ve hakemlerimize teşekkürü borç biliriz. Derginin yayıma hazırlanması sürecinde editör yardımcılarımız Doç. Dr. Tolga ÇAKMAK ve Dr. Emre YAĞLI'nın çok büyük gayret ve emekleri vardır. Kendilerine minnettarız.

Gelecek sayıda buluşmak dileğiyle, iyi okumalar dileriz.

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ

Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Dergisi
Genel Yayın Editörü

Editorial

Dear Readers,

We are happy to meet you with the June issue of the year 2023. In the current issue, which is rich in content, there are articles written in the fields of Linguistics, Literature, Psychology, Sociology, History, and Art History.

We want to thank our authors who prosper our journal with their articles, our field editors, and reviewers who have so far contributed to the quality publication of our journal despite their busy schedules. In the course of the preparations of the journal for publication, we appreciate the efforts given by our assistant editors Assoc. Prof. Dr. Tolga ÇAKMAK and Dr. Emre YAĞLI. We are grateful to them.

We hope to meet you in the next issue and have a good reading.

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ
Hacettepe University
Journal of Faculty of Letters
General Editor

İçindekiler

	Sayfa
Editorial	i-viii
Sosyal Boyutlarıyla Geçmişten Günümüze Beden Tasarımında Sporun Uluslaşma ve Modernleşme ile İlişkisi <i>Mehmet KURTCEBE, Tuğça POYRAZ</i>	1
Yabancı Dil Öğretiminde Ana Dilinin “Bilinçli” ve “Yöntemli” Kullanımı <i>Aylin SEYMEN</i>	18
Dayıcan Napolyon' ve 'Beyaz Kaplan'da Soyтары Figürleri: Quixote Meşkasım ile Picaro Balram <i>Funda BALCI BAYKOÇ</i>	29
Selim Nüzhet Gerçek'in 'Meçhul Kuvvetlere Kurban' Romanında Polisiye ve Fantastik Unsurların İncelenmesi <i>Ercan GÜROVA</i>	46
Toplumsal Hareketliliğin Ölçülmesi Onun Anlaşılması ve Açıklanması İçin Neden Yeterli Değildir? <i>Esra ÇOLAK TÜRE</i>	58
Bizans'ta Hacılık, Hac Merkezi ve Kutsal Tedavi: Alahan Manastırı Üzerine Yeni Bir Değerlendirme <i>Hüseyin Hakan GAZİOĞLU</i>	71
Teknoloji Toplumunda Değişen Üretim Sürecinin Postmodern Hollywood Film Örnekleri Üzerinden Görsel Analizi <i>Selen KOÇAK</i>	86
Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002 Genel Seçimlerindeki AB Söylemi: Dilbilimsel Söylem Analizi <i>Dursun KARAKAYA, Mutlu ER</i>	109
Mimarlık Tarihi Yazınında Tromp ve Sinan Mimarisindeki Ayırıştırıcı Rolü <i>Serhan TUNCER</i>	126
Development and Psychometric Evaluation of COVID-19 Distress Scale <i>Ezgi TRAK, Elif ÜZÜMCÜ, Müjgan İNÖZÜ, Ayşe Bikem HACİÖMEROĞLU</i>	141
Geleneksel-Modern İkiliği Temelinde Aileye Sosyolojik Bir Bakış: Peyami Safa'nın 'Canan' Romanı <i>Ezgi Hazal TURHAN</i>	153
Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın 'Deli Filozof' Adlı Romanında Toplumu Aydınlatma Girişimleri <i>Ali ALGÜL</i>	168
Adli Bilimlerde Ses Kayıtları Üzerinde Manipülasyon İncelemesi <i>Erkan BURUCU</i>	180
Mehmet Celâl'in Manzum Tarihleri ve İstanbul'un Fethine Dair <i>İsmail AVCI</i>	200
Edward Bond'un Teatral Distopyaları: 'Sandalye Oyunları' <i>Tuğba AYGAN</i>	216

	<u>Sayfa</u>
Türkiye’de Yaratıcı Sınıfın Yükselişi <i>Orhan Samet PENÇE, Serkan COŞKUN</i>	230
İ. S. Turgenyev’in 'Birük' Adlı Öyküsü ve “Birük” Sözcüğünün Kökeni Üzerine <i>Ümmügülsüm DOHMAN</i>	249
The Impact of Newspapers on William Blake’s The French Revolution and “Tyger” <i>Hüseyin ALHAS</i>	262
Duino Ağıtları' ve 'Orpheus’a Soneler' Bağlamında Rainer Maria Rilke’nin 1910-1922 Yılları Arasındaki Yaşam Öyküsü <i>Erkan ZENGİN</i>	274
Nitel Bir Veri Toplama Tekniği: Derinlemesine Görüşme <i>Fatih USLU, Erdi DEMİR</i>	289
Sosyoloji Üzerine Sosyolojik Düşünmek: ‘Socius’ Kavramı ve Vadettikleri <i>Abdulkadir İNCE</i>	300
Ayetullah Abdulkerim Heiri Yezdi’nin Kum İlmiye Havzası’nın Ortaya Çıkışındaki Etkisi <i>Mehmet Deniz KARAKIŞLA</i>	315
Dişil Kent Bilinci ve Bir Flanöz Romanı olarak Fosforlu Cevriye <i>Esen KARA</i>	326

Sosyal Boyutlarıyla Geçmişten Günümüze Beden Tasarımında Sporun Uluslaşma ve Modernleşme ile İlişkisi¹

Social and Historical Aspects of Designing the Body with Reference to the Relationship
between Sport and Nationalisation

Mehmet KURTCEBE*, Tuğça POYRAZ**

Öz

Bu çalışmada sosyal bilimlerde giderek daha çok ilgi gören ve beden çalışmaları alanında önde gelen konulardan biri olan sporun uluslaşma ile ilişkisi tarihsel bir düzlemde, modernleşme odağında ele alınmaktadır. Bedene dair benimsenen yaklaşım, bedenin sosyal ilişkilerin taşıyıcısı ve yönlendiricisi olarak edindiği role odaklanmaktadır. Bedene dair bu güncel yaklaşım, spor ve ulus ilişkisinin tarihine odaklanan çalışmalara değinerek sunulmaktadır. Beden ve uluslaşma arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanması ile son dönemde pek çok yeni çalışma ortaya konmuştur. Bahsi geçen çalışmalardan önde gelenlerinden hareketle, beden, spor ve uluslaşma ilişkisi incelenmektedir. Söz konusu ilişkinin sıkı bağlarla kurulduğu ortaya çıkmaktadır. Modernleşme ile ortaya çıkan bedene dair beden eğitimi, sağlık, hijyen, bilim, yönetim gibi alanlara eşlik eden ordu, disiplin, yaşam tarzı gibi alanlardaki yenilikler, devlet ve sporun ilişkisini farklı bir boyuta taşımıştır. Türkiye örneği ele alındığında, beden ve sporun uluslaşma ve modernleşme ile ilişkisi dikkat çekicidir. Türkiye’de modernleşme ile ortaya çıkan dinamiklerin izleri, günümüzde farklı biçimleriyle ulus ve spor ilişkisinde ortaya konmaktadır. Araştırma, Türkiye örneğini incelemesi ve günümüze dair açtığı çerçeve ile bu alana katkı vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Türk modernleşmesi, uluslaşma, spor sosyolojisi, beden sosyolojisi, Cumhuriyet Tarihi.

Abstract

This study explores the relationship between sport and nationalisation in a historical basis focusing on modernisation. It is a prominent issue in body studies with growing popularity in social sciences. The role played by embodied social relations is reflected in the body approach applied in the study. This up-to-date approach is presented with reference to studies addressing history of sport and nationalisation. The relationship between body and nationalisation was redefined in the last quarter of twentieth century and a considerable number of studies have been published ever since.

¹ Yazarın "Tarihsel Sosyolojik Açıdan Beden İmgesi: Türkiye’de Uluslaşma Öncesiinden Günümüze Beden Tasarımı ve Temsilleri" isimli doktora çalışmasından üretilmiştir.

* Araştırma Görevlisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: mehmetkurtcebe@kmu.edu.tr ORCID: 0000-0001-8174-5327

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: tpoyraz@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3717-4728

Current prevailing studies are explored dealing with body, sport and nationalisation. Progressive transitions in areas such as physical education, health, hygiene, science, government as well as army, discipline and life style during modernisation redefined the relationship between nation-states and sport. It is concluded that the relationship between them is strong considering particularly the case in Republic of Turkey. The study aims to explain this relationship with reference to Turkish society and the current situation.

Keywords: Turkish modernization, nationalisation, sociology of sport, sociology of the body, History of the Republic of Turkey

Giriş

Beden imgesinin modern dönemde en belirgin olarak görünürlük kazandığı alanlardan biri spor olmuştur. “Modern sporlar hiç kuşkusuz Avrupalı bilim insanlarının kültür fizik olarak adlandırdıkları kavramın sayısız biçimlerinden biridir” (Guttman, 1994, s.141). Modern dönem öncesinde sporu andıran fiziksel faaliyetler ve oyunlar olsa da spor kavramı içerisinde değerlendirilmeleri güçtür (Vigarello, 2007). Bazı kuramcılara göre ise spor modern öncesi dönemlerden beri varlığını sürdürmektedir (Jonasson, 2013). Zamanın hesaplanabilir birimlere bölünmesi ve hızın denetimi, ölçüm sistemlerinin gelişmesi ve mekânın yönetimi, rekabet kültürünün gelişmesi ve centilmenliğin beden faaliyetlerinde ifadesi gibi modern topluma has yönler, özgün bir beden yaklaşımı boyutu ortaya çıkarmıştır (Eichberg, 2009). Aristokrasiye özgü olan oyunlar ve fiziksel aktivite imkanları, orta sınıfın büyümeye başlamasıyla orta sınıfa yayılmıştır. Buna rağmen, alt sınıflar üst sınıflara özgü sporlara ulaşmakta zorluk çekmektedir. Aynı zamanda hareket, çalışanların bedensel gelişimini sağlamak ve sağlıklı toplumlar oluşturmak için özendirilmiştir. Gençlerin spor yapmasının önemi ve ulusal ilerlemeyi sağlamadaki rolü vurgulanmıştır. Beden üzerinden işleyen bir gelişim söylemi oluşturulmuştur (Vigarello, 2006).

Kültürel çalışmalar tarihsel süreç içerisinde bedensel aktivitenin gelişimini ve bedeninin endüstriye uygun hale getirilmesini ele almaya başlamıştır. Sosyal dünya ile spor gibi teknik yönleriyle anılan alanların buluşmasında rol oynayan nedenlerden biri, söz konusu sosyal bilimler ve teknik bilimler arasındaki etkileşimdir. Fiziksel kültür çalışmaları alanında yapılan araştırmalar, sporun modern dönem öncesinden bugüne gelişimini ve sosyal, kültürel, siyasal gibi alanlarla beraber ifade ettiklerini incelemektedir. Frankfurt Okulu gibi eleştirel teorilerin etkisi altındaki çalışmalarda, sporun kapitalizmin gelişim sürecinde ve endüstrileşme sürecinde payı açığa çıkarılmaktadır. Spor endüstrileşmeden önce özellikle Amerika Birleşik Devletleri’nde yarı özerk bir alan olsa da kapitalist ekonominin alanına dahil olacak biçimde şekillenmiştir (Andrews, 2006). Sporda amatör ruhun, modern olimpiyatların kurucusu Coubertin tarafından benimsenmeye çalışılan centilmenlikle ilişkili halinin; Batıda gelişen, dinin egemenliğindeki beden anlayışıyla bir bağı bulunmaktadır. Söz konusu bağın, Batılı ve beyaz olma ile temsil edilen beden imgesini ve güç ile ilişkili odakları öne çıkarması, kazanç ile kurulan ilişkide açığa çıkmıştır. Coubertin’in renk, dil, din ve geçmiş gibi ayrımlar olmadan herkesin katılabileceği olimpiyatlar idealinin önüne, küresel eşitsizlikler nedeniyle gelişmemiş ülkelerdeki sporcuların nasıl kendini hazırlayıp katılabileceği gibi sorunlar geçmiştir. Dahası, tüm dünyada, zamanla amatörlüğün tanımı ve sporcuların çalışmadığı günler için alacağı maddi desteklerden devletlerin düzenli gelir sağlamasına kadar çeşitli konular kabul görmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği’nden sporcuların özel şartlar sağlanarak yetiştirilmesi gibi ulusal propaganda çabalarına, Olimpiyat Komitesi’nin maddi kazanç sağlayacağı yollar açılması ve bazı sporların yapısı gereği, yarı profesyonel sporcuların kabul görmesi gibi değişimler baş göstermiştir (Llewellyn ve Gleaves, 2016). Amatör spor ruhundan, yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğinde iyice belirginleşen (Llewellyn ve Gleaves, 2016), şirketleşmenin ve reklamların gölgesindeki ve ticari faaliyetlere yönelik fiziksel aktivite tarzının ağırlık kazandığı bir spor dünyasına doğru değişim görülmüştür. Kültürel alana dahil olan spor faaliyetleri, ürünlere dönüşme eğiliminde olmuştur (Andrews, 2006). Bedeni bizim dışımızda, durağan ve geliştirilmeye muhtaç bir nesne olarak görmektense ilişkilerin ve kimliğin ve kişiliğin bir parçası olarak görmek, beden araştırmalarında ağırlığını artırmıştır. Bedenin durağan ve maddi yönündense devingen ve manevi boyutlarının varlığı ortaya çıkarılmıştır (Eichberg, 2007). Beden imgesinin ve onun sporda rekabet gibi kavramlarla birleşen tezahürünün günümüz toplumunda görünürlüğünün arttığı dikkat çekmektedir.

Spor sosyolojisi alanında önde gelen bazı araştırmacılar ve konular bulunmaktadır. Bu alandaki başat konulardan biri ulus ve spor ilişkisidir. Bahsi geçen ilişkiye ışık tutan pek çok konu hakkında çeşitli araştırmacıların çalışmaları bulunmaktadır. Allen Guttmann, Norbert Elias, Eric Dunning, Sigmund Loland ve Henning Eichberg dikkat çeken araştırmalar gerçekleştirmişlerdir (Jonasson, 2013). David L. Andrews, Kevin J. Delaney, Richard Giulianotti, Noel Dyck gibi araştırmacılar; önde gelen eserlerde yer bulmuşlardır ve alanında öncü isimlerden diğerleridir (Newman, 2017). Bu isimlere Georges Vigarello, Alan Tomlinson, Jay J. Coakley, Cheryl L. Cole gibi isimler dahil edilebilir. Bu araştırmada, söz konusu isimlerin ulus ve bedenin düzenlenmesi ile ilgili çalışmalarına değinilerek konu ele alınacaktır. Bahsi geçen isimler arasından, çalışmalarında ele aldıkları konular araştırmanın amacına daha fazla uygun olanlara daha geniş yer verilecektir. Araştırmada dünya çapında araştırmalara yer verilmesinin ardından konu Türkiye özelinde ele alınacaktır.

Spor Tarihi ve Spor Sosyolojisi

Spor kurumsal yapılanmaya sahip bir alandır. Sporun bugün bildiğimiz anlamda bir organize yapıya ulaşması zamanla olmuştur. Bazı araştırmacılara göre on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar olan dönemdeki egzersiz ve oyun faaliyetlerine spor demek mümkün değildir (Guttmann, 2006, Elias ve Dunning, 1986, Vigarello, 2007). Buna rağmen, söz konusu aktivitelerin sosyal yaşamda önemli bir yeri olmuştur. Çalışmanın ve dini aktivitelerin sosyal zamanın çoğunu aldığı bir toplumda, bahsi geçen aktiviteler onların içine karışmış ve sosyal ilişkileri, özlemleri, gerilimleri yansıtacak biçimde yer almıştır. Fiziksel aktivitelerin beden sınırlarını düzenlemede payı olduğu düşünülmüştür (Vigarello, 2007). Hatta, Elias sporu medeni bir toplum olma sürecindeki adımlar dahilinde incelemiş, on sekizinci yüzyılda siyasal alanda yaşanan gelişmelerin modern sporun başlangıcında etkili olduğunu savunmuştur. Ona göre, İngiltere’de siyasal gelişimin Avrupa’nın geri kalanına göre hızlı olması sayesinde parlamenter sistem gelişmiş, Fransa gibi ülkelerin aksine merkezi bir yönetimin olmaması fark yaratmıştır. Merkezi olmayan sistem ve siyasal bilinç ile kulüpler gibi küçük sosyal örgütlenmelerin yaygın olması sayesinde pek çok modern spor, İngiltere’de gelişmiştir (Elias ve Dunning, 1986). Guttmann (2006) sporun sayısallaşma ve ölçüme dayalı olması nedeniyle bilimin ve sekülerleşmenin ışığında gelişmiş bir alan olduğunu savunmaktadır. Sporun sağlığı desteklediği, sağlam bireyler yarattığı ve hastalıklarla mücadelede yeri olduğu savunulmuştur. Önemini giderek artıran hijyen vurgusuyla beraber hareketin önemi vurgulanmıştır (Semenza, 2003; Vigarello, 2007). Ayrıca, eskilere dayanan bir argüman olan sporun askeri alanda faydası olduğu savı varlığını sürdürmüştür (Semenza, 2003).

Sosyal örgütlenme biçimlerindeki değişim, ulusların sporları benimsemesine doğru ilerleyen süreci hızlandırmıştır (Elias ve Dunning, 1986; Vigarello, 2007) Dünyadaki düzenlilikleri ortaya çıkarmayı hedefleyen bilimlerin öne çıkardığı geometrik şekiller gibi evrenle yeni ilişki kurma biçimleri, danslarda yer bulmaya, sarayda sunulan dans gösterilerinde söz konusu figürler bale içerisinde çokça görülmeye başlamıştır. (Vigarello, 2007). Oyunlarda bedenin rolüne verilen dikkat giderek artmıştır. Böylece bir kültür oluşmuş, soylu ve zarif değerleri öğrenmek için belirli kaynaklardan eğitim almak gerekli hale gelmeye başlamıştır (Elias ve Dunning, 1986; Vigarello, 2007). Bu anlatının karşısında yer alan örnekler de bulunmaktadır. Örneğin, İtalya’da “spezzatura”nın sporun doğasına dair nezaketi öne çıkardığı, gerçek fiziksel müdahalelerdense atletik duruşun sergilendiği dikkat çekmektedir (Semenza, 2003) Futbolun on altıncı yüzyılda sert ve şiddet içeren, sokaklarda yapılan bir aktivite olmasına rağmen daha kurallı ve inceliğe dayalı halinin de var olduğunu açıklayanlar bulunmaktadır (Hanson ve Harland, 2012).

Bazı oyunlar beceriye dayalı ve edepli görülürken, iddiayı ve bahse girmeyi öne çıkaran oyunlar da bulunmaktaydı (Vigarello, 2007). Bu nedenle, on sekizinci yüzyılda bugün bildiğimiz anlamıyla sporları temsil eden kriket; tilki avının, at yarışının ve boksun yerini almıştır. On dokuzuncu yüzyılda ise futbol, “rugby”, tenis ve atletizm gibi sporlar, modern biçimlerine bürünmüştür (Elias ve Dunning, 1986). Oyunlarda en çok öne çıkan dayanışma olmuştur. Ayrıca sağlık için sporun faydaları takdir edilmiş, vücut sınırlarını düzenlemeden fit ve sağlıklı olmaya doğru ilerleyen kavramları içeren, bir zaman düzlemine oturan gelişim anlayışında yerini almıştır. Bilimsel gelişmeyle beraber bedenlerin sayılar ve oranlarla incelenmesi, on sekizinci yüzyılda bedenlerle ilgili bir hayal kırıklığı yaşanmasına ve devletten onları

geliştirmek için beklentilere neden olmuştur. Sayılarla sabitlenen adım miktarlarında yürüyüşler, perhizler ve bedenlerin ağırlıklarının ölçülerek denetlenmesi, zıplamanın yüksekliğinin ölçülmesi, koşuda zaman tutulması gibi etmenler performansı sayı üzerinden ölçerek sporu herkese yaygınlaştırmayı sağlamıştır. Hakemlik kurumu doğmuş, hız öne çıkmış, oksijen ile harcanan eforun bağlantısının keşfi ile enerji hesapları başlamıştır (Gutmann, 2006; Vigarello, 2007). Rasyonelleşme modern sporun doğuşunda bir etken olarak yer almaktadır. Ölçüm ve kayıt, modern spordan ayrı düşünülmemektedir. Söz konusu boyutlar rasyonel kültürün spordaki bazı yansımalarıdır (Guttmann, 2006). Bilimin toplumsal iklimde kazandığı ağırlığın spordaki karşılıklarını bulması gecikmemiştir. Ölçme, kontrol etme, inceleme ve dünyayı yeniden inşa etme gibi kavramlar bedeni büyük oranda kapsayan etkiler doğurmuştur.

Fransız Devrimi zamanında oyunlarda belirgin değişimler olsa da kutlamalara yakın özellikleri devam etmiştir. Sporun temelini oluşturan nüve bu tarz kutlamalardan değil, bedensel özelliklere getirilen standartlardan, kurallardan ve ölçümlerden gelmektedir. Oyunlar on dokuzuncu yüzyılda devam etse de daha az kaba ve çılgın olması için düzenlemelere tabi olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl başında yaygınlaşmaya başlayan beden eğitimi salonları, beden algısında değişimlere neden olmuştur. Gücün, hızın, çevikliğin ölçümlerinin yapılması bu gelişmeyi hızlandıran ve somut sonuçlarıyla ortaya konmasını sağlayan bir özellik olmuştur. Bedendeki her bir kasa yönelik egzersizler gelişmekte ve beden kusurlarını gidermeye yönelik faaliyetler kendini göstermektedir (Vigarello ve Holt, 2011). Ayrıca beden hareketlerini düzenlemede eğitimin önemi ortaya çıkmıştır. Örneğin, Alman Turnen jimnastik hareketinin temsilcileri geliştirdikleri eğitim yöntemleriyle ulusal beden eğitimine katkı sağlarken göçmenler yoluyla söz konusu hareketi Amerika Birleşik Devletleri'ne taşımış ve oradaki beden eğitimi üzerinde etkili olmuştur (Pfister, 2009). Yaklaşık olarak aynı dönemde, Fransa'da beden düzenlenmesi için jimnastik hareketini başlatan Amoros, beden eğitimi salonlarında bu eğitimleri birleştiren yöntemlerle bir eğitim anlayışı geliştirerek jimnastiğin uygulanmasını sağlamıştır. Amoros'un öğrencileri ülke çapında ün kazanmaya başlamıştır (Vigarello ve Holt, 2011).

Bedensel aktivitelerin spora doğru evirildiği on yedinci yüzyıl sonrasında sporlar zevk olmaktan çıkıp ahlaki ve bedeni düzenleyen, devletin egemen düşünce biçimine hizmet eden hal almıştır. Sağlığın ötesine geçerek düşüncede ve fiziksel aktivitede verimli olabilmek yeni hedef olmuştur. Bedenin terbiyesi üzerine çeşitli hareketlerin ve egzersizlerin açıklandığı kalistenik gibi alanlarda, beden düzenlenmesi için zihnin ve kişiliğin düzenlenmesinin önemi vurgulanmıştır (Watson, 2018 [1864]). Amatörlük ruhu, on sekizinci yüzyıl sonrasında sporda kendini göstermiş, çoğu kişi bireysel sporları ve takım sporlarını çeşitli dönemlerde bir arada yapma eğiliminde olmuştur. Amatörlük, bir ödül kaygısı taşımadan egzersiz yapmaktan ve katılımı sağlamaktan başka amaç gütmekten doğmuştur. Soylu sınıflarda değer gören aylaklığın yerini, bu tarz amatörlük almaya başlamıştır (Eitzen, 1989; Vigarello ve Holt, 2011). On sekizinci yüzyılda, sporda uzmanlık ve kurallar üzerinde günümüzdeki kadar durulmamıştır çünkü tarım işindeki faaliyetler fiziksel aktivitelerin büyük kısmını oluşturmuştur. Tarlada çalışmayan soylular ise beyefendi olmanın gereği olan at binme gibi aktivitelerle uğraşmıştır. Okullarda on dokuzuncu yüzyıldan çok önce bile toplu oyunlar gibi takımları içeren ve yetenekleri öne çıkaran oyunların oynandığı bilinmektedir. Oysa on dokuzuncu yüzyılla beraber değişen şey, kuvvetin ön planda olduğu bu aktivitelerden kriket gibi uzmanlık ve çeviklik gerektiren sporlara geçiştir. İngiltere'de kriket soyluklardan kırdaki kesimlere doğru yaygınlaşmıştır (Elias ve Dunning, 1986; Vigarello ve Holt, 2011).

Eğitimde başvurulacak disiplin ve ahlak anlayışını kazandırmada sporun önemi ortaya çıkmıştır. Spor ulusların bedenini tasarlaması için araçlardan önemli bir tanesini oluşturmuştur (Sheard ve Dunning, 2004; Pfister, 2009). Bedene seçkin ve arzu edilen yönde hareketlerin kazandırılması için kullanılmıştır. Kişiliği şekillendirmek için spora başvurulduğu, erdemler kazanıldığı ve onurlu yaşamın öğretildiği anlaşılmaktadır. Yarışma ve verimlilikle ilgili değerler, topluma kazandırma ve dürüst olma gibi değerlerle beraber değerlendirilmiştir. Kentsoylu değerleri temel alan bu yaklaşımlar, eski spor kültürünü reddederken amatör ruhu öne çıkarmıştır (Sheard ve Dunning, 2004; Vigarello ve Holt, 2011). Büyüyen kentler ve spor birbirini beslemiş, spor için düzenlenmiş alanlar kentlerde yer bulmuştur (Friedman ve Bustad, 2017).

Modern Olimpiyat Oyunları'nın fikir babası olan Coubertin, ilgi çekici şekilde sporun savaşa bağına kurmuştur. Ona göre, spor ile savaş doğrudan bağlantılı değildir ama spor bedenleri savaşa hazır

tutmaktadır. Buna rağmen, sporda beden ve aklın beraber gelişimin ve sporun daha erdemli davranmak için bir araç kullanılmasında öneminin farkında olan ve bu yönde çalışmalar yürüten Coubertin, savaşta bile spor ile elde edilen karakterin fark yaratacağını savunmaktadır. Spor sayesinde savaşta dahi daha insani, daha az şiddet yanlısı ve her konuda daha yetenekli bireyler yetişeceğinden emindir (Coubertin, 2018 [1912]). Örneğin, Japonya’da ulusal beden yaratma çabası, eğitim ve disiplin aracılığıyla Dünya Savaşları öncesi ve esnasında, dövüş sanatlarının işe koşulmasıyla sonuca ulaşmıştır (Manzenreiter, 2008). Coubertin’in açık şekilde inandığı bu gelişim kurgusunu ulusların benimsememesi işten bile değildir.

Yirminci yüzyılın başında spor hala büyük oranda İngiliz icadı, orta ve üst sınıflarca daha çok benimsenen bir uğraş olarak görülmüştür. Jimnastik kuralcı doğasıyla savaşlardaki yenilgilerden sonra gelişmiştir. Örneğin, Ling’in İsveç’te gelişen jimnastiği buna işaret etmektedir (Vigarello ve Holt, 2011). Ayrıca, Avrupa’dan Amerika’ya pek çok ülkede jimnastik gelişmiştir. Almanya, Fransa, Slav ülkeleri, Amerika Birleşik Devletleri bu ülkeler arasında yer almaktadır. Bu jimnastik hareketleri arasında örneğin Almanya’daki “Turnen” hareketi siyasal bir harekettir ve ulusal bir boyutu vardır çünkü performansı ulusal hedeflerle buluşturmaktadır. Fransız etkisindeki Alman ulusunu geliştirmekle başlayan çaba, Alman göçmenler sayesinde Amerika Birleşik Devletleri’ne uzanan bir etki yaratmıştır. Almanya’yı taklit eden Slav ülkeleri de olmuştur (Pfister, 2009). İngiltere’de etkili olan spor ise yarışmanın kendisini öven, aşırı kuralcılık değil eşit şartlarda yarışmayı öne çıkaran, bireysel farklara değer katan bir alan olmuştur. Bilimde yalnızca özel kasların değil genel egzersizin faydası ve oksijenin ve solunumun faydalarının ortaya konması gibi faktörler jimnastiğin popüleritesinin azalarak sporun öne çıkmasını hızlandırmıştır (Vigarello ve Holt, 2011). Her şeye rağmen, on dokuzuncu yüzyıl sonunda ağırlık jimnastikte olmuştur ve bu ancak Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra gerçek anlamda değişmiştir. Ulusların arasındaki rekabet ise kendilerine uygun olan beden yaklaşımlarını uygulama mücadelesini içermektedir. Bu mücadelede çeşitli sporların zamanla öne çıkması, sporun beden siyasetindeki konumunu ortaya koymaktadır.

Yirminci yüzyılda, spor derneklerinin demokratik yapısı nedeniyle iyi vatandaşlar yetiştirmedeki yeri ve gençler arasındaki popülerliği artmıştır. Zamanın parçalanması, ölçüm tekniklerinin gelişmesi gibi faktörler antrenmanı ön plana çıkarmıştır. Antrenman, atların yarışlara hazırlanmasından gelen bir kelimedir ama spora uyarlandığında beslenme düzeninden bedeninin hazırlanmasına kadar süreçleri içerisine almıştır. Pratik yapmanın gelişim ve performans açısından önemine dikkat çekilmiştir. Bedenin normalde verebileceğinden fazla enerjiyi verebilmesini sağlamak hedeflenmiştir. Yirminci yüzyılın başında dahi antrenman yerleşik bir düzen haline gelmeye başlamış ve antrenörlerle çalışma alışkanlığı baş göstermiştir (Vigarello, 2006). Amerika Birleşik Devletleri’nde bireysel gelişim motivasyonu ile birleşen beden söylemleri, vücut geliştirmenin de erken dönem hallerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yirminci yüzyılın başında dahi bu uğurda ilaç kullanımına kadar varan gelişim yolları denenmiştir (Andreasson ve Johansson, 2019). Bedenin ölçülerek çalışmanın sonuçlarının fiziksel görünüme ve performansa yansımalarını tespit etmek yaygınlaşmıştır (Vigarello, 2006). Amerika Birleşik Devletleri’nde, bu dönemde, günümüzün popüler sporlarının yaygınlaştığı dönem yaşanmıştır. Basketbol, beyzbol gibi bazı yeni sporlar yaygınlaşırken atletizm gibi alanlarda ulusal sporcuların başarıları takdir görmüştür (Buckley ve Walters, 2010).

Bu gelişmelerle birlikte dışarıda olan beden yüceltilmekte, plaja, kıra gitmek gibi faaliyetler özendirilmekte ve dış görünüşte belirli standartların yakalanması önem kazanmaktaydı. Fazla kilolu olmanın hastalıklara açık olmayı getirdiği giderek daha çok ortaya konmaktaydı. Tembelliğin karşısında çalışmak ve iç disiplin söz konusu söylemlere ekleniyordu. Dikkati vererek spor yapmak ve konsantrasyon için disiplin savunulmuştur. Spor yapanların sayısı Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra artmıştır. Sporun ulus bazında geliştirilmesi için Fransa’da bröve verilmeye başlamıştır (Vigarello, 2006). Amerika Birleşik Devletleri’nde ise spor yarattığı kahramanlar ile hem topluma yön veren ve başarıyı öne çıkaran örnekler ortaya koymuş hem de yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde sıkıntılı dönemler geçiren toplumun uğraşı haline gelmiştir. Amerika Birleşik Devletleri örneğinde dikkat çekici olan medyanın bu yöndeki rolüne dikkat çekilmektedir (Nelson, 2005). Gençlerin spor yapması, ulusun hedeflerini yakalamak ve sosyal düzen için sporun rolü vurgulanmıştır. Spor popülerliğini artırmış, yaygın olarak izlenmeye başlamış, başarılı sporcular ulusal kahramanlara dönüşmeye başlamıştır. Televizyonun yaygınlaşması, boş zamanı düzenleme çabaları

söz konusu duruma katkıda bulunmuştur. Beden üzerinden sınırların zorlanması ve çok yüksek hedeflerin yakalanabileceği inancı ile beden, bir sonsuzluk kültürü yaratmaktadır (Vigarello, 2006). Sonsuzluk kültürü tam da ulusların ihtiyaç politikalarını inşa edebileceği bir zemine oturmaktadır. Ulusların adeta ezelden beri var olan birliklermiş gibi kendini sunma isteğinde bedene başvurusu, bedenin niteliğinden gelen bir eğilimdir.

Sporu insanlığın gelişiminde bir mihenk taşı, insanlığın gelişiminin bir sembolü olarak ele almak beden odaklı çalışmaların azımsanmayacak bir kısmı tarafından benimsenmektedir. Elias ve Dunning (1986)'in medeniyetin gelişiminde sporun yerine değindikleri kuramı, Elias'ın figürasyonlar olarak kavramsallaştırdığı, sosyal birlikler yaratma ve gelişim idealleriyle buluşan bir spor anlayışını öne çıkarmaktadır. Elias ve Dunning'in kuramında medeniyetin Batı merkezli olarak geliştiği iddiası, endüstrileşmiş toplumların tek düze ve resmiyete dayalı yaşam biçiminde sembolik bir yarışma ruhu sayesinde stresin boşaltımının mümkün olduğu bir işlevi yerine getiren spor savıyla buluşmaktadır. Sporun aynı zamanda soylu kültürünün vücut bulduğu pratikler içerdiği ve nezaketin vuku bulduğu bir alan olduğu savunulmaktadır. Şehirleşme ile şehirlerde yerleşik olarak ortaya çıkmaya başlayan toplumsal sınıflar, sporun gelişiminde etkili olan kitleleri yaratmıştır. Topluluk halindeyken nasıl hareket ettiğimizi görmek için spora yer vermek tercih edilmeye başlamıştır çünkü sporun nispeten sert çekişmeleri gizleyen yapısı, daha ciddi sosyal oluşumların dinamiklerini ortaya koyan işaretler sunmaktadır (Jonasson, 2003). Sporun bir eğlence atmosferi içerisinde insanları bir araya getirme ve sert çekişmelerden rahat bir atmosferde çeşitli sembollerini yaşatma imkânı sunması, ulusal ve uluslararası ilişkiler için dikkat çekici sonuçlar doğurmaktadır.

Modernleşme, sporu anlamak için referans noktası kabul edilen dönemleri açığa çıkarmada karşımıza çıkmaktadır. Sporun ortaya çıkışında zaman ile ilgili teknolojilerin yeni örgütlenme biçimleri gibi gelişmelerin payı olduğunu savunan (Eichberg, 2007) kuramcılar bulunmaktadır. Aynı zamanda, sporun modernleşme ile özdeşleştirilmesine tamamen katılmayan kuramcılar mevcuttur. Jonasson (2003) sporun modern bir kavram olmadığını savunmaktadır. Ona göre, sporun geniş ve dar anlamları vardır ve sporun dar anlamı modern dönem ile özdeşleşen değerlerle beraber var olan ve modernliği besleyen bir kavram olarak ele alınabilmektedir. Her şeye rağmen, bugün bildiğimiz anlamıyla sporun belirli bir dönemden sonra oluştuğunu görmek mümkündür. Modern öncesi dönemdeki sporu andıran faaliyetler daha çok oyunlar şeklinde gerçekleştirilmiştir. Sporun dinamiklerinin oluşması için, zamanın etkili şekilde parçalanması ve ölçümü, performansın etkili istatistiklerle takibi, ödül ve yarışma sistemleri gibilerinin bir araya gelmesi gerekmektedir. Sporla sağlıklı nesiller yetiştirilmesi ve sporun bir tür planlı üretim aracı olması nedeniyle sanayileşme ile bağını kurmak mümkündür. Sporun gelişiminde uluslar açısından çalışacak insan gücü yetiştirmenin olduğu dikkat çekmektedir. Aynı zamanda bir disiplin ve beraber hareket etme kültürünü içerdiği için tercih edilmiştir (Eichberg, 2007). Modern dönemin önde gelen uluslarından olan Amerika Birleşik Devletleri, spor ve ulusal boyutlarının incelenmesinde öncülük etmiştir. Bazı araştırmacılar (Andrews, 2006) Amerika Birleşik Devletleri'nin spor ekonomisinin gelişiminin en etkili gözlemlendiği yerlerden biri olduğunu savunmaktadır.

Uluslar, spor ekonomisinin yaratılmasında rol oynamaktadır. Sporun ekonomisi hakkında Amerika Birleşik Devletleri'nin öncü rolünü kapitalizmin gelişiminde ve geç kapitalist dönemin yönlendirdiği ilişkilerde bulmak mümkündür. Delaney (2003) stadyumların inşasında yapılan tercihlerin yönlendirilmesi açısından ekonomik kaynakların dağılımında sporun kullanımını, neoliberalizmin etkilerini incelemektedir. Giulianotti (2009) küreselleşmeyi tetikleyen bir faktör olarak sporun rolünü vurgulamaktadır. Spor; ekonomik, sosyal, kültürel ve politik küresel birliğin oluşumu için gerekli şartların olduğu bir alandır. Söz konusu birlik, ulusları da kapsayan sosyal grupların ortak bir noktada buluşmasına dair imkanların potansiyelini artırmaktadır.

Sporun uluslar açısından ekonomi dışında bir arada ele alındığı çeşitli konular bulunmaktadır. Günümüz sporunda adil bir yarışma ortamı olması adına çeşitli çalışmalar ortaya koyan Loland (2002), ahlaki olarak düzenleyici etkiye sahip değerlerin ve adalet yaklaşımlarının kılavuzluğunda sporun adil bir alan olacağını savunmaktadır. Bedeni, ulusal başarı adına illegal yollardan manipüle etmenin zararına değinmektedir. Van Dyck (2012) ve Coakley (2017) çocukların spor yapmasına çağdaş toplumun atfettiği öneme dikkat çekmektedir. Ulusun geleceğini inşa etmek adına sporun üzerinde sıklıkla durulmaktadır.

Ulusların başarısı rekabet ortamının spora yansımaları sağlamaktadır. Sporda rekabeti sağlayan boyutlardan biri, güçlü bir ulusu kendi yarattığı sporda yenerek gücünü ispat etmek olmuştur. Çeşitli ulusların başarılarının arkasındaki temel faktörlerden biri bu olmuştur (Guttmann, 1994). Sporun ulus başarısını öne çıkarmak için kullanılması, popülizm (Tomlinson ve d., 2021) ve sporun belli bir etnik gruba veya ırka ait gibi görülmesi (Duning, 1999) sonuçlarını doğurmaktadır. Sporcuların kimlikleri, ulusları ve başarıyı temsil edecek şekilde yorumlanabilmektedir (Cole ve d., 1998). Tüm bu kuramlar ulus, beden ve spor ilişkisini ortaya koysa dahi modernleşme ve bedenin tasarımı ile ulus ve beden ilişkisi üzerinde daha çok durulması yerinde olacaktır. Beden tasarımı, günümüz uluslarının spor gibi beden pratikleri ve toplumsal yaşamın ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarında derinden etkileyen izler taşıdığı dikkat çekmektedir.

Ulus ve beden ilişkisini ortaya koyan çağdaş kuramcılardan önde gelenlerinden biri Foucault'dur. Foucault modern spor ile ilgili doğrudan analizlerde bulunmamış olsa da beden ile ilgili yaklaşımları pek çok alanda ilgi görmektedir. Spor ile bağlantılı olarak bu ilişkiyi açıklayan kuramcılardan bir kısmı ağırlıklı olarak Foucault'nun yaklaşımından faydalanmıştır. Bunlar arasında toplumsal cinsiyet ağırlıklı olarak çalışmalar ortaya koyan Cole (1996, 2004) ve Andrews (1993) bulunmaktadır. Cole beden ve teknolojinin etkileşimini spor odaklı olarak incelenmekte ve cinsiyetin kültürel boyutuna odaklanmaktadır. Bunun yaparken politikaların rolünün beden pratikleri üzerindeki etkisini göz önünde bulundurmaktadır ve ulusun politikaların geliştirilmesindeki yerine değinmektedir. Andrews ise sporun, toplumdaki güç ilişkilerini, imtiyazlılar ve imtiyazlı olmayanlar arasındaki farkı bedende yansıtabilecek şekilde düzenlenmiş bir alan olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu farkı yaratan yapılardan önde gelenlerinden biri ulus devlet olarak yer bulmaktadır. Foucault'nun gözetim ve biyoiktidar kavramını spor ekseninde ele alan Vigarello (1978), beden üzerine çalışmaların spor konusundaki merkezi konumunu ortaya koymuştur. Bahsi geçen çalışmada, bedeni yönlendiren iktidar odaklarında ulus devlete yer verilmektedir. Bu noktadan itibaren bedenin modernleşme ilişkisinde beden tasarımı ve sporla bağını ortaya koyan çalışmalara değinmek yerinde olacaktır. Ardından, Türkiye özelinde modernleşme ve beden tasarımının aldığı biçimler spora değinerek ele alınacaktır.

Beden Tasarımı ve Uluslaşma

Uluslaşma modernleşme ile ilişkili bir kavramdır. Modernleşmenin izlerinin sürülebileceği kavramsal alanlar olarak toplumsal boyutlarıyla siyaset, ekonomi ve kültür öne çıkmıştır. Bilimde yaşanan gelişme tıp ile bedene müdahale edilebileceği ve yaşama dair çeşitli alanlarda gelişmeler kaydedilebileceği inancını beraberinde getirmiştir. Bilimde Aydınlanmadan sonra yaşanan ilerleme, yirminci yüzyılda ağırlığını korumuş ve bedene müdahaleler devam etmiştir. İdeolojiler ise hem bedenden etkilenen hem de beden üzerinde etkiler yaratan boyutlar kazanmıştır. Siyaset alanında ise ulus devletlerin toplumların imajını belirleme gayreti bedenle ilgili çalışmaları içermiştir. Ayrıca, ekonomik alandaki gelişmeler ulusların beden politikalarında etkili olmuştur. Ulusların ortaya çıkışı, sanayileşme, ulus-devletlerin kurulması, dinin kamusal ve özel alandaki tezahürlerinin sorguya açılması ve bilimdeki gelişmeler ile beraber vuku bulmuştur.

Uluslaşmanın yukarıda bahsi geçen mahiyetini anlamak için uluslaşma kavramının tanımına ve kavrama dair sosyoloji alanında kuramsal yaklaşımlara değinmekte fayda vardır. Uluslaşma, millet olma sürecini tanımlamaktadır (Türk Dil Kurumu Sözlüğü). Millet, "Çoğunlukla aynı topraklar üzerinde yaşayan, aralarında dil, tarih, duygu, ülkü, gelenek ve görenek birliği olan insan topluluğudur". (Türk Dil Kurumu Sözlüğü). Ulusların oluşumunu ve özelliklerini ele alırken temel bir ayrım öne çıkmaktadır. Ulusların arasındaki ayrımların tarihin ilk dönemlerinden beri var olduğunu savunan argümanlar ile tarihi uzantıları olmasına rağmen ulusların yakın dönemde oluşmuş olduğunu savunan argümanlar bulunmaktadır (Coakley, 2018). Diğer bilimsel alanlarla karşılaştırıldığında, yakın dönemde tanımlanmış bir alan olan sosyolojide, ilk dönem kuramcılarının ulusla ilgili argümanları, ulusların varlığını daha çok yakın döneme temellendirecek şekilde gelişmiştir. Buna rağmen, ilk dönem kuramcılarında ulusların mahiyeti ve kökleri ile ilgili derinlemesine tespitler bulmak güçtür. Ne var ki, ulusla ilgili parçalardan oluşan savlar, ileriki dönemde kuramcılar üzerinde etkili olmuştur. Durkheim ve Weber'in etkisini Gellner, Smith gibi kuramcılarda görmek mümkündür. Çatışmaya odaklı boyutlarıyla Marx'ın etkisi hissedilen Kedourie'nin

yanında, modernleşme tartışmalarına temas eden Anderson yer almaktadır (Thompson ve Fevre, 2001). Anderson (1983), Gellner (1983) ve Kedourie (1960) gibi kuramcıların ulusların modern kavramlar olduğu savına bazı yönlerden katılan Smith (1983), modern uluslar ile modern öncesi kökler arasında bir bağ bulunduğunu savunmaktadır. Kedourie'nin savında ulusların dinamik karakterinin göz ardı edildiğini açıklamaktadır.

Smith (2009)'in açıklamaları, sembollerin etkinliğini yansıtan bir ulus yaklaşımını içermektedir. Beden imgesinin sembolik boyutu, beden imgesi ve ulus ilişkisinde söz konusu yaklaşımın önemini açığa çıkarmaktadır. Smith, Durkheim'ı takip ederek ritüeller ve sembollerin önemini benimserken Weber'in modern devlet kuramındaki rasyonel yapıyı ve toplumda öncü kişilerin edindiği rolü benimsemektedir. Dahası, Durkheim'ın birliklerin ardında yer alan birleştirici unsurların birden ortaya çıkmadığı ve dönüşüme dair tespitlerine yer vermektedir (Thompson ve Fevre, 2001). Beden ve uluslaşmanın bir arada ele alındığı konular; bedenın görünümü, faşizmin bedene yaklaşımı, güzellik açısından bedenın hedefler doğrultusunda konumlandırılması, Viktorya döneminde cinsiyet ve disiplin odağında beden ve yirminci yüzyılın dinamikleri içerisinde bedenın konumunu içermektedir (Whiffin, 2016). Bedenın günümüzde sosyolojik incelemede artan önemi, günümüze dair yeni çerçeveler oluşturacak araştırmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Uluslaşma ve modernleşmenin beden üzerinde, modernleşme özellikleri açısından, etkileri olduğu gibi, bedenler değişimin yaratılmasında rol oynamıştır. Batı'da yirminci yüzyıla doğru iyice şekillenmiş olan uluslaşma ülküleri, beden tasarımının imparatorluklar döneminden miras kalan tarzını alıp uyarlayarak spor ile harmanlamış ve beden duruş şekline verilen önemi vurgulamıştır. Söz konusu ülküler, yirminci yüzyılın ilk çeyreği ardından üçüncü çeyreğine kadar etkili olan iki kutuplu dünya düzeni ekseninde ulusun beden ve spor ile ilişkisini kurmuşlardır.

Coubertin, on dokuzuncu yüzyılda iyice belirginleşen, tıbbın ve bedeni bilimle yönetmenin öne çıktığı bir söylemin uzantısını oluşturmaktadır. Coubertin insanların modernleşme ile değişen dünya düzeninde yaşadıkları hızlı değişim nedeniyle tabi oldukları mutsuz ve sağlıklı halin, spor sayesinde iyileşeceğine inanmıştır. Spor, bir oyun olarak kültürün yaratım sürecinde bedenın enerjisini düzenlemekte ve yeniyi inşa etmekte etkili olmuştur. Hem Nazi Almanyası'nda hem de Sovyetler Birliği'nde spor yalnızca makinelerin değil insanların da değişebileceği ve üretebileceğine inanç ile gelişmiştir. (Hoberman, 1984). Askeri ve teknolojik gelişmeye uyumlu bireyler ve toplum yaratmak ise bilim odaklı gelişen bir diğer hedefi oluşturmuştur. Hem bireylerin bedenlerini disipline ederek hem de toplumsal organizasyonu sağlayarak askeri ve teknik anlamda üstünlük kurmak, Aydınlanmadan sonra Batı'ya atfedilen başarıların kökeninde yer alan önemli faktörlerden biri olmuştur. Söz konusu başarıların kökeninde yer alan özellikler, on dokuzuncu yüzyılda gelişmeye başlayan kitle sporları ve fiziksel kültür çalışmalarında benimsenmiş, yirminci yüzyıla da aktarılmıştır. Almanyada on dokuzuncu yüzyıl başından itibaren etkili olan Turnen hareketi, temelinde Alman geleneklerinin yer aldığı, bedeni düzenlemek adına eğitimi işe koştan ve bu yönleriyle uluslaşma projesi ile sıkı bağları olan bir toplumsal beden hareketidir. Yaklaşık aynı dönemde İsveç'te Ling tarafından geliştirilen toplumsal jimnastik hareketi ise bilimselliği, basitliği ve söz konusu basitlik sayesinde herkesin katılımı ve toplumsal birliği hedeflemiş, ulusun beden ülküsünde bir araya gelmesine ön ayak olmuş bir beden yaklaşımıdır. İngiltere'de sert ve kırsal karaktere sahip oyunların spor olarak düzenlenmesi, eğitimle toplumu geliştirmeyi amaçlayan ulus devletin oyunları, kurallar ve İngiliz karakterindeki nezaket ile buluşturup "fair play"i ön plana çıkarması ile neticelenmiştir. Böylece ortaya çıkan sporlar, modern sporların temelindeki yapı taşları olarak kabul görmektedir. Ulus adına savaşma olgusu, söz konusu gelişmeler neticesinde yüceltilmiş ve askeri biçiminden farklılaşmıştır (Pfister, 2003). Almanyada kültür ülküsü etrafında birleşmiş ulusu koruyacak gardiyanların yaratılmasında kültür anlayışının bedenle buluşması hedeflenmiştir. Almanlar ulusal karakteri yansıtmayan İngiliz spor anlayışını eleştirse de İngiltere'de de profesyonellik eleştiriye tabi tutulmuş ve amatör bir karakterin peşinden koşulmuştur. Bu nedenle Almanyada ve tüm Avrupa'da spor anlayışı zamanla benimsenmiştir (Reicher, 2020).

Almanya, İsveç ve İngiltere'de ortaya çıkan beden yaklaşımlarının, ulus devleti kurma süreci ile bağı vardır. Almanya'da sanayide gelişme arzusu ve farklı monarşiye ait yapıları ulus idealinde birleştirirken

dışarıdan tehditleri engelleme çabası Turnen hareketine karakterini kazandırmıştır. Modern ulusun ihtiyaç duyduğu iş gücü kadar Fransız tehdidine karşı savaşta yer alacak asker yetiştirme ve dışarıya karşı birlik olma arzuları öne çıkmıştır. İsveç benzer şekilde, zamanla bir tehdit halini alan Rusya'ya karşı savaşta etkili olması için ve sınırları aşacak derecede örnek bir beden projesi yaratmak için jimnastiği öne çıkarmıştır. İsveç jimnastiğinin erkekliği ön plana çıkaran Viking köklerine sadık yapısı bunu desteklemektedir. Buna rağmen, İsveç ulusal projesinin bir parçası olarak hedef koşulan herkes tarafından uygulanabilmesi ilkesi, kadınların da katılımını sağladığı için pek çok ülkede benimsenmiştir (Pfister, 2003). İngiltere'de, Almanya ve Fransa gibi ülkelerin aksine spor, bireysel aktiviteye yönelik, yerel faktörlerin egemenliğinde gerçekleşmiş ve sanayileşmenin bireysel boyutu öne çıkmıştır (Szymanski, 2008). İngiltere'de sanayileşmenin yoğun etkisi, spor kültürünün oluşmasında hem kitlelerin etrafında bir araya geldiği bir kavram olmuş hem de modern dünyanın ritim ve beden gerekliliklerinin uygulandığı bir alan olmuştur. Spor yaklaşımı zamanla farklı beden yaklaşımlarının etkili yönlerini de adapte edip rekabeti düzenleyerek öne çıkmıştır. Günümüzün spor kavramına daha çok yaklaşan, on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başı spor yaklaşımı, Batı'dan dünyaya yayılan bir rota izlemektedir (Pfister, 2003). Fakat ulusal spor yaklaşımları geliştirerek egemen ülkelere çeşitli spor branşlarında üstünlük sağlayabilmek, uluslaşmasını daha geç sağlamış ülkelerin bazı zamanlarda önemli başarılar kazandığı bir meydan okuma olmuştur (Guttmann, 1994).

Hoberman (1984) bedenın duruş şeklinin, güç ile bağı olduğunu savunmaktadır. Bireysel bedenın olduğu kadar ulus devletin beden politikasının bir duruş şeklini temsil ettiğini açıklamaktadır. Verimlilik, atletizm gibi değerler beden politikasına adapte edilebilmektedir. Beden imgesi bu uğurda zihinlerdeki bir tarz olarak işe koşulmaktadır. Hoberman'a göre sağ ve sol ideolojiler bedenın ulusal açıdan tasarımına farklı yaklaşımlar. Hoberman söz konusu farklı liderlik yaklaşımlarına atıfla ele almaktadır. Bedenın duruş şeklinin hem liderliği yansıtmada hem de beden politikalarının mahiyetini yansıtmada etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Sağ eğilimli yönetimler atletik duruşu benimserken, sol eğilimli yönetimler düzene bağlılığı temsil eden duruşları benimsemiştir. Sağın eğilimini temsil eden kendini beğenen beden anlayışı, askerliğin antik dönemlerden beri siyasete açtığı kapıdan en cesur ve güçlü olanın geçtiği ilkel bir düzende etkili olmaktadır. Modern dönemde söz konusu imge, sporcu ve güçlü lider imajına evrilmiştir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında etkili olan faşist rejimlerde söz konusu imaj, spor ve kas gücünü öne çıkarırken daha liberal sağ görüşlerde kahramanlığın sunumu öne çıkarılmaktadır. Faşist düşünce biçiminde zaman ve mekânda insanın hâkim olması, ilerlemesi, hızı yakalaması ve üstün bir yapıya sahip olması üzerinde durulmuştur. Komünist yönetimlerde ise enerji ve hızın serbest halinden öte yönlendirilmesi üzerinde durulmuştur. Komünizmde liderin halka atfetmiş olduğu, emeği ve çalışmayı öne çıkaran beden üstünlüğü öne çıkarılmıştır. Liderin böbürlenmesinden kaçınıldığını düşünmek mümkündür. Örneğin Çekoslovakya'da Batı ve Kuzey Avrupa'da gelişen beden yaklaşımlarındaki erkeksi tavır benimsenmemiş, disiplin ve düzen vurgulanmış, spora bilimsel yaklaşımlar geliştirilmiş ve sosyalist rejimin sonuna kadar sosyalizmin gerçek yaşamdaki, yani pratikteki uygulamasını temsil etmiştir (Roubal, 2003).

Toplumun imajı, liderin imajı haricinde beden ile özdeşleşen bir başka boyutu oluşturmuştur. Faşist ideolojide toplumun biyolojik bir vücut gibi görülmesi kabul görmektedir ve insana benzetme sayesinde toplumun kendisinin güçlü ve atletik görünümünün sembolik ifadeleri yer bulmaktadır. Komünizmde ise Marks'ın düşüncelerinden hareketle, biyolojik vücut benzetmesi tamamen dışarıda bırakılmasa dahi toplumun devlet bünyesinde bir bütün olarak görülmesinden proleteryanın rolü üzerinde durulmuştur. Proletarya atletik özellikler sergilemekten uzaktır ve öjenik beden üstünlüğü argümanları burjuvanın ürünü olarak görülmektedir. Sporun devlet nezdinde yüceltilmesi sağ tandansta yer bulurken sağın radikal savunucuları arasında Nietzsche gibi ırklar arasında ayırım yaparak beden ve karakter farklarını vurgulayan düşünürlere başvurulmuştur. Sol eğilimli çevreler ise bedendense akıl üzerinde durmuştur. Faşizmin büyüme, gelişme, üreme, ilerleme gibi bedene atfettiği ve yücelttiği kavramları, beden hakkında bir yanlış bilinç ile özdeşleştirmiştir. Yeni bir şeyin inşası, faşizmde yer bulan bir argüman olarak yaratımın, yıkımı barındırmadan mümkün olup olamayacağı sorusunu akla getirmiştir. Devrimin mümkün olması için sert ve güçlü proletaryaya ihtiyaç olup olmadığı dikkate değer bir sorudur (Hoberman, 1984). İtalya, İspanya gibi faşist yönetimlerin altında yer almış ülkelerde spor ve özellikle futbol, itibar kazanmanın aracı ve yönetimi

pekiştirmenin aracı olmuştur (Tunis, 1936). Sporun ilk olimpiyatlardan itibaren kazandığı ritüel benzeri birleştirici etkisi, sol kanattaki hareketlenmeyi sağlayacak psikolojik dinamiklerin yaratılmasında etkili olma potansiyelini taşımıştır. Nitekim komünist devletler, sporda başarı uğruna çeşitli programlar uygulayarak ulusun bedenini tasarlamak adına sporda başarıyı yakalamaya çalışmıştır. Sonrasında faşist yönetimlerden siyaseti devralan ülkelerde ve sosyalist ülkelerde spor, toplumun bedenini tasarlamak için benimsenmiştir. Buna rağmen, yirminci yüzyılın ortasına doğru spor kitlesel özelliğinden sıyrılmış ve tüketimin öne çıktığı bir hal almıştır (Hoberman, 1984). Tüketimle sporun bağı, örnek gösterilecek bireyler üreten ve vatandaşını özendiren ulus devlet yaklaşımını değiştirmemiştir. On dokuzuncu yüzyılda güçleri, duruşları, karakterleri ile örnek olarak sunulan jimnastikçilerin yerini alan sporcular, tüketim ağırlıklı olarak dahi olsa beden yaklaşımında örnek olarak öncülük etmişlerdir (Roubal, 2003).

Modernleşme öncesi ve sonrası ekonomik boyut göz önünde bulundurulduğunda sanayileşmenin etkisini hissetmek mümkündür. Beden tasarımı üzerine pratikler de böyle bir ortamda gelişmiştir. Ulus devleti kalkındırarak iş gücünü yaratmanın bir aracı spor olmuştur. Fakat, spor iş gücü yaratmanın ötesine geçerek farklı ekonomik unsurlar ile bağlar oluşturmuştur. Roubal (2003) kitlesel spor hareketleri ile üretime dönük modern toplum arasında kurulan sıkı bir bağ olmasına rağmen, spordaki estetik beden yaklaşımının tam da bu bağı görünmez kılmaya yaradığının altını çizmektedir. Bu nedenle dikkatli bir sorgulama ile hayali cemaat (Anderson, 1983) olarak ulusun birleştirici özelliğinin sporda öne çıkarıldığı ve estetik ile sınıf farkları ve etnik farklar gibi ayrımların göz önünden uzaklaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenlerle tek tip, homojen, bir arada görüntü sergileyen spor yaklaşımları öncelikli olarak tercih edilmiştir. Almanya’da İngiliz etkisi ile benimsenen sporlar, işçi sınıfı arasında yoğun ilgi görmüştür (Reicher, 2020). Bu hareket zamanla Avrupa’nın en büyük işçi sınıfı spor hareketine dönüşmüştür. İşçi sporu hareketleri, tüm Avrupa’da, burjuvanın rekabet ve ödül kültürüne karşı çıktığı için sert mücadeleyi daha az içeren spor dallarını tercih etmiştir (Tunçkol ve Şahin, 2011). Sporun öncelikle burjuva tarafından sahiplenilmesine tepki olarak işçiler, kendi spor hareketini oluşturmuş ve sporlar işçi sınıfı arasında büyük oranda kabul görmüş ve kitleselleşmiştir. Aynı zamanda, jimnastik akımı etkisini kaybetmeye başlamıştır. İngiltere’de ise sporun yaygın kitlesi yine işçi sınıfı arasında yer almıştır. Jimnastiğin yaygınlığının azalmasında, işçilerin olimpiyatlar gibi ulusun ön plana çıkabileceği yerlerde bulunmayı reddetmeleri rol oynamıştır. Böylece, Alman karakterine sahip çıkan jimnastik merkezli beden tasarımı yerini spor almıştır. Yirminci yüzyılın yarısından sonra ise sınıfsal spor hareketleri ulus ve beden arasındaki ilişki bulanıklaşmış ve spor daha profesyonel ve farklı bir prestij alanı olmuştur (Reicher, 2020).

Sporun günümüzde daha çok seyirciye dönük ve endüstriyel yönü öne çıksa da uluslar açısından sağlam temellere dayanan geçmişinde beden tasarımıyla ilişkisinin rolü vardır. Bedenin vücut geliştirme, fit olma, sağlıklı olma gibi bireysel hususiyetlere yansıyan güncel tasarım dinamiklerinde devletin payı daha görünmez olsa da sağlıklı beden söyleminin ulus devlet ile ilişkisi güçlüdür. “İki savaş arasında ...devletlerini veya uluslarını temsil eden sporcular, hayali cemaatlerinin önde gelen temsilcileri olmuştur” (Hobshawn, 1990, s.143). Dahası, sağlıklı bedenler ulus devletin devamlılığı için ve vatandaşların denetimi için dün olduğu gibi bugün de önem arz etmektedir. Bunu spor organizasyonlarının neredeyse tamamının milli bir yarışma platformu biçiminin olmasından ve sporda milli ritüellerin öneminden bile anlamak mümkündür.

Türkiye’de Beden Tasarımı Aracı Olarak Sporun Uluslaşma ve Modernleşme ile İlişkisi

Türkiye’de beden tasarımı spor odaklı olarak beden terbiyesi kavramı ağırlıklı olarak incelenmiştir (Akın, 2004). Cumhuriyet öncesi ve sonrasında uluslaşma ve modernleşme çabalarının bedendeki tezahürü beden terbiyesi ile ilgili olduğundan, söz konusu sürece eşlik eden ahlaki düzenlemeler ile beden üzerindeki devlet kısıtlarını vurgulayan söylemler ile beraber ele alınmıştır (Çağlı, 2011). Beden terbiyesi, beden eğitimi ile yakından alakalıdır. Söz konusu alakayı sorgulayan çalışmalar bulunmaktadır (Günay 2013). Beden terbiyesi çerçevesinde oluşan sosyal birlikler, ulusların gelişiminde etkili yapılar oluşturmuştur. Beden terbiyesinin uluslaşma ile bağı, Osmanlı Devleti’ndeki azınlıklar ve Türk tarihi açısından önem arz etmektedir (Günay, 2017). Bunların yanında Türk Ocakları ve Halkevleri gibi halka

temas eden kurumlarda beden pratiklerinin aldığı biçimleri inceleyen araştırmalar mevcuttur (Candan ve Bağırhan, 2010).

On dokuzuncu yüzyılda Avrupa’da jimnastik önceliğinde gelişen beden hareketleri, Osmanlı Devleti’nde karşılığını bulmuştur. Osmanlı toplumunda modernleşme alanındaki dönüşümlerin çoğunda öncülük eden askeri okullarda beden eğitiminin yer bulması bedene olan bakış açısında değişimlere işaret etmektedir. Askeri okulların yanında Galatasaray Sultanisinde beden eğitimi dersleri verilmiştir. Söz konusu eğitimin içeriğinde Avrupa’dan getirilen jimnastik hocaları etkili olmuştur. Beden eğitiminin bir bilim dalı olarak görülmeye başlaması biraz daha zaman almıştır. Selim Sırrı Tarcan’ın Avrupa’da edindiği bilgiler, bu anlamda etkili olmuştur. Zamanla özel beden eğitimi okulları açılmış, Selim Sırrı Tarcan’ın Maarif Bakanlığı’nda genel müfettiş olması ile liselerde beden eğitimi dersleri verilmeye başlamıştır (Günay, 2013). Tarcan’ın beden eğitimi alanında verdiği katkılar, öğretmen yetiştirme ve günlük yaşamda beden eğitiminin desteklenmesi boyutlarını da içermiştir. Kadın eğitimcilerin de rol alması için çalışmış, Coubertin ile iletişime geçerek olimpiyat ruhunun yakalanmasında öncülük etmiştir (Demirhan ve Konukman, 2012). Osmanlı Devleti döneminde uluslaşma ile ilgili bir diğer önemli gelişme sosyal birlikler oluşturma şeklinde olmuştur. Osmanlı Devleti’ndeki azınlıklar spor yoluyla, önceleri var olan siyasal birlikleri genişletmiş veya yenilerini oluşturmuştur. Tanzimat’tan Meşrutiyet’e uzanan dönemde bahsi geçen birliklerin düzenli hale gelmesi milliyetçilik hareketlerinin rolünü vurgulamaktadır. Türk ve Müslümanlar arasında da spor birlikleri kurulmuştur. Spor birlikleri hem jimnastik hem de yirminci yüzyılın başından itibaren hızlıca yaygınlaşan futbol dallarında daha çok yer almıştır (Günay, 2017).

Devletin yurtdışına eğitime gönderdiği ve beden terbiyesi yaklaşımının gelişiminde etkili olan kişilerden biri olan Selim Sırrı Tarcan, beden yaklaşımına dair politikaların belirlenmesi konusunda en önde gelen isim olmuştur. Selim Sırrı Tarcan beden eğitimi konusunda, modernleşme projesinin önemli temsilcisi olarak yeni nesillerin sağlıklı yetişmesi üzerinde sıklıkla durmuştur. Nesil ve gençlik kavramları hızlı dönüşüm geçiren toplumlarda öne çıkmaktadır, bu nedenle söz konusu kavramlar modern kavramlardır. Türkiye’de yeni nesillerin arzu edilen nitelikte yetiştirilmesi için yönlendirilmesi önemsenmiştir. Hem Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde hem de cumhuriyetin ilk dönemlerinde Batılı beden yaklaşımları benimsenmiştir. Selim Sırrı Tarcan yetiştirilmek üzere İsveç’e gönderilmiş, İsveç jimnastiğini, her tür bireyi (kadınlar, engelliler, yaşlılar dahil) spor yapmaya teşvik ettiği için benimsemiştir. Tarcan, eğitiminin etkisiyle spor kadar folklor gibi milli unsurların beden anlayışında yeri olması gerekliliği üzerinde durmuş, Beden Terbiyesi kurumunda başmüfettişlik yapmış ve radyo veya kitap gibi kitlesel araçlarla kitlelere ulaşarak beden eğitimi vermiştir. Oturmanın öne çıkarıldığı ve ayakta, dik, kendinden emin durmanın neredeyse ayıp kabul edildiği toplumda, yeni bir anlayış geliştirmeye çalışmıştır. Beden eğitiminin kadınları kapsayacak şekilde gelişmesinde rol oynamıştır. Jimnastik festivalleri düzenlenmesini sağlamış, ırkın geliştirilmesini ve rekabeti öne çıkaran Alman jimnastiğinin Türkiye’de ilerlemesini istemese de bunun önüne geçememiştir (Lüküslü ve Dinçşahin, 2013). Selim Sırrı Tarcan, Türk beden tasarımı ve uluslaşma ilişkisinde önemli bir rol oynamıştır. Selim Sırrı Tarcan’ın çalışmaları ile düzenlenmiş ve dinamik, canlı gençleri gözler önüne sermesi sayesinde kendine inancını yitirmiş Türk milletine bir inanç aşılmasında rol oynamıştır. Mustafa Kemal Atatürk’ün bu harekette ulusu canlandırıcı bir yön bulduğu ve Selim Sırrı Tarcan’ın beden ritmini düzenleyen marşları gibi beden eğitimi yöntemlerinden etkilendiğinin farkına varılmıştır (Şinoforoğlu, 2020). Türkiye’de beden politikalarının erkeklige dayalı geliştiğini savunan bir araştırmacı olan Krawietz (2014), azınlıkların egemenliğinde gelişen futbolda, Türk ulusal düşüncesinin gelişmesiyle Türk kulüpleri kurulması ve futbolun Türk erkek izleyicisi ve sporcusunun alanı yapılmaya çalışılmasına değinmektedir. Erkek çocukların maçlarda yer alması adeta bir erkeklik ritüeline dönüşmüştür. Ancak, Krawietz beden tasarımı devlet eliyle uygulanmaya çalışılan feminizmin altını çizmektedir. Ayrıca, ona göre geleneksel beden pratiklerinin modern dünyaya başarılı uygulandığı alanlardan biri dans diğeri ise güreştir. Türk sporcularının güreş alanındaki başarısı, uluslaşma idealinde ortaya konan beden tasarımı yer bulan gelenekselin modern kotasında eritilmesinin bir sonucudur.

Beden alanında modernin gelenekselle buluşmasında, Türk kültürünü yorumlayarak Avrupa’da ortaya çıkan beden hareketlerine uyarlamak önemli bir mihenk taşı olmuştur. Bu konudaki çalışmaları ile öne çıkan isim ise Selim Sırrı Tarcan’dır. Tarcan, yirminci yüzyılın başında Coubertin ile görüşmeler

yaparak ülkesinin olimpiyatlara katılımının imkanlarını sorgulamıştır. Antik Yunan'dan gelen beden pratiklerini günümüze adapte etme anlayışıyla yeni bir spor kültürü yaratan ve son derece modern bir kavram olan olimpiyatlara katılım, Tarcan'ın vizyonunu ortaya koymaktadır. Buna rağmen, dönemin ortamı gereğince hemen harekete geçememiştir (Tarcan, 1948). Osmanlı Devleti yalnızca 1912 Stokholm Olimpiyatları'nda yer almıştır ve Selim Sırrı Tarcan'ın bu yöndeki çabaları etkili olmuştur (Şinoforoğlu, 2020). Meşrutiyet yıllarında ise beden hareketlerinin farkında olan Tarcan, halkı harekete geçirecek eylemlerde bulunmuştur. Olimpiyat komitesi kurulmasına ön ayak olmuş, ilerleyen dönemde çeşitli kuşaklardan toplumun üyelerine vücuda nasıl bakılması gerektiğini anlatmıştır (Tarcan, 1946). İkinci Meşrutiyet sonrası ise beden terbiyesinin bilim olarak uygulanması ve ulusal bir eğitim projesinin parçası olması gereğine dikkat çekmiştir. Vücudu geliştirmenin ötesinde çok boyutlu bir bilim olduğunu İsveç'te geçirdiği dönemde fark etmiştir. Bilim ışığında eğitilen zihin gibi bedenın eğitimi, yine bilim sayesinde zihin ve karakterde etkileri olan kapsamlı ve olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Sporcu ise vücudundaki kaslar kadar beyindeki kasları ve iradesini doğru kullanan bir kişidir (Tarcan, 1936). Ulusal ideallerle özdeşleşen bir başka boyut, sağlıklı ve doğru yaşlanan nesiller yetiştirme çabası olmuştur. Genç kalmanın ve sağlıklı yaşlanmanın önemine değinen eserler ortaya koyan Selim Sırrı Tarcan, yaşam sürecini yönetmenin ulus açısından önemini farkındadır (Elçioğlu ve Kırmılioğlu, 2011). Sağlık alanı ile temas eden bu eğilimde, bedenın tüm parçalarının bütün bir beden terbiyesi tarzı ile sağlıklı olacağı vurgulanmıştır. Tarcan, sağlıklı duruş ve çocukların doğru yetiştirilmesinin temininde beden terbiyecisine görev düştüğünü açıklamaktadır. Ayrıca, sporun yeni bir akım olduğu için değil, kişisel ve ulusal gelişim için doğru yapılması, onu etkili kılmaktadır (Tarcan, 1932). Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, nüfusunu savaşta yitirmiş ve yorgun düşmüş bir ulusu hem beden hem de zihin olarak güçlü ve sağlıklı kılmak ve askeri alanda hazır kuşaklar yetiştirmek kadar sporun gelişimi sayesinde beden terbiyesini geliştirmek, Tarcan'ın ulusal hedefler dahilinde beden odaklı olarak verdiği önemli katkıların ne derece geniş çaplı olduğunu ortaya koymaktadır. Dahası, bedende ortaya çıkan ahlaka uygun olmadığı düşünülen davranışları, rol modeller ve örnekler çerçevesinde biçimlendirme imkânı, beden terbiyesi alanında ortaya çıkmıştır. Sporun bir yarışma olması, yarışmanın erdemli yapıldığı, kazanmak kaybetmekten daha büyük değerlerin benimsendiği bir alan sunması nedeniyle sporun ahlak gelişimindeki rolünü vurgulamıştır. Üremenin, güçlenmenin, askeri hazırlığın, sporun ve tüm bunların ulus odaklı olmak üzere sosyal ilişkilerdeki yerini anlamak, Tarcan'ın katkılarını daha iyi kavramayı sağlamaktadır (Akin, 2004).

Modernleşme sürecine eşlik eden ulus devletlerin doğuşu ve varlığını sürdürme çabası, bedenleri yaşamı yönlendirme ve kitleleri bir kimlik altında buluşturup ulusun mensupları halinde yer almalarını temin etmek için kontrol etme eğilimini doğurmuştur. Yirminci yüzyılın öncesi ve hemen ardından gelen dönem, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de, sporun bedenın bahsi geçen kontrolünde kullanılmasına şahitlik ederken sonraki dönem tüketim odaklı spor anlayışına dönüşmüştür. Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemde, ırkın geliştirilmesi, sağlık ve nüfus kontrolü hedeflerine ulaşılması ve askeri anlamda avantaj sağlayacak bedenlerin yaratılması için spor işe koşulmuştur. Devlet merkezli politikaların etkin yürütülmesi, pek çok politikanın olduğu gibi, beden konusundaki hedeflerin ulusal bir seferberlik boyutunda, görev bilinciyle yapılmasını beraberinde getirmiştir. Savaşlarda alınan başarısızlıklar gibi etmenlerin etkisinde gelişen beden anlayışları, Osmanlı Devleti'nde hızlı şekilde benimsenmiş ama uygulaması zaman almıştır (Akin, 2004). Uygulanan politikalar bazında ele alındığında, başarıya ulaştığı kabul edilen projelere örnek olarak Kızılay kampları verilebilmektedir. Söz konusu kamplarda, güçsüz çocuklar yaz tatillerinde güçlendirilmiş ve terbiye verilmiştir (Bulut, 2007). Erken Cumhuriyet döneminin en önemli beden meziyetleri nüfusu büyütme ve güçlü gençler yetiştirme olmuştur. Savaşların her an vuku bulması ve tehditler nedeniyle beden terbiyesinde ulusun savaşa hazır tutulması gayesi de güdülmüştür. Türkiye'de beden tasarınının adeta askeri bir nizam ve dayanıklılık izleri taşımasının nedeni büyük oranda bahsi geçen motivasyondur. Beden terbiyesinin devlet eliyle ve büyük bir gayretle yürütülmesi bazen halkın bazı kesimlerince benimsenmeyen çabaları ortaya çıkarmıştır. Ayrıca sporun zamanla çeşitli toplumsal bölünmelerin temelinde yer almasında politikaların etkisi olmuştur (Akin, 2004).

Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönemde uluslaşma ve spor ekseninde dikkat çeken konulardan biri kadın bedenının terbiyesi olmuştur. Batı'daki beden yaklaşımlarına benzer şekilde geliştirilen Türk beden

terbiyesi yaklaşımında, erkeklerle eşit bir konumda olmaktan çok ataerkinin hizmetinde kadınlar yetiştirilmesi hedeflendiği iddiaları yer almaktadır. Hayatın, uğrunda savaşılan bir alan olarak resmedildiği beden anlayışında, mücadelede sıkı ve güçlü olmak öne çıkmıştır ve eğitimle aktarılması sağlanmıştır (Arat, 2008). Buna rağmen, Türkiye’de beden eğitiminin kadınların katılımıyla gelişen bir alan olarak var olduğuna dair açıklamalar da bulunmaktadır. Ulusun eğitim hedefleri doğrultusunda kadınlar beden eğitiminde erkeklerle karşılaştırılabilecek öncü rollerde yer almışlardır. Ulusun benimsediği İsveç jimnastiği alanında eğitim almış olan öncü kadın beden eğitimciler, karma eğitimin dahi tartışıldığı bir dönemde kıyafetten bedene bakış açısına yeniliklerin odağında yer almıştır (Altunya, 2021). Tarih içerisinde yer alan bu tarz farklı bakış açıları, günümüzde kadınların sporda ulusal olarak konumlandırıldığı yerle ilgili ayrılıklara ışık tutmaktadır.

Türkiye’de uluslaşma sonrası, Batı’da yirminci yüzyılın ortasına kadar etkili olan, işçi sporu hareketleri, çeşitli etkiler bırakmıştır. Türkiye’de işçilerin spor yapması temin edilmeye çalışılmıştır. İşçilerin yaşam alanlarına spor tesisleri gibi imkanlar sağlanması için gayret gösterilmiştir. Türkiye’de siyasal yaşamda işçi hareketlerinin karşılığını bulmaması, işçi sporu hareketlerinin de etkili olmasının önüne geçmiştir (Türkmen, 2012). Osmanlı Devleti’nde Avrupa’dan örnek alınan spor yaklaşımlarının benimsenmesi askeri okullarda ilk karşılığını bulmuştur. Jimnastiğin egemenliğindeki spor faaliyetleri, Osmanlı Devleti’nde askeri okullar içerisinde yaygınlaşmıştır. Böylece çalışanlar arasında beden eğitiminin yayılması askeri alanda gerçekleşmiştir (Soyer, 2004). Avrupa’da işçi sporu hareketlerine doğru uzanan bir sürecin benzerinin Osmanlı Devleti’nde yaşanmamasını bu duruma yormak mümkündür. Buna rağmen, spor politikalarının geliştirilmesinde, spor ve beden anlayışı oluşturulmasında Batı’da vuku bulan işçi sporu hareketleri pek çok etki yaratmıştır. Devletin, cumhuriyetin ilk yıllarından sonra pek çok politikada merkezi konumda olması, spor konusunda da merkezîyetçi ve kontrolcü olmasına ve işçi hareketlerinin engellenmesine yol açmıştır. Fakat, cumhuriyet dönemi spor kurumlarından Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı gibi kurumların çalışmalarını başarılı bulanlar azımsanmayacak sayıdadır. Yerel boyutta etkin olabilen Türk Ocakları gibi cemiyetler, siyasal nedenlerle çok fazla desteklenmemiştir. Spor faaliyetleri, Türkiye’de temelde, yurt dışında eğitim almış kişiler ve Osmanlı Devleti’nde azınlık mensuplarını temsil eden gruplar tarafından yapılmıştır. Bu anlamda, işçi hareketleri gibi tabandan hareketler yerine devletin inisiyatifi ile ilerleyen beden terbiyesi faaliyetleri bulunmaktadır. (Türkmen, 2012). İşçi hareketlerinin beden ve çalışma ile ilişkisinde, Türkiye’de ön planda olmayan ama fikir dünyasını şekillendiren bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, işçi hareketlerinin katılımcı ruhunun uygulamada yeterince yer bulmasa da Türkiye’de beden terbiyesi ve spor söyleminde etkili olmasından anlaşılabilmektedir.

Türkiye’de, günümüzde sporun ekonomi ve siyaset boyutlarıyla kol kola yönler barındıran bir alan olduğu dikkat çekmektedir. Türkiye’de en popüler spor haline gelen futbol, spora genel bakış açısını ortaya koyan çıkarımlar sunmaktadır. Sporun popüler bir alan haline gelmesi, ulusal ve küresel anlamda sporun Türkiye’de pek çok boyutla etkileşim halinde olmasını ortaya koymaktadır. Spor, siyasetin etki alanında yer almış uğrak olagelmıştır. Bu ilgi, bugün de sporu hem bazı söylemleri yaygınlaştırmak, kontrol etmek ve kitleleri yönetmek hem de spor içerisinde çeşitli söylemlerin üretiminin sağlanmasını amaçlamıştır. Milliyetçilik bu söylemler arasında öne çıkan ve erkeklikle ilgili argümanlara eşlik eden bir boyut oluşturmaktadır. Kulüplerin yöneticileri, siyasal ve ekonomik ortama hep duyarlı olmuşlardır (Gökacı, 2008). Kulüplerin ve siyasetin karşılıklı ilişkisi, kitlelerin eğilimleri ile ilişki içerisinde gelişmektedir. Futbol, Türkiye’de ilk kulüpler kurulduğundan beri çeşitli birliklere ev sahipliği yapmıştır. Bu birlikler, kendi döneminin özelliklerini yansıtan dinamikler taşımıştır. Bunlardan biri uluslaşma olduğu gibi, günümüze uzanan bir diğeri şiddet olgusudur. Şiddetin futbolda dışa vurulan hali, futbolun gösteri endüstrisi olarak sunumu, medyanın rolü ve Türkiye’de toplumsal gelişmelerin sosyolojik analizleri ile alakalıdır. Medya futboldaki ekonomik potansiyelin farkındaki güç odaklarını destekler mahiyettedir. Endüstrileşmenin önemli odaklarından olan medyanın rolü giderek önemini artırmaktadır. Medyada yansıtılan spor olgusu, basit ve halk seviyesinde olmasına dikkat gösterilen bir tarzıdır. Bu noktaya gelmeye neden olan süreç ise Türkiye’nin zaman içerisinde yaşadığı toplumsal değişimlere uzanmaktadır. Türkiye’de yirminci yüzyılın ortalarından itibaren kendini gösteren kente göç, kente adapte olmakta zorlanan kitlelerin kolay bir birlik oluşturma aracı olan futbola tutunmasını sağlamıştır. Kente göçtükten

sonra mutsuzluklarını ve tepkilerini futbola yansıtarak daha yumuşatılmış bir ortamda gösterme şansı bulan kitleler, şiddeti artırmaktadır (Sert, 2000).

Türkiye'de sporda başarı hikayelerinin günümüzde medyada bulunduğu yer bile ulusun spora bakışı ile ilgili fikir vermektedir. Beden tasarısının başarısı ile bağı kurulan sporda başarı söylemi, aynı zamanda, Türkiye'nin kendine has toplumsal dinamiklerini temsil etmektedir.

Sonuç

Tarihin farklı safhalarından beri bedenler çeşitli sosyal örgütlenmelerin merkezinde yer almıştır. Spor bedene dayalı bir alan olarak sosyal birliklerin sembollerini taşımaktadır. Bedenin sosyal bir birlik olarak algılanabileceğine dair varlık ve bilgi temelli yaklaşım, sosyal bilimlerde söz konusu birliklerin daha etkili biçimde açığa çıkarılması imkanlarını sunmaktadır. Bu çalışmada bahsi geçen bakış açısı, tarihe ve günümüze uyarlanarak bedenlerin sosyal birlikler olarak ulusların yaşatılmasında oynadığı role dikkat çekmekte benimsenmiştir. Araştırmada son dönem beden, spor ve uluslaşma ilişkisi üzerine bakış açıları ortaya koyan kuramcılardan faydalanılarak, sporun geçmişten bugüne bedeni biçimlendirme ve bedenin kendini ifade alanı olarak uluslaşmayı ön planı çıkarmada oynadığı rol incelenmiştir. Araştırmaların ortaya koyduğu gibi, dünyada ve Türkiye'de beden, spor ve uluslaşma arasındaki ilişki yüzyılın başından bugüne güçlü olagelmıştır.

Spor sosyolojisinin odağında yer alan temel konulardan biri bedendir. Spor sosyolojisi çalışmaları arasında, bedenin tarihini beden hareketlerinin ve beden şeklinin, duruşunun büyük yapılar tarafından belirlenmesi olarak görenler azımsanmayacak yer tutmaktadır. Beden çağlar boyunca biçimlendirilmiş, hareketleri yönlendirilmiş ve adeta söylemlerin somutlaştığı alanı temsil etmiştir. Dahası, bedenler söylemleri yaratan bir zemini de oluşturmuştur. Spor bedenin pratiklerdeki karşılığını bulduğu başlıca alanlardan olmasıyla giderek daha çok ilgi görmektedir. Yakın dönemde spora olan ilginin bedenin söz konusu boyutunun öne çıkmasıyla ilgili olduğunu düşünmek, çalışmaların bağlamları göz önünde bulundurulduğunda makuldür. Bedenin sosyal boyutunu ortaya çıkaran bu tarz çalışmalar, sporun sosyal boyutunun bilimsel açıdan potansiyelini ortaya koymaktadır. Beden, spor ve ulus ilişkisini ele alan çalışmalarda sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel boyutlar ekseninde sonuçlar ortaya konmuştur. Sporda sosyal gruplar görünürlük kazanmakta, beden politik ortam ile etkileşim halinde var olmakta, endüstriyel gelişmelerin etkileri hissedilmekte, büyük bir endüstri yaratılmakta ve beden pratikleri karşılığını bulmaktadır.

Spor ve uluslaşma arasındaki ilişki dikkate değerdir. Sporu modern bir kavram olarak görenler ve görmeyenler arasındaki fark, uluslar ve sporun beraber gelişimini açıklamada öne çıkmaktadır. Modern bir kavram olarak sporu tanımlayanlar, rasyonalite, ölçüm, beden kontrolü, disiplin, sayısallaşma, yaşamın değişen ritmi gibi özellikler nedeniyle sporun modern olduğunu vurgulamaktadır. Diğerleri ise sporun zamanla bu özellikleri kazansa da eskiden beri sporun var olduğunu savunmaktadır. Öte yandan, modernleşmenin dinamiklerini benimseyen uluslar, sporu modern değerleri uygulamada araç olarak kullanmıştır. Pek çok ülkede ortaya çıkan jimnastik akımları, ulusların spora ilgisiyle bütünleşen boyutlar kazanmıştır. Önceleri modern değerler ve aristokratik değerlerin dönüştürülmesi ile biçimlenen spor, insanları bir arada hareket etme ve bedenleri yönlendirmenin aracı olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda ise yeni bir rekabet kültürü ve amatör spor kültürü doğmaya başlamıştır. Kitlelerin sağlık olarak iyi durumda olmasını sağlamak ve hazır bir işgücü oluşturmak ulusların spora yöneliminde rol oynamıştır. Ayrıca, savaşa hazır olmak veya eğitim gibi getirilerin üzerinde durulmuştur. Dahası, sporun sosyal birlikler oluşturmadaki etkinliği takdir edilmiştir. Sporun birlikler oluşturmadaki katkısı, sendikal hareketler gibi toplulukların yasaklandığı ülkelerde, sporun birlikler oluşturmada öne çıkmasını sağlamıştır. Endüstrileşmenin gelişmesi, yirminci yüzyılda sporun bireysel bir gelişim aracı olarak yer almasını beraberinde getirmiştir. Yüzyılın ortasında soğuk savaşın atmosferi, ulusların sporcu yetiştirme ve spor imkanlarını yaratarak yeni nesilleri yetiştirmedeki gücünü ortaya koyan bir kavram olmasına neden olmuştur. Günümüzde sporun, bahsi geçen süreçlerden izler taşıdığı ve yeni dinamikler yarattığı görülmektedir. Spor yoluyla kitlelere ulaşmanın etkinliği, günümüzde benimsenmeye devam etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti tarihini ve bugününü anlamak için bedeni ve sporu incelemenin, sosyal birlik olarak uluslaşma ve modernleşme ile alakalı pek çok boyutu ortaya çıkardığı dikkat çekmektedir. Ulusun gelişiminde bedene sağlık, üreme, sosyal birlikler oluşturma, eğitim ve vücudun askeri amaçlar gibi ulusal hedefler doğrultusunda geliştirilmesi boyutunda önem atfedilmiştir. Dahası, ulusun karakterine uygun bireyler yetiştirilmesi adına bedenin üretime katkıda bulunması ve denetlenmesi, ahlaklı ve bilinçli vatandaşlar yetiştirilmesi için işe koşulmuştur. Günümüzde ise Türk toplumunun geçirdiği süreçlerin izlerini taşıyan ve onları yansıtan bir spor anlayışının, pek çok sosyal boyutu ortaya çıkardığı için araştırmalardaki yerini artırdığı ve daha fazlasına uygun bir zemin oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: MK, TP; Veriyi düzenleme: MK, TP; Veri Analizi: MK, TP; Finansman sağlama: MK, TP; Araştırma: MK, TP; Yöntem: MK, TP; Proje yönetimi: MK, TP; Kaynaklar: MK, TP; Yazılım: MK, TP; Gözetim: MK, TP; Onaylama: MK, TP; Görselleştirme: MK, TP; Taslak metin yazımı: MK, TP; Gözden geçirilmiş metin yazımı: MK, TP.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Kaynakça

- Akın, Y. (2004). *Gülbüz ve yavuz evlatlar*. İletişim: İstanbul.
- Altunya, N. (2021). *Türkiye’de beden eğitiminin öncü kızları*. Ankara: Cumhuriyet Kitapları.
- Anderson, B. 1991 [1983]. Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism. (2nd ed.). Londra: Verso.
- Andrews, D. (1993). Desperately seeking michel. *Sociology of Sport Journal*, 10(2): 148–167.
- Andrews, D. L. (2006). *Sport, commerce, culture: essays on sports in late capitalist america*. Peter Lang Publishing.
- Arat, Z. F. (2008). Kemalism and Turkish women. *Women and Politics*, 14(4), 57-80.
- Birrell, S., & Cole, C. L. (1990). Double fault: Renee Richards and the construction and naturalization of difference. *Sociology of Sport Journal*, 7(1), 1–21.
- Buckley, J., & Walters, J. (2010). *Sports in America 1900-1919*. (2nd ed.). Chelsea House Publications.
- Bulut, T. (2007). Cumhuriyet’in bir gençlik projesi olarak Kızılay kampları (1936- 1950). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(14), 103-135.
- Candan, N., & Bağırhan, T. (2010). Türk ocaklarından halk evlerine: Türkiye’de sporun erken dönem öyküsü. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 15(3), 17-32.
- Coakley, J. J. (2017). *Sports in society: issues and controversies*. New York: Mc Graw Hill Education.
- Coakley, J. (2018). ‘Primordialism’ in nationalism studies: theory or ideology? *Nations and Nationalism*, 24(2), 327-347.
- Cole, C. L. (1996). American jordan: p.l.a.y., consensus, and punishment. *Sociology of Sport Journal*, 13(4), 366–397.
- Cole C. L., Giardina M. D., & Andrews D.L. (2004). Michel Foucault: studies of power and sport. Giulianotti R. (Yay. haz.), *Sport and Modern Social Theorists* içinde (ss. 207-223). Londra: Palgrave Macmillan.
- Coubertin, P. (2018 [1912]). Sport and warfare. *The Philosophical Journal Of Conflict And Violence*, 2, 351-354.
- Delaney, K. J., & Eckstein, R. (2003). *Public dollars, sport stadiums: the battle over building sports stadiums*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Demirhan, G., & Konukman, F. (2012). Selim Sırrı Tarcan: a pioneer in the development of physical education and sports in Turkey. *Physical Culture and Sport Studies and Research*, 54(1). 41-48.
- Dunning, E. (1999). *Sport matters: sociological studies of sport, violence and civilization*. Londra: Routledge.
- Dyck, N., & Archetti, E. P. (2003). *Sport, dance and embodied identities*. Londra: Routledge.
- Eichberg, H. (2007). *How to study body culture*. Idrottsforum. <https://idrottsforum.org/>
- Eichberg, H. (2009). Body culture. *Physical Culture and Sport. Studies and Research*, 46(1), 79-98.
- Eitzen, D. S. (1989). The sociology of amateur sport: an overview. *International Review for the Sociology of Sport*, 24(2), 95–105.
- Elçioğlu, Ö., & Kırımlıoğlu, N. (2011). Çağdaş beden eğitiminin gelişmesine öncülük eden Selim Sırrı Tarcan’ın gözünden: vakitsiz ihtiyaçlarının sebepleri ve daima genç kalmanın sırları. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 42-43.
- Elias, N., & Dunning, E. (1986). *Quest for excitement: sport and leisure in the civilising process*. Oxford: Blackwell.
- Friedman, M. T., & Bustad, J. (2017). Sport and urbanization. R. Edelman ve W. Wilson (Yay. haz.), *The Oxford Handbook of Sports History* içinde. Oxford: Oxford University Press.
- Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Giulianotti, R., & Robertson, R. (2009). *Globalization and football*. New York: Sage.
- Glass, C. (2008). *Gender, sport & nationalism: the cases of Canada and India*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. <https://digitalcommons.usf.edu/etd/262>

- Gökaçtı, M. A. (2008). *"Bizim için oynadı": Türkiye'de futbol ve siyaset*. İletişim: İstanbul.
- Guttmann, A. (1994). *Games and empires: modern sports and cultural imperialism*. [Oyunlar ve İmparatorluklar: modern sporlar ve kültürel emperyalizm]. Columbia University Press: Columbia.
- Guttmann, A. (2006). The development of modern sports. J. Coakley ve E. Dunning (Yay. haz.). *Handbook Of Sports Studies* içinde (ss. 248-259). Londra: Sage.
- Günay, N. (2013). Atatürk döneminde Türkiye'de beden eğitiminin gelişimi ve Gazi beden terbiyesi bölümü. *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 85, 72-100.
- Günay, N. (2017). Osmanlı Devleti'nde kurulan spor cemiyetleri ve jimnastik derslerinin milliyetçilik hareketlerindeki rolü. *Belleten*, 292, 917-946.
- Hanson, H., & Harland, A. (2012). The 16th century football. *Procedia Engineering*, 34, 373-378
- Hoberman, J. M. (1984). *Sport and political ideology*. University Of Texas Press: Austin.
- Hobsbawm, E. (1990). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. [1780'den bu yana Uluslar ve ulusçuluk: program, mit ve gerçeklik]. Cambridge University Press: Cambridge.
- Johansson, T., & Andreasson, J. (2019). Bodybuilding and fitness doping in transition. Historical transformations and contemporary challenges. *Social Sciences*, 8(3).
- Jonasson, K. (2013). *Sport has never been modern*. University Of Gothenburg.
- Kedouri, E. (1960). *Nationalism*. London: Hutchinson
- Krawietz, B. (2014). Sport and nationalism in the republic of Turkey. *The International Journal of the History of Sport*, 31, 336-346.
- Llwell, M. P., & Gleaves, J. (2016). *The rise and fall of olympic amateurism*. University of Illinois Press.
- Loland, S. (2002). *Fair play in sport: a moral norm system*. Routledge: New York.
- Lüküslü, D., & Dinçşahin, Ş. (2013). Shaping bodies shaping minds: Selim Sırrı Tarcan and the origins of modern physical education in Turkey. *The International Journal of the History of Sport*, 30(3), 195-209.
- Manzenreiter, W. (2008). Sports, body control and national discipline in pre-war and wartime Japan. *Leidschrift: Brood En Spelen. Sport Als Kracht In De Samenleving*, 23, 63-83.
- Millet. (t.y.). Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde. <https://sozluk.gov.tr>
- Nelson, M. (2005). Sports history as a vehicle for social and cultural understanding in American history. *The Social Studies*, 96(3), 118-125.
- Newman, J. (2017). Outstanding academic titles. Choice Magazine. <https://www.choice360.org/choice-picks/category/outstanding-academic-titles/>
- Pfister, G. (2003). Cultural confrontations: German turnen, Swedish gymnastics and English sport: European diversity in physical activities from a historical perspective. *Culture, Sport, Society*, 6(1), 61-91.
- Pfister, G. (2009). Epilogue: gymnastics from Europe to America. *The International Journal Of History Of Sport*, 26(13), 2052-2058.
- Reicher, D. (2020). Nationalistic German gymnastic movements and modern sports: culture between identity and habitus. *Historical Social Research*, 45(1), 207-225.
- Roubal, P. (2003). Politics of gymnastics: mass gymnastic displays under communism in Central and Eastern Europe. *Body and Society*, 9(2), 1-25.
- Seippel, O. (2018). Topics and trends: 30 years of sociology of sport. *European Jopurnal Of Sport And Society*. 15(3), 288-307.
- Semenza, G. M. C. (2003). *Sport, politics and literature in the English renaissance*. Delaware: Newark.
- Serra, P. (2015). Sociology of sport. S. Rudansky-Kloppers ve J. Styrdom (Yay. haz.), *Principles Of Sports Management* içinde (ss. 355-364). Oxford: Oxford University Press.
- Sert, M. (2000). *Gol atan galip: futbola sosyolojik bir bakış*. Bağlam Yayınları: İstanbul.
- Sheard, K., & Dunning, E. (2004). *Barbarians, gentlemen and players: a sociological study of the development of rugby football*. Routledge.
- Şinoforoğlu, T. (2020). *Selim Sırrı Tarcan ve İsveç jimnastiği*. Spor Yayınevi: İstanbul.
- Şinoforoğlu, T. (2020). Türkiye'nin erken dönem olimpizm serüveni ve ay-yıldız'ın olimpiyat oyunları'nda ilk resmi temsili (1896-1921). *Spormetre The Journal of Physical Education and Sport Sciences*, 18(Özel Sayı), 21-55.
- Smith, A. D. (1983). Nationalism and classical social theory. *British Journal Of Sociology*, 34(1), 19-38.
- Smith, A. D. (2009). *Ethno-Symbolism And Nationalism: A Cultural Approach*. New York: Routledge
- Soyer, F. (2004). Osmanlı Devleti'nde (1839-1908 Tanzimat Dönemi) beden eğitimi ve spor alanındaki kurumsal yapılanmalar ve okul programlarındaki yeri konusunda bir inceleme. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24, 209-225
- Szymanski, S. (2008). A Theory of the Evolution of Modern Sport. *Journal of Sport History*, 35(1), 1-32.
- Tarcan, S.S. (1932). *Beden terbiyesi, oyun-jimnastik-spor*. Devlet Matbaası: İstanbul.
- Tarcan, S. S. (1942). *Spor pedagojisi*. Cumhuriyet Gazetesi.
- Tarcan, S.S. (1946). *Hatıralarım*. Türkiye Yayınevi.

- Tarcan, S. S. (1948). *Yeni ve eski olimpiyatlar*. Ülkü Basımevi: İstanbul.
- Thompson, A., & Fevre, R. (2001). The national question: sociological reflections on nation and nationalism. *Nations and Nationalism*, 7(3), 297-315.
- Tomlinson, A., & Clift, J., & Boykoff, J. (2021). Populism in sport, leisure and popular culture: setting the scene. B. C. Clift (Yay. haz.), *Populism In Sport, Leisure And Popular Culture* içinde (ss. 3-25). New York: Routledge: New York.
- Tunçkol, H., M. & Şahin, M., Y. (2011). Worker's sport movement in Germany. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 14(1), 27-35.
- Tunis, J. R. (1936). The dictators discover sport. *Foreign Affairs*, 14(4), 606-617.
- Turner, B., S. (2008). *The body and society: explorations in social theory*. Londra: Sage.
- Türkmen, M. (2012). *Siyasal toplumsallaşma aracı olarak beden eğitimi ve spor: işçi sporları ve Türkiye'deki etkileri (1923-1938)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi.
- Uluslaşmak. (t.y.). Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde. <https://sozluk.gov.tr>
- Vigarello, G. (1978). *Le corps redresse*. Editions Universitaires: Paris.
- Vigarello, G. (2006). Bedeni çalıştırmak. A. Corbin, J.J. Courtine ve G. Vigarello (Yay. haz.), *Bedenin Tarihi 3: Bakıştaki Değişim: 20. Yüzyıl* içinde. (S. Özen çev.). İstanbul: YKY.
- Vigarello, G. (2007). Egzersiz yapmak, oyun oynamak. A. Corbin, J.J. Courtine ve G. Vigarello (Yay. haz.), *Bedenin Tarihi: Rönesans'tan Aydınlanma'ya* içinde. İstanbul: YKY.
- Vigarello, G., & Holt, R. (2011). İşlenen beden, 19. yüzyılda jimnastikçiler ve sporcular. A. Corbin, J.J. Courtine ve G. Vigarello (Yay. haz.), *Bedenin Tarihi 2* içinde. İstanbul: YKY.
- Watson, J., M. (2018 [1864]). *Watson's manual of calisthenics*. Palala Press.
- Whiffin, S. (2016). Body image and notions of nationalism and modernity. *Brighton Journal of Research in Health Sciences*, 1(2). <https://blogs.brighton.ac.uk/bjrhs/2016/02/09/body-image-and-notions-of-nationalism-and-modernity/>

Die „akkurate“ bzw. „methodische“ Verwendung der Muttersprache in der Fremdsprachendidaktik Yabancı Dil Öğretiminde Ana Dilinin “Bilinçli” ve “Yöntemli” Kullanımı

Aylin SEYMEN*

Öz

Ana dili, karşılaştığımız ilk dildir ve düşünmeyi bu dilde öğreniriz. Ancak konuşmaya başladığımızda diğer dilleri öğrenme fırsatımız olur. Yabancı dil öğretimi tarihinde ana dilinin yabancı dil öğretimindeki rolü konusunda çok farklı görüşler olmuştur. En önemli nokta, ana dilin ya da ana dilinin yabancı dil derslerinde tam olarak nasıl bir rol oynadığıdır. Soru artık sınıfta kullanılıp kullanılmaması değil, sınıfa ne kadar entegre edilmesi gerektiğidir. Ana dilinin yabancı dil edinimini etkileyip etkilemediği ve ne şekilde etkileyeceği ve bu etkinin beraberinde getirdiği olasılıklar ve sınırlamalar hakkında belirsizlikler ve anlaşmazlıklar mevcut. Dillerin "doğru" öğretilmesi, özellikle yabancı dil eğitimi alanında her zaman tartışılan bir konu olmuş ve tarih boyunca da çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Yabancı dil eğitiminde karmaşık ve farklı tüm yapıların mantığını anlatabilmek veya öğrenci tarafından anlayabilmesi için ana dili bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır. Birey, ana dilinde en azından temel dil becerilerine sahip ve bu nedenle de yeni bir yabancı dil öğrenirken ana dilinden, yabancı dil öğrenme sürecini etkileyen bilişsel bir temel olarak bahsedilebilir. Bu çalışmanın odak noktası, yabancı dil öğretiminde ana dilinin bilinçli kullanımının ne gibi olanaklar açtığı ve öğrenme hedeflerine ulaşılmasına nasıl katkı sağlayabileceği sorularına cevap aramaktadır. Bu, bir yabancı dilin eğitim dili olarak ana dilini kullanarak öğretilip öğretilmeyeceğinin araştırması değildir. Aksine, yabancı dile ek olarak bilinçli ve yöntemli ana dilini kullanımına izin veren öğretimin, sıklıkla ihtiyaç duyulan, tutarlı bir şekilde tek dilli yabancı dil öğretiminden ne ölçüde daha başarılı olabileceğinin araştırmasıdır.

Anahtar sözcükler: Ana dili, yabancı dil, yabancı dil öğretimi, yabancı dil edinimi, temel dil becerileri.

Abstract

The mother tongue is the first language we encounter, and we learn to think in that language. But if we start speaking, we can learn other languages. In the history of foreign language teaching, there are very different opinions about the role of the mother tongue in foreign language teaching. The most important point is the role played by the mother tongue in foreign language teaching. The question is no longer whether the mother tongue should be used in the classroom, but how often it should be integrated into the classroom. There are uncertainties and differences of opinion as to whether and how the mother tongue influences foreign language acquisition and what opportunities and limitations this influence entails. Teaching languages “right” has always been a contentious issue, particularly in the field of language education, and various methods have been developed throughout history. In foreign language

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Alman Dili Eğitimi Anabilim Dalı.
E-posta: aseymen@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5028-6540

teaching, knowledge of the mother tongue is needed to explain the logic of all complex and different structures. A person has at least basic language skills in the native language and therefore when learning a new foreign language, the native language can be cited as the cognitive basis influencing the foreign language learning process. The focus of this study is the search for answers to the questions of what possibilities the conscious use of the mother tongue opens in foreign language lessons and how it can contribute to the achievement of learning goals. It does not examine whether a foreign language should be taught with the mother tongue as the language of instruction. On the contrary, it is an investigation into how successful foreign language teaching with the conscious and methodical use of the mother tongue can be than the often necessary, consistently monolingual foreign language teaching.

Keywords: Mother tongue, foreign language, foreign language teaching, foreign language acquisition, basic language skills.

Einleitung

Sprache ist mehr als nur ein Kommunikationsmittel. Jede Sprache ist auch Träger der Geschichte und Kultur der Gesellschaft, in der sie gesprochen wird. Man kann zwar behaupten, dass die Kenntnis von mehreren Fremdsprachen für jeden einzelnen neue Horizonte öffnet und die Möglichkeit bietet, auch mit anderen Gesellschaften zu kommunizieren, jedoch hat die Muttersprache für jeden Menschen eine besondere Bedeutung und einen besonderen Stellenwert. Die Muttersprache ist die Sprache, die ein Mensch im Prozess der ersten Kommunikation mit der Welt erwirbt und zu lernen beginnt, und ist daher ein wesentlicher Bestandteil seiner Persönlichkeit, Identität, emotionalen und geistigen Entwicklung. Sie ist die Sprache, die zuerst von der Mutter, aus dem engen Familienkreis, schließlich auch aus der Umgebung, erlernt wird, diese dann bis ins Unterbewusstsein der Person vordringt und die stärksten Bindungen des Einzelnen mit der Gesellschaft bildet. Im ersten Teil dieser Definition kann gesagt werden, dass die „Muttersprache“ in erster Linie eine von der Mutter erlernte Sprache ist, sie bedeutet eine soziale und kulturelle Abhängigkeit (Zugehörigkeit) des Individuums. Skinner definiert sprachliches Verhalten als ein „Verhalten, das durch die Vermittlung anderer Personen bekräftigt wird (Skinner, 1957). Ein Mensch ist sowohl physisch als auch mental mit der Umgebung und den Bedingungen, in denen er lebt, verbunden. In diesem Zusammenhang besteht ein starker Zusammenhang zwischen der angeborenen Sprachfähigkeit des Menschen und seiner Muttersprache. Die Muttersprache; die als eine Brücke zu sehen ist, stärkt die Bindung des Einzelnen an die Gesellschaft, in der er lebt, macht ihn aber auch zum Subjekt oder Objekt bestimmter Kulturen und ist von vorrangiger Bedeutung für die Übertragung verschiedener Fakten, Werte und Überzeugungen, daher kann behauptet werden, dass der Mangel der Muttersprache eine entscheidende Ergänzung zu sich Selbst und seiner Identität, seiner emotionalen und mentalen Integrität nehmen würde.

Laut N. Chomsky verfügt das Individuum intuitiv über Kenntnisse einer Muttersprache, und dieses Wissen ist dem Individuum implizit (vgl. Chomsky, 1986). Man kann also behaupten, dass die rhythmischen Regeln der Sprache angeboren sind. Mit anderen Worten, alle Menschen, unabhängig von der Sprachgemeinschaft, in der sie leben, verfügen über ein angeborenes grammatikalisches System. Es gibt einen bestimmten genetisch bedingten Zustand des Sprachvermögens, den der Mensch mit der Zeit in unterschiedliche Formen bringt. Das heißt, ein Spracherwerb findet statt, ob eine Person es will oder nicht. Zunächst wird die Sprache, die sich intern als Binnensprache herausbildet, durch erworbene Kommunikationsmittel ausgedrückt angesichts dieser Tatsachen sollte v.a. die Muttersprache als Sinn des Lebens angesehen werden, und die Sprache, die unser Leben sinnvoll macht, sollte versucht werden, in jeder Situation entwickelt zu werden. Aus diesem Grund muss vor allem die schrittweise Entwicklung des Muttersprachenbewusstseins des Menschen hervorgehoben werden. Die Entwicklung, die mit einem solchen Bewusstsein erreicht wird, wird die kognitiven und affektiven Qualitäten des Individuums bereichern. Denn mit dieser Entwicklung nimmt auch die kognitive und affektive Entwicklung der zu lernenden Fremdsprachen an. Jede Stufe der Sprachentwicklung wird von der vorherigen beeinflusst und wirkt sich auf die nächste aus. Wir wollen in dieser Arbeit, die Rolle der Muttersprache für das Individuum selbst, die Rolle der Muttersprache beim Erlernen einer Fremdsprache und den bewussten Einsatz der Muttersprache, also das Übersetzen im Fremdsprachenunterricht evaluieren.

Eine unverzichtbare Notwendigkeit: Der Fremdsprachenerwerb

Es besteht ein wechselseitiger Zusammenhang zwischen dem Bildungsstandard der Individuen und dem Entwicklungsstand des Landes. Während ein hoher Bildungsstandard einem Land ermöglicht, sich zu entwickeln, und ein entwickeltes Land bessere Bildungsmöglichkeiten bieten kann, kann ein Land mit einem niedrigen Bildungsstandard diese Möglichkeiten nicht bieten. Es besteht also zwischen der Bildung des Individuums und der Entwicklung eines Landes eine enge nicht voneinander auszuschließende Beziehung. Heute ist es das Ziel der Bildung, Individuen zu erziehen, die sich entfalten können, die selbst lernen können, die mit den Bedürfnissen der Zeit Schritt halten können, die forschen, argumentieren, hinterfragen. In unserer Zeit, in der sich Informationen und Technologien immens verbreitet haben und diese Entwicklungen eigentlich auch dazu beigetragen haben, dass Individuen voneinander abhängig geworden sind und gegenseitige Beziehungen unvermeidlich geworden sind, ist die Kommunikation zwischen unterschiedlichen Gesellschaften auch substantiell geworden. Diese Entwicklungen haben zu der Notwendigkeit geführt, eine Fremdsprache zu lernen, und die Erfüllung dieses Bedarfs ist zum Ziel der Bildung geworden. Das Bedürfnis für Gesellschaften und Nationen, von der Vergangenheit bis zur Gegenwart miteinander zu kommunizieren, hat es zu einer Notwendigkeit gemacht, außer der Muttersprache, mindestens eine Fremdsprache zu beherrschen. Der Bedarf an Fremdsprachenkenntnissen ist seit Beginn der interkommunalen Beziehungen stetig gestiegen und ist heute nach wie vor aktuell. Die Zunahme der internationalen Beziehungen mit der Globalisierung und die daraus resultierenden Entwicklungen in der Kommunikation erforderten, dass jeder Einzelne mindestens eine Fremdsprache beherrscht. Durch die Kenntnis einer Fremdsprache kann ein Individuum die Welt besser verstehen, verschiedene kulturelle und sprachliche Barrieren leichter überwinden, tolerant sein, neue Lernfähigkeiten erwerben und einen internationalen Beruf ausüben. In der heutigen Welt ist die Kenntnis mindestens einer Fremdsprache, ein Schlüssel, der es möglich macht, die Türen fremder Länder zu öffnen. Die Beherrschung einer Fremdsprache hat sich als unverzichtbare Notwendigkeit für die Modernisierung und zivilisatorische Durchbrüche herausgebildet und entwickelt. Die Bedeutung von Fremdsprachenkenntnissen nimmt in fast allen Lebensbereichen zu. Tatsächlich ist es heute fast unumgänglich zumindest eine der Sprachen wie Englisch, Deutsch oder Französisch, die heute einen internationalen Charakter erlangt haben, zu erlernen. In der Türkei und auch in anderen Ländern, werden Englisch- und/oder andere Fremdsprachenunterrichte auf allen Bildungsstufen ab der Grundschule unterrichtet. Das ultimative Ziel dieser Fremdsprachendidaktik ist es, den Schülern durch Chancengleichheit eine Ausbildung zu ermöglichen, die dem Weltstandard entspricht.

Fremdsprachenerwerb und die Beziehung zur Muttersprache

Menschen sind seit ihrer Geburt vom Wortschatz einer Sprache umgeben, um ihren Kommunikationsbedürfnissen mit ihrer Umgebung gerecht zu werden, und haben durch diese Sprache die Möglichkeit, den Ausdruck ihrer eigenen Existenz zu präsentieren und sich wahrzunehmen. Doch mit der Zeit wird das Individuum einsehen müssen, dass die Muttersprache für die internationale Kommunikation nicht ausreicht. Sprachstrukturen und Wortschatz der Individuen stehen in gegenseitiger Wechselwirkung mit ihren Weltbildern, Lebensvorstellungen und Denkweisen, doch der Sprachunterschied fremder Individuen, führt zu Kommunikationslücken. Unvermeidliche Unterschiede zwischen der Muttersprache und der Fremdsprache in Bezug auf Merkmale wie Syntax, Semantik, Phonetik oder Morphologie, und der Grad dieser Unterschiede spielt eine wichtige Rolle beim Erwerb der Zielsprache (Roche, 2008). Wenn Menschen versuchen, ihre erste Fremdsprache zu erlernen, versuchen sie normalerweise, parallelen zu ihrer Muttersprache zu finden. Diese Strategie kann als „Sprachübertragung“ definiert werden. Fehler, die beim Erlernen der Zielsprache, gemacht werden, beruhen auf dem Gedanken, dass die Zielsprache wie die Muttersprache funktioniert. Gelingt es jedoch, den Lernenden klarzumachen, in der Zielsprache zu denken, ohne die Muttersprache zu verwenden, können Übertragungsfehler minimiert werden. Sprachtransfer ist einer der wichtigsten Faktoren bei der Gestaltung der Sprache des Lernenden. Der Ursprung des Wortes basiert auf dem Behaviorismus und der Sichtweise des gewohnheitsmäßigen Einflusses der Muttersprache

auf die Zielsprache (vgl. Hufeisen, 1991). Die produktiven Fähigkeiten der Person in der Zielsprache werden durch die muttersprachlichen Strukturen und Bedeutungen auf sprachlicher und kultureller Ebene beeinflusst. Wenn es um den Fremdsprachenunterricht geht, ist die Verwendung der Muttersprache eine der meistdiskutierten Themen. Die Verwendung der Muttersprache im Fremdsprachenunterricht durch den Lehrer oder die Erlaubnis für den Schüler, sie zu verwenden, ist fast zu einem Tabu geworden, aber warum? Gibt es einen wissenschaftlich nachgewiesenen Bildungsschaden, wenn Lernende ihre Muttersprache benutzen, während sie eine andere Sprache lernen?

Ein Konsens zwischen den Methodikern besteht jedoch noch nicht darüber, warum, in welchem Umfang und wann die Muttersprache im Fremdsprachenunterricht verwendet werden sollte. Betrachtet man die Methoden der Fremdsprachendidaktik ganzheitlich, so zeigt sich, dass behauptet wird, dass die Verwendung der Muttersprache im Fremdsprachenunterricht in den meisten Fällen nicht lehrreich ist. Als Hauptgrund für die Entstehung dieser Idee kann der „monolinguale Ansatz“ gesehen werden, der sich im 19. Jahrhundert fortsetzte.

Tablo 1. Der monolinguale Ansatz (Baker, 1993: 153)

Modelltyp	Unterrichtssprache	Angestrebte sprachliche Kompetenz
Submersion	Landessprache wird nicht gezielt vermittelt	gute Kenntnisse in der Landessprache
monolingual (strukturierte) Immersion	Landessprache wird von Fremdsprachenlehrerin gute Kenntnisse in der Landessprache vermittelt	gute Kenntnisse in der Landessprache oder einer Zweitsprache
Monolingual		
Transitionale bilinguale Erziehung	Zunächst: Muttersprache Später: Landessprachen	gute Kenntnisse in Muttersprache und Landessprache
Muttersprachlicher Unterricht	Muttersprache: zusätzlich zum regulären Unterricht in Landessprache	gute Kenntnisse in Muttersprache und Landessprache
Bilingualer Unterricht	Muttersprache und eine zweite Sprache (Partnersprache)	gute Kenntnisse in der Muttersprache und einer Zweiten Sprache

Heute zeigen die Ansätze des Sprachunterrichts eine große Veränderung durch die Abkehr von der Einsprachigkeit. Dieser Sprachunterschied kann zu positiven oder negativen Auswirkungen auf den Erwerb einer Fremdsprache führen. „Tatsächlich beschleunigen oder verlangsamen die Ähnlichkeiten oder Unterschiede zwischen der Muttersprache und der Zielsprache den Spracherwerbsprozess“ (Apeltauer, 1997, 79-80). Das Ziel dieser und früherer Ansätze, die die Kommunikation in einer Fremdsprache priorisieren, ist es, die Fremdsprachenlernenden darin zu lehren, die erlernte Fremdsprache als Kommunikationsmittel zu verwenden. Dadurch wird erzielt, die Zielsprache als Bildungs- und Kommunikationsmittel im Sprachunterricht einzusetzen. Die Verwendung der Muttersprache kommt dabei nicht in Frage, da in diesem Fall verhindert wird, dass Sprachlernende in der erlernten Fremdsprache einem ausreichenden Sprachinput ausgesetzt werden. Erzieher und Pädagogen, die diese Ansicht vertreten, „verbieten“ den Gebrauch der Muttersprache und betonen, dass die Kommunikation im Unterricht in der Zielsprache stattfinden sollte. Es ist unbestritten, dass Schüler, die im Klassenzimmer eine Fremdsprache lernen, möglichst vielen sprachlichen Inputs ausgesetzt sind, was einen wesentlichen Beitrag zum Erlernen dieser Sprache und zur Kommunikation in dieser Sprache leistet. Um dies zu erreichen, scheint es jedoch nicht sehr realistisch zu sein, den Gebrauch der Muttersprache sowohl des Sprachlehrers als auch der Schüler einzuschränken. Littlewood und Yu (2011, 44) gaben in ihren Artikeln an, dass sie die Ansichten diskutierten, die den Gebrauch der Muttersprache im Fremdsprachenunterricht unterstützen und ablehnen, da sie befürchten, dass die Einschränkung des Gebrauchs der Muttersprache den Gebrauch der Zielsprache verhindern könnte. Sie berichteten auch, dass in vielen Studien die Ansicht vertreten wird, dass der Gebrauch der Muttersprache in Situationen wie dem Aufbau einer sozialen und emotionalen Interaktion

zwischen Schülern und Lehrern, der Erklärung komplexer Sprachstrukturen und der Gewährleistung von Disziplin im Klassenzimmer unvermeidlich ist. Besonders betonten sie, dass die Muttersprache bei den Schülern „Vertrauen“ schafft.

Der Wunsch, die Schüler dazu zu bringen, das Fremdsprachen-Niveau von Muttersprachlern zu erreichen, ist verwerflich, unnötig und unmöglich. Entgegen der vorherrschenden Meinung hat in den letzten 40 Jahren der zweisprachige Ansatz gegenüber dem einsprachigen Sprachunterricht an Bedeutung gewonnen; Die Muttersprache wird zunehmend als Ausgangspunkt der zu erlernenden Fremdsprache angesehen. Deller und Rinvoluceri (2002) argumentieren, dass die Muttersprache die Mutter anderer zu lernender Sprachen ist, und wenn die Muttersprache sorgfältig und logisch in Aktivitäten im Fremdsprachenunterricht integriert wird, wird die Muttersprachensucht der Schüler abnehmen und ihre Beherrschung der Fremdsprache wird im Laufe der Zeit zunehmen.

Laut Medgyes (1994, 354) ist ein Sprachunterricht, der die Muttersprache ausschließt, „in jeglicher Hinsicht unhaltbar, sei es psychologisch, sprachlich oder pädagogisch“. Nur durch den Zugang zu einer muttersprachlichen Quelle kann sichergestellt werden, dass Lernende, die die Kommunikationsstrategien in einer Sprache bereits kennen und fließend anwenden, dieselben Strategien in einer Fremdsprache anwenden. Selbst in mehrsprachigen Klassenzimmern, die möglicherweise eine gemeinsame Muttersprache haben oder nicht, wird es nicht als rationale und erzieherische Methode angesehen, die Schüler zur Verwendung einer Fremdsprache zu zwingen. Denn viele Studien belegen, dass auch in mehrsprachigen Klassenzimmern ein alleiniger Unterricht in der Fremdsprache nicht ausreicht, um die gewünschten Sprachkompetenzen zu erreichen. Siebert (2006) stellt beispielsweise fest, dass selbst beim Unterrichten in der Zielsprache die Motivation der Schüler, die Zielsprache in sich selbst zu verwenden, allmählich abnimmt. Außerdem trauen sich die Schüler in Klassen, in denen nur die Zielsprache verwendet wird, nicht, in der Zielsprache zu sprechen, aus Angst, Fehler zu machen. Der Nachteil der einsprachigen Methode besteht darin, dass sie den Fremdsprachenunterricht nur nach dem Prinzip der „Exposition“ prägt und den Unterricht in der Zielsprache durch muttersprachliche Lehrkräfte ohne Berücksichtigung anderer Variablen zur Pflicht macht. Aber selbst, wenn alle diese Bedingungen erfüllt sind, gibt es keine Garantie dafür, dass ein effektives Lernen stattfinden wird. Abgesehen davon bedeutet das Ignorieren der Muttersprache und das Aussetzen der Schüler mit den zielsprachlichen Reizen auf maximalem Niveau nicht unbedingt eine Spracheingabe. Es gibt keinen Beweis dafür, dass einsprachige Methoden dem Schüler einen verständlichen Input leisten, daher kann das blinde Befürworten des Lehrens in der Zielsprache und das Ignorieren der Muttersprache ein Lernhindernis sein.

Wirkung und Bedeutung der Muttersprache im Fremdsprachenunterricht

Şimşek (2010: 11-12), die gezeigt hat, dass sich der Einsatz der Muttersprache im Fremdsprachenunterricht positiv auf den Studienerfolg auswirkt und einige Vorteile mit sich bringt, hat diese Vorteile, die sie aus verschiedenen Untersuchungen zusammengetragen hat, wie folgt zusammengefasst:

- Beim Vokabular Unterricht lieferte das Auswendiglernen in der Muttersprache bessere und dauerhaftere Ergebnisse als das Lernen mit Kontext, Bild, Synonym und Definition.
- Erklärungen in der Muttersprache haben sich als wirksam erwiesen, um zu verstehen, was in der Zielsprache gelesen wird.
- Im Schreibunterricht lieferte die Übersetzung in Bezug auf Inhalt, Layout und Stil erfolgreichere Ergebnisse als das direkte Schreiben, während der kontrastive Grammatikunterricht den schriftlichen Ausdruck nicht verbesserte.
- Im Sprechunterricht wirkte sich die Vermeidung der Muttersprache nicht positiv auf die Sprechleistung der Schüler aus, das Selbstvertrauen der Schüler nahm ab und in Klassen, in denen die Verwendung der Muttersprache erlaubt war, wurde eine signifikant höhere Verbesserung ihrer Sprache beobachtet.

- Im Grammatikunterricht bot der Sprachwechsel kurzfristig die Chance grammatikalische Strukturen in der Muttersprache mit der Fremdsprache zu vergleichen, Unterschiede aber auch Ähnlichkeiten zu erfassen und besser zu verstehen, während der einsprachige Grammatikunterricht bei den Schülern zu Verständnislücken führte.

Dem Rahmenplan für „Deutsch als Fremdsprache für das Auslandsschulwesen“ (2009) liegt ein ganzheitlicher und komplexer Sprach- und Kommunikationsbegriff zugrunde, d.h., er berücksichtigt sowohl die klassischen sprachstrukturellen Ebenen von Aussprache/Intonation, Orthographie, Wortschatz und Grammatik als auch kommunikative Strategien sowie kulturspezifische Verhaltenskonventionen und Interaktionsroutinen und -rituale, die sich für einen angemessenen Sprachgebrauch des Deutschen als „typisch“ erweisen. Dies gilt sowohl für verbale als auch für nonverbale Verständigungsabläufe. Die Orientierung an diesem weiten, kulturspezifisch begründeten Kommunikations- und Sprachbegriff wird unterrichtlich rezeptiv und produktiv in Situationen der Alltagskommunikation und -interaktion sowie der themen- und inhaltsorientierten Kommunikation konkretisiert. Dabei steht einerseits das sinngemäße inhaltsorientierte und zusammenfassende Übertragen von Kern- und/oder Schlüsselinformationen in die Fremdsprache Deutsch und andererseits die Wiedergabe aus dem Deutschen in die jeweils schülerseitige Mutter- und/oder Begegnungssprache im Mittelpunkt (2009).

Die Nutzung der Muttersprache erleichtert beim Erlernen einer Fremdsprache den Erwerb abstrakter Konzepte und Regeln in der Zielsprache, wobei man die Erstsprache als temporäres „Gerüst“ sehen kann, diese Ansicht stimmt mit der Vorstellung überein, dass die Muttersprache den Lernenden bis zu einem bestimmten Stadium beim Erlernen einer anderen Sprache leitet und Ressourcen bereitstellt. Man kann also aus diesen Punkten ableiten, dass die Muttersprache im Unterricht einige Funktionen hat und für bestimmte Situationen und Zwecke verwendet werden sollte. Als Beispiele könnte man das Teilen des Lehrplans, die Einführung für neue Themen, das Ermitteln der Fremdsprache, Aufzeichnungen, Klassenraummanagement, Szenengestaltung, Sprachanalyse, Präsentation von Regeln, Diskussion interkultureller Themen, neue bzw. komplexe Grammatikthemen, Übersetzung, Sprachvergleich, Aufbau von Beziehungen, Erklärung von Fehlern und Bewertung des Verständnisses nennen. Harbord (1992: 350) führt drei Gründe für die Verwendung der Muttersprache im Fremdsprachenunterricht an:

1. Erleichterung der Kommunikation,
2. Erleichterung der Lehrer-Schüler-Beziehung
3. Erleichterung des Erlernens der Zielsprache.

Laut des Rahmenplans (2009) können die Schüler am Ende des **ersten Bildungsabschnitts** in elementaren Begegnungssituationen des Alltags kurze mündliche bzw. schriftliche Äußerungen oder Texte, die in der deutschen Standardsprache formuliert sind, in der jeweils anderen Sprache so wiedergeben, dass ein globales sinngemäßes Verstehen der Kernaussage gesichert ist. Im Einzelnen können die Schüler z.B. einfache, für die Bewältigung der Situation notwendige Informationen (z.B. Anweisungen, Erklärungen) in der eigenen Sprache (Muttersprache) zusammenhängend und in Deutsch mit Schlüsselwörtern wiedergeben.

Die Schüler können am Ende des **zweiten Bildungsabschnitts** in Begegnungssituationen des Alltags mündliche bzw. schriftliche Äußerungen oder Texte in der jeweils anderen Sprache so wiedergeben, dass ein Verständnis der Schlüsselaussagen gesichert ist. Im Einzelnen können die Schüler z.B. in der jeweils anderen Sprache das Wesentliche von einfacheren Äußerungen sinngemäß wiedergeben. Die Schüler können am Ende des **dritten Bildungsabschnitts** in Begegnungssituationen des Alltags mündliche bzw. schriftliche Äußerungen oder Texte in der jeweils anderen Sprache so wiedergeben, dass ein kontextualisiertes und sinngemäßes Verstehen der Gesamtaussage und der Detailinformationen gesichert ist. Im Einzelnen können die Schüler z. B. in der jeweils anderen Sprache Wesentliches und/oder Details auch von längeren einfacheren Äußerungen wiedergeben sowie – v.a. bei der Vermittlung vom Deutschen in die Muttersprache – ggf. notwendige Erläuterungen hinzufügen, die das volle Verständnis sichern helfen.

Wie oben angeführt, ist dem Rahmenplan „Deutsch als Fremdsprache“ für das Auslandsschulwesen ebenso die Relevanz der Muttersprache im Fremdsprachenunterricht zu entnehmen.

Deller und Rinvulcri (2002) stellten auch fest, dass die Verwendung der Muttersprache im Fremdsprachenunterricht in bestimmten Situationen die Qualität des Unterrichts effektiv verbessern wird. Dementsprechend wurden strukturelle Vergleiche zwischen Muttersprache und Zielsprache, die Motivation der Studienanfänger und das Übersetzungsstudium als bestimmte Situationen akzeptiert, in denen die Muttersprache den Erwerb einer Fremdsprache erleichtert. Cook (2001) ist der Meinung, dass die Effizienz des Unterrichts durch die Verwendung der Muttersprache gesteigert werden kann, um Zeitverschwendung durch den Unterricht in der Zielsprache zu vermeiden. Er hält es insbesondere für vorteilhaft, die Muttersprache als Abkürzung für Anweisungen und Erklärungen zu gebrauchen. Cook (2001) stellte fest, dass es notwendig ist, sinnvolle Beziehungen zwischen Muttersprache und Zielsprachenwissen in den Köpfen der Schüler herzustellen, Lernaufgaben durch kollaborativen Dialog zwischen den Schülern durchzuführen, Code-Switching für den späteren Gebrauch auch im realen Leben anzuwenden. Die Verwendung der Muttersprache im Sprachunterricht bietet eine effiziente Vermittlung verschiedener rezeptiver oder produktiver Sprachfertigkeiten und spielt eine aktive Rolle beim Verständnis der verschiedenen Sprachkomponenten. Die Studierenden verinnerlichen das durch ihre Muttersprache erworbene Hintergrundwissen, indem sie das Gelesene und Gehörte in Gedanken rekonstruieren. Die reichhaltigen sprachlichen Ressourcen, die ihre Muttersprache bietet, dienen als Gleitmittel für produktive Fähigkeiten wie Sprechen und Schreiben. Alle durch die Muttersprache erworbenen Welt-, Kommunikations- und Sprachkenntnisse dienen als Unterstützungspaket, das den Sprachlernprozess der Studierenden erleichtert. Laut Butzkamm (2003) ist diese große Menge an Weltwissen und sprachlichen Fähigkeiten, die durch die Muttersprache angesammelt wird, ein Kapital, von dem erfolgreiche Schüler in ihren Sprachlernprozessen profitieren sollten. Die Verwendung der Muttersprache beim Erwerb rezeptiver Sprachkenntnisse ermöglicht es den Schülern, das Gelesene oder Gehörte tiefer zu erforschen und sich auf Details zu konzentrieren.

Nuttall (1996) weist darauf hin, dass die Muttersprache insbesondere beim Leseverständnis eine unbestreitbare Funktion hat: Die Inkompetenz der Schüler in der Zielsprache schränkt Art und Qualität der Antworten der Schüler ein. Die Reaktion der Schüler auf Texte, die ihre Muttersprache verwenden, wird effektiver sein, denn eine Sprache in eine andere umzuwandeln, anstatt die Gedankenwelt der Studenten auf begrenzte Muster einer Sprache zu beschränken, wird das Erlernen einer Fremdsprache erleichtern können.

Die Muttersprache spielt eine aktive Rolle bei der Vermittlung produktiver Sprachkompetenzen. Es ist ein Gerüst für die Studenten, ihre Ideen in der Muttersprache zu organisieren, bevor sie in der Zielsprache schreiben oder sprechen, d. h. sie führen einen innerlichen Vergleich aus. Bei der Ausführung, d.h. bei dem Versuch der aktiven Benutzung der Fremdsprache mithilfe der Erstsprache, kann auch der Lehrende gut beobachten, wo genau die Schwierigkeiten stecken und kann diese gezielt versuchen zu lösen. Verschiedene Studien in der Literatur stützen diese Ansicht und betonen, dass die Muttersprache in den Produktionen in der Zielsprache eine gravierende Bedeutung hat (Auerbach, 1993).

Reich und Roth resümieren unter dem Vorbehalt verbleibender Forschungsdesiderata: „Unterricht im Medium der Erstsprache bewirkt nicht nur die weitere Entwicklung dieser Sprache, sondern auch höhere Leistungen im Medium der Zweitsprache, wenn er über mehrere Jahre hinweg fortgeführt wird. Unterricht im Medium beider Sprachen ist ein starkes Instrument zur Verbesserung des Schulerfolgs zweisprachiger Schülerinnen und Schüler und kann, wenn weitere Qualitätskriterien erfüllt sind, zur Chancengleichheit mit einsprachigen Schülerinnen und Schülern führen.“ (2002, 42).

Wie oben diskutiert, ist die Verweigerung der effektiven Rolle der Muttersprache im Fremdsprachenunterricht ein pädagogisches und psychologisches Fehlverhalten. Lokale Bedürfnisse und Unterschiede in den Lernkulturen machen es notwendig, das muttersprachliche Wissen im Fremdsprachenunterricht zu verwenden. Unabhängig von der erlernten Fremdsprache spüren viele Lehrer und Schüler diese Verpflichtung tief im Lernprozess.

Praktische Vorschläge für das Einsetzen der Muttersprache im Fremdsprachenunterricht

Den Fremdsprachenlernenden soll im Unterricht der akkurate und auch methodische Einsatz der Muttersprache strukturiert dargelegt werden, denn die Lernenden sind nicht in der Lage zu unterscheiden, wie und wie viel sie die Muttersprache einsetzen können und auch sollen. In diesem Abschnitt werden einige Beispiele gegeben, wie die Lernenden die Muttersprache akkurat in den Unterricht integrieren sollten. Die Fremdsprachenlernenden erlernen diese Teilkompetenzen im Zusammenhang mit Simulationen und Rollenspielen, unterschiedlichen Sprachmittlungsformen, unterschiedlichen situativen Bedingungen und Anforderungen.

Fallbeispiele: Vorschlag 1: Auf einer Party (A1). Aufgabenart: Rollenspiel. Sozialform: Gruppenarbeit. Dauer: 20 Minuten. Lernziele: Versprachlichen von Stimuli, Einüben/Wiederholen verschiedener Sprechsituationen: Begrüßungs- /Verabschiedungsformeln, sich jemandem vorstellen, sich verabreden, einfache Fragen zur Herkunft, Wohnort und zur Dauer des Aufenthalts.

Der muttersprachliche Gebrauch wird selektiv in den Unterricht integriert, indem die Fremdsprachenlehrenden die Grenzen setzen. Vorschlag 1: „Auf einer Party“ Situation: Sie sind auf eine Kennenlern- Party in einem Studentenheim eingeladen.

A= spricht Deutsch und Türkisch

B = spricht nur Deutsch

C = spricht nur Türkisch

A kennt B und C. B und C kennen sich noch nicht.

Gesprächsvorschlag:

A: (hört A und B zu und übersetzt in die jeweilig andere Sprache).

B: Hallo, ich heiße Peter und wie heißt du?

A: Merhaba, benim adım Peter senin adım ne?

C: Merhaba benim adım Emre. Nasılsın?

A: Hallo, ich heiße Emre. Wie geht es dir?

B: Danke, mir geht es sehr gut und wie geht es dir?

A: Teşekkür ederim çok iyiyim. Sen nasılsın?

C: Bende iyiyim teşekkür ederim. Kaç yaşındasın?

A: Danke, mir geht es auch gut. Wie alt bist du?

B: Ich bin 18 Jahre alt und wie alt bist du?

A: Ben 18 yaşındayım, sen kaç yaşındasın?

C: Bende 18 yaşındayım.

A: Ich bin auch 18 Jahre alt.

Vorschlag 2: Beim Arzt (A2). Aufgabenart: Rollenspiel. Sozialform: Gruppenarbeit. Dauer: 25 Minuten. Lernziele: Kennt Körperteile und kann über Schmerzen und Beschwerden reden.

A (Person, neben dem Patienten) = spricht Deutsch und Türkisch

B (Arzt) = spricht nur Deutsch

C (Patient) = spricht nur Türkisch

A: Guten Tag! Herr Doktor! Meine Freundin fühlt sich nicht wohl. Ich bin als Dolmetscher mitgekommen, könnten sie ihr bitte behilflich sein?

B: Guten Tag! Was fehlt Ihnen?

A: İyi günler. Şikayetiniz nedir?

C: İyi günler. Kendimi iyi hissetmiyorum. Başım ağrıyor ve ateşim var.

A: Guten Tag. Ich fühle mich nicht wohl. Ich habe Kopfschmerzen und ich habe Fieber.

B: Sie sehen nicht gut aus. Sie haben vielleicht Grippe.

A: İyi görünüyorsunuz. Belki grip olmuşsunuzdur.

C: Evet kendimi iyi hissetmiyorum ve üşüyorum.

- A: Ja, ich fühle mich nicht gut und mir ist kalt.
 B: Nehmen Sie diese Tabletten dreimal am Tag und erholen sie sich.
 A: Bu ilaçları günde üç defa kullanın ve dinlenin.
 C: Çok teşekkür ederim.
 A: Vielen Dank.
 B: Gute Besserung.
 A: Geçmiş olsun.

Diese Gesprächsvorschläge können auf den Niveaustufen A1/A2 weitergeführt werden, der Lehrende muss bestimmen, wann und wie viel Muttersprache im Fremdsprachenunterricht verwendet wird. Die grundlegenden Kategorien in der Sprache sind die lexikalische Position eines Wortes. Der Status eines Wortes als Substantiv, Pronomen, Präposition, Adjektiv oder Verb bestimmt seine lexikalische Klasse, die semantische, morphologische, phonologische und syntaktische Merkmale umfasst. In den oben angegebenen Fallbeispielen zeigt sich, dass sich das Deutsche aus der indogermanischen Sprachfamilie und das Türkische aus der uralaltaischen Sprachfamilie in grundlegenden Kategorien unterscheiden. Türkisch und Deutsch, die verschiedenen Sprachfamilien angehören, weisen unterschiedliche morphologische und syntaktische Merkmale auf. Darüber hinaus gibt es in beiden Sprachen eine enge Wechselwirkung zwischen Verben und Fall-Suffixen. Beide Sprachen weisen die typischen Merkmale der Objekt- und Verbreihenfolge auf. Obwohl Deutsch die SVO-Sprache ist, unterscheidet sich in einigen Fällen die Wortstellung von den Sprachen in der gleichen Sprachstruktur, wodurch das Verb tendenziell am Ende des Satzes steht. Aufgrund der Grundelementreihenfolge unterscheiden sich Türkisch und Deutsch morphologisch völlig voneinander. Diese Unterschiede können von den Lernenden nur unter der Voraussetzung erfasst werden, wenn ihnen die Möglichkeit gewährleistet wird, beide Sprachen, also die Muttersprache mit der Fremdsprache zu inkludieren.

Schlussfolgerung

Die Bedeutung des Beherrschens und Erlernens einer Fremdsprache ist im 21. Jahrhundert, in dem technologische Entwicklung und Veränderung, dem kulturellen Wandel voraus sind, unbestritten. Man kann sogar behaupten, dass in dieser Zeit eine Fremdsprache nicht mehr ausreicht, in jeder Branche kann man erkennen, dass die Fremdsprache eine unabdingbare Voraussetzung darstellt, um mit dem Modernen Zeitalter Schritt halten zu können. Heute, wo die Notwendigkeit, eine oder mehrere Fremdsprachen zu beherrschen, unbestritten ist, werden viele Ansichten vertreten, um den Fremdsprachenunterricht effektiver zu gestalten. Diese Auffassungen haben den Gebrauch der Muttersprache im Fremdsprachenunterricht auf unterschiedliche Weise diskutiert. Unter diesen finden die Ansichten, die darauf abzielen, den Sprachinput in Bezug auf die erlernte Sprache zu maximieren, die größte Unterstützung. Es wird jedoch angenommen, dass das Ignorieren oder sogar das Verbot des Gebrauchs der Muttersprache in der Praxis wichtige Auswirkungen auf den Erfolg der Schüler in der Zielsprache hat.

In diesem Artikel wurden die Effekte im Lichte von Daten aus affektiven und kognitiven Studien überprüft. Bei Auswertung der Literaturstudien scheint es unmöglich, im Fremdsprachenunterricht ganz auf den Gebrauch der Muttersprache zu verzichten. Daher wird empfohlen, dass Erzieher, Pädagogen und Leiter von Sprachunterrichtseinrichtungen einige Punkte berücksichtigen, die im Fremdsprachenunterricht durchgeführt werden sollten. Da das Konzept des gehirnbasierten Lernens bei der Erstellung von Lehrplänen für den Sprachunterricht stattfindet, ist es zunächst einmal notwendig, die in diesem Artikel erwähnten emotionalen und kognitiven Perspektiven bei der Erstellung von Unterrichtsplänen zu berücksichtigen. In der Schüler-Lehrer-Kommunikation wird davon ausgegangen, dass das Teilen innerhalb und außerhalb des Klassenzimmers (Disziplin, Motivation, Feedback geben usw.) in der Muttersprache ebenfalls zum Lernprozess beiträgt. Ein weiterer Punkt, ist das Wiedergeben von Feedback, das Belohnen, Ermutigen, Warnen oder Missbilligen von Grammatikfehlern der Schüler, ihrer Einstellung zum Sprachenlernen, ihres Verhaltensstils im Unterricht oder in schriftlichen und mündlichen Prüfungen, der Umgang mit persönlichen Problemen der Schüler und ihre Unterstützung. Die Verwendung der

Muttersprache im Unterrichtsprozess hängt von der Entscheidung des Lehrers ab und wird zugunsten des Schülers verwendet. Es ist wichtig, dass die Schüler abstrakte und schwer verständliche Sprachstrukturen (Konjunktionen, nicht-muttersprachliche grammatikalische Strukturen usw.), Wörter und Erklärungen lernen und richtig verwenden. Auch die Bestimmung des Muttersprachegebrauchs nach dem Niveau der Fremdsprachenkenntnisse ist dabei ein entscheidender Faktor. Besonders in einem Klassenzimmer mit Anfängern trägt es erheblich zum Sprachlernprozess bei, wenn der Sprachlehrer flexibler in der Verwendung der Zielsprache ist. Im Fremdsprachenlernprozess ist die Sprachtypologie sowohl für den Lernenden als auch für den Lehrenden von großer Bedeutung. Der Vergleich der Zielsprache mit der Muttersprache ist eine Methode, die Lernende selbstverständlich anwenden, und die klassendynamischen typologischen Vergleiche des Lehrers erleichtern den Lernprozess und motivieren. Neuere Studien zum Spracherwerb haben gezeigt, dass Erst- und Zweitsprache einen großen Beitrag zum Fremdsprachenlernprozess leisten. Die Sprachtypologie, ein Zweig der Linguistik, kategorisiert Sprachen anhand von Ähnlichkeiten in der Struktur von Sprachen. Im Allgemeinen untersucht die Typologie Sprachen in drei Kontexten: Vergleich, Klassifizierung und Untersuchung formaler Eigenschaften. Im Gegensatz zu Grammatiktheorien zielt Typologie darauf ab, Beziehungen zwischen Sprachen zu definieren, in diesem Zusammenhang kann man sagen, dass Typologie keine Grammatiktheorie ist. Die typologische Klassifizierung erfolgt nicht aus demografischen oder geografischen Gründen, obwohl der typologische Charakter von Sprachen stark von diesen Faktoren beeinflusst wird. In der Typologie umfassen die formalen Merkmale der Sprache viele Kategorien wie Wort, Satz, Zeitform, Schwert und Geschlecht (Whaley, 1997). Während die Ähnlichkeiten zwischen der Zielsprache und der Muttersprache den Lernprozess beschleunigen, schaffen die Unterschiede beim Lernenden auch ein Bewusstsein für ein neues Lernen. Beim Sprachvergleich werden sprachliche Merkmale wie Syntax (Wortstellung), Morphologie und Valenz der zu erlernenden Sprache begriffen.

Financial Support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

Literaturverzeichnis

- Apeltauer, E. (1997). *Grundlagen des Erst- und Fremdspracherwerbs: eine Einführung*. Fernstudieneinheit 15. Berlin: Langenscheidt, 79-80.
- Auerbach, E. (1993). Reexamining English Only in the ESL Classroom. *TESOL Quarterly*, 27(1), 9-32.
- Butzkamm, W. (2003). We only learn language once. The role of the mother tongue in FL classrooms: Death of a dogma. *Language Learning Journal*, 28(1), 29-39.
- Chomsky, N. (1986). *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. London: PRAEGER.
- Cook, V. (2001). Using the first language in the classroom. *The Canadian Modern Language Review*, 57(3), 418-420.
- Deller, S., & Rinvolucris, M. (2002). *Using the mother tongue; making the most of learner's language*. London: English Teaching Professional Delta Publishing.
- Harbord, J. (1992). The use of the mother tongue in the classroom. *ELT Journal*, 46(4), 350-355.
- Hufeisen, B. (1991): *Englisch als Erst und Deutsch als Zweitsprache. Empirische Untersuchungen zur fremdsprachlichen Interaktion*. Frankfurt am Main: Lang.
- Littlewood, W., & Yu, B. (2011). First language and the target language in the foreign language classroom. *Language Teaching*, 44(1), 64-77.
- Medgyes, P. (1994). *The non-native teacher*. London: Macmillan.
- Nuttall, C. (1996). *Teaching reading skills in a foreign language*. Chicago: Heinemann.
- Rahmenplan „Deutsch als Fremdsprache“ für das Auslandsschulwesen. 2009, 8-10/23-24.
- Reich, H. & Roth, H.-J. (2002): *Spracherwerb zweisprachig aufwachsender Kinder und Jugendlicher*. Ein Überblick über den Stand der nationalen und internationalen Forschung. Hamburg: Behörde für Bildung und Sport, 42.
- Roche, J. (2008). *Fremdspracherwerb, Fremdsprachendidaktik*. Tübingen: A. Francke.

- Siebert, H. (2006). *Lernmotivation und Bildungsbeteiligung: Studentexte für Erwachsenenbildung*. W. Bertelsmann Verlag, Bielefeld.
- Skinner, B. F. (1957). *Verbal behavior*. New York, NY: Appleton-Century-Crofts.
- Şimşek, M. R. (2010). Yabancı dil öğretiminde ana dil kullanımı: Ne zaman, ne kadar, neden. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 1-14.
- Whaley, L. J. (1997). *Introduction to typology. The unity and diversity of language*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage.

Dayıcan Napolyon ve Beyaz Kaplan'da Soyтары Figürleri: Quixote Meşkasım ile Picaro Balram

Jester Figures in *My Uncle Napoleon* and *White Tiger*: Quixote Mash Ghasem and Picaro Balram

Funda BALCI BAYKOÇ*

Öz

İyrec-i Pézêşkzâd ve Aravind Adiga modern edebiyatın önemli romancıları arasında sayılmaktadırlar. İyrec-i Pézêşkzâd *Dayıcan Napolyon* adlı romanında, Aravind Adiga *Beyaz Kaplan* adlı romanında çeşitli teknikler kullanarak satirik açıdan incelenebilecek eleştirel eserler yazmış ve satirik romanın günümüz ürünlerine birer örnek yaratmışlardır. Romanını çerçeve hikâyelerin etrafında oluşturan Pézêşkzâd, geniş bir arazi üzerinde yan yana bulunan evlerde yaşamakta olan bir aileden ve yaşadıklarından bahseder. Yaşanılanlardan bahsederken bu anlatıların ardındaki çeşitli eleştirileri de satirik bir yöntemle ve karakterleri aracılığıyla işler. Hikâyedeki Meşkasım karakteri olay akışında büyük yer kaplayan Quixote tipi bir soyтары figürüdür. Bu iyi niyetli soyтары, hizmetlisi olduğu Dayıcan ve aile için elinden geleni yapar, onları son derece sever fakat yeri gelince efendileri için bazen efendileri hakkında yalan söylemekten kaçmaz; övgüye ve ilgiye de hayli düşkündür. *Beyaz Kaplan* ise aslında belirli bir adı olmayan; olay örgüsü içinde birçok isimle okuyucunun karşısına çıkan anlatıcı karakterin anlattığı hayat hikâyesini konu alır. Okurun karşısına daha çok Balram adı ile çıkan anlatıcı karakter, Hindistan'ın kötü düzeninden ve insanlarından oldukça rahatsızdır. Yazar, Hindistan'daki çarpık düzene, sosyal tabakalar arasındaki uçurumlara, yaşamın kalitesizliğine eleştirisini bu karakter üzerinden getirir. Mizahi bir dil kullanarak oluşturduğu *Beyaz Kaplan*, ülkedeki alt kastlardan biri olan Halwai sınıfından gelen bir çocuk olan Balram'ın dayatılan zavallı yaşantıyı ve hizmetkâr ruhunu kabul etmemesini, zaman içindeki değişimini anlatır. Kendisine dayatılan gelecekte korkan Balram'ın sevdiği ve saygı duyduğu işvereni Bay Ashok'u nasıl öldürdüğünü, bu noktaya nasıl geldiğini ve bu noktadan sonra neler olduğunu aktaran hikâyede birçok satirik unsur bulunmaktadır. İki romanda da bu unsurlar ile açıklanabilecek birçok karakter, birçok tema, birçok dil ile üslup tekniği mevcuttur ve yapılan eleştiriler bu unsurlar üzerinden sağlanmaktadır. Bu çalışmadaki amaç metinlere bağlı bir inceleme yöntemiyle *Dayıcan Napolyon* isimli romanda bulunan Meşkasım ve *Beyaz Kaplan* isimli romanda bulunan Balram karakterlerini satirik özellikleri ile incelemektir.

Anahtar sözcükler: İyrec-i Pézêşkzâd, Aravind Adiga, satir, mizah, *Dayıcan Napolyon*, *Beyaz Kaplan*.

Abstract

Iraj Pezeshkzad and Aravind Adiga are considered important novelists of modern literature. Both of them wrote critical books that can be analyzed from satirical perspective by using various techniques, and they gave examples of modern literary products of satirical novels. Pezeshkzad writes his novel around different frame stories and talks about a family that living in houses located next to each other on a large area and their experiences. When talking about their lives, he criticizes many things behind these narratives using a satirical method and his characters. Mash Ghasem is a Quixote-type jester figure who occupies a large place in the event flow in the story. This pure-

* Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karşılaştırmalı Edebiyat. E-posta: fundabalcii@yandex.com, ORCID: 0000-0001-9276-5307

minded jester does his best for the family and Uncle Napoleon he serves, loves them immensely, but also, he does not refrain from lying for his masters and sometimes lies about his masters; he is also very fond of praise and attention. *White Tiger* is based on a life story told by the narrator character who, does not actually have a specific name and comes up with many names in the plot. The narrator character, Balram, is quite disturbed by the disorder and people of India. Adiga criticizes the distorted order in India, the gap between the social classes, the poor quality of life through the character of Balram. The author tells Balram's, who is a child from the Halwai class, one of the lowest castes in the country, refusal to accept the poor life and servant spirit and his change over time in *White Tiger* by using a humorous language. There are many satirical elements in the story, which tells how Balram who fears what the future imposes on him, killed his employer, Mr. Ashok, whom he loves and respects dearly and how he got to this point and what happened from this point on. There are many characters, many themes, many techniques that can be explained by these elements in both novels, and the criticisms made are provided through these elements. The aim of this study is to examine the characters of Mash Ghasem and *White Tiger* in the novel *My Uncle Napoleon* with their satirical characteristics by using text-dependent analysis method.

Keywords: Iraj Pezeshkzad, Aravind Adiga, Satire, Humor, *My Uncle Napoleon*, *White Tiger*.

Giriş

Roland Barthes, dünyada sayılamayacak kadar çok anlatı ile değişik tözlere dağılmış, şaşılacak sayıda tür olduğunu söyler ve ekler:

Mitte, efsanede, fabloda, masalda, uzun öyküde, destanda, hikâyede, trajedide, dramda, pantomimde, tabloda (Carpaccio'nun *Azize Orsola*'sını düşünelim), vitrayda, sinemada, çizgi resimlerde, sıradan bir gazete haberinde, konuşmada anlatı hep vardır. Üstelik sonsuz denebilecek sayıdaki bu biçimler altında, anlatı bütün zamanlarda, bütün yerlerde, bütün toplumlarda vardır. Anlatı insanlık tarihinin kendisiyle başlar; dünyanın hiçbir yerinde anlatısı olmayan bir halk yoktur, hiçbir zaman da olmamıştır. Bütün sınıfların, bütün insan topluluklarının anlatıları vardır ve çoğunlukla bu anlatılar değişik, hatta karşıt kültürlerdeki insanlar tarafından ortaklaşa olarak tadılır. İyi yazın olmuş, kötü yazın olmuş anlatının umurunda değildir: İster uluslararası ister tarihler aşırı ister kültürler aşırı olsun, anlatı hep vardır, tıpkı yaşam gibi.” (Barthes, 1993, s. 83)

Roman bu anlatıların yalnızca biri olmakla birlikte edebiyat sahasında son derece önemli yere sahip türlerden biridir de aynı zamanda. Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde, “İnsanın veya çevrenin karakterlerini, göreneklerini inceleyen, serüvenlerini anlatan, duygu ve tutkularını çözümleyen, kurmaca veya gerçek olaylara dayanan uzun edebî tür.”; TDV İslâm Ansiklopedisi'nde ise, “Zamanı, mekânı, olayları ve kişilerle gerçek hayata ve kurguya dayanan, çok çeşitli anlatım tekniklerinin kullanıldığı edebî eser türü,” olarak tanımlanan “roman sınırlandırılmaktan ve keskin çizgilerden hoşlanmayan bir edebî türdür. Philip Stevick romanı kısıtlamakla onun hayat damarlarındaki kanı emmenin aynı şey olduğunu söyler (Stevick, 2017, s. 7). Turan Karataş (2001, s. 348) ise, “roman bir tarifi dar sınırlarına sığmayacak kadar geniş ve kompleks bir sanat dalıdır,” der. Yine de romanın “bireyler arasındaki çatışmalarını, bireylerin içsel ve dışsal trajedilerini, psikolojik ve toplumsal sorunlarını, serüvenlerini, kurmacanın olanaklarından yararlanarak insanda gerçek duygusu uyandıracak şekilde anlatan bir yazı türü” olduğu muhakkaktır (Çakmakçı, 2012, s. 9).

Satirik roman ise toplumsal olumsuzlukları iğneleyici bir dille anlatır veyahü kişinin kötü yanlarını, olumsuz tavırlarıyla davranışlarını hicvetme yöntemiyle gözler önüne serer. Satirik metinlerde alay ve mizah son derece mühim unsurlardır. Bu türde “üslûp ve konu kabalıkları son derece belirgin” (Cebeci, 2008, s. 181) olduğu gibi kaba bir dil ile kurulabildiği, yer yer argoya kaçacak söylemlerin de bulunduğu bir gerçektir:

“Kimi satirler, sert türler olup insanı başlangıçtan itibaren günahkâr gören ve eğitim yoluyla düzelmenin imkânsızlığına, günümüz anlayışıyla yorumlarsak, genetiğin insan özü olduğu için iyinin ve kötünün sabit kalacağına dair inancın neticesidir. İkinci tür satirler ise daha esnek ve insan eğitiminin ahlak için önemli bir aşama olduğunu, kişinin eğitilebilir yapısının, gerek kendisi, gerekse toplumsal kusurlar noktasında düzeltilebilir olduğunun göstergesidir. Satir, problemi göstermek kadar çözümü ile de ilgilenir” (Çetindaş, 2015, s. 99).

Makalenin mevzubahis romanları da bu tür bir görev yüklenerek karakterleri aracılığıyla toplumsal eleştirilerde bulunurlar. Farklı kültürlerle ve tarihlere ait olmakla birlikte benzer toplumsal endişeler yaşayan bu iki eserin eleştirilerini destekleyen, olay akışlarında baskın şekilde yer alan iki karakterin doğalarındaki farklılık dikkat çekicidir:

“Medeniyetler, başka kültür ve medeniyetlerle karşılaşarak, bunlardan yararlanarak gelişmektedir. Kültürlerarası etkileşimin ön plana çıktığı bu durum edebiyatın gelişmesine, ilerlemesine de katkı sağlamıştır. Özellikle farklı kültür ve edebiyat eserlerini bir çalışma potasında birleştirmeyi amaçlayan karşılaştırmalı edebiyat temelde, yerli edebiyat ile farklı dil ve kültürlerle ait edebi yapıtlar arasındaki paralelliği, benzer ve farklı yönleri saptayarak; bu benzerlik ve farkların çıkış noktalarını, kültüre etkilerini yansıtmaya çalışmaktadır.” (Sönmez, 2018, s. 2)

Rousseau ve Pichois, *Littérature Comparée* isimli çalışmalarında “görevi, işlevi farklı dillerde yazılmış iki eseri konu, düşünce ya da biçim bakımından incelemek, ortak, benzer ve farklı yanlarını tespit etmek, nedenleri üzerine yorumlar getirmek” (Aytaç, 2003, s. 13) olan karşılaştırmalı edebiyat ile ilgili şu cümleleri kurarlar:

Karşılaştırmalı edebiyat; analogi, akrabalık ve etkileşim bağlarının araştırılması suretiyle, edebiyatı diğer ifade ve bilgi alanlarına ya da zaman ve mekân içerisinde birbirine uzak veya yakın durumdaki olaylarla edebî metinleri birbirine yaklaştırmayı amaçlayan yönetsel bir sanattır. Yeter ki bu edebî metinler, birçok dile ya da kültüre ait olsunlar; onları daha iyi tanımlayıp anlamak ve onlardan zevk alabilmek için aynı geleneğe ait bulunsunlar. (Rousseau ve Pichois, 1994, s. 182)

Karşılaştırmalı edebiyat sınırlı ve kesin bir alana uygulanan bir teknik değildir. Geniş ve çok yönlü oluşuyla, hangi zaman ve zeminde olursa olsun, meraktan, sentez zevkünden ve her türlü edebî gelişmeye açıklıktan meydana gelmiş bir ruh halini yansıtır.” (Rousseau ve Pichois, 1994, s. 49)

Bu çalışmada biri Farsça öteki ise İngilizce yazılıp Türkçeye çevrilmiş mevzubahis eserlerde yer alan Meşkasım ve Balram karakterleri soytarıllık özellikleri açısından incelenirken metin odaklı hareket edilerek benzer vazifeleri olmalarına ve benzer hedeflerle çizilmelerine karşın farklılıklarına da yer verilecektir.

Yazarlar ve Eserler Üzerine

Modern İran edebiyatının en ünlü yazarlarından biri olan İyrec-i Pézéşkzâd 29 Ocak 1927’de Tahran’da dünyaya gelir ve 12 Ocak 2022’de hayata gözlerini yumar.

Eğitimi İran ve Fransa’da tamamlayan yazar hukuk diplomasını almasının ardından İran Dışişlerine katılmadan evvel beş sene yargıçlık yapar. 1979 yılına değin diplomatlık görevini üstlendiği İran’dan, devrim sonrasında ayrılarak Fransa’ya gider ve gazeteci olarak çalışmaya başlar. Burada İran Direniş Ulusal Harekâtı’na katılıp İran Devrimi ile ülkeye hâkim olan dinî rejimin son bulması için çalışır ve pek çok siyasi kitaba imza atar.

1950’lerde Voltaire ve Molière gibi isimleri Farsçaya tercüme ederek girdiği edebiyat dünyasına pek çok eser kazandırır. Doğu ve batı arasındaki kültürel farklara değinen satirik bir hikâye olan *Hacı Muhammed Cafer Paris*’te aslında Avrupa’nın eğlenceli hayatını tecrübe etmek amacıyla olan İranlı bir iş insanının tıbbi gerekçeler göstererek Paris’e yaptığı yolculuğu anlatır. Sıradan bir banka çalışanının geçmişe yolculuk edip kendini pek çok edebiyat eserine de ilham olmuş Harun Reşid mahkemesinde bulmasıyla yaşadıklarından bahseden *Maşallah Han Harun Reşid Mahkemesi*’nde de başka bir hiciv eseridir. Bu eserleri gibi daha pek çok kitaba imza atan yazar on yedi tane satirik roman, edebiyat ve tarih üzerine pek çok eğitici kitap ve makale kaleme alır. Yurt dışında yaşamasına rağmen İran’ın en çok satan yazarları arasında yer alan Pézéşkzâd’ın derin bir bilgisi vardır:

“Mizahının çekiciliği, büyük ölçüde, Farsçadaki ustalığı ile Farsça ve Farsça olmayan çeşitli kaynaklarla türler hakkındaki bilgisinden kaynaklanmaktadır. Tanınmış şairlerin eserlerinin parodileri, onun, bir şekilde İraj Mirza'nın şiirini anımsatan, konuşma diline ve şiirsel olmayan ifadelerle zenginleştirdiği geleneksel Farsça dizelerle olan becerisinin göstergesidir.” (Ghanoonparvar, 1999, s. 591)

Yazdığı eserler arasında en ünlüsü olan *Dayıcan Napolyon*'da mizah ile alayı kullanarak eleştirdiği birtakım hususları romandaki ailelerin kendilerinden daha alt tabakadaki insanlarla kurdukları ilişkiler, oluşturdukları değer yargıları, inançları, ananeleri aracılığıyla aktarır. Roman İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz işgali altındaki İran'da geçer. Bir aileden ve başlarına gelen olaylardan bahseden hikâyedeki ailenin büyüğü Dayıcan Napolyon, herkesi bir tiran gibi yönetir ve her kararına saygı duyulmasını bekler, hayal kırıklığına uğratıldığında ise bunu karşısındakilere misliyle ödetir. Kendisine Napolyon adıyla hitap edilmesinin sebebi Napolyon ile derinden özdeşleşmesidir çünkü genç bir subay olarak İngilizlerin yenilgilerine öncülük ettiği hayaliyle yaşamakta ve İngilizlerin en uslanmaz düşmanlarının Napolyon olduğunu düşünmektedir. Dayıcan'ın bu hayallerini kabul eden yardımcısı Meşkasım da bire beş katarak yeni hayaller üretip Dayıcan'ın fantezilerini zenginleştirir. Böylelikle Dayıcan iyiden iyiye İngiliz misillemesinden korkar hâlde yaşamaya çalışır duruma gelir. Bu korku sonunda öyle bir hâl gelir ki artık hayatına hükmeder olur, her şeyin İngilizlerin onun yıkımını getirmek için kurduğu bir kumpas olduğuna inanmaya başlar ve bu “paranoyası kendisine karşı güçlü bir silaha dönüşürken durumu gerçekten trajik bir boyut almaya başlar” (Allen, 1997, s. 390).

Politik olmasa da siyasi açıdan yıkıcı sayılmakla birlikte belirli bir zihniyeti, belirli bir tutumu hedef alan *Dayıcan Napolyon*, “klişeleşmiş cinsiyet rolleri, toplumsal farklılıklar, cinsel gerilimler ve rekabet sonucu ortaya çıkan yanlış anlaşılmalara, komik karakterler gibi pek çok unsuru içinde barındıran” (Hanaway, 1997, s. 217) bir 1940'lar hicvidir ve karakterler “pek çok yönden şiddetli bir kimlik krizinin eşliğindeki modern İran toplumunun bir mikrokozmosu sayılır” (Nafisi, 2006).

Beyaz Kaplan'ın yazarı Aravind Adiga 23 Ekim 1974'te Hindistan'da dünyaya gelir. İlk eğitimini Hindistan ve Avustralya'da alan yazar Columbia Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı'ndan mezun olur. Kariyerine *Financial Times*'de staj yapan bir finans gazetecisi olarak başlayan Adiga'nın Booker Ödülü sahibi Peter Carey'in 1988 tarihli kitabı *Oscar ve Lucinda* hakkındaki incelemesi çevrimiçi edebiyat eleştirisi platformu olan *The Second Circle*'de yayınlanır. Adiga daha sonra *Time* tarafından işe alınır ve serbest çalışmaya başlamadan önce üç yıl Güney Asya muhabirliği yapar. İlk kitabı olmasına rağmen pek çok ödüle aday gösterilen ve bazılarını kazanan *Beyaz Kaplan*'ı da bu dönemde yazar.

Hikâye aslında adı belirsiz, kitap boyunca pek çok isimle okurun karşısına çıkan anlatıcı karakterin yaşam öyküsüne odaklanır. Okurun en çok Balram adıyla muhatap olduğu karakter işverenini öldürerek sözde yeni Hindistan'ın kapitalist hiyerarşisinin tepesine yükselen; Hindistan'daki düzenden ve bu düzenin temsilcileri olan bireylerden hayli rahatsız, yoksul bir köylüdür.

Eserlerinde Hindistan'da artan ekonomik eşitsizlik, kastçılık, açgözlülük, tüketimcilik, orta sınıf ikiyüzlülüğü ve hükûmet yolsuzluğu gibi çağdaş sosyal meseleler hakkında şiddetli eleştiriler getiren Adiga, birinci yüzyılın başında popüler medya araçlarında yaygınlaşan “Hindistan ışıldıyor”¹ sözüne gönderme yapmak amacıyla taşıyan bu romanında “Hindistan'ın ekonomik büyümesinin insanlık dışılığının metaforu ve bu bağlamda ortaya çıkan toplumsal yapıların acımasızlığını kavramsallaştırmanın bir yolu olarak hayvanlaştırma mecazını –insanların ve insan mekânlarının hayvanlaştırılması– kullanır” (Walther, 2014, s. 580). Hikâyenin ana karakterinin anlattığı Hindistan ışıldayan Hindistan'ın gelişiminde yalnızca seyirci olan milyonlarca kişinin son derece somut yaşam alanıdır (Joseph, 2012, s. 74).

Yazar Adiga, yarattığı Balram karakteri üzerinden ülkedeki yozluğa, sınıflar arası uçuruma, kast sisteminin alt kısmında yer alan bireylerin yaşadığı hayatın ne kadar kalitesiz olduğuna değinir. Verdiği bir röportajda, *Beyaz Kaplan* ve Balram karakteri için şu sözleri sarf eder:

¹ India Shining, 2004 yılında Hindistan'daki genel ekonomik iyimserlik hissine atıfta bulunan bir pazarlama sloganıydı. Slogan, 2004 Hindistan genel seçimleri için o sırada iktidarda olan Bharatiya Janata Partisi (BJP) tarafından ortaya atıldı. Slogan başlangıçta Hindistan'ı uluslararası alanda tanıtmayı amaçlayan bir Hint hükûmeti kampanyasının bir parçası olarak geliştirildi.

Balram'da Hindistan'da tanıştığım pek çok insanın izi var fakat nihayetinde karakter tamamen benim yaratım. Çoğu Hint filminde ve kitabında göremezsiniz ama ekonomik patlamada mağdur olan dört yüz milyonun üstündeki, alt tabaka Hint vatandaşlarından birini betimlemek istedim. Amacım ülkenin dört bir yanında görsem de edebiyatında rastlamadığım birini yaratmaktır. Ahlaki açıdan bir dakikası bir dakikasını tutmayan, biraz evvel güvenilir biriyken hemen sonra güvenilmez olan, Hindistan'ın ahlaki çelişkilerini yansıtan günümüz yaşantısının vücut bulduğu birini... (DiMartino, 2008)

Bu çalışmada toplumsal eleştiriyi vazifesi addeden iki satirik roman olan *Dayıcan Napolyon* ve *Beyaz Kaplan*'da yer alan Meşkasım ve Balram karakterleri metne bağlı inceleme yöntemi temel alınarak bazı satirik unsurlar açısından ele alınacaktır.

Mizah ve Satir Üzerine

Mizah, *Dil Derneği Türkçe Sözlük*'te ve *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*'te “gülmece” olarak tanımlanırken *Kubbealtı Lûgati*'nda “bir gerçeği alay, nükte ve latifelerle süsleyip güldürücü yanlarıyla ortaya koyan sözlü veya yazılı sanat türü, gülmece” olarak yer alır. Durmuş ise mizahın tanımını şu şekilde yapar:

“Aslı, ‘şaka ve latife yapmak’ anlamındaki mezh kökünden masdar ismi olan müzâhtır. Kelime Kur'an'da geçmemekle beraber hadislerde mezh kökünden çeşitli türevler bulunduğu gibi (Wensinck, el-Mu'cem, ‘mzh’ md.) bir hadiste ‘düâbe’nin mizah anlamına geldiği belirtilmiştir (Müsned, III, 67). Edebî eserlerde ‘cidd’in (ağırbaşlılık) karşısı olarak daha çok hezl, bazan da mezh kullanılmıştır.” (Durmuş, 2005, s. 205)

Oğuz Cebeci'nin aktardığına göre Freud *Fıkra ve Bilinçdışıyla Bağlantıları* ile *Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları* isimli çalışmalarında mizahın doğal bir savunma mekanizması olduğunu söyler. Özünde saldırgan bir nitelik taşıyan bu mekanizma suçluluk ve gerginlik gibi hislerin dönüşüme uğramasıyla ortaya çıkar (Cebeci, a.g.e, s. 57). Feinberg benzer bir şekilde mizahın oyunla iç içe geçmiş bir saldırganlık biçimi olduğunu söyler. Mizah Shaftesbury tarafından da bir rahatlama hatta savunma aracı olarak görülür (Cebeci, a.g.e, s. 57). Manning, “Pozitif yönlü kullanılmak üzere düşünülse de yine de mizah, küçümseme, kişinin ya da bir şeyin eksi yönleriyle alay etme düşüncesiyle de kullanılmaktadır,” der (Manning, 2002, Aktaran: Gezer ve Çelik, 2017, s. 100).

Hem *Dayıcan Napolyon*'un yazarı Pézéşkzâd hem de *Beyaz Kaplan*'ın yazarı Adiga bu gerginlik ve suçluluk hissinin, bir şeyleri değiştirme, bir şeyleri açığa çıkarma arzusunun neticesinde sisteme saldırmayı, onu küçümseyip ideal olanla kıyaslamayı, bunu yaparken de mizahı kullanmayı tercih etmiştir.

Bilal Arık, “mizahın bizde genelde bir güldürü sanatı olarak tanımlandığını ancak bunun kolay geçirilmiş bir tanım olduğunu belirtir. O, mizahı, ‘insanın önüne çıkan sorunlar karşısında yaşadığı ruhsal bunalımları atlatması ve bir boşalmanın gerçekleşmesi için egosunun geliştirdiği bir savunma mekanizması’ olarak açıklar.” (Arık, 2005, Aktaran: Arabacı, 2013, s. 19) Yine mizahın fizyolojik ve psikolojik yarar sağladığına dikkat çeken Allein Klein'e göre mizah, bireye güç veren, zor durumlarla başa çıkıp başarıya ulaşmasını sağlayan, onlara bakış açıları kazandırarak olayları farklı perspektiflerden değerlendirmek konusunda yardımcı dokunan bir yöntemdir (Klein, 1999, s. 18-29).

Makaleye konu olan mevzubahis iki roman da ülkelerin ve sistemlerin ahlaki çelişkilerini yansıtmaya, bunu insanlara gösterip farklı bakış açıları kazanmalarını sağlama ihtiyacından doğmuştur:

“Mizah düşünceleri espri yoluyla, şakayla, ironi ya da nükte gibi yöntemlerle bezeyerek aktarmaya yarayan bir eylem biçimidir. Asıl hedef güldürmektir fakat bu hedefin altında toplumsal aksaklıkları dile getirmek, eleştiri yapmak, iğnelemek, yanlış giden şeyleri düzeltmek gibi birtakım başka amaçlar vardır.” (Balcı, 2020, s. 36)

Bu noktada denilebilir ki *Dayıcan Napolyon* mizah aracılığıyla şiddetli bir kimlik krizinin eşliğinde olan İran'da yaşanan aksaklıkları, modern İran toplumunun ahvalini ufak bir gruba yansıtarak anlatmaya çalışmış; *Beyaz Kaplan* ise modern Hindistan'ın her yerinde görmenin mümkün olduğu fakat

edebiyat taşınmamış o yozlaşmayı ahlaki açıdan güvenilmez bir karakter yaratarak göstermeye çabalamıştır.

Her kültürün kendine ait bir mizah anlayışı bulunmakla beraber küresel dünyada kendine yer arayan ortak mizahi anlatım çoğunlukla sanat aracılığıyla can bulur. "Aslında kendine yer açma çabası, mizahın en temel davranışları olan muhalif olma, var olan duruma karşıt fikirler yaratarak sürekli devinim sağlama, zıtlıkların bir araya gelip birlik oluşturabilmesi gibi protest bir tutumdur" (Yardımcı, 2010, s. 37).

Pek çok noktada örtüşmekle beraber tam anlamıyla ayırt edilemeyen bir kavram karmaşası içinde bulunan mizah hiciv, espri, komedi, şaka, gülmece, satir, ironi, nükte gibi terimler birbirlerinden ufak detaylarla ayrışır. Mizah çeşitlerini latife, şaka, nükte, iğne, taş, hiciv, alay, halt gibi biçimlere ayıran Öngören bunların matrak, dalga, gırgır, curcuna gibi mizahi durumları işaret etmek amacıyla kullanıldığını söyler ve mizah çeşitlerine farklı tanımlamalar getirir. Öngören'in tanım yapmadığı trajedi, komedi, ironi gibi mizah çeşitlerine de Ögüt Eker açıklık getirir. Bunlar arasında satir de vardır. Satir eleştirel bir tür olmakla birlikte herhangi bir ortamda aptallık, kötülük, yetkinin kötüye kullanımı ve bunun gibi durumları ortaya çıkarma amacındadır (Eker, 2014, Aktaran: Yumurtacı, 2017, s. 33) ve "(sözlüklerin tanımladığı kadarıyla) ahlaksızlıkları, aptallıkları ve benzeri şeyleri ortaya çıkarmak yahut onlara saldırmak için alayın, ironinin ve benzeri yöntemlerin kullanımı, yani satir, aslında insanlığın absürtlüklerinden, verimsizliğinden, kötülüğünden rahatsızlık duyan eleştirel ve saldırgan bir zihnin ürünüdür" (Hodgart ve Connery, 2009, s. 10).

İnsanlar ya da sosyal hayat ile ilgili savların edebî ya da dramatik şekillerde ele alındığı satir, edebî bir tür olarak pek çok aracı ve unsuru kullanarak bireysel ya da kuramsal kötülükler ile saçmalıkları ele alır. Aynı zamanda bazı insan davranışları ile tutumlarının mizah ve ironi gibi çeşitli yöntemler aracılığıyla eleştirilmesi olarak da düşünülebilir. *Oxford Dictionary* satiri, "Özellikle çağdaş siyaset ve diğer güncel konular bağlamında insanların hatalarını veya kusurlarını açığa vurmak ve eleştirmek için mizah, ironi, abartma veya alay unsurlarının kullanımı," (Oxford Dictionary, t.y.) şeklinde tanımlamaktadır.

Alman şairi F. Schiller, *Saf ve Duygusal Edebiyat Üzerine (Über Naive und Sentimentalische Dichtung)* adını verdiği deneme yazısında satir için, "Hicivde, noksan olan gerçek, ideal ile yani en yüce gerçekle karşılaştırılmaktadır," (Schiller, 1795, Aktaran: Baypınar, 2012, s. 32) der. *The Power of Satire* isimli eserinde satir kelimesinin Latin kökenli satira kelimesinden türetildiğini söyleyen Robert Elliott'a göre ise satir ister düz yazı formunda ister poetik bir formda olsun, hâkim olan saçmalıkları ve kötülükleri alaya alan, bireysel ve kurumsal durumları yeniden biçimlendirerek veya geliştirerek, eleştirmek için mizahı ve zekâyı kullanan bir formdur (Robert, 1960, s. 16).

Hem Pézêşkzâd hem de Adiga hiciv aracılığıyla antikahramanlar ve komik tipler yaratarak bizzat bu kişiler ya da eserlerde yaşanan saçma olaylar aracılığıyla ideal olanın önemini vurgulamıştır.

Satir tarihsel süreç içerisinde birçok aşamadan geçmiş ve Yunan çağında yetişmiş yazar Bion'dan günümüze kadar birçok yazar tarafından kullanılmış; birçok kültür içerisinde yer almış ve farklı özellikler göstermiş; Horace, Dryden, Pope, Scaliger, Heinsius, Frye gibi birçok isim tarafından ele alınarak hakkında çeşitli çıkarımlar yapılmış bir türdür. Fakat tüm bu değişimlere ve farklı algılanış biçimlerine rağmen bu türün de belli başlı özellikleri bulunmaktadır. Oğuz Cebeci, *Komik Edebi Türler: Parodi, Satir ve İroni* isimli kitabında bu özellikleri şu şekilde aktarır:

...bu çerçevede satirin ana özellikleri şöyle sıralanabilir: 1. Satir 'güncel ve yerel' alanlara yönelir, genellikle "abartılı ve grotesk" olmakla birlikte, aynı zamanda 'gerçekçi gözükme' dikkat eden bir türdür. 2. Satir genel olarak 'yumuşak' bir tür değildir; okuyucu/izleyiciyi 'şoke edici' bir nitelik taşır. 3. Genel olarak 'komik'tir. (Cebeci, a.g.e, s. 195)

Satir yukarıdaki özelliklere sahip olmakla birlikte toplumsal ve bireysel tutumları tenkit etmek, bazen aşağılamak veya bulunulan zaman ile ortama karşı hissedilen öfkeyi dışarı atarak duygusal şiddeti zararsız düzeye getirmek gibi amaçlar taşımak; kısacası "toplumsal yaşamın berbat, keyif alınmayan taraflarını, yerle bir etmek için alay etmek, eleştirmektir. Satirik olan bir metni/söylemi ayırt eden en önemli özellik, onun ağır basan mizahi ve güldürücü tarafının olmasıdır" (Göçer, 2018, s. 111). Saldırılan nesnenin yahut kişinin tamamen mahvedilmesi, yerin dibine sokulması gibi güdülerle hareket ederken en amansız silahı olan mizaha sarılarak okuru kahkahalara boğar (Baypınar, 2012, s. 32).

Bunları gerçekleştirmek için ise her türün yaptığı gibi bazı yöntemleri kullanır: Bunlar pozitif normlar ile negatif normların çarpıştırılması, ikili zıtlıklardan yararlanılarak eleştirilen konuya dikkat çekilmesi, gerçek ve ideal arasındaki mesafenin ortaya konulmasıdır. Bunun yanı sıra abartı, grotesk, tersine çevirme, paradoks, üslubun ya da eserin yazıldığı türün gerektirdiği özelliklerin ve dolayısıyla okur beklentilerinin bozulması (Cebeci, a.g.e, s. 197) gibi yöntemler de sıkça kullanılmaktadır. Bünyesinde hem komiklik hem de saldırganlık olgusunu barındıran satir türü bu yöntemleri eserlerdeki karakterler üzerinden de durumlar üzerinden de yansıtabilir. Bazen bu özellikleri hem karakterler ve hem durumlar üzerinden kullanarak bireysel ve kurumsal eleştirilerini aynı anda ortaya koyan satirin, en değişmez ve kesin özelliği ise altın bir çağa veya ideal bir duruma duyulan özlemin, var olan saçmalıklar arasında ele alınmasıdır. İdeal olan hiciv için gerçeklikten çok daha büyük bir öneme sahiptir. Hiciv değerlidir çünkü ideal olanın yüceliği onun aracılığıyla deneyimlenebilir. İnsanı dolduran fikrin büyüklüğüyle tüm deneyim sınırlarının ötesine geçilir (Mader, 2002, s. 28).

Satir türü içerisinde incelenebilecek eserlerde bulunan karakterlerin, eleştirinin ortaya konabilmesi açısından çok farklı şekillerde ele alındığı görülmektedir. Bazı kişiler tipler halinde oluşturulurken bazıları daha derin ve karanlık şekillerde çizilir. Bu yapıtlar içerisinde iki zıt karakter grubu mevcuttur. Bunlardan ilk gruba mensup karakterler saf, genellikle iyi niyetli ve hayatta var olma savaşı veren karakterlerken ikinci gruba mensup olanlar iyi niyetlerini zaman içerisinde kaybetmiş ya da baştan kötü niyetli, varlıklarını sürdürebilmek için etrafındaki insanları harcamaktan çekinmeyen, hatalarından pişmanlık duymayan karakterlerdir. Saf ve iyi niyetli karakterler kimseye bilinçli bir şekilde zarar vermez fakat karakter zafiyetleri mevcuttur. Bir yandan dürüst davranırken bir yandan yalan söyleyebilmekte; iyi niyetli hareket ederken ortaya bazı gerçekleri çıkarabilmekte; kaliteli görünmeye çalışırken gülünç duruma düşebilmektedir. Kötü niyetli karakterler ise çoğu şeyin farkındadırlar. Verdikleri zararı bilinçli bir şekilde verirler ve bu zararın gerekli olduğuna inanırlar. İnsanoğlunun zaaflarını içlerinde abartılı bir şekilde bulunduran bu iki grup karakter arasındaki fark burada yatmaktadır.

Richard Pearce da satir türünde bulunan soytarı figürünü dört ayrı başlıkta ele alır:

1. Nahif, kendi yaptıklarının farkında olmayan basit kişilik
 2. Sokrates'in temsil ettiği, gerçekliği dönüştüren ve teşhir eden, böylece evrenin temel ve rasyonel amacını gösteren karakter
 3. Sürekli yenilik ve değişiklik peşindeki hoplayıp zıplayan soytarı tipi
 4. Bilinçli olarak kuralları yıkan ve ortaya çıkan komik kaostan zevk alan soytarı.
- (Pearce, 1970, Aktaran: Cebeci, 2008, s. 219).

Yine Oğuz Cebeci'nin aktarımı ile John Fletcher'a göre, "Soytarı figürü, bir alt kategorisini oluşturan ve özünde 'masum' bir kişiliği temsil eden Quixote tipi ile özünde kötücül ya da en azından bencil ve kendine dönük karakterleri temsil eden 'pizaro' (gezgin serseri) türü kişilikler olarak ikiye ayrılabilir" (Cebeci, a.g.e, s. 220). Quixote tipi figürler yukarıda bahsi geçen saf ve iyi niyetli karakter grubuna aitken pizaro tipi figürler ise ikinci karakter grubuna ait olup ya benliklerinde kötücül özellikler barındırarak başından beri bu şekilde davranır ya da zamanla bu hâle gelir.

Kuşkulu ilişkiler, evliliğin ve aşkın bir tuzak olarak algılanması da bu kapsamda ele alınmalıdır. Alexander Blackburn, *The Myth of the Pizaro* isimli kitabında pizaronun hem kimlik arayışından hem de yalnızlığından bahseder, sevgiden korkmasına dair birtakım çıkarımlarda bulunur. "Faniliğin karşısında dikilen pizaro sevgi köprüsünden geçemez. Yalnızlığı sevgiden korkmasındandır. Bir romanda pizaronun yokluğunun en net kanıtlarından biri romandaki yoldaşlığın temsildir" (Blackburn, 1979, s. 20). Buna göre "pizaro büyümeyi reddeden ve sorumluluk almaktan kaçınan erkek figürünün bir temsilcisidir" (Cebeci, a.g.e, s. 220-221).

Bu açıdan, incelemeye konu olacak *Dayıcan Napolyon* isimli romanda bulunan Meşkasım ile *Beyaz Kaplan* isimli romanda bulunan Balram Halwai karakterleri bahsi geçen satirik karakterlere son derece uygun örnekler teşkil etmektedir.

Meşkasım ile Balram Halwai'nin Satirik Unsurlar Açısından Ele Alınması

Büyük bir bahçe içerisinde toplumun çok değişik katmanlarından ve sınıflarından oluşan, hepsi kendi içinde belirli absürtlüklere ve komikliklere sahip üç ailenin hikâyesinin anlatıldığı *Dayıcan Napolyon*, satir türünün en önemli ürünleri arasında yer almaktadır. Anlatıcı karakterin 13 yaş

dolaylarında olduğu ve romanın en önemli karakteri denilebilecek Dayıcan Napolyon'un kızı Leyla'ya duyduğu aşkı anlattığı, başka olaylarla çerçevelenen hikâyedeki Meşkasım karakteri, Dayıcan'ın nökeridir.² Kelime anlamı TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nin sözlüğü tarafından, "Moğollar'da ve Türk devletlerinde öncelikli görevi askerlik olan kul ve hizmetkâr sınıfı," (Günel, 2007, s.216) şeklinde tanımlanan, anlamından da fark edileceği gibi alt tabakaya mensup, köyden gelmiş bir hizmetlidir. Gıyasabadlı bir Müslüman olan Meşkasım, kitapta anlatıcı karakter tarafından şu şekilde aktarılır:

Dayıcan'ın nökeri Meşkasım, köyden gelmiş, ailede herkes tarafından dinine, diyanetine bağlı biri olarak tanınan ve sevilen biriydi. [...] Ne zaman ona bir soru sorsak: 'Bende yalan yoh, Allah'ın bildiğini guldan ne saklayım!' diye söze başlardı. Bu sözü söylerken elinin açık dört parmağını gösterirdi. Sonradan niçin böyle yaptığını anladık. 'Mezarın insana uzaklığı dört parmaktan fazla değil. Öyleyse yalan söylememek gerek,' demek istiyordu. (Pézéşkzâd, 2012, s. 24)³

Aravind Adiga'nın yazmış olduğu *Beyaz Kaplan* isimli roman ise Balram Halwai isimli karakterin ağzından anlatılan kendi kısa hayat öyküsünden ve düşüncelerinden ibarettir. Romanın ana kahramanı Balram Halwai, alt tabakalardan gelme, eğitimini yarıda bırakmak zorunda kalmış bir karakterdir. Balram'ın kendisi ile ilgili söylediği ilk şeyler, "Ben bir hizmetkârdım oysa," (Adiga, 2009, s.19)⁴ ve "Ben ve bu ülkedeki binlerce benim gibi insan tam pişmemişizdir çünkü hiçbir zaman eğitimimizi tamamlamamıza izin vermediler,"dir (Adiga, s. 24). Bulunduğu kast sisteminden kaçarak tatlıcı⁵ değil şoför olan Balram, Hindistan'da kendine bir gelecek inşa etmek için her türlü yolu deneyen, kararlı bir karakter portresi çizer. Çevresi tarafından zamanla, bir zavallıya dönüşmesi beklenen Halwai, herkesi şaşırtarak eleştirip kaçtığı düzenin bir parçası hâline gelir ve sonunda o da efendileri gibi polisler ile politikacılara kahverengi zarflar içinde para veren kişilerin arasına katılır.

Gerek Meşkasım gerekse Balram karakterleri satirik/soyтары tiplemelere son derece uygun karakterler olarak yaratılmışlardır.

Quixote ve Picaro Tiplemesi Olarak Meşkasım ve Balram

Satirik eserlerde birbirine zıt iki karakter grubundan ilkinde mensup olanlar çoğunlukla saf, içinde kötü niyet barındırmayan ve hayat mücadelesi içindeki karakterlerdir. Bu karakterler bilinçli bir şekilde kötülük etmez, insanlara bile isteye zarar vermez fakat zaman zaman içlerindeki karanlığa yenilirler. Aslında dürüst kişilerken yalan söyleyebilir, iyi niyetle hareket edip kötü sonuçlarla karşılaşabilir, bazen kendilerini gülünç duruma düşürebilirler. Fletcher'a göre bu grup aslında masum bir kişiliği temsil eden Quixote tiplemesine mensuptur.

Öte yandan ikinci grup ise içlerindeki iyiliği zaman içinde kaybeden yahut en baştan iyi niyeti olmayan karakterlerdir. Böyle karakterler insanları bile isteye incitebilir hatta verdikleri zararın gerekliliğine inanır, yaptıkları hatalardan ötürü vicdan azabı çekmezler. Fletcher'a göre bu grup esasında kötü olan veyahut en azından bencil karakterleri temsil eden picaro tiplemesine mensuptur. Bu tiplemedeki kişiler ya baştan kötüdür ya da zamanla iyilikten uzaklaşıp karanlığa hapsolür.

² Sözlükte "hizmetkâr, yardımcı, kul, arkadaş" gibi anlamlara gelen Moğolca nöker (nökör) kelimesi Eski Türkçe yanında Farsça'ya da geçmiş, Moğol İmparatorluğu'nda maiyet muhafızlarıyla han ve kabile reislerine hizmet eden ve onları efendi tanıyan bağımsız savaşçıları ifade eden bir terim olarak kullanılmıştır. Hizmetine girdikleri efendilerine canlarının feda olduğuna dair yemin ederek göreve başlayan nökerler köle olmadıklarından kendi istekleriyle görevlerinden ayrılabilirlerdi; ancak eski efendilerine ihanet ederek yeni bir efendinin hizmetine girmeleri hoş karşılanmaz ve cezaya müstahak olurlardı. Sadakat nökerliğin temel ilkesiydi. Çocuk yaşta bir efendinin kendi yaşında bir nökeri olabilir. Moğol nökerlerinin öncelikli görevi askerlikti. Her nöker bir subay veya kumandan adayı kabul edilirdi. Bu bakımdan nökerlik kıtası bir çeşit askerî okul niteliği taşımakta olup yüksek rütbeli kumandanlar nökerler arasından çıkardı. Nökerler savaş zamanlarında toplanan milis ordusu müfrezelerine kumandanlık yapabilir, bazan bağımsız tümenleri ve orduları idare edebilirlerdi. Bağlı oldukları reisleriyle aynı zamanda silâh arkadaşı olan nökerler hassa muhafızı durumundaydı. Nökerler askerlik dışında postacılık, elçilik veya idarecilik yapabilirlerdi. Nökerler hükümdarın veya bağlı oldukları reisin yanından ayrılmazdı. Bütün ihtiyaçları efendileri tarafından karşılanırdı. (Günel, 2007, s.216).

³ Bu noktadan sonra eserden yapılacak alıntılarda yalnızca yazarın soyadı ve sayfa numarası verilecektir.

⁴ Bu noktadan sonra eserden yapılacak alıntılarda yalnızca yazarın soyadı ve sayfa numarası verilecektir.

⁵ Halwai, geleneksel mesleği şekerleme ve tatlı yapımı olan bir Hint kastıdır.

Meşkasım oldukça iyi niyetli, saf, içinde kötülük barındırmayan; çocukları ve içinde bulunduğu aileyi çok seven, nökeri olduğu Dayıcan'a gönülden bağlı olmakla beraber bazen fazlasıyla manipülatif, kendi çıkarı için yalan söyleyebilen, dikkat çekmeyi sevdiği için her şeyi abartan ve romanın sonunda zengin olduğu zaman Dayıcan ile ilgili yalanlar söyleyebilecek kadar övülmeyi seven bir figürdür.

Meşkasım roman boyunca iyi niyetli soytarı figürünün yapacağını yapar ve var olabilmek için elindeki tek imkân olan Dayıcan'a sıkı sıkıya sarılır. Hem hizmetkârı olduğu bu adama fazlasıyla sadıktır hem de ona çok kıymet vermektedir. Dayıcan'a ihanet etmeyi bir kez bile aklından geçirmez. Ufak tefek yalanları dışında onu kandırmayı ve arkasından iş çevirmeyi asla kabul etmez. O ufak tefek yalanları da çocukları koruyabilmek adına ya da Dayıcan'ın kendi iyiliği için söyler.

Dayıcan'ın daima yanındadır çünkü varlığını devam ettirebilmek için ona ihtiyacı olduğunu bilmektedir. Bağlılığı ve sevgisi bu sebeptendir. Bu saygısı ve bağlılığı nökeri olduğu Dayıcan'ın vefatına kadar devam eder. Dayıcan'a çok değer verir hatta onun canını kendi canının önüne koyar:

Ama babacım, bende yalan yoh, Allah'ın bildiğini guldan ne sahlayım... Allah galbimi biliyor, İngilizler isterlerse bizi topa goyup atsınlar ama Ağama dohunmasınlar!.. (Pézéşkzâd, s. 265)

Meşkasım, varlığını efendisine o kadar bağlar ki ilişkilerini zedeleyecek bir tehlike sezdiği anda onu hemen bertaraf etmek ister. Evlerinin olduğu sokağa Esedullah Mirza tarafından belirli sebeplerle yerleştirilen ve Dayıcan'ın kendisini koruduğunu düşündüğü boyacı Huşeng Han'dan nefret eder mesela çünkü Dayıcan kendisine çok anlayışlı ve sıcak davranmaktadır. O kadar kıskanır ki Huşeng Han'a vermesi söylenilen yemekleri kedilere yedirir, çöpe döker, onu dövüp kovalamaya kalkar. Verdiği şerbetlerden sonra, "İnşallah içtiğin son şerbet olur!.." (Pézéşkzâd, s. 368) diye beddualar eder. Yine, Dayıcan'ın ölümüne sebep olduğunu düşündüğü insanları tehdit eder ve nökeri olduğu kişi öldü sandığı için derin bir acı hisseder çünkü onu koruyup kollayacak kimsesi kalmamıştır.

Ağayı öldürdünüz... Ben de şimdi hepinizi öldüreceğim... Allah'ım bizi bağışla, başka çaremiz galmadı!.. Şahadet getirin çabuk! [...] Valla bende yalan yoh, Allah'ın bildiğini guldan ne sahlayım! Bizim bunları öldürmemiz lazım. Çünkü bunlar Ağamı öldürdü! (Pézéşkzâd, s. 446)

Satirik karakter grubu içerisinde picaro tipine yakın olan Balram ise romanın başlarında oldukça iyi niyetli, dürüst ve sevimli bir portre çizer; Meşkasım'a benzer bir biçimde hizmetkârı olduğu ailedeki Bay Ashok'a gönülden bağlı, onu seven ve ona fazlasıyla saygı duyan biridir. Çünkü Bay Ashok, Amerika'dan yeni dönmüş, oldukça modern ve çalışanlarına Balram'ın Hindistan'da görmeye alıştığı tarzda köle gibi değil de insan gibi davranır. Balram'ı korur kollar, saygı duyar. Balram da efendisi Ashok'u benimser. O kadar benimser ki Ashok iyiyken iyi olur, yaşadığı bazı olaylar yüzünden hayata karşı çirkinleşen Ashok ile birlikte Balram da çirkinleşir. Efendisinin tüm işlerini sevgiyle halleder. Hem onu önemseydiği için hem de kölelik ruhuna işlendiği için her türlü ihtiyacını görür. Ayaklarını dahi yıkamaya çalışır fakat Ashok buna müsaade etmez. Eğer ayaklarını yıkamazsa işini yapmamış olacağını söylemesi Ashok'u sinirlendirir ve Balram'ı yanından kovmasına sebep olur. Bu tip aşırı hizmet dürtüleri tamamen kölelik duygusunun içine işlemiş olmasından kaynaklanırken; Pinky, Ashok'u terk ettikten sonra onun için endişelenmesi, yemek yemesi için ısrar etmesi, mutlu olduğunu görmek istemesi ona verdiği değer ile ilgilidir. "Patronlar anne baba gibidir," (Adiga, s. 156) düşüncesi de bunun ile alakalıdır. Yine kendisine Taşra Faresi olarak seslenen şoför arkadaşının onu sıkıştırıp patronunun istediği kaçak mal ya da kadın var mı yok mu gibi sorgulamalar yapması Balram'ı Ashok'a verdiği değer sebebiyle ve onun dürüstlüğüne olan güveni yüzünden oldukça sinirlendirir ve Ashok ile ilgili olarak her seferinde, "O öyle biri değil!" diye açıklama yapar.

Balram da tıpkı Meşkasım gibi var olabilmek için elindeki tek imkânın Bay Ashok'un sağlığı ve onun kendisinden memnun olması olduğunu düşünür. Ashok'a başlarda sıkı sıkıya sarılmasının sebebi işte bu düşüncedir. O nedenle Ashok, Pinky tarafından terk edildikten sonra yaşamı sorguladığında endişelenir:

'Bazen merak ediyorum Balram. Yaşamamın ne anlamı olduğunu merak ediyorum. Gerçekten merak ediyorum...'

Yaşamamın anlamı mı? Kalbim küt küt atmaya başladı. Senin yaşamamın anlamı şu; sen ölürsen kim bana her ay üç bin beş yüz rupi ödeyecek? (Adiga, s. 176)

Hayatını daha iyi bir şekilde devam ettirmenin ve güvenliğin, köle değil de özgür olmanın tek yolunun Ashok'u öldürmekten geçtiğini anlayıp cinayeti işledikten sonra yaşadıklarını anlatırken bile Ashok ile ilgili kötü bir şey söylememesinin hatta ölmeyi onun değil abisinin hak ettiğini söylemesinin sebebi de verdiği değerdir:

Onu öldürmüş olsam bile onun hakkında kötü bir şey söylediğimi asla duyamayacaksınız. Onun hizmetinde olduğum süre boyunca onun namını korudum ve şimdi (bir bakıma) onun efendisi olduğum için namını korumaya devam edeceğim. Ona çok şey borçluyum. O ve Pinky Hanımefendi arabanın arkasında oturup hayat, Hindistan, Amerika hakkında – İngilizce ve Hintçeyi karıştırarak– sohbet ederlerdi ve ben de onlara kulak kabartarak hayat, Hindistan ve Amerika hakkında çok şey öğrenirdim, biraz da İngilizce! (Belki de şimdiye kadar belli ettiğimden daha fazla!) Aslında, en iyi fikirlerimin çoğunu eski patronumdan veya onun kardeşinden ya da arabadaki başka birinden almışımdır. (Adiga, s. 57)

Daha sonra efendisinin paralarını alıp kendisine yeni bir hayat kurar. Tabaka atlamasa bile seviye atlar ve atladığı seviye sayesinde kimse hangi tabakadan geldiğini umursamaz. Balram yaptığı şeyin yanlış olduğunu her fırsatta dile getirir ama bu yaptığından ötürü hiçbir pişmanlık duymaz:

Sırıttığımda –sizin şüphesiz şimdi hayal ettiğiniz gibi– dudaklarımın şeytansı bir sırıtış gibi kulaklarıma kadar genişlediği doğru mudur?

Ah, kendi hakkımda sizi bıktıracak kadar konuşabilirim efendim. Yalnızca basit bir katil olmadığım için şeytanca bir zevk duyabilirim; kendi patronunu (kendisi için ikinci bir baba olmuş birini) öldürmüş, hatta ailenin diğer üyelerinin de ölümüne katkıda parmağı olan olduğum için. Gerçek bir soykırımcı. (Adiga, s. 55)

Balram, başlarda oldukça iyi niyetli ve saf, içinde kötülük barındırmayan, hizmetlisi olduğu Bay Ashok'a bağlı olmakla beraber; bir yandan da babası ve Kishan dışında hiçbir aile ferdinden hoşlanmayan, içinde bulunduğu düzenden, yaşadığı yerden öğrenen, kendi çıkarı için yalan söyleyebilen, insanları kullanmaktan çekinmeyen ve gönülden bağlı olup sevdiği Ashok'a bile ihanet edip kaçabilen bir figürdür.

Duygusal İlişkiler Açısından Meşkasım ve Balram

Willeford soyтары tiplemesinin aslında çocuk dünyasında yaşadığı için kadınlarla kurduğu ilişkinin de klasik ilişkilere benzemeyeceğini söylemektedir.

Soyтары tiplemesinin birçok özelliğini taşıyan Meşkasım, kuşkulu bir hayatı ve ilişkileri olan; aşktan ve evlilikten fazlası ile korkan bir karakterdir. Kitabın çocuk anlatıcısı, dayısının kızı Leyla'ya âşık olduğunu herkesten evvel Meşkasım'a anlatır. Çünkü Meşkasım onun gözünde güvenilir ve sadıktır; anlatıcı karakter sahiden de bu konuda yanılmaz. Meşkasım onun güvenini hiçbir konuda boşa çıkarmaz. Fakat kuzenine âşık olduğunu söylediği zaman Meşkasım'ın verdiği tepki de aklından bir türlü çıkmaz. Nökere göre aşk felaketten başka bir şey getirmeyen bir duygudur:

Valla babam, bende yalan yoh, Allah'ın bildiğini guldan ne saklayım!.. Biz gönlümüzü kimseye kaptırmadıh... Yani o da olmuştur! Ne büyük bir bela olduğunu biliriz. Allah kimsenin başına vermesin! Allah, Al-i aba hatırı için kimseye aşk acısı çekirtmesin. [...]
Aşkın çaresi o kadar da kolay bulunmaz. Köpoğlu her dert ve hastalıktan daha kötüdür. Senden ırah, tifodan da, guluñtan da beterdir. (Pézéskzâd, s. 26)

Aşka bir hastalıkmiş gibi yaklaşan Meşkasım kitap boyunca herhangi bir kişiyle aşka yakın duygusal bir ilişki içine girmez. Duygusal olarak ilişki kurduğu kişiler hizmetlisi olduğu Dayıcan ve bir baba şefkatiyle yaklaştığı çocuklardır. Sadece kitabın sonunda anlatıcı karakter dolaylı olarak çocuğu

olduğunu aktarır. Fakat evlenmiş midir, çocuğu duygusal bir ilişki içinde mi dünyaya gelmiştir yoksa durum başka türlü müdür hiçbir detay okuyucuya aktarılmaz.

Beyaz Kaplan’ın pıcaro karakteri Balram da Blackburn’un deyimiyle sevgi köprüsünden geçemeyenlerdendir. O da Meşkasım ile benzer şekilde kuşkulu bir hayatı ve ilişkileri olan; aşktan, evlilikten fazlası ile korkan bir karakterdir. Hikâyenin büyükannesi Kusum, Balram’ı evlendirmeye çalışmasına rağmen Balram ısrarla buna hazır olmadığını, evlenmek istemediğini belirtir.

Romanda çizilen kadın portresi oldukça iç karartıcıdır. Kadınlar erkekleri sömürüp ruhlarını emmekten başka bir işlevi olmayan bireyler olarak resmedilirler. Balram evden ayrıldıktan kısa bir süre sonra ziyarete gittiğinde büyükannesi ile evlilik hakkında yaşadığı bir tartışma da o kadar sinirlenir ki bağırarak evlenmeyeceğini söyler ve fırlattığı tabaktaki yemek sağa sola saçılır. (Adiga, 2009, s. 91) Bu olaydan sonra kadınlar ve aile hayatı ile ilgili düşünceleri ise okuyucuya şu şekilde aktarılır:

Kishan’ın vücudunu düşünmeden edemiyordum. Onu orada diri diri yiyip bitiriyorlardı! Babama yaptıklarının aynısını ona da yapacaklardı, tüberküloz olup bir devlet hastanesinde, doktoru beklerken duvarlara kan kusarak, yerde ölene dek, içini oya oya onu zayıf ve çaresiz düşürecekler! (Adiga, s. 91-92)

Yaşadığı birçok olaydan sonra büyükannesi Kusum hâlâ evlenmesi için ısrar edince evlilik ile ilgili en net düşüncelerini dile getirir:

Gagamı bir şeye sokmayalı uzun zaman olmuştu bayım ve baskı giderek artıyordu. Kız çok genç olacaktı –on yedi ya da on sekiz yaşında– o yaştaki kızların tadının nasıl olduğunu bilirsiniz, tıpkı karpuz gibi. Vücuttaki ya da zihindeki her hastalık, bir bakirenin içine girdiğinizde iyileşir. Bunlar bilinen gerçeklerdir. Ve bir de Kusum’un kızın ailesinden koparacağı başlık parası vardı. Tüm o yirmi dört ayar altınlar, bankadan alınan tüm o nakit para. Bunun en azından bir kısmını kendime ayırabilirdim. Bütün bunlar evlenmek için geçerli argümanlardı.

Ama diğer yandan...

Anlayacağınız ben şimdi o eşek gibiydim. Ve tüm yapacağım, çocuklarım olursa, onlara benim gibi eşek olmayı ve zenginler için moloz taşımayı öğretmek olacaktı. (Adiga, s. 183)

Alay Konusu Olarak Meşkasım ve Balram

Manning, mizahın pozitif olarak düşünülse de küçümseme, kişinin ya da bir şeyin eksi yönleriyle alay etme düşüncesiyle de kullanıldığını söylemektedir.

Alexander Welsh ise soytarı figürü için iki temel özellik tanımlamaktadır. Bunlardan biri olan soytarının sürekli alaya alınması ya da şakalara maruz kalması olarak ifade edilebilir. *Dayıcan Napolyon*’da bu durum kendini soytarının küçük duruma düşmesinin karşı tarafı öfkelenmesi olarak gösterir. Fakat bu öfke soytarının küçük duruma düşmesi ile ilgili değil karşı tarafı uğraştırması ile ilgilidir. Söz konusu meselede kitabın başlarında gerçekleşen bir gaz çıkarma olayı ile ilgili soruşturma esnasında, Meşkasım’ın, Şemsali Mirza’nın dile getirdiği meşkûk ses⁶ ifadesini bir türlü söyleyememesi ve her seferinde meşkûf⁷ ses olarak tekrarlar. Bu durum soruşturmayı yapan Şemsali Mirza’yı ve çevresindekileri oldukça rahatsız ederken okuyucuda bir gülme isteği uyandırır.

Okuyucuda gülme isteği uyandıran durumlara bir başka örnek de Dayıcan’ın ölüm döşeğindeyken başucunda Meşkasım’ı görüp tebessüm ederek, “Bertrand sen de benimle birlikte geliyor musun?” diye sorması üzerine Meşkasım’ın kendisini yanlış anlayıp gücenmesidir:

Meşkasım da Dayıcan kendisine Bertrand diye hitap ettiğinde bu Fransızca kelimeyi Farsçadaki behterân⁸ kelimesi sandığı için uzun süre rahatsız olmuş. Daha sonra Esedullah Mirza, Meşkasım’ın gönlüne düşen tozu silebilmek için saatlerce Napoleon’la birlikte Saint Helena Adası’na giden Mareşal Bertrand’ın hikâyesini anlatmak zorunda kalmış. (Pézéşkzâd, s. 548)

⁶ Şüpheli ses.

⁷ Badem içi veya şekerle yapılan helva.

⁸ (Prof. Dr. A. Naci Tokmak’ın dipnotuyla) Behterân: Aslı “ez mâ behterân” olan bu ibare ‘ecinni’ anlamına gelir.

Alexander Welsh'in soyтары figürü için belirttiği temel özelliklerden soytarının sürekli alaya alınması ya da şakalara maruz kalması *Beyaz Kaplan'da* da yer alır. Bay Ashok ve Pinky Lady, Balram'ın konuşma şekli ile çoğu zaman alay edip eğlenirler. Sözgelimi, Balram'ın pizza kelimesini bir türlü telaffuz edememesi ikisi için de bir eğlence kaynağı olur:

'Balram, bu yediğimiz nedir?'

Bunun bir tuzak olduğunu biliyordum ama ne yapabiliirdim ki? Cevap verdim. İkisi kahkahalara boğuldular.

'Tekrar söyle Balram.'

Tekrar güldüler.

"PiJJa değil. PiZZa. Düzgün söyle. (Adiga, s. 149)

Benzer bir şey, alışveriş merkezi kelimesini söyleyemediğinde de başına gelir.

'Alışveriş merkezine mi efendim?' diye sordum sustukları anda.

Pinky hanımefendi yüksek sesle kısa bir kahkaha attı.

Ondan böyle şeyler beklerdim ama beyefendiden beklemezdim ama o da katıldı.

'Alışveriş merkezi değil, alışveriş merkezi,' dedi. 'Bir daha söyle.'

'Alışveriş' demeye devam ettim ve onlar da bana bunu tekrarlatıp durdular ve her tekrarlayışında deliller gibi kıkırdadılar. (Adiga, s. 141)

Başka bir seferde de bir gece hepsi arabadalarken Balram'ın bir satıcının elindeki Buda heykeline uzun süre bakması sonucu yaşanır:

Pinky hanımefendi beni suçüstü yakaladı.

'Balram heykeli beğendi,' dedi.

Bay Ashok kıkırdadı.

'Tabiii, Balram bir güzel sanatlar uzmanıdır.'

Yumurta'yı çatlattı, camını indirdi ve dilenci çocuğa, 'Şuna bir bakalım,' dedi.

Dilenci kız –ya da erkek, dilenci çocukların ne olduğunu hiçbir zaman anlayamazsınız–

Buda'yı Honda'nın içine uzattı.

'Heykeli almak istiyor musun, şoför?'

'Hayır hanımefendi. Özür dilerim.'

'Balram Halwai, tatlıcı, araba şoförü, heykel uzmanı.'

'Özür dilerim hanımefendi.'

Ben özür diledikçe ikisi daha çok eğlenmeye başladılar. Sonunda ıstırabıma son veren yeşil ışık yandı ve ben de elimden gelen en hızlı şekilde o kör olası Buda'dan uzaklaştım. (Adiga, s. 154)

Karakterlerindeki Zıtlıklar Açısından Meşkasım ve Balram

Satirik metinlerde ikili zıtlıklardan yararlanılarak eleştirilen konuya dikkat çekilir; gerçek ile ideal arasındaki mesafe ortaya konulur.

Meşkasım birçok zıtlığı içinde barındırır ve satirik unsurlar da bu zıtlıklar içinden ortaya çıkar. Dürüst olduğunu iddia edip her seferinde, "Valla babam, bende yalan yoh, Allah'ın bildiğini guldan ne saklayım!.." diyerek konuşmaya başlayan ve Müslüman olanın yalan söylemeyeceğini anlatan Meşkasım, bazen oldukça dürüst davranıp gerçekleri anlatmakta; bazense kendi çıkarı için Dayıcan'ı yalanları ile manipüle edip bazen de Dayıcan'a ve çocuklara duyduğu sadakatten yalanlar söylemektedir. Hatta Dayıcan'ın bir numaralı entrika arkadaşı olduğu şüphesiz bir şekilde dile getirilebilir. Sözgelimi, anlatıcı karakter babası Dayıcan ile yaşadığı husumet sebebiyle bir davet verip onu rezil etmek ister; Dayıcan bunu engellemek için Meşkasım'dan yardım ister. Beraber insanların oraya gitmemesi için yalanlar düşünürler:

-Ağam, misafirlere merhum amcanızın ölüm yıldönümü desek nasıl olur?

O zaman belki davete gatilmezler!

-Saçmalayıp durma Meşkasım... Amcamın yıldönümü bir ay sonra... (Pézéskzâd, s. 71)

Başka karakterler Dayıcan'a yalan söylemesini istediğinde canını çıkarsalar da ona yalan söylemeyeceğini belirten Meşkasım, konu kendisi ve işlediği herhangi bir kabahat olunca yalan söylemekten geri kalmaz. Meşkasım, "Dayıcan için âdeta bir Sancho Panza'dır ve Napolyon'un cesaretini tekrar ve tekrar tasdik etmek için efendisinin savaş hikâyelerini sürekli incelikle işler. Hayattaki ilkesi asla yalan söylememek olsa da ne gariptir ki her soruya hazır cevapları vardır ve akla gelebilecek her olayda yer aldığını iddia eder." (Javadi, 1997, s. 619) Dayıcan Napolyon'u sinirlendirdiği her seferde, Dayıcan'ın kendisinin hayatını nasıl kurtardığını, ne kadar büyük bir kahraman olduğunu, vatanını İngilizler'e karşı nasıl savunduğunu, beraber savaşım yoldaşlık ettiklerini söyler ve Dayıcan'ı manipüle eder:

Leş yiyici guşlarla gargalar tepemizde dönmeye başlamıştı... Bir anda, Allah ondan razı olsun Ağa... Allah onu başımızdan eksik etmesin, Allah onun ağalığını daim etsin, gürşun yağmuru altında yanıma geldi... Aslanlar gibi bizi omzuna attı... Bir gonaklık yol boyunca omzunda taşıyıp birligimize ulaştırdı. Düşünün bir kere, insan böyle bir iyiliği unutabilir mi? (Pézéskzâd, s. 29)

Başlarda bunu inkâr eden Dayıcan da hem kendisini dinleyenlerin inanmasını sağladığını düşündüğü için hem de gerçekliğine bir zaman sonra inandığı için bu duruma karşı çıkmaz.

Öte yandan Balram da karakterinde pek çok zıtlık barındırır. İçinde pek çok tezat barındırdığını kendi çalışanlarına sergilediği tutum ve davranışlardan fark etmek mümkündür. Onlara karşı oldukça nazik ve profesyonel yaklaşan Balram, çalışanlarına sahip çıkacak kadar iyi niyetli ve dürüsttür ama işlerini kirli yollardan halletmekten geri kalmaz.

Balram hem dürüst olup hem yalanlar söyleyen, hem insanların değerlerinin farkında olup hem bunları umursamayan bir karakterdir. Sözgelimi, tanrı inancı olmasına ve dua etmesine rağmen bu inancını Ashok'un gözüne girmek için kullanır:

'Şoför az önce parmağınla gözüne dokundun değil mi?' diye sordu.

'Evet efendim.'

'Görmedin mi Pinky, az önce bir tapınağın önünden geçtik.'

(...)

'Bu yüzden Balram bir saygı ifadesi olarak gözüne dokundu. Karanlık'ta köylüler çok dindardır.'

Bu ikisini de etkilemiş görünüyordu, ben de bir süre sonra bunu tekrar yaptım.

'Bu ne içindi şoför? Ben etrafta tapınak görmüyorum.'

'Şey... Az önce kutsal bir ağacın önünden geçtik efendim. Saygılarımı sunuyordum.'

'Bunu duydun mu? Doğaya tapıyorlar. Ne güzel değil mi?'

(...)

Dünya üzerindeki en dindar hizmetkâr olduğuma ikna olmuşlardı. (Al sana, Ram Persad!)

(Adiga, s. 95)

Delhi'ye Ashok ile gidebilmek ve onların bir numaralı hizmetkârı olabilmek için Ram Persad'ın Müslüman olduğunu öğrendiğinde de aynı şeyi yaparak onu evden göndermek için gerekli olan ne varsa bir bir yerine getirir. Bu konu ile ilgili de şu cümleleri kurar:

Ne sefil bir hayat yaşadığını, bir şoför olarak iş bulabilmek için dinini, adını saklamak zorundaydı ve o iyi bir şofördü, şüphesiz benim ileride olabileceğimden çok daha iyi, diye düşündüm. Bir yanım ayağa kalkıp hemen ondan özür dilemek ve 'Git Delhi'deki şoför sen ol. Sen hiçbir zaman bana zarar vermedin, beni affet kardeşim,' demek istedi.

Diğer tarafa döndüm, osurdum ve uykuya daldım. (Adiga, s. 110-111)

Parodi Unsuru Açısından Meşkasım ve Balram

Arthur Pollard'ın *Satire* isimli kitabında dikkatleri çektiği bir unsur olan 'parodi' burada birçok yerde kendini gösterirken Meşkasım için romanın sonunu beklemiştir. Pollard'a göre parodi yüksek perdeden alay demektir; sahte kahramanın (mock hero) karakterinin statüsünü aşan bir dil kullanması, öyle davranmaya çabalaması, kendinden üstün olanı taklit etmesidir. (Pollard, 1970, s. 43)

Meşkasım da kitabın sonunda zengin olduktan sonra Fransa'da üst tabakaya mensup bir birey gibi davranmaya çalışır. Kendisini insanlara komutan olarak tanıtır ve yıllarca İngilizlerle savaştığını söyler. Evindeki davetlilerden biriyle anlatıcı karakter arasında 'Komutan Bey' ile alakalı şöyle bir konuşma geçer:

'Mesleği nedir, ne yapar bu adam? Görünüşe bakılırsa ensesi kalınlardan biri.'

'Valla belli bir işi yok, mülk sahibi biri. Anlattıklarına göre Tahran'ın kuş uçmaz, kervan geçmez bir yerinde çok büyük bir arazisi varmış. Satın aldığı zaman çöl sayılabilecek bir yermiş. Daha sonra değeri artmış ve metrekaresi bin tümene, iki bin tümene çıkmış... Kısaca söylemek gerekirse birkaç senede milyoner olmuş... Ama çok iyi bir adam. Gel seni tanıştırayım... Ondan çok hoşlanacağını sanıyorum. Bir sürü hatırası var... Ayrıca da meşrutiyet taraftarlarındanmış. Yıllarca İngilizlerle savaşmış.'

'İngilizlerle mi?'

'Evet, söylediğine göre İngilizler birkaç kez canına kastetmişler.' (Pézéşkzâd, s. 549)

Kızının, babası Meşkasım'a, –oradaki adıyla Komutan– yönelttiği bir soru karşısında istemsiz bir tepki veren karakter, şu şekilde konuşur:

-Babacım, siz İngilizce de mi biliyorsunuz? deyince,

-Valla bende yalan yoh, Allah'ın bildiğini guldan ne sahlayım...

Komutan bey birden sustu, sanki bu sözü söylemek istemiyormuş gibiydi. Ama ağzından çıkmıştı bir kere. Etrafına şöyle bir baktıktan sonra konuşmasını sürdürdü. (Pézéşkzâd, s. 551)

Parodi unsuru *Beyaz Kaplan*'da ise kendini pek çok yerde gösterirken Balram'ı es geçmez. Bay Ashok ve Pinky Lady tarafından alay edildiğinde konuşmasını gizli gizli düzeltmeye çalışması hep üst tabaka insanı gibi konuşmak istemesinden kaynaklanmaktadır:

Burada durmak aklımı toplamama yardımcı oluyordu. Gözlerimi kapadım.

Aaahşviriş.

Hayır, böyle değildi.

Alışviiiiriş.

Alışvirriş." (Adiga, s. 142)

"Pencerenin güneşliğini indirdim ve bulaşıkları yıkamaya devam ettim.

'Pijja.'

'Pzija.'

'Zippja.'

'Pizja.'

Lavaboyu elimle temizledim ve ışıkları söndürdüm. (Adiga, s. 149)

Pinky Lady tarafından azarlandıktan sonra onlar gibi olması gerektiğini düşünen Balram hiç dişlerini fırçalamazken onları fırçalamaya başlar, sürekli kasıklarını kaşıdığı için kendini cezalandırmaya karar verir:

En çok acı veren yeri, başparmağım ve işaretparmağım arasındaki kalın deriyi tutup kıstırdım ve bir dakika boyunca öyle durdum. Bıraktığımda avucumun içinde kırmızı bir şerit oluşmuştu.

İşte.

Bundan sonra kasık kaşımının cezası bu olacak.

[...]

“Neden babam bana hiç kasıklarımı kaşımamamı söylememiştii? Neden babam bana hiç dişlerimi süt gibi köpükle fırçalamayı öğretmemiştii? Neden beni hayvan gibi yaşamam için büyüttümüştü? Neden bütün fakir insanlar bu kadar pislik, bu kadar çirkinlik içindeydi?

Fırçala. Fırçala. Tükür.

Fırçala. Fırçala. Tükür.

Keşke insan kendi geçmişini de böyle kolayca tükürüp atabilseydi. (Adiga, s. 145, 146)

Yine roman boyunca yaşadıklarını anlattığı Wen Jiabo'ya en başta ekselansları diye hitap ederken, bayım, bay ve en son efendime kadar gitmiş olması bu konuda seviye atlamasına rağmen hâlâ alt tabaka ruhu içinde konuştuğunun bir kanıtı olmuştur.

Sonuç

İyrec-i Pêzêşkzâd ve Aravind Adiga modern edebiyatın önemli romancıları arasında sayılmaktadırlar. İyrec-i Pêzêşkzâd *Dayıcan Napolyon* adlı romanında, Aravind Adiga *Beyaz Kaplan* adlı romanında çeşitli teknikler kullanarak satirik romanlar yazmış ve bu roman türünün günümüz ürünlerine önemli birer örnek yaratmışlardır.

Bünyesinde hem komiklik hem de saldırganlık olgusunu barındıran satir türü gerçekleştirmek istediği eleştiriyi eserlerdeki karakterler üzerinden de durumlar üzerinden de yansıtabilir. Satirik anlatılardaki karakterler getirilecek eleştirilere uygun yapılarda çizilir ve bu türe uyacak pek çok özellikle bezenir.

Satir türü yapıtlardaki karakterler bu şekilde iki gruba ayrılır: İlk gruptaki karakterler saf, genellikle iyi niyetli ve hayatta var olma savaşı verir; ikinci gruptakiler ise zamanla iyi niyetlerinden olmuş ya da en başından kötü niyetli, varoluşlarına devam edebilmek adına etraflarındaki insanları harcamaktan çekinmeyen, hatalarından pişmanlık duymayan karakterlerdir.

Quixote ve pıcaro tiplerine birer örnek teşkil eden Meşkasım ve Balram karakterlerinin pek çok ortak noktası, bir o kadar da ayrıldıkları noktalar mevcuttur:

İki karakter de yoksuldur ve aşağı tabakadan gelmektedir. Efendilerini velinimetleri olarak görüp onların hizmetlerini canı gönülden görürler. Onlar için yalanlar söyler, kavgalara girerler. Birlikte geçirdikleri vakit sona erince ise ikisi de efendilerinin variyetinden faydalanarak mal mülk sahibi olup üst tabakaya geçiş yaparlar. Burada aradaki fark Meşkasım'ın efendisi Dayıcan'ın vefatında herhangi bir rol oynamaması, son ana kadar onun yanında durması; Balram'ın ise efendisinin canını alarak malını gasp etmesidir. Bu farklılık da Meşkasım'ın Quixote, Balram'ın ise pıcaro tiplere grubuna dâhil olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu bağlamda karakterler arasındaki başka bir fark da derinlikleri ve psikolojik detaylandırılmalarıdır. Belki birinin hikâyesinin ana karakteri, ötekisinin kendi hikâyesinin yan karakteri olmasından kaynaklanan derinlik farkı sonucu okuyucu Balram'ı Meşkasım'dan daha iyi tanır; neler hissettiğini, düşündüğünü daha iyi bilir. Değişimine daha rahat tanık olur.

Karakterler arasındaki bir başka benzerlik aşka ve sevgiye bakış açılarının aynı olmasıdır. Meşkasım da Balram da kadınlarla normal romantik bir ilişki içine giremez; kadınlar yüzünden hastalanıp yataklara düşebileceklerine inanırlar. O kadar ki ikisini de kitap boyunca romantik bir ilişki içinde görmek mümkün olmaz.

Hem Meşkasım hem de Balram soytarının gezmesi geleneğine uygun olarak pek çok yerde bulunurlar. Meşkasım Gıyasabad'dan Tahran'a, oradan Fransa'ya geçer; Tahran ile Fransa arasında bir yere gitmiş midir ya da Fransa'dan sonra farklı bir yerde bulunmuş mudur bunun bilgisi okuyucuya verilmez. Balram ise Laxmangarh'tan Dhanbad'a, oradan Delhi'ye, sonra Hayrabad ve en son Bengalur'a geçer. Bu sebeple iki karakter de diyar diyar gezmek geleneğine uygun hareket eder demek yanlış olmaz.

Her iki karakter de aşağı tabakaya mensup oldukları için yazarlar tarafından komik duruma düşürülerek okuyucu için bir güldürü unsuru hâline gelirler. Hatta Balram karakteri kendisiyle aynı tabakadan olan diğer şoförler tarafından bile tarla faresi diye çağırılır ve onların kendisini hor görmesinden kurtulamaz.

Meşkasım da Balram da karakterlerinde birbirine zıt özellikler barındırır. İkisi de hem dürüst davranıp hem yalanlar söyleyen hem insanların değerlerinin farkında olup hem yeri geldiğinde bunları umursamayan kimselerdir. Hem velinimetleri için her şeyi tehlikeye atarlar hem de söz konusu kendileri olduğunda biri efendisine yalanlar söylemekten, ötekisi ise efendisinin canına kastetmekten geri durmazlar.

Son olarak iki karakter de kendilerinden üstün olanı taklitte geri durmazlar. Fırsatını yakaladıkları anda üst sınıfa mensup insanların yaşam tarzlarını ve alışkanlıklarını benimser, onlar gibi davranıp onlar gibi konuşmaya gayret ederler.

Bu çalışmada *Dayıcan Napolyon* romanındaki Meşkasım karakteri ile *Beyaz Kaplan* romanındaki Balram karakteri satirik karakterlerin taşıdığı bazı özellikler bağlamında açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre Meşkasım zaman zaman kötü özellikler sergilese de özünde iyi, sevecen, saf ve Dayıcan'a asla ihanet etmeyen gönülden bağlı soyтары tiplemesini sergilerken Meşkasım ile hemen hemen benzer durumlarda bulunan, benzer bir tabakada fakat daha ağır hayat şartları içinde yaşayan Balram ise kendince ahlaki normları bulunmasına rağmen kötülükten, çıkarları için insanları korkutmaktan ve varlığını sürdürüebilmek için Ashok'a ihanet etmekten geri kalmaz.

Karakter özellikleri, içlerinde bulundukları durumlar, çevreleri ile olan ilişkileri ve düşünceleri açısından taşıdıkları satirik unsurlar ile ele alınan Meşkasım ve Balram karakterleri, eylemleri açısından değerlendirildikleri zaman denilebilir ki satir türünün aydınlık ve karanlık yüzlerinin temsilleri gibidir. Birisi, kurtuluşu ve mücadeleyi sadakatte ve iyilikte ararken öteki kendisini ihanet etmek zorunda hisseder ve kötücül duyguların içinde boğulur.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Adiga, A. (2009). *Beyaz kaplan*, (M. Begüm Güzel, Çev.) İstanbul: Pegasus Yayınevi. (Orijinal eserin yayın tarihi 2008).
- Allen, R. (1997). Review of *My Uncle Napoleon*, by D. Davis & Iraj Pezeshkzad. *Iranian Studies*, 30(3/4), 389–391.
- Arabacı, H. (2013). *Ercüment Ekrem Talu'nun romanlarında mizah*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Aytaç, G. (2003). *Karşılaştırmalı edebiyat bilimi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Balcı, F. (2020). *17. Ve 18. yüzyıl Osmanlı edebiyatında bazı argo kullanımları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.
- Barthes, R. (1993). *Göstergebilimsel serüven*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Baypınar, Y. (1978). *Hiciv kavramı üzerine bir inceleme*. *DTFC Dergisi*, 29(1-4), 31-37.
- Blackburn, A. (1970). *The myth of the picaro*. Chapel Hill: University of North Caroline Press.
- Cebeci, O. (2008). *Komik edebî türler: parodi, satir ve ironi*, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Çakmakçı, S. (2012). *Popüler roman ve Muazzez Tahsin Berkand*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Elazığ.
- Çetindaş, D. (2015). *Osmanlı'da satirik tıbbî romanın bir örneği: sarhoşun tövbesi*. *ETÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1)1. 93-112.
- DiMartino, Nick. (2008, 6 Ekim). Interview with Aravind Adiga, Author of *The White Tiger*. [Web günlük postası] Erişim adresi: <http://universitybookstore.blogspot.com/2008/10/nick-interviews-aravind-adiga.html>.
- Durmuş, İ. (2005). Mizah. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. (Cilt. 30, ss. 205-206).
- Elliott, R. C. (1960). *The power of satire*, Princeton: Princeton University Press. Erişim adresi: <https://matthias-mader.de/wp-content/uploads/2012/12/schiller2.pdf>.
- Gezer, A. ve Çelik, Y. (2017). Mizah ekseninde ironi çerçevesinde anlam ilişkileri ve Ayşe Kilimci'nin hikâyelerinde mizahi dil. *Curr Res Soc Sci*. 3(3), 98-114.
- Ghanoonparvar, M. R. (1999). Review of Asemun Rismun, by Iraj Pezeshkzad. *Iranian Studies*, 32(4), 590–592. <http://www.jstor.org/stable/4311309>.
- Göçer, F. (2018). *Alternatif medyada haberin politik bir mizahi araca dönüşümü: zaytung örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, Ankara.
- Günel, Z. (2007). Nöker. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. (Cilt. 33, ss. 216-217).
- Hanaway, W. L. (1997). Review of *My Uncle Napoleon*, by I. Pezeshkzad & D. Davis. *World Literature Today*, 71(1), 217–217. doi: <https://doi.org/10.2307/40152771>.
- Hodgart, M. Ve Connery B.A. (2017). *Satire: origins and principles*. London: Routledge.

- Javadi, H. (1997). Review of My Uncle Napoleon: A Novel, by D. Davis & Iraj Pezeshkzad. *Middle East Journal*, 51(4), 618–620.
- Joseph, B. (2012). Neoliberalism and allegory. *Cultural Critique*, 82, 68–94. <https://doi.org/10.5749/culturalcritique.82.2012.0068>
- Karataş, T. (2001). *Ansiklopedik edebiyat terimleri sözlüğü*. İstanbul: Perşembe Kitapları.
- Mader, M. (2002). *Poetik oder Philosophie? Schillers Abhandlung "Über naive und sentimentalische Dichtung"* [Web günlük postası]
- Nafisi, A. (2006). The secret garden. *The Guardian*. Erişim tarihi: 21.03.2022. <https://www.theguardian.com/books/2006/may/13/featuresreviews.guardianreview26> adresinden erişildi.
- Okay, M. O. ve Kahraman, A. (2008). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. (Cilt. 35, ss. 166-167).
- Öğüt Eker, G. (2014). *İnsan kültür mizah* (2. baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Pézéşkzâd, İ. (2012). *Dayıcan Napolyon*, (A. Naci Tokmak, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1991).
- Pollard, A. (1970). *Satire*. London: Methuen.
- Roman. *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*'te. <https://sozluk.gov.tr> adresinden erişildi.
- Rousseau, M.A, Pichois, C. (1994). *Karşılaştırmalı edebiyat*, (Mehmet Yazgan, Çev.) İstanbul: MEB Yay. (Orijinal eserin yayın tarihi 1967).
- Satire. *Oxford Dictionary*'de. Erişim Adresi: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/satire.
- Sönmez, B. (2018), *Nicholas Stavroulakis'in Lavanta Lavanta ve Alev Alatlının Yaseminler Tüter mi Hala? adlı eserlerinde Türk ve Rum imgesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karşılaştırmalı Edebiyat Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Stevick, P. (2017). Roman teorisi. Ankara: Akçağ.
- Walther, S. (2014). Fables of the tiger economy: species and subalternity in Aravind Adiga's *The White Tiger*. *Modern Fiction Studies*, 60(3), 579–598.
- Yardımcı, İ. (2010). Mizah kavramı ve sanattaki yeri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 1-41.
- Yumurtacı, G. (2017). *Toplumsal eleştirinin mizahtaki temsili: Uykusuz mizah dergisi örneği*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Tasarımı ve Yönetimi Anabilim Dalı. Eskişehir.

Selim Nüzhet Gerçek'in *Meçhul Kuvvetlere Kurban* Romanında Polisiye ve Fantastik Unsurların İncelenmesi

An Investigation of Detective and Fantastical Elements in *Meçhul Kuvvetlere Kurban* by Selim Nüzhet Gerçek

Ercan GÜROVA*

Öz

Türk matbuatının ilk tarihçisi, ilk derleme müdürü olarak anılan; özellikle basın ve tiyatro tarihine dair öncü çalışmalara imza atmış Selim Nüzhet Gerçek'in edebiyat tarihlerinde adına rastlanmayan romanı *Meçhul Kuvvetlere Kurban* 1922 yılında *İleri* gazetesinde yirmi dört bölüm olarak yayımlanmıştır. Bu araştırmanın amacı yaklaşık yüz yıldır gölgede kalmış olan bu romanı öncelikle Seval Şahin'in *Cinai Meseleler* (2017) eserinde incelediği "Osmanlı-Türk Polisiyesinin Özellikleri" çerçevesinde değerlendirmektir. Araştırmanın bir diğer amacı da romanın fantastik anlatı türünün belli başlı özellikleri açısından incelenmesi ve önde gelen fantastik yazını düşünürlerinin görüşleri ışığında eserin hangi açıdan bu türe ait olduğunun saptanmasıdır. Bu amaca ulaşmak için Rabkin, Jackson, Todorov ve Atterbery gibi düşünürlerin görüşlerinden yararlanılmıştır. *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanı üzerine yapılan bu iki boyutlu araştırma sonucunda romanın konusu, karakterleri ve kurgusuyla Osmanlı-Türk edebiyatında polisiye geleneğe bağlanabilecek özgün nitelikte bir eser olduğu görülmektedir. Ayrıca, romanın çeşitli fantastik unsurlar ihtiva etmesi ve fantastik türünün belli başlı niteliklerini taşıması da eserin özgünlüğüne katkıda bulunmaktadır.

Anahtar sözcükler: *Meçhul Kuvvetlere Kurban*, Selim Nüzhet Gerçek, polisiye, fantastik.

Abstract

Known as the first historian of the Turkish press, the first compilation director, and the writer of pioneering works especially in press and drama history, Selim Nüzhet Gerçek, serialised his novel titled *Meçhul Kuvvetlere Kurban* in 24 episodes in *İleri* newspaper in 1922. This study first aims to analyse the novel, which has been kept in the background for almost one hundred years, within the scope of "The Features of Ottoman-Turkish Detective Fiction" as part of Seval Şahin's book titled *Cinai Meseleler* (2017). A second aim of the study is to examine the novel in terms of the main features of fantastic narration and to determine which features the novel contains in light of the arguments made by prominent scholars in the domain of the fantasy genre. In order to achieve this goal, the opinions of various scholars such as Rabkin, Jackson, Todorov, and Atterbery have been utilised. As a result of this two-dimensional investigation of the novel *Meçhul Kuvvetlere Kurban*, it is demonstrated that the novel is an original work that can be connected to the detective tradition in Ottoman-Turkish literature with its subjects, characters, and fiction. In addition, the fact that the novel contains various fantastic elements and has certain characteristics of the fantastic genre contributes to the originality of the work.

Keywords: *Meçhul Kuvvetlere Kurban*, Selim Nüzhet Gerçek, detective, fantastic.

* Dr. Öğr. Gör. Ankara Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu. E-posta: ercangurova@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5446-9013

Giriş

Meçhul Kuvvetlere Kurban romanı 13 Kasım 1922 ile 7 Aralık 1922 tarihleri arasında *İleri* gazetesinde tefrika olarak yayımlanan ancak daha önce hiç kitap olarak basılmamış ve edebiyat tarihlerinde adına rastlanmayan, kendisi de “meçhul” kalmış Selim Nüzhet Gerçek’in bir eseridir. Adı geçen eser TÜBİTAK tarafından desteklenen “Türk Edebiyatında Tefrika Roman Tarihi (1831-1928)” başlıklı projenin bir ürünü olarak KÜY Yayınları tarafından Eylül 2021 tarihinde sadeleştirilerek Latin harflerine aktarılmış ve yayımlanmıştır.

İstanbul’da 1891 yılında doğan Selim Nüzhet Gerçek’in Galatasaray Mekteb-i Sultanisi’nden mezun olup üniversite eğitimi için İsviçre’ye gittiği, babasının dönemin Milli Eğitim müdürlerinden Mahmut Celalettin Bey, ağabeyinin de ünlü romancı Abdülhak Şinasi Hisar olduğu göz önünde bulundurulduğunda edebi ve entelektüel faaliyetlere yabancı biri olmadığı söylenebilir (Birinci, 2021, s. 25). Yurda döndükten sonra gazetecilik, matbaacılık ve kitap basımının tarihine ilişkin ilk ciddi araştırmaları yapması, ilk derleme müdürü olarak anılması ve bu konuda kitaplar hazırlaması Gerçek’in Türk entelektüel tarihindeki önemini artıran unsurlardandır. 1945 tarihindeki vefatına kadar Gerçek yazılarını *Akşam*, *Cumhuriyet*, *İstanbul*, *Milliyet*, *Perde ve Sahne*, *Tarihten Sesler*, *Tasvir-i Efkâr*, *Ulus*, *Yedigün*, *Yeni Türk Mecmuası*, *Yücel* gibi gazete ve dergilerde yayımlamıştır (Acaroğlu, 1986, s. 15).

Selim Nüzhet Gerçek’in polisiye eserlere olan merakı önce Ahmet Kâmil adıyla *İleri* gazetesinde tefrika ettiği uyarılama ve çevirilerle başlar. Fransız yazar Claude Farrere’in *La Maison Des Hommes Vivants* (1910) başlıklı romanını *Can Vermezler Tekkesi* (1921) adıyla yayımlar. Daha sonra 1922’de Pierre Benoit’dan *Unutulan Adam (L’Oublié)*, 1923’te ise Maurice Leblanc’tan bir Arpen Lüpen macerası olan *Sekizi Çalarken*’i (*Les Huit Coups de l’horloge*) çevirip tefrika eder (Acaroğlu, 1986, s. 16-17). Bu uyarılama ve çeviri çalışmalarının yanı sıra Gerçek yine *İleri* gazetesinde tefrika edilmek suretiyle 1922 yılında kendi özgün eseri *Meçhul Kuvvetlere Kurban*’ı yayımlar.

Bu araştırmanın amacı Selim Nüzhet Gerçek’in *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanını öncelikle Seval Şahin’in *Cinai Meseleler* (2017) eserinde ele aldığı “Osmanlı-Türk Polisiyesinin Özellikleri” kuramsal çerçevesinde değerlendirmek ve Türk Edebiyatındaki polisiye roman geleneğine bağlanıp bağlanmadığını ortaya koymak; ardından romanı fantastik türünün önde gelen düşünürlerinin görüşleri açısından konumlandırmak olacaktır. Bu noktada Rabkin, Jackson, Todorov ve Atterbery gibi düşünürlerin görüşlerinden faydalanılacaktır.

Bu çalışmada Şahin’in “Osmanlı-Türk Polisiyesinin Özellikleri”nin çerçeve olarak seçilmesinin nedeni bu alanda kaleme alınmış en kapsamlı ve güncel araştırmanın sonuçlarını yansıtmış ve kaynaklanmaktadır. Ayrıca, romanın fantastik türün özelliklerine göre de bir değerlendirmesi yapılacaktır. Bir alt tür olarak polisiyenin gotik ile olan iç içeliği ve alışverişi yine gotik ile yakından bağı olan fantastik türünü de incelemeyi zorunlu kılmaktadır. Çok keskin çizgilerle birbirinden ayırmanın zor olduğu alt türler arasındaki bu kaynaşma Gerçek’in romanında da karşımıza çıkmaktadır. *Meçhul Kuvvetlere Kurban*’daki fantastik unsurlar bu türün önde gelen düşünürlerinin ortaya koyduğu ortak nitelikler çerçevesinde ele alınacaktır.

Polisiye Roma’nın Tarihçesi ve Yapısı

Her ne kadar polisiye roman yakın zamana kadar eleştirmenler tarafından ciddiye alınmamış olsa da günümüzde bir toplumsal olgu niteliği taşıdığı ve temelini oluşturan muamma-cinayet öğelerinin mitolojik hikayelere ve efsanelere kadar dayandırılabilceği ileri sürülmektedir (Üyepazarcı, 1997, s.8-18). Tarihsel açıdan ise ilk polisiye romanın 1841’de Edgar Allan Poe’nun yazdığı *Morg Sokağı Cinayeti* ile başladığı kabul edilir. Poe, yapı ve içerik açısından William Godwin’in *Caleb Williams* (1794) eserine çok şey borçlu olmasına rağmen polisiye anlatının temellerini kendi yazdığı hikayelerle atmıştır (Priestman, 2003, s. 2). *Morg Sokağı Cinayeti* polisiyenin ana yapısını meydana getiren suç-suçlu-araştırmacı üçgenini ilk defa belirgin bir şekilde ortaya koyması bakımından önemlidir. Poe’nun eserlerindeki bir başka özellik de gizem vurgusunun merkezi konumda olmasıdır (Şahin, 2017, s. 12). Yazara göre gizemin çözümü belirgin ve kesin bir akıl yürütmeye yapılabilir. Ayrıca, Poe’nun gizem odaklı polisiye anlatılarıyla birlikte polisiye/dedektif

türünün de yapısal bileşenleri ortaya çıkmış olur. Bunlar sırasıyla “dedektifin tanıtılması, suçun işlenmesi ve ipuçları, araştırma-soruşturma, çözüm, çözüme gidilen delillerin açıklanması, sonuç” kısımlarından meydana gelir (Küçükboyacı, 1998, s. 20).

Poe ile temelleri atılan polisiye türüne en büyük katkılardan birini yarattığı Sherlock Holmes karakteriyle Arthur Conan Doyle verir. Hem anlatım teknikleri hem de popülerlik açısından polisiyenin diğer edebi türlerden ayrılması ve anlatının entelektüel bir bulmaca düzlemine yükselmesi bakımından Doyle’un türün gelişime yaptığı katkı paha biçilmezdir. İngiliz ve Amerikan yazarlarının yanı sıra Fransız polisiye yazarlarının da çeşitli alt türlerin oluşumunda (bulup ortaya çıkarma romanı, sorun roman, oyun roman gibi) ortaya koyduğu çabalar dikkate değerdir (Şahin, 2017, s. 13).

Yapısal olarak polisiyede değişmeyen özellik anlatının daima suç-suçlu-araştırmacı ekseninde meydana gelmesidir. Bunun dışında polisiye/dedektif anlatılarında kullanılan motifler Van Dine, Ronald A. Knox, François Fosca gibi çeşitli araştırmacılar tarafından olması gereken kurallar şeklinde belirlenmiştir. Bu araştırmacılara göre polisiye anlatılarını kendine özgü kılan birtakım ortak motifler vardır. Araştırmacı yazar Seval Şahin de 232 adet eseri inceleyerek benzer bir ortak motif olgusunu meydana getirmiştir. İnceleme sonucunda Osmanlı-Türk polisiye anlatılarının karakteristik özelliklerinin bir dökümünü yapmıştır. 1884-1928 yılları arasında yayımlanan bu eserler arasında *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanı yer almamaktadır.

Şahin, polisiye anlatının iskeletini “açılış, geçiş, gelişme/düğüm, eylem sona erer/sonuç” başlıklarıyla belirlemekte ve bunları alt başlıklara ayırmaktadır. Açılış başlığı altında anlatının üç farklı şekilde açılacağı ifade edilmiştir. Bunlar “kişi ile açılış, olay ile açılış, mekân ile açılış” olarak sıralanır. Polisiye anlatının geçiş bölümü anlatıyı uzatarak başka bir yöne evrilmesine imkân tanır. Bu başlık altında beş farklı seçenek mevcuttur: “yeni birinin hikâyeye girmesi, görevlendirme, arasöz, şüphelenmek, mevcut durumun değişmesi.” Polisiye anlatı ilerledikçe olay örgüsü karmaşıklaşır. Bunda gizem, araştırma, soruşturma, sorgu gibi unsurların önemi büyüktür. Bu başlık altında toplanabilecek dokuz seçenek şu şekilde verilmektedir: “bilgi toplama, akıl yürütme, plan, kılık değiştirme, komplo, takip, kimliği açıklama/kimliğin ortaya çıkması, başarısızlık, suç işleme” (2017, s. 32-39).

Osmanlı-Türk Polisiyesinin Özellikleri

“Türk Edebiyatı’nda Polisiyenin Tarihsel Gelişimi (1884-1928)” başlıklı TÜBİTAK destekli bir araştırma projesinin parçası olarak 2017’de Seval Şahin tarafından yayımlanan *Cinai Meseleler*, anılan yıllar arasındaki polisiye geçmişimizi mercek altına almaktadır. Polisiyenin biçimsel özelliklerini belirleyen Şahin, ardından Osmanlı-Türk polisiyesi adı altında telif eserlerin ortak niteliklerini tespit etmeye çalışır. Bu eserler arasında Ahmed Midhat’ın *Esrar-ı Cinâyât* (1884) romanından Hüseyin Nadir’in *Faka Basmaz Zihni* (1922) serisine, Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın *Dirilen İskelet* (1922) romanından Server Bedi’nin *Cingöz Recai* (1924) serisine kadar önemli isimler sıralanmaktadır. 1884-1928 yılları arasında yayımlanan 232 Osmanlı-Türk polisiye eserini inceleyen Şahin yirmi yedi adet karakteristik özellik belirler. Bunlar kısaca “olayın kendisine odaklanan bir yapısının olması, başkahramanın özelliklerinin her eserin başında verilmesi, gizem ve muammanın ön planda olması, hikayenin olay ile açılması, kahramanın özelliklerinin ayrıntılı bir şekilde ele alınması, başkahramanın alet-edevat kullanmak yerine genelde kişilerden yardım alması, suçlu veya araştıranların haberleşmeyi sağlamak amacıyla mektup, not, parola, alet, ilaç, hipnoz ve manyetizmadan faydalanması, intihar vakalarına çok az rastlanması, cezanın mahkemeler dışında da veriliyor olması, suçlunun sadece kaçmakla kalmayıp aynı zamanda araştıranla alay etmesi, bağışlama eylemine çok az rastlanması, araştıranın ölümüne nadiren rastlanması, suçluların daha çok canlı ele geçirilmesi, vaka çözümünün her zaman anlatının sonunda gerçekleşmesi, kılık değiştirmenin yaygın bir yöntem olarak kullanılması, tercih edilen cinayet aletinin daha çok kesici aletler olması, cinayetin daha çok hırsızlık sırasında gerçekleşmesi, yabancı karakterlerin soyulsa bile hiçbir zaman öldürülmemeleri, başkahraman olarak en çok hırsızın tercih edilmesi, anlatının açıklamaya, betimlemeye, bilgi vermeye yönelik olarak kurgulanması, suçluların çete ve örgütlü suç işleyen gruplara üye olabilmesi, kurmacanın hikaye ardı hikaye şeklinde ilerlemesi, olay örgüsünün anlatanın söylemine dayalı olması, hipnoz ve manyetizmanın etkili bir silah olarak kullanılması, kimi zaman cin-peri hikayelerinin kullanılması,

suçluların bazen polis gibi davranarak olayları çözmesi, rastlantısallığın bol miktarda kullanılması” şeklinde özetlenebilir (2017, s. 93-125). Adı geçen özellikler olay örgüsü, karakter kullanımı, ele alınan konular, motifler ve anlatının genel iskeleti açısından Osmanlı-Türk polisiyesinin ortak kabul edilebilecek ve sık kullanılan ayırt edici unsurlarını barındırmaktadır.

Polisiye Unsurların İncelenmesi

13 Kasım-7 Aralık 1922 tarihleri arasında *İleri* gazetesinde tefrika olarak yayımlanan *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanı basın ve tiyatro tarihi sahalarında öncü çalışmaları olan Selim Nüzhet Gerçek tarafından kaleme alınmıştır (Acaroğlu, 1986, s. 14). Olayların gazete aracılığıyla takdim edildiği anlatıda gizemler üzerine kurulu bir cinayet söz konusu edilir. Misafirlerin ağırlandığı bir evde, kalabalık bir ortamda ve bütün görgü tanıklarının ortasında esrarengiz bir cinayet işlenir. Kilitli bir odada gerçekleşen menfur olaya “timsahlı iğne cinayeti” adı verilir. Kamuoyunda bu cinayeti gerçekleştirenin “meçhul kuvvetler” olduğu fikri her geçen gün daha fazla ağırlık kazanmaya başlar. Polis teşkilatı dosyayı aydınlatamadığı için amatör dedektif İhsan Avni görevlendirilir. Titiz ve ayrıntılı bir soruşturma sayesinde İhsan Avni katilin kimliğini romanın sonunda tespit ve ilan eder.

Polisiye anlatı iskeletinin başlangıcı olan “açılış” kısmının romanda “kişi ile açılış” alt başlığına tekabül ettiği görülmektedir. Agah Bey’in evinde aile fertleri arasında Mısır’dan getirilen tarihi eserler üzerine yapılan konuşmalar göze çarpar. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki yazar bu bölümden önce romana bir giriş kısmı yazmıştır. Bu kısımda Ahmet Kâmil takma adıyla bir gazetecinin kendisinden bir yazı kaleme almasının istenmesine istinaden bu romanı takdim ettiği ifade edilir. Gerçek’in böyle bir giriş yapmasının nedeni anlatıyı daha ikna edici kılmak ve gerçeklik zeminine çekmek olabilir.

Anlatının “geçiş” kısmında “yeni birinin hikâyeye girmesi” seçeneğinin kullanıldığı görülmektedir. Agah Bey, bir grup insanı (Sadık Bey, Asım Bey, Şaire Hanım, Doktor Bedri Paşa, Ahmet Nebil Bey) akşam yemeğinde misafir eder. Misafirlerden Ahmet Nebil Bey ile ev sahibi arasında batıl inançlar, efsaneler, doğaüstü olaylar hakkında hararetli tartışmalar olur. Kısaca başta Ahmet Nebil Bey olmak üzere diğer karakterlerin olay örgüsüne dahil edilmesiyle “geçiş” kısmı tamamlanmış olur.

“Gelişme/düğüm” adı verilen bir sonraki aşamada “suç işleme” seçeneğinin kullanıldığını söylemek mümkündür. Davetlilerden Ahmet Nebil Bey küçük bir odaya geçmek için izin ister ve bir müddet kendisinden haber alınamayınca kilitli odanın kilidi kırılarak içeri girilir. Ahmet Nebil Beyin yüzükoyun yerde yattığı ve ensesine saplanmış bir timsah figürü olduğu ortaya çıkar.

Anlatı iskeletinin son aşamasını oluşturan “eylem sona erer/sonuç” kısmında olay örgüsündeki düğümün nasıl çözüldüğü, suçlunun ortaya çıkışı, nasıl bir cezanın verildiği veya suçluyu bekleyen akıbet ele alınır. Suçlu ölü veya diri yakalanabildiği gibi kaçıp kurtulduğu durumlar da olabilir. İntihar veya bağışlanma da seçenekler arasındadır. Titiz ve dikkatli bir inceleme ve soruşturma süreci neticesinde İhsan Avni Bey, cinayeti Agah Paşa’nın işlediğini delilleriyle ispat eder. Ancak, Agah Paşa’nın bu cinayeti kızı Meliha’nın “namusuna göz dikildiği” gerekçesiyle işlediğini öğrenince Paşayı affeder ve soruşturmadan vazgeçer.

Meçhul Kuvvetlere Kurban, Şahin’in Osmanlı-Türk polisiyesinin özellikleri göz önünde bulundurularak “Polis/Dedektif”, “Kurban ve Gizem/Muamma”, “Kullanılan Araç-Gereç ve Yöntemler”, “Suç-Ceza-Bağışlama”, “Anlatının Yapısı ve Olay Örgüsü” alt başlıkları altında incelenebilir.

Polis/Dedektif

Polisiye anlatıların temel taşlarından biri olan polis veya dedektif metnin kahramanı olarak da nitelenebilir. Çapraşık ve esrarengiz olayları araştıran ve çözen kahramanın özelliklerinden genelde romanın başlangıç kısmında bahsedilir. Buradaki hedeflenen amaç kahramanın okur tarafından tanınmasını sağlamaktır. 24 bölümden meydana gelen *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanında ilk bölümde olmasa da 8. bölümde cinayeti araştıran ve çözüme kavuşturan İhsan Avni Bey ile ilgili okurun bilmesi gereken bilgiler verilir. İhsan Avni Bey her ne kadar bir polis veya dedektif olmasa da bu tür meselelerle ilgilenen, kitap tercüme eden, Mısır’ı yakından tanıyan, edebiyat ve sanata dair bilgisi olan, hipnotizmayı uygulayabilen ve

ufak ayrıntıları gözden kaçırmayan meraklı bir araştırmacı kişiliğe sahiptir. Kendisinin uzun zamandan beri hokkabazlık, manyetizma ve isprizizma gibi konularda deneyimi olduğu romanda ayrıntılarıyla aktarılır. Bilgi ve deneyiminin yanı sıra kişisel görünüş ve karakterinden de bahsedilir. İstanbul'un sakin bir yerinde adeta tecrit halinde yaşıyor oluşu, keskin bakışları, kalın çenesi ile bakımlı, saygın görünümlü biri olduğunun altı çizilir. Bütün bu ayrıntılarla romanın kahramanı okura tanıtılmış olur.

Osmanlı-Türk polisiyelerinde en çok rastlanan özelliklerden biri araştıranın çoğunlukla ya polis ya da profesyonel dedektif olmasıdır (Şahin, 2017, s. 108). *Meçhul Kuvvetlere Kurban* eserinde İhsan Avni Bey, profesyonel bir dedektif olmasa da onu aratmayacak donanımda ve titizlikte hareket eden bir figür olarak karşımıza çıkar.

Anlatının kahramanına dair bir başka özellik ise karakteristik özelliklerinin ayrıntıyla ele alınması ve bu sayede dikkatin başka bir yöne çekilmesidir (Şahin, 2017, s. 95-96). Gerçek'in romanında da katilin kim olduğuna dair dikkatin başka yöne çekilebilmesi için İhsan Avni Bey'in kişisel, mesleki nitelikleri, deneyimleri, yaşam tarzı ve yaptıkları uzun uzadıya anlatılmaktadır.

Kurban ve Gizem/Muamma

Şahin'in Osmanlı-Türk polisiyesinin özellikleri arasında yer verdiği bir diğer özellik ise "anlatının başlangıcında kurbanın yer aldığı polisiyelerde gizem ve muammanın öne çıkması" olarak sunulur (2017, s. 94). Gizemli cinayet, romanın 4. bölümünde Agah Paşa'nın evinde kızı Meliha, kızının kocası Sadık Bey ve misafirleri Asım Bey, eşi Şaire Hanım, Doktor Bedri Bey ve Ahmet Nebil Bey varken gerçekleşir. Kurban, kimsenin olmadığı kilitli bir odada Mısır'dan getirilen timsahlı bir iğneyle öldürülen Ahmet Nebil Bey'dir. Cinayetin herkes evdeyken işlenmesi, Ahmet Nebil Bey'in morfin kullanmak için ayrı ve boş bir odaya giderek rahatsız edilmemek için kapıyı kilitlemesi ve uzun bir süre haber alınamaması üzerine kapının kırılması sağlanır ve kurbanın ölmüş bedeniyle karşılaşılır. Anlatının başlangıcında kurbanın gösterilmesi ve cinayetin herkes evdeyken gerçekleşmesi, romana farklı bir belirsizlik ve gizem havası katmaktadır.

Kullanılan Araç-Gereç ve Yöntemler

Osmanlı-Türk polisiyesinde çoğunlukla tercih edilen cinayet aleti "çok kesici aletler ve bıçaktır" (Şahin, 2017, s. 106). Kurban Ahmet Nebil Bey de ensesine saplanan timsahlı bir iğne ile öldürülür. Başkahramanın alet kullanmasına gelince, Şahin bunun yerine başkahramanın çoğunlukla kişilerden yardım aldığı tespitinde bulunmaktadır (2017, s. 96). *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanında da bu özelliğin karşılığını görmek mümkündür. Araştırmacı ruhlu ve keskin gözlemleri olan İhsan Avni Bey hiçbir araç-gereç kullanmadan, cinayetin gerçekleştiği evde bulunan şahitlerle teker teker görüşmeler yaparak ve bu görüşmelerden edindiği bilgi ve izlenimlerden bir çıkarımda bulunarak esrarengiz cinayetin gizemini çözmeyi başarır. Diğer bir deyişle İhsan Avni Bey'in yöntemi mantıksal çıkarım, gözlem ve zekâyı kullanmaktır. Şahin, aletin ancak başkahraman zor veya kötü bir duruma düşerse kullanıldığının saptamasını yapar (2017, s. 97). Romanda böyle bir durum söz konusu olmadığından bu noktada da araç-gereç kullanımına rastlanmaz.

Anlatının temel yapısını oluşturması bakımından Şahin'in bir diğer tespiti de kahramanların "birbirleri arasındaki haberleşmeyi sağlamak amacıyla sırasıyla mektup, not, parola, şifre, alet, ilaç, hipnoz ve manyetizma"dan faydalanmasıdır (2017, s. 97). Bahsedilen araçlardan hipnoz, manyetizma, ilaç, not unsurlarını metinde görmek mümkündür. İhsan Avni Bey, hipnoz, manyetizma ve hokkabazlık konularında deneyimlidir ve bunları kullanır. Bunun dışında mektup, fal kâğıtları, duvarlara hiyeroglif yazısıyla yazılan notları da romanda görmek mümkündür. İlaç bahsinde geçen morfin şişeleri cinayetin çözülmesine katkıda bulunan bir unsurdur ancak kurbana aittir.

Bütün bu araç-gereç ve yöntemlerin katkısına rağmen İhsan Avni Bey'i kesin sonuca ulaştıran çözüme gitme yoludur. Küçük ve önemsiz gözüken ayrıntılara dikkat etmesi, keskin gözlem yeteneği, insanları tek tek sorgulama tekniği ve akıl yürütme ile cinayeti aydınlatmayı bilmiştir. Bu açıdan bakılacak olursa anlatı, Conan Doyle'un entelektüel bir bulmaca gibi gizemli cinayetleri aydınlattığı Sherlock Holmes hikâyelerine benzemektedir. Ayrıca, dedektifin veya dedektif rolündeki karakterin, tesadüf ve

kazalarla cinayeti çözmemiş olması önemlidir (Küçükboyacı, 1998, s. 3). Olay tamamen kanıtlara ve mantıksal çıkarımlara dayalı olarak akılcı ve ikna edici bir yöntemle çözülmelidir. Gerçek'in anlatısında da cinayet tıpkı bu şekilde çözülmektedir.

Şahin, cin-peri tarzı hikâyelerin veya motiflerin de polisiye romanlarda sıkça rastlanan durumlar olduğunu bildirmektedir (Küçükboyacı, 1998, s. 121). İhsan Avni Bey'in evine hırsız kılığında sokulan Rüstem Bey'in evde fal kâğıtlarını karıştırması, tütsüler yakması, duvara timsah resimleri çizmesi gibi olaylar gizemli cin-peri atmosferini yaratmak için kullanılmıştır.

Suç-Ceza-Bağışlama

Osmanlı-Türk polisiye anlatılarında intihar vakalarına çok az rastlanır (Şahin, 2017, s. 99). Gerçekleştğinde de şüpheli bir durumdan bahsedilir. Ahmet Nebil Bey'in gizemli ölümünün de intihardan kaynaklanabileceği bir an olsun düşünülmüştür. Morfin kullanıcısı olması bunda etkili olmuştur. Ancak kurbanın ölümünün ensesine saplanan keskin bir iğne ile meydana gelmiş olması bu olasılığı ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla bir intihardan söz edilemez.

Osmanlı-Türk polisiye anlatılarının bir başka ortak özelliği ise cezayı sadece mahkemenin vermiyor oluşudur. Toplumdan dışlama da bir başka cezalandırma yöntemi olarak ortaya çıkar (Şahin, 2017, s. 101). *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanında cinayet soruşturmasını polis yürütmesine rağmen başarılı olamaz. Gönüllü olarak soruşturmaya katkıda bulunan ve kendine özgü yöntemlerle çalışan İhsan Avni Bey, cinayetin ardındaki sis perdesini aydınlatmakta muvaffak olur. Ancak bir toplumsal dışlanma söz konusu değildir çünkü bir bağışlama eylemi mevzubahistir. Her ne kadar Osmanlı-Türk polisîyelerinde bağışlama eylemine çok az rastlansa da İhsan Avni Bey, suçluyu tespit ettikten, yüzüne karşı ilan ettikten sonra olayın arka planını öğrenir ve “bu olay hakkındaki soruşturmadan vazgeçiyorum” diyerek katili bağışlar (Şahin, 2017, s. 101).

Şahin bağışlama hususunda “Suçlu kötü niyetli olmadığına karar verilerek ve dikkatli olması tavsiye edilerek salıverilir” saptamasında bulunur (2017, s. 103). Benzer bir şekilde, İhsan Avni Bey de Agâh Paşa ile Ahmet Nebil Bey arasındaki husumetin ayrıntılarını öğrenir. Kurbanın Agâh Paşa'nın kızına nasıl göz diktiği ve buna dair eylemlerde bulunmaya teşebbüs ettiği ima edilir. Agâh Paşa kendisini “Meliha'mın saadeti ve namusu için yaptım” sözleriyle savunur (Gerçek, 2021, s. 100). Burada bağışlama eyleminin “namus” gibi 20. yy Osmanlı-Türk erkek egemen toplumu için son derece hassas olunan bir konuda gerçekleşmesi şaşırtıcı olmayacaktır.

Şahin'in ifade ettiği bir başka özellik ise suçlunun peşindeki araştıran ile adeta oyun oynaması, onunla alay etmesi durumudur (2017, s. 102). Romanda bu durumu destekleyebilecek unsurlar bulmak mümkündür. Öncelikle Agâh Paşa'nın kurbanın kullandığı morfin şişelerini değiştirmesi, dikkatleri Şaire Hanım'ın üzerine çekmeye çalışması, Rüstem Ağa'yı bir hırsız gibi araştıranın evine sokması, fal kâğıtlarını karıştırıp evde tütsüler yaktırması ve duvara timsah resimleri yansıtması bu özelliğe örnek olarak verilebilecek ayrıntılardır.

Osmanlı-Türk polisîyelerinde yaygın görülen bir başka özellik ise “araştıranın dokunulmazlığı” olarak ifade edilebilir (Şahin, 2017, s. 104). Bu tür anlatılarda araştıranın ölümüne neredeyse hiç rastlanmaz. Benzer bir durum Gerçek'in romanında da geçerlidir. Özel vasıflarla sıradan bireylerden ayrılan, güçlü gözlem ve kavrayış biçimiyle, yaşam şekliyle her yönden farklı olan İhsan Avni Bey de anlatı boyunca bir tür dokunulmazlığa sahiptir ve ölümüne yol açacak hiçbir olay meydana gelmez.

Suçla bağlantılı bir başka özellik ise suçluların ölü-diri ele geçirilmesi konusudur. Osmanlı-Türk polisîyelerinde suçluların ölü ele geçirilmesi çok nadir görülen bir durumdur (Şahin, 2017, s. 104). Ahmet Nebil Bey'e husumetinden dolayı tuzak kurarak onun ölümüne yol açan Agâh Paşa diri olarak ele geçirilmiştir. İhsan Avni Bey'in gözlem ve mantıksal çıkarımları neticesinde suçunu itiraf etmek zorunda kalan Agâh Paşa kaçmaya teşebbüs etmemiştir. Sadece cinayeti neden işlediğini detaylı olarak anlatmayı tercih etmiş, gerisini adalete bırakmıştır. Paşanın namus merkezli gerekçesini dinleyen İhsan Avni Bey de soruşturmadan vazgeçme kararı almıştır.

Suç ve suçluyla bağlantılı bir başka konu “kılık değiştirme” motifidir. Osmanlı-Türk polisîyelerinde kılık değiştirme, suç ve araştırma bağlamında sıkça kullanılan bir yöntemdir (Şahin, 2017, s. 105). Kılık

değiştirenler dilenci veya başka bir ülkeden gelmiş bir yabancı olabilir. Kılık değiştirme karakterin eylem gücünü de artırmaya katkıda bulunur ve birden fazla kılık değiştirmesi anlatıdaki merak unsurunu çoğaltır. Nadir de olsa karşı cinsin kılığına bile bürünülebilir (Şahin, 2017, s. 106). *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanında her ne kadar kahramanın veya suçlunun bu tür bir kılık değiştirme durumu söz konusu olmasa da İhsan Avni Bey'in sindirilmesi ve soruşturmadan uzaklaştırmak adına korkutulması için aracı bireylerin kılık değiştirdiğinden söz edilebilir. Söz gelimi, Agah Paşa'nın talimatıyla Rüstem Ağa'nın hırsız kılığında İhsan Avni Bey'in evine girerek fal kağıtlarını karıştırması, tütsüler yakması, duvara timsah resimleri yansıtması, yerde doldurulmuş timsah sürükletmesi bu duruma örnek teşkil edebilir.

Osmanlı-Türk polisyelerinde ortak görülen bir başka özellik ise cinayetin daha çok hırsızlık sırasında gerçekleşmesidir (Şahin, 2017, s. 106). Bu durum *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanında tam anlamıyla olmasa da kısmen geçerlidir. Ahmet Nebil Bey'in morfin kutusundaki ampuller Agâh Paşa tarafından çalınır ve yerine daha etkili ve öldürücü ampuller konulur.

Şahin, Osmanlı-Türk polisyelerinde rastlanan bir başka motif olarak yabancılardan bahsetmektedir. İncelediği 232 eser temel alındığında yabancılar soyulsa bile neredeyse hiç öldürülmediğini tespit etmiştir (2017, s. 107). *Meçhul Kuvvetlere Kurban* eserinde herhangi bir yabancıya rastlanmadığı için bu özelliği gözlemlemek mümkün değildir.

Bir başka ortak özellik ise suçluların bazen polis gibi davranarak olayları çözmeye çalışmasıdır (Şahin, 2017, s. 122). Selim Nüzhet Gerçek'in eserinde kahraman suçlunun kendisi olmadığı için böyle bir durumdan söz etmek mümkün değildir. Ancak katil rolündeki Agâh Paşa'nın incelikli yöntemler kullanması, polis teşkilatının bile bütün çabalarına rağmen izini sürememesi polisiye tekniklerinden yararlandığını akla getirmektedir.

Anlatının Yapısı ve Olay Örgüsü

Osmanlı-Türk polisiye eserlerinde anlatının yapısına dair yaygın olarak görülen bir özellik “olayın kendisine odaklanan bir yapısı” olmasıdır (Şahin, 2017, s. 93). Olayın başlangıç ve sonucuna odaklanan bir yapıdan ziyade eylemin kendisi ön plana çıkar. Her ne kadar *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanında olaylar meydana gelmeden önce bir açılış sahnesi görülsede cinayet olayı ve takip eden eylemler/olaylar anlatının odak noktasını oluşturur.

Bu özellikle bağlantılı bir diğer motif ise anlatının olay ile açılmasının okura sağladığı heyecan ve merak duygusudur. Başlangıçta olayla açılan bir anlatı okurun o heyecanlı atmosfere girmesini de kolaylaştıran bir işleve sahiptir (Şahin, 2017, s. 95). Ahmet Nebil Bey cinayetinin anlatının hemen başında gerçekleşmiş olması buna örnek olarak verilebilir. Bu sayede okur cinayetin gizemine ve nasıl çözüme kavuşturulacağına dair bir beklenti ve merak içerisine çekilir. Başlangıçta sunulan karakterler arasından katilin kim olabileceğine dair tahmin ve fikir yürütmesi sağlanır. Bu sayede okuyucu anlatının içine dâhil edilmiş olur.

Vaka çözümüne dair Osmanlı-Türk polisiye anlatılarında daha çok rastlanan özellik anlatının sonunda gerçekleşmesidir ancak olay örgüsünün ortasında da vaka çözümüne rastlanılabilir (Şahin, 2017, s. 105). *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanında da vaka çözümü anlatının sonunda gerçekleşir. İhsan Avni Bey, Agâh Paşa'nın evine bizzat giderek vakanın çözümünü gerçekleştirir. Cinayetin gerçekleşme aşamalarını ve katilin kim olduğunu ifşa eder. Bu yönüyle roman bahsedilen ortak özelliği taşımaktadır.

Olay örgüsünün oluşturulmasına dair Osmanlı-Türk polisyelerinde kurgudan çok olayları açıklamaya, betimlemeye, bilgi vermeye yönelik bir eğilim vardır ve bu durum kurguda arasözlerin kullanılmasına yol açar (Şahin, 2017, s. 109). Bu tür ara sözler anlatıda kurgudan uzaklaşmaya neden olabilir. *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanında anlatıdan bu şekilde ciddi miktarda uzaklaşmalar yer almamaktadır ancak romanın başında ilk bölümde yazarın kurgu dışı “giriş” bölümü açıklaması yer almaktadır. Bu bölümde yazar gazete tefrika edilmek üzere böyle bir roman fikrinin nasıl oluştuğunu ve teklifi nasıl kabul ettiğine dair malumat verir. Bunun dışında yer yer kurguya müdahaleler göze çarpmaktadır. Örneğin, polis biriminden söz ederken abartılı övünmeler buna delil teşkil edebilir. Bir başka örnek de Cicero'nun başından geçen bir hikâye, anlatı kesintiye uğratarak aktarılır.

Anlatım yapısına dair bir başka yaygın özellik ise kurmacanın hikâye ardı hikâye şeklinde ilerlemesidir (Şahin, 2017, s. 112). Metnin başındaki giriş kısmının yazarı Ahmet Kamil'in bölümü, Mülkiye Mektebi hocalarından Fatih Bey'in mektupları, çeşitli gazete haberleri ve İhsan Avni Bey'in kitabından yapılan alıntılarla roman iç içe geçen karmaşık bir yapı sunmaktadır.

Olay örgüsüne dair bir başka özellik ise romanın olay örgüsünün anlatanın söylemine dayalı olması hususudur (Şahin, 2017, s. 113). Bu durumda anlatıcı bir halk hikâyesi anlatıcısı konumuna gelir ve o konumdan okura seslenir. Bunun sonucunda okuyucu dinleyici rolünü üstlenir. Buna benzer bir hazırlık devresi *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanında sadece "giriş" bölümünde gözlemlenir. Burada yazar açıklamalar yaparak okuyucuyu metne hazırlar. Bunun dışında okuyucuyu geleneksel halk hikayesi dinleyicisi konumuna düşürmez.

Osmanlı-Türk polisiye anlatılarında yaygın görülen bir başka özellik tesadüfün bol miktarda kullanılmasıdır (Şahin, 2017, s. 124). Gerçek'in romanında çok miktarda olmasa da tesadüfe yer verilmiştir. Bunlardan en dikkat çeken şüphesiz cinayeti işlerken Agâh Paşa'nın gözlüğü düşürdüğünde kurbanın gözlüğünü takması olmuştur. Agâh Paşa miyoptur, kurban ise uzağı görebilmektedir. Bu olayda gözlüklerin karışmış olması tam bir tesadüf örneği olarak sunulur.

Fantastik Kavramı

Etimolojik olarak bakıldığında *fantastik* sözcüğü eski Yunanca'da "hayal, hortlak, hayalet" anlamlarında *phantasia* ve *phantasma*; "görünür kılmak, gibi görünmek" anlamlarında *phantasein* fiiline kadar geri gitmekte; Orta Çağ'da "cin tutmuş, kaçık, aldatıcı" anlamlarında *fantastique* sözcüğüne bürünmekte; 19. yüzyıldaki çeşitli sözlüklerde "boş düşlere ve kuruntulara dayanan, yalnızca imgelemde var olan, yalnızca cismani bir varlığın görüntüsüne sahip olan" şeklinde tanımlanmaktadır (Steinmetz, 2006, s. 8-9). Klasik Fransızca'da 1800'lere kadar imgelemi belirtmek için kullanılan *fantasie* kelimesine 1831 tarihli *Le Dictionnaire de l'Academie*'de "boş düşlere ve kuruntulara dayanan" anlamı verilir ve şu ifade eklenir: "Ayrıca cismani bir varlık, bir gerçeklik olmayan bir görüntü anlamına da gelir." (Wolf, 2012, s. 4). 1860'lı yıllarda yapılan düzeltme ve eklemelerde *fantastique* kelimesi bugünkü kullanıma yakın bir karşılık bulur. "Yalnızca imgelemde var olan ve yalnızca cismani bir varlığın görüntüsüne sahip olan" şeklindeki tanımlama 19.yy'ın sonlarına doğru belirli bir edebi kategoriye, diğer deyişle bir türe isim olarak verilmesini sağlamıştır (Steinmetz, 2006, s. 9). Batı dillerinde yaygın olarak kullanılan fantastik sözcüğünün Doğu geleneğinde karşılığı olarak daha çok "hikayat-ı huraffiya" kullanılmış ve bununla daha çok sihir içeren gizemli durumlar anlatılmak istenmiştir (Ayar, 2015, s. 25).

Fantastik kavramını belli bir türün yapı taşı olarak konumlandırmak için çeşitli düşünür ve eleştirmenlerin bu kavramdan ne anladığını incelemek gerekir. Fantastiğin gündelik yaşamdaki normları ihlal ederek bir çeşit kırılmaya neden olduğunu ileri süren Pierre-Georges Castex fantastik türünü şu şekilde tanımlar: "başına gerçek dışı bir olay gelen, şoka uğrayan ve zihninin karşı çıkışlarına rağmen bir olgunun gerçekliğini hisseden veya hissettiğine inanan birinin düğümüdür" (1951, s. 17). Todorov'a göre fantastik "kendi doğal yasalarından başka yasa tanımayan öznenin, görünüşte doğaüstü bir olay karşısında yaşadığı kararsızlık hali" olarak görülmelidir (30). Richard Matthews kavramın merak, gizem, şaşırtma ve büyüleme özelliklerine dikkat çekerek yaşadığımız ve duyumsadığımız dünyanın ötesine geçme imkânı tanınmasına vurgu yapar (2004, s. 1). J.R.R. Tolkien de kavramın insana kaçış olanağı sunan ikincil dünyalar meydana getirme potansiyelini merkeze alır ve kurtuluş, avuntu ve okuru büyülemek gibi olmazsa olmaz motiflere gönderme yapar (Irwin, 1976 s. 35-45). Ursula K. Le Guin ise kavrama araçsal açıdan yaklaşarak varoluşun anlaşılması için uygun bir zemin gözüyle bakar (Bloom, 2004, s. 272).

Bütün bu tanımlama girişimlerinin ortak noktası fantastik kavramının gündelik yaşamla bir bağı olmasına rağmen ondan önemli ölçüde farklılaşan bir yanı da olmasıdır. Bildiğimiz somut dünya gerçekleri fantastikte başkalaşıma uğrar ve içerisine rasyonel olarak açıklanması olası durmayan muamma, tekinsizlik, büyü, abartı gibi nitelikler dahil olur. Bildiğimiz dış dünyayı bu şekilde dönüşüme uğratmak yazarın okurda "kaçış, kurtuluş, avuntu, korku, aydınlanma, yüzleşme, kararsızlık, büyülenme, korku" gibi durumları oluşturmak istemesinden kaynaklanıyor olabilir.

Rabkin, fantastiği meydana getiren unsurların başında gerçek dünyanın ihlalden ve bunun yerine alternatif dünyalar sunulmasından söz eder. Yazara göre fantastik anlatılar elbette birtakım kurallar çerçevesinde kurgulanır ancak anlatıda fantastik ancak bu kuralların kırılması ile yakalanabilir. Bu noktada yazar “fantastik olan sadece anlatılan olaylar, sunulan dünyalar değil; anlatım tekniği ve taktiği ile kurgunun ta kendisidir” şeklinde bir yaklaşım sergiler (Rabkin, 1977, s. 44). Diğer bir deyişle fantastik bir anlatı, hikâye boyunca verilen bakış açıları arasında çelişkiler üretebilmeli ve anlatının temellendiği kuralları ters yüz edebilmelidir. Metni yöneten bu kurallar tersine çevrildiği takdirde Rabkin’e göre fantastik ortaya çıkar. Jackson da fantastiğin gerçeklerle oynama ve şaşırtma niteliklerine vurgu yapar. Düşünürü göre fantastik anlatı gerçeklik ve gerçek dışılık arasında konumlanmalı, gerçeğe dair kategorileri yeniden düzenlemeli, okurun kabul ettiği gerçekleri yeri geldiğinde çiğneme hususunda tereddüt etmemeli, mantık ve gerçeğin keyfilliğini ortaya çıkarmalıdır (Jackson, 2003, s. 11-12). Benzer şekilde Atterbery de fantastik anlatının en temel özelliğinin doğa yasalarını çiğnemesi olduğunu ileri sürer ve temel tüm varsayımların fantastik anlatılarda ters yüz edildiğini hatırlatır (2-3). Varlığı gerçek dünyada mümkün görünmeyen canlılar, nesneler veya olaylar fantastik anlatı içinde inandırıcı kılınır. Bu inandırmaya ek olarak fantastik anlatı okurda hayret ve şaşkınlık hissi uyandırır. Bu hissi ise “mümkün olmayanı tanıdık, tanıdık olanı yeni ve tuhaf hale getirerek” oluşturur (Ayar, 2015, s. 36).

Her ne kadar büyümlü olaylar, canavarlar, hortlaklar, periler, cinler gibi masalsı motiflerin ve hatta mitolojik veya destansı hikayelerin fantastik türüyle köken olarak bir bağı olması ve türün şekillenmesinde çok önemli bir payı olsa da bu anılanlar fantastiktir ancak fantastik türde değildir (Jackson, 2003, s. 13). Fantastik anlatılar genel itibarıyla olanaklı ile olanaksız arasındaki farkı ortadan kaldırır, olanaksız inşa eder ve bunu da en ikna edici ve kabul edilir bir biçimde yapmaya özen gösterir. Ayrıca, masal ve mitolojik hikayelerin bütün uysallıklarına karşın fantastik anlatılar yerleşik algıları sorgular, sarsar veya onlara meydan okur. Todorov gibi düşünürler göre fantastik anlatının en temel özelliği okurda yol açtığı “tekinsizlik” duygusudur. Anlatılan şeylerin bildiğimiz gerçekliğin yasalarıyla açıklanabilir olup olmaması arasında okurun yaşadığı kararsızlık türün temel yapısını belirler (Todorov, 2004, s. 31).

Fantastik anlatı üzerine düşünen bütün adı geçen yazarların seçilmesinin nedeni hem bu alanda öncü ve kapsamlı çalışmalar yapmış olmaları hem de türün kavramsallaşmasında oynadıkları önemli roldür. *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanındaki fantastik unsurları incelemek için seçilmesinin nedeni ise Gerçek’in eserindeki “gizem, muamma, hayret, kararsızlık, doğaüstü varlıklar, gerçek dünyanın normlarının çiğnenmesi” gibi anlatının kilit unsurlarını serimlemek için işlevsel öneme sahip olmalarından ileri gelmektedir.

Fantastik Unsurların İncelenmesi

Meçhul Kuvvetlere Kurban romanındaki fantastik unsurları “fantastik nesneler”, “fantastik kişiler”, “fantastik araçlar ve mekanlar” ve Todorov’un fantastik kavramını temel alarak “kararsızlık unsuru olarak fantastik” alt başlıkları çerçevesinde incelemek mümkündür.

Fantastik Nesneler

Mısır mitolojisine ve kültürüne ait unsurların kullanılması romanda gizemli bir atmosferin oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır. Timsah başlı eski Mısır tanrısı Sobek heykeli, kuyruğu kama gibi madeni küçük bir timsah, taştan oyulmuş kocaman bir sfenks, fal kağıtları, kaynağı belirsiz tütsü ve kokusu, nereden geldiği anlaşılamayan hiyeroglif yazıları ve duvardaki gölgeler bunlara örnek olarak verilebilir. Bu nesneler kullanılarak anlatıya esrarengiz bir hava katmaya çalışılmıştır. Bildiğimiz gerçek dünyanın normları bilmediğimiz dünyanın olağanüstü normlarıyla iç içe geçer ve bir tür bulanıklık oluşturur. Atterbery fantastik anlatılarda ikili varoluştan söz eder (1980, s. 50). Diğer bir deyişle, gerçekliğinden emin olduğumuz normal ve gündelik dünya ile imkansızın veya olağanüstünün/doğaüstünün vücut bulduğu ikili bir var oluş söz konusudur metinde.

Romandaki olağanüstü nesneler bildiğimiz gerçek dünya ile uzlaşma içinde değildir. Duvarda ansızın beliren hiyeroglif yazılarını bildiğimiz dünyanın yasalarıyla açıklamak zordur. Bu durum da hem okur için

hem de karakter için metinde bir çeşit şaşkınlık ve hayret uyandırır. Şaşkınlık duygusuna bu nesneler sayesinde bir çeşit merak duygusu da eşlik eder.

Nesnelerin sebep olduğu olaylar neticesinde gerçek ve gerçek dışı arasında salınım meydana gelir ve bu da okurda sorgulamaya ve gerçeğe dair algı ve sınıflandırmada yeniden düzenlemelere yol açar (Jackson, 2003, s. 48). Fal kağıtlarının evde kimse yokken kendiliğinden değişmesi gibi örnekler zamansal ve uzamsal kırılmalara örnektir ve metnin kendi gerçekliğinde anlam bulur. Bütün yazarların ifade ettiği şaşkınlığın sadece okura ait değil ayrıca anlatıcıya ve karaktere de ait olmasının karşılığını romanda da bulmak mümkündür. Nesnelerin meydana getirdiği olaylar ve ortaya çıkan hayret verici durumlar sadece okuru değil aynı zamanda anlatıcıyı ve öyküdeki karakteri de hayrete düşürür.

Fantastik Kişiler

Romanı fantastik kılan başka bir unsur da kişiler bağlamında incelenebilir. Bunlardan ilki anlatı boyunca sık sık adı geçen gizemli “meçhul kuvvetler” ögesidir. Varlığından korkulması gereken ve hakiki anlamlar taşıdığı iddia edilen “meçhul kuvvetler” kendi gerçekliğimiz ile açıklanmayan, başka bir dünyanın gerçekliği ile anlamlı olabilecek bir unsur olarak karşımıza çıkar. Romanda bazı karakterlerin meçhul kuvvetlere bir din gibi inandığı tasvir edilir. Öte yandan örneğin sorgu hâkimi meçhul kuvvetlere itibar etmeyen, daha pozitivist bir karakter olarak gösterilir.

Romanda işlenen cinayetin müsebbibi olarak birçok kişi meçhul kuvvetleri sorumlu tutar. Zira cinayeti akılcı yöntemlerle açıklamaları ve çözüm bulmaları mümkün olmamıştır. Agah Paşa’nın misafirlüğünde toplanılan evde hiç kimsenin olmadığı boş bir odaya morfin almak için giren Ahmet Nebil Bey’in ölü bulunması esrarengiz bir cinayet olarak ortada durmaktadır. Odaya girildiğinde de kimse görülmemiştir. Polis ve daha sonra dedektif aramasında da herhangi bir ize rastlanmamıştır. Polis sorgusu da bir sonuç vermemiştir. Cinayeti toplantıdaki herhangi birinin işlediğine dair bir kanıt elde edilememiştir. Bu durum cinayetin doğüstü güçlerce veya kişilerce işlenmiş olabileceği ihtimalini akla getirmiştir.

Timsahlı iğne cinayetini aydınlatamayan polis teşkilatının teşebbüsleri sonrasında amatörce dedektiflik yapan İhsan Avni Bey göreve çağırılmıştır. Olayı incelemeye alan İhsan Avni Bey’in başına esrarengiz hadiseler gelmeye başlar. Bunlardan en önde geleni de evinin duvarına hiyerogliflerle yazılan “meçhul kuvvetlerin öfkesinden kork” ibaresidir. Bu durum cinayetin gizemli kişi veya kişilerce işlenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Rabkin, bir metni fantastik kılan unsurlar olduğunu söyler ve bunlara örnek olarak “anlatının konvansiyonları, dili, seçilen sözcükler ve bunların nasıl kullanıldığı, olayların meydana geldiği çevre, zamandaki kırılmalar”ı verir (1977, s. 44). Yazara göre fantastik sadece gerçeğin dünyanın ihlaliyle ibaret değildir. Bunun yanı sıra bir alternatif dünya sunar. Bu alternatif dünyanın kanunları gerçek dünyanın yasalarıyla örtüşmek zorunda değildir. Bu alternatif dünyanın kendi iç gerçekliğinden kaynaklanan bir yasası ve düzeni vardır. Yazar göre “bu dünyaya metnin kendi zeminindeki kuralların ters yüz edilmesiyle girilir” (1977, s. 45).

Rabkin’in gerçek dünyanın ihlali olgusunda hareket ederek kavramlaştırdığı fantastik metnin en önemli niteliklerinden birini romanda bulmak mümkündür. Meçhul kuvvetler olarak tarif edilen kişi/kişiler veya varlıklar gerçek dünyada karşılıkları olan veya gerçek/normal dünyanın yasalarıyla açıklanabilen bir olgu değildir. Rabkin’in fantastik metnin temel unsurlarından biri olarak ele aldığı bir başka nitelik olan “şaşkınlık, hayret uyandırma” (1977, s. 45) yine karşılığını meçhul kuvvetlerde bulmaktadır. Hem okur hem anlatıcı hem de karakterler meçhul kuvvetlerin varlığı veya düşüncesi karşısında şaşkınlık içindedirler. Sorgu hâkimi gibi bazıları onların varlığını reddetse de birçokları tarafından bir merak ve heyecan unsuru olarak gizemini korumaktadır.

Fantastik Araçlar ve Mekanlar

Meçhul Kuvvetlere Kurban romanının fantastik unsurlarından biri de kullanılan bazı araçların/mekanların anlatıya kattığı gizemli etkidir. Dedektif İhsan Avni Bey’in evi ve içindeki araçlar tam anlamıyla bir fantastik mekân tabirini karşılamasa da evinin tasvirleri ve içindeki aletlerle sıra dışı bir yer

izlenimi uyandırmaktadır. Toplumdan adeta tecrit edilmiş bir mevkide bulunan evi herkesin ulaşamayacağı bir düzlemde betimlenir. Evin konumu kadar içi de gizemli atmosfere katkıda bulunur.

İhsan Avni Bey'in evinde bulunan aletler ve işlevleri doğaüstü kavramını çağırır. İhsan Avni Bey'in hipnotizma, manyetizma, ispritizma ile meşgul olması, sahip olduğu fal kağıtları ve bunların oluşturduğu olağanüstülük anlatıya fantastik bir unsur sağlamaktadır. İhsan Avni Bey'in evindeki aletler ve onların işlevleri esrarengiz cinayetin çözümü ile ilişkilendirilmekte ve okurda bir merak ve heyecan duygusu yaratmaktadır.

Kararsızlık Unsuru Olarak Fantastik

Todorov'un bir metni fantastik kılan yaklaşımına göre anlatı okurda bir kararsızlık veya ikircim duygusu uyandırmalıdır. Yaşananların gerçek dünya ile bağlantısı olmalı ve aynı zamanda gerçek dışı dünyadan da özellikler içermelidir. İkisi arasında bir açıklama bulmaya çalışan okur kararsızlık deneyimi yaşamalıdır (2004, s. 30-39). Bu deneyimin bize fantastik kavramını verir. *Meçhul Kuvvetlere Kurban* romanı da gerçek dünyanın normları ile örtüşürken bir yandan doğaüstü varlıkların izlerini ve örneklerini taşımaktadır. Sıradan bir cinayetin çözülmesi ele alınırken öte yandan cinayet üzerindeki sır perdesi ve gerçek dünyanın kurallarıyla açıklanamayan birtakım gelişmeler bize doğaüstünün belirtilerini sağlamaktadır.

Kadim Mısır mitolojisinin unsurları; görgü tanıklarıyla dolu bir evde, kimsenin olmadığı kilitli bir odada gerçekleşen gizemli bir cinayet; hipnotizma, fal, manyetizma konularında uzman bir dedektif gibi unsurlar anlatının uzamsal ve zamansal kırılmalara uğramasına, gerçeklik zemininden çekilmesine yol açmakta ve bu da okurda olağanüstü duygusunun yerleşmesine neden olmaktadır. Öte yandan tarihin, kişilerin örtüşmesi, olayların gazete aracılığıyla sunulması, Ahmet Kamil'in gazeteci olarak çalışması, dedektifin yaptığı akıl yürütmeler ise anlatıyı gerçeklik zeminine çekmektedir. Dolayısıyla, okurda Todorov'un daha önce belirttiği doğal bir açıklama ile doğaüstü bir açıklama arasında kalma, neredeyse inandım duygusu oluşmaktadır.

Sonuç

Türk matbuatının ilk tarihçisi, ilk derleme müdürü ve basın-tiyatro sahasında çalışmaları olan Selim Nüzhet Gerçek'in 1922 yılında *İleri* gazetesinde tefrika olarak yayımlanmış romanı *Meçhul Kuvvetlere Kurban* konusu, karakterleri ve kurgusu ile Osmanlı-Türk edebiyatında polisiye geleneğe bağlanabilecek özgün bir yapıttır. Mısır mitolojisine ve kültürüne dair içerdiği unsurlar ve gizemli güçler ile Türk edebiyatında yeni görülen temalar barındırır. Ahmet Kamil'in giriş yazısı, mektuplar, gazete yazılarıyla beraber iç içe geçen bir anlatım sergilenir. Anlatıda geçen Şaire Hanım, dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda sıra dışı bir kadın portresi olarak karşımıza çıkar. İhsan Avni Bey bir polisiye roman serisinin ana karakteri olabilecek nitelikte bir dedektif adayı olarak görünür.

Meçhul Kuvvetlere Kurban romanı Seval Şahin'in Osmanlı-Türk polisiyesine dair tespit ettiği birçok özelliği bünyesinde barındırmaktadır. Titiz bir dedektifin varlığından, gizem ve muammanın öne çıkarılmasına, kullanılan araç gereç ve yöntemden anlatının iç içe geçen yapısı ve olay örgüsüne, suç-ceza kavramından heyecan ve merak duygusunun bütün anlatı boyunca diri tutulmasına kadar pek çok polisiye motifini romanda bulmak mümkündür.

Meçhul Kuvvetlere Kurban romanı polisiye özelliklerinin yanı sıra fantastik unsurlar da ihtiva etmesi bakımından kayda değer bir yapıttır. Todorov'un metinden okura geçmesi gerektiğini söylediği ikircim veya kararsızlık duygusundan Rabkin, Jackson ve Atterbery gibi yazarların belirttiği gerçek dünyanın ihlali, temel kuralların ters yüz edilmesi hem okurda hem anlatıcı ve karakterde şaşkınlık ve hayret duygusunun oluşturulmasına dair birçok kıstasın romanda karşılığının olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, Selim Nüzhet Gerçek'in kaleme aldığı ve günümüze kadar karanlıkta kalan, polisiye-fantastik öğeler barındıran, Mısır mitolojisi ve kültürel unsurlarını kullanmak gibi yenilikleri ihtiva eden, kurgusu ve anlatımı ile kendine özgü nitelikler taşıyan bu romanın Osmanlı-Türk edebiyatında polisiye-

fantastik alt türüne bağlanması kaçınılmazdır. Günümüze kadar “meçhul” kalmış böyle bir çalışmanın daha fazla okur ve araştırmacıya ulaşması Türk edebiyatını daha da zenginleştirecektir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.

Kaynakça

- Acaroğlu, M. T. (1986). 40. ölüm yıldönümünde Selim Nüzhet Gerçek. *TKDB*, 35(3), 14-26.
- Atterbery, B. (1980). *The fantasy tradition in American literature*. Bloomington: Indiana University Press.
- Ayar, P. A. (2015). *Türkçe edebiyatta varla yok arası bir tür: Fantastik roman*. İstanbul: İletişim.
- Birinci, A. (1988). “Gerçek, Selim Nüzhet.” *İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı.14. Cilt, 25-27.
- Bloom, H. (2004). *Clinamen: Towards a theory of fantasy*. London: Westport.
- Castex, P. G. (1951). *Le Conte Fantastique en France*. Paris: J. Corti.
- Gerçek, S. N. (2021). *Meçhul kuvvetlere kurban*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Jackson, R. (2003). *Fantasy: The literature of subversion*. London: Routledge.
- Irwin, W. R. (1976). *The game of impossible: A rhetoric of fantasy*. Urban: University of Illinois Press.
- Küçükboyacı, M. R. (1998). *İngiliz edebiyatında dedektif hikayeleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Mathews, R. (2002). *The liberation of imagination*. London: Routledge.
- Priestman, M. (2003). *The Cambridge companion to crime fiction*. Cambridge: Cambridge UP.
- Rabkin, E. R. (1977). *The fantasy in literature*. New Jersey: Princeton University Press.
- Steinmetz, J. L. (2006). *Fantastik edebiyat* (H. F. Nemli, Çev.). İstanbul: Dost.
- Şahin, S. (2017). *Cinai meseleler*. İstanbul: İletişim.
- Todorov, T. (2004). *Fantastik: Edebi türe yapısal bir yaklaşım* (N. Tanyolaç, Çev.). İstanbul: Metis.
- Üyepazarcı, E. (1997). *Korkmayınız Mr. Sherlock Holmes*. İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Wolf, G. K. (2012) Fantasy from Dryden to Dunsany. E. James (Yay. haz.), *The Cambridge Companion to Fantasy Literature* içinde (ss. 7-20). Cambridge University Press.

Toplumsal Hareketliliğin Ölçülmesi Onun Anlaşılması ve Açıklanması İçin Neden Yeterli Değildir?

Why is Measuring Social Mobility not Sufficient to Understand and Explain it?

Esra ÇOLAK TÜRE*

Öz

Toplumsal hareketlilik araştırmaları ister sınıf ister gelir isterse de statü konumları arasındaki değişikliği ölçüyor olsun, çoğunlukla survey vasıtasıyla elde edilen verilerin istatistiksel analiz marifetiyle analiz edildiği bir literatüre dayanmaktadır. Oysa ki, bireylerin konumları arasındaki değişim süreçleri, belirli değişkenler ve kavramsallaştırmalar vasıtasıyla anlaşılacak için çok fazla karmaşıktır. Bu tür niceliksel analizler toplumsal hareketlilik oranlarını betimlemek bakımından oldukça başarılı olsalar da bu hareketliliği üreten mekanizma ve ilişkileri nedensel olarak açıklamakta teknik ve metodolojik olarak birçok sorunla karşılaşmaktadırlar. Bu makalede bu sorunlar açıklanarak, baskın araştırma tavrını sorgulamanın ve onun ötesine geçmenin önemi ile niteliksel verilerin toplumsal hareketlilik süreçlerine dair anlayışa yapabilecek olduğu katkının neler olabileceği ifade edilmektedir.

Anahtar sözcükler: Toplumsal hareketlilik, sınıf hareketliliği, statü kazanımı, niceliksel ve niteliksel araştırma metodları.

Abstract

Whether social mobility studies measure mobility between class or income or status positions, they often rely on a literature in which research data obtained through surveys and analyzed by statistical analysis. However, processes of change between individuals' positions are too complex to be understood through specific variables and conceptualizations. Although such quantitative analyzes are quite successful in describing social mobility rates, they encounter many technical and methodological problems in causal explanation of the mechanisms and relationships that produce social mobility. This article explains these problems and emphasizes the importance of questioning and going beyond the dominant research attitude and emphasize the contribution that qualitative data can make to the understanding of social mobility processes.

Keywords: Social mobility, class mobility, status attainment, quantitative and qualitative reseach methods.

Giriş

En genel haliyle bireylerin ya da toplumsal grupların sınıf, statü, gelir ya da meslek konumlarını değiştirme süreçleri ile ilgilenen toplumsal hareketlilik çalışmaları literatürünün temel ilgisi bireylerin

* Arş. Gör. Dr. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: esra.colak@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1413-6019

köken konumları ile menzil konumları arasındaki ilişkinin veya bağıın ne derecede sürdüğünün sorgulanması ve bu bağı güçlendiren ve zayıflatan nedenlerin analiz edilmesidir. Sanayi toplumlarında meydana gelen ekonomik büyüme ve gelişme sürecinin bireylerin kökenleri ile erişecekleri menzil konumu arasındaki bağı koparmaya yetecek değişiklikleri yaratıp yaratmadığının incelenmesi farklı iddia ve varsayımlardan yola çıkan ve fakat oldukça teknik bir inceleme ve niceliksel analiz tarzı ile sınırlanmış bir literatüre dayanıyor görünmektedir.

Bu niceliksel araştırma geleneği toplumsal hareketlilik çalışmaları üzerindeki hâkimiyetini sürdürürken Uluslararası Sosyoloji Derneği Araştırma Komitesi haber bülteni olan *Biography and Society*'de Gabriel Rosenthal'ın toplumsal hareketlilik çalışmalarında niteliksel verilerin açabileceği yola dikkat çeken araştırmacılardan biri olan Bertaux'yu "naif realizmin sineği tarafından ayartılmış ve onu yutarak oltaya takılan bir somon balığı gibi yaşam savaşı veriyor" olduğu şeklindeki benzetmesi (akt. Thompson, 2004, s. 240) toplumsal hareketliliği araştırmada bu baskın yönelim dışında bir araştırma stratejisine dair gösterilmeyen hoşgörünün dikkat çekici örneklerinden biridir. Thompson, niceliksel ve niteliksel verilerin toplumsal hareketliliği anlamının iki gözü olduğunu, bu sebeple ortak araştırma yapmanın gerekliliğini vurguladığı makalesinde bu iş birliğinin pratikte yukarıda aktarılan tavır ve daha başkaca sebeplerle teoride olduğundan çok daha zor olacağını, survey araştırmacılarının anlayışlarını değiştirmek konusundaki gönülsüzlüklerini kendi araştırma deneyimlerinden yola çıkarak paylaşmaktadır (2004, s. 252).

Esasen survey, kendisi vasıtasıyla bireylerin ya da toplumsal grupların sınıf, statü, meslek ya da gelir konumları arasındaki akışı ölçmek bakımından marifetli ve cazibeli bir tekniktir. Bunun önemli bir sebebi, genellikle çok fazla sayıda değişkeni dahil etmeden araştırmacılara oldukça net ve sade bir betimleme ve karşılaştırma aracı sunmasıdır. Başka bir deyişle, konum değişikliklerini ölçmek amacıyla istatistiki analizin farklı türlerinde kullanılmak üzere değişkenler ortaya koymak ve bu değişkenler arasında bir ilişki aramak üzerine çalışan bu araştırma tarzını benimseyen yaklaşımlar, toplumsal hareketliliğin miktar ve oranlarına ilişkin hesaplamaları konusunda oldukça başarılı olsa da, hesapladıkları hareketlilik ya da hareketsizliği üreten mekanizmaların neler olduğunu detaylı bir şekilde analiz etmek konusunda bir o kadar metodolojik açmaza ve aksaklığa sahiptirler. Hareketlilik araştırmaları temel soru ve sorunlarını, bireylerin toplumsal kökenleri ile erişmiş oldukları menzil arasındaki bağının modern sınai toplumsal dönüşümün yarattığı eğitim fırsatları ve yeni meslek konumları ile kopup kopmadığı üzerine formüle etmektedirler. Temel değişkenlerini kullanılan yaklaşımın teorik ve metodolojik ilkelerine göre belirlemekte ve bu değişkenler bireylerin sınıf, statü, gelir, meslek gibi konum değişkeni ve yine yaklaşımın niteliğine bağlı olarak eğitim değişkeninden oluşmaktadır. Bu yaklaşımlar, kimi zaman farklı değişkenler eklemek suretiyle¹, bireylerin köken konumları ile bağlarının sürüp sürmediği, sürmüyorsa eğitim gibi araçların bu bağı koparmada etkisinin ne olacağı varsayımı üzerinden yürüttükleri analizde, bu değişkenler arasında mevcut olan istatistiki ilişkiyi çoğu zaman bir nedensel ilişki gibi değerlendirmek hususunda ısrarcıdır. Oysa ne kadarlık bir nüfusun hangi kökenden hangi menzile ulaştığının bilinmesi, bu hareketliliği üreten mekanizmaları açıklamayacağından bireylerin konum değişikliklerine yönelik hipotez oluşturulması ve sınanması vasıtasıyla genelleştirme yapma arzusu içerisinde olan bu tür bir yaklaşımın değişkenler arası düzenliliğin ötesinde bir nedensellik anlayışı kazanmalarını gerektirmektedir.

Bu makalede, toplumsal hareketlilik araştırmalarında benzer araştırma yönelimine sahip çeşitli araştırma tasarımlarının ve istihdam ettikleri tekniklerin metodolojik sorunları ele alınmakta, bu sorunları aşmada niteliksel veya yoğun araştırma tasarımı ile mevcut anlayışın ötesine geçmenin bireylerin konumlarındaki yer değiştirme süreçlerini anlama ve açıklamada yapacağı katkılara mevcut çalışmaların bir bölümünün işaret ettikleri çeşitli önemli bulgulardan da istifade edilerek değinilmektedir.

¹ Genellikle bu konuda da birçok araştırmacı çok gönüllü değildir, zira yeni değişkenler eklemek istatistiksel analizin net dilini sekteye uğraticı bir eylemdir ve daha az güvenli bir alana adım atmak gibidir. Öyle ki, bu alanın öncü isimlerinden Blau ve Duncan (1967) bir öz eleştiri yapar gibi, nedensel şemaların yeni bir değişken içerecek şekilde değiştirilmesinin ortaya konulmuş mevcut ilişkileri nasıl bozacağı ve değişikliğe uğratacağının gösterilmesinin de analizin bir parçası olduğunu, bu eklenen değişkenlerin nedensel değişkeni değil de bir ara değişkeni göstermiş olsa bile, toplumsal hareketlilikte sistemin nedensel anlayışını zenginleştireceğini ifade etmeleri, çoklu nedensel mekanizmaların iç içe geçerek bir etkiyi doğurabileceğini ima etmesi bakımından oldukça önemlidir.

Hangi Yaklaşım, Neden, Neden Değil?

Toplumsal hareketlilik, farklı değişkenleri analizin merkezine yerleştiren farklı niceliksel yaklaşımlar vasıtasıyla ölçülmektedir. Sınıf hareketliliği yaklaşımı ya da yapısal sınıf hareketliliği yaklaşımında esas değişken sınıf iken (Goldthorpe, 1980; Erikson ve Goldthorpe, 1992), daha çok iktisatçıların faydalandığı gelir hareketliliği yaklaşımında gelir ya da servet düzeyi (Becker ve Tömes, 1979); statü kazanımı yaklaşımında ise, mesleki prestij ve/veya eğitim kazanımıdır (Blau ve Duncan, 1967). Statü kazanımı yaklaşımı bakımından ayrıca materyalist öğelerden ziyade kültürel etkenlerin bireylerin toplumsal hareketlilik dinamiklerini açıklamada ön plana çıktığı sosyal sermayenin ve ağların bireylerin toplumsal konumlarını belirlemede öncelikli etkisini tartışan bir damardan daha söz edilebilir. Bütün bu yaklaşımların tümünün ortak gayesi ise kuşak içi ve/veya kuşaklar arası toplumsal hareketliliği spesifik bir biçimde ölçmektir ve bunun için teknik yoğun istatistiki analizi kullandıkları survey tekniğinden oldukça uzmanlaşmış ve teknikleşmiş bir yolla istifade ettikleri söylenebilir.

Bu tip araştırmalar, daha çok büyük ölçekli niceliksel verilerle çalışarak, -özellikle yapısal sınıf hareketliliği yaklaşımı- ülkelerin toplumsal eşitsizlikleri azaltmada veya aşmada ve sosyal adaleti sağlamada ne ölçüde başarılı olduklarını sorgulamak gibi politik bir gayeye hizmet etmekle birlikte, aynı zamanda farklı ülkelerdeki akışkanlık oranlarını karşılaştırmak gibi bir amacı da taşırlar. Ancak ulusal ölçekli verileri kullanan araştırmalarda bu verilerin kendi içerisinde bile birçok analiz problemi varken, Türkiye gibi ulusal ölçekli verilere erişimin kısıtlı olduğu toplumlar için genelleyici toplumsal akış oranları vermek olanaksızdır.² Bu çalışmaların elde ettikleri niceliksel veriler daha geniş ve genelleştirilebilir iddialarda bulunmaya izin veriyor gibi görünse de esasen ilişkiler arasındaki nedensel mekanizmaları anlamaya müsait olmayan yanları bulunmaktadır (Lee ve Kramer, 2013, s. 21-22). Onların değişkenler arasında kurdukları sebep sonuç ilişkisi daima nedensel olarak sonuçları tarif etmeyebilmekte ya da birçok farklı mekanizma sonucu ortaya çıkan bir sonucun yalnızca bir boyutunu tek nedenmiş gibi gösterebilmektedir. Bireylerin köken toplumsal konumları ile kendi toplumsal konumları arasındaki mesafenin hangi temel değişkenler etrafında ölçülebilir hale getirilecek olduğu sorusunun etrafında şekillenmiş bulunan farklı yaklaşımların benimsedikleri farklı temel varsayımların ve analiz biçimlerinin kendi içlerinde birinin diğerine üstün geldiği çeşitli güçlü yanları bulunmakla birlikte, her birinin toplumsal hareketlilik sürecini bir yanıyla soyutlamaya tabi tutan ve farklı farklı mekanizmaların işleyişini gözden kaçırmaya meyilli olan temel birtakım sınırlılıkları da bulunmaktadır.

Bunlardan ilki, toplumsal hareketlilik çalışmaları dendiğinde ilk akla gelen araştırmacılarından biri olan Goldthorpe'un çalışmasına aittir. Toplumsal hareketlilik oranlarının ölçülmesi bakımından araştırmasının en büyük gücü görece toplumsal hareketlilik oranlarını çok iyi tespit edebilmesi olmasına rağmen, Goldthorpe'un da içerisinde bulunduğu ve en genel haliyle sınıf hareketliliği yaklaşımı olarak isimlendirilebilecek bu araştırma tarzının ölçümlerinin kendi içerisinde sorunlu ve eleştirilen çok sayıda yanı bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi bireyleri toplumsal sınıflara atarken tek cinsiyeti kullanmasıdır. Başka bir ifadeyle, bu analiz içerisinde yer alan köken ve menzil aktörlerinin erkek bireylerden seçilmiş olmasıdır. Bireyleri hızla bir sınıf konumuna atama ve sonra o sınıf konumlarından çıkış oranlarını ölçmek bakımından tek cinsiyet ile çalışmak pratik bir çözümmüş gibi görünse de hareketlilik sürecinin nedensel dinamikleri düşünüldüğünde bireylerin köken konumlarını yalnızca babalarından yola çıkarak tarif etmenin olanaksızlığı aşikârdır. Bu yönelimde ancak söz konusu örneklem içerisinde yer alan erkek bireylerin hangi sınıflara dağıldığı ya da mevcut sınıflara en fazla hangi sınıf konumundan geçiş olduğunun tespiti

² Türkiye'de ulusal düzeyde süreklilik gösteren veriler toplanmamış olduğundan toplumsal tabakalaşma ve hareketlilik alanında fazla sayıda araştırma yapılamamıştır (Sunar, 2016, s.12). Az sayıdaki bu çalışmalar, en genel haliyle toplumsal tabakaları işbölümü ve mülkiyet ilişkileri temelinde (Boran, 1999; Boratav, 2004); siyasal güç ilişkileri ve üretici sınıflar temelinde (Mardin, 2015; Keyder, 2015, Karpat, 2017) ve sosyoekonomik statüye dayanan kapsayıcı bir tabakalaşma modeli oluşturmayı amaçlayan çalışmalar (Kalaycıoğlu vd. 2010; Sunar vd. 2016) ve bu sosyoekonomik statü endeksleri kullanılarak genel hareketlilik örüntüleri tespit etmeyi hedefleyen çalışmalar (Karademir Hazır vd., 2016) olarak kategorize edilebilirler. Hareketlilik çalışmalarında ise Aral (1980) ve Kaya (2008) ise sınıf şemaları dâhilinde hareketlilik analizi yapmaktadırlar. Tatlıcan (1996) meslekler temelinde toplumsal hareketliliği, Arık (2017) mekânın toplumsal hareketlilik stratejilerine etkisini, Çolak Türe (2022) ise farklı mesleklerden emekli olmuş bireylerin hareketlilik stratejilerini niteliksel veriler derleyerek araştırmış olan araştırmacılarıdır.

yapılabilir. Ayrıca, birçok araştırmacı, bireylerin toplumsal hareketlilik dinamiklerini anlamanın ve açıklamanın ancak cinsiyete duyarlı, nitel araştırma tasarımları vasıtasıyla mümkün olabileceği konusunda hemfikirdir (Bertaux ve Thompson, 1997; Crompton, 2006; Payne ve Abbott, 1990).³

Bu sebeple, survey tipi çalışmalarda kendi örneklemelerinin dışında kalan ya da kasıtlı olarak bırakılan grupların durumuna ilişkin bir bakış açısı geliştirmek konusundaki gerekliliğin de vurgulanması önemlidir (Thompson, 2004, s. 239, 245). Crompton (2006, s. 670) kadınların meslek yaşamlarında onların konumlarını etkileyen sürecin karmaşıklığını ve kadınların çocukları üzerindeki “iyi” anne olmaya ilişkin fikirlerinin toplumsal konumlarla ilişkili olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, kadınların konumlarının zannedildiği gibi basitçe eş ya da babalarından hareketle tahmin edilemeyeceği, doğumun kadınların konumunu evlilikten, dolayısıyla da kocalarının konumlarından daha fazla etkilediği, erkek temelli ölçümlerin kadınlar için aynı sonuçları doğurmadığı, kadınlar için boşanmanın, erkekler için ise evlenmenin bir toplumsal hareketlilik katalizörü olarak değerlendirilmesi gerektiği farklı çalışmaların sonuçları vasıtasıyla ortaya koyulmaktadır (Thompson, 1997; 2012, s. 247; Crompton, 2006). Thompson da, benzer şekilde survey çalışmaları tarafından dışarıda bırakılan önemli bir grup olan kadınların hareketlilik dinamiklerinin ve yukarı doğru hareketlenmeyi önceleme biçimlerinin erkeklerden çok daha farklı ilerlediğini söylerken, kendi araştırma deneyimi üzerinden toplumsal hareketlilik çalışmalarında derinlemesine mülakatların bu detayları kavramada faydalı olduğunu, surveylere ek olarak mülakatlar yapılmasının korkulduğu gibi yanıltıcı oranlarında kötüleşmeye değil, bireylerin kendilerini daha iyi ifade etmek istemeleri sebebiyle zenginleşmeye katkıda bulunacağını vurgulamaktadır (2004, s. 247-252).

Sınıf hareketliliği yaklaşımının esas uğraşısı hareketlilik tablolarıdır. Babalarına göre çeşitli sınıf konumlarına hareket eden ya da çeşitli sınıf konumlarından gelen kuşaklar arası bu analiz, yine de farklı değişkenler belirleme ve bu değişkenlerin hareketlilikle korelasyonunu görmenin peşinde değildir. Bu yaklaşım en temelde belirli sınıf üyelerini etkileyen ancak diğerlerini etkilemeyen farklı toplumsal süreçler olduğu varsayımı ile hareketlilik oranları hesaplamak ile ilgilenmektedir. Bu anlayış yalnızca korelasyonlar vasıtasıyla nedensellik aramaktan daha farklıdır ama neticede düzenliliği üreten mekanizmalar hakkında halen varsayımlar üretmektedir. Bu varsayımlardan belki de en belirgin olanı aynı sınıf konumlarını paylaşanların, çocuklarının hareketliliği için de özdeş nitelikte sıçrama tahtaları oluşturduğuna dair anlaşılmaz ön kabuldür. Bu ön kabul, çoğu zaman avantajlı meslek konumlarına sahip ebeveynlerin çocuklarının hayatında bu avantajlar vasıtasıyla daha fazla etkili olabileceklerine dair bir varsayım ile de desteklenmektedir. Oysa ki, bu, ampirik verinin kendisinden türetilmeyen bir varsayım olduğundan, çalışmaların, aynı sınıf konumunda yer alanların mecburi olarak aynı stratejileri kullanmayabileceklerini, hatta aynı ebeveynlerin farklı çocuklar için farklı farklı stratejileri benimsediklerini ortaya koydukları görülmektedir (Wong, 2005, Çolak Türe, 2022, s. 179). Aynı şekilde farklı kökenlere mensup bireylerin benzer hedeflere yönelerek, aynı türden hareketlilik stratejileri kurgulamaları da mümkündür. Hoskins ve Barker (2016, s. 12), araştırmalarında farklı kökenlerden gelen iki öğrencinin ailelerinin etkileriyle benzer menzil hedeflerine sahip olduklarını göstermektedirler.

Sınıfın çeşitli kavramsallaştırma ihtilafları sebebiyle toplumsal hareketlilik çalışmalarında yeterli bir gösterge sağlamadığı fikrine dayalı olarak mesleğin bir statü belirleyeni olarak kullanıldığı çalışmalar ise daha çok statü kazanımı yaklaşımını benimseyen araştırmalardır. Blau ve Duncan’ın *The American Occupational Structure* adlı çalışmalarıyla başını çektiği bu araştırma tarzında, modern toplumda bireylerin gelir, statü gibi varlık alanlarını en iyi temsil eden değişkenin meslek olacağı varsayımı ile hareket edilmektedir. Bu nedenle bireylerin konumlarını meslekleri ile tanımlama yoluna gidilmekte, böylelikle de sınıf hareketliliği yaklaşımına benzer şekilde, emekliler, işsizler, ev kadınları gibi birçok grubu dışarıda bırakma riskine peşinen razı olunmaktadır. Birçok toplumsal hareketlilik çalışmasında olduğu gibi statü kazanımı yaklaşımında da süreç ve sorun basitleştirilmekte ve yine tek cinsiyet merkezli olarak toplumsal hareketlilik, babanın mesleği, çocuğun mesleği (bazen ilk ve araştırma esnasındaki mesleği olarak ikiye ayrılır), babanın eğitim düzeyi, çocuğun eğitim düzeyi gibi en fazla beş değişken etrafında kurgulanmaktadır. Bu esnada zaman hem mevcut olduğu kesin diğer etkenler bakımından hem de mevcut

³Goldthorpe bu eleştirilere 1992 tarihli *The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques* makalesinde cevap verir (bknz. Goldthorpe ve Marshall, 1992), ancak ironiktir ki toplumsal hareketliliği meslekler temelinde ölçmeye çalışan statü kazanımı yaklaşımı araştırmacılarını kadınlar ve erkeklerin meslekler temelinde aynı kuşaklararası aktarım eğilimlerini göstermedikleri gerekçesiyle eleştirir. Dahası bu yaklaşımın mesleki hareketliliğin temel kalıplarıyla da tutarlı bir şekilde ilgilenmediğini ifade eder (bknz. Erikson, Goldthorpe ve Haelsten, 2012).

değişkenler bakımından tamamen dondurulmakta ve anlık fotoğraflar alınmaktadır. Başka bir deyişle, babanın mesleği tanımlamasında, babanın hangi dönemdeki mesleğinin ele alındığı muğlak bırakılmakla birlikte, çocuğun mesleğinin nihai-esas meslek konumu olup olmadığı da şüpheye açık haldedir. Hâlbuki babanın yok sayılan mesleki geçmişi de okuyucunun tahminine bırakılan çocuğun esas mesleki konumuna ulaşmış ulaşmadığı da toplumsal hareketliliğin zannedilenden çok daha karmaşık basamakları olabileceğini göstermektedir. Sorensen (1986), bunu fark edemedikleri için survey tipi çalışmaların yapay sonuçlar ürettiklerini söylemektedir.

Öte yandan, statü kazanımı yaklaşımı içerisinde hareketlilik yine matematiksel olarak hesaplanan mesleklerin sosyoekonomik düzeyleri arasında hiyerarşik olarak meydana gelen yer değiştirmeler olarak kavramsallaştırılmakta ve esasen vasıfları, statüleri ve başkaca birçok nitelikleri birbirlerinden farklı olan meslek grupları aynı sosyoekonomik düzeyde bulunduğu gerekçesiyle aynı kategorilere atanmaktadır. Böylelikle sayıların dili vasıtasıyla sosyal dünya tarif edilmek istenmektedir. Bu her ne kadar bütünüyle verimsiz bir işlem olmasa da Sayer'in de ifade ettiği (2017, s. 222) gibi böyle bir kavramsallaştırmanın yapılabiliyor olması için nesnelerin niteliksel olarak değişme geçirmeyecek vasıfta olmaları gerekmektedir. Oysa ki, meslekler düzeni içerisinde meslek gruplarının belirli vasıfları niceliksel olarak ölçülebilir olsalar dahi, meslek yapıları ve mesleklerin itibarı değerleri tarihsel ve evrensel olarak sabit değillerdir. Aksine, onlar bağlama ve zamana bağlı olarak belirli vasıfları kazanır ve kaybederler. Dolayısıyla, bu matematik dilinin niteliksel olarak görüldüğünden daha karmaşık olan meslekler sistemini bu türden bir analiz biçimi ile eşitlikler ya da hiyerarşiler olarak temsil etmesi istatistiksel analizi gerçekleştirmek bakımından problem teşkil etmiyor gibi görünse de nedensel süreçleri ortaya koymak konusunda eksiktirler.⁴

Toplumsal hareketliliği ölçme gayesi içerisinde olan araştırmaların teknik sorunları yanında bir de metodolojik birtakım belirsizlikler ya da aşırı belirlenimler sebebiyle yüzleşmeleri gereken birtakım sorunları bulunmaktadır. Bunlardan ilki, toplumsal hareketlilik çalışmaları için analiz birimi olan ailenin de nasıl kavramsallaştırılacak olduğudur. Tahmin edileceği üzere, modern çekirdek aile kavramsallaştırması bu literatür içerisinde de norm kabul edilmektedir. Thompson (2004, s. 241-242) ailenin her araştırma örneklemini için Avrupa tabanlı çalışmalarda yapıldığı kadar kolaylıkla kavramsallaştırılamayacak olduğunu bazı çalışmalara atıf yaparak belirtse de (bu araştırmalar için bkz. Smith, 1988; Finch, 1983; Towsend, 1957), bu durumun kolektivist ya da bireyci bir toplumsal yapıda yaşamını sürdürmekle ilgisi de belirli bir dereceye kadar mümkündür. Zira hiçbir toplumda, bireyin yaşam stratejisini çevresindeki diğer aktörlerin yapıp etmelerinden, kararlarından, fikirlerinden, kendisine sağladıkları destekler ya da ortaya çıkardıkları birtakım engellerden bağımsız kurduğunu düşünmek mümkün değildir. Aileyi tekil bir analiz birimi olarak tanımlamak, bu birim üzerinde etkisi olan kardeşler, akrabalar, büyük ebeveynler gibi diğer üyelerin etkisini değerlendirememektedir (Bertaux and Thompson, 1997, s. 21; Sönmez, 1998; Stewart, 2015, s. 215). Bu sebeple, ailenin ve hanehalkının tanımlanması, her bir toplum ya da kültür için bu birimlere kimlerin dâhil edileceği ya da dışarıda tutulacağına karar verilerek kendi sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir (Sönmez, 1998, s. 121). Dolayısıyla, bireylerin belirli konumlar arası yer değiştirme sürecini tekil bir aktörün eyleminden ve/veya yalnızca ebeveynlerin etkisinden daha öte bir mesele olarak görmek zaruridir. Bertaux ve Thompson (1997, s. 19), survey araştırmasının ailelere ve bireylere, içinde yalnızca belirli değişkenlerin olduğu tipik kara kutular olarak yaklaştığını söylemektedir. Oysa her bir ailenin ve bireyin ailevi ve mesleki anlamda dâhil oldukları kendilerine has bağlam içerisinde araştırılması ve bu kutuların içlerinde nelerin olduğunu görmek üzere tek tek açılmasını gerektirmektedir.

Mevzu mesleki örüntülerin anne ya da baba üzerinden takibini sorgulamak ise, konu hakkında yapılmış olan çalışmalar, bunun sadece çekirdek aile düzeyinde değil, aynı zamanda geniş aile örgütlenmesi düzeyinde mesleki örüntülerin takip edilmesi gerektiğine işaret etmektedir (Bertaux ve Thompson, 1997, s. 21; akt. Thompson, 2004, s. 247). Bu kapsamda geniş aileyi ilgilendiren kararların alınması ve kaynakların dağıtımında otoritenin kim olduğu gibi başka birtakım etkenlerin de toplumsal hareketlilik dinamikleri üzerinde etkili olabileceği görülmektedir (Çolak Türe, 2022, s. 177). Bu etkenlerin bireyler için destek mi yoksa engel mi ürettikleri ise her bir araştırmanın kendisi özelinde cevaplandırması gereken sorulardan bir

⁴ Sınıf hareketliliği yaklaşımı bu konuda statü kazanımı yaklaşımından ayrılır, zira onlar sınıfları niteliksel olarak farklı sosyal ilişkileri bağlamında ayırt ederler. Ancak neticede çok değişkenin yüzeysel olarak değil de az sayıda değişkeni daha derinlemesine inceliyor olsa da sınıf hareketliliği yaklaşımı da mekanizmaların mevcudiyeti için gerekli şartları ortaya koymak hususunda başarısızdır (Savage, 1997, s.304).

başkası olarak araştırmacıların karşısında durmaktadır. Geniş aile, özellikle ebeveyn (anne veya babanın ölümü vb. nedenlerle) eksikliği durumunda bireyler için bir toplumsal hareketlilik basamağı olduğu kadar (Thompson, 2004, s. 247); aileye duyulan birtakım sorumluluklar ve mükellefiyetler nedeniyle bireylerin hareketlilik kanallarının engellenmesi de söz konusu olabilmektedir. Toplumsal olarak yukarı yönde hareketlenme deneyimlemiş olanlar için kaynakların geride kalan aile üyeleri ile paylaşılması oldukça yaygın ve kültürel olarak beklenen ve kabul edilen bir eylem olsa da kendi kaynaklarını yaratma, koruma ve gerektiğinde işe koşmak bakımından güvencesizleşmelerine neden olmaktadır (Stewart, 2015, s. 215).

Dahası, survey tipi çalışmaların ailenin kaynaklarını, daha çok iktisadi bir varlık alanı ve bunun dışında kültürel sermaye olarak değerlendirilen ebeveynlerin (genellikle babanın) eğitim düzeyi ile sınırlanan bir aktarım mekanizması dışında başka türden aktarım ve paylaşım konu olabilecek beceriler, bilgiler ve kazanımları dâhil etmemeleri bireylerin toplumsal konumlarına yerleşmeleri sürecinde çok çorak bir kaynak çeşitliğinden beslendiklerini varsaymaktadır. Oysa ki, bireyler ister diğer aile fertlerini desteklemek üzere işe koşsunlar, isterlerse de kendi himayelerinde tutmayı tercih etsinler, birçok farklı nitelikte ve miktarda ve farklı amaçlar için kullanılabilir veya seferber edilebilecek kaynaklara sahiptirler. Bu kaynaklar sadece araçsal ya da iktisadi değil, eğitim kazanımını aşan bir ufuk, bir bakış açısını da içeren bir kültürel sermaye ve aynı zamanda sosyal kaynaklardır. Bu kaynaklar, Bourdieu'nün sosyal sermaye kavramsallaştırmasına benzer biçimde, bireyler için sosyal bağların sosyal destek ve statü elde etmede yararlanılabilecek kaynakları olarak bireysel düzeyde kullanılmaktadır (Dominguez ve Watkins, 2003, s. 112; Stewart, 2015, s. 225). Bu kaynakların ne türden destek ve engel mekanizmalarını yarattıkları ya da ortadan kaldırdıkları ise kişinin hangi konumdan kaç kişiyi tanıdıklarından daha öte, bu aktörlerin bireylerin konumlarında ve yörüngelerinde ne türden etkiler yaptıkları ve bu aktörler ve ağların daha çok kimlerden oluştuğuna ilişkin bir sorgulamayı gerektirmektedir (Çolak Türe, 2022, s. 209-218).

Sennett ve Cobb (2017), *Sınıfın Gizli Yaraları*'nda kol işçileri için toplumsal hareketsizlik deneyiminin onlar için ne tür davranış dinamikleri yarattığını, işçi sınıfında bulunmanın kültürel anlamını tarif ederlerken, kendi tabirleriyle zedelenmiş onurlarının onları nasıl aile içi ilişkilerine geri bağlayarak kapanmanın aile merkezli yaratıldığını anlatmaktadırlar. Hareketlilik deneyimi ise, bu kapanmayı önleyecek veya engelleyecek birtakım başka değişimleri içerebilir. Stewart, gerçekleştirdiği mülakatlarda konumlarında yükselen bireyler için geride kalanların kendilerine üstünlük sağlamaya çalıştıklarını, yükselenlerin ise aile bağları ve ilişkilerini kaybetmekle sonuçlanan ve artık ne köken ne de menzil konumundakilerin anlayabileceğini ifade ettiklerini belirtmekte ve zaman ve kaynak yönetimi bakımından bu bireyleri önemli zorlukların beklediği sonucuna ulaşmaktadır (2015, s. 227-229). Bu araştırmalar toplumsal hareketlilik deneyiminin kendisinin kültürel kökenlerden kopma zorunluluğu ve ortaya çıkma potansiyeli yüksek birtakım kaynak ve zaman paylaşımı ve daha başka birtakım zorluklar sebebiyle bireylerin stratejileri üzerinde şekillendirici olabildiğini ima etmektedir. Bu etki, bireylerin hedeflerini bu olumsuz sonuçları minimize edecekleri şekilde belirlemelerine, kaynaklarını bu doğrultuda kullanmaya yöneltebileceklerine dair bir işaret olarak ya da tersi olarak da kabul edilebilir. Bunu yapabilmenin yolu ise bireylerin kendi bağlamları içerisinde stratejileri takip etmekten geçmektedir.

Folkes da çalışmasında, birçok işçi sınıfı topluluğu için, ilişkisel sosyalliğin bireyselleşmiş bir toplumsal hareketlilik projesinden daha kıymetli olduğunu, bu sebeple hükümetlerin ya da geleneksel toplumsal hareketlilik araştırmacılarının bireylerin daimî olarak bireyselci bir yönelimle konum değiştirmeye teşne oldukları varsayımına dayanan geleneksel hareketlilik anlatımlarıyla tutarlı olmayan, ancak üzerine uzun süre düşünülmesi gereken imaları barındırdığına işaret etmektedir (2022, s. 5). Toplumsal hareketliliğin tahmin edilenden çok daha “kararsız” bir deneyim olduğu fark edilerek, her zaman faydalı ve pozitif etkileri bulunan bir süreç olarak kabul edilmemesi gerekmektedir (Friedman, 2014, s. 6; Hoskins ve Barker, 2016, s. 16).

Dolayısıyla, toplumsal hareketliliğe dair tespit edildiği düşünülen kökenler ile menziller arasındaki yasaların zamana bağlı yanılsamalar olduklarını fark etmek gerekmektedir. Başka bir deyişle, toplumsal hareketlilik örüntüleri bağlamsaldır, içinde bulundukları şartlara göre mekanizmalar birbirleriyle eklenir ve farklı sonuçlar ortaya çıkarabilirler. Hatta özel olarak tarihte bir daha tekrar etmeyecek ve niceliksel modeller bakımından düzenliliğin parçası olamayacak nitelikteki bazı olaylar veya olgulara bağlı olarak da sonuçlar ortaya çıkabilir. Bu sebeple, toplumsal hareketliliğe ilişkin geliştirdiğimiz anlayış evrenselmiş gibi gösterilemez. Öyle ki, istatistikler bize iki farklı ülkede aynı hareketlilik oranları olduğunu

gösterse bile, bu oranları ortaya çıkaran mekanizma ve dinamiklerin aynı olduğunu kanıtlamayacaktır (Bertau ve Thompson, 1997, s. 10).

Niteliksel Veriler Toplumsal Hareketlilik Çalışmalarının Neresinde Duruyor?

Toplumsal hareketliliğin nedensel olarak analiz edilmesinde artık değişkenlerin gücünün azaldığı, survey tipi araştırmaların ölçüm ve analiz hatalarının ve toplumsal hareketlilik sürecinin karmaşıklığını yok saydığı eleştirisine daha fazla sayıda araştırmacının katıldığından ve genişleyen bir niteliksel araştırma geleneğinin mevcudiyetinden söz edilebilir (Bertaux ve Thompson, 1997; Bettie, 2002; Dominguez ve Watkins, 2003; Thompson, 2004; van den Berg, 2011; Friedman, 2014; Stewart, 2015; Hoskins ve Barker, 2016; Folkes, 2022). Ancak bu araştırmaların da kendi içerisinde farklılaşan bir strateji izlediklerini fark etmek zor değildir. Niteliksel gelenek içerisinde toplumsal hareketlilik kavramsallaştırmasının ortak hareketlilik tanımlarının ötesine geçmesi gerektiğine dair fikir oldukça dikkate ve özene değer olmakla birlikte, bu yönelim içerisindeki alternatiflerin bir bölümünün toplumsal hareketliliğin subjektif boyutunu ölçmek üzerine bir hedef belirlediğini söylemek mümkündür (Bettie, 2002; van den Berg, 2011). Bu tür niteliksel çalışmalar ortak hareketlilik tanımlarını izlemenin faydalı olmayacağını zira örneğin eğitim gibi ana akım hareketlilik kanallarının artık toplumsal hareketliliği açıklamak bakımından yetersiz kaldığı eleştirisi üzerinden ilerlemektedir (Folkes, 2022). Van den Berg, ana akım hareketlilik kanallarını kullanmak bakımından birçok yapısal kısıtla kuşatılmış olan kadınların çocukları için eğitim ve meslek konumundan bağımsız hareketlilik tanımları kullandıklarını, onların gözünde çocuklarının özgürleşmelerinin, içinde yaşadıkları aileden ve yaşanan yerden ayrılmanın bile bir hareketlilik olarak kabul edildiğini ifade etmektedir (2011, s. 505). Diğer yandan günümüzde bireylerin toplumsal hareketlilik süreçlerine aile (Crompton, 2006, s. 659; Stewart, 2015; Friedman, 2014) ve eğitimin halen birinci derecede etkisi olan anahtar bir rol üstelendikleri kabulünü benimseyerek ilerleyen niteliksel çalışmalara da rastlamak mümkündür. Bettie, (2002); Hoskins ve Barker, (2016) bireylerin eğitim başarısını merkeze alan ve bunun üzerinden hareketlilik dinamiklerini anlamaya çalışan araştırmacılardan bazılarıdır.

Bu manada, toplumsal hareketliliğin anlaşılması, bireyin zihnindeki anlam verme sürecinin ötesine taşınması gereken,⁵ Weber'in ifadesinde kendini bulan, yalnızca algıların ve sembollerin değil, aynı zamanda aktörün de anlaşılması ve değerlendirilmesinde yatmaktadır. Mülakat yapılacak bireylere, neyin, ne zaman, nasıl gerçekleştiği, onun bu durumda ne hissettiği, bu duruma nasıl karşılık verdiğinin sadece yorumlanması değil, aynı zamanda gerçekçi olarak tarif edildiği bir araştırma yönelimi toplumsal hareketlilik çalışmaları için bir ihtiyaç değil, zarurettir. Van den Berg (2011), toplumsal yükselmeyi anlama konusunda artık sınıf, ücretli iş veya meslek ile ölçülmediği bir tanımlama ihtiyacının bulunduğunu belirtirken, aynı zamanda önemli bir hususa da dikkat çekmektedir. Her ne kadar onun çalışması daha çok toplumsal hareketlilik kavramsallaştırması üzerinde köktenci bir değişiklik yapmayı önerse de aktörün bakış açısını da toplumsal hareketlilik dinamiklerine dâhil etme konusundaki ısrarı bakımından önem taşımaktadır. Folkes (2022), mevcut hareketlilik kavramsallaştırmasının ötesine geçilmesi gerektiğini düşünen bir başka araştırmacıdır ve onun toplumsal hareketlilik çalışmalarında politik söylemin toplumsal hareketliliğin her zaman arzulanır olduğu vurgusunun ne kadar yanıltıcı olabileceğini söylemesi oldukça çarpıcı ve dikkate değerdir. Zira onun çalışmasında yer alan işçi sınıfından bireyler için, kökenlerinin ait olduğu konumda kalarak, aile bağları ve ilişkilerini sürdürmek suretiyle ontolojik güvenliklerini sağlamanın toplumsal olarak hareketli olmanın yaratabileceği dezavantajlı ve dışlanmış olmaktan doğan “duygusal” maliyetlerden çok daha tercih edilebilir olduğunu göstermektedir.

⁵ Burada hemen belirtmelidir ki, kendileriyle mülakat yapılan bireylere ait ifade ve gözlemlerin doğrudan kaydedilmesi ya da aktarılması türünden bir niteliksel araştırma kabulü ve stratejisinden söz edilmemektedir. Konu edilen, kendileriyle mülakat yapılan bireylerin beyanlarını bilgi kaynağı olarak kabul eden, işaret edilen bir durum ile ilgili ne olduğu, nasıl olduğu ne hissettikleri ve ne gerekçe ile nasıl eylemde bulunduklarına dair verileri, mülakat yapılan bireylerin bahsettikleri olgular ve eylemlerin onların anlam çerçevelerinden bağımsız olarak da mevcut olduklarının bilinciyle yapılan bir yorumlama ve olgusal bilgi elde etmeye yarayan bir araştırma tavrı ve stratejisidir. Goldthorpe ise tam tersi biçimde, bireylerin hareketli ya da hareketsiz olarak değerlendirme yetki ve otoritesini, bu tespitin araştırmaya katılanların hisleriyle zaten örtüştüğü gerekçesiyle araştırmacıya verilmesi gerektiğini düşünür (akt. Savage, 1997, s.318).

Folkes'in bu bulgularını destekler şekilde, Friedman (2014) da, hareketliliğin gizli maliyetlerinden söz ederken, uzun ömürlü sınıf kültürlerinin bulunduğu toplumlarda hareketlilik süreçlerini deneyimleyen bireylerin sosyal yaşamlarını bozucu etkilerinden dolayı ve/veya aynı zamanda terk ettikleri konumdakilere karşı suçluluk, eriştiklerine ise statü endişesi geliştirebilecekleri ve bu sebeple hareketliliğin çok daha kararsız ve karmaşık bir deneyim haline gelebileceğini, hatta bu sebeple eğitim başarısının bile bir "kazanım" değil, acı verici olabileceğini (Jackson ve Marsden, 1963'den akt. Friedman, 2014, s. 7) ifade ederek benzer vurguyu tekrarlamaktadır. Folkes (2022, s. 8) ise, aile evine ve bilinene bağlı kalmanın, aynı okullara kuşaklar boyunca devam etmenin, başarıma ihtiyacının bireysel değil, kolektif bir düzlemde ortaya çıkmasının bilinmez bir yolculuğa çıkmak istemiyor olmanın bireylerin ontolojik güvenlik ihtiyaçlarının bir sonucu olduğunu ifade etmektedir. Başka bir deyişle, hareketlilik deneyimi, bireylerin yaşamlarında kalıcı birçok etki doğuran ve bu etkilerin her zaman bir başarı rüyası şeklinde gerçekleşmeyecek bir yaşam tecrübesi ortaya çıkarma olasılığı bireylerin zannedildiği gibi farkında olmadıkları bir olasılık değildir. Dahası, bu noktada yapısal engellere dikkat çekmek de önemlidir, zira haklarından mahrum bırakılmış birçok insan mesleki, sınıfsal ya da iktisadi olarak hareketlenmeyi değil de konumlarını kaybetmeden, yerlerinde kalmayı arzu eder ve stratejilerini bunun üzerine kurarlar (Folkes 2022; Sennett ve Cobb, 2017). Öte yandan bireyler için ödemesi zor maddi ve manevi belirli maliyetleri doğurmasa dahi konum değiştirme arzulanır bir stratejiye ve eyleme dönüşmeyebilir. Bireyler kendi durumları içerisinde onlar için daha öncelikli olan bazı yatırımları önceleyebilirler. Örneğin, çocukları için ailenin toplumsal konumuna "yakışır" ve hatta mümkün ise üzerine çıkan bir düşün yapmak ve çeyiz hazırlamak gibi kültürel birtakım ihtiyaçlar ve öncelikler de bireylerin gözünde daha önemli olabilir ve kaynaklarını bu alanlara seferber etmek isteyebilirler (Çolak Türe, 2022, s. 331). Dolayısıyla, bireyin ait olduğu etnik, dini ve benzeri gruplar bakımından toplumsal hareketliliğin toplumsal ve kültürel değeri anlaşılmasın bireylerin statü, sınıf ve meslek konumlarındaki yer değiştirmelerinin, iktisadi ve sosyal kaynakların toplumsal hareketlilik için kullanılabilirlik itibari değerlerini ölçmek ve anlamak mümkün değildir (Friedman, 2014, s. 9).

Toplumsal hareketlilik literatüründe yer alan bu tip niteliksel araştırmaların yoğunluğunun daha çok Bourdieucü (1986; 2017) bir tavır ile bireylerin eğitim ve mesleki başarıları için özellikle kültürel sermayeden devşirilmiş uygun eylem biçimlerine ihtiyacı olduğu fikri temelinde ilerleyen ve kültürel faktörlerin fazlaca vurgulanmasını içeren bir toplumsal hareketlilik incelemesi şeklini aldığı görülmektedir. Hatta Friedman (2014, s. 6), Oxford Hareketlilik Çalışması (*Oxford Mobility Study*) içerisinde bir bölüm olarak yer alan "Toplumsal Hareketlilik Deneyimi" ("*The Experience of Social Mobility*") başlıklı bölümde, örneklem grubu içerisinde yer alan 246 bireyle yapmış olduğu sekiz soruluk mülakatta, hareketliliğin yaşam tarzı ve kültürel etkilerini sorgulayıcı yalnızca bir soru sorduğu için Goldthorpe'u eleştirmektedir. Bu tavır, hareketlilik ve mesleki başarı ile toplumsal yaşamın diğer yönleri arasındaki nedensel ilişkiyi görmeyi ihmal ettiğine dikkat çekmesi bakımından önemli bir eleştiridir. Ancak, aynı hata dikkatlerini kültürel etkenler üzerine yoğunlaştıran araştırmacılar için de söz konusudur. Toplumsal hareketlilik ve sınıf kültürü üzerine yapılan çalışmaların birçoğu maddi etkenlerin görmezden gelinmesi ve toplumsal hareketlilik fırsatları konusundaki eşitsizliklerin sınıf kültürüne doğrudan nedensel olarak bağlanması ile sonuçlanmaktadır (Fraser 2000'den akt. Crompton, 2006, s. 662).⁶ Oysa Bourdieu'nün sermaye kavramında, bireylerin yörüngelerinin aşağı yukarı miras edindikleri tüm sermaye biçimlerinin hacmi ile ilişkili olduğu ve aynı zamanda bu devşirilmiş sermaye rezervlerini genişletmek ve korumak konusunda bireyin kabiliyetinin de önemli olduğu düşüncesi vardır. Başka bir deyişle, Bourdieu'nün kavramsallaştırmasının kendisi, sermayeyi aktarımın daha doğrudan olduğu iktisadi ve sosyal sermayeyi de işin içine dâhil etmenin gerekliliğine ve kimlik ve habitus olarak aktarılan kültürel sermaye kadar aktarılan maddi öğelere de dikkat edilmesi ve bunların etkilerinin survey tekniğinden daha derinlikli biçimde sorgulanmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Ayrıca Bourdieu'nün teorik çerçevesi, kendi içerisinde ve kendi başına toplumsal cinsiyetle alakalı deneyimlenen eşitsizlikleri işaret etmek konusunda başarılı değildir ve aynı zamanda meşru sermaye biçimlerine sahip olmayanları tarif etmek bakımından da sorunludur (Skeggs, 2011'den akt. Folkes, 2022, s. 4).

⁶ Crompton, materyalistler ile kültürelciler arasındaki bu gerilimde, sınıf üretiminin büyük ölçüde kültürel sermaye eksikliğinden kaynaklandığını ve bunun bir yoksulluk kültürü olarak tasvir edilerek sınıf altı tartışmalarında belirginleştiğini ifade etmektedir (2006, s.662). Goldthorpe (2000, s.167'den akt. Crompton, 2006, s.662) için ise çocuklarının eğitimleri için farklı sınıfların izledikleri farklı stratejiler, kültürel farklılıklardan değil, akılcı seçim teorisi ile açıklanabilir.

Öte taraftan, habitus kavramının kendisi de ampirik araştırmalarda istihdam edilme biçimi sebebiyle bireylerin hikayelerindeki karar alma süreçleri ile ilgili kural dışı durumları tatminkâr bir şekilde açıklayamamaktadır. Öyle ki, bir teoriden hareketle yola çıkanlar ve onun kavramlarını peşin olarak kabul eden ve sahadan elde ettiği ampirik veriyi o kavrama uydurmaya çalışan tüm araştırmaların bir sorunu olduğu gibi, araştırmacıların (bknz. Hoskins ve Barker, 2016, s. 5 veya Lee ve Kramer, 2013) habitus kavramına uymayan örnekleri “eğilim bozulması” (*disposition disruption*) gibi farklı bir kavramsallaştırma ile açıklamaya çalışmaları kendisine önemle dikkat çekilmesi gereken önemli bir sorundur. Zira, saha çalışmalarının ampirik olanı kuramsal olana benzetmeye çalışması yönündeki bu ısrarı sebebiyle, niteliksel veriler de bu kez tam tersine bir yolla standardize edilmeye çalışılmakta ve yapılan işin tümü kuramı tasdik ve teyit etmeye yönelmekte, söz konusu sorun hem bir metodolojik zorluk hem de temellendirilmiş kuram (grounded theory) çalışmaları konusundaki bir cesaretsizlik olarak alanda kendini göstermektedir. Yine de Bourdieu’nün teorisi niteliksel araştırmalarda toplumsal hareketliliğe yeni bir gözle bakmak (Lawler ve Payne 2018’den akt. Folkes, 2022, s. 4), özellikle hareketli bireylerin geçmişlerinin mevcuttaki beklentileri ve geleceğe dair ufkunu nasıl şekillendirdiğini anlamak bakımından önemlidir (Friedman, 2014, s. 11). Zira bireylerin toplumsal hareketliliğe ilişkin amaçları ve hedefleri tarihsel ve toplumsal olarak inşa edilerek kıymetleri bu doğrultuda biçilmektedir (Hoskins ve Barker, 2016, s. 3).

Bu belirlenimin etkisi elbette göz ardı edilemez. Ancak araştırmacının dikkatini ve gözünü yalnızca bu hususa odaklaması, tıpkı survey araştırmacılarının olabildiğince hızlı ve pratik biçimde ve çoğunlukla büyük bir gruba dair standardize edilmiş veri ihtiyacının bulunması ve onları yeni değişkenler belirlemekten alıkoymasına benzer şekilde, meseleyi yine aynı türden tek nedensel etkenli bir açıklama tarzına dönüştürmektedir. Oysa ki, toplumsal hareketlilik sürecini anlamak ve açıklamak, açıklayıcı etkenlerden birini seçerek diğerlerini dışarıda bırakmak suretiyle yapılacak bir iş değildir. Crompton da benzer bir eleştiri ile sınıfların üretiminde materyalist ve kültürel etkenlerin birbirine dolanmış olmalarına rağmen, onlara ayırmış gibi davranıldığını, bu sebeple bu türden açıklamaların yalnızca betimsel olabildiklerini ifade etmektedir (2006, s. 673). Dahası, yapısal etkenlerin toplumsal hareketlilik dinamiklerine etkisinin yanında aktörün eylem kabiliyetine de vurgu yapılmasının gereği ortadadır. Çalışmalar bireylerin motivasyonları, tercihleri, kabiliyetleri ve çalışmalarının toplumsal konumları üzerinde halen aktöre alan sağlayan tarafın değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir (Hoskins ve Barker, 2016, s. 16; Mendick vd., 2015).

Bunun ötesine geçmek ve nedensel süreçleri daha iyi kavrayabilmek için niteliksel bir araştırma tasarımı (Harre 1961’den akt. Sayer, 2017, s. 298-299) içerisinde gerçekleştirilecek olan mülakatlar, bireylerin nedensel bağlamlarında incelenmesi sonucunda toplumsal hareketlilik süreci içerisinde zorunlu nedensel ilişkileri keşfetmeye olanak tanırken, genellenebilir ifadeler ile bütün nüfusu ve hatta farklı zaman ve yerlerdeki başka nüfuslara atıfta bulunan niceliksel araştırma tarzının sorunlarına ilişkin birtakım dikkat çekici sonuca ulaşabilir. Öyle ki, derinlemesine mülakatlar, başka bir örneklem grubuna gitmeye gerek kalmaksızın bizatihi araştırmacıların kendi örneklemelerinde yer alan bireyler hakkında zenginleştirilmiş bilgi vermek ve örneklemelerinin güvenilirliğine ilişkin birtakım problemleri gün yüzüne çıkarmak ve çözmek bakımından da istifade edilecek iyi bir araçtır (Thompson, 2004, s.249-250).⁷ Bertaux ve Thompson da (1997, s. 9) benzer bir duruma işaret ederek aynı endüstride işveren ve çalışanlardan toplanan istatistiki verilerin farklılık arz ettiklerini ifade ederek survey çalışmalarındaki güvenilirlik sorununa atıfta bulunmaktadır. Buna karşılık vaka çalışmaları ya da yaşam öyküsü analizlerinde, daha esnek yollar sundukları için, bu türden sorunları aşmak görece olarak daha kolaydır. Kartopu örnekleme yöntemi nedensel olarak ilişki içerisinde bulunan bireylere erişimi mümkün kılarak, araştırmacılara daha fazla sayıda mülakatın yeni veya beklenmeyen veriler sunup sunmadığını kontrol ederek yeterli vaka sayısını belirlemelerine de olanak tanımaktadır (Neuman, 2016, s. 325).

Survey tekniği, çoğunlukla peşinen standardize edilmiş soru formları vasıtasıyla verilerini elde ettiğinden, hareketlilik araştırmalarında, bireyleri verdikleri yanıtlara göre olabildiğince hızlı ve istikrarlı bir şekilde belirli kategorilere atama ve buradan belirli örüntüler elde etme gayesindedir. Bu amaçla hazırlanan soru formlarında yer alan aynı soruları birçok farklı meslek grubundan bireylere yönelmek

⁷ Thompson, üvey aile yanında yetişen bireyler üzerinde yaptıkları bir araştırmada, survey yoluyla elde edilen verilerden beşte birinin yanlış kodlandığını, derinlemesine mülakat yapmaya karar verdiklerinde fark ettiklerini ifade etmektedir (2004, s.249-250).

suretiyle sonuç elde etmek isterler. Oysa ki, ister farklı sınıflar isterse de meslek grupları olsun, bunlar kendi hareketlilik stratejilerini tek biçimli olarak belirlemezler. Bu durum bu grupların hayatta aynı kariyer şanslarını, yaşam fırsatlarını paylaşmamlarından ileri gelir ve her bir grup için ayrı ayrı anlaşılmasını gerektirir. Bertaux ve Thompson (1997, s. 9), olsa olsa farklı meslekler bakımından ortak olan ölçülebilir özelliklerinin temel eğitim başarısı olduğunu, ancak onda bile temel eğitime ulaşmadaki farklılıkların bile temel eğitimi herkes için eşit derecede kategorize edilebilir kıldığını belirtmektedir. Gerçekten de verilerini derinlemesine mülakatlardan derleyen araştırmalar bireylerin temel eğitime ulaşmanın dahi, yapısal birtakım kaynaklar ve kısıtlar ile bireysel daha birçok etkenin etkisinden dolayı, herkes için farklı olduğunu ortaya koymaktadır (Çolak Türe, 2022, s. 157-164, 304-312). Dahası, eğitimden meslek yaşamına geçişin kendisi de yalnızca eğitim kazanımına bağlı olmadığından bu değişkenler üzerinden ilerleyen analiz, yanıtlayıcının kendi durumu hakkındaki diğer süreçlerin karmaşıklığını ifade etmesinin önünde engel teşkil etmektedir. Bireylerin yaşamlarını şekillendiren öznel algılamaları, duygularını tarif edişlerini, ilişkilerini, tecrübelerini, hayallerini, hedeflerini sayılar olarak ifade etmeye çalışmaktan daha önemlisi bütün bunları en açık ifadelerle dinlemenin toplumsal hareketliliğe ilişkin anlayışa yapacağı katkı düşünülmelidir.⁸

Bu sebeple, derinlemesine mülakatlar vasıtasıyla araştırma verilerinin derlenmesi, araştırmacıya zengin içerikli veri sağlamasının yanında başka birtakım imkânlar sağlamaktadır. Bunlardan biri Stewart'ın (2015, s. 219-220) *member checking* olarak isimlendirdiği, araştırmacının bu verilerle ilgili anlayışı ve yorumunda bir eksiklik olup olmadığını kendisiyle mülakat yapılan bireylere doğrudan sormak suretiyle kontrol etmesidir. Bu sayede araştırmacılar, araştırmaları ile ilgili yapacak oldukları analiz ve yorumlama pratiğini de güvenilirlik bakımından güçlendirmiş olmaktadır. Mülakatlar süresinde sürdürülen sözlü iletişim, olayın bağlamının araştırmacıya iletilmesi bakımından kolaylık sağladığı gibi, kendileriyle mülakat yapılanlar bakımından da hikâyeleri, deyişleri ve o topluluk bakımından önem taşıyan tüm detayları aktarma imkânı sağlamaktadır. Bu, elbette ki, aktörlerin ifadelerinden bir anlam çıkarma faaliyetidir, araştırmacının mülakat yapılan bireylerin yerine geçerek onları anlaması ve görüşlerine nihai bir yetki verilmesi anlamına gelmemektedir (Sayer, 2017, s. 276, 301).

Sonuç

Bu çalışmada toplumsal hareketlilik araştırmalarında niteliksel bir araştırma yönelimini takip etmenin niceliksel yönelimi takip eden araştırma tasarımlarının sorunlarına yapacak olduğu katkılar ele alınırken, bunların her birisini kendi yolunda zenginleşen farklı ama tamamlayıcı çabalar olarak görmenin gerekliliği vurgulanmıştır. Araştırmacıların her bir araştırma tekniğinin kendi içerisinde üstün ve zayıf yanları olduğunun bilincinde olmalarının önemi ortadayken, toplumsal hareketliliği analiz etmede değişkenler arası bir düzenlilik ihtiyacı ve daimî hipotez testleri etrafında kendini konumlandırmış olan survey tekniğinin ve istatistiki analizin tek yol olarak sunulması (Bertaux ve Thompson, 1997, s. 7), bu araştırma alanındaki literatürü belki teknik uzmanlaşmaya götürmekte, ancak kesin olarak kısırlaştırmaktadır.

Niceliksel araştırmaların korelasyona dayalı nedensellik anlayışı, değerlendirmiş oldukları bağımsız değişkenlerin etkisinin her durum ve bağlamda geçerli olması gerektiğini ima etmektedir. Bu, toplumsal hareketlilik araştırmaları için önemli bir mesele olan bağlamın gözden kaçırılması manasına gelmektedir. Bireylerin konumlarını nedensel olarak belirlediği bilinen ve bir değişken ile kavramsallaştırılmış olan bir etken her şartta aynı nedensel etkiyi göstermeyebilir. Zamanla yapısal koşulların dönüşümü, bireylerin bu koşullara bağlı olarak değiştirmiş oldukları stratejiler değiştiği gibi, bireylerin köken konumlarına nazaran yer değiştirmeleri üzerinde etkide bulunan çoklu etkenlerin bulunduğu ve içinde bulunulan toplumsal ve tarihsel koşullara bağlı olarak bu etkenlerin birinin ya da birkaçının ön plana geçerek belirleyici olabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Üstelik bu etkenlerin her zaman birbirlerinden bağımsız olarak işlemeyen, birbirleri ile bağımlılık ve bağlantı süreçlerinin söz konusu olduğu düşünülürse, bireylerin yaşamlarında toplumsal konumlarını belirleyen tüm kaynaklar ve kısıtların tek tek ayrılabilir denklemler haline getirilemeyecekleri fark edilecektir.

Zira nedensellik, olaylar arasındaki düzenli ilişkiler veya art arda gelişler sorunu değildir. Nedensellik, nesnelerin ve ilişkilerin ne oldukları ve belli bir durumda ne yapabilecekleri sorundur ve çoğu

⁸ Vaka çalışmaları yapan araştırmacılar da buna karşılık, mülakat metinlerinin genişleşebilen yapısı ile belleğin özneliği gibi farklı birtakım sorunlarla boğuşmaktadırlar (Bertaux ve Thompson, 1997, s. 9).

zaman nedensel güçler tek tek nesnelerin ya da bireylerin kendilerine değil, bunların oluşturdukları toplumsal ilişkiler ve yapılara bağlıdır (Sayer, 2017, s. 141). Dolayısıyla da toplumsal hareketlilik çalışmalarında nedensel etkisi bulunduğu düşünülen bireyler ve tüm araçların birlikte ne tür sonuçlar ortaya çıkardıklarının anlaşılması için onlar hakkında niteliksel bilgiye sahip olunmasına ihtiyaç vardır.

Toplumsal hareketlilik incelenirken araştırmacılar sürece etki eden etkenler arasında bir seçim yapmak zorundaymış gibi hissetseler de esasen olgular arasındaki mesafe zannedildiği kadar uzun değildir (Bertaux ve Thompson, 1997, s. 12). Dahası tekil hikâyelermiş gibi görünen her bir durumun diğer mikro ve makro birtakım etkenlerle bağının kurularak incelenmesi nedensel mekanizmaların ortaya konulması bakımından araştırmacılara önemli fırsatlar sunar ve bu sayede yaygın araştırma tasarımı vasıtasıyla elde edilemeyen nesnelerin nedensel güçleri sonucu ortaya çıkan zorunlu ilişkiler ve mekanizmalar ile bu ilişkilerin taraflarının mevcut olduğu her yerde bu ilişkilerin izlerini takip edebilmek mümkün olmaktadır (Sayer, 2017, s. 299). Toplumsal hareketlilik sürecinde de en basit toplumsal olayda olduğu gibi, pek çok mekanizma aynı anda çalışarak, sonuç üzerinde farklı etkenlerin farklı derecelerde etki göstermelerine neden olduğundan, niteliksel veriler vasıtasıyla bu etkenlerin nedensel ve arızı olarak ortaya çıktıkları durumları ayırt etmek konusunda muazzam bir fırsat sunmaktadır. Ancak, elbette ki öncelikli olarak araştırmacıların karar vermesi gereken, toplumsal hareketliliğe ilişkin bir ölçüm yapmak mı yoksa hareketliliği ortaya çıkaran nedensel mekanizmaları ortaya koymak mı istedikleri olmalıdır. İkincisi için, artık geleneksel olarak isimlendirilebilecek olan hareketlilik ölçümü yaklaşımını ve onun nedensellik anlayışı gibi daha birçok metodolojik ön kabulünü tartışmaya açmak konusundaki gönüllülük ve cesarete ihtiyaç vardır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.
Teşekkür:	Metin hakkındaki önerileri için hocam Doç. Dr. Abdulkirim Sönmez'e teşekkür ederim.

Kaynakça

- Aral, S. (1980). The political economy of income distribution in Turkey. E. Özbudun, A. Uslan (Yay. haz.), *Social mobility in Turkey* içinde (ss. 481-499). New York: Holmes and Meier.
- Arık, F. (2017). *Umut mekânlarından kentsel dönüşüm alanlarına toplumsal hareketlilik*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bertaux, D., Thompson, P. (1997). *Pathways to social class: A Qualitative approach to social mobility*, Oxford: Clarendon.
- Bettie, J. (2002). Exceptions to the Rule: Upwardly Mobile White and Mexican American High School Girls, *Gender and Society*, 16(3), 403-422.
- Blau, P., Duncan, O. D. (1967). *The American occupational structure*, New York: Wiley.
- Boran, B. (1999). Toplumsal yapı araştırmaları. O. Baydar (Yay. haz.), *75 yılda köylerden şehirlere* içinde. Tarih Vakfı Yurt E-Library.
- Boratav, K. (2004). *İstanbul ve Anadolu'dan sınıf profilleri*, Ankara: İmge.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital J. G. Richardson (Yay. haz.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* içinde (ss. 241-258). Wesport: Greenwood.
- Bourdieu, P. (2017) *Ayrım: Beğeni yargısının toplumsal eleştirisi*, (D. Fırat ve G. Berkkurt, Çev.), Ankara: Heretik.
- Crompton, R. (2006). Class and family. *The Sociological Review*, 54(4), 658-677.
- Çolak Türe, E. (2022). *Kökenlerden menzillere toplumsal hareketlilik stratejileri: Türkiye'de ve Almanya'da yaşayan emekli Türk bireylerin durumları üzerine niteliksel bir inceleme*, Ankara: Lykeion.
- Dominguez, S., Watkins, C. (2003). Creating networks for survival and mobility: Social capital among African-American and Latin-American low-income mothers. *Social Problems*, 50(1), 111-135.
- Erikson, R., Goldthorpe, J.H. (1992). *The constant flux: A Study of class mobility in industrial societies*. Oxford: Clarendon.
- Erikson, R., Goldthorpe, J.H., Haellsten, M. (2012). No way back up from ratcheting down? A critique of the 'microclass' approach to the analysis of social mobility. *Acta Sociologica*, 55(3), 211-229.
- Finch, J. (1983). *Married to job*, London: Allen and Unwin.

- Friedman, S. (2014). The price of the ticket: Rethinking the experience of social mobility. *Sociology*, 48(2), 352-368.
- Folkes, L. (2022). Re-imagining social mobility: The role of relationality, social class and place in qualitative constructions of mobility. *Sociological Research Online*, 27(1), 136-153.
- Goldthorpe, J.H. (1980). *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon.
- Goldthorpe, J.H. (1992). The promising future of class analysis: A response to recent critiques. *Sociology*, 26(3), 381-400.
- Goldthorpe, J.H. (2000). *On sociology: Numbers, narratives and the integration of research and theory*. Oxford: Oxford University.
- Goldthorpe, J.H., Marshall, G. (1992). The promising future of class analysis: A response to recent critiques. *Sociology*, 26(3), 381-400.
- Harre, R. (1961). *Theories and things*. London: Allen and Unwin.
- Hoskins, K., Barker, B. (2016). Aspirations and young people's constructions of their futures: Investigating social mobility and social reproduction. *British Journal of Educational Studies*, 65(1), 45-67.
- Kalaycıoğlu, S., Türkyılmaz, S., Çelen, Ü., Çelik, K. (2010). Temsili bir örnekleme sosyo-ekonomik statü (ses) ölçüm aracı geliştirilmesi: Ankara kent merkezi örneği. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 183-220.
- Karademir Hazır, I., Çelik, K., Kalaycıoğlu, S. (2016). Kuşak içi ve kuşaklararası toplumsal hareketliliğin yörüngesi: Ankara ili örneği. *Sosyoloji Dergisi*, 36, 175-205.
- Karpat, K. (2017). *Osmanlı modernleşmesi: Toplum, kuramsal değişim ve nüfus* (C. Elitez, Çev.). İstanbul: Timaş.
- Kaya, Y. (2008). Proletarianization with polarization: industrialization, globalization and social class in Turkey: 1980-2005. *Research in Social Stratification and Mobility*, 26(2), 161-181.
- Keyder, Ç. (1999). Türkiye'de Tarımda Küçük Meta Üretiminin Oluşumu. O. Baydar (Yay. haz.), *75 yılda köylerden şehirlere* içinde. Tarih Vakfı Yurt E-Library.
- Lawler, S., Payne, G. (2018). *Social mobility for the 21st century? Everyone a winner?* Abingdon: Routledge.
- Lee, E.M., Kramer, R. (2013). Out with the old, in with the new? Habitus and social mobility at selective colleges. *Sociology of Education*, 86(1), 18-35.
- Mardin, Ş. (2015). *Türkiye'de toplum ve siyaset: Makaleler 1*. İstanbul: İletişim.
- Mendick, H., Allen, K., Harvey, L. (2015). We can get everything we want if we try hard: Young people, celebrity, hard work, *British Journal of Educational Studies*, 63(2), 161-178.
- Neuman, W.L. (2016). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar I. Cilt* (S. Özge, Çev.). Ankara: Yayınodası.
- Payne, G., Abbott, P. (1990). *The social mobility of women: Beyond male mobility models*. Basingstoke: Falmer.
- Savage, M. (1997). Social mobility and the survey method: A critical analysis. D. Bertaux ve P. Thompson (Yay. haz.), *Pathways to social class: A qualitative approach to social mobility* içinde (ss. 299-325). Oxford: Clarendon.
- Sayer, A. (2017). *Sosyal bilimde yöntem: Realist bir yaklaşım*, (Çev. S. Gürses), İstanbul: Küre.
- Sennett, R., Cobb, J. (2017). *Sınıfın gizli yaraları*, Ankara: Heretik.
- Skeggs, B. (2011). Imagining personhood differently: Personal value and autonomist working-class value practices. *The Sociological Review*, 59(3), 496-513.
- Smith, R.T. (1988). *Kinship and class in the West Indies*, Cambridge: Cambridge University.
- Sorensen, A.B. (1986). Review symposium, Social dynamics: Models and methods by Tuma, N.B., Hannan, M.T. *American Journal of Sociology*, 92(3), 691-706.
- Sönmez, A. (1998). Toplumsal araştırmalarda analiz birimleri olarak aile ve hanehalkının mahiyet ve yapılarının belirlenmesi sorunu. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 115-135.
- Stewart, P.E. (2015). You moved up, did you forget us? The influence of American American intra-familial social mobility on extended family relationships. *J Afr Am St*, 19, 214-232.
- Sunar, L. (2016). Giriş: Türkiye'de tabakalaşma ve eşitsizliği tartışmak. L. Sunar (Yay. haz.), *Türkiye'de Toplumsal Tabakalaşma ve Eşitsizlik* içinde (ss. 1-34). İstanbul: Matbu.
- Sunar, L., Nerse, S., Yalçın, B.K., Otrar, Ö., Kaya, Y., Demiral, S. (2016). *Türkiye sosyoekonomik statü endeksi geliştirme projesi*. 113K506 Sayılı TÜBİTAK SOBAG Projesi.
- Tatlıcan, Ü. (1996). *Mühendisler ve toplumsal hareketlilik*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Thompson, P. (2004). Researching family and social mobility with two eyes: Some experiences of the interaction between qualitative and quantitative data. *International Journal of Social Research Methodology*, 7(3), 237-257.
- Towsend, P. (1957). *The family life of old people*, London: Routledge and Kegan Paul.

van den Berg, M. (2011). Definitions and expectations of ‘moving up’ of poor Moroccan women in the Netherlands. *International Sociology*, 26(4), 503-523.

Bizans'ta Hacılık, Hac Merkezi ve Kutsal Tedavi: Alahan Manastırı Üzerine Yeni Bir Değerlendirme¹

Pilgrimage, Pilgrim Center and Sacred Healing in Byzantium: A New Evaluation on Alahan Monastery

Hüseyin Hakan GAZİOĞLU*

Öz

Hristiyan hacılığı dördüncü yüzyılda Bizans imparatorluğunun desteğiyle ortaya çıkmış ve kısa sürede imparatorluk boyunca her bölge ve sosyal kökenden Hristiyanları kutsal topraklara çekmiştir. Bu gelişme aynı zamanda Hristiyanlığın, Pagan kült ve inançlara karşı kendini varolusunu temellendirmesi bağlamında yerel kültürlerin Hristiyanlaştırılması ve Hristiyan kutsal peyzajının oluşturulmasında kritik bir rol oynamıştır. Hristiyan hacılığı eski inanç ve ritüellerin Hristiyan konsepti içerisinde yeniden şekillendiği, dini öneminin yanında politik, ekonomik ve sosyal bir fenomen olarak işaretlenir. Bu açıdan yerel ve bölgesel hac merkezlerinin ortaya çıkması, bu merkezlerin dini önemini gösteren ve hacı ihtiyaçlarının karşılanması için çeşitli mimari kuruluş ve tesislerin yapılmasını beraberinde getirmiştir. Hac merkezleri çoğu durumda manastır bünyesinde kurulmuş ya da sonradan kutsal merkezler etrafına manastırlar kurulmuştur. Erken Bizans dönemine ilişkin bu merkezlerden biri antik Claudiopolis'te bulunan Alahan yerleşimidir. Literatürde Alahan Manastırı olarak geçen yerleşim, araştırmacılar arasında Bizans mimari varlığına ilişkin oldukça tartışmalı konulardan biridir. Alahan'ın bir hac merkezi ya da manastır olup olmadığı hala belirsizdir. Bu açıdan makalede Hristiyan hacılığı genel özellikleriyle tanıtılmış, hac merkezlerinin oluşumunda rol oynayan faktörler incelenmiş ve Alahan yerleşimi, mimari kuruluşları arasındaki mekân-işlev ilişkisi ve hacı hareketi bağlamında yeniden tanımlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Hristiyan hacılığı, Bizans, hac merkezi, Alahan Manastırı, Aziz kültü, inkübasyon.

Abstract

Christian pilgrimage arose with the support of Byzantine empire in the fourth century and soon attracted Christians from all regions and social backgrounds throughout the empire to the holy lands. This development also played a critical role in the Christianization of local cults and the creation of the Christian sacred landscape in the context of which Christianity grounded its existence against Pagan cults and beliefs. Christian pilgrimage is marked as a political, economic and social phenomenon, in addition to its religious significance, in which old beliefs and rituals are reshaped. In this respect, the emergence of local and regional pilgrim centers has brought about the construction of various architectural establishments and facilities that Show the religious importance of these centers and meet the needs of

¹ Çalışma, yazarın doktora tezinden üretilmiştir.

* Doktorant, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. E-posta: hhakangazioglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2262-9462

the pilgrims. Pilgrim centers were in most cases established within monasteries or later monasteries were erected around holy centers. One of these center the early Byzantine period is Alahan settlement in ancient Claudiopolis. The settlement, which is referred to as the Alahan Monastery in the literature, is one of the most controversial issues regarding the Byzantine architectural existence among researchers. It is stil unclear whether Alahan was a pilgrim center or a monastery. In this respect, in this article, Christian pilgirimage is introduced with its general characteristics, the factors that play a role in the formation of pilgrim centers are examined, and the Alahan settlement is tried to be redefined in the context of the space-function relationship between its architectural institutions and the pilgrim movement.

Keywords: Christian Pilgrimage, Pilgrim center, Alahan Monastery, Saint Cult, incubation.

Giriş

Hristiyan hacılığı, Erken Hristiyan ve Bizans dönemlerine ilişkin problemleri konulardan biridir. Bu durum hacılığın kökeninden tanımlanmasına, Hristiyanlık bağlamında kutsal yer kavramının çok merkezliliğine yönelik bir dizi ilgi bağının kurulmasını gerektirir. Hristiyan hacılığı İslam'da olduğu gibi tek bir kutsal yere yapılan ziyareti tanımlamaz ya da hacının kutsal yolculuk sonrasında özel bir statü elde edip etmediği belirsizdir. Kaynaklar; Filistin, Mısır, Suriye, Anadolu ve Batı bölgelerinde olmak üzere hacıların ziyaret ettiği kült merkezlerinin geniş çeşitlilikte olduğunu gösterir. Hacılık genellikle kutsal rölik ya da mekâna dua etmek, dokunmak ya da görmek için, belirli bir ritüel dahilinde yapılan eylem ve bu amaç için çıkılan yolculuk olarak tanımlanmıştır.

Hacılık erken kaynaklarda Latince *peregrinatio* olarak geçer, hacı ise *peregrinus* olarak tanımlanmıştır. İngilizce'de hacı anlamına gelen pilgrim kelimesi buradan türemiştir (Maraval, 2002, s. 63). Kelimenin genellikle kendi amacı için yolculuk yapan kişi ya da yabancıyı tanımladığı kabul edilmiştir ancak geç antik dönemde *peregrinus* yolculuk ya da hacılık için kullanılmamıştır. Smith'e göre terim sıklıkla yabancı adetleri ya da aksanı vurgulamış, yerel kişinin aksine yabancı bir statüyü tanımlamıştır (Smith, 2007, s. 5). Benzer şekilde dördüncü yüzyıl sonunda kutsal topraklara yolculuk yapan İspanyol hacı Egeria, hacılığı *peregrinatio* yerine sıklıkla *orationis causa* ve *orationis gratia* olarak tanımlamıştır (Bitton-Ashkelony, 2005, s. 13). Olasılıkla kelimenin hacı anlamı kazanması orta çağları içeren uzun bir süreçte gerçekleşmiştir.

Hristiyan hacılığının kökeni konusunda araştırmacılar arasında iki güçlü eğilim vardır. Çoğu araştırmacı Hristiyanların, Geç Roma toplumunda Pagan ve Yahudilerde bulunan kutsal yerlere ziyaret ritüelini devam ettirdiğini düşünür. Buna göre Yahudiler de Kudüs tapınağına yıllık olarak ziyaretlerde bulunurlardı. Bu açıdan ilk Hristiyanlardan itibaren kutsal yerlere ziyaret Hristiyan ritüelinde bulunmaktadır. İsa'nın havarilerinden Petrus ve Yuhanna Kudüs Tapınağı'na dua etmek için gitmişlerdir. Benzer şekilde Pavlos'un Kudüs'e dini bir ziyarette bulunduğu Havarilerin İşleri'nden bilinir (Maraval, 2002, s. 64). Öte yandan erken Hristiyan yazarları, kutsal yerlere yapılan ziyaretleri Pagan ya da Yahudi inancı olarak olumsuz yorumlamıştır. Özellikle Origen ve Aleksandriyalı Clemens'te Hristiyanlığı bu inanışlardan ayırma eğilimi vardır. Buna göre kutsal tapınak Hristiyan'ın kendisidir ve belli bir yere kutsallık atfederek, Pagan ve Yahudilerin yaptığı gibi, tanrının kutsallığı sınırlandırılmamalıdır (Maraval, 2002, s. 64). Diğer araştırmacılar Eusebios'a dayanarak hacılığı Helena'nın başlattığı bir fenomen olarak değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla Hristiyan hacılığı Büyük Konstantinos'un kilise barışı politikasından sonra gelişme olanağı bulmuş ve imparatorluğun Hristiyanlaşma sürecinin önemli bir yapı taşı olarak bizzat imparatorluk tarafından desteklenmiştir. Bu açıdan Hristiyan hacılığı imparatorların büyük imar projeleriyle prestijlerini gösteren kamusal vizyonlarından, eski ibadet pratiklerinin Hristiyanlaştırıldığı geniş bir bağlam içerisinde şekillenmiştir.

Hacılık Türleri

Erken dönemde Hristiyan hacılığı, İncil ya da kilise tarafından desteklenmemesine rağmen dördüncü ve yedinci yüzyıllar arasında gelişmiştir. Yazılı kaynaklar kutsal toprakların imparatorlardan yerel idareciye, keşişlerden basit çiftçiye kadar farklı sosyal köken ve çevreden hacıları kendine çektiğini gösterir. Bu hacılar arasında İspanya, Britanya ve Gaul gibi imparatorluk ötesinden gelen aristokratların yanında çeşitli

yerelliklerden gelmiş yoksul ve hasta Hristiyanlar bulunmaktadır. Hacılık geç antik dönem boyunca toplumun bütün tabakalarında yaygın bir fenomen olarak giderek önem kazanmıştır. Bu açıdan farklı sosyal grup tipolojilerine uygun olarak farklı hacılık çeşitleri vardır. Hacılar kendi ihtiyaçlarına göre; şifa bulmak, af dilemek, dokunmak ve görmek, tefekkür etmek ya da ruhsal eğitim almak amacıyla kutsal topraklara ziyaretlerde bulunmuşlardır. Bu durum Bizans metinlerinde hacılık kavramının çok farklı kavramlarla ifade edilmiş olmasının nedeni olarak görünür. Bizans kaynaklarında hacılık sıklıkla saygı ya da hürmet göstermekle tanımlanırken, bazı durumlarda öpmek, kucaklamak ve dokunmak ya da inkübasyona atıfla kalmak şeklinde ifade edilmiştir (Talbot, 2002, s. 61). Bu kavramlar kutsal yer ya da röliğe ilişkin saygı göstermek, dokunarak şifa elde etmek ya da kutsallıktan ilham almak gibi hacı deneyiminin farklı yönlerine vurgu yapmaktadır. Bu açıdan hacılık, hacıların ulaşmak istedikleri amaçların hepsini kapsayan bir niteliğe sahiptir ve bunlar ayrılmaz şekilde hacı deneyiminin bir parçasıdır. Dolayısıyla röliğe saygı göstermek, dua etmek, dokunmak, bir gelecek tasavvuru elde etmek, ruhsal aydınlanma yaşamak ya da şifa bulmak, inanca göre hacı ve kutsallık arasından kurulan ilişkinin doğrudan sonuçlarıdır. Kişi sadece şifa aradığında ya da kariyerinde başarılı olmayı dilediğinde bile röliğe saygı duymak, ona dua etmek ve dokunmak gibi standart bir prosedür izlemektedir.

Geç antik dönemde hac hareketi içerisinde yer alan önemli bir grubu keşişler ve kilise yetkilileri oluşturmuştur. Manastırlarla ilgili kaynaklar, keşişlerin manastır *paideiası* almak için ünlü kutsal kişilerin bulundukları yerlere yolculuklar yaptığını gösterir (Bitton-Ashkelony, 2005, s. 140). Bu kişiler arasında, Palladius, Cassian, Rufinus, Yaşlı Melania, Jerome, Kapadokyalı Basileios ve Nyssalı Gregorios gibi önemli azizler vardır ve geç antik peyzajında keşişlerin eğitim almak için kutsal kişi ve yerlere gitmeleri hacılık fenomeninin önemli bileşenlerinden biridir. Çoğu keşiş kutsal yerleri görmüş, buralarda çeşitli manastır çevrelerinde bir süre kalmış, daha sonra manastır kurucusu olarak aziz olmuştur. Benzer şekilde Egeria, hac yolculuğunda karşılaştığı keşişlerden bahseder. Hatta Kudüs'te tanıştığı diyakoz Martha'yı Selevkiya'daki Aya Tekla tapınağında tekrar görmüştür (Wilkinson, 1981, s. 121) Hikâye aynı zamanda yerel kültürlerin hacılık fenomeninin bir parçası olduğunu gösterir. Bu açıdan çeşitli hacı tipolojilerini bir hacılık türü olarak fenomenin kendisinden ayırmak mümkün olmasa da Hristiyan hacılığı merkezi ve yerel hacılık şeklinde iki ayrı kategori altında incelenebilir.

Merkezi Hacılık

Merkezi hacılığın odak noktası İsa'nın hayatının geçtiği topraklar olan Filistin'dir. Bu nedenle merkezi hacılık İsa'ya şahitlik etmek ya da doğduğu ve öldüğü yerleri görmek için daha çok merak duygusuyla güdülenen bir hacılık şeklidir. Büyük Konstantinos öncesinde Hristiyanların İsa'nın yaşadığı yerlere ziyaretlerde bulunup bulunmadığı belirsizdir ancak Filistin'in bir hac yeri olarak gelişmesi Konstantinos'un Hristiyanlığı kabul ettiği dönem sonrasında başlayan bir fenomen olarak görünür. Eusebios'a göre 326 yılında imparatorun annesi Helena Kutsal Haçı bulmak için Filistin'e ziyarette bulunmuş, kutsal yerler tanımlandıktan sonra bu noktalar kilise ve tapınaklarla çevrelenmiştir. Bu açıdan Helena'nın kutsal topraklara ziyareti Hristiyan hacılığı için model olmuş görünür. İmparatorluğun doğusundan ve batısından farklı uluslardan hacılar, Hristiyan anıtlarıyla süslenmiş kutsal toprakları görmek için gelmiştir. Hacı hareketine ilişkin ilk kayıt Bordoeuxlu anonim bir hacıdan bilinir. Onun 333 yılında kutsal topraklara yaptığı ziyaretin kayıtları hacı rotalarının gelişme aşamasında olduğunu gösterir (Wilkinson, 1981, s. 5).

Konstantinos sonrasında kutsal toprakların imarı, Melania, Paula veya Icelia gibi aralarında zengin leydilerin de bulunduğu aristokratların üstlendiği bir inşa faaliyeti şeklinde gelişmiştir. Bu kişiler çoğu örnekte kutsal noktalar yakınlarında manastır kurucusu olarak rol oynamıştır. Betlehem'de, Kudüs'te Zeytin Dağı'nda özellikle kadın banilerin kurdukları manastırlar erken dönemde hacıların ihtiyaçlarını karşılamıştır.

Kutsal yerlere ilişkin ikinci büyük imar II. Theodosios'un eşi Eudokia tarafından yapılmıştır. Binns, imparatoriçenin yaklaşık 20,480 pound (15 milyon altın sikke) harcadığını söyler (Binns, 1994, s. 68). Eudokia bu dönemde Kudüs'ü ve kutsal noktalarla bağlantılı yerleri anıtlarla süslemiştir. Kutsal toprakların Hristiyanlaştırılmasının tamamlayıcı faaliyeti I. Iustinianus döneminde (527-565) gerçekleştirilmiştir. Bu

dönemde Pagan ve Yahudi tapınakları kapatılmış, Yahudiler, Hristiyanlığın zaferinin bir göstergesi olarak Kudüs'ten tahliye edilmiştir (Limor, 2006, s. 334). Prokopios imparatorun büyük bir inşa faaliyetinin parçası olarak on altı hacı manastırı yaptırdığından bahseder. Buna göre Kudüs ve Jeriko arasında hacıların barınma, yeme, içme ihtiyaçlarını karşılamak için manastırlar yapılmıştır (ODB, 1991, s. 1034). Bu manastırlar Filistin peyzajında hac manastırları olarak önemli bir manastır grubunu oluşturur. Hac yollarıyla bağlantılı olarak hem imparatorluk desteğiyle hem de özel patronajla yapılmış manastırlar özellikle misafirhaneleri sayesinde hacılığı her kesimden Hristiyan'ın yapabildiği bir yolculuk haline getirmiştir (Vikan, 1982, s. 7). Çoğu hac manastırı kutsal noktalara giden yollar üzerinde ortalama 35 km'de bir yolcuların ihtiyaçlarını karşılayan yol tesisi şeklinde kurulmuştur. Bu mesafe aynı zamanda bir hacının atla ya da yürüyerek bir günde kat ettiği mesafeye göre belirlenmiş görünür.² Diğer yandan kutsal yerler başlangıcından beri manastır hareketiyle bağlantılıdır. Farklı uluslardan pek çok keşiş kutsal yerler yakınlarına yerleşmiş ve Hristiyan hayırseverliğinin bir gereği olarak hacıları ağırlamıştır. Hacıların kutsal topraklarda rehberliğini keşişler yapmış ve hacılar için özel liturjiler yürütmüşlerdir. Bu aynı zamanda Filistin manastır panoramasının oldukça kozmopolit karakter kazanmasını sağlamıştır. Benzer şekilde kaynaklar Filistin'e yapılan hac yolculuklarının önemli manastır lideri ya da kutsal kişilere yönelik ziyaretlerle birleştirildiğini gösterir (Limor, 2006, s. 349). Bu tür ziyaretler Hristiyan hacılığının çok katmanlı yapısını işaretleyen özelliklerden biridir.

Yerel Hacılık

Yerel hac merkezlerinin ortaya çıkışı hacılık fenomeninin ikinci gelişmesi olarak işaretlenir. Yerel hacılık İsa'nın yaşamının geçtiği yerlerin kutsanmasından farklı olarak martir ve aziz kültüyle bağlantılıdır. Martir kültü ikinci ve üçüncü yüzyılların zulüm döneminde ortaya çıkan bir olgudur ancak kilise barışı politikası ve Hristiyan hacılığının gelişmesi martir kültürünün yeni bağlamlar kazanmasını sağlamıştır (Patrich, 2006, s. 386). Dördüncü yüzyılda martirlerin anılması Hristiyanlığın kamusal ritüelinde oldukça önemli bir yere sahip olmaya başlamıştır. Yüzyılın sonunda martirlerin yanında azizlerin kültleri de ortaya çıkmıştır. Münzeviler ve önemli piskoposlar kendilerini tanrı yolunda isteyerek şehit eden martirler olarak saygı görmüşlerdir. Bu durum kilise barışı sonrasında martir algısının manastır kurucusu ve önemli kilise liderlerine doğru genişlediğini gösterir. Aziz kültürünün ortaya çıkışı Akdeniz havzası boyunca çok sayıda yerel hac merkezinin gelişmesini beraberinde getirmiştir.

Hacılık fenomeni içerisinde ortaya çıkan yerel kültler, Hristiyanlığın kamusal inşasının önemli bir bileşeni olarak bilinçli başlatılmış görünür. Bu süreç Helena ile başlamış ve devamında martir ve azizler üzerinden ortak bir Hristiyan sosyal belleği ya da kolektif bir anı bilinci yaratılmasına yönelik bir kimlik inşası şeklinde gelişmiştir. Bu açıdan yerel kült merkezleri, azize saygı göstermekten, paganlara karşı Hristiyanlığın zaferine, inanan insanların ruhsal ve fiziksel ihtiyaçlarından yerel ekonomilerin canlandırılmasına kadar oldukça geniş bir bağlama sahiptir. Bu durum beşinci yüzyılda rölik kültürünün yaygınlaşması ya da röliklerin taşınmasıyla, sadece martir ve azizin yaşamıyla ilgili yerlerin değil, röliklerin götürüldüğü her yerin kutsanmasını sağlamıştır. Dolayısıyla geç antik dönemde herhangi bir kilisenin, köyün ya da kentin önemi sahip olduğu röliklere bağlı olmuştur. Bütün kentler rölik sahibi olmaya çalışmış, bu durum bazen çatışmalara yol açmıştır. Suriye'deki Stilit Symeon 459 yılında öldüğünde azizin rölikleri için tartışma çıkmıştır. Antiochia Piskoposu rölikleri istemiş fakat halk kabul etmemiştir. Bunun üzerine piskopos röliklerin alınması için altı yüz askerlik bir ordu göndermiş, azizin bedeni Antiochia'ya getirilmiştir. Benzer şekilde imparator I. Leo azizin röliklerinin başkente getirilmesini istemiş fakat Antiochialılar azizin kentlerini koruduğunu söyleyerek kabul etmemişlerdir (Pena, 1997, s. 129). Bu açıdan röliklere sahip olma isteği tek başına dindarlığa dayalı değildir. Rölikler beraberinde hacıları da getirmiştir. Çoğu yerel merkezin ekonomik ve sosyal gelişimi hacıların gelişine, dolayısıyla röliklere bağlıdır. Azizin onuruna yapılan etkinlikler çeşitli tüccar ve alıcıların bulunduğu ekonomik aktiviteler şeklinde

² Limor'a göre Bordeaux'lu hacı Kudüs'e 5450 km mesafeden 170 günde gelmiştir. Bu hacının günde ortalama 35-50 km yol kat ettiğini gösterir. Bkz. Limor, O. (2006). "Holy Journey": Pilgrimage and Christian Sacred Landscape. *Christians and Christianity in the Holy Land*. Brepols. S. 332-333.

gerçekleşmiştir. Pena'nın tespit ettiği gibi ruhsal fenomen sosyal ve ekonomik fenomene evrilmiştir (Pena, 1997, s. 132). Bu açıdan yerel kültürler geç antik dönem ve Orta Çağ'da ruhsal anlamının dışında bir ekonomik kalkınma modeli olarak önemli bir işlev taşımıştır.

Geç antik dönemde yerel hac merkezleri azizlerin röliklerinin bulunduğu mezar ya da martyrium yapıları şeklinde gelişmiştir. Bu açıdan inancın odağı kutsal kişinin mezarıdır. Mezarda bulunan kemikler ya da çeşitli biçimlerde; elbise parçası, kemik parçası veya azize ait herhangi bir eşyaya kadar değişkenlik gösteren röliklerin iyileştirici ve koruyucu özellikleri olduğu düşünülmüştür. Rölikler inanca göre hastalara şifa vermenin yanında röliğe sahip olan kilise, köy ya da kent için koruyucudur. Erken dönemde Kilikya'da Aya Tekla, Thessalonike'de Aziz Demetrios, Myra'da Aziz Nikolaos, Chonai'de Başmelek Mikhail, Ephesos'ta Aziz Ioannes gibi tüm Akdeniz'de önemli yerel ve bölgesel kült merkezleri ortaya çıkmıştır. Bunların çoğu Orta Çağ'da ortaya çıkan yeni kültürlerin yanında önemlerini korumaya devam etmiştir. Hacılar bu sitelere yardım, koruma ve şifa dilemek için gitmişlerdir.

Hac merkezleri Thessalonike Aziz Demetrios ve Myra Aziz Nikolaos³ örneklerinde olduğu gibi sonraki dönemlerde manastırlara dönüştürülmüştür ya da yerleşimin bir tarafına manastır kurulmuştur. Gelen hacılarla ilgilenmek, ağırlamak, kutsal tapınağı korumak keşişlerin sorumluluğunda olmuştur. Çoğu örnekte kült sahibi aziz manastır çevresinden gelmiştir ve azizin mezarı manastırda bir kurucu mezarı ya da manastır kilisesinin içerisinde mezar şapeli şeklinde hacılığın odak noktasını oluşturmuştur. Bizans sınırları boyunca Orta Çağ'da yeni aziz kültürleri oluşmaya devam etmiştir. Hagiografik kaynaklar yaşarken kutsallığa sahip olmuş azizlerden bahseder. Bu kişiler manastırlar kurmuş ve kendilerine hacı ve mürit çekmiştir. Mougoyianni özellikle Güney İtalya'da hagiografinin belirli toposlar kullanarak yeni kültürler yaratmayı amaçladığını söyler (Mougoyianni, 2018, s. 73). Benzer şekilde Anadolu'da hagiografik kaynaklar Galesionlu Lazaros ya da Latrosli Pavlos gibi Orta Çağ'da azizleşmiş manastır liderlerinin kültleşmesinde önemli rol oynamıştır. Azizlerin manastırları kutsal dağ fenomeni içerisinde önemli hac rotaları olarak görünürler.

Kaynaklara göre Orta Çağ'da hacıları kült merkezlerine çeken en temel sebep tedavi olma isteğidir. Temelde hac siteleri mucize yaratan rölik ya da şifalı su gibi ortak özelliklere sahiptir. Her durumda azizin mezarından ya da mezar odasındaki kandilden alınan yağla gerçekleştirilen tedavi bütün kült merkezlerinde vardır. İnanca göre azizin röliklerine temas etmiş kutsal yağın hasta tarafından kullanılması veya azizin elbise ya da eşyalarına dokunmak yanı sıra inkübasyon şeklinde azizin ya da şifanın rüyada görülmesi tedavinin gerçekleşmesini sağlardı (Foss, 2002, s. 143). Çoğu hacı şifa bulmak için en yakınındaki kült merkezine giderken, bazı hac siteleri; termal kaynakları bulunan Germia, Konstantinopolis'te Theotokos Pege ve Kosmodion, Kilikya Aya Tekla ya da Thessalonike Demetrios gibi iyileştirme merkezleri olarak ünlenmiştir.

Hacılıkta Tedavi

Hristiyanlar hacılık fenomeninin başlangıcından beri kutsal yerlerde şifa aramışlardır. Bu bir taraftan Hristiyanlık öncesinde Asklepios kültüründe görülen doğa üstü iyileştirme kurumunun Hristiyanlıkta devamı olarak görünür. Diğer yandan dönemin algısında çoğu hastalığın şeytanın bedeni ele geçirmesinden kaynaklandığına inanılmış ve azizlerin bu konuda yardımcı olacağı düşünülmüştür. Bu açıdan hacılık kavramı, geç antik dönem ve Orta Çağ'da aynı zamanda bir sağlık kurumu ya da sağlık hizmeti kategorisini oluşturmuştur.

İyileştirmede inanca göre temas ve dokunma zorunludur. Aziz hayattaysa hacılara bizzat dokunarak iyileştirmeyi gerçekleştirmiştir. Çoğu durumda hacılar manastır kilisesinin bulunduğu yerde toplanmış ve aziz tek tek onları kutsamıştır (Mougoyianni, 2018, s. 74). Azizin ölümü sonrası ya da rölikler durumunda gerçekleşen iyileştirmelerde benzer şekilde röliklerle temas ya da bir tür yakınlık kurulmuştur. Ölüm sonrası iyileştirmelerde temelde iki yöntem izlenmiştir; röliklere temas etmiş yağ ve inkübasyon.

³ Myra Nikolaos için bkz. Ötügen, S. Y. (2005). Likya Ortaçağ Araştırmaları ve Demre Aziz Nikolaos Kazısı. *Adalya. Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü*. S. 75.

Kutsal Yağ

Bütün hac merkezlerinde hastalıkların tedavisinde kullanılan ana madde kutsanmış yağdır. Yağ kandil yağı ve mür olarak iki şekilde kullanılmıştır. Kandil yağları azizin mezarının üzerinde yanan kandilden alınan yağlardır ve sıklıkla bedensel sakatlıklar için vücudun yağla ovulması şeklinde kullanılmıştır. Mür ise rölikten alınan bir tür güzel kokulu yağdır. Bu işlem için özellikle beşinci yüzyıldan itibaren lahitlere yapılan özel hazneler kullanılmıştır. Çoğu örnekte lahit kapağında bulunan bir delikten yağ huniyle lahadin içine boşaltılmış, röliklere temas ettikten sonra lahitin altındaki başka bir hazneden şişe ya da seramik kaplara alınmıştır (Hirschfeld, 1992, s. 130). Thessalonike Demetrios'ta olduğu gibi bazı durumlarda suyla karıştırılmıştır (Bakirtzis, 2002, s. 185). Mür yağı özellikle, böbrek taşı, mide rahatsızlıkları, zehirlenme ve ödem gibi iç hastalıkların tedavisinde dıştan ya da içirilerek uygulanmıştır (Talbot, 2002, s. 160).

Hacı yağları hacılar tarafından en fazla taşınan ve dönüşte eve götürülen malzeme olarak görünür. Hacılar seramik ya da cam ampulla veya unguentarium tipi şişelerde bu yağları evlerine götürmüştür. Hacıların getirdikleri yağlar, seyahate çıkmaya uygun olmayan hastalar ya da hacılığa gidemeyen kadınlar için oldukça önemli sağlık eşyası kategorisi oluşturmuştur. Yağ aynı zamanda hacılığa çıkmış fakat kutsal alana girmesi yasak olan kadınların da hem hacı deneyimi yaşamalarını hem de şifa bulmalarını sağlamıştır. Kadınlar hac merkezlerine giremediklerinde yağ ya da kutsal su bir erkek aracı tarafından kendilerine ulaştırılmıştır (Talbot, 2002, s. 161-164).

İnkübasyon

İnkübasyon Hristiyanlıktan çok önce tüm Akdeniz boyunca uygulanan bir tedavi ritüelidir. Antik Yunanistan'da Asklepios, Mısır'da İsis şifa merkezlerinde yaygın olan inkübasyon ritüelinde, hastaların tapınak içinde uyuması ve rüyasında şifacıyla karşılaşması şeklinde tedavinin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır (Csepregi, 2010, s. 60). Antik hacılar iyileşmek için bu ünlü sitelere gider, yıkanır ve özel tütsülenmiş bir odada uyuyarak rüyasında tanrının ziyaretini beklerdi (Anderson, 2012, s. 29). Rüya sonrasında ya ani bir mucize gerçekleşir ya da hasta tedavisi için bir reçete almış olurdu.

Kaynaklar Antik Yunan inkübasyonunda hacı ya da hastaların genellikle belirli bir hazırlık aşamasından geçtiğini gösterir. Ayından üç gün önce seks yapmak, domuz eti yemek ya da dokunmak, keçi eti ve peyniri yasaklanmıştır. Bu yasaklar bölgelere göre değişmekle birlikte inkübasyon günü hacılar beyaz bir elbise giymiş ve başlarına çelenk takmıştır. Ardından hacılar ya tapınak içerisinde bir yerde ya da tapınağa ait uyumak için ayrılmış bir yatakhane yatırmıştır. Uyku sonrasında şükran olarak tanrıya bir hayvan kurban edilmiştir. Antik dönemde inkübasyon ücretli bir tedavi yöntemi olarak görünür. Hacılar bu işlemler için belirli miktar ücret ödemiş ve tapınağa hediyeler sunmuştur.⁴

Hristiyanlıkta inkübasyon beşinci yüzyılda aziz ve rölik kültüyle başlamış görünür. Antik dönemde olduğu gibi Hristiyanlıkta tedavi azizin ya da meleğin rüyada görülmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Antik dönemde inkübasyon sadece Asklepios ve İsis'e ait şifa merkezlerinde bulunmasına rağmen Hristiyanlıkta hacılık fenomeniyle bağlantılı olarak daha geniş bir kült alanı içerisinde uygulanmıştır. Diğer yandan kaynaklar inkübasyonun iyileştirme merkezi olarak ünlenmiş martir doktor, asker aziz ya da baş meleklerle adanmış hacı merkezlerinde uygulanmasının yanında martir doktorlar Cosmas ve Damianos ya da Artemios gibi azizlere adanmış *anargyroi* olarak bilenen tapınakların hastanelerle birlikte yapıldığını gösterir (Anderson, 2012, s. 30-31). Bütün hac merkezlerinde inkübasyon olup olmadığı belirsizdir ancak Aya Tekla, Kosmas ve Damianos, Aziz Demetrios ya da Artemios kült merkezlerinde Hristiyanların inkübasyona girdikleri kaynaklardan bilinir. Bu örneklerde hacıların tedavi olmak amacıyla kilisede uyuduklarına ilişkin kayıtlar vardır. Çoğu örnekte uyuma alanı için özel bir yer tesis edilmemiştir. Benzer

⁴ Antik dönem inkübasyon uygulamaları için bkz. Ehrenheim, V. H. (2011). *Greek Incubation Rituals in Classical and Hellenistic Times*. Stockholm University.

şekilde Hristiyan kült merkezlerinden gelen arkeolojik veriler bu amaçla kullanılmış ayrı bir mimari düzenlemeyi göstermez. Hacılar kilisenin herhangi bir bölümünde uyumuştur. Bazı örneklerde kilise içinde bemada, sol nefte, nartekste, galeride ya da atriumda hacılar uyumuştur.⁵ Rölöklere yakın olması açısından kilisede uyumak hacılar tarafından tercih edilmiş görünür. Suriye'de martir ya da mezar şapelinin üzerinde inkübasyon amaçlı odaların bulunduğu ilişkin kayıtlar vardır (Pena, 1997, s. 147). Mezara yakın uyumak iyileşmek için daha avantajlı görülmüştür. Pratsch çok ağır hastaların sıklıkla azizin mezarına yakın yerleştirildiğini söyler. Bu kişiler genellikle yakınları tarafından getirilen yatalak hastalardır. Hacılar uyumak için yanlarında hasır, şilte, yastık veya bir mat getirmiş ve uygun olan yere yatırılmışlardır. Gece kilise kilitlenmiş ve acil ihtiyaçlar için bir nöbetçi bırakılmıştır (Pratsch, 2013, s. 80).

Kaynaklardan kadın ve erkeklerin ayrı yerlerde uyudukları anlaşılır. Olasılıkla kadınlar için kilisenin galerisi ayrılmıştır. Konstantinopolis'teki Kosmas ve Damianos (Kosmodion) kültüründe geçen bir hikâyede Martha adında bir kadın, kilisenin atriumundaki katekümenler için ayrılmış *katekoumenion* denilen yerde kalmıştır. Ehrenheim'e göre kilisenin atrium ve galerisine aynı zamanda *katechoumenion* denilmiştir. Bu mekanlar naosla karşılaştırıldığında daha az kutsal yerlerdir (Ehrenheim, 2009, s. 259). Kosmodion kilisesi atriumu iki katlıdır ve atriumun portikoları hacılar tarafından inkübasyon için kullanılmıştır. Başkentteki bir diğer iyileştirme merkezi Artemios ya da Vaftizci Yahya Kilisesi'nde erkekler naosun sol nefinde uyumuşlardır. Hırsızlardan korunmak için demir bir kafes içerisinde gece boyunca kilitli kalmışlardır. Kilisenin galerisinde ise zengin bir kadın kendisine özel bir oda almıştır (Ehrenheim, 2009, s. 263).

Hac merkezlerinde kilise içinde uyuma ritüelinin, inkübasyona ayrılmış özel bir mekânda yapılmamış olmasına rağmen yerleşimde ve kilisede bazı mekanlar aynı zamanda inkübasyonla ilişkili görünür. Çoğu hac merkezinde birden fazla kilise vardır. Bu kiliseler genellikle büyük boyutlu, atriumlu ve bazıları çift nartekslidir. Kilisede yer alan mezar yapılarının üst kat ya da yanlarında şapel ve odaların bulunması hac kiliselerinin karakteristik özellikleri olarak görünür. Bu tip bir tasarım hacı hareketini kolaylaştırmanın yanında kaynaklarda inkübasyon yapılan mekanlar olarak geçmektedir. Bazı örneklerde atrium, henüz Hristiyan olmamış ya da Yahudi hastaların inkübasyona girdiği yer olarak görünür. Bazı hastalar hac merkezlerinde aylarca hatta yıllarca kalmıştır. Uzun süre kalan hastaların mezara yakın bulunan odalarda kaldığına ilişkin bilgiler vardır (Pena, 1997, s. 147). Benzer şekilde çoğu hacı sitesinde vaftizhaneler önemli bir yapı kategorisi oluşturmuştur. Genellikle vaftizhanelerin varlığı kişisel adanmaya ilişkin bir arınma isteği ya da ruhun yolculuğunun başlangıcını temsil etmesi şeklinde açıklanmıştır. Diğer yandan hacılıkta vaftiz iyileştirici olduğuna inanılan suyla arınmak gibi tedavi edici bir özelliği de sahiptir. Özellikle termal suyu olan sitelerde vaftizhaneler genellikle şifalı suyla ilişkili olarak inşa edilmiştir (Ristow, 1988, s. 56). Bu durum pratik bir nedenle ilişkili görünmesine rağmen vaftiz suyu hem ruhsal hem de bedensel iyileşmenin başlangıcı için tercih edilmiş olmalıdır.⁶ Dolayısıyla çoğu hastalığın nedeninin şeytanın bedeni ele geçirmesi olarak düşünülmesi hacılıkta vaftizin önemini gösterir. Benzer şekilde Kosmodion kilisesinin vaftizhanesinde her cuma günü bir hacının uyuduğuna ilişkin kayıtlar vardır (Ehrenheim, 2009, s. 259). Suriye'de bulunan hacı manastırlarındaki; Qalp Lozeh, Turmanin, Brad Katedrali ya da Ruweiha gibi ana kiliselerin batı cephelerinin kuzey ve güneyinde karakteristik olarak çok büyük olmayan iki kule yer alır. Araştırmacılar bu kuleleri genellikle Suriye mimarisinin bir özelliği şeklinde değerlendirmiştir. Pena, özellikle hacı kiliselerinde görülen bu mimari özelliğin kadın ve erkekler için ayrı inkübasyon mekanları olabileceğini önerir (Pena, 1997, s. 148).

Hristiyan yerel kült merkezleri Mısır'dan İtalya'ya Bizans toprakları boyunca geniş çeşitliliğe sahip önemli kamu kuruluşları olarak görünür. Yerleşim şeması, mimari ve topografik özellikler ya da azizin kültüyle ilişkin inanışlar farklılık göstermesine rağmen yerel hac tapınakları temelde aynı karakterdedir. Bütün merkezlerde kutsal yağ kullanımı yanı sıra aziz mezarı yanında uyumak şeklinde uygulamalar vardır. Bu merkezlere ait binlerce hacı jetonları, amuletler, ampullalar çok sayıda hacının yerel ve bölgesel düzeyde

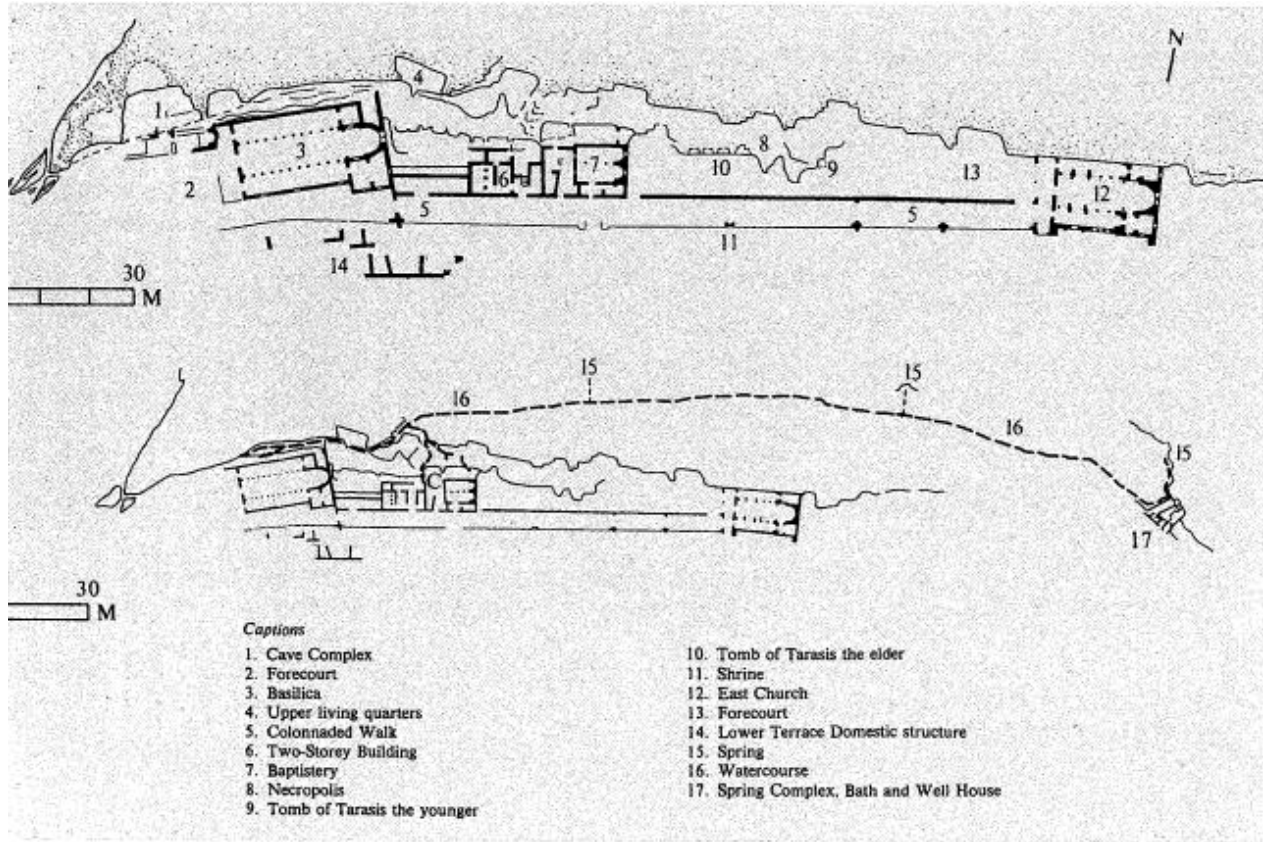
⁵ Bkz. Ehrenheim, V. H. (2009). Identifying incubation areas in Pagan and Early Christian times. (eds. Hallager, E. and Riisager, S.). *Proceedings of the Danish Institute at Athens VI*. Aarhus University Press.

⁶ Eusebios'a göre İmparator Konstantinos hastalığı için kentteki sıcak hamamlara gitmiş, ölümü yaklaştığında vaftiz yani "kurtarıcı banyo" ile arınmaya çalışmıştır. Bkz. Pitarakis, B. (2015). Işık, su ve Acaibü'l Mahlukat, Doğaüstü Şifa Güçleri. (ed. Pitarakis, B.). *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*. Pera Müzesi Yayını. S. 42-64.

kült merkezlerine yolculuklar yaptığını gösterir. İncelememiz açısından Alahan Manastırı, Anadolu'daki erken döneme ait yerel hac merkezlerinden biri olarak görünür. Manastırın mimari kuruluşları ve organizasyonu yerleşimin, hem Hristiyan kutsal alanın yaratılması hem de şifa merkezi fenomeni içerisinde değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır.

Alahan Manastırı

Literatürde Alahan Manastırı olarak geçen Alahan sitesi Mersin iline bağlı Mut ilçesi yani antik Claudiopolis'te, Toros Dağları üzerinde oldukça korunaklı bir lokasyonda yer alır. İyi kazılmış ender Bizans yerleşimlerinden biri olan komplekste batıdan doğuya doğru mağara kilisesi, bazilika, vaftizhane, sütunlu yol ve doğudaki bazilika ana yapıları oluşturur (Şekil 1).

Şekil 1: Alahan Manastırı plan. Kaynak: Gough (1985)

Alahan kazılarını yürüten Michael Gough'a göre yerleşim bir manastırdır ve başlangıcında yapılar, manastırın kurucusu etrafında bir dizi kayaya oyma mağara, birbiriyle ilişkili merdiven ve pasajlarla kurulmuştur (Gough, 1985, s. 12) Gough'un varsayımında yerleşimin en batısında yer alan geniş, iki nefli ayrılmış mağara Alahan'daki ilk ibadet yeridir. Kısa süre sonra keşişler mağaranın doğusuna Koca Kalesi olarak bilinen üç nefli bazilikayı yapmışlardır. Daha sonra manastırın ortasında bir vaftizhane ve en doğuda, literatürde Meryemlik kilisesiyle birlikte ilk kubbeli bazilikalardan biri olarak geçen, doğu bazilikası yapılmıştır. Son inşa evresinde ise batı ve doğu bazilikalarını birbirine bağlayan sütunlu, törensel bir yol yapılmıştır (Gough, 1968, s. 556-563). Benzer şekilde Bakker, manastırın mağara kompleksi olarak başladığını, ikinci aşamada bazilikanın eklendiğini söyler. Üçüncü aşamada ise doğu kilisesi ve vaftizhane yapılmıştır. Sütunlu yol bu iki yapıyı birbirine bağlamıştır. Bunların dışında yerleşimde kuzey terasta hücreler, iki mezar yazıtı, yazıtlardan biri Tarasis'i misafirhane kurucusu olarak adlandırır, yerleşimin batısında misafirhane, batı bazilika ile vaftizhane arasında çeşitli konut yapıları, vaftizhanenin doğusunda ise Tarasis'in mezarı yer alır.

Site araştırmacılar tarafından genellikle beş ve altıncı yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Gough Alahan'ı stilistik olarak Korykos'taki Meryemlik yerleşimine benzerliği açısından İmparator Zeno (474-491) tarafından yaptırıldığını önerir (Gough, 1985, s. 15). Başlangıcında küçük bir keşiş grubu tarafından kurulmuş olan yerleşim, daha sonra imparatorluk desteğiyle hac merkezine dönüşmüş görünür. Elton, yerleşimin erken Bizans dönemine ait olduğunu kabul etmekle birlikte, Zeno tarafından yapıldığı tezine karşı çıkar ve Alahan'ın imparatorluk patronajına ilişkin bir özellik göstermediğini söyler (Elton, 2002, s. 153). Buna göre Alahan dekorasyonları basittir ve tipik geç beşinci ve altıncı yüzyıl İsaüra kiliseleri özelliklerini gösterir (Elton, 2002, s. 155). Hill ise, yazıtta adı geçen Tarasis'i İmparator Zeno'nun gerçek ismi olarak öneren Harrison'un tezinin doğru olması halinde, sitenin imparatorluk tarafından finanse edilmiş olabileceğini söyler (Hill, 1996, s. 69). Diğer yandan, Hild ve Hellenkemper sitenin, Prokopios'un bahsettiği I. Iusitinius döneminde restore edilen Apandnas'taki manastır olabileceğini belirtir. (Hild ve Hellenkemper, 1990, s. 193). Mango'ya göre sitenin Apadnas olması mümkün değildir.⁷ Benzer şekilde Eyice Alahan yerleşiminin Apandnas manastırı olduğuna ilişkin görüşleri spekülasyon olarak değerlendirmiştir (Eyice, 1971, s. 92).

Yerleşim literatürde manastır olarak geçmesine rağmen bu konuda araştırmacılar arasında fikir birliği yoktur. Genellikle yerleşimin geleneksel çevre duvarlı manastır planı göstermemesi, keşiş yaşam alanı ve trapezanın bulunamaması yanı sıra belirgin bir koruyucu azizin tespit edilememesi nedeniyle manastır olmadığına ilişkin görüşler vardır. Hill Alahan yerleşimini manastır olarak değil, hac yolu üzerinde, hacıların ihtiyacını karşılayan dini bir tesis olarak değerlendirir. Buna göre kompleksin büyük bazilikal kiliseleri ve vaftizhanesi, tesisin keşiş olmayan seküler insanlarla ilişkili olarak kurulmuş bir yapı topluluğu olduğunu gösterir (Hill, 1994, s. 141-144). Benzer şekilde Mango, Alahan'ın manastır olmadığını ve bir şifa sitesi olduğunu söyler (Mango, 1991, s. 300).

Alahan Yerleşiminin Analizi

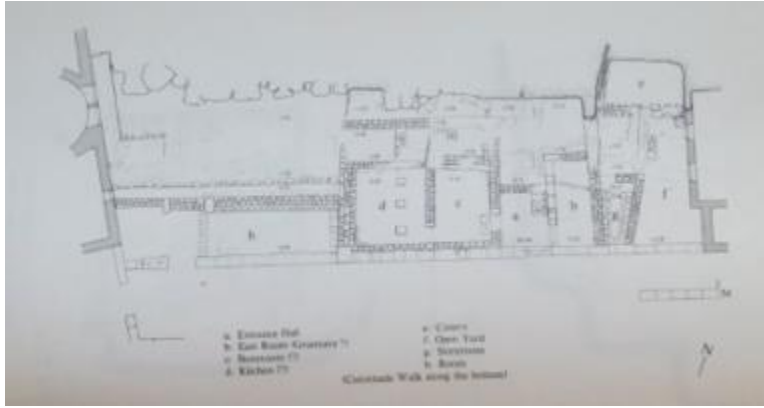
Değerlendirmelerimize göre Alahan yerleşimi, bölgede kutsal bir Pagan yerleşimi üzerine kurulmuş erken münzevi yerleşimlerinden biridir. Bu açıdan yerleşim olasılıkla pagan kutsal yer ya da şifa merkezlerinin Hristiyanlaştırılması fenomeninin bir parçası olarak görünür. Keşişler başlangıçta batıdaki mağara-kiliseyi merkez olarak kullanmış, daha sonra hacı grupları için, mağara kompleksinin doğusuna batı kilisesi ve sonrasında diğer yapılar yapılmıştır. Batı bazilikasının batı kapısı lentosunda bulunan krali bir İsa kabartmasının Evangelist sembolleri yanı sıra baş meleklerle dekore edilmesi, paganlığa karşı Hristiyanlığın zaferini vurgular (Sheehan, 1985, s. 199). Diğer yandan Bizans'ta şifa merkezleri çoğunlukla doktor azizlere ya da baş meleklerle adanmıştır. Bu açıdan portaldaki baş melek figürlerinin hem Hristiyanlığın zaferini hem de sitenin şifa özelliğini tanımlayan görselleştirmeler olduğunu söylemek mümkündür.⁸ Benzer şekilde Mango, Alahan'ın, Germia'daki gibi baş meleklerle adanmış bir şifa merkezi olabileceğini söyler (Mango, 1991, s. 300).⁹ Bu açıdan Alahan, hacı rotası üzerinde bulunan dini bir tesis değil, şifa özelliğine sahip, yerel hac merkezlerinden biri olarak görünür. Aynı zamanda yerleşimin ortasında bulunan vaftizhanenin varlığı, ruhsal arınma ve şifa kültürüyle ilişkili olarak hac merkezlerinin karakteristik özelliklerinden biridir. Diğer yandan batı ve doğu bazilikaları arasında bulunan sütunlu törensel yol, hacı liturjisi için tasarlanmış görünür ve doğrudan doğu bazilikasına ulaşmaktadır. Sheehan'a göre batı kilisesi kamusal, doğu kilisesi ise özel bir kullanıma sahiptir. Cumartesi ve pazar günleri ökaristi batı kilisesinde kutlanırken, bayram kutlamaları doğu kilisesinde yapılmıştır (Sheehan, 1985, s. 216). Bize göre her iki kilise de hacı liturjisi için kullanılmıştır ve keşiş kullanımına yönelik değildir.

⁷ Bkz. Mango, C. (1991). Germia: A Postcrip. *JÖB*. Pp. 297-300.

⁸ Alahan batı kilisesi portal kabartmaları ve şifa kültürü ilişkisi için ayrıca bkz. Ricci, A. (2011). Alahan, *Di Nuovo. Rivista Dell'Istituto Nazionale D'Archeologia E storia Dell'arte*. 66. Pp. 37-48.

⁹ Mango, 1991, s. 300. Diğer yandan yerleşimin kime adandığı belirsizdir. Hild- Hellenkemper sitenin yerel aziz Konona adanmış olabileceğini söylerken (Hild-Hellenkemper, 1990, s. 193) Hill'e göre site Tarasis'e adanmış olmalıdır (Hill, 1996, s. s. 69). Sheehan ise manastırın ününün Tarasis'ten geldiğini söyler ve manastırın genişlemesi onun ünüyle bağlantılıdır (Sheehan, 1985, s. 207-208).

Alahan yerleşiminin manastır olduğuna ilişkin belirsizlikler bulunmasına rağmen sitenin bir lavra yerleşimi olarak başladığı ve daha sonra kanobiona dönüştüğü kazılardan anlaşılır. Dahası Alahan Manastırı'nda münzevi ve kanobit olarak iki keşiş türü bulunmaktadır. Bu açıdan manastır aynı zamanda hibrit bir manastır yerleşimidir.¹⁰ Olasılıkla kuzey teras etrafında, yerleşimin dışında münzeviler, içerde ise kanobit keşişler yaşamıştır. Araştırmacılar genellikle içerde keşiş yaşam alanı olmadığını düşünmüşlerdir ancak batı bazilikası ve vaftizhane arasında çeşitli mekanların yer aldığı bir alan kanobit keşişlerin yaşam alanı olarak görünür (Şekil 2). Bu alana giriş sadece sütunlu yol üzerinden sağlanır ve hacıların kullanımına kapalı olmalıdır. Kazılarda bu mekanların birinde üç adet bıçak ucu bulunmuştur. Bakker'e göre burası mutfaktır ve olasılıkla üst katı manastırın trapezasıdır (Bakker, 1985, s. 134-141). Benzer şekilde alan içerisinde suyun vaftizhaneden sağlandığı bir sarnıç, açık avlu, depo ve tanımlanamayan bazı mekanlar, bu bölümün manastırın dışı kapalı, özel bölümü olduğunu gösterir.

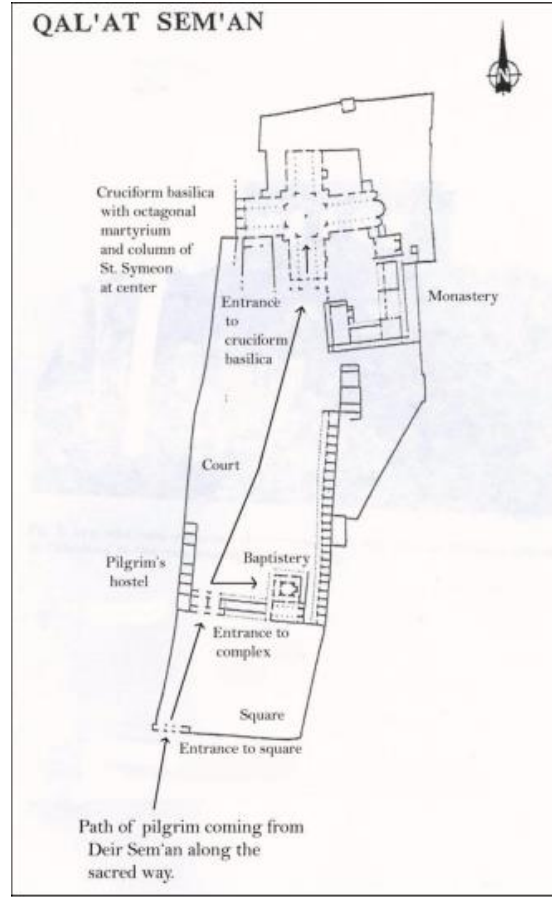

Şekil 2: Keşiş yaşam alanı plan. Kaynak: Bakker (1985)

Alahan Manastırı keşiş alanı, Qal'at Sem'an'daki Stilit Symeon hacı merkezini hatırlatır. Symeon'da bulunan manastır alanı, haç şeklindeki anı kilisesinin doğu ve batı kolları arasında hacı girişine kapalı olarak keşişlere özel bir alan olarak tasarlanmıştır (Şekil 3). Burası trapeza, keşiş yatakhane, mutfak ve depo gibi

¹⁰ Hibrit manastır münzevi ve kanobit keşişlerin aynı manastırda yaşadığı bir manastır modelidir. Modern literatürde hibrit manastırcılık Bizans manastır yaşamında onuncu yüzyılda ortaya çıkan bir fenomen olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme genellikle Latrosli Pavlos'un vitasına dayandırılır. Aziz münzevi ve kanobit keşişleri aynı manastır içerisinde iki gruba bölmüştür. Kanobitler manastırda yatakhane kalırken, münzeviler manastırın farklı bir köşesinde hücrelerde kalmıştır. Benzer şekilde Latos Dağı'ndan gelen arkeolojik veriler, azizin manastırı olan Stylos Manastırı'nda lavra ve kanobion yaşamına ilişkin unsurların birarada olduğu bir mimari şemanın bulunduğunu gösterir (Kirby ve Mercangöz, 1997, s. 67). Hibrit manastırlar onuncu yüzyılda ortaya çıkan bir gelişme olarak düşünülmeye rağmen kaynaklar bu modelin daha eski olduğunu gösterir. Çoğu durumda münzevi ve kanobit yaşamın birleştirilmesi, kanobit yaşamın münzevilik için bir hazırlık evresi olarak görülmesinin sonucu olarak gelişmiştir. Bu birleşimdeki modellerin izlerini Mısır'daki Shenoude manastırlarına kadar izlemek mümkündür. Dördüncü yüzyılda Filistin'de lavra ve kanobionlar arasındaki ilişki daha kurumsal bir organizasyona evrilmiştir. Bu dönemde Euthymios lavrası ve Theoctistus kanobionu arasında iş birliği gelişmiştir. Euthymios acemi keşişleri münzevi yaşam öncesinde Theoctistus'un kanobionuna göndermiştir (Bitton-Ashkeony ve Kofsky, 2006, s. 273). Benzer bir model beşinci yüzyılda Sabas ile Theodosios manastırları arasında uygulanmıştır (Hirschfeld, 1992, s. 12). Likyalı Gerasimos Yahudiye Çölü'nün üst kesimlerinde yeni bir lavra modeli kurmuştur. Onun modelinde lavra hücreleri merkezde bulunan bir kanobionu çevrelemiştir. Kanobionda lavra yerleşiminin hizmet ve işlevleri merkezleştirilmiş, kanobion acemilerin eğitim yeri olarak işlev üstlenmiştir (Hirschfeld, 1992, s. 13; Bitton-Ashkelony ve Kofsky, 2006, s. 273). Benzer şekilde Palmer, Tellalı Yahya ve başka tarihsel kaynaklarla birlikte Tur Abdin'deki kanobit manastırlarda kanobit ve lavroitlerin bir arada yaşadığını söyler (Palmer, 1990, s. 87.). Alahan'da bulunan mimari şema, kuzey terasta bulunan mağara ya da kayay oyma hücrelerde münzevilerin, yerleşim içinde batı kilise ve vaftizhane arasında bulunan bölümde kanobit keşişlerin bulunduğunu gösterir. Farklı olarak Alahan Manastırı'nın hibritleşmesi yerleşimin hac sitesi olarak gelişmesi sonrasında ortaya çıkmış olmalıdır.

mekanların bulunduğu yerleşim içinde ayrı bir bölümdür. Keşişlerin kullandığı kilise yine bu alan içerisinde yer alır ve hacı kullanımına kapalıdır.

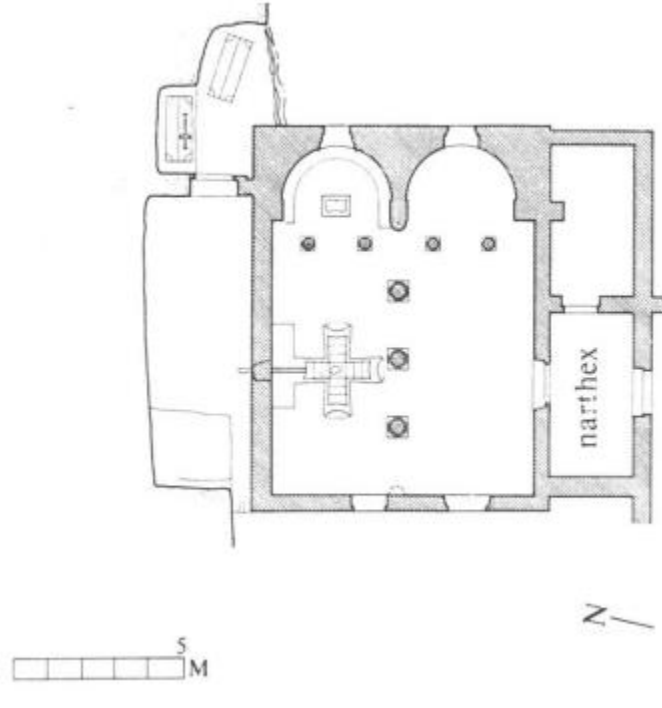

Şekil 3: Qal'at Sem'an Symeon Manastırı. Kaynak: Boero (2015)

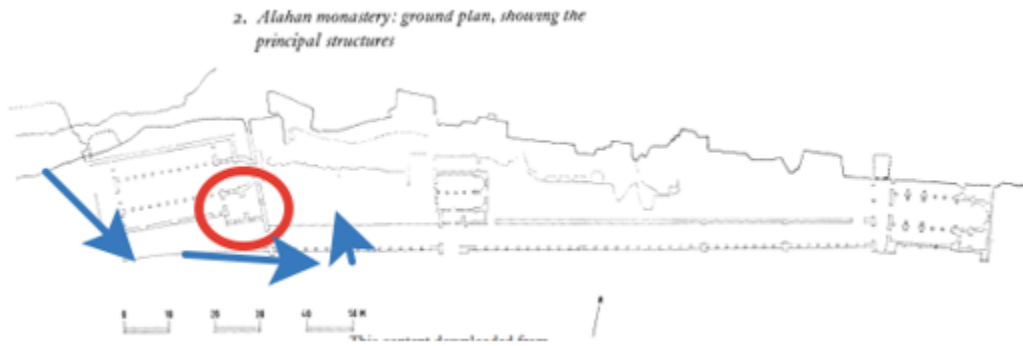
Şekil 4: Qal'at Sem'an Symeon Manastırı plan detay. Kaynak: Boero (2015)

Suriye’de bulunan hac manastırlarında genellikle keşişlerin günlük yaşamını hacılardan izole etmek, planlamanın bir özelliği olarak görünür. Çoğu örnekte keşiş alanı yerleşimin ayrı bir noktasına yerleştirilmiştir. Benzer şekilde Symeon kutsal alanına hacılar sütunlu törensel bir yol aracılığıyla gelmişlerdir. Dahası manastır yerleşimleri içerisinde portikli mekanlar ya da yapıları birbirine bağlayan sütunlu yollar Suriye hac manastırlarında sıkça görülen bir özelliktir. Bu açıdan Alahan Manastırı ile Suriye manastırcılığının yanı sıra Symeon manastırını yaptırdığı düşünülen İmparator Zeno arasında bazı analogiler kurulabilir. Öte yandan Alahan’daki keşiş alanında ibadet yapısının varlığı belirsizdir. Yerleşimdeki bazilikalar ise hacı kullanımına rezerve edilmiş kiliselerdir. Bunlardan biri, olasılıkla batı bazilikası, inkübasyon için kullanılmış olabilir. Bize göre batıdaki mağara kompleksi münzevi ve kanobit keşişler için merkez olmaya devam etmiştir. Mağara kilise aynı zamanda hafta sonları münzevilerin de ayine katıldığı manastır kilisesi olmalıdır ve yerleşimin asketik karakterini gösterir. Buna bir kanıt vaftizhanenin planı gösterilebilir (Şekil 5): Hacı merkezlerinde özellikle Suriye geleneğinde vaftizhane planları kutsal alanı vurgular şekilde tasarlanmıştır. Alahan vaftizhanesi plan olarak iki nefli planlanmış, kuzey nefte hac şeklinde vaftiz havuzu yerleştirilmiştir. Mağara kilise benzer şekilde kısmen oyularak iki nefli düzenlenmiştir (Bakker, 1985, s. 77). Bu açıdan vaftizhane sitenin kutsal odağı olan mağara kiliseyi vurguluyor olabilir.

Şekil 5: Vaftizhane planı. Kaynak: Bakker (1985)

Batı bazilikasının güney doğusunda yer alan pastophorium hücresi olasılıkla bir mezar ya da rölik odasıdır. Manastırın kurucusu ya da kutsal kişi buraya gömülmüştür. Bu durumda keşişler, mağara kilisedeki ibadet sonrası sütunlu yoldan dualarla bu mezar odasının yanından geçerek, ritüel yemek için keşiş alanına dönmüşlerdir (Şekil 6).

Şekil 6: Yerleşim planı. Kaynak: Gough (1968) [İşaretler yazara ait]

Sonuç

Alahan yerleşimi Anadolu'daki erken dönem hac manastırlarından biridir. Manastır temelinde Pagan bir şifa sitesi üzerine münzevi yerleşimi olarak başlamış ve hac merkezi olarak gelişmiştir. Manastır, değerlendirmelerimize göre münzevi ve kanobit olarak iki keşiş tipinin bağlı olduğu hibrit bir manastırdır. Manastırın hibritleşmesi olasılıkla yerleşimin hac merkezi olarak inşa edilmesi sürecinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle hibritlik aynı zamanda yerleşimin geleneksel kanobitik modelden farklı tasarlanmasına yol açmış görünür. Buna rağmen yerleşimin merkezinde manastırın kanobitik çekirdeği bulunmaktadır. Burada

kanobit keşişler kendi özel alanlarına sahip olmuş ve siteye gelen hacılarla ilgilenmişlerdir. Münzeviler ise terasta ve çevrede bulunan mağaralarda yerleşik yaşamıştır. Bunun dışında yerleşim, iki kilisesi, vaftizhanesi, törensel yolu ve misafirhanesi ile bir hac merkezi olarak bütün gerekli unsurlara sahip görünür. Çoğu hac manastırında olduğu gibi, Alahan'da birden fazla kilise vardır. Bu kiliseler, benzer şekilde hac gruplarının hareketine olanak sağlayan büyük kiliselerdir ve kalabalıkların giriş-çıkışlarını kolaylaştırmak için birden fazla kapısı vardır. Dolayısıyla Alahan sitesi bazı açılardan Suriye manastırcılığıyla şematik benzerlikler gösteren ama aynı zamanda kendi özgünlüğüne sahip bir hac manastırındır. Diğer yandan manastırın imparatorluk patronajıyla yapılıp yapılmadığı belirsizdir. Mağara kompleksi ilk keşiş yerleşimlerinin merkezini oluşturken, batı bazilikası manastırın hac merkezi olarak geliştiğini kanıtlar. Olasılıkla batı bazilikası ve misafirhane birbirlerine yakın tarihlerde yapılmıştır. Vaftizhane, törensel yol ve doğu kilisesi ise sonraki inşa evresine aittir. Bu açıdan eğer Zeno ya da herhangi bir imparator ile ilişkili bir patronaj varsa, bu manastırın üçüncü gelişme döneminde gerçekleştirilmiş olmalıdır. Olasılıkla manastır liturjisi batı bazilikasının yapılmasından sonra değişmiş, kanobitik keşişler mağara kilise, rölik odası ve keşiş alanı arasında hareket oluşturan bir ibadet rutini izlemişlerdir. Vaftizhane, sütunlu yol ve doğu bazilikasının yapılması sonrasında bu törensel rutin değişmeden devam etmiş ancak yeni yapılar için boş alan gereksinimi vaftizhanenin yerleşimin ortasına yerleştirildiği bir tasarıma yol açmıştır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezinden (AKMED) doktora proje bursu aldığını beyan etmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.
Teşekkür:	Hocam Prof. Dr. Sema Doğan ve değerli katkılarından dolayı AKMED yetkililerine teşekkür ederim.

Kaynakça

- Anderson, M. A. (2012). *Hospitals, hospices and shelters for the poor in late antiquity*. [Doktora tezi]. Yale University, Faculty of the Graduate School.
- Bakirtzis, C. (2002). Pilgrimage to Thessalonike: The tomb of St. Demetrios. *Dumbarton Oaks Papers*, 56. Dumbarton Oaks: Trustees for Harvard University.
- Bakker, G. (1985). The Buildings at Alahan. *Alahan An Early Christian Monastery in Southern Turkey*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Binns, J. (1994). *Ascetics and ambassadors of Christ. The monasteries of Palestine 314-631*. Oxford: Oxford University Press.
- Bitton-Ashkelony, B. (2005). *Encountering the sacred. The debate on Christian pilgrimage in late antiquity*. California: University of California Press.
- Boero, D. (2015). *Symeon and making of the stylite: The construction of sanctity in late antique Syria*. [Doktora tezi]. The University of Southern California. Department of Classics.
- Csepregi, I. (2010). The theological other: Religious and narrative identity in fifth to seventh century Byzantine miracle collections. A. Marinkovic ve T. Vedris (Yay. haz.), *Bibliotheca Hagiotheca* içinde.
- Ehrenheim, V. H. (2009). Identifying incubation areas in Pagan and Early Christian times. E. Hallager ve S. Riisager (Yay. haz.), *Proceedings of the Danish Institute at Athens VI* içinde (ss. 237-276). Aarhus: Aarhus University Press.
- Ehrenheim, V. H. (2011). *Greek incubation rituals in Classical and Hellenistic Times*. Stockholm: Stockholm University.
- Elton, H. (2002). Alahan and Zeno. *Anatolian studies*. 52. BIAA, 53-157
- Eyice, S. (1971). *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman çevresinde arkeolojik incelemeler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Foss, C. (2002). Pilgrimage in medieval Asia Minor. *Dumbarton Oaks papers* 56. Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University.
- Gough, M. (1968). Alahan monastery: A masterpiece of early Christian architecture. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. The Metropolitan Museum of Art. Vol. 10.
- Gough, M. (1985). Alahan monastery and its settings in the Isauran country side. *Alahan An Early Christian Monastery in Southern Turkey*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies.

- Hild, F. and Hellenkemper, H. (1990). Kilikien und Isaurien. Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Denkschriften. TIB 5.
- Hill, S. (1994). When is a monastery not a monastery? M. Mullet ve A. Kirby (Yay. haz.), *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism. Papers of the third Belfast Byzantine International Colloquium 1-4 May 1992* içinde.
- Hill, S. (1996). The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria. A. Bryer ve J. Haldon (Yay. haz.), *Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs. Vol. 1* içinde. Variorum.
- Hirschfeld, Y. (1992). *The Judean desert monasteries in the Byzantine period*. Connecticut: Yale University Press.
- Kirby, A. ve Mercangöz, Z. (1997). The monasteries of Mt Latros and Their architectural development. A. Kirby (Yay. haz.), *Work and worship at the Theotokos Evergetis* içinde (ss. 51-77). Belfast Byzantine Texts and Translations 62.
- Limor, O. (2006). "Holy Journey": Pilgrimage and Christian sacred landscape. *Christians and Christianity in the Holy Land*. Brepols.
- Mango, C. (1991). Germia: A postscript. *JÖB*, 297-300.
- Maraval, P. (2002). The earliest of Christian pilgrimage in the Near East (before the 7th Century) *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 56. Dumbarton Oaks: Trustees for Harvard University.
- Mougoyianni, P. (2018). Pilgrimage and Greek identity in Byzantine and Norman Southern Italy (9th-12th Century). I. Eichner (Yay. haz.), *Für Seelenheil und Lebensglück. Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln* içinde. Byzanz zwischen Orient und Okzident.
- Ötügen, S. Y. (2005). Likya Ortaçağ Araştırmaları ve Demre Aziz Nikolaos Kazısı. *Adalya. Suna-İnan Kırar Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü*.
- Palmer, A. (1990). *Monk and mason on the Tigris frontier. The early history of Tur' Abdin*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Patrich, J. (2006). Early Christian Churches in the Holy Land. O. Limor ve G. G. Strumza (Yay. haz.), *Christians and Christianity in the Holy Land* içinde (ss. 351-392). Brepols.
- Pena, I. (1997). *The Christian art of Byzantine Syria*. Londra: Garnet Publishing.
- Pratsch, T. (2013). "... erwachte und war geheilt": Inkubationsdarstellungen in byzantinischen Heiligenviten. *ZAC* 17. De Gruyter.
- Ricci, A. Alahan, Di Nuovo. *Rivista Dell'Istituto Nazionale D'Archelogia E storia Dell'arte*. 66, 37-48.
- Ristow, V. S. (1988). Frühchristliche Babtisterien. *Jahrbuch Fur Antike Und Christentum* 27. aschendorffsche Verlagsbuchhandlung Munster Westfalen.
- Sheehan, M. M. (1985). Religious life and monastic organization at Alahan. *Alahan An Early Christian Monastery in Sourthern Turkey*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Smith, A. J. (2007). "My Lord's Native Land": Mapping the Christian Holy Land. *Church History*. Vol. 76. Cambridge University Press.
- Talbot, A-M. (2002). Introduction. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol.56. Dumbarton Oaks: Trustees for Harvard University.
- Talbot, A-M. (2002). Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts. *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 56. Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University.
- Verzone, P. (1956). *Un monumento dell'arte tardo-romana in Isauria: Alahan Monastir*. Viglono.
- Vikan, G. (1982). *Early Byzantine Pilgrimage Art*. Dumbarton Oaks: Trustees for Harvard University.
- Wilkinson, J. (1981). *Egeria's Travels to Holy Land*. Ariel Publishing.

Teknoloji Toplumunda Değişen Üretim Sürecinin Postmodern Hollywood Film Örnekleri Üzerinden Görsel Analizi

Visual Analysis of The Changing Nature of Production Process in Technology Society Through Postmodern Hollywood Movie Examples

Selen KOÇAK*

Öz

Bu çalışmada, bilgisayarlaşmaya, robot teknolojisine ve yapay zekâya dayanan enformasyon teknolojilerinin geliştiği teknoloji toplumunda değişen üretim sürecinin istihdam üzerindeki etkileri sinemadaki temsilleri üzerinden ele alınmıştır. Sinema işlenen konu açısından toplumda bir yansıma bulmaktadır. Bu bağlamda, sinema toplumu kimi zaman bir değişime hazırlamakta kimi zaman bir tepki oluşturmaktadır. Bu çalışmada bir kısmı üretim sürecinde gerçekleşmiş bir kısmının ise gelecek dönemde gerçekleşmesi beklenen değişimlerin postmodern sinemada nasıl temsil edildiğini ortaya koymak amaçlanmıştır. Nitel yöntemin kullanıldığı bu çalışmada 100 postmodern Hollywood filmi görsel analiz evreni olarak seçilmiştir. Bu filmler arasından teknoloji ile birlikte değişen üretim sürecine ilişkin temsiller içeren üç postmodern Hollywood filmi olan Westworld, Blade Runner, Blade Runner 2049 analiz birimi olarak belirlenmiştir. Elde edilen bulgular üzerinden filmlerde özellikle robotlaşmanın üretim sürecindeki etkisinin yoğunlaştığı ve filmlerin postfordizmin gerçekleşmiş ve gerçekleşmemiş temel iddialarını senaryoya taşıdıkları saptanmıştır. Üretim sürecinin birçok alanına robotların dahil olması, artan işsizlik ve esnek çalışma yaşamı ile postmodern toplumlarda özellikle ucuz işçi olarak çalışan göçmenlerin ve çocuk işçilerin daha fazla talep görmesi ve kayıt dışı çalışmanın artması temaları belirgin olarak vurgulanmıştır. Tüm sonuçlar görsel olarak değerlendirildiğinde ise, sinemanın geleceğin toplumuna ilişkin bir hipergerçeklik inşa ettiği ve bu inşayı kitlelere sunarak adeta geleceğin bir öngörümünü yaptığı görülmüştür.

Anahtar sözcükler: Postfordist üretim süreci, istihdam, teknoloji, taşeronlaşma, göçmen emeği, sinema, görsel analiz.

Abstract

This study discusses the effects of the changing nature of production process on employment in technology society where information technologies based on computerization, robot technology and artificial intelligence are developed. The study uses movies to conduct the analyses. In terms of the subject under discussion, cinema finds a reflection in society. In this context, cinema sometimes prepares the society for a change and induces a reaction. This study attempts to reveal how the changes, some of which take place in the production process and others which are expected to take place in the future, are represented in postmodern cinema. Using a qualitative research approach, 100 postmodern Hollywood movies were chosen as the population of visual analysis. Specifically, Westworld, Blade Runner, and Blade

* Arş. Gör. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: selenn.kocakk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3331-7755

Runner 2049 were selected as the unit of analysis. These three postmodern Hollywood movies contain representations of the production process that changes with technology. The study found that the effect of robotization in the production process intensified and the movies represented the realized and unrealized basic claims of post-fordism in the script. Analysis found emphasis on several themes in the movies. These include inclusion of robots in many areas of the production process, increasing unemployment and flexible working life, and the increasing demand for child workers, especially immigrants who are employed as cheap workers in postmodern societies, and the increase in unregistered workers. Visual analysis also found that the cinema constructed a hyperreality regarding the society of the future and presented this construction to the masses as a preview of the future.

Keywords: Post-Fordist production process, employment, technology, subcontracting, migrant labor, cinema, visual analysis.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca toplumlar değişmiş, dönüşmüş ve çeşitli aşamalardan geçmişlerdir. Tarihsel süreç içerisinde özellikle bilimsel gelişmeler ve teknolojinin gelişimiyle birlikte tarım toplumu yerini modernitenin egemen olduğu sanayi toplumlarına bırakmış, sonrasında enformasyon devriminin gerçekleşmesiyle birlikte yepyeni bir dönem olan postmodernitenin ve yeni bir toplum tipi olan teknoloji toplumunun önü açılmıştır. Toplum tipindeki bu değişim ve dönüşüm elbette üretim sürecinden bağımsız olmamış, toplumlar değerlerinin dönüştüğü postmodern bir çağda yaşarken, üretim sürecinde de gelişen teknoloji paralelinde fordizm yerini, postfordizme bırakmak zorunda kalmıştır. Bu noktada üretim sürecindeki dönüştürücü güç bilgisayarlaşmaya, yapay zekâya ve robot teknolojisine dayalı olarak gelişmiş; şirketler hayatta kalabilmek ve verimliliklerini artırabilmek için üretim süreçlerini bu gelişmeler üzerinden yapılandırmışlardır. Bu kapsamda özellikle robot teknolojisinin gelişmesi ile insan işgücünün yerini robotlar almış ve çalışanlar esnek çalışma koşulları altında kimi zaman farklı görev konumlarında, taşeron işletmelerde, bir anlamda postmodern dönemin akışkanlığına paralel olarak geçici işlerde, zor koşullarda düşük ücretlerle çalışmışlardır.

Toplumlar bu şekilde değişip dönüşürken, nasıl ki üretim sürecinin dahil olduğu ekonomi kurumu bu değişim ve dönüşümden etkilenmekte ise toplumsal yapının başka bir kurumu olan sanatın da bundan etkilenmemesi söz konusu olamaz. Zira postmodern hareketin sanatsal bir akım olarak mimari alanda başladığını düşündüğümüzde, sanatın hem dönüşümü başlatan hem de dönüşümden etkilenen döngüsel bir yapısı olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada yedinci sanat olarak ifade edilen sinema da postmodern ve postfordist dönüşümlerden etkilenerek, içeriğinde barındırdığı temsil özelliği sayesinde bu değişim ve dönüşümleri yansıtabilmiş, hatta öngörü boyutuna sahip olması (Kellner, 2013) bakımından da içinde bulunduğu toplumsal gerçekliğin bir adım ötesine geçerek, mevcut koşullar üzerinden geleceğin toplumuna ilişkin bir bakış açısı sunabilmiştir. Bu bağlamda bu çalışmada da teknoloji toplumunda değişen üretim süreci üç postmodern Hollywood filmi (Westworld, Blade Runner, Blade Runner 2049) üzerinden görsel analiz yöntemi ile incelenmektedir.

Sinema alanında yapılan çalışmalar genellikle sinematografi üzerinden ele alınmaktadır. Bu çalışmada ise sinema sosyolojik bir veri kaynağı olarak ele alınmış ve kuramsal bir perspektiften hareket edilerek, postfordizme ilişkin teorik açıklamalara yer verilmiştir. Filmlerden elde edilen bulgular da bu teorik açıklamalar aracılığıyla yorumlanmıştır. Ayrıca filmlerden elde edilen bulgular üzerinden filmlerin geleceğin toplumuna ilişkin verdikleri ipuçları yakalanmaya çalışılmış ve ipuçları güncel gelişmeler ile örneklendirilmiştir. Bu bağlamda bu çalışmada sinemanın özellikle postfordist üretim süreci ekseninde temsil özelliği üzerinden sosyolojik boyutu vurgulanmaya çalışılmıştır.

Teknoloji Toplumunda Değişen Üretim Süreci: Postfordizm

Teknolojik gelişme sosyal değişimi başlatan en dinamik öğelerden biri olarak (Şaylan, 2016, 104) tarihsel süreç içerisinde öncelikle sanayi devrimi ile birlikte tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişte, sonrasında özellikle bilgisayar ve dijitalleşme teknolojilerine dayalı teknoloji toplumuna geçişte temel mekanizma olmuştur (Bell, 1999; Castells, 2013; Masuda, 2008; Toffler, 1981). Toplumları dönüştürücü bir güce sahip olan teknolojinin, üretim sistemi üzerinde etkili olmaması ise olanaksızdır. Teknoloji farklı

endüstrileri, işleri ve örgütleri dönüştürmüş, onların farklı şekil ve hızlarla yeniden yapılanmasını sağlamıştır. Bu yeniden yapılanma sürecinde ekonomideki küçük ölçekli faaliyetlerden tutun da şirketlerin örgütlenme biçimlerine kadar bir değişim ve dönüşüm başlamış, bu değişim ve dönüşüm, yeni teknolojinin emek gücünde kullanılmasını sağlayacak yöndeki düzenlemeleri zorunlu kılmıştır (Arthur, 2011, s. 172; Belek, 2010, s. 17). Bu değişim ve dönüşümün temel amacı ise kapitalist şirketlerin verimlilik ve büyüme güdüsüne dayanmaktadır. Bu noktada verimlilik ve büyümenin kaynağı enformasyon teknolojilerinde bulunmuştur (Castells, 2013, s. 279).

Sanayileşmiş Batı Dünyasında görülen teknolojik gelişmelerle İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'lerin başlarına kadar hâkim olan, Henry Ford'un öncülüğünü yaptığı Fordizm adı verilen seri üretim sistemleri (Brenner ve Keil, 2013, s. 3; Murray, 1995, s. 47) teknolojiye gelişmelere ayak uyduramayınca üretim sürecinde çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar giderek büyüyüp, üretim sürecinde bir kriz ortamı oluşturunca, şirketler varlıklarını devam ettirebilmek için üretim sürecinde yeni teknolojik değişimlere dayalı bir yapılanmaya giderek fordist üretim sürecinden postfordist üretim sürecine geçmişlerdir. Postfordist üretim süreci kapsamında şirketler, teknolojik değişim, otomasyona geçme, yeni ürünler, alt piyasalar arama, emek üzerinde denetimin daha kolay olduğu coğrafi bölgelere kayma, sermayenin devir hızını artırma gibi stratejiler uygulamaya başlamışlardır (Harvey, 2014, s. 164, 168). Bu stratejiler üretim sürecinde ve piyasalarda esnekliğe dayalı yeni bir yapılanma inşa etmiştir. Bu eksenle enformasyon teknolojilerinin gelişiminin en işlevsel sonuçlarından biri olarak robotlaşma, üretim sisteminin önemli aktörlerinden biri haline gelmiş, üretim sürecinde ise taşeron ağların hâkim olduğu hatta enformel ve kayıt dışı üretime dayalı bir mekanizma olmuştur. Genel anlamda esneklik adı verilen bu süreç ve mekanizma, temelde şirketlerin verimliliklerinin ve buna bağlı olarak kâr oranlarının artmasına yöneliktir. Bu bağlamda esnekleşme kapitalistlerin daha güçlü olduğu radikal bir kapitalistleşme döneminin önünü açmıştır.

Esneklik

Fordist üretim sürecinde yaşanan sorunların en önemli nedeni kapitalist üretim sürecindeki ve piyasaların istikrarlı büyüme varsayımındaki katılıktır. Emek süreçleri ve işgücü piyasalarındaki esneklik ise fordizmin katılıklarıyla bir çatışma içindedir. Bu çatışma ise işgücü piyasalarında radikal bir yeniden yapılanma dönemini getirmiştir (Harvey, 2014, s. 170). İşgücü piyasalarında yeniden bir yapılanma başlatan esnekliğin birtakım özellikleri bulunmaktadır. Öncelikle esneklikle birlikte işgücü piyasalarında yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri temelli bir üretim ve örgütlenme biçimi başlamıştır. Üretim ve örgütlenme biçimindeki bu teknolojik değişim fordist üretimin temelinde yer alan seri üretimin sona ermesi değil, aksine, üretimin yeni bir teknolojik düzen kapsamında yapılmasıdır. Bu yeni teknolojik düzen doğrultusunda işgücünde kitlesel bir tasfiyeye idilerek, toplumsal bir marjinalleşme süreci başlamış, iş ve ücretler arasındaki ilişkiler parçalanmıştır. İkinci olarak enformasyon ve iletişim teknolojileri temelinde değişen bir işgücüne dayalı hizmet sektörü güçlenirken; üçüncü olarak, hizmetler ve tarım daha fazla sanayileşerek yeni bir kapitalizasyon baskısı oluşturmuştur. Bu durum sosyal hareketliliğin artarak, aile ilişkilerinin parçalanmasına neden olmuştur. Dördüncü olarak teknolojik gelişme paralelinde üretim sürecinde görülen verimlilik artışı ile kitlelerin gelirleri birbirinden ayrılmış, bu eksenle gelirlerde ve tüketici modellerinde farklılıklar ortaya çıkmıştır. Böylece ücretler ve iş arasındaki ilişki parçalanmıştır (Esser ve Hirsch, 2000, s. 76-77).

Bu değişimlere bağlı olarak, uluslararası sanayi ve finans sermayesi arasındaki ilişki yeniden yapılandırılarak, gelişmiş üretim teknolojisi temelinde pazara yakın ve yenilikçi küçük işletmeler ön plana çıkmıştır. Bu kapsamda ileri teknoloji sektöründe ve ekonominin marjinal bölgeleri arasındaki sınırlar bulanıklaşmış, ücretli işçiler daha fazla kategoriye bölünerek, kitlesel işsizlik ortaya çıkmıştır (Esser ve Hirsch, 2000, s. 78). Bu bağlamda enformasyon teknolojilerine dayalı olarak gelişen esneklik, fordist üretim sürecinden postfordist üretim sürecine geçişte ve postfordist sürecin işleyişinde dönüştürücü bir mekanizma olmuştur. Bu mekanizmanın işleyişinde ise robotlaşma daha açık bir ifadeyle robotların işgücü olarak kullanılması postfordist üretim sürecinde şirketlerin ayakta kalabilmek ve verimliliklerini arttırabilmek adına kullandığı yöntemlerden biri olmuştur.

Robotların İşgücü Olarak Kullanılması

Postfordist üretim sürecini başlatan esneklik şirketler açısından ayakta kalmanın ve verimliliğin bir yolu olarak görülürken, diğer taraftan çalışanlar için birtakım sorunlara yol açmıştır. Bunların başında enformasyon teknolojisi devriminin bir sonucu olarak mavi ve beyaz yakalı emeğin daralması gelmektedir. Daha açık bir ifadeyle, enformatiğin, bilgisayarlaşmanın, otomasyonun ve robotlaşmanın yaygınlaşması hizmet sektöründeki emek istihdamının daralmasına neden olmuştur (Şaylan, 2016, s. 196). Ancak bu sorunların kökeni özellikle fordist üretim sürecinden postfordist üretim sürecine geçişe neden olan sorunların patlak verdiği 1970’li yıllara kadar dayanmaktadır. Bu bağlamda işgücünün robotlaşmasına ilişkin süreci 1970’li yıllardan itibaren ele alıp, 10’ar yıllık zaman dilimlerinde incelemek sürecin anlaşılması açısından çok daha verimlidir.

1973 yılında yaşanan petrol kriziyle birlikte işsizlik yüksek seviyelere çıkmış, enflasyonun yükselmesi, üretkenliği, teknolojiyi ve inovasyonları sekteye uğratmıştır. 1980’lerde enformasyon teknolojilerinin odak noktası haline gelmesiyle birlikte, bilgisayara dayalı inovasyonlar hızlanmıştır, ancak bu gelişmelerin çalışanlar üzerindeki etkisi önceki dönemlere göre daha farklı olmuştur. Bilgisayarlaşma ile belirli özelliklere sahip çalışanların değeri artarken, daha düşük özelliklere sahip çalışanların değeri azalmış, hatta bazı işler ortadan kalkmıştır. 1990’larda ise enformasyon teknolojisi daha da gelişerek başta bilgisayar sektöründe olmak üzere pek çok yeni iş alanı yaratılmıştır. Ancak 1990-91 yılları arasındaki ekonomik duraklama ile birlikte iyi kalite, orta seviye işlerini kaybeden çalışanlar yeni işlere girmekte zorlanınca tekrar işsizliğin başladığı bir döneme girilmiş ve buna bağlı olarak istihdam piyasasında kutuplaşma artmıştır. 2000’li yıllara gelindiğinde ise enformasyon teknolojileri hızla gelişmeye devam etmiş, şirketlerin gelişen teknolojiye dayalı inovasyonları sistemlerine entegre etmesi ise, 1990’larda yaratılan yeni işlerin otomasyona devredilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda gelişen enformasyon teknolojileriyle birlikte, bilgisayarlar ve makineler çalışanların değerini artırmak yerine, onları işsiz bırakmaya başlamıştır (Ford, 2019, s. 73-74).

Özellikle bilgisayarlaşmaya bağlı olarak gelişen makine teknolojisinin çalışanların işlerini ellerinden almasındaki en önemli gerekçelerden biri şirketlerin kâr oranlarını artırma isteğidir. Belek (2010, s. 113-114)’e göre, kâr oranlarının artırılması teknolojik gelişme ve esnek yönetim uygulamalarının hâkim olduğu esnek üretkenliğin artırılmasına bağlıdır. Başka bir deyişle, birim zamandaki üretim miktarı artırılarak hem birim ürünün fiyatı düşürülmekte hem de emek gücü ucuzlatılmakta ve bu kapsamda maliyetler düşürülmektedir. Maliyeti düşüren bir başka etken ise bilgisayarlı teknolojilerle birlikte az sayıdaki işçinin daha çok sayıdaki makineyi kullanabilir ve denetleyebilir hale gelmesidir. Öyle ki bazı sektörlerde üretim neredeyse tamamıyla bilgisayarlarla yapılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda teknoloji insanın emek gücünün yerini almış, teknoloji ile işçi arasındaki fordizme dayanan birebir ilişki kırılmıştır (Belek, 2010, s. 113-114).

Artık, işçilerin yerini makinelerle bıraktığı postfordist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu olduğu yeni birekonomik çağa girilmiştir. Bu çağda “*makine işçinin üretkenliğini artıran bir araçtır*” varsayımı teknolojilerin gelişmesi ile makinelerin işçi haline gelmesi olarak değişmiştir. Zira bilgisayarlar büyük verilere sahip olduklarında giderek daha becerikli olmakta ve bunun sonucunda da makineler sadece giriş seviyesindeki işleri değil, aynı zamanda ustalık gerektiren işleri de yapar hale gelmektedir. Zira neredeyse her iş belli bir düzeyde öngörülebilir ve rutin olduğu için, işin yaratıcı kısmı az sayıdaki işgücü tarafından yapılıp, bu rutin ve öngörülebilir işler makineler tarafından yapılmaktadır. Bu bağlamda teknolojinin iş modellerine entegre edilmesiyle sektörler daha az emek yoğun hale gelmişlerdir (Ford, 2019, s. 16).

Teknolojinin iş modellerine entegre edilmesinde robotlar önemli bir paya sahiptir. Uluslararası Robotik Federasyonu’na göre, 2000-2012 yılları arasında endüstriyel robotların oranı %60 artmıştır. Çin ise 2005 ile 2012 yılları arasında her yıl yaklaşık %25 oranında artan robot kullanımı ile pazarda en hızlı büyüyen ülke konumuna gelmiştir. Bu noktada Çin’in bir diğer özelliği ise elektronik endüstrisindeki robotik montajın yanı sıra imalat sürecinde gelişen değişikliklere hızla uyum sağlayabilecek esnek robotları tasarlamaya çalışmasıdır. Zira, çalışanlar imalat sürecindeki ani değişikliklere ayak uydurma ve üretim çizelgelerine uyum sağlamakta zorlanmakta ve üzerlerinde güçlü bir baskı hissedebilmektedirler. Diğer taraftan robotların sürekli çalışmaktan yakınma gibi bir durumları olmadığı gibi esneklikleri artırılıp yeni

görevler için daha uygun hale getirilebilmekte ve böylece robotlar insan işçilere göre şirketler için giderek daha cazip hale gelmektedirler. San Francisco'nun yeni şirketlerinden biri olan Momentum Machines'in ortaklarından olan Alexandros Vardakostas'ın “*yaptığımız makinenin amacı çalışanları daha verimli hale getirmek değil, tamamen ortadan kaldırmak*” şeklindeki sözü de bu durumu destekleyerek (Ford, 2019, s. 25-30), çalışanlar için işsiz bir dünyanın kapılarının aralandığının en tipik göstergelerinden biridir.

Bu işsiz dünya, işverenler için yeni bir dönemin başlangıcı iken, işsiz kalan kesim için kitlesel işsizlik ve küresel yoksulluğun hâkim olduğu bir gelecek fikrini ve bu eksende de toplumsal huzursuzluk ve kargaşayı doğurmaktadır. Teknolojik devrimin büyüklüğü ile başa çıkmakta zorlanan çalışanlar işsiz kalma tehdidiyle bu yeni üretim sürecinde kendilerinin bir rolü olup olmadıklarını sorgulamaktadırlar (Rıfkin, 1995, s. 12-13). Bu bağlamda enformasyon teknolojisi devrimi fordizmden postfordizme geçilmesini sağlayarak, yalnızca üretim süreci üzerinde etkili olmamış, aynı zamanda üretim sürecindeki esnekleşme kapsamında robotlaşmanın bir yansıması olarak emek sürecini daraltıp, sosyal problemlerin yaratılmasına da neden olmuştur.

Taşeronlaşma, Çalışanların Alan, Mekân, Sektör Değiştirmesi

Teknolojik gelişmelerin üretim sürecine yansıması ile gelişen esnekleşme emek istihdamını daraltmıştır. Emek istihdamının daralması ise yedek işçi ordusunu genişleterek, işgücü pazarını esnekleştirmiş ve emeğin pazarlık gücünü zayıflatmıştır (Şaylan, 2016). Sermaye, esneklik aracılığıyla zayıflayan işgücü üzerinde daha güçlü denetim mekanizması kurabilmiştir. İşgünün zayıflamasının yanı sıra sendikalar da güç kaybetmeye başlamışlardır. Bu kapsamda hem işgünün hem de sendikaların zayıflaması çalışanları esnek çalışma koşullarını kabul etmeye zorlamıştır. Kendi gereksinimleri doğrultusunda esnekleşen firmalar bu gereksinimleri karşılayabilmek için çalışanlarını talebin yüksek olduğu dönemlerde daha çok, talebin düşük olduğu dönemlerde ise daha az çalışmaya zorlayan çalışma koşulları getirmişlerdir. Ancak daha da önemlisi sürekli istihdamdan yarım zaman, geçici ya da taşeron türü istihdama geçmişlerdir (Harvey, 2014, s. 170). Bu bağlamda teknolojik gelişmeler kademeli olarak işgücü üzerinde etkili olmuş, üretim sürecinde başlayan esnekleşme işgücünü önce zayıflatmış, sonrasında ise taşeron türü istidam uygulamalarının gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır.

Taşeronlaşmayla birlikte, işçilerden taşeronlaşmanın getirdiği koşullara uyum sağlamaları, bir anlamda esnekliğe ve coğrafi akışkanlığa ayak uydurmaları beklenmektedir. Bununla birlikte firmalar zor dönemlerinde çekirdek işçilerini işten çıkarmak maliyetli olacağından, üst düzey işler için bile taşeron ağlardan yararlanma seçeneğini tercih edebilmektedirler. Bu üst düzey işler arasında tasarımdan reklama, reklamdan finans yönetimine kadar çeşitli işler bulunmaktadır. Bu bağlamda taşeronlaşma esnek istihdamın en radikal değişikliklerinden biri olmuş, işgücü piyasaları çekirdek işçilerin sayısını azaltarak, artan düzeyde ve hızlı bir şekilde işe alınan ancak işler iyi gitmediğinde yine aynı hızla ve masrafsız bir şekilde işten çıkarılabilecek bir işgücüne sahip olmayı tercih etmiştir (Harvey, 2014, s. 174). İşgücü piyasasındaki dönüşümlerin yanı sıra sanayinin örgütlenmesinde de birtakım değişimler gözlenmiştir. Bu doğrultuda taşeron sözleşmeleri sistematik hale getirilerek, küçük işletmelerin kurulmasının önü açılmıştır. Bu küçük işletmeler ise daha ziyade “enformel”, “marjinal”, “kayıtdışı” ya da “yeraltı” ekonomileri adı altında ileri kapitalist ülkelerde yaygınlaşmıştır. (Harvey, 2014, s. 176).

Kayıtdışı girişimler esnek üretimin ve merkezi olmayan ağların merkezinde yer almaktadır. Kayıtdışı girişimlerde genel giderler büyük ölçekli kuruluşların bürokratik yapısına göre çarpıcı bir biçimde azalmaktadır. Buna karşılık, sermayenin çoğu doğrudan üretken yatırımda yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda kayıtdışı girişimlerde sermaye verimliliği daha yüksek olmakta ve işgücü maliyetleri önemli ölçüde azalmaktadır (Castells ve Portes, 1989, s. 30). İşgücü maliyetlerinin azalıp, sermaye verimliliğinin yükselmesinin temelinde ise kayıtdışı istihdam fırsatlarının istikrarlı olmaktan çok, düzensiz olan işler için genellikle düşük ücret ödeyen taşeron sistem yer almaktadır (Leonard, 1998, s. 71). Taşeronluk ile bir taraftan maliyetler en aza indirilirken, diğer taraftan da esneklik, üst düzeye çıkarıldığı kayıt dışı üretim üzerinden ilerlemektedir (Raijman, 2019, s. 180).

Amerika ve Avrupa'daki sanayi sonrası toplumlar ekonominin kayıt dışı sektörleri için esnek ve ucuz emeğe ihtiyaç duymaktadır. Bu ülkeler, endüstriyel üretimlerinin ve hizmetlerinin çoğunu geliştirmekte olan

ekonomilere devretmiş olsalar da bazı sektörler hala yurt dışından temin edilememekte, ancak çalışmak için düşük maliyetli ve esnek bir işgücü ithal etmek istemektedirler. Bu sektörler ekonominin ikinci ve kayıt dışı, 3D (difficult, dangerous, dirty/ zor, tehlikeli ve kirli) olarak bilinen işlerinden oluşmaktadır. Bu işlerdeki talep ise genellikle göçmenler aracılığıyla özellikle, belgesiz göçmenler tarafından karşılanmaktadır (Reyneri, 2004).

Göçmenler, özellikle belgesiz göçmenler kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde ana işgücü kaynaklarından birini oluştururlar. Zira belgesiz göçmenlerin ev sahibi ülkede vatandaş olamamaları bakımından sınırlı haklara sahip olmaları onları önemli bir kayıt dışı işgücü kaynağı haline getirmektedir (Maroukis, vd., 2011, s. 130). Belgesiz göçmenler hem coğrafi hem de profesyonel olarak hareketlidirler, işverenlerin vergi, istihdam, sağlık ve güvenlik düzenlemelerinden kaçmasına olanak tanır, böylece ucuz işgücü kaynağı sağlar ve taşeronluk yoluyla canlı kalırlar (Leonard, 1998, s. 79). Bu kapsamda, bu göçmenler işgücü piyasasının yeni özelliklerine göre ayarlanmış, esneklik ve kısa vadeli uyum kapasitesi sunan bir profile sahiptir (Macaísta Malheiros, 1998, s. 174).

Göçmenlerin yanı sıra kayıt dışı ekonominin diğer bir bileşeni çocuk işçilerdir. Çocuk işçiler, işverenlerin değişik ihtiyaçlarına uyacak şekilde işgücü piyasasına girip çıkarılabilirler. Çoğu sendika okul çağındaki çocuk işçiler hakkında hiçbir hüküm içermediğinden, çocuk işçiler sendikalara nadiren katılırlar. Bu nedenle son derece pasif bir işgücünü temsil ederler. Çocuk işçiler işgücüne katılımlarının geçici statüsü nedeniyle, yetersiz çalışma koşulları ve düşük kariyer beklentileri olan düşük ücretli işlerde istihdam edilirler. Marjinal bir işgücünü temsil ettikleri için, genellikle, yasal olarak değil, yasadışı olarak çalıştırılırlar. Bu bağlamda çocuk işçiler işverenlere son derece esnek bir işgücü sunarlar (Leonard, 1998, s. 83).

Sonuç olarak hem göçmenler hem de çocuk işçiler, postfordist üretim sürecinde esnekliğin bir getirisi olan taşeron türü ağlarda genellikle enformel ve kayıt dışı çalışma pratikleri üzerinden istihdam edilirler. Göçmenlerin ve çocuk işçilerin emeğinin sömürülmesine neden olan bu çalışma pratikleri, kapitalist firmaların verimliliklerini artırarak, daha fazla kazanç elde etmelerine, bu kapsamda da kapitalizmin daha radikal bir kimliğe bürünmesine yol açmaktadır.

Yöntem

Çalışmada nitel araştırma deseni temelinde görsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Sosyolojik literatürde görsel sosyoloji olarak da ifade edilen görsel analiz yöntemi öncelikle antropoloji alanında fotoğrafların görsel bir veri kaynağı olarak kullanılmasıyla başlamış, (Grady, 2006, s. 3) sonrasında teknolojik gelişmelerle birlikte film ve video gibi materyaller de bir görsel veri olarak kullanılmaya başlanmıştır (Harrison, 2002, s. 860). Bu çalışmada da görsel veri türü olarak üç postmodern Hollywood filmi üzerinden temalaştırmaya dayalı görsel analiz yapılmıştır.

Veri Toplama Süreci

Bu çalışmada analize dahil edilecek filmlerin seçimi noktasında postmodern sanat anlayışının sinemada etkisini göstermeye başladığı 1970'lerden itibaren gösterime giren postmodern Hollywood filmleri araştırılarak 100 postmodern Hollywood filmine ulaşılmıştır. Bu filmler içerisinden de çalışmanın konusuyla orantılı olacak şekilde teknolojik gelişmelere ve bu gelişmelerin üretim sürecinde nasıl etkiler gösterdiğine ilişkin üç film (Westworld, Blade Runner, Blade Runner 2049) seçilmiştir. Ayrıca film seçimi noktasında özellikle bilim kurgu filmlerinin fütüristik özelliğine dayalı olarak filmlerin geleceğin toplumuna ilişkin bir bakış açısı sunup sunmadığına dikkat edilmiştir. Bununla birlikte analizin bir bağlam çerçevesinde yapılabilmesi için filmler arasında konu bakımından benzer noktalar yakalanmaya çalışılmış, bu noktada aynı senarist tarafından yazılan ve devam filmleri olan Blade Runner ve Blade Runner 2049 filmleri belli bir süreklilik arz etmesi bakımından da çalışma kapsamında seçilen filmler arasında yer almıştır. Bu filmlere ilişkin bilgiler şu şekildedir:

Westworld

Senaristliğini ve yönetmenliğini Michael Crichton'un yaptığı Westworld filmi, Metro Goldwyn Mayer yapım firması altında Paul N. Lazarus III yapımcılığında bir bilim kurgu, aksiyon film türü olarak 1973 yılında gösterime girmiştir. Filmin oyuncularında Yul Brynner, Richard Benjamin, James Brolin, Dick van Patten, Anne Randal, Norman Bartold, Anne Bellamy, Jared Martin, Linda Gaye Scott yer almaktadır. Filmde Batı Dünyası, Ortaçağ Dünyası ve Roma dünyası olmak üzere üç farklı eğlence merkezinden oluşan bir Delos Tatil Köyü'nde ziyaretçilere hizmet etmek için insanlar yerine çalıştırılan android robotlar görülmektedir. İnsanların birer kopyası olarak üretilen bu robotlar ziyaretçilere neredeyse insan ile makine arasındaki farkın kaybolduğu bir duygu yaşatmaktadır.

Blade Runner

Ridley Scott'un yönetmenliğini üstlendiği Blade Runner, The Ladd Company, Warner Bros Picture, Ridley Scott Company ortaklığında yapılmıştır. Filmin senaristleri David Webb Peoples ve Hampton Fancher, yapımcıları ise Jerry Perenchio, Bud Yorkin ve Michael Deely'dir. 1982 yapımı bir bilim kurgu ve aynı zamanda aksiyon filmi olan Blade Runner'ın oyuncu kadrosu şu isimlerden oluşmaktadır: Harrison Ford, Rutger Hauer, Sean Young, Darly Hannah, Edward James Olmos, Joanne Cassidy, M. Emmet Walsh, Brion James, John Edward Alien, William Sanderson, Morgan Paull, Hy Pyke, Kevin Thompson, Joe Turkel. Film, robot teknolojisinin en üst biçimi olarak yapılan, tıpkı bir insan gibi görünen ancak bir insandan fiziksel ve zihinsel olarak daha güçlü özelliklere sahip olan replikantların dünya dışı kolonilerde köle olarak çalıştırılmasını ve replikantların bu tür çalışma koşullarına olan isyanlarını anlatır.

Blade Runner 2049

Blade Runner'ın devam filmi olan Blade Runner 2049'un yönetmeni Denis Willeneuve, senaristleri ise Michael Green ve Hampton Fancher'dır. Columbia Pictures, Alcon Entertainment, Scott Free Production, Thunderbird Entertainment, Torridon Films Bud Yorkin Production ortaklığında 2017 yılında gösterime giren filmin yapımcıları Andrew A. Koseve, Broderick Johnson, Bud Yorkin ve Cynthia Yorkin'dir. Bir bilimkurgu ve gerilim filmi olarak Blade Runner 2049 geniş bir oyuncu kadrosuna sahiptir: Ryan Gosling, Harrison Ford, Ana De Armas, Mackenzie Davis, Sylvia, Hoeks, Jared Leto, Robin Wright, Dave Bautista, Carla Juri, David Dastmalchian, Edward James Olmos, Barkhad Abdi, Lennie James, Hiyam Abbas, Tomas Lemarquis, Sallie Harmsen. Filmde tıpkı bir önceki filmde olduğu gibi replikantların insanların yerine işgücü olarak kullanılması ele alınır, ancak bu sefer sayıları oldukça çoğalan replikantlar yalnızca dünya dışında değil, dünyada da çeşitli görevlerde çalıştırılmaktadır.

Veri Analiz Süreci

Bu çalışmada filmlerden elde edilen sahneler analiz edilirken nitel araştırmada kuram kullanımına ilişkin farklılıklar belirleyici noktamız olmuş ve nitel araştırmalarda nicel araştırmalardakine benzer şekilde geniş bir kuramsal açıklama yapılması tercih edilmiştir (Creswell, 2014, s. 64). Bu bağlamda postfordizme ilişkin kuramsal açıklamalar temel alınmıştır. Kuramsal bir temelin oluşturulmasının ardından bu temel çerçevesinde araştırma soruları hazırlanmış ve bu soruların cevaplarını içeren bulgular temalaştırılmıştır. Temalaştırılma noktasında öncelikle hiçbir veriyi atlamamak için herhangi bir kurama bağlı kalmadan açık kodlamalar (Strauss ve Corbin, 1998) yapılmış ve açık kodlamalar bütün veriler kodlanana kadar devam etmiştir. Sonrasında bu veriler birbirleri ile benzer ve farklı olmaları bakımından ayrılarak eksensel kodlamaya tabi tutulmuş ve böylece alt temalar oluşturulmuştur. Son aşamada ise seçici kod üzerinden üretim sürecine ilişkin temalar şeklindeki ana tema belirlenmiştir.

Araştırma Soruları

Çalışmanın ana sorusu, teknoloji toplumundaki üretim sürecinin filmlerde temsilinin olup olmadığı ve bunun nasıl temsil edildiğidir. Bu ana sorusunun alt araştırma soruları ise şu şekildedir:

1. Filmlerde teknoloji toplumundaki üretim sürecinde robotlaşma nasıl temsil edilmektedir?
2. Filmlerde teknoloji toplumundaki üretim sürecinde görev tanımları nasıl temsil edilmektedir?
3. Filmlerde teknoloji toplumundaki üretim sürecinde taşeronlaşma nasıl temsil edilmektedir?
4. Filmlerde teknoloji toplumunda çalışanların alan, mekân, sektör değiştirmesi nasıl temsil edilmektedir?

Postfordist Üretim Süreci Konulu Filmlerin Görsel Analizleri

Çalışmada görsel analiz yöntemi ile incelenen üç filmde teknoloji toplumunda üretim süreci teması altında dört alt tema elde edilmiştir. Bu alt temalar şu şekildedir: “insanların işgücünden çekilmesi robotların (androidlerin, replikantların) yerini alması”, “görev tanımının belirsizleşmesi/çoklu görev”, “taşeronlaşma”, “çalışanların alan, mekân, sektör değiştirmesi”.

İnsanların İşgücünden Çekilmesi, Robotların (Androidlerin, Replikantların) İnsanların Yerini Alması

Teknolojik gelişmelerin bir ürünü olan robotların gelişim çizgisi üç aşamalı bir süreç içerisinde ilerlemiştir. İlk aşama kapitalist sistemde insan işgücünün yerini almak için üretilen, insandan esinlenilerek yapılan bir metal aksamı olan robotlardır. İkinci aşamada teknolojik gelişmelerin devam etmesi sonucunda ağır metallerden oluşan robotların yerini insana daha çok benzeyen androidler almıştır. Androidlerin içeriği de her ne kadar metalik parçalardan oluşsa da bu parçalar onların insana daha çok benzeyebilmesi adına insan derisine benzer bir materyalle kaplanmıştır. Üçüncü aşamada ise bir taraftan insanı temel alıp diğer taraftan insan bedeninin sınırlarını ve ruhunu aşan bir kapasiteye sahip, bir yönüyle canlı diğer yönüyle de yapay bir varoluşu olan sayborglar yer almaktadır (Batukan, 2017, s. 19-28). Bu bağlamda robotlar da teknolojinin gelişimine paralel olarak farklı aşamalardan geçmiş, giderek insana benzeyen bir gelişim çizgisi üzerinde ilerlemişlerdir. Bu gelişim çizgisi çalışma kapsamında analizi yapılan filmlerde de görülmektedir. Buna göre 1973 yapımı Westworld filminde Delos Tatil Köyü’ndeki eğlence merkezinde insanlara hizmet etmek için, insan görünümüne androidlerin çalıştığı görülmektedir.

Filmde, filmin başrol oyuncularından olan Peter ve John, Batı Dünyası’na geldiklerinde, bir android olan otel görevlisi, çantalarını taşıyarak, onlara odalarına kadar eşlik eder.

Fotoğraf 1, 2: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: İnsanların işgücünden çekilmesi, robotların (androidlerin, replikantların) insanların yerini alması (11.15, 11.26)

Robot: Hepsi bu kadar galiba. Banyolar koridorun sonunda. Sıcak suyla banyo size iki tekliye mal olur. Akşam yemeği 7’de, kahvaltı 6.30’da, öğle yemeği kendinize ait. Kasabada yemek yemek için birkaç yer var. Fazla büyük görünmüyor ama her şeyimiz var.

Androidlerin hizmet sektöründe çalıştığı bu eğlence merkezinde yukarıda yer alan bir android ile ziyaretçilerin diyaloguna baktığımızda dikkat çeken önemli noktalardan biri dış görünüşü itibariyle insandan neredeyse farksız olan bir androidin aynı zamanda ziyaretçilerle kurduğu iletişimde de insanların

günlük yaşamdaki jargonunu yansıtır (“... iki tekiye mal olur”) nitelikte cümleler kurmasıdır. Bu durum bir taraftan robotların insanların yerine işgücü olarak kullanılmasında ne kadar geliştiğini gösterirken, diğer taraftan da adeta insan ile robot arasındaki ayrımı ortadan kaldırarak Baudrillard (2014)’ın hipergerçeklik kuramında ifade ettiği gibi gerçek ile yapay arasındaki ayrımın yok olmasının bir temsili niteliğindedir. Bu bağlamda Westworld’de androidlerin insanların yerine hizmet sektöründe kullanılması bir taraftan androidlerin işgücü bağlamında insanların yerini aldığını gösterirken, diğer taraftan da robot ile insan arasında ayrımın yapılamadığı bir hipergerçeklik alanına işaret etmektedir.

Westworld’de androidler aynı zamanda eğlence merkezi içerisinde yer alan Bayan Carrie’nin Salonu isimli bir randevu evinde erkek ziyaretçilerin seks ihtiyaçlarını karşılamak üzere çalıştırılırlar. John ve Peter da otele yerleştikten sonra bu salonun yolunu tutarlar.

Fotoğraf 3, 4, 5: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: İnsanların işgücünden çekilmesi, robotların (androidlerin, replikantların) insanların yerini alması (21.16, 21.49, 21.44)

Bayan Carrie: (John ve Peter’a) Arkadaşlar kasabada yeni misiniz?

Peter: Evet. (Salon görevlisi robota) Viski.

Bayan Carrie: Yolunuz mu düştü?

John: Belki de.

Bayan Carrie: Eğlence mi arıyorsunuz?

John: Belki.

Bayan Carrie: Doğru yere geldiğiniz. Burada bol bol eğlence var. Bunlar Cindy ve Arlette.

(Peter birer robot olan Cindy ve Arlette’ye büyülenmiş gibi bakmaktadır)

Bayan Carrie: Arlette Parisli. Belki onlarla ilgilenmek hoşunuza gider.

John: Herhalde.

Bayan Carrie: Her istediğini yaparlar.

Peter: Hey John.

John: Evet, öyle görünüyorlar.

Peter: Hey John dinle. Dinle.

Bayan Carrie: Neden üst kata çıkmıyorsunuz? Ücretleri sonra hallederiz.

John: Bana uyar.

Peter: John bu kızlar makine mi?

(John, robotlara hayranlıkla bakar)

John: Nasıl böyle bir şey söylersin? Hadi.

(...)

Bu sahne androidlerin seks işçiliği dahil hizmet sektöründe pek çok alanda çalıştırılabileceğini göstermektedir. Bu, bir taraftan robotların giderek insana benzeyen bir gelişim çizgisinde ilerlediğini gösterirken, diğer taraftan da yalnızca kadın androidlerin seks işçisi olarak kullanılması bakımından eğlence merkezindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliğini göstermektedir. Seks işçisi olarak erkeklerin görmezden gelinip yalnızca kadınların çalıştırılmasını eleştiren feminist kurama göre, (Walby, 2016) bu durum toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin görünür kılındığı alanlardan biridir. Bu bağlamda bu sahne robotların insanların yerini aldığı teknolojik bir gelişmişlik düzeyinde bile toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin devam ettiğini göstermektedir.

Filmin bir sonraki sahnesinde Peter John’a “makine” olarak tanımladığı androidlerin adeta insanların hizmetkârı olduğunu söyler.

Fotoğraf 6: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: İnsanların işgücünden çekilmesi, robotların (androidlerin, replikantların) insanların yerini alması (25.33)

(...)

John: Nasıldı? Harikaydı değil mi?

Peter: Vay be makineler insanların hizmetkârı.

John: Mükemmel değil miydi?

Peter: Fena değildi.

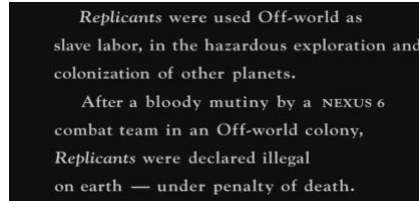
John: Fena değilmiş. Seni gönül hırsızı.

(...)

Bu sahnede insanların gereksinim duydukları her türlü hizmetin robotlar tarafından yapılıyor olmasına ilişkin bir vurgu yapılmaktadır. Bu sahnede seks işçisi olarak çalıştırılan kadın androidler olsa bile, asıl vurgulanmak istenen robotların insanların yerine hizmet sektörünün her alanında çalıştırılabilir hale gelmesidir. Bu noktada neoliberalizm ile genişleyen hizmet sektörünü ve bu sektörde çalışan insan sayısının yoğunluğunu (Castells, 2013) düşündüğümüzde, aslında hizmet sektöründe robotların insanların yerini almasının sonucunda ortaya çıkacak olan işsizliğin arka planda tutulduğunu, bir anlamda robotun verdiği hizmetten alınan memnuniyetin ön plana çıkarılarak bu durumun perdelendiğini söyleyebiliriz.

Yukarıda analizi yapılan sahneler Westworld filminde androidlerin insanların yerine işgücü olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Androidlerin insanların yerini aldığı bu mekanizma ise bilgisayar temelli robot teknolojisinin gelişmesinin bir sonucudur. Bu noktada Williamson, (2018, s. 25) Westworld’ün önermesini bilgisayarların her ziyaretçinin sınırsız bir şekilde olan tüm heveslerini tatmin edebilmesinin mümkün olduğunu göstermek şeklinde ifade etmektedir. Zira Williamson, filmin yönetmeni ve senaristi Chricton’ın Westworld için ilham kaynağının “gerçek bir insana karşı” düşüncesinden kaynaklandığını vurgulamaktadır.

1973 yapımı Westworld filminde android olarak karşımıza çıkan robot teknolojisi, 1982 yapımı Blade Runner’da daha filmin başlangıcında yapılan yazılı bir tanıtımla, replikant olarak ifade edilen sayborglar olarak karşımıza çıkmaktadır. 2019 yılının Los Angeles’ının anlatıldığı filmde bu tanıtım aracılığıyla replikant olarak ifade edilen ileri teknolojik seviyedeki robotların “dünya dışı kolonilerde” insanların yerine işgücü olarak çalıştırıldığı belirtilmektedir.

Fotoğraf 7: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: İnsanların işgücünden çekilmesi, robotların (androidlerin, replikantların) insanların yerini alması (02.33)

Yukarıda Fotoğraf 7’deki akan yazının içeriği şu şekildedir: “21. yüzyılın başlarında Tyrell Şirketi robot evrimini NEXUS aşamasına ulaştırmıştı. Bu robotlar neredeyse insanla özdeşti ve Replikant olarak biliniyorlardı. Nexus 6’lar, güç ve çeviklik bakımından onları yaratan genetik mühendislerinden üstün ve en az onlar kadar zekiydiler. Replikantlar, dünya-dışında diğer gezegenlerin tehlikelerle dolu keşif ve kolonileştirme sürecinde köle olarak kullanılıyorlardı. Bir Nexus 6 savaş timinin bir kolonide çıkardığı isyandan sonra Replikantlar dünyada yasadışı ilân edilerek, ölüme mahkûm edilmişlerdi. Blade Runner Birimleri adı verilen özel polis ekipleri dünya sınırlarına giren bütün Replikantları öldürmekle görevlendirilmişti. Buna infaz denmiyordu, emekliye ayırma deniyordu.”

Daha filmin başında yapılan bu tanıtımla filmde replikantların bir savaş timinde asker olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak filmde bu savaş timini oluşturan replikantların başında onların denetimini sağlayacak bir insanın varlığı ya da denetimi kimin yaptığı belirtilmemiştir. Bunun nedeni izleyiciye replikantların yüksek organizasyon becerisine sahip olduğunu düşündürmek ya da dünya dışı kolonilerde nasıl bir düzen olacağını izleyicinin hayal dünyasına bırakma isteği de olabilir. Ancak her durumda filmde vurgulanmak istenen nokta replikantların dünya dışı kolonilerde insanların yapmak istemediği ya da yapamayacağı zor ve tehlikeli işlerde çalıştırılmasıdır. Bu durum neoliberal sistem ile artan 3D (difficult, dangerous, dirty/ zor, tehlikeli ve kirli) işlerde göçmen işçilerin çalıştırılmasını, (Reyneri, 2004) bir anlamda göçmenlerin ucuz emek gücü (yedek işçi ordusu/Marx [1997]) olarak çalıştırılmasının bir benzerinin replikantlarda uygulandığını göstermektedir. Bir bakıma göçmenlerin yerini replikantların aldığı bu durumda göçmenlere ne olacak sorusunun cevabı ise yine filmde göçmenlerin replikantların parçalarını yapan taşeron işçiler olarak çalıştırılması (Pillay, 1999) şeklinde verilir.

Filmde replikant teknolojisi aynı zamanda bilgisayar teknolojisinin genetik mühendisliği ile birlikte olan gelişiminin sonucu olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda replikantların üretiminin yapıldığı Tyrell Şirketi’nin sahibi ve aynı zamanda bir genetik mühendis olan Eldon Tyrell, polis memuru bir Blade Runner olan Deckard’a şirketlerinde hedeflerinin ticaret olduğunu belirterek insanlardan daha güçlü fiziksel ve zihinsel özelliklere sahip olan replikantların insanların yerine işgücü olarak çalıştırılmasına vurgu yapmaktadır.

Fotoğraf 8-9: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: İnsanların işgücünden çekilmesi, robotların (androidlerin, replikantların) insanların yerini alması (18.33, 20.05)

(...)

Tyrell: Bizim Tyrell’da hedefimiz ticarettir. Sloganımız da “insandan daha insan”dır

(...)

Kapitalist bir şirketin sahibi olan Tyrell’in bu sözleri robotların üretiminin ve satışının ticarete yükselen bir trend olduğu ve bu doğrultuda replikant satışı ile kapitalizmin daha fazla kâr elde etme isteğinin gerçekleştirilebileceği vurgusu vardır. Bu durum, kapitalizmin robotlaşmanın arttığı dönemde daha radikal bir şekilde devam edeceği ve robotların kapitalist şirketlerin kârlarını artıracığının bir işaretidir.

“Postmodernliğin Durumu” adlı çalışmasında Blade Runner’a ilişkin bir analiz yapan Harvey (2014, s. 343) insanlardan ayırt edilmesi pek mümkün olmayan, ancak fiziksel ve zihinsel olarak insanlardan daha güçlü özelliklere sahip olan replikantların esnek birikim koşullarına uyum sağlamak bakımından gerekli özelliklere sahip bir işçinin mükemmel bir örneğini temsil ettiğini belirtmektedir. Bu noktada replikantlar

kısa dönem içerisinde çalıştırılmak amacıyla, yüksek vasıflı ve esnek işgününün en üst biçimi olarak tasarlanmıştır. Dolayısıyla replikantlar kapitalizmin temelinde yatan en az kaynakla en kısa sürede en fazla verimi elde etmenin (Marx, 2013) bir yolu olarak sunulmaktadır. Ancak filmde buna ilişkin bir eleştirinin yapılmaması gelecekte robotların insanların yerini alacak olması ve bunun için bir farkındalık yaratılması amacıyla değil de belki de replikant örneği üzerinden insanları robotların onların yerini alacağı bir geleceğe hazırlamak amacı ile mi bu tarz filmlerin yapıldığı sorusunu düşündürmektedir.

Blade Runner'ın devam filmi olan 2017 yapımı Blade Runner 2049'da da yine insanların yerine işgücü olarak kullanılan replikantlar daha filmin başında yapılan tanıtımla karşımıza çıkmaktadır.

Fotoğraf 10: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: İnsanların işgücünden çekilmesi, robotların (androidlerin, replikantların) insanların yerini alması (01.36)

“Replikantlar biyoteknik insanlardır. Tyrell Şirketi tarafından dünya-dışında kullanılmak üzere tasarlandılar. Artırılmış güçleri onları ideal köleler haline getirdi. Birkaç kanlı ayaklanmadan sonra üretimleri yasaklandı ve Tyrell Şirketi iflas etti. 2020'lerin ortalarında eko-sistemlerin çöküşü sanayici Niander Wallace'ın önünü açtı. Uzmanlığı olan yapay tarımcılık kütük yaşanmasına engel oldu. Wallace Tyrell Şirketi'nden arta kalanları ele geçirdi ve itaatkâr yeni kuşak replikantları yarattı. Birçok eski model replikant -sınırsız ömürlü Nexus 8'ler- hayatta kaldı. Peşlerine düştü ve “emekli edildiler”. Onları avlayanların isimleri ise halen Blade Runner.”

Shanahan (2020) ve Vegner (2020)'e göre hem Blade Runner'da hem de Blade Runner 2049'da replikantlar modern endüstriyel işçinin yerini almıştır. Ancak ilk filmde farklı olarak replikantlar Blade Runner 2049'da verilen işin en iyi şekilde yapılmasını sağlayacak adeta “itaatkâr köleler” olarak tasarlanmışlardır. Bu bağlamda üretim amaçlarının dışına çıkmayan replikantlar işlerini en iyi şekilde yapmaya çalışmaktadır ve bu durumdan yine hem replikantları üreten hem de onları çalıştıran kapitalistler kârlı çıkmaktadır. Bu noktada 2049 yılında replikant üretimini yapan Wallace Şirketi'nin sahibi Niander Wallace, replikantları itaatkâr meleklerle benzeterek uygarlığın onlar üzerinde yükseldiğini belirtmektedir.

Fotoğraf 11: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: İnsanların işgücünden çekilmesi, robotların (androidlerin, replikantların) insanların yerini alması (41.01, 40.58)

Wallace: Melekler yaparız uygarlığın hizmetinde. Evet bir zamanlar kötü melekler vardı. Artık iyi melekler yapıyorum. Bu sayede bizi dokuz yeni dünyaya götürdüm. Dokuz. Bir çocuk parmaklarıyla dokuza kadar sayabilir. Yıldızlar bizim olmalı.

(...)

Wallace:Uygarlığın her yükselişi itaatkâr iş gücü sırtında inşa edilmiştir. Köleliğe artık katlanamıyoruz, yapay değillerse. Ancak sınırlı sayıda yapabiliyorum. (...)

Woollard (2020, s. 48-49)'a göre bu sahne replikantların araçsal önemini vurgulamakta, daha açık bir ifadeyle replikantların aslında kapitalist bir şirketin verimliliğini artıran bir köle ordusu oluşturmak amacıyla üretildiğini göstermektedir. Bu bağlamda replikantlar filmde insan sahiplerinin çıkarlarına hizmet eden köleler olarak sunulmaktadır.

Görev Tanımın Belirsizleşmesi/Çoklu Görev

Blade Runner ve Blade Runner 2049 filmlerinde insanların yerine işgücü olarak kullanılan replikantların farklı görevleri yerine getirmek için kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Blade Runner'da polis müfettişi Bryant, replikantların görüntüleri eşliğinde onlar hakkında Deckard'a bilgi verirken, aynı zamanda onların farklı görevler için üretildiklerini belirtmektedir.

Fotoğraf 12, 13, 14, 15: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: görev tanımının belirsizleşmesi/çoklu görev (14.02, 14. 27, 14.39, 15.00)

Deckard: Nedir bu?

Bryant: Nexus 6 Roy Baty. Üretim tarihi, 2016. Savaş modeli. En üst düzeyde kendi kendine yeterlik. Büyük ihtimalle liderleri. Bu Zhora. Bir dünya-dışı öldürücü tekme birliği için eğitildi. Güzel ama canavar derler ya. İşte o da öyle. Dördüncü yaratığın adı Pris. Temel zevk modeli. Dış kolonilerdeki askeri kulüpler için demirbaş.

Replikantlar hakkında verilen bu bilgiler daha önce de ifade edildiği gibi replikantların askeri amaçlarla kullanıldığını göstermektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, insan askerlerden oluşan bir birlikte nasıl ki farklı görevleri yerine getiren askerlerden oluşan hiyerarşik bir yapı varsa benzer bir hiyerarşinin replikantlar arasında da olduğudur. Örneğin, Roy en üst düzeyde kendi kendine yeterliliğe sahip lider konumunda olan bir replikant iken, Zhora öldürücü tekme birliği için eğitilmiştir. Diğer taraftan Pris her ne kadar askeri amaçlardan farklı olsa da yine askeri kulüplerde askerlerin eğlenmeleri için üretilmiş bir replikanttır.

Blade Runner'da replikantlar yalnızca dünya dışı kolonilerde çalışırken, ondan otuz yıl sonrasını anlatan Blade Runner 2049'da giderek sayısı artan replikantlar, artık sadece dünya dışında değil, aynı zamanda dünyada da çalışmaya başlamışlardır. Bununla birlikte, replikantların üretim amaçları da farklılaşmış, bir polis memuru olabildikleri gibi aynı zamanda asker ya da kazı işlerinde çalışan bir işçi de olabilmışlerdir. Replikantlara biçilen bu farklı görevler, Wallace Şirketi'ne replikant almak için gelen bir müşteri ile şirket çalışan bir replikant olan Luv arasındaki diyalogda ifade edilir.

Fotoğraf 16: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: görev tanımının belirsizleşmesi/çoklu görev (30.34)

Luv: Onları istediğiniz gibi uyarlayabilirsiniz. İsteddiğiniz kadar insan yapabilirsiniz. Ancak kullanım yeri sondaj alanı olacak, değil mi? Paranızı zekâ, aksesuar ya da albeniye harcamazdım. Elbette siparişe keyif için olan modelleri eklemek isterseniz başka.

Kendisi de bir replikant olan Luv'un sözleri replikantların her ne kadar insanların bir kopyası olsa da aslında tasarlanan bir ürün olduklarını ve kullanacakları ürüne göre çeşitli özellikler üzerinden dizayn edildiklerini göstermektedir. Her iki filmde de replikantlar genetik mühendisliğinin bir ürünü olsalar da aynı zamanda bilgisayar odaklı enformasyon teknolojilerinin de bir sonucudurlar. Bu noktada Ford (2019, s. 16) bilgisayarların bilgi ve beceri edinmede giderek ustalaştığını belirterek, bilgisayarlar için neredeyse her işin belli bir düzeyde rutin ve öngörülebilir hale geldiğini ifade etmektedir (Ford, 2019, s. 16). Bu durum ise ağır çalışma koşullarına uyum sağlamak zorlanan insan çalışanların yerine farklı farklı görevleri yerine getirebilecek robotların tercih edilmesine neden olmaktadır. Her iki filmde yer alan replikantlar ise robot teknolojisinin en üst özelliklerine sahip olması bakımından farklı işleri yerine getirme noktasında biçilmiş bir kaftan olarak değerlendirilebilir.

Taşeronlaşma

Üretim sürecinde görülen esneklik ile birlikte postfordizmin bir özelliği olan taşeronlaşma postendüstriyel bir kent görünümünü yansıtan Blade Runner'da kentin yapısını oluşturan tersane benzeri küçük taşeron işletmeler oldukça dikkat çekicidir. Bu kapsamda taşeronlaşma alt teması bağlamında filmde öne çıkan sahnelerden biri Tyrell Şirketi için barakavari bir yerde çalışan Asyalı bir genetik tasarımcı ile replikantların lideri Roy arasındaki geçen sahnedir.

Fotoğraf 17, 18: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: Taşeronlaşma (26.32, 26.37)

(...)

Roy: Evet sorular. Morfoloji... yaşam uzunluğu... üretim tarihleri...

Genetik tasarımcı: Bilmiyorum. Böyle şeylerden anlamam. Ben sadece göz yaparım. Sadece göz. Sadece genetik tasarım. Sadece göz. Siz Nexus musunuz? Sizin gözlerinizi ben tasarladım.

Roy: Yaptığım gözlerle gördüklerimi bir görebilseydin. Şimdi... sorular.

Genetik tasarımcı: Yanıtları bilmiyorum.

Roy: Kim biliyor?

Genetik tasarımcı: Tyrell! O her şeyi biliyor.

Roy: Tyrell Şirketi mi?

Genetik tasarımcı: O büyük patron. Senin aklını tasarladı. Beynini.

(...)

Asyalı genetik tasarımcının sadece replikantların gözlerini yapması, beyinlerinin ise Tyrell tarafından tasarlanması büyük bir kapitalist tekel olan Tyrell Şirketi'nin karşısında aynı zamanında ona bağlı olarak çalışan küçük taşeron işletmelerin varlığını işaret etmektedir. Bu noktada Pillay (1999), taşeronların kapitalist tekellerin altında düşük ücretlerle, kötü çalışma koşullarında, daha fazla sömürüye maruz kalarak, aynı zamanda da iş güvencesinden yoksun bir şekilde çalıştıklarını belirtmektedir. Zira Blade Runner'daki Asyalı taşeronlar da Pillay'ın taşeronlar hakkındaki değerlendirmelerinin bir temsili niteliğindedir.

Blade Runner 2049'da replikantları üreten şirketler değişse de kapitalist tekeller altında çalışan taşeron ağlara ilişkin sistemin devam ettiği görülmektedir. Blade Runner 2049'daki taşeronlaşma replikantların beyinlerine yapay anılar yükleyen Dr. Ana Stelline'in replikant bir polis memuru olan K'ye söylediği sözler ile açığa çıkar.

Fotoğraf 19: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: Taşeronlaşma (76.30)

K: Wallace için çalışıyorsunuz.

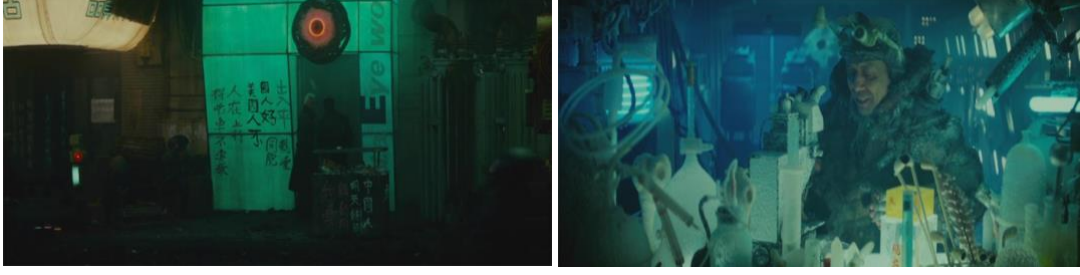
Dr. Ana Stelline: İş ortaklığı. Tedarikçilerden biriyim. Beni satın almak istedi. Ama ben bu koşullarda özgürlüğümü tercih ettim.

Çalışanların Alan, Mekân, Sektör Değiştirmesi

Bu alt tema kendi içerisinde “varoşlardaki göçmen çalışanlar” ve “çocuk işçiler” şeklinde iki alt temaya daha ayrılmaktadır.

Varoşlardaki göçmen çalışanlar

Blade Runner'ın dikkat çeken özelliklerinden biri 2019 yılında Los Angeles'ın sokaklarının yoğun bir şekilde Asyalı göçmenlerle dolu olması ve bu göçmenlerin adeta varoş olarak ifade edebileceğimiz mekânlarda yaşaması ve çalışmasıdır. Bu alt tema kapsamında saptanan sahneler taşeronlaşma alt teması altında saptanan sahnelerdir. Zira göçmenlerin aynı zamanda filmde taşeron olarak çalıştığı görülmektedir.

Fotoğraf 20, 21: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: çalışanların alan, mekân, sektör değiştirmesi (26.21, 26.37)

Varoşlardaki göçmen çalışanların görüldüğü sahneler 1970'li ve 1980'li yıllarda Asya'dan Amerika'ya olan göçün bir temsili niteliğindedir. Asya'dan Amerika'ya olan göç öncelikle vasıflı emek göçü ile başlamıştır (Castles ve Miller, 2008). Bu bağlamda varoş olarak ifade edebileceğimiz barakavari bir mekânda çalışan Asyalı genetik tasarımcı Asya'dan Amerika'ya göç eden vasıflı bir göçmeni temsil etmektedir. Ancak filmde dikkat çeken bir nokta replikantların gözlerini yapmak gibi oldukça yüksek bir teknoloji gerektiren bir işin barakavari bir mekânda yapılıyor olmasıdır. Bu bağlamda Harvey (2014, s. 345)'in de ifade ettiği üzere, Blade Runner'da ademi merkezileşmiş halde bulunan taşeron ağlar içerisinde yer alan göçmönler adeta üçüncü dünyanın enformal çalışma pratikleri içerisinde oldukça kötü koşullarda çalışmaktadır.

Blade Runner'daki benzer durum otuz sene sonrasında da devam etmekte, Blade Runner 2049'da da göçmenler varoşlarda çalışmaya devam etmektedir. Bu durum, K'nin tahtadan yapılmış gibi görünen oyuncak bir atı analiz ettirmek için bir pasajın içerisinde yer alan Dr. Bagder'in atölyesine gelmesi ile görülür.

Fotoğraf 22, 23: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: çalışanların alan, mekân, sektör değiştirmesi (48.59, 49.19)

Dr. Bagder: Gerçek bir ahşap, zenginsin arkadaşım. Sana gerçek bir at bulamam. Gerçek bir at mı istiyorsun?

K: Gerçek bir ata ihtiyacım yok.

Dr. Bagder: Hayır sana bulurum Wallace şeyleri gibi.

K: Gerçek bir ata ihtiyacım yok. Sadece nereden geldiğini bulmam lazım.

(Dr. Bagder atı koklar)

Dr. Bagder: Eski toprak gibi kokuyor. Ama yapısı yeni.

K: Reaktör radyasyonu olabilir mi?

Dr. Bagder: Hayır daha uçucu.

(Dr. Bagder eski bir televizyon ekranını andıran bir makineye bakar ve makine Tritiyum olduğunu söyler)

Dr. Bagder: Eski eski.

K: Radyasyon bombası seviyesinde.

Dr. Bagder: Bu kadar güçlü radyoaktif olabilecek tek bir yer var.

K: O kadar kirli olan tek bir yer var. Orada kimse yaşamıyor.

Dr. Bagder: Bana nereden geldiğini sordun. İşte sana söyledim. At? Keçi? Dış dünya izin belgeleri. Ne istersen Dr. Bagder sana hemen bulur.

Blade Runner'daki yapılan teknolojik iş ile tezat oluşturacak kötü çalışma koşulları, Blade Runner 2049'da da aynı şekilde varlığını sürdürmekte, göçmenler Los Angeles'ta sanki teknolojiden uzak, üçüncü dünya ülkelerinin enfomal, kayıt dışı, küçük işletmelerinde çalışmaktadır. Blade Runner 2049'da bunun en tipik örneği, Dr. Bagder'in eski ve dağınık görünümlü atölyesinde eski teknolojinin bir temsili olan tüplü televizyonun analiz için kullanılmasıdır. Bu noktada Abadan Unat (2006), milyonlarca göçmenin yasadışı yollarla farklı ülkelere giriş yaptığını, bu nedenle bazılarının yasal haklarına kavuşurken bazılarının ise kaçak olarak çalışmaya devam ettiğini belirtmektedir. Zira her iki filmdeki varoşlarda çalışan göçmenler de bunun en tipik örneklerinden birini oluşturmaktadır diyebiliriz. Yasal olarak giriş yapan göçmenler de yedek işçi ordusu yaratma açısından benzer sonuçlar doğurabilmektedir. Kimi zaman kayıt dışı, kimi zaman ise çok daha ucuza ve uzun saatler çalışan göçmen işçiler tercih edilmektedir. Ucuz göçmen emeği ise hem yerli girişimciler hem de etnik girişimciler tarafından tercih edilebilmektedir (Şahin, 2010; Şahin Kütük, 2012).

Çocuk işçiler

Filmde tıpkı göçmenlerin çalıştıkları mekânlar gibi derme çatma bir yetimhanede kimsesiz çocuklar dünya dışındaki nikel koloni gemileri için çalıştırılırlar. Yetimhane adeta bir çocuk işçi ordusu haline getirilmiştir. Çocuklar yorgun, hasta ve perişan bir halde başlarında bulunan ve onlara sürekli bağırın Mister Cotton isimli yetimhane müdürünün emri altında çalışırlar.

Fotoğraf 24, 25: Üretim Sürecine İlişkin Temalar: çalışanların alan, mekân, sektör değiştirmesi (1.07.03, 1.06.39)

Mister Cotton: Hepsini bitecek, yoksa sizi yağmurda dışarı atarım... ateş yağmurunda! Çalışmak için buradasınız. Çalışmazsanız, size ihtiyacım olmaz. Bana sizin gibi...

(Tam bu sırada adam K'yi görür)

Mister Cotton: Merhaba (Mister Cotton K'yı müşteri zanneder ve sırtır). Nikel koloni gemileri için. Ancak bu kadar ya da bu şekilde dış dünyadaki o harika hayata yaklaşabilirler ya da yaklaşabiliriz. Bu numarayı destekliyorum. Onları oyalıyor (K ve Mister Cotton çocukların arasında gezmektedir) ve gaza getiriyor, doğru mu? Ama iş bu. Onları beslemeye degecek çocuklar haline getiren şey iş.

(Bu sırada çocuklardan biri yere içi parça dolu metal bir kap düşürür ve çıkan ses karşısında Mister Cotton sert bir şekilde dönüp bakar ve çocuklar korkudan başlarını eğerek, kendilerini gizlemeye çalışırlar. Ancak K'den çekinen Mister Cotton çocuğa bir şey söylemez)

Mister Cotton: Peki söyle bakalım aklında nasıl bir tip var? (Cotton bir düdük çalar ve bütün çocuklar ayağa kalkıp başlarını eğler) Çünkü ben de her tip var.

(...)

Bu sahne kimsesiz çocukların da tıpkı replikantlar gibi kapitalist şirketlerin daha fazla kâr elde etmesi için birer ucuz işgücü olarak çalıştırıldığını göstermektedir. Flisfeder (2021: 136)'e göre de bu sahne kapitalist küresel kuzey bölgelerde inşa edilen günümüzdeki kötü atölyeleri ve çocuk köle emeği aracılığıyla makine üretimi yapılmasını betimlemektedir. Bu bağlamda çocuk işçiler de bir taraftan replikantlar gibi adeta bir

köle emeği sunmakta, diğer taraftan da tıpkı göçmenler gibi taşeron ağların kayıt dışı çalışma pratiklerinin bir parçası haline getirilmektedir.

Sonuç

Çalışmada bilgisayar temelli enformasyon teknolojilerinin üretim sürecine yansımaları, postmodern Hollywood film örnekleri olan Westworld, Blade Runner ve Blade Runner 2049 üzerinden görsel analiz yöntemi kullanılarak incelenmiştir.

Yirminci yüzyılın başlarında henüz yeni yeni oluşmaya başlayan, teknolojik ve finansal gelişmelerle birlikte kendini geliştirip, sinemanın etkili bir anlatım yolu olduğunu keşfeden Hollywood, dünyanın her yerindeki her yaştan, her kültürden, her ulustan insana hitap etmeyi başarabilmiş bir sistemdir (Topçu, 2010, s. 7). Bunda Hollywood'un filmlerini yaparken, diğer ülkelerin ulusal sinemalarına göre çok daha fazla bir bütçeye ve teknolojik olanaklara sahip olmasının payı büyüktür. Bu bağlamda etkileyici gücü yüksek olan filmler yapan Hollywood, bu filmlerin kopyalarını bütün ülkelere dağıtarak, filmlerinin dünya çapında oldukça yüksek bir izleyici kitlesi ile buluşmasını sağlamaktadır (Yaylagül, 2010, s. 18). Dolayısıyla Hollywood diğer ülkelerin ulusal sinemaları ile karşılaştırıldığında çok daha geniş kitlelere ulaşabilme ve daha etkili olabilme gibi ayrıcalıklı bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle çalışma kapsamında analizi yapılan filmler Hollywood filmleri arasından seçilmiştir.

Çalışma kapsamında teknoloji toplumunda üretim süreci teması bağlamında dört alt tema belirlenmiştir. Bu alt temalardan ilki robotların işgücü olarak insanların yerini almasıdır. Robotların işgücü bağlamında insanların yerini alması literatürde “*teknolojik işsizlik*” (Ivanov, 2017; Feldman, 2013; Loi, 2015; Danaher, 2015; Walsh, 2018, Pol ve Reveley, 2017) kavramı ile ifade edilmektedir. Konu ile ilgili yapılan çalışmalar robotlaşmanın getireceği teknolojik işsizliğin çalışanlar üzerinde endişeye neden olacağı ve bu kapsamda çalışanların işlerinin ücretleri ve gelecekleri hakkında kaygılandıklarını göstermektedir. Acemoğlu ve Restrepo (2020)'nin çalışmasına göre robotlaşma yirmi yılda uzmanların öngördüğü gibi ilerlerse, robotların gelecekteki etkileri oldukça büyük olacaktır. Bu noktada Uluslararası Robotik Federasyonunun (2021) açıkladığı verilere göre, robotlaşma 2017 yılına kadar kademeli olarak artış göstermiştir. Buna göre, 2005-2008 yılları arasında ortalama 115.000 robot satılırken, 2009 yılında bu sayı ekonomik kriz nedeniyle 60.000'e gerilemiş, 2010 yılında tekrar 120.000'e yükselmiştir. 2015 yılına kadar bu sayı iki katını da aşarak yaklaşık 254.000'e ulaşırken, 2016'da 300.000'i geçmiştir. Bundan sonra da robot kurulum sayıları artarak devam etmiş, 2017 yılında 400.000'i bulurken, 2018 yılında 400.000 de aşılmıştır. Bu bağlamda ekonomik krizler olmadığı müddetçe robotlaşma düzeyi hız kesmeden devam etmiş ve her yıl bir önceki yılın robot kurulum sayısına göre artış göstermiştir. (https://ifr.org/img/worldrobotics/Executive_Summary_WR_Industrial_Robots_2021.pdf)

Bunun en tipik örneklerinden biri Çin'de, Apple ve Samsung firmalarına üretim yapan Foxconn Şirketi'nde yaşanmış, şirket, 60.000 çalışanını işten çıkararak, onların yerine robotları çalıştırmaya başlamıştır. Böylece insan çalışan sayısını azaltan şirket, işten çıkardığı çalışanları tarafından yapılan ve rutine dayalı olan işleri robotların becerisine bırakırken, eğitimli çalışanlarını daha ziyade araştırma, geliştirme, kaliteye ve süreç kontrolü gibi alanlarda değerlendirmiştir (https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/05/160525_foxconn_robot).

Robotların insanların yerini alması sadece üretim sürecinde değil, farklı alanlarda da görülmüştür. Bu alanlardan biri de hukuktur. Buna göre IBM tarafından geliştirilen robot avukat Ross Amerikalı Baker Hostetler Avukatlık Bürosu'nda icra ve iflas alanında avukatlık yapmaya başlamıştır. Hukuk bürosunun yönetim kurulu başkanı Steve Kesner, robot avukat Ross'un hukuk bürosunun verimliliğini artırdığını, onun sayesinde maliyetlerinin azaldığını ve daha sağlıklı sonuçlara ulaştıklarını belirtmektedir (<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/sadik-gultekin/avukat-ross-2526069>). Ross'un benzer bir örneği de İngiltere'de UCL Üniversitesi ile Sheffield Üniversitesi'deki bilgisayar mühendisleri tarafından geliştirilen robot yargıçtır. Bir bilgisayara 384 davaya ilişkin bilgilerin yüklenmesi ile yapay zekâ üzerinden tasarlanan robot yargıç, davaları yasal ve ahlaki boyutları ile inceleyebilmekte ve bir insan hakkı ihlali olduğu noktada dava dosyalarında bazı ifadelerin ya da bilgilerin sıklığının diğerlerine göre daha fazla olduğunu tespit etmiştir. Bu bağlamda robot yargıç, davalara ilişkin hükümlerde bulunabilmiş ve verdiği beş karardan

dördünü doğru tahmin edebilmiştir. Robot yargıcın bu performansı onun hak ihlâlinin olduğu davaların tespit edilmesine ilişkin kolaylık sağlayacağını düşündürmüştür (<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37750409>).

Bilgisayar teknolojisinin ve yapay zekânın ilerlemesiyle robotlar avukat ya da yargıç olup, insan işgücünün yerini alabildikleri gibi polis de olabilmışlardır. Dubai Polis Birimi, robot gücü ile kentini koruyarak bunun örneğini teşkil etmekte olup, 2030 yılına kadar polis kuvvetlerinin %25'ini robotlardan aldıkları desteklerle yapılandıracağını belirtmektedir. Farklı dilleri konuşabilme yeteneğine sahip olan bu robot polisler yüz tanıma, kent sakinlerinin suç bildiriminde bulanmasını sağlama ve trafik cezası kesebilme gibi özelliklere sahiptir (<https://www.webtekno.com/robocop-gercek-oldu-dubai-robot-polisler-kullanmaya-basliyor-h26864.html>).

Robotlaşmanın insanların yerini almasının bir diğer örneği de yalnızca robot çalışanların olduğu Japonya'daki "Henn na" (Tuhaf/Değişen) isimli otelde görülmektedir. Guinness Rekorlar kitabı tarafından dünyanın ilk robot oteli olarak adlandırılan Henn na'da müşterileri karşılayan bir android robot onların kayıtlarını yaparken, bavulları yine robotlar tarafından odalarına taşınmaktadır. Otelin temizliği robotlar tarafından yapılmakta, odalarda bulunan Tulie adı verilen robot da müşterilerin ışığı, klimayı, televizyonu ve diğer cihazları kontrol edebilmesini sağlamaktadır (Reis, vd., 2020 219-220). Ancak bu otelde dikkat çeken önemli bir nokta otel yönetiminin yeni teknolojiye ayak uyduramadıkları ve müşterilerin isteklerine yeterince cevap veremedikleri gerekisiyle 243 robotu işten çıkarmasıdır (<https://www.dunyahalleri.com/japon-otel-robotlari-islerini-kaybetti/>). Bu durum gelişen robot teknolojisinden yalnızca çalışanların değil, aynı zamanda eski teknolojiyle yapılan robotların da müzdarip olduğunu göstermekte, nasıl ki robotlaşma ile robotlar insan işgücünün yerini almakta ise yeni robotlar da önceki robotları işlevsiz kılarak, onların yerini almaktadır.

Robotlaşmanın gelişmesinde rol oynayan önemli faktörlerden biri de yapay zekâdır. Yapay zekâ denildiğinde akla genellikle bilgisayar işlemcisi, devreler, hafıza üniteleri gibi teknik bir aksam gelse de yapay zekâ aynı zamanda androidler ve sayborglar dahil tüm robotları oluşturan ana beyindir. Robotik varoluşlar onun yalnızca bedenidir. Bu nedenle robotik bir varoluş yapay zekânın güdümündedir ve eğer ki bir robot özgürleşecekse de bu yapay zekânın eseri olacaktır (Batukan, 2017, s. 25-26). Bu bağlamda, yapay zekâ denildiğinde, akla yalnızca teknolojik devrelerin ya da aksamın gelmesinin dışına çıkan çalışmalardan biri yapay zekâ ile canlı organizmanın birleşiminden doğan "xenobot" adı verilen yeni bir türdür. Afrika'da yaşayan Xenopus adı verilen bir kurbağadan alınan kalp ve deri hücrelerinin yapay zekâ ile birleştirilmesi ile oluşan xenobotlar klasik bir robot ya da makine değil, tamamıyla hücrelerden oluşan canlı bir organizmadır. Yapay zekâ algoritmasına ve güçlü bir işletim sistemine sahip olan süper bir bilgisayar tarafından biyofiziksel ilkeleri üretilen xenobotlar, hücrelere sahip olması bakımından canlı bir varlık özelliğine sahip iken, aynı zamanda adeta yapay zekanın çocuğudur. Xenobotlar ile ilgili çalışmalar henüz çok yenidir ancak insan sağlığını ve refahını geliştirmek için kullanılabilir. Örneğin, canlı bir bedene ilaç verilmesinde, kanserli hücrelerin tespit edilmesinde ve yok edilmesinde, damar tıkanıklığının giderilmesinde xenobotlardan yararlanılabilir. Hatta xenobotlar hastanın kendi kök hücrelerinden yapıldığında hastaya dışarıdan yapılan müdahalelere göre daha güvenilir olabilir. Ayrıca bilim insanları xenobotlar aracılığıyla okyanusların, çeşitli atıklardan temizlenebilmesi gibi çevrenin korunmasına ilişkin çeşitli işlemler yapılabileceğini belirtmektedir. Bunlara ek olarak, kendi kendini onaran ve kesildiğinde tekrar birbirine bağlanabilme özelliği gösteren xenobotlar otonom bir birimin ya da topluluğun işlevlerine sahiptir ve bu bağlamda da bir tür "programlanabilir canlı robotlar"dır. Bu bağlamda xenobotların bilgisayar bilimcilerin ve biyomühendislerin ortak bir ürünü olduğunu söyleyebiliriz (Ball, 2020; Blackiston, 2021; Coghan ve Leins, 2020; Mone, 2020).

Sinema özellikle bilim kurgu filmlerindeki robot figürleri ile geleceğin robot teknolojisine ve bu teknolojinin üretim süreci içerisinde nasıl bir rol oynayacağına ilişkin bir bakış açısı sunarken, aynı zamanda yapıldığı dönemin sosyal ve ekonomik yapısı ve politikalarının gelecekte yol açabileceğini düşündüğü sorunlara ilişkin düşüncelerini, endişelerini ve eleştirilerini de ortaya koyabilir. Bunlar arasında Amerika'da yaşayan Asyalı göçmenlerin ve çocuk işçilerin taşeron işletmelerde oldukça ağır ve sağlıksız koşullarda kayıtdışı bir şekilde çalışması yer almaktadır. Bu noktada özellikle Blade Runner'ın çekim yılı (1982) yılı itibarıyla Amerika'daki Asyalı göçmenlerin nüfusuna baktığımızda 1965 Göç Yasası'nın ardından ABD'nin

Asyalı göçmenleri kabul eden ülkelerin başında olduğu görülmektedir (Arnold, vd., 1987, s. 105-112; Castles ve Miller, 2008, s. 225). Bu bağlamda Asyalı göçmenlerin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki oranı % 10'un altında iken, 1970'lerden sonra bu oran % 35'e yükselmiştir. 1960'lı yıllarda yaklaşık 35.000 Çinli, 35.000 Hintli ve 35.000 Koreli göçmen kabul edilmişken, 1980'lerde bu sayılar, sırasıyla 347.000, 251.000 ve 334.00'e yükselmiştir (ABD Vatandaşlık ve Göçmenlik Dairesi, 1994, s. 27-28; akt. Massey, 1995, s. 639). Bu sayılar ABD'de Asyalı göçmen sayısının 1965 Göç Yasası'nın kabulünün ardından giderek arttığını ve Amerika'nın etnik bakımdan çok çeşitli bir yapıya doğru ilerlediğini göstermektedir. Bu noktada özellikle geleceği anlatan Blade Runner'ın Amerika'daki giderek artan Asyalı nüfusa ve özellikle onların kötü çalışma ve yaşam koşulları bakımından da göç politikalarına yönelik eleştirel bir bakış açısı sunduğunu ve bu bakımdan da filmin Amerikan toplumundaki artan göçmen yoğunluğa ilişkin endişeleri sinemasal bir üslupla dile getirdiğini söyleyebiliriz.

Geleneksel olarak göçmenler, bir ülkeye yasal veya yasadışı yollardan girseler de girmeseler de, savunmasız, ucuz ve kolayca harcanabilir bir işgücünü temsil ederler (Leonard, 1998, s. 76). Bu bağlamda taşeron sistemin kontrolsüz ve sömürüye dayalı enformel ve kayıt dışı çalışanlarını oluştururlar. Castells ve Portes (1989, s. 13)'e göre, bu kontrolsüz ve sömürüye dayalı üretim ilişkilerinin; enformel ve kayıtdışı çalışanlarının olduğu atölyelerin gelişmiş kapitalizmi değil de klasik kapitalizmi temsil ettiği öne sürülmektedir. Ancak eski üretim biçimlerinin yenilerine dönüşmesine neden olan şey, aslında uzun bir kurumsal denetim döneminden sonra çalışma atölyelerinin ve diğer düzensiz faaliyetlerin gelişmesidir. Bu bağlamda eski üretim biçimleri yeni bir ortamda yeni hale gelmişlerdir.

Filmlerde taşeron işlerde ucuz işgücü olarak çalıştırılan bir diğer grup ise çocuk işçilerdir. Thévenon ve Edmonds (2019, s. 9)'a göre, ekonomik büyümede etkili olan faktörler arasında üretim kalıplarındaki değişme ve çocuk emeğinin kullanımını etkileyen bir teknolojik ilerleme vardır. Teknolojik gelişme ise çocuk emeğini iki farklı şekilde etkilemektedir. Buna göre, yeni teknolojiler bir yandan çocukların sahip olmadıkları özellikleri geliştirerek çocukların işgücüne katılmalarını zorlaştırırken, diğer yandan da çocuk işçiliği için yeni alanlar yaratabilecek faaliyetler ve üretim yöntemleri üretmektedir.

Nasıl ki kayıt dışı çalışma pratiklerinin geleneksel kapitalizme özgü olduğu öne sürülmekte ise, benzer şekilde Leonard (1998, s. 82)'a göre çocuk işçiliğinin de kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle yavaş yavaş aşınan kapitalizm öncesi çağın köhne bir kalıntısı olduğuna dair yaygın bir varsayım vardır. Ancak bu varsayımın aksine dünyanın en gelişmiş ülkelerinde bile çocuklar hem yetişkinlerin üstlendikleri işleri yapmakta hem de ekonomide önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. Bu bağlamda ILO'nun 2018 verilerine göre dünyadaki her 10 çocuktan 1'i çocuk işçi olarak çalışmakta ve çalışan bu çocuk işçilerin sayısı 152 milyonu bulmaktadır. Bu çocuk işçilerin yaklaşık 73 milyonu ise sağlıksız ve tehlikeli koşullarda çalışmaktadır. Sağlıksız ve tehlikeli koşullarda çalışan çocukların büyük bir kısmı aynı zamanda çocuk işçilerin de en büyük bölümünü oluşturan (%48) 5-11 yaş arasındaki çocuklardır. Buna ek olarak 12-14 yaş aralığında bulunan çocuklar çocuk işçilerin %28'ini oluştururken, 15-17 yaş aralığı da %25'ini oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, çalışma kapsamında analizi yapılan filmlerde (Westworld, Blade Runner, Blade Runner 2049) enformasyon teknolojileri ile birlikte değişen üretim sürecine (postfordizm) ilişkin temsiller bulunmaktadır. Zira Ryan ve Kellner (2016)'a göre, sinema toplumsal gerçekliği inşa eden temsiller sistemi içinde yer almaktadır ve temsillerin içselleştirilmesiyle bu inşa süreci tamamlanmaktadır (Ryan ve Kellner, 2016). Dolayısıyla filmler dönemin toplumsal gerçekliklerini temsiller aracılığıyla sunmaktadır. Bununla birlikte, Kellner (2013, s. 29-31) filmlerin aynı zamanda belli bir toplumsal bağlamın ötesine geçip, gelecekte olması muhtemel olayları beyaz perdeye taşıyarak geleceğe ilişkin bir öngörü sunduğunu belirtmektedir (Kellner, 2013, s. 29-31). Bu öngörüü sağlama noktasında Hollywood sahip olduğu ekonomik ve teknolojik olanaklarla çok daha geniş kitlelere ulaşması bakımından diğer ulusal sinemaların önüne geçerek sosyolojik çalışmalar için önemli bir veri kaynağı sunmaktadır. Bu bağlamda çalışma kapsamında analizi yapılan filmlerden elde edilen bulgulara sinemanın teknolojinin üretim sürecinde kullanımına ilişkin temsiller sunduğu ve bu temsiller üzerinden de üretim sürecinde gelecekte olabilecek gelişmelere ilişkin bir öngörü sağladığı tespit edilmiştir. Bu öngörü bir anlamda geleceğin hipergerçek bir inşasını sunmaktadır. Dolayısıyla adeta geleceğin toplumunu işaret eden bir güce sahip olduğunu

söyleyebileceğimiz sinema sosyolojik bağlamda üzerinde önemle durulması gereken bir alandır hele ki teknolojinin baskın olduğu postmodern çağda.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (2006). *Bitmeyen göç konuk ötesi işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Basım.
- Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2020). Robots and jobs: Evidence from US labor markets. *Journal of Political Economy*, 128(6), 2188-2244.
- Arnold, F., Minocha, U., & Fawcett, J. T. (1987). 6: The changing face of Asian immigration to the United States. *Center for Migration Studies Special Issues*, 5(3), 103-152.
- Arthur, B. (2011). *Teknolojinin doğası nedir ve nasıl evrilir* (İ. Çetin, Çev.). İstanbul: Optimist Kitap.
- Ball, P. (2020). Living robots. *Nature materials*, 19(3), 265-265.
- Baudrillard, J. (2014). *Simülakrlar ve simülasyon* (9. Bs.). (O. Adanır, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Batukan, C. (2017). *Robo-tizm "Robot, android, sayborg ve yapay zekâda ruh üzerine"*. İstanbul: Altıkkırkbeş Yayın.
- Belek, İ. (2010). *Esnek üretim derin sömürü*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Bell, D. (1999). *The coming of the post-industrial society*. New York: Basic Books.
- Blackiston, D., vd. (2021). A cellular platform for the development of synthetic living machines. *Science Robotics*, 6(52), eabf1571.
- Brenner, N., & Keil, R. (2013). Küresel kentlerden kentselliğin küreselleşmesine (M. Üçoğlu, Çev.). *Birikim dergisi*. Erişim adresi: <https://birikimdergisi.com/guncel/590/kuresel-kentlerden-kentselligin-kuresellesmesine>
- Castells, M., & Portes, A. (1989). World underneath: The origins, dynamics, and effects of the informal economy. A. Portes, M. Castells, ve L. A. Benton (Yay. haz.), *The informal economy: Studies in advanced and less developed countries* içinde. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Castles, S. ve Miller, M. J. (2008). *Göçler çağı modern dünyada uluslararası göç hareketleri*. (B. U. Bal ve İ. Akbulut, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Coghlan, S., ve Leins, K. (2020). "Living robots": Ethical questions about cenobots. *The American Journal of Bioethics*, 20(5), W1-W3.
- Danaher, J. (2017). Will life be worth living in a world without work? Technological unemployment and the meaning of life. *Science and Engineering Ethics*, 23(1), 41-64.
- Esser, J., & Hirsch, J. (2000) The crisis of Fordism and the dimensions of a 'Post-Fordist' regional and urban structure. A. Amin (Yay. haz.), *Post-Fordism: A reader* içinde (ss. 417-437). Oxford: Blackwell Publishers
- Feldmann, H. (2013). Technological unemployment in industrial countries. *Journal of Evolutionary Economics*, 23(5), 1099-1126.
- Flisfeder, M. (2021). Object oriented subjectivity: Capitalism and desire in Blade Runner 2049. C. Neill (Yay. haz.), *Lacanian Perspectives on Blade Runner 2049* içinde (ss. 121-138). Cambridge: Palgrave Macmillan.
- Ford, M. (2019). *Robotların yükselişi, yapay zekâ ve işsiz bir gelecek tehlikesi* (6. Bs.) (C. Duran, Çev.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Grady, J. (2006). "Visual sociology". C. Braynt ve D. Peck (Yay. haz.), *21. century sociology: A reference handbook* içinde (ss. 63-70). Londra: Sage Publications.
- Ivanov, S. (2017). Robonomics – principles, benefits, challenges, solutions. *Yearbook of Varna University of Management*, 10, 283-293.
- Harrison, B. (2002). Seeing and illness world-using visual methodologies in a socioogy of health and illness: A methodological review. *Sociology of Health & Illness*, 24(6), 856-872.
- Harvey, D. (2014). *Postmodernliğin durumu* (7. Bs.) (S. Savran, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Kellner, D. (2013). *Sinema savaşları, Bush-Cheney döneminde Hollywood sineması ve siyaset* (G. Koca, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

- Leonard, M. (1998). Estimates and guesstimates: Defining the informal economy in Europe and the United States. *Invisible Work, Invisible Workers* içinde (ss. 11-25). Londra: Palgrave Macmillan.
- Loi, M. (2015). Technological unemployment and human disenchantment. *Ethics and Information Technology*, 17(3), 201-210.
- Macaísta Malheiros, J. (1998). Immigration, clandestine work and labour market strategies: The construction sector in the metropolitan region of Lisbon. *South European Society and Politics*, 3(3), 169-185.
- Marx, K. (2013). *Yabancılaşma*. Ankara: Sol Yayınları.
- Massey, D. S. (1995). The new immigration and ethnicity in the United States. *Population and Development Review*, 631-652.
- Masuda, Y. (2008). Three great social revolutions: Agricultural, industrial, and informational. *Prometheus: Critical Studies in Innovation*, 3(2), 269-274.
- Mone, G. (2020). It's alive! *Communications of the ACM*, 63(9), 15-17.
- Murray, R. (1995). Fordizm ve post-fordizm. S. Hall ve M. Jacques (Yay. haz.), *Yeni zamanlar 1990'larda politikanın değişen çehresi* içinde (ss. 46-62). (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Pillay, D. (1999). The human cost of sub-contracting/outsourcing. *Journal of the Southern African Institute of Mining and Metallurgy*, 99(4), 193-195.
- Pol, E., & Reveley, J. (2017). Robot induced technological unemployment: Towards a youth-focused coping strategy. *Psychosociological Issues in Human Resource Management*, 5(2), 169-186.
- Raijman, R. (2019). Immigration and the informal economy. S. J. Gold ve S. J. Nawyn (Yay. haz.), *Routledge International Handbook of Migration Studies* içinde (ss. 178-187). Londra: Routledge.
- Reis, J., vd. (2020). Service robots in the hospitality industry: The case of Henn-na Hotel, Japan. *Technology in Society*, 63, 101423.
- Reyneri, E. (2004). Immigrants in a segmented and often undeclared labour market. *Journal of Modern Italian Studies*, 9(1), 71-93.
- Rifkin, J. (1995). *The end of work: The decline of the global labor force and the dawn of the post-market era*. New York: GP Putnam's Sons.
- Ryan M. ve Kellner D. (2016). *Politik kamera* (3. Bs.), (E. Özsayar, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Shanahan, T. (2019). We're all just looking for something real. T. Shanahan ve P. Smart (Yay. haz.), *Blade Runner 2049: A philosophical exploration* içinde (ss. 8-26). Londra ve New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Strauss, A. And Corbin, J. (1998). *Basic of qualitative research: Procedures and techniques for grounded theory*. Londra: SAGE.
- Şahin, B. (2010). *Almanya'daki Türkler*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Şahin, Kütük, B. (2012). Almanya'daki etnik ekonomilere işçi göçü olarak ulus ötesi evlilikler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Bahar*(16), 173-190.
- Şaylan, G. (2016). *Değişim, küreselleşme ve devletin yeni işlevi* (3. Bs.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Thévenon, O., & Edmonds, E. (2019). Child labour: Causes, consequences and policies to tackle it. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*. 235.
- Toffler, A. (1996). *Gelecek korkusu çok* (4. Bs.) (S. Turgut, Çev.). İstanbul: Altın Kitaplar.
- Topçu, G. (2010). Önsöz. G. Topçu (Yay. Haz.), *Hollywood'a Yeniden Bakmak* içinde (ss. 7-8). Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Wegner, P. E. (2020). We, the people of Blade Runner 2049. *Science Fiction Film and Television*, 13(1), 135-142.
- Walsh, T. (2018). Expert and non-expert opinion about technological unemployment. *International Journal of Automation and Computing*, 15(5), 637-642.
- Williamson, C. (2018). "An escape into reality": Computers, special effects, and the haunting optics of Westworld (1973). *Imaginations: Journal of Cross-Cultural Image Studies*, 9(1), 19-39.
- Woollard, F. (2019). The "miracle" of replicant reproduction. T. Shanahan ve P. Smart (Yay. haz.), *Blade Runner 2049: A philosophical exploration* içinde (ss. 8-26). Londra ve New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Yaylagül, L. (2010). Hollywood: Tarihi, ekonomisi, ideolojisi. Y. G. Topçu (Yay. haz.), *Hollywood'a Yeniden Bakmak* içinde (ss. 9-23). Ankara: De Ki Basım Yayım.

İnternet Kaynakları

ILO (2018). "Çocuk İşçiliği", <http://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/child-labour/lang-tr/index.htm>. Erişim tarihi: 19 Ocak 2022

https://ifr.org/img/worldrobotics/Executive_Summary_WR_Industrial_Robots_2021.pdf . Erişim tarihi: 20 Ocak 2022

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/05/160525_foxconn_robot. Erişim tarihi: 20 Ocak 2022

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37750409>. Erişim tarihi: 20 Ocak 2022

<https://www.webtekno.com/robocop-gercek-oldu-dubai-robot-polisler-kullanmaya-basliyor-h26864.html> erişim tarihi: 20 Ocak 2022

<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/sadik-gultekin/avukat-ross-2526069> erişim tarihi: 20 Ocak 2022

<https://www.dunyahalleri.com/japon-otel-robotlari-islerini-kaybetti/> erişim tarihi: 19 Ocak 2022

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002 Genel Seçimlerindeki AB Söylemi: Dilbilimsel Söylem Analizi

EU Discourse of the Justice and Development Party in 2002 General Elections: A Linguistic Discourse Analysis

Dursun KARAKAYA*, Mutlu ER**

Öz

Bu çalışma Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) 2002 genel seçimlerinde Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği konusunda takındığı tavır ve oluşturduğu söylemin dilbilimsel söylem analizi yoluyla çözümlenmesi amaçlamaktadır. Çözümleme yapılırken Düsseldorf Okulu/Ekolü olarak da bilinen yöntem temel alınmıştır. Buna göre parti programı, seçim bildirgesi ve belirlenen ulusal gazetelerden elde edilen derlem; söz varlığı, metafor konsepti ve gerekçelendirme (Alm: Lexik-Metaphorik-Argumentation) boyutlarıyla ele alınmış ve incelenmiştir. Uygulanan metodoloji bakımından bu çalışma, daha çok eleştirel söylem analizi yöntemiyle incelen siyasi söylemlerin çözümlenmesinde nispeten özgün bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Özellikle Düsseldorf Ekolü'nün geliştirdiği, yukarıda belirtilen üç aşamalı inceleme modelinin Türkiye'deki politik söylem üzerine bu anlamda ilk defa uygulandığı söylenebilir. Yapılan inceleme ortaya koymuştur ki AKP, içinden geldiği Millî Görüş geleneğinin aksine Türkiye'nin AB üyeliği konusunda oldukça pozitif bir tavır içindedir ve bu tavrını hem söz varlığı hem oluşturduğu metafor konseptleri hem de sunduğu çok çeşitli argümanlarla gerekçelendirmiştir.

Anahtar sözcükler: AKP, AB söylemi, dilbilimsel söylem analizi, Düsseldorf ekolü, 2002 seçimleri.

Abstract

This study aims to analyze the attitude and discourse of the Justice and Development Party (Tur. Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP) towards Turkey's EU membership in the 2002 general elections through linguistic discourse analysis. The method, also known as the Dusseldorf School, was taken as the basis for the analysis. In accordance with this; the party program of AKP, the election manifesto and the corpus obtained from the determined national newspapers were discussed and analyzed in terms of vocabulary, metaphor concept and argumentation (Ger: Lexik-Metaphorik-Argumentation). In terms of the methodology applied, this study presents a relatively unique approach to the analysis of political discourses, which are mostly examined by the method of critical discourse analysis. It can be said that the above-mentioned three-stage analysis model developed by the Dusseldorf School was applied for the first time in this sense in Turkey. The study revealed that the Justice and Development Party has a very positive attitude towards

* Öğr. Gör., Anadolu Üniversitesi, YDYO. E-posta: dursunkarakaya@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0958-6859

** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: mutluer@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8703-2114

Turkey's EU membership, contrary to the tradition of National View (tr. Millî Görüş) it has come from. And he justified this attitude with both the vocabulary and metaphor concepts he created and the various arguments he presented.

Keywords: AKP, EU discourse, linguistic discourse analysis, Dusseldorf school, 2002 elections.

Giriş

Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Avrupa Birliği Serüveni

Avrupa'nın büyük bir bölümünün yerle bir olduğu II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Avrupa'da barış en çok arzulanan durum olmuştur. Savaşın sona süregelen karşılıklı güvensizlik nedeniyle, enerji ve silah anlamına gelen kömür ve çeliğin kullanımının ülkelerin ortak kontrolüne alınması büyük önem taşıyordu. Kömür ve çelik endüstrileri arasında karşılıklı bağımlılık yaratmak amacıyla, altı Avrupa ülkesi (Almanya, Belçika, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda) bugünkü Avrupa Birliği'nin temelini oluşturan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunu (AKÇT) kuran antlaşmayı imzaladı (bkz. EGKS, 1951). Yine aynı saiklerle 1957 yılında bu devletler arasında Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (Euratom) ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) kuruldu (EWG, 1957). 1965 yılında imzalanan Brüksel Antlaşması ile bu iki topluluğun birleşmesi ve oluşan iç pazarın ekonomik olarak tüm ülkelere sağladığı faydalar topluluğun genişleme kararı almasına neden oldu. İlk olarak 1973'te Danimarka, İngiltere ve İrlanda'nın katılımıyla genişlemeye başlayan topluluk bugün 27 üyeli bir birlik halini almıştır.

Türkiye 1959'da AET'ye iş birliği talebinde bulunmuş ancak bu talep, AB üyeliği serüveninin ilk resmî belgesi olan 1963 Ankara Anlaşması ile kabul edilmiştir (Steinbach, 1996, s. 91). Daha çok ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesini ve bir süreç planlaması sonunda gümrük birliğinin kurulmasını amaçlayan Ankara Anlaşması sonrasında 1996 yılında Türkiye ve AB arasında Gümrük Birliği yürürlüğe girmiştir. Ticari ve ekonomik iş birliğine yönelik bu gelişmelerin ardından da 1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin tam üyelik için aday ülke statüsü kazandığı açıklanmıştır (AB Konseyi, 1999). Adaylık statüsü önemlidir, çünkü bu süreçte ekonomik ilişkilerin yanı sıra siyasi ve kurumsal ilişkiler en üst düzeye çıkmakta, aday ülkenin uyum sürecinde yerine getirmesi gereken fasılların yapılandırılması için birlik tarafından mali ve eğitsel destekler verilmekte, kısmi de olsa entegrasyonu destekleyen program ve uygulamalar yürürlüğe konmaktadır.

Adaylık sürecinde esasen AB mevzuatı aday ülkenin hukuk sistemine entegre edilmelidir, bu yüzden oluşturulmuş 35 fasıl mevcuttur. Her fasıl için tarama, açma ve geçici kapatma aşamaları söz konusudur. Eğer aday ülke tüm fasıllarda geçici kapatma aşamasına geçmişse, durumu Avrupa Konseyi'nin raporu ve olumlu görüşü ile Avrupa Parlamentosu'nda görüşülür ve üye olarak katılımı sağlanır. Türkiye 35 fasıldan şu ana kadar yalnızca bir tanesinde, 25 numaralı Bilim ve Araştırma faslında, üçüncü aşama olan geçici kapatma aşamasına gelmiştir¹. Diğer aday ülkelerle kıyaslandığında sürecin çok yavaş ilerlediğini ve çoğu zaman tıkanıldığını söylemek yanlış olmaz. Bunun “görünürdeki” en büyük sebeplerinden biri Türkiye'nin ülke olarak tanımadığı Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin 2004 yılında AB üyesi olması ve AB'nin 2005 yılında yayınladığı bildiride “tüm AB Üyesi ülkelerin tanınması[nı], katılım sürecinin zaruri bir parçası” olarak deklare etmesiyle oluşan paradoksal durumdur (AB Başkanlığı, 2020, s. 9).

Bunun dışında, AB'yi ilgilendiren kararlar genellikle AB Parlamentosu'nda ve AB Konseyi'nde nitelikli çoğunlukla alınsa da aday bir ülkenin birliğe katılımı söz konusu olduğunda tüm üye devletlerin, katılımı oybirliğiyle kabul etmesi şartı vardır. Fransa'nın ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin bazı müzakere fasıllarına koyduğu ve fasılların açılmasını engelleyen siyasi blokajlar da Türkiye'nin AB üyeliğinin önündeki aşılması gereken büyük engeller gibi görünüyor.

Tüm bu siyasi olumsuzluklara rağmen 1999'da kazanılan adaylık statüsünün ardından müzakerelerin başlaması ve fasılların taranması/açılması Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) döneminde olmuştur. Partinin AB'yi “hristiyan birliği” olarak niteleyen bir gelenekten geldiği düşünüldüğünde, konu özellikle araştırmaya değer bir nitelik kazanmaktadır (bkz. Refah Partisi, 1995, s. 29).

¹ Katılım müzakerelerinde fasıllar ve hangi fasılın hangi aşamada olduğu hakkında son durum için bkz: https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/katilim_muzakerelerinde_mevcut_durum_karti-08072019-tr.pdf

Adalet ve Kalkınma Partisi

AKP temelde islami bir siyasal hareket olan Millî Görüş geleneğinin temsilcisi sayılan Millî Nizam, Millî Selamet, Refah ve Fazilet partilerinin devamı olarak değerlendirilebilir. Ancak aynı gelenekten gelen ve AKP ile aynı yıl kurulan Saadet Partisi, gelenek içinde farklı fraksiyonların da varlığının bir kanıtı niteliğindedir. Saadet Partisi gelenekçi kanadı temsil ederken AKP yenilikçi kanadın temsilcisi olmuştur. Bu yenilikçi yaklaşım partinin kurucularından ve uzun süre başkanlığını yapmış olan Recep Tayyip Erdoğan tarafından “Biz Millî Görüş gömleğini çıkardık. Geçmiş unutun, yeni bir partiyiz.” şeklinde ifade edilmiştir (Milliyet, 2003). İslamcı ve Millî Görüşçü çizgiye karşı koyulan bu mesafe, batı tipi liberal demokratik modele de bir yakınlaşma anlamı taşımaktadır. Bu tip modellerde öne çıkan ‘katılımcılık’, ‘çoğulculuk’, ‘demokratik hak ve özgürlük’, ‘serbest piyasa’, ‘piyasa ekonomisi’ gibi kavramlar, AKP’nin kuruluşunda “Kalkınma ve Demokratikleşme Programı” adıyla açıkladığı parti programında sıklıkla yer almaktadır. Parti programda kendisini “eski siyasi akla dayanan ayrışmaları redde[den], demokrasiye inanan, insan hak ve özgürlüklerine saygılı, çoğulcu değerleri benimsemiş, ahlaki ve insani duygulara sahip, piyasa ekonomisine bağlı” insanlardan oluşan bir parti olarak tanımlamıştır (AKP, 2002b, s. 115). Bora (2002) AKP’nin bu değişiklik iddiasını islamcılığın sistem-dışı kuramsal söylemini sistem-içi muhafazakâr söyleme dönüştüren bir “ileriye doğru kaçma” hareketi olarak tanımlar. Bu kaçma ya da kopuş ile islami muhalefet siyasal düzenin önemli bir parçası olmuştur. Ancak Tuğal, “AKP’nin [muhafazakâr] islamcı bir parti olmadığını tam aksine neo-liberal[...]” bir model takip ettiğini vurgulamıştır (akt. Ülger, 2017, s. 620). Türkiye’nin AB üyeliği konusunda da Bora’nın sözünü ettiği kopuş ve Tuğal’ın sözünü ettiği neo-liberalleşmenin izlerini görmek mümkündür. Refah Partisi (1995, s. 29) 1995 seçim beyannamesinde Avrupa Birliği’ni bir “hristiyan birliği” olarak tanımlayıp Türkiye’nin AB’ye değil “Dünya Müslüman Ülkeler Birliği”ne ait olduğunu belirtirken, AKP 2002 seçim beyannamesinde Türkiye’nin AB’ye tam üyeliğini desteklediğini bildirmiş ve bunu da daha çok ekonomik açıklamalarla gerekçelendirmiştir (AKP, 2002, s. 13ff). Ayrıca uluslararası boyutta gericilikle bağdaştırılan İslamcı bir parti olarak yaftalanmaktansa, demokratik liberal modele yakınlaşarak ABD’nin ve Avrupa devletlerinin desteğini almak iktidara gelmek açısından da önemlidir (krş. Kaygusuz, 2009). Bu açıdan AB üyeliğine yönelik alıtacak adımlar AKP için ‘Millî Görüş Gömleği’nden sıyrılmanın anahtarı gibidir.

14 Ağustos 2001 yılında kurulan AKP 2002 yılında girdiği ilk seçimden itibaren girdiği tüm seçimlerde birinci parti olmuş, 20 yılı aşkın bir süredir de çoğunlukla tek başına iktidar olmayı başarmıştır. Tüm bu süreç boyunca da doğal olarak ülke gündeminin ve hemen her konuda oluşan söylemlerin oluşturucusu ve besleyicisi konumunda bulunmuştur. Türkiye’nin Avrupa Birliği üyeliği söylemi de bu süreçten bağımsız değildir.

Bu veriler ışığında, çalışmada kuruluş yılı olan 2002 yılı itibarıyla AKP’nin AB üyelik söylemi dilbilimsel söylem analizi (DSA) yöntemi ile analiz edilecektir.

Söylem ve Söylem Analizi

Söylem; sosyolojiden dilbilime, siyaset biliminden psikolojiye pek çok farklı disiplinde üzerine araştırmalar yapılan bir kavramdır. Her disiplin söylem ve söylem analizi konusunda kendi teorik yaklaşımını geliştirirken ortaya pek çok söylem tanımı da çıkmıştır. Öyle ki kavram artık gündelik hayatta kullanılan basit bir konuşma hatta tek bir kelimenin tanımı olarak bile kullanılmaktadır (Keller, 2011, s. 13). Fransız sosyolog Michel Foucault söylemi “uzmanlaşmış bilginin kurumsallaştırılmış ifade biçimleri” olarak tanımlar (akt. Metzler, 1990, s. 103). Sözü edilen bu ifade biçimleri yani söylem ile de bireyin ya da toplumun davranışları belirlenir, kimliklendirilmesi/dışlanması sağlanır. Bu tanıma göre söylem analizi, söylemin içinde olduğu sosyal bağlam ve kurallar sisteminin çözümlenmesidir. Bu yaklaşım söylem analizine yönelik iki temel yaklaşımından birini oluşturur. Buna göre söylem gücün/erkin ortaya konulması ve norm oluşturmalarıdır, burada dil ve metin gerçekliğin inşa edildiği söylem enstrümanlarıdır. Diğer temel yaklaşım ise metni, “analiz edilerek yeniden yapılandırılabilir belirlenir tarihsel düşünme biçimlerinin bir ifadesi” olarak görür (krş. Jäger, 2015, s. 21). Bu yaklaşımda da amaç metnin gerçeklik üzerindeki etkisini bulmak değil, zaten var olan gerçekliğin metinlerde nasıl karşılık bulduğunu analiz etmektir.

Söylem analizi konusunda benzer bir ayırım yapan Fairclough yaklaşımları “eleştirel [olan]” ve “eleştirel olmayan” olarak ikiye ayırır (Fairclough, 1992, s. 12). Bu ayırma göre de eleştirel yaklaşımlar, söylemin iktidar ve ideolojik ilişkiler tarafından nasıl şekillendirildiğini ve söylemin toplumsal kimlikler, toplumsal ilişkiler, bilgi ve inanç sistemleri üzerinde ne gibi yapıcı etkileri olduğu ile ilgilenir. Eleştirel olmayan yaklaşımlar ise söylemsel pratikleri daha çok metin analizine ve dile odaklanarak betimler. Bu nedenle Fairclough, “eleştirel dil analizi” (Critical Language Analysis) kavramını ortaya atmıştır. Buna göre, dilbilimsel söylem analizi, yukarıda belirtilen anlamda, bir ‘eleştirel’ dil analizidir (bkz. Fairclough, 2001, s. 4).

Türkiye’de yapılan çalışmalar genellikle Eleştirel Söylem Analizi (ESA) yaklaşımı ile yapılmaktadır ancak çoğu büyük ölçüde metin ve dil çözümlemelerine dayanmaktadır. Niehr (2014, s. 134) ESA’nın engelliler, başörtüsü kullananlar, yahudiler gibi toplumdaki dezavantajlı ya da azınlık olanların durumlarının analiz edilmesinde kullanılan bir yöntem olduğunu belirtmiştir. Çünkü ESA’nın amacı durum tespiti yapmanın yanı sıra olumsuz durumu engellemek için tavrı takındır (Niehr 2014, s. 134).

Dilbilimsel Söylem Analizi ve Derlem

Dilbilimsel Söylem Analizi (DSA) kavramını ilk ortaya atanlardan olan Busse ve Teubert DSA ile metinbilim arasına kesin bir sınır konulmasının zorluğundan bahsetmiş ve söylemi “içerik ve anlam bakımından birlik oluşturan sanal bir metin külliyyatı” olarak tanımlamışlardır (Busse; Teubert, 2013, s. 16). Bu bağlamda böyle bir araştırma yapılırken külliyyat içinden tarama yapılarak doğru derlemin oluşturulması büyük önem taşımaktadır. Ancak hiçbir araştırmacı bir konudaki bütün metinlere (henüz yazılmamış olanlar da dahil) ulaşamayacağı için söylem üzerine yapılan tüm çalışmalar, bütüne hizmet eden kısmi çalışmalar olarak kalacaktır. Bu çalışmanın derlemi de Albert Busch’un önerdiği kriterler olan genellenebilirlik, geçerlilik ve güvenilirlik kriterlerine dayanarak oluşturulmuştur (akt. Niehr, 2014b, s. 34). Buna göre de çalışmanın derlemi; AKP’nin 2002 genel seçimleri için yayınladığı seçim beyannamesi ve ulusal düzeyde yayın yapan gazetelerin yine ilgili yılda yayınladığı haberler ve köşe yazılarından oluşturulmuştur. İncelenecek gazeteler Hürriyet ve Sabah’tır. Derlemi oluşturan bu gazeteler politik eğilim ve tirajlarına göre seçilmiştir. Bu gazetelerin bugün aynı politik çizgide durdukları düşünülebilir. Ancak Türkiye’deki medyanın dönüşümü düşünüldüğünde 2002 yılındaki Hürriyet ve bugünkü Hürriyet, politik olarak aynı çizgide değildir. 2002 yılında bir medya patronu olan Aydın Doğan’ın sahipliğindeki sola yakın/muhafazakar ve merkezde bir gazeteyken, bugün medya dışındaki şirketleriyle daha faal bir holding olan Demirören Holding bünyesinde, sağ merkezli bir gazete olmuştur (krş. Ayan, 2019).

Yöntem

DSA için Busse (Busse ve Teubert, 2013, s. 45) 17 adımdan oluşan analiz yöntemini; Spitzmüller ve Warnke (2011, s. 198) çok katmanlı analiz modelini (DIMEAN-Diskurslinguistische-Mehr-Ebenen-Analyse) önermişlerdir. Bu çalışmada da uygulanacak olan bir diğer DSA yöntemi ise Düsseldorf Araştırma Grubu (Georg Stötzel, Martin Wengeler, Thomas Niehr, Karin Böke ve Mathias Jung) tarafından geliştirilen modeldir (Niehr, 2014b, s. 70). Bu modele göre oluşturulan derlem; söz varlığı, eğretilme ve gerekçelendirme (Alm. Lexik-Metaphorik-Argumentation) olmak üzere üç düzlemde analiz edilmektedir.

Söz varlığı analizinde amaç derlemdeki hangi ifadelerin daha merkezi olduğunun, hangi eşdizimlerin oluştuğunun tespit edilip yorumlanmasıdır (Niehr, 2014b, s. 71). Bu aşamada çeşitli bilgisayar programları aracılığı ile kelime bulutları oluşturulacak, eşdizim ve sıklık analizleri yapılarak veriler yorumlanacaktır.

Eğretilme analizi aşamasında salt dilbilimsel bir metafor analizi ya da güzel söz incelemesi yapılmayacaktır. Çünkü metaforların gerçekliği inşa eden bir yanları vardır ve bireyler ve toplumlar inşa edilmiş bu gerçekliğe göre hareket ederler. Ancak söz konusu bu durum belirtildiği gibi tekil güzel söz söyleme ve bunların tespitinin ötesinde, kavramsallaştırılmış metaforlar ile mümkündür. Örneğin; uzun ince bir yoldayım, dizesindeki yol metaforu üzerine bu dünya ya da insanın hayatı benzeri bir açıklama yapılabilir, ancak söylem metinler bütüncesinden oluştuğu için yol metaforu söylemin bütünü içinde ilerleme, yeni bir yere giriş, hedef, hedeften sapma, hız, uzaklık, başka alternatif deneme gibi anlamlarda

kullanılmış da olabilir. Böyle bir durumda tutarlı bir metafor konsepti ve buna uygun olarak tutarlı bir metaforik ifadeler sistemi oluşmuş demektir (Niehr, 2014b, s. 95). Bu aşamada amaç söylem içinde böyle metafor konseptlerinin varlığının tespit edilip ortaya konmasıdır. Söylemin tarafları arasında gerçeklik inşa eden bir ifade sistemi oluşturan bu metafor konseptleri, bu yönleriyle bir nevi gerekçelendirme işlevi de görürler. Çünkü sorgulanabilir olan bir durum söylem paydaşları arasında toplumsal bir geçerlilik kazanır ve bu gerekçelendirmenin temel amacıdır (krş. Klein, 1980, s. 19). Bu nedenle Düsseldorf Araştırma Grubu'ndan K. Böke gibi bazı araştırmacılar, DSA'nın üçüncü aşaması olan gerekçelendirme analizinin her çalışmada gerekli olmadığı görüşünü savunurlar.

Bu çalışma açısından metafor (konsepti) analizi aşamasında gazetelerde yer alan metinler analize sundukları katkı bakımından parti programlarından daha verimlidirler, çünkü gazeteler hem yakın oldukları siyasi görüş yüzünden, hem de topluma bilgi vermeye, belki toplumu yönlendirmeye çalışan siyasilerin haberlerini yaptıkları için sözü edilen gerçeklik inşasında parti programından daha çok rol oynarlar. Ayrıca Klein (1996) parti programlarının toplumun tamamı için değil daha ziyade uzmanlar ve rakipler için yazıldığını, bu yüzden de açık kapı bırakmamak adına -çevrenin korunması, hayvan hakları gibi konularda- "zorunlu içerikler" bulundurduğunu belirtir (akt. Niehr, 2014:115).

Gerekçelendirme aşaması için Niehr, Toulmin'in gerekçelendirme şeması (Alm. Schema für Argumentation) kullanmayı uygun görürken, Martin Wengeler topos analizini ön plana çıkarmaktadır. Toulmin'in şeması kullanılacaksa ne tür verilerin hangi gerekçelerle nasıl bir gerçeklik iddiasında bulundukları tespit edilip, benzer iddialar gruplanarak şemalaştırılmalı ve yorumlanmalıdır; topos analizi yapılacaksa da bütüncü önceden belirlenmiş topos gruplarına göre incelenerek analiz edilir (krş. Toulmin 1996, s. 90/92; Wengeler 2018). Bu yönüyle toposlar (topoi) içeriği belirlenmiş birer kategori olarak anlaşılabilir, çünkü aynı gruba ait toposların analizi ve kullanım sıklıklarının belirlenmesi, belirli bir zamanda bir zümreye ait baskın düşünme biçimleri ve algılama kalıpları hakkında oldukça anlamlı bilgiler sunabilirler (krş. Wengeler, 2018 s.246). Wodak (2001, s. 74) sık kullanılan toposları on beşe ingirgeyip listelemiştir: Fayda ve Avantaj; Zarar ve Dezavantaj, Otorite, Tehlike ve Tehdit... Uygulama bölümünde Wodak'ın listesinden hareketle en sık kullanılan tipik topos grupları tespit edilip yorumlanacaktır.

Uygulama

Sözvarlığı Analizi

DSA'nın ilk adımı olan söz varlığı analizi yapılırken yukarıda da belirtildiği gibi çeşitli bilgisayar uygulamalarından yararlanılacaktır. Bunların başında da kelime bulutları oluşturmaya yarayan çevrimiçi uygulama Wordart ve eşdizim analizlerinde kullanılacak olan açık kaynak kodlu bir kelime ve metin analizi programı olan Antconc gelmektedir. Bu uygulamalar aracılığıyla sözcük ya da söz öbeklerinin sıklığına yönelik olarak elde edilecek veriler, döneme ait söylemsel olaylar ya da söylem oluşturunusunun söyleme etkisi hakkında çıkarımlarda bulunulmasına yardım ederek nitel yorumlama yapılmasını mümkün kılacaktır. Aşağıda antconc programı ile oluşturulmuş bir dizin analizi bulunmaktadır:

Hit	KWIC	File
1	AB kriterlerinin ekonomik ve siyasi hükümlerinin hay	AKP 2002.txt
2	AB'nin sunduğu ekonomik demo	AKP 2002.txt
3	AB'nin tamaml	AKP 2002.txt
4	AB çiftçilerinin geliri	AKP 2002.txt
5	AB üyeliğinden bağımsız olarak düşünüldüğünde bile h	AKP 2002.txt

Şekil 1. AKP 2002 seçim beyannamesinde AB eşdizimleri

Şekil 1'de AKP'nin 2002 yılı seçim beyannamesinde Avrupa Birliği (AB) söz öbeğinin birlikte kullanıldığı ifadeler yer almaktadır. Bu ifadeler AKP'nin AB'ye bakış açısı hakkında bilgi vermesi

bakımından önemlidir. Şekle bakarak, AKP'nin AB'ye ekonomik bir bakış açısıyla yaklaştığı söylenebilir. Zira şekilde bulunan beş dizinden üçünde 'ekonomik' ve 'gelir' gibi ekonomi temelli ifadeler yer almaktadır.

Partinin 2002 yılında AB'ye yaklaşımını seçim beyannamesinin tamamından anlamak da mümkündür. "İlkeli Siyaset", "Hukuk ve Adalet Reformu", "Tarım ve Hayvancılık", "Sosyal Politikalar" gibi dokuz ana başlıktan oluşan 93 sayfalık beyannamede en çok üzerinde durulan kısım 25 sayfa ile "Ekonomi Politikaları" başlığı olmuştur. Bu durum Tuğal'ın AKP'nin liberal bir parti olduğunu belirttiği tezini destekleyen bir veri olarak kabul edilebilir. Beyannamede ayrıca partinin AB'ye tam üyelik hedefinde olduğu da bildirilmiştir. Ancak bu hedef ne "Dış Politika" ne "Sosyal Politikalar" ne de "Demokrasi ve Sivil Toplum" başlıkları altında dile getirilmiştir. Beyannamede iki kez dile getirilen AB'ye tam üyelik hedefi, Ekonomi Politikaları başlığı altında yer alan "Temel Yaklaşımlar" ve "Yabancı Sermayenin Cezbedilmesi" alt başlıkları içerisinde ifade edilmiştir:

Avrupa Birliği'ne tam üyelik, ekonomik ve demokratik gelişimin sağlanması bakımından öncelikli hedefimizdir. (AKP, 2002, s. 44)

Avrupa Birliği'ne tam üyelik sürecinde somut ve samimi adımlar atılarak, özellikle Avrupa Birliği firmalarının Türkiye'ye yatırım yapması için gerekli ortam hazırlanacaktır (AKP, 2002 s.58).

Ekonomik yaklaşımın dışında da AB'ye tam üyelik konusunun dile getirildiği noktalar mevcuttur. Ancak AB üyeliği buralarda partinin hedefi değil, Türkiye'nin modernleşme ve demokratikleşme isteğinin bir sonucudur:

PARTİMİZ, ülkemizin Avrupa Birliği'ne tam üyeliğini, modernleşme sürecimizin doğal sonucu olarak görmektedir. AB kriterlerinin [...] AB üyeliğinden bağımsız olarak düşünüldüğünde bile hayata geçirilmesi kaçınılmazdır. (AKP 2002, s. 13)

Alıntıdan anlaşılacağı üzere Avrupa sosyal ve demokratik açıdan modernleşme yolunda bir rol model olarak görülmektedir. Burada asıl hedef AB üyeliği değil, Kopenhag Kriterleri olarak da bilinen AB kriterlerinin sağlanarak Türkiye'de yaşayanların refahlarının artırılmasıdır. Seçim beyannamesinde bu kriterlere değinilen diğer yerlerde de aynı görüş hakimdir:

Avrupa Birliği'ne tam üyeliğin ön şartı olan Kopenhag Kriterleri de temel hak ve özgürlüklere özel bir vurgu yapmaktadır. [...] Temel hak ve özgürlükleri ülkemizin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerde, özellikle Kopenhag Kriterlerinde belirtilen seviyeye yükseltmek için Anayasa ve yasalarda gerekli değişikliği yapacaktır. (AKP, 2002, s. 17)

Seçim beyannamesine bakarak AKP'nin AB'ye üye olmayı ekonomik sebepler yüzünden hedeflediği; ancak sosyal ve demokratik anlamda da AB kriterlerini üyelikten bağımsız olarak ulaşılması gereken norm kabul ettiği söylenebilir. Seçim beyannameleri ve parti programları daha çok geleceğe yönelik vaatler ve öngörüler içeren metinlerdir. Ancak gazete haberleri genellikle güncel olaylar konusunda yazılmış metinlerdir. Güncel olayları yansıtırma biçimleriyle de kamuoyu oluşturma ve gündem belirleme özellikleri vardır. Bu yüzden daha fazla yan anlamlar barındırırlar ve hedef odaklıdırlar. Bu bilgileri göz önünde tutarak; 2002 yılında Türkiye'nin AB üyeliği konusunda Hürriyet Gazetesi'nde yayımlanan 22² ve Sabah Gazetesi'nde yayımlanan 97³ haber ve köşe yazısına ait metinlerden oluşturulan aşağıdaki kelime bulutu değerlendirilmeye başlanabilir:

² AB, AKP, üyelik, Erdoğan anahtar kelimeleri ile yapılan taramada 168 haber ve köşe yazısı tespit edilmiş, birbirinin tekrarı niteliğinde olan ve ilgisiz olan haberler derleme dahil edilmemiştir.

³ Kelime taramasının mümkün olmadığı arşivde bulunan basılı gazete nüshaları kontrol edilerek ilgili haberler derlenmiştir. Gözden kaçan haberler olabileceği gibi tekrar niteliğinde olan haberler de derleme dahil edilmemiştir.

Tablo 1. AB söyleminde 2002 yılı için metafor konseptleri

METAFOR KONSEPTİ	SOYUTLANAN TEMEL ÖZELLİĞİ	GERÇEKLEŞME BİÇİMİ
YOL METAFORU	İlerleme	yola devam etmek, sonraki adım, hedefe yaklaşmak, ilerleme kaydetmek, ...noktasına ulaşmak, mesafe almak,
	İstikamet	U dönüşü, hedef, tam tersine, geri dönülemez bir yolda olmak, AB kulvarında koşmak,
	Hedef	...yönünde adım atmak, yan yana yürümek, aynen devam etmek, ...konusunda adım atmak, kendine hedef edinmek, hedefe yaklaşmak, AB kulvarında koşmak
	Mesafe	Avrupa'ya yakın olmak, AB'den uzak durmamak, Türkiye'nin önündeki uzun yol, mesafe almak,
	Alternatif	tek yol, yeni yol haritaları, yol ayrımı, dönüm noktası, alternatifi olmayan proje, başka seçenek,
	Yanılğı	tarihsel yanlışlardan kaçınmak, tam tersine, Avrupa yolculuğunda kaza, yanlış hesap içine girmek,
	Engel	dikenli yol, engel, tarih konusundaki düğüm, ...meselesi, çözümü zor sorunlar, yapay bariyerler, kesin çizgiler, öcüler üretmek, engel çıkarmak, treni engellemek, cennet yolculuğunu tıkamak, bloke etmek, Avrupa yolculuğunda kaza, diplomatik tren kazası,
	Süreç	Demokrasi yolculuğu, sıçrama dönemi,
SPOR/OYUN METAFORU	Tempo	Diplomasi trafiği, süratle, sıçrama dönemi, süreci hızlandırma, AB kulvarında koşmak, soluk kesen diplomasi,
	Müsabaka	seyirci olmak, seyirci kalmak, topun Türkiye'nin sahasında olması, topu komisyona atmak,
	Rakip olma	karşı takım, havlu attırmak istemek
	Oynama	markaja almak, pres yapmak, mücadele vermek,
	Kazanma	şampiyon olmak, gol atmak,
	Kaybetme	gol yemek,
	Hile	Avrupa'nın yeni oyunu, PKK uzantısı oyun,

Daha önce bahsedilen arka plandan dolayı 2002 yılında özellikle yol ve spor metafor konseptlerinin ön plana çıkması şaşırtıcı değildir. 60 yılı aşkın bir süredir aday olan bir ülkenin yaşadığı süreç için en uygun metafor hedefe giden yolda olması olmalı. Keza bu sürecin sonunda Kopenhag Zirvesi öncesi artık somut bir tarih, adım beklendiği için de verilen mücadelenin, skor ve kazanım odaklı bir spor müsabakası ile kıyaslanması oldukça olağandır. Şaşırtıcı olan özellikle yol metafor konseptinde, gerçekleşme biçimlerinin Hedef/İlerleme/İstikamet ve buna karşılık Engel temel özelliklerinde yoğunlaşmasıdır. Buradan hareketle AB üyelik sürecinde AKP söyleminin bizim hedefimiz, ilerlememiz ve buna karşılık onların koydukları engeller diyalektiği üzerine oturduğu varsayılabilir.

Gerekçelendirme Analizi

Gerekçelendirme analizi yukarıda da belirtildiği üzere Wodak'ın listesi temel alınarak topos analizi üzerinden yapılacak. Bu aşamada hangi örneğin hangi gazete haberinden alındığı kodlama sistemi ile verilecektir. Hürriyet Gazetesi için 'H', Sabah Gazetesi için 'S' kısaltması ve ardından kaynakçada yer alan ilgili haber numarası eklenecektir. Buna göre örneğin Sabah Gazetesi'nin bir numaralı haberi için "S-H1" kısaltması kullanılacaktır. Eldeki derlemde sıklıkla başvurulduğu belirlenen toposların; fayda ve avantaj, otorite, kültür, tarih ve coğrafya, hakkaniyet ve eşit fırsat, sorumluluk, aciliyet, tehlike ve tehdit toposları olduğu tespit edilmiştir.

Wodak (2001, s. 74) fayda ve avantaj toposunu üç alt kategoriye ayırır: "pro bono nobis" (bizim için avantajlı), "pro bono eorum" (onlar için avantajlı) ve "pro bono publico" (herkes için avantajlı). Eldeki derlem incelendiğinde bu üç alt kategoriye ait toposların da varlığı tespit edilmiştir. İlk örnekte Kıbrıs sorunu üzerine konuşan Başbakan Abdullah Gül'ün Türkiye'nin AB'ye katılmasının her iki tarafa da yarayacağını ve Türkiye ile AB (ülkeleri) arasında farklı konularda yaşanan sorunların da çözümü olacağını ima etmektedir:

pro bono publico:

1. Şimdi (AB'nin evine girelim) diyoruz. Orada bulunduktan sonra tüm sorunlar otomatik olarak çözülecek. (H-H8)

AB uyum süreçlerinin tartışıldığı, mecliste görüşüldüğü, idam cezasının kaldırılması, düşünce özgürlüğüne yönelik yasa maddelerinde güncelleme yapılması gibi demokrasi ve insan haklarına dair gelişmeler genellikle AB'den bağımsız olarak, 'üye olmasak da bizim için iyi gelişmeler' olarak nitelendirilmiştir. Ancak Türkiye için yararlı olduğu özellikle vurgulananların başında -AKP seçim beyannamesinde de olduğu gibi- ekonomik çıkarların üstün geldiği dikkat çekmektedir:

pro bono nobis:

1. AB ülkelerinin ihracatımızda payı %60 (H-H4).
2. Avrupa'ya tarımsal ve hayvansal ürünler ihraç edebileceğiz (H-H18).
3. ... ekonomik olarak Türkiye'ye Avrupa'dan daha yararlı başka bir bölge olamaz (S-H54).

Buna karşılık Türkiye'nin AB'ye üye olmasının AB için pek çok açıdan daha faydalı olacağı vurgulanmıştır:

pro bono eorum:

1. ... Avrupa'ya, genç nüfusumuz ile önemli bir iş gücü bir sağlayacağız (H-H18).
2. Ama Türkiye hem güvenlik ve hem de büyük ekonomik olanaklar vaat eden Avrasya'nın kapısıdır; o yüzden AB'den kopmasını da istemiyorlar (S-H18).
3. Avrupa'nın Asya'ya açılabilmesi için Türkiye köprüsünün önemini idrak ederek, Türkiye'yi AB'ye alarak tüm dünyaya anlamlı bir mesaj vereceklerini umuyoruz (S-H64).
4. Bahsettiğiniz farklılıklar Avrupa için tehdit değil, zenginlik olarak değerlendirilmelidir (S-H64).

Otorite toposu daha çok gazetelerin otorite olarak sundukları uzmanlardan ve üst düzey yetkililer aracılığıyla oluşturulurken, 3. örnekte görüleceği gibi söylem oluşturucusunun kendisini destekleyen görüşleri tekrar etmesiyle de mümkündür:

Otorite toposu:

1. Hürriyet'e bilgi veren üst düzey bir yetkili, 'Hedefe yaklaşıyoruz. Yapılan açıklamalardan, Türkiye ile AB 25 üyeli olmadan önce müzakerelerin başlayabileceğini anlamak mümkün' (H-H10).
2. Prof. Faruk Şen, Türkiye Araştırmalar Merkezi Direktörü: '2010'da Avrupa Birliği üyesiyiz' (H-H18).
3. Erdoğan; Berlusconi'nin görüşmede 'Ben Türkiye'nin AB'ye girmesi için Avrupa'daki başbakan dostlarımı arayacağım [...]' dediğini aktardı (S-H65).
4. Vural Öger Türk-Alman İşinsanı: 'Türkiye'nin nüfusu 2020'de 85 milyon olacak. Avrupa ise yaşılanıyor. Bu nedenle AB'nin genç ve eğitilmiş Türk nüfusuna ihtiyacı var' (S-H85).
5. Siyasi bilimler uzmanı Hasan Ünal'a göre, Avrupa Müslüman bir ülkenin en büyük ve en güçlü üyesi olmasına ve AB'nin sınırlarının İran, Irak gibi ülkelere kadar uzanmasına izin vermeyecek (S-H19).

Türkiye'nin AB'ye girmesi gerektiğinin gerekçesi olarak başvurululan bir diğer topos ise hakkaniyet ve eşit fırsat toposudur. Buna göre Türkiye'nin de diğer aday ülkeler ile eşit şartlara tabi olması gerektiği ve bu şartların aslında karşılandığı vurgusu yoğun biçimde yapılmaktadır:

Hakkaniyet ve eşit fırsat toposu:

1. Avrupa Komisyonu'na göre Türkiye, en azından Bulgaristan ve Romanya'nın seviyesin çekilecek. Ve Türkiye'de genişlemede ikinci halkada yer alan bu ülkeler gibi adaylık süreci fonlarından yararlandırılacak (H-H16).
2. Erdoğan, Türkiye'nin diğer adaylardan geri konumda olmadığını, Türk halkının da beklentisinin müzakere tarihi olduğunu belirtti (S-H65).
3. Mesut Yılmaz, Türkiye'ye müzakere takvimi verilmemesinin Avrupa Birliği'nin bütün adaylara eşit muamele ilkesine ters düşeceğini de söyledi (S-H37).
4. Erdoğan: "Türkiye'ye müzakere tarihinin verilmemesi çifte standartın ta kendisidir. Bunu açık ve net ifade ediyorum. 'Kopenhag kriterleri yerine getirildiğinde Türkiye müzakere tarihi alacaktır' yaklaşımını samimi bir yaklaşım olarak görmüyorum. Letonya'da bir milyon Rus var. Bunlar hala vatansız muamelesi görmekte. Buna rağmen üyeliğe kabul edilmektedir. 6 milyon çingenenin sorunu hala ortada. Raporlar ortada. Burada da farklı bir çifte standart uygulanmaktadır" (S-H89).

Buna karşılık AB temsilcileri olan Fischer ve Rasmussen'in de aynı toposu kullanarak karşı argümanlar ileri sürdüğü görülmüştür:

5. Fischer: 'Türkiye kriterleri yerine getirmeden müzakerelere başlayamayız. Türkiye bunu anlamak zorunda, bu her aday ülke için geçerli' (H-H7).
6. Rasmussen: 'Çifte standart söz konusu değil. Uygulama konusunda bir yol haritası söz konusu. Onun için bu mektubu istedik. Sayın Erdoğan da bunun yapılabileceğini söyledi' (S-H70).

Hakkaniyet ve eşitlik toposunda öne çıkan örtük gerekçelerden biri de aslında Türkiye'nin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirdiği imasıdır. Metafor analizi bölümünde geçen "top şimdi AB komisyonunda" ifadesi bu imayı destekleyen somut bir kanıttır. Türkiye'nin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirdiğini vurgulayan örneklerden oluşan sorumluluk toposu örnekleri şu şekilde sıralanabilir:

Sorumluluk Toposu:

1. Kopenhag'ta Türkiye'ye müzakere tarihi verilmesi hususunda Türk halkı, ülkemizin üzerine düşeni yaptığı kanaatindedir (S-H65).
2. Türkiye üzerine düşeni yapmıştır. Bundan sonrası AB'nin yükümlülüğüdür. (S-H87)
3. Biz yolumuza devam edeceğiz, demokratik ve ekonomik reformları halkımız için gerçekleştireceğiz (H-H3).
4. Erdoğan: 'AB için hükümete her desteği vermeye hazırız' (S-H42).
5. Biz politik güçler arasında Avrupa'ya girmek için en çok mücadele eden partiyiz (S-H56).

Sorumluluklarını yerine getiren bir Türkiye'nin artık bir an evvel AB'ye üye olması ya da en azından müzakerelerin başlaması gerektiği argümanı aciliyet topusu başlığı altında toplanabilir:

Aciliyet topusu:

1. Şimdi hem AB'nin hem de Türkiye'nin önünde iki yıllık bir süre var (H-H1).
2. Gül, '2003'te tarih istiyoruz' dedi (H-H8).
3. Eğer 2004 başına kadar Türkiye, müzakerelere başlamazsa o zaman Türkiye'nin müzakerelere başlaması konusunda 25 üyeli bir AB ile muhatap olacağız (H-H13).
4. ...bu oyunu yıl bitmeden bozmak ve 2002 Aralık ayına kadar müzakereleri başlatacak noktaya ulaşmak gerekiyor. Aksi halde treni kaçırma tehlikesi doğacaktır (S-H18).

AB üyeliğini destekleyen argümanlardan biri de kültürel farkların AB değerleriyle uyumlu ve AB'ye zenginlik katacak unsurlar olarak ileri sürülmesidir. Özellikle din eksenli olan bu argüman; medeniyetler çatışması, kültür uyuşmazlığı, toplumsal yapıyı bozma gibi karşı tezleri de çürütmek için kullanılmaktadır. Kültür topusu başlığı altında yer alan örnekler:

Kültür topusu:

1. Çağdaş, demokrat ve laik kimliğiyle kültürler ve dinler arasında uzlaşının da bir güvencesidir (S-H-15).
2. Erdoğan, 'Avrupa bekle bizi, Birliğin İslam kanadı olacağız' (S-H56).
3. Erdoğan, 'Biz AB'yi bir Hristiyan kulübü olarak görmüyoruz. AB'nin bir medeniyetler çatışması değil, medeniyetler buluşması ve uzlaşmanın adresi olmasını istiyoruz' (S-H89).
4. Türkiye'yi AB'ye alarak, tüm dünyaya anlamlı bir mesaj vereceklerini umuyorum" (S-H64).
5. Avrupa Konseyi'nde çalışan Fransız memur[...]'Eyvah, felaket! 64 milyon Müslüman AB ülkelerine akacak'' demesi ortalığı karıştırdı (H-H19).
6. ... AB içerisinde Türkiye'yi istemeyen, AB'nin Hristiyan değerler üzerine kurulmuş ve ancak o değerler üzerinde bundan sonra devam etmesi gerektiğini savunan çevreler[...] (H-H13).

Kültürel farklılıkların AB'ye katacağı zenginliklerin yanısıra Türkiye'nin tarihsel açıdan Avrupa'nın bir parçası ve coğrafi olarak da Avrupa'ya ait olduğu ve bu yüzden AB üyesi olması gerektiği Tarih ve coğrafya topusu ile gerekçelendirilmiştir:

Tarih ve coğrafya topusu:

1. Türkiye'nin gerek coğrafi, gerekse tarihi açıdan Avrupa ile yakın ilişkileri vardır (AKP 2002, s. 92).
2. Türk Ulusu, coğrafi açıdan da, tarihsel açıdan da, kültürel açıdan da Avrupalıdır (S-H15).
3. 15'inci yüzyıldan beri Avrupa'dayız (S-H16).

4. AKP Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, Türkiye'nin kenar mahalle durumunda kalmaması gerektiğini belirterek, Avrupa ile bütünleşmiş bir Türkiye istediklerini söyledi (S-H73).
5. Duff: Türkiye'nin coğrafi konumu ve jeopolitik özellikleri AB güvenliği için büyük önem taşıyor (S-H28).

Türkiye'nin AB'ye girmesi gerektiğini savunan görüşlerin başvurduğu bir diğer topos ise tehlike ve tehdit toposudur. 2002 seçimlerinden önce yaptığı bir açıklamada dönemin başbakanı Mesut Yılmaz (S-H25) "AB trenini kaçırmamanın [türk] toplumu[nu] bölme tehlikesinden bahsetmiştir. Benzer biçimde Tayyip Erdoğan 12 Aralık Zirvesi'nde Türkiye'ye müzakere tarihi verilmemesinin "medeniyetler arası çatışmayı körükleyeceğini" ifade etmiştir (S-H86).

Sonuç ve Öneriler

AKP kurulduğu günden bugüne girdiği bütün genel seçimlerde en yüksek oyu alarak her zaman iktidarda olmayı başarmıştır. Bu yönüyle de ülke gündemini belirleyen ve belirlediği konularda söylemleri oluşturan bir nitelik kazanmıştır. Partinin, Türkiye'nin AB'ye üyeliği üzerine oluşturduğu söylem de bunlardan biridir. Çalışmada bu söylem oluşturma sürecinin başlangıcı sayılabilecek 2002 yılındaki AKP'nin AB söylemi dilbilimsel söylem analizi yöntemi ile incelenmiştir. Eleştirel söylem analizindeki makro ve mikro yapı analizi yerine dilbilimsel söylem analizi ile; söz varlığı, metafor konsepti ve argümantasyon analizi yapılmıştır.

Buna göre söz varlığı analizinde AKP'nin AB üyeliğini özellikle ekonomik açıdan gelişme sağlanmasına yardımcı olabileceği gerekçesiyle desteklediği ortaya konmuştur. 2002 Beyannamesinde AB üyeliğini özellikle ekonomik açıdan bir hedef görürken, AB'nin ortaya koyduğu kriterleri üyelikten bağımsız olarak benimsediğini ve Türkiye'nin refahı için bu ve benzeri kriterleri hayata geçireceğini vurgulamıştır. Ancak gazete haberlerinde demokrasi ve insan hakları vurgusunun ekonominin önüne geçtiği görülmüştür. Bu durum parti programları ve gazete haberlerinin metin türü olarak farklı olduğunun ve bu farklı metin türlerindeki AB söyleminin oluşturucusu olan AKP'nin metnin amaçsallık ve durumsallık (Alm. Intensionalität, Situationalität) özellikleri üzerinde durduğunun göstergesidir. Zira seçim bildirgesi adı konmuş bir ekonomik krizdeki ülkede yönetime talip olan bir partinin (ekonomi) vaatleri iken, gazete haberleri daha çok seçimden sonra Kopenhag Zirvesi'ne hazırlanan ve ülkesindeki demokrasi ve insan haklarının durumunu savunan bir partinin söylemidir. Hatta dönemin başbakanı Abdullah Gül "Türkiye'nin artık bazı AB ülkelerinden de ileride olduğunu savun[muştur]" (S-H84).

Metafor analizi aşamasında salt bir güzel söz söyleme, eğretilme bulma analizi yapmak yerine metafor konseptleri tespit edilip gruplandırılmıştır. Burada da yol ve spor metafor konseptlerinin ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Buna göre AKP için AB üyeliği çok fazla alternatifi olmayan, hızla ulaşılmaya çalışılan bir hedeftir. Ancak bu hedefe giden yolda hep engel olanlar bulunmaktadır. Bu yüzden bir futbol müsabakası gibi sürekli engelleri aşmak, kaleyi korumak ve adam adama mücadele etmek gerekir...

Uygulama bölümünün son aşaması olan argümantasyon analizi kısmında Wodak'ın topos listesine dayanarak bir topos analizi yapılmıştır. Buna göre de eldeki derlemde en çok kullanılan toposların; fayda ve avantaj, otorite, kültür, tarih ve coğrafya, hakkaniyet ve eşit fırsat, sorumluluk, aciliyet, tehlike ve tehdit toposları olduğu tespit edilmiştir. Tüm bu toposların sunduğu gerekçeler şöyle özetlenebilir: Zaten tarihsel ve coğrafi olarak Avrupa'nın doğal bir parçası ve katacağı kültürel çeşitlilikle Avrupa'yı zenginleştirecek olan Türkiye'nin AB'ye üye olması hem Avrupa'ya hem de Türkiye'ye fayda sağlayacaktır. Bu yüzden AB tüm sorumluluklarını yerine getiren Türkiye'yi diğer adaylara davrandığı gibi davranıp derhal üyeliğe kabul etmelidir, aksi takdirde her iki taraf için de olumsuzluklar doğacaktır. Bu aşamada dikkat çekici olan bir husus; fayda-avantaj toposunun detaylı incelenmesinde -metafor analizinde ortaya koyulanan aksine-Türkiye'nin AB üyeliğinin AB için avantajlı olduğuna dair çok daha fazla örnek bulunmuş olmasıdır. Bunun sebebi teorik olarak yine müzakere başlangıcı için tarih almak üzere Kopenhag Zirvesi'ne hazırlanan bir partinin/ülkenin, karşı tarafı ikna etme çabası olabilir.

Bir konu üzerinde oluşturulmuş söylemin tamamına erişilmesi ve bu konuda bir söylem analizi yapılması mümkün olmadığından, bu da dahil yapılan bütün söylem analizi çalışmaları 'genel söylem'e (Alm. Gesamtdiskurs) katkıda bulunan 'kısmi söylem'lerdir (alm. Teildiskurs). Çalışmadaki en büyük kısıtlılığı da bu durum oluşturmaktadır. Bu haliyle bile uzunluk bakımından makale olmanın sınırlarını zorlayan çalışma, AKP'nin AB söylemi üzerine yapılacak diğer çalışmalara yardımcı kaynak niteliğinde bir kısmi söylem niteliğindedir. Aynı yöntemle yapılacak 2007 seçimlerinde AKP'nin AB söylemi, 2018 seçimlerinde siyasi partilerin AB söylemleri vb. gibi başka çalışmalara desteklendiği taktirde, hem Türkiye'deki AB söylemine dair bir genel söylem çerçevesi çizilebilir hem de başka disiplinlerin de kullanımına yönelik bir AB derlemi oluşturulabilir. Ayrıca çalışmada kullanılan Dilbilimsel Söylem Analizi yöntemi ve üç aşamalı modelleme başka konularda yürütülecek her türlü sosyolojik veya politik söylem analizi çalışmasında da kullanılmak üzere önerilebilir.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: DK, ME; Veriyi düzenleme: DK; Veri Analizi: DK; Araştırma: DK; Yöntem: DK, ME; Proje yönetimi: DK, ME; Kaynaklar: DK, ME; Yazılım: DK, ME; Gözetim: DK, ME; Onaylama: DK, ME; Görselleştirme: DK; Taslak metin yazımı: DK; Gözden geçirilmiş metin yazımı: DK, ME.
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- AB Başkanlığı (2020). Türkiye Avrupa Birliği İlişkilerinde Önemli Tarihler (1959-2019). <https://www.ab.gov.tr/siteimages/kronoloji-trkce-17.07.2019.pdf> adresinden erişim: 04.12.2021
- AB Konseyi (1999). Schlussfolgerungen des Vorsitzes-Helsinki, 10./11. Dezember 1999. <https://www.consilium.europa.eu/media/21041/helsinki-europ%C3%A4ischer-rat-schlussfolgerungen-des-vorsitzes.pdf> adresinden erişim: 09.04.2021
- AKP (2002). *Ak Parti Seçim Beyannamesi: Her şey Türkiye için*. <http://hdl.handle.net/11543/954> adresinden erişim: 08.02.2021
- AKP (2002b). *Ak Parti programı: Kalkınma ve demokratikleşme programı*. Erişim Adresi: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/926>
- Ayan, V. M. (2019). *Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde Türkiye medyası ve tarihsel blokun dönüşümü*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. Erişim adresi: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/71763/539514.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Bora, T. (2002). 2002 seçimi ve siyasi güzergah problemleri. *Birlik Dergisi*, 2002(163-164), 29-35. Erişim adresi: <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-163-164-kasim-aralik-2002/2352>
- Busse, D; Teubert, W (2013). Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? Zur Methodenfrage der historischen Semantik. In Busse, D; Teubert, W. (Hrsg.), *Linguistische Diskursanalyse: Neue Perspektiven* (pp. 13-30). Wiesbaden: Springer.
- EGKS (1951). Vertrag über die Gründung der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/PDF/?uri=CELEX:11951K/TXT&from=DE> adresinden erişim 24.03.2021
- EWG (1957). Vertrag zur Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft und zusammenhängende Akte. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/?uri=CELEX:11957E> adresinden erişim 23.03.2021
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. (2001). *Language and power*. 2. Ed. London: Longman
- Jäger, S. (2015). *Kritische diskursanalyse*. 7. überarb. Aufl. Münster: Unrast Verlag.
- Kaygusuz, Ö. (2009). Türkiye-AB ilişkilerinin 'Möbius' şeridi: AKP reformculuğu ve AB çokkültürlülüğü. İ. Uzgel ve B. Duru, (Yay. haz.), *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, 2 içinde (ss. 410-438). İstanbul: Phoenix Yayınevi.
- Klein, W. (1980). Argumentation und Argument. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*. 38(3), 9-57.
- Keller, R. (2011). *Diskurs-forschung: Eine Einführung für SozialwissenschaftlerInnen*. 4.Aufl. Wiesbaden: VS.
- Metzler (1990). *Metzler-Literatur-Lexikon: Begriffe und Definitionen*. Hrsg. von Günther u. Irmgard Schweikle, 2. überarb. Aufl. Stuttgart: Metzler.

- Milliyet Gazetesi (2003). Milli Görüş'le gurur duyuyorum. <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/milli-gorusle-gurur-duyuyorum-5178071> adresinden erişim: 08.02.2022
- Niehr, T. (2014). *Einführung in die Politolinguistik: Gegenstände und Methoden*. Göttingen: UTB.
- Niehr, T. (2014b). *Einführung in die Linguistische Diskursanalyse*. Darmstadt: WBG.
- Refah Partisi (1995). 24 Aralık 1995 Refah Partisi seçim beyannamesi (Özet): 25 Aralık sabahı Türkiye yeniden doğacak. <http://hdl.handle.net/11543/763> adresinden erişim: 08.02.2021
- Spitzmüller, J., ve Warnke, I. H. (2011). *Diskurslinguistik. Eine Einführung in Theorien und Methoden der transtextuellen Sprachanalyse*. Berlin: de Gruyter.
- Steinbach, U. (1996). *Die Türkei im 20. Jahrhundert: Schwieriger Partner Europas*. Bergisch Gladbach, Gustav Lübbe.
- Toulmin, S. (1996). *Der Gebrauch von Argumenten*. 2. Aufl. (übersetzt von Ulrich Berk). Weinheim: Beltz Athenäum Verlag.
- Tuğal, C. (2011). *Pasif Devrim İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*. 2. Baskı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Ülger, U. (2017). Siyasal İslam'ın AB'ye bakış açısı: Milli Görüş Hareketi Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(4), 619-632.
- Wengeler, M. (2018). Diskurslinguistik als Argumentationsanalyse. In: Ingo H. Warnke (ed.), *Handbuch Diskurs*, (pp. 242-264), Berlin, Boston: De Gruyter. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1515/9783110296075-010>
- Wodak, R. (2001). The discourse-historical Approach. M. Meyer ve R. Wodak (Yay. haz.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, içinde (63-95), Londra: SAGE.

Hürriyet Gazetesi Haberleri (8-28/11/2021 tarihleri arasında www.hurriyet.com.tr sayfasından ulaşılmıştır.)

Haber No	Haber Başlığı	Yayınlandığı tarih
H1	Türkiye bağcıyı dövmeyi yeğledi	14.12.2002
H2	Erdoğan: Yeni dönemde AB'ye daha yakın olacağız	13.12.2002
H3	Önce Kopenhag	11.12.2002
H4	AB'ye çifte rest	10.12.2002
H5	Ben tüccarım iyi pazarlık yaparım	07.12.2002
H6	2005 çok geç'	06.12.2002
H7	AKP Hükümeti işkenceye savaş açtı	05.12.2002
H8	Nişanlı bir kız bu kadar bekletilmez ki	05.11.2002
H9	Erdoğan: 12 Aralık samimiyet sınavı	04.12.2002
H10	Bıyıklı Bey'in Paris ziyareti	29.11.2002
H11	Erdoğan Helsinki'den 'tam destek' aldı	05.11.2002
H12	Restleşmişler	05.11.2002
H13	Erdoğan: Şahinlik sonuç vermez	21.11.2002
H14	'Yedi-sekiz yılda AB'ye gireriz' umudu	20.11.2002
H15	Kopenhag zirvesine kadar 24 günlük Kıbrıs pazarlığı başladı	05.11.2002
H16	Başbakan gibi	14.11.2002
H17	Tarih almasak da ilişkilerimiz sürer	08.11.2002
H18	Batı ve "bizim" AKP	07.11.2002
H19	Erdoğan: Aramızda radikal yok	06.11.2002
H20	AKP: Önceki uyum çalışmaları göstermelik	06.11.2002
H21	AKP'nin gündemi AB	06.11.2002
H22	6 güvence	04.11.2002

Sabah Gazetesi Haberleri (1-30/01/2002 tarihleri arasında <http://arsiv.sabah.com.tr/2002/sayfasından> ulaşılmıştır.)

Haber No	Haber Başlığı	Yayınlandığı Tarih
H1	Yaşasın Umut	01.01.2002
H2	312'de Gizli Sürpriz	01.20.2002
H3	AB İçin İdam Kalkmaz	01.21.2002
H4	Uyum' Meclis'ten Döndü	01.24.2002
H5	Tayyip'in U Dönüşü	31.01.2002
H6	Komşuyla Zor Randevu	12.02.2002
H7	Dünyanın Alkışladığı An	13.02.2002
H8	Değerinizi Gördük!	15.02.2002
H9	Türkiye Değişiyor Siyaset De Değişmeli	21.02.2002
H10	Diplomatiyla, İmamıyla Cesur Türkiye	23.02.2002
H11	Genelkurmay Başkanlığı İdamın Kalkmasına Karşı	25.02.2002
H12	Avrupa'nın Yeni Oyunu Sözde Ermeni Soykırımı	27.02.2002
H13	Bahçeli'den Sert Uyarı	06.03.2002
H14	Türkiye, Rusya ve İran'la İttifak Arayışında Olmalı	08.03.2002
H15	Ecevit: AB Tek Seçenek	09.03.2002
H16	15'inci Yüzyıldan Beri Avrupa'dayız	09.03.2002
H17	Tam Üyelik İçin Hazırlanıyoruz	09.03.2002
H18	Cennet-Cehennem Senaryoları	17.03.2002
H19	Toplum AB'yi Bal Gibi Biliyor Ama Yönetenler Bilmiyor	18.03.2002
H20	Genelkurmay'dan Mesaj: İran'la Kol Kola Girmeyiz!	18.03.2002
H21	AB'ye Üyeliğiniz Tehlikeye Girer	23.03.2002
H22	Mhp'nin AB Mücadelesi Sürecek!	25.03.2002
H23	Bahçeli AB'den Takvim İstedi	04.04.2002
H24	aklı Başında İnsan AB'ye Karşı Çıkar Mı?	06.04.2002
H25	AB'ye Giremezsek Bölünürüz	06.04.2002
H26	Türk Halkı Umudunu Avrupa'ya Bağladı	08.04.2002
H27	Tek Umudumuz AB	08.04.2002
H28	Türkiye İçin Geri Dönüş Yok	08.04.2002
H29	Dönüm Noktası	16.04.2002
H30	Kriterlere Uyun, Bir Kaç Haftaya Müzakereleri Başlatırız	17.04.2002
H31	Bize De Çattı	26.04.2002
H32	AB İkiyüzlü Davranıyor	01.05.2002
H33	Yılmaz: AB'yi Rafa Kaldırmak İstiyorlar	09.05.2002
H34	AB Üyesi Olmazsak Ne Olur?	11.05.2002
H35	AB İçin Sadece İki Ayımız Kaldı	11.05.2002
H36	Mhp Lideri Bahçeli'den AB'ye Kıbrıs ve Pkk Uyarısı: Avrupa Haddini Bilsin	12.05.2002
H37	Sezer Parti Liderlerini 'tren Kaçıyor' Diye Uyaracak, Köşkte AB Zirvesi	24.05.2002
H38	Tbmm Başkanı, Zirve'den Umutlu AB Treni Kaçmaz	28.05.2002
H39	Mhp Lideri, Çankaya Zirvesi Öncesi Çin'den Mesaj Gönderdi İdam ve Kürtçe'ye 5 Şart.	29.05.2002

H40	"Gol Yemeden..."	30.05.2002
H41	İdam, Kürtçe ve Kıbrıs Konusunda Taviz Yok. Bahçeli Rest Çekti	08.06.2002
H42	Dsp, Anap, Ak Parti ve Sp = 308 Oy Erdoğan: AB İçin Hükümete Her Destegi Vermeye Hazırız	08.06.2002
H43	Zirve'yi Protesto Kararı Tepki Yarattı Çiller: Hükümet Bitti Sonbaharda Seçim Var	08.06.2002
H44	Ecevit: Tam Üyelik Dışında Formül Olamaz	11.10.2002
H45	Akp: AB'den Tarihi Biz Alırız	11.10.2002
H46	Dış Basında Türkiye Yorumları	11.10.2002
H47	Yılmaz'dan Gözdağı	12.10.2002
H48	Mgk'dan AB Sürprizi	15.10.2002
H49	Brüksel Zirvesi'nde Türkiye İçin Geri Adım Yok , Ab 'cesaret' Diyor	23.10.2002
H50	AB'yi Mhp De Arzuluyor' Ama... Diyarbakır Yolunu Ankara'da Keseriz	21.10.2002
H51	Ev Ödevini Yap, 6 Ay Sonra Müzakere Tarihini De Kap	28.10.2002
H52	Mhp Lideri Bahçeli: AB Yolu Kimin Haddine	30.10.2002
H53	AB'nin Cesareti	01.11.2002
H54	Avrupa Başkanı Olsaydım...	02.11.2002
H55	AB: Önyargılı Olmayacağız	05.11.2002
H56	Tayyip: Avrupa Korkmamalı	05.11.2002
H57	Avrupa Birliği İçin El Ele	06.11.2002
H58	Cem Özdemir: Akp Ve Avrupa	08.11.2002
H59	Avrupa'ningözümüzde	09.11.2002
H60	Türkiye'yi AB'ye Alalım Gerhard	10.11.2002
H61	Fatma Pehlivan: Geciken Evlilik	12.11.2002
H62	Çözüm, Türkiye'nin AB Üyeliğini Kolaylaştırır	12.11.2002
H63	Ayşe AB'ye Giriyor	
H64	Türkiye, Asya'ya Köprü	13.11.2002
H65	Erdoğan, Berlusconi'den Destek Sözü Aldı Sizin İçin Başbakan Dostlarımı Arayacağım	14.11.2002
H66	Ak Muhalefet	16.11.2002
H67	Üçlü Paket Tartışması	22.11.2002
H68	Nebahat Albayrak: Her Şey Akp'ye Bağlı	24.11.2002
H69	Tarih İçin Tarih Değil 'tarih' Verin	26.11.2002
H70	AB'ye De Niyet Mektubu	27.11.2002
H71	Erdoğan'a 4 Soru	27.11.2002
H72	Erdoğan: Tarih Versinler Kıbrıs'ı Çözeriz	27.11.2002
H73	Kenar Mahalle Olmak İstemeyiz	28.11.2002
H74	Erdoğan'dan AB Yorumları	29.11.2002
H75	Kopenhag'da İbre 'koşullu 2004'ten Yana	29.11.2002
H76	Haksızlık Olmuyor Mu Sayın Verheugen?	29.11.2002
H77	Türkiye, AB'ye Toplam 38 Milyar Euroya Mal Olacak	30.11.2002
H78	AB Umudu Bitmez	01.12.2002
H79	Kopenhag'a 11 Gün Kala AB Ülkeleri Ne Diyor?	01.12.2002
H80	En Kritik Soru	04.12.2002

H81	Storkow Şatosu'ndaki Zirvede Bir Türk	04.12.2002
H82	Kopenhag'a 7 Gün Kala Rüzgâr Lehimize Esiyor	05.12.2002
H83	Artık AB'den De İleriyiz	06.12.2002
H84	Bülent Ecevit: AB Üyeliği Türkiye'nin Hakkı	06.12.2002
H85	İşkence Vahşeti Bitecek herkes Bunu Böyle Bilsin	06.12.2002
H86	Moralimizi Bozmadık	07.12.2002
H87	AB Yol Haritası Hazır Hedef 2003 Selanik Zirvesi	08.12.2002
H88	Kopenhag Protestosuna Baykal Da Katıldı	10.12.2002
H89	Erdoğan Resti Çekti	10.12.2002
H90	Başbakan Gül'den AB'ye Mesaj: En Geç Tarih 2003 Olur	11.12.2002
H91	Avrupa'nın Tarihi 2004	13.12.2002
H92	Kesin Tarih Alırız Dedi Ama	13.12.2002
H93	2010'da Avrupa'dayız	14.12.2002
H94	Bardağın Dolu Tarafı Da Var	14.12.2002
H95	Avrupa'ya Yeni Bir Ray Döşendi	15.12.2002
H96	Akp Lideri Erdoğan'dan Tek Kelimelik 2004 Yorumu: Elhamdülillah	15.12.2002
H97	AB Yolculuğu Aynen Sürecek	16.12.2002

Mimarlık Tarihi Yazınında Tromp ve Sinan Mimarisindeki Ayırıştırıcı Rolü Tromp in the Literature of Architectural History and its Discriminative Role in Sinan's Architecture

Serhan TUNCER*

Öz

Osmanlı mimarisi literatüründe camiler sıklıkla üst örtü kurgusuna göre sınıflandırılmaktadır. Özellikle Mimar Sinan dönemi gibi başından sonuna takip edilebilen dönemlerde bu sınıflandırmalar ana kubbenin taşıyıcı ayak sayısı, ana kubbe desteklerinin sayısı, yönleri ve ana kubbeye geçiş elemanlarına göre çeşitlendirilmektedir. Erken Osmanlı mimarisinde sıklıkla tercih edilmiş bir kubbeye geçiş elemanı olan trompun, literatür genelinde sözlü tasvirlerde ve plan çizimlerinde bir karışıklığa sebep olduğu görülmektedir. Bu karışıklığın yapılacak sınıflandırmalar ya da analizlerde yanlış sonuçlara yol açabileceği düşünülmektedir. Çalışmada trompun literatür içindeki tanımlama sorunları araştırılmış ve Mimar Sinan dönemi mimarisindeki yeri incelenmiştir. Bu kapsamda öncelikle trompun kökeni ve çalışma prensibi incelenmiş, literatürde sıklıkla tromp ile karıştırıldığı görülen yarım kubbe ve pandantifin de çalışma prensipleri araştırılarak karşılaştırma yapılmıştır. Devamında trompun klasik dönem Osmanlı mimarisi literatüründe nasıl tanımlandığı, tromp geçişli olarak tanımlanan yapıların bu çalışmada yapılan tanımlamalara uygun olup olmadığı ve yapılan bu tanımların yayınlardaki plan çizimlerine nasıl yansıdığı araştırılmıştır. Plan çizimlerindeki tasvir hataları, yersel lazer tarayıcı kullanılarak elde edilmiş nokta bulutları üzerinden alınan kesitlerle karşılaştırılmıştır. Bu sonuçlar ışığında tromp geçişli yapıların Mimar Sinan yapıları arasında ayrı bir tip olarak değerlendirilmesinin gerektiği ve bu durumun “tarihselci yaklaşım” kavramı kapsamında değerlendirilebileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Mimar Sinan, Tromp, Kubbeye geçiş elemanları, Osmanlı mimarisi.

Abstract

In the literature of Ottoman architecture, mosques are often classified according to the ceilings. Especially in periods such as the period of Mimar Sinan, these classifications are diversified according to the number of columns, dome supports, their directions and transition elements to the dome. It is seen that the squinch, which is a frequently preferred transition element in early Ottoman architecture, is an ongoing definition problem. It is thought that this confusion may lead to incorrect results in the classifications or analyses to be made. In this study, the definition problems of the squinch were investigated and its place in the Mimar Sinan period was examined. In this context, first, the origin of the squinch, its working principle and its difference from other transitional elements were revealed, definitions in the literature and plan drawings were investigated. The descriptive errors in the drawings were compared with the sections taken from the pointclouds obtained using a laser scanner. In the light of these results, it has been tried to reveal that

* Serhan TUNCER, Eskişehir Teknik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü. E-posta: stuncer@eskisehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5282-8123

the squinch-transitive structures should be evaluated as a separate type among Mimar Sinan structures and that the use of can be evaluated within the scope of the concept of "historical approach".

Keywords: Mimar Sinan, Squinch, Transition elements, Ottoman architecture.

Giriş

Modern öncesi dönem mimarisinde çelik konstrüksiyon ve beton teknolojisinin sağladığı esnekliğin olmaması, üst örtü kurgusunu kagir yapılarda iç mekân tasarımı belirleyen en büyük etken haline getirmiştir. Kapalı bir mekân oluşturmak için ihtiyaç duyulan duvarlar, uygun bir kalınlıkta inşa edilirlse zeminden dik bir açıyla yükseldikleri için kendi ağırlıklarını doğrudan zemine aktarabilirler. Ancak zemine paralel olarak inşa edilecek ve iç mekânı kapatacak olan üst örtünün ayakta kalması, tamamen taşıyıcılar ve duvarlarla ilişkilidir. Dolayısıyla üst örtünün taşınması için kullanılan yöntemler, doğrudan beden duvarlarını ve iç mekanların plan kurgularını etkilemektedir. Bu nedenle de yapı inşası her ne kadar temelden başlayarak yükselse de yapının tasarımı üst örtüden başlamak zorundadır. Kubbenin ana üst örtü olarak tercih edildiği yapılarda, kubbenin oluşturduğu yatay yüklerin düşeye çevrilerek taşıyıcılara aktarılması için tromp, Türk üçgeni, pandantif, yarım kubbe gibi farklı geçiş elemanları geliştirilmiştir. Yapılar üst örtü kurgularına göre incelendiğinde, söz konusu geçiş elemanlarının plan tiplerinde belirleyici olduğu görülmektedir. Bu sebeple olmalıdır ki mimarlık tarihi üzerine yapılan çalışmalarda sıklıkla üst örtü ve geçiş elemanlarına yönelik sınıflandırmalar tercih edilmiştir.

Osmanlı mimarisi üzerine yapılan çalışmalarda da benzer bir şekilde, üst örtü kurgusuna yönelik sınıflamalar yapılmıştır. Ancak literatür incelendiğinde, özellikle tromp adı verilen geçiş elemanının pek çok yayında farklı şekilde tanımlandığı ve mimari çizimlere aktarıldığı görülmektedir. Yapılan bu farklı tanımlama ya da çizimler, günümüze gelememiş, değişmiş ya da yerinde incelenmesine imkân olmayan yapılar ile ilgili gerçekleştirilecek çalışmalarda sonuçlara doğrudan etki etmektedir. Bunun dışında üst örtü kurgusuna dayalı yapılan sınıflandırmalarda da bazı bağlantıların görülmesini engelleyebilmektedir.

Bu çalışmada trompun kökeni ve çalışma sistemine dayalı bir tanımlı yapıldıktan sonra Osmanlı mimarisinde kullanım şekli örneklendirilmiş, trompun Mimar Sinan dönemi cami mimarisine yönelik yayınlarda ne şekilde ele alındığı incelenmiş, diğer elemanlardan ayırıştırılan trompun, Mimar Sinan dönemi üzerine yapılan üst örtüye dayalı sınıflandırmalara nasıl bir etkisi olduğu araştırılmıştır.

Kubbeli Yapılarda Geçiş Elemanları ve Tromp

Mimarlık tarihine bakıldığında anıtsal kagir yapılarda karşılaşılan en zorlayıcı problemin, geniş açıklıkların geçilmesi olduğunu söylememiz mümkündür. Anıtsal bir yapıdaki iç hacmi, taşıyıcı dizileri ile bölmeden örtebilen bir üst örtü türü olan kubbe de mimarlık tarihinin erken dönemlerinden itibaren keşfedilerek kullanılmaya başlamış bir mimari eleman olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapı tarihinin erken dönemlerindeki kubbe uygulamaları, kubbenin dairesel kesitinin bir devamı olan duvarlar üzerine yerleştirilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Yani kesitte daire biçiminde olan kubbe, plan kesiti daire olan duvarlar üzerine yerleştirilmiştir. Roma mimarisinde özellikle hamam, saray ve dini yapılarda kullanıldığını gördüğümüz bu uygulamanın iyi bilinen örnekleri olarak Baalbek Venüs Tapınağı (3. yy) ve Pantheon (125) gösterilebilir. Bu uygulamalarda kubbe, zati yükünü, herhangi bir aktarıcıya ihtiyaç duymadan doğrudan beden duvarları üzerine yıkmaktadır. Kubbenin, zemin planı köşeli olan yapılarda üst örtü olarak kullanılması ise yük aktarımı açısından farklı sorunlar ortaya çıkartmıştır. Kubbenin kesitte dairesel olan formu, kesitte dörtgen olan beden duvarları ile birleştirildiğinde, birbiriyle temas etmeyen, boşlukta kalan alanlar oluşmaktadır. Bu alanların kapatılmasının yanı sıra kubbenin boşta kalan noktalardan da mesnetlenmesi için tarih boyunca farklı yöntemler geliştirilmiş ve kullanılmıştır. Bu sorunu çözmek için üretilen yöntemlerden biri olan tromp uygulamalarına da çoğunluğu İran'da bulunan Zerdüşť ateş tapınaklarında rastlanmaktadır (Ashkan ve Yahya, 2009, s. 99). Bu yapılarda dört masif duvar birbirine kemerlerle bağlanmış, dışarıdan bakıldığında bu kemerlerin üstünde oluşan alandan daha dar bir kasnak üzerine de kubbe yerleştirilmiştir. Kubbenin duvar ile birleştiği alanda oluşan boşluklar da daha önce kullanılmamış, bugün tromp olarak tanımladığımız bir mimari eleman ile geçilmiştir (Şekil 1). Creswell'in

bir Pers icadı olarak değerlendirdiği trompun kullanımı sivil mimaride Ardaşir ve Sarvestan saraylarında da karşımıza çıkmaktadır (Cresswell, 1979, s. 101-103). Bu yapılardaki kubbe uygulamaları da dört tarafı kemerli ve açık olan ateş tapınaklarındaki uygulamalarla benzerlik göstermektedir (Grabar, 2005, s. 296).

Şekil 1. Dört Kemer (Chahar Taqi) Nissar (Aga Khan Görsel Arşivi)

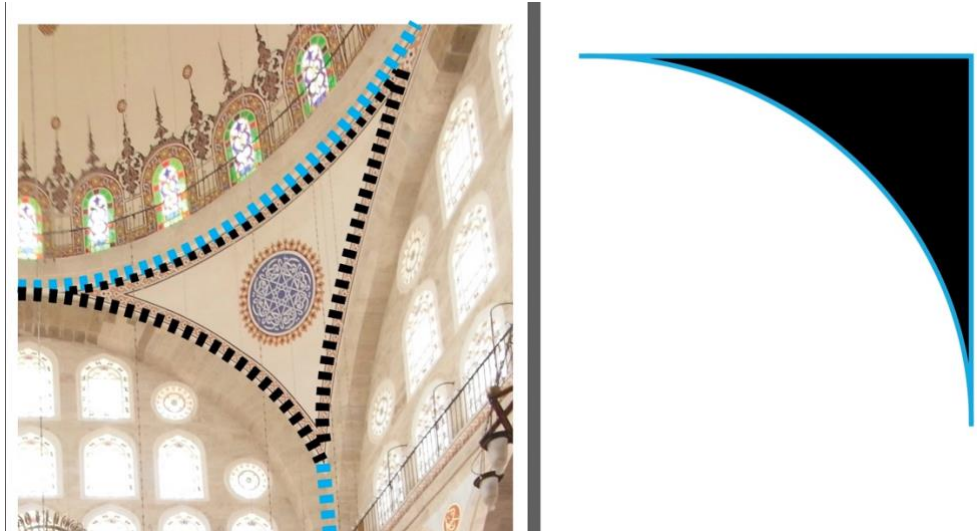
Dilimize Fransızcadan geçen tromp kelimesi, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “Binanın bir bölümünü tutmaya yarayan köşe kubbesi.” olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu Sözlükleri, t.y.). Doğan Hasol ise trompu “Bir bina köşesine bindirmeli olarak örülen tonoz parçası; kare planlı kubbeli bir yapının duvarları arasındaki köşelerin üst bölümüne yapılan ve binanın üstünü sekiz kenarlı olarak kubbenin oturmasına elverişli bir kaide meydana getirmek üzere köşeleme tonoz.” olarak tanımlamaktadır (Hasol, 2008, s. 510). İngilizce karşılığı “squinch” olan tromp Harris tarafından küçük bir kubbe veya kasnağı desteklemek için, genellikle bindirmeli ve kavisli olarak inşa edilen mimari eleman olarak tanımlanmıştır (Harris, 2006, s. 929). Terimin açıklaması çeşitli sözlüklerde benzer şekilde geçerken, literatürdeki tanımlamalarda sıklıkla yarım kubbe ve pandantifle karıştırılıyor olması dikkat çekicidir.

Bahsi geçen bu üç kubbe geçiş elemanın geometrik biçimleri ve çalışma prensipleri birbirlerinden tamamen farklıdır. Kubbe; temelde bir kemer formudur ve bir yarım kemerin, merkezi sabit tutularak kendi etrafında 360° döndürülmesiyle oluşur (Hasol, 2008, s. 310). Strüktürel anlamda bakıldığında bir kubbenin tüm yüzeyleri kemer gibi çalışmaktadır. Kagir bir kubbede, tıpkı kemerde olduğu gibi, tepe noktasındaki ağırlık komşu taşlara aktararak bağlantı noktasına iletilir. Kubbenin oluşumuna baktığımızda kemer yapısından kaynaklanan içbükey formunun yanı sıra kesitte oluşan dairesel form, asıl tanımlayıcı olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bir geçiş elemanı olarak kullanılan yarım kubbe duvar köşesine oturtulduğunda, dairesel kesiti nedeniyle pandantif gibi bir geçiş elemanına daha ihtiyaç duymaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. Solda mavi hat ana kubbe ve duvarlar, kırmızı hat yarım kubbe kemerleri, siyah hat pandantifi temsil etmektedir. Sağda ise aynı elemanların plan kesit görünüşü bulunmaktadır.

Pendantif ise kubbenin yaklaşık sekizde biri olan, üçgen biçiminde küresel bir geçiş elemanıdır (Hasol, 2008, s. 387). Üçgenin tabanı kubbenin dairesel kesitine değerken tepe noktası duvar köşesi ile birleşmektedir. Bu sayede kubbe ile duvar arasında oluşan boş alan yumuşatılarak doldurulmaktadır. Strüktürel açıdan bakıldığında küresel formu nedeniyle tıpkı kubbede olduğu gibi tüm yüzeyleri kemer gibi çalışmaktadır (Şekil 3).

Şekil 3: Solda mavi hat kubbe ve duvarlar, siyah hat da duvara bağlanmak için ihtiyaç duyulan pendantif. Sağda aynı elemanların plan kesit görünüşü.

Yukarıda da bahsedildiği gibi ilk defa Sasani mimarisinde görülen tromp ise Farsçada ”سكنج” (sekonç) olarak kullanılmaktadır (Mohammadi, 2011, s. 95). Kelime anlamına bakıldığında ”سه” (se) ve ”كنج” (konç) yani ”üç” ve ”köşe” kelimelerinin birleşiminden oluşan kavram üç köşe olarak Türkçeye çevrilebilir. İngilizcede sıkıştırmak, burmak gibi bir anlamı da bulunan ”squinch” kelimesinin, trompun mimari özellikleriyle bir ilgisi olmadığı düşünülürse, ses benzerliği açısından Farsça kökenli ”sekonç” kelimesinden türediği düşünülebilir (Cambridge Dictionary, t.y.). Basit tromp uygulamalarına bakıldığında duvar

köşesinde 45°lik açıyla atılan tam bir kemer sayesinde gerçekten de köşe sayısının üçe çıktığı görülmektedir. Bu durumda yükü asıl aktaran elemanlar bir tam bir yarım kemerden oluşmaktadır (Şekil 4). Bu sayede kendi çapı genişliğinde duvarlara oturan ana kubbenin yükü, boşta kalan dört köşede de duvarlara aktarılabilir. Tromp, kesitte köşeli bir yapıya sahiptir ve hem geometrik biçimi hem de çalışma prensibi ile yarım kubbeden keskin bir biçimde ayrılmaktadır. Yarım kubbede tüm yüzeyler kemer gibi çalışmaktayken trompta köşe ve duvarlara atılan kemerler asıl yük aktarıcılarıdır ve bu kemerler arasında kalan yüzeyler duvar gibi örülmektedir. Bu duvarların taşıyıcılık seviyeleri de kemere göre oldukça azdır. Bu yüzeyler rüzgâr, kar gibi doğal yüklere karşı daha savunmasızdır ve ayrı bir korumaya ihtiyaç duymaktadır. Bu iki geçiş elemanını kullanan yapılar incelendiğinde yarım kubbeli yapılarda kubbelerin yapı dışından da algılanabildiği görülmekteyken, tromp geçili yapılarda geçiş elemanının duvar içlerinde kaldığı görülmektedir. Bu uygulama yarım kubbelerin doğal yüklere karşı dayanıklılığını gösterirken trompun 90°lik duvarlarla doğal yüklere karşı korunması gerekliliğini işaret etmektedir.

Şekil 4. Solda mavi hat üç köşeyi oluşturan duvarlar, kırmızı hat tromp kemerleri. Sağda aynı elemanların plan kesit görünüşü.

Tromp geçişli kubbe kullanımının İslam mimarisindeki kubbe uygulamalarını doğrudan etkilediği söylenebilir. Hristiyan mimarisinde ise çoğunlukla tercih edilen pandantif Bizans'ın doğu eyaletlerinin yanı sıra Ermeni yapılarında yerini trompa bıraktığı görülmektedir (Creswell, 1979, s. 110-117). Osmanlı mimarisi örnekleri incelendiğindeyse klasik döneme kadar gelişen süreçte çok sayıda yapıda ana kubbeye geçiş elemanı olarak tromp kullanıldığı görülmektedir.

Osmanlı Mimarisinde Tromp Kullanımı

Doğan Kuban Osmanlı mimarisini “Kubbeyi yapısal saflığıyla kullanan tek uzun ömürlü üslup” olarak tanımlarken, erken dönemlerden itibaren kubbeyi asal üst örtü olarak benimsediğini söylemektedir (Kuban, 2007, s. 459-461). Gerçekten de ilk anıtsal yapılarından itibaren boyutlarına bakılmaksızın her mekânın kubbeyle örtülmesi, mimari bir refleks gibi karşımıza çıkmaktadır. Erken dönemlerde özellikle çok birimli zaviye tipindeki yapılarda sıklıkla kubbe tercih edilirken, dikkati çeken bir diğer unsur da geçiş elemanlarının çeşitliliğidir. Birden fazla birimin kubbeyle örtüldüğü yapılarda, çoğu zaman farklı geçiş sistemleri kurgulandığı görülmektedir. Örneğin; İznik Nilüfer Hatun İmaretinde (1388) sofa kubbesi Türk üçgenleriyle geçilmişken, kuzey ve güney yan mekanların kubbe geçiş elemanları pandantif olarak kurgulanmış, Bursa Yıldırım İmaretinde (1395) ise sofa kubbesinde tromp kullanılmışken, güney kubbe Türk üçgeniyle geçilmiş, giriş revaklarında ise pandantif kullanılmıştır. Geçiş kurgusundaki bu çeşitlilik dönem mimarlarının kubbeyi bir refleksten çok yapının ana unsurlarından biri olarak gördüklerine işaret etmektedir. 15. yüzyıldan itibaren merkezi kubbe ile örtülmüş tek mekânlı camilerin sayısı gittikçe artmaktadır. Geçiş elemanlarına baktığımızda erken dönemdeki çeşitliliğin kaybolduğu ve çoğunlukla pandantif ve tromp geçişlerin tercih edildiğini söylemek mümkündür. Amasya Bayezid Camisi'nin (1486) her iki büyük kubbesine de trompla geçilirken, İstanbul (1505) ve Edirne Bayezid (1484) camilerinde

pandantif tercih edilmiştir. Manisa Hafsa Sultan Camisi'nin (1522) geçiş elemanı pandantifken, Gebze Çoban Mustafa Paşa (1529) ve Eskişehir Kurşunlu Camisi'nin (1525) geçiş elemanı tromptur.

Erken Osmanlı döneminde inşa edilmiş bazı yapılarda, kullanılan trompların dilimli tutularak kemerli yapısının gizlenmeye çalışılması da oldukça ilgi çekici görünmektedir. Bu yapılara örnek olarak gösterebileceğimiz Gebze Çoban Mustafa Paşa Camisi'nde dilimli tromp kullanılırken, trompun duvara oturan kösesi de pandantiflerle kaplanarak geçiş elemanına bir yarım kubbe görüntüsü verildiği gözlemlenmektedir. Trompu yapısal formuyla göstermek yerine kubbeye benzetme girişiminin, mimari elemanlar arasında da yetkinliğe dayalı bir hiyerarşiye işaret ettiği ve trompun gizlenmeye çalışıldığı düşünülebilir. Bu durum ayrıca söz konusu mimari elemanın dilimizdeki karşılığıyla da ilişkilendirilebilir. Yukarda vurgulandığı gibi Fransızca kökenli olan "*trompé*" kelimesi, kandırmak, gizlemek, aldatmak, anlamlarına gelmektedir (Larousse, t.y.).

Mimar Sinan dönemiyle ilgili literatür incelendiğinde ise çok sayıda yapıda tromp, pandantif ve yarım kubbe gibi geçiş elemanlarının birlikte kullanıldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu bizi erken Osmanlı döneminde görülen geçiş elemanı çeşitliliğinin bir benzerinin 16. yüzyılda da ortaya çıktığını düşündürmektedir. Ancak adı geçen yapılar incelendiğinde durumun bu şekilde olmadığı ve geçiş elemanlarıyla ilgili hem terminolojiye yönelik hem de plan çizimlerinde karşımıza çıkan bir tasvir problemi olduğu görülmektedir.

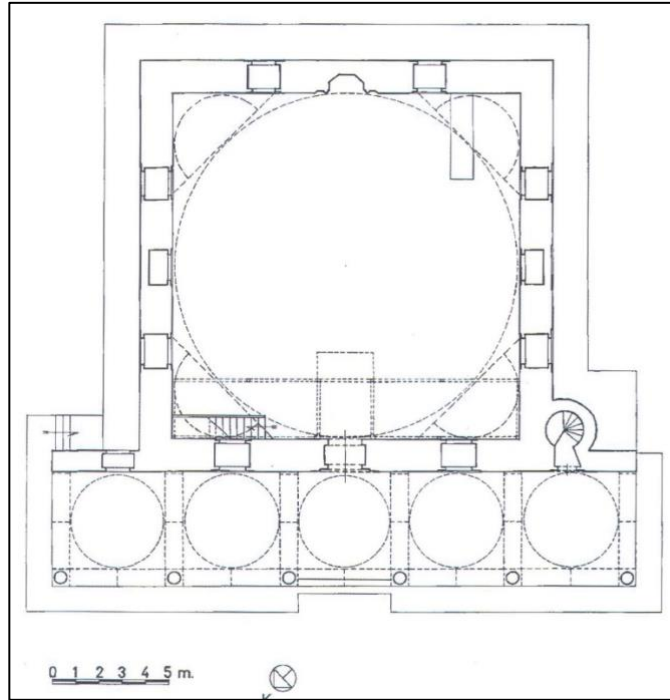
Klasik Dönem Osmanlı Mimarisi Literatüründe Tromp Sorunu

Osmanlı mimarisinde sıklıkla tercih edilmiş bir geçiş elemanı olan tromp, klasik dönem Osmanlı mimarisi literatüründe bu çalışmanın giriş bölümünde yapılan tanımlamalardan farklı biçimlerde ele alınmıştır. Dönem çalışmaları için incelenen kaynaklarda terminolojik bir karmaşa olduğu görülmektedir. Örneğin; Aptullah Kuran "Mimar Sinan" kitabında Üsküdar Şemsi Ahmed Paşa Camisi'nin (1580) ana kubbesinin dört adet trompla geçildiğini söylemektedir (Kuran, 1986, s. 194). Oysa yapıda kullanılan geçiş elemanları yarım kubbedir ve bu kubbelerden duvara da mukarnaslı pandantiflerle geçilmiştir. Reha Günay da benzer şekilde bu yapıyı tromp geçişli olarak tanımlamıştır (Günay, 2002, s. 108). Doğan Kuban "Sinan'ın Sanatı ve Selimiye" kitabında Tahtakale Rüstem Paşa (1563), Azabkapı Sokollu Mehmed Paşa (1577) gibi yapılarıdaki diyagonal olan yarım kubbeler tromp olarak tanımlanmaktadır (Kuban, 1997, s. 103, 116). "Osmanlı Mimarisi" kitabında ise Üsküdar Mihrimah Sultan (1547) ve Şehzade Mehmed (1548) camilerinin yarım kubbe geçişlerini ve Nişancı Mehmed Paşa Camisi'nde (1594) köşedeki yarım kubbeleri tromp olarak nitelemektedir (Kuban, 2007, s. 266, 272). Turgut Cansever Tahtakale Rüstem Paşa, Edirne Selimiye (1575), Azabkapı Sokollu Mehmed Paşa, Üsküdar Şemsi Ahmed Paşa camilerini tromp geçişli olarak tanımlamaktadır (Cansever, 2010, s. 247, 285, 389, 366). Metinde bazı yerlerde tromp kelimesinin yanında parantez içerisinde yarım kubbe yazmaktadır. Edirne Selimiye ve Azabkapı Sokollu Mehmed Paşa camilerini birbirinden ayırırken Azabkapı Sokollu Mehmed Paşa'da trompların yanı sıra dört tane de yarım kubbe kullanıldığı söylenmektedir. Buradan yazarın köşelerde yer alan açılı kubbeleri tromp olarak tanımladığı sonucu çıkmaktadır. Gülru Necipoğlu, Edirne Selimiye Camisi'ndeki dört yarım kubbeyi "yarım kubbesel tromp" olarak tanımlarken Kadirga Sokollu Mehmed Paşa Camisi'nde (1541) dört yarım kubbe altındaki mukarnaslı tromplardan bahsetmektedir (Necipoğlu, 2013, s. 330, 457). Camiye baktığımızda yarım kubbelerin mukarnaslı pandantiflerle beden duvarlarına oturduğu görülmektedir. Necipoğlu da Şemsi Ahmed Paşa'nın kubbesinin tromp geçişli olduğunu söylemektedir (Necipoğlu, 2013, s. 663). Cansever gibi Necipoğlu'nun da diyagonal yarım kubbeleri tromp olarak tanımladığı anlaşılmaktadır. 2018 yılında yayımlanan "Mühendis ve Mimar Sinan" adlı kitapta tromp, çeyrek dairesel çember kesitli olarak tanımlanırken, bu elemanın Şemsi Ahmed Paşa'da kullanıldığından bahsedilmektedir (Öziş, 2018, s. 60).

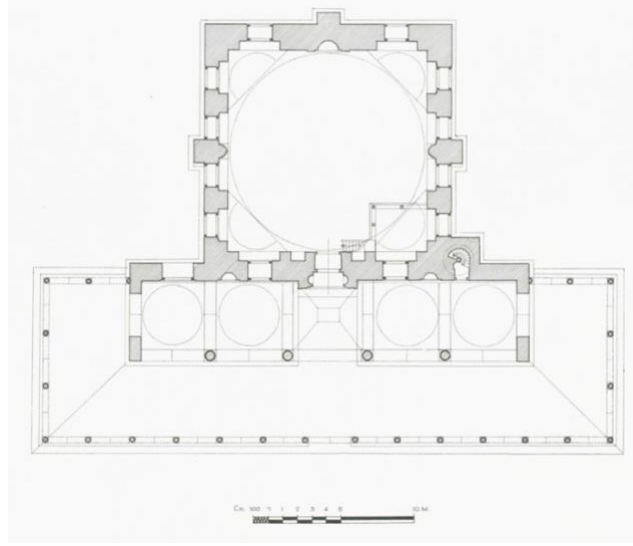
Plan çiziminde tromp sorunu

Sözlü tanımların yanı sıra yayınlarda kullanılan yapı planlarında da benzer bir karmaşayla karşılaşmaktadır. Tromp, tanımlamalardan farklı olarak çizimlerde çoğunlukla yarım kubbe ile karıştırılmaktadır. Örneğin Kasım İnce'nin "Eskişehir Kurşunlu Külliyesi" isimli kitabında tromp geçişli

olan yapı yarım kubbe ile çizilmiş (Şekil 5) (İnce, 2011), Aptullah Kuran'ın Mimar Sinan kitabında Haseki Hürrem Sultan Camisi (1538) tromplu olmasına rağmen yarım kubbeli olarak çizilmiş, buna karşın yarım kubbeli olan Diyarbakır Behram Paşa Camisi tromplu olarak çizilmiştir. Ayrıca metinde trompla geçildiği vurgulanan Şemsi Ahmet Paşa Camisi de yarım kubbeli olarak çizilmiştir (Kuran, 1986, s. 48, 96, 194). Doğan Kuban'ın kitabında tromplu olarak tasvir edilen yapılar planda yarım kubbe olarak gösterilmişken, tromp geçişli Haseki Hürrem Sultan Camisi de yarım kubbeli şekilde tasvir edilmiştir (Kuban, 1997, s. 104, 115). Ali Saim Ülgen'in yayımlanan çizimlerinde de benzer sorunlar görülmektedir. Haseki Hürrem Sultan ve Tekirdağ Rüstem Paşa camileri tromp geçişli olmalarına rağmen planlarda yarım kubbe ile gösterilmişlerdir (Şekil 6). Necipoğlu'nda da benzer şekilde Haseki Hürrem Sultan, Hadım İbrahim Paşa (1551) ve Tekirdağ Rüstem Paşa (1553) camileri yarım kubbeli olarak tasvir edilmiştir (Necipoğlu, 2013, s. 366, 426).

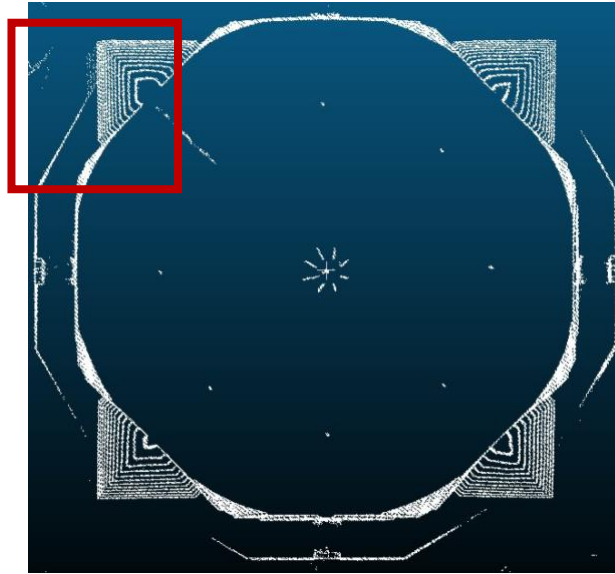

Şekil 5. Eskişehir Kurşunlu Camisi planında yarım kubbe olarak çizilmiş tromplar (İnce, 2011)

Şekil 6. Tekirdağ Rüstem Paşa Camisi planında yarım kubbe olarak çizilmiş tromplar (Ülgen, 1989)

Çizimlerdeki bu karmaşanın, trompun iç bükey yanakları sayesinde yapı içinde kubbemsi bir algı yaratmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Ancak plan kesitte söz konusu iç bükeyliğin algılanması mümkün değildir. Bu durum 2019 yılında Eskişehir Teknik Üniversitesi Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri anabilim dalında tamamlanmış yüksek lisans tezinde, Eskişehir Kurşunlu Külliye camisinin yersel lazer tarayıcı ile belgelenmesi esnasında tespit edilmiştir (Tuncer, 2019). Şekilde Eskişehir Kurşunlu Cami'nin üç boyutlu nokta bulutundan 10 cm arayla alınmış çoklu kesit görüntüleri bulunmaktadır (Şekil 7). Şekil incelendiğinde Kurşunlu Camisi'ndeki tromp geçişin herhangi bir eğri yüzey barındırmadığı görülmektedir. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi yapının çizilmiş planlarında bu alan kubbe gibi tanımlanmaktadır. Yüksek Lisans tezinde bu mimari tasvir sorunun tespit edilmesinin ardından, söz konusu sorunun Mimar Sinan dönemi mimarisinde nasıl bir etkisi olduğu konusu üzerinde durulmuştur.

Şekil 7. Eskişehir Kurşunlu Cami'nin yersel lazer tarama sonucu elde edilmiş nokta bulutundan oluşturulmuş kesitlerde görülen trompun köşeli yapısı

Mimar Sinan Camilerinde Tromp Kullanımı

Mimar Sinan döneminde hamam ve medrese gibi farklı işlevdeki pek çok yapıda tromp kullanımına rastlanmaktadır. Bunlara örnek olarak Haseki Hürrem Sultan Hamamı (1556), Kara Ahmed Paşa Medresesi dersane odası (1558) gösterilebilir. Ancak Mimar Sinan dönemi camileri incelendiğinde trompun çok az sayıda yapıda yukardaki tanımlara uygun bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. Bu camilerden öne çıkanlar dönemi ele alan kapsamlı yayınların dil birliğiyle Mimar Sinan'a atfettiği; İstanbul Haseki Hürrem Sultan (1538), Hadım İbrahim Paşa (1551) ve Tekirdağ Rüstem Paşa (1553) camileridir. 16. yüzyılda Mimar Sinan'a atfedilen onlarca cami içerisinde bu kadar az sayıda camide tromp kullanılmış olması dikkat çekicidir. Bu oran geçiş elemanı seçiminin tesadüften ziyade bir tercih olduğunu düşündürmektedir. Mimar Sinan'a atfedilen yapıların listesi incelendiğinde ilk yapısından itibaren gelişerek ilerleyen birbiriyle ilişkili iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlar; beden duvarlarının taşıyıcılığının azaltılması ve buna bağlı olarak yapıdaki pencere sayısının, dolayısıyla yapı içine giren gün ışığı seviyesinin artması olarak sıralanabilir. Sinan'ın bunu gerçekleştirebilmek için üst örtünün yükünü farklı yönlerdeki yarım kubbeler, pandantifler ve kemerlerle düşeye çevirerek payandalara aktaran, yıllar içinde farklı versiyonlarını kurguladığı karkas benzeri bir kafes sistemi kullandığı görülmektedir. Bu sistem ana kubbenin yanal ve düşey yüklerinin tüm duvarlara binmesini engellemesinin yanı sıra kubbe çapından daha geniş ölçüdeki taban alanlarının kurgulanmasına da olanak vermektedir. Ancak ana kubbe geçiş elemanı olarak tromp kullanılan yapılarda beden duvarları ve ana kubbe kesiti arasındaki mesafeler oldukça kısadır. Bu sebeple tromp, karkas benzeri bu kafes sistemi içerisinde, ana kubbeye geçişte kendisine yer bulamamış olmalıdır. Yukarıda bahsedildiği gibi tromp kemerleri arasındaki örülmüş duvarların taşıyıcı olmaması ve dolayısıyla doğal yükler karşısında zayıf kalması, trompu duvar içinde kullanma zorunluluğu doğurmuştur (Şekil 8). Bu da trompu bütünleşmiş bir sistemin parçası değil, üst örtü sisteminin son elemanı haline getirmektedir. Bu sebeple de tromp kullanılan yapılarda harimin taban alanı kubbe çapına yakın olmaktadır. Mimar Sinan dönemine tarihlenen yapılar incelendiğinde karmaşık üst örtü sistemlerinin mümkün olduğu kadar geniş taban alanlarını örtmesine uğraş verildiği söylenebilir. Trompun, dönem içerisinde az sayıda yapıda tercih edilmesinin sebebinin yarattığı bu olumsuz etki olduğu düşünülebilir.

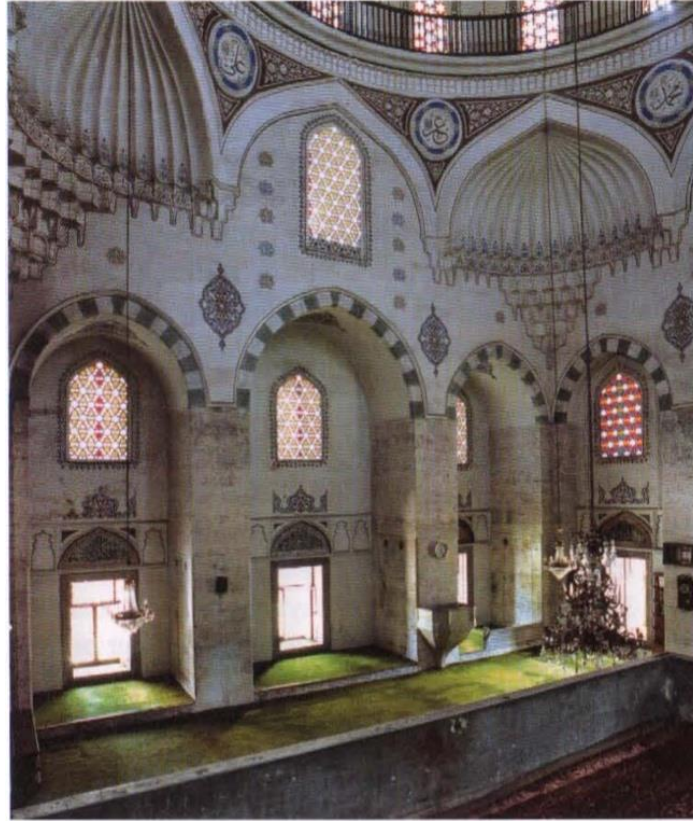
Şekil 8.Haseki Hürrem Sultan Camisi'nde trompun yapı içinden ve dışından görünümü

Tromp kemerleri arasında bulunan örülmüş duvarların doğal yükler karşısında korunmak zorunda olması, yapı içine giren ışık miktarıyla da doğrudan ilişkilidir. Dönem içerisinde inşa edilmiş camiler incelendiğinde mümkün olan tüm yapılarda yarım kubbeler de pencereler açıldığı görülmektedir. Kubbenin yukarıda açıklanmaya çalışılmış strüktürel yapısı buna imkân vermektedir. Ancak dış cepheyle herhangi bir bağlantısı olmayan trompa açılacak pencerelerin yapı içine ışık alması mümkün olmayacaktır. Cepheyle bağlantısı olsa dahi hali hazırda zayıf olan bu kemer araları bir de pencere açıklığıyla daha da zayıflatılmış

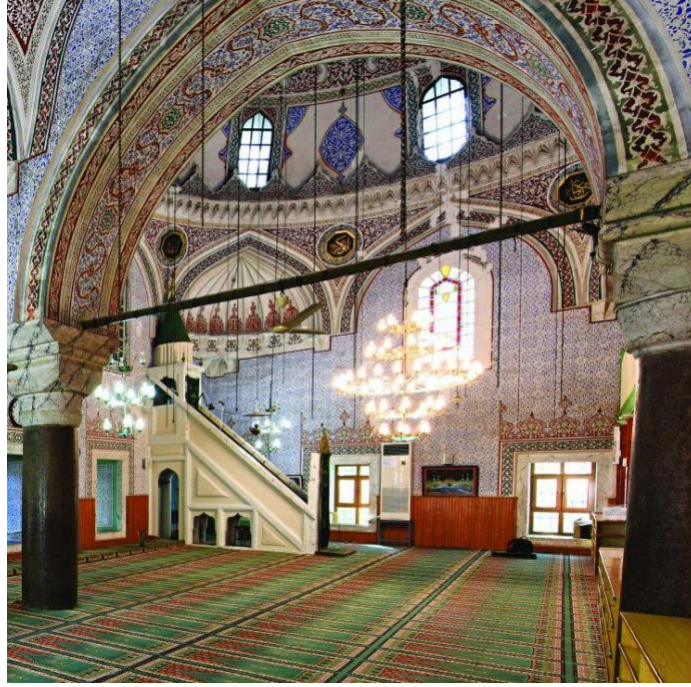
olacaktır. Dolayısıyla ana kubbeye geçiş amacıyla tromp kullanılmış yapılarda yapı içine üst örtü kotunda yalnızca ana kubbeden ışık alınabilmektedir. Bu da tromplu yapıların daha karanlık olmasını sağlamaktadır.

Geçiş elemanı olarak tromp kullanılan yapılarda kubbenin yükünün doğrudan beden duvarlarına binmesi, duvarların asıl taşıyıcılar olarak görev yapmasına yol açmaktadır. Bu yapılarda taşıyıcı duvarları zayıflatmamak amacıyla az sayıda pencere açıldığı, dolayısıyla yapıların daha karanlık olduğunu söylemek mümkündür. Sinan hanedanlık için yaptığı ilk yapısında Gebze Çoban Mustafa Paşa ve Eskişehir Kurşunlu Külliye gibi seleflerinin plan tiplerine oldukça benzeyen bir plan şeması tercih etmiştir. Öncülerinden farklı olarak bu yapıda pencere boyutlarını nispeten büyütebilmiş olsa da yapı içi aydınlık miktarı ilerleyen yıllarda inşa edilecek yapılara kıyasla çok düşüktür. 11,30 metre çapındaki kubbe tromplarla beraber doğrudan beden duvarlarına oturmaktadır.

Yaklaşık 15 sene sonra inşa edilmiş olan Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camisi'nde çapı 12 metreye çıkan kubbe yine tromplar üzerine oturmaktadır. Ancak bu yapıdaki tasarım Haseki Sultan Camisi'nden ciddi bir biçimde farklılık göstermektedir. Haseki Camisi'nde tromplar dışında kalan kemerler beden duvarlarıyla aynı düzlemdeyken, Hadım İbrahim Paşa Camisi'nde bir payanda sistemi kullanıldığı görülmektedir (Şekil 9, 10). Yapıda kubbe geçiş elemanlarının bulunduğu kot bir kat daha yükseltilmiş, üst örtünün yükü payandalara bindirilmiş, bu payandalar arasında oluşan alanlara da yeni bir pencere sırası eklenerek yapıya giren gün ışığı miktarı artırılmıştır. Kuran'a göre bu yapıda Mimar Sinan ile özdeşleşen kagir karkas sistemi uygulanarak tromp kullanımının mantıksal yapı sistemi ortaya konmuştur (Kuran, 1986, s. 94).

Şekil 9. Hadım İbrahim Paşa Camisi dilimli tromplar ve kemerli duvar payandaları (Necipoğlu, 2013)

Şekil 10.Haseki Hürrem Sultan Camisi batı duvarı

Yaklaşık 2 yıl sonra inşa edilmiş Tekirdağ Rüstem Paşa Camisi'nde ise duvar taşıyıcılığı ve yapı içi gün ışığı konusunda doğrudan trompa yönelik farklı bir çözüm dikkati çekmektedir. Kubbe çapı 13,28 metre olan bu yapıda da benzer şekilde trompla birlikte payanda kullanımı görülmektedir. Ancak asıl dikkat çeken çözüm tromp uygulamasının kendisinde ortaya çıkmaktadır. Burada 3 yarım kemerli bir tromp uygulaması gerçekleştirilmiş, kemerler arasında kalan yüzeylere kuzeydekilere birer, güneydekilere ise ikişer pencere açılmıştır (Şekil 11). Bu pencereli yüzeyleri, bahsedilen dış yüklerden koruyabilmek için dışardan zemine dik bir duvar inşa edilmiş bu duvar üzerine de tromp dilimleriyle aynı sayıda pencere açılarak yapı içine ışık girmesi sağlanmıştır (Şekil 12). Bu uygulamada trompla geçişli en büyük yarı çaplı kubbe elde edilmişken, tromp kullanımının pencere ve aydınlatmayla ilgili olumsuz etkileri de en aza indirilmiştir. Bu yapının ardından Mimar Sinan dönemi camilerinde ana kubbe geçiş elemanı olarak tromp kullanımı görülmemektedir.

Şekil 11.Rüstem Paşa Camisi güneydoğu tromp pencerelerinden dış duvardaki şebekelerin görünümü

Şekil 12. Tekirdağ Rüstem Paşa Camisi güneybatı trompu iç ve dış görünümü

Sonuç

Erken dönem Osmanlı mimarisinde sıklıkla tercih edilmiş bir kubbe geçiş elemanı olan trompun, kökeni, çalışma prensibi ve geometrik yapısı ele alındığında, literatürdeki tanımlamalarda ve mimari çizimlerde sıklıkla karıştırıldığı yarım kubbeden tamamen farklı bir mimari eleman olduğu ortaya çıkmaktadır. Dünya mimarlık literatüründe hali hazırda farklı isimlerle anılan bu elemanın çalışma prensibinin kullanılan terminolojiye de yansıdığı görülmektedir. Ancak trompun görsel olarak yarattığı

yanılığının ligteratürdeki terminolojide bir karışıklık yarattığı gözlemlenmiştir. Bu karışıklığın da iki mimari eleman arasındaki işlev farklılıklarıyla çözülebileceği düşünülmektedir.

Yapının zemin planını da doğrudan etkileyen kubbe geçiş elemanlarının, çalışma prensiplerine dayalı bir biçimde tanımlandıklarında hangi elemanın neden tercih edildiğine dair söz söylenmesinin daha kolay olacağı düşünülmektedir. Literatürde görülen bu tanımlama problemi günümüze gelememiş, değişmiş ya da yerinde incelenmesine imkân olmayan yapılar ile ilgili gerçekleştirilecek çalışmalarda sonuçlara doğrudan etki etmektedir. Gerçekleştirilecek belgeleme çalışmalarında ileri teknoloji yöntemlerinin kullanılması, insan hatasının en aza indirilmesini sağlayacaktır.

Bunun dışında trompun çalışma prensibini tartışarak diğer kubbe geçiş elemanlarından ayırdığımızda, özellikle 16. yüzyıl Osmanlı mimarisi gibi üslupsal olarak takip edilebilir bir dönemde, farklı kurguya sahip yapılar karşımıza çıkmaktadır. Erken dönem örneklerinde sıklıkla kullanılmış olan bu geçiş elemanının Mimar Sinan döneminde ilk saray yapısında tercih edilmesi, sonrasında yaklaşık 15 yıl boyunca inşa edilmiş hiçbir yapıda kullanılmaması, en sonunda da bu mimari elemanın yarattığı olumsuzlukları çözebilmek için tromplu tasarıma yeniden dönülmesi oldukça dikkat çekicidir. Tek bir mimari elemanın yeniden tanımlanmasıyla ortaya çıkan bu durum, yapı üretim faaliyetinin oldukça yoğun olduğu 16. yüzyıl içerisinde bir sorun çözme refleksine işaret etmektedir. İcat etmeyen ama var olan sorunları çözerek gelişim gösteren bu reflekse “tarihselci yaklaşım” başlığıyla dikkat çeken Doğan Kuban, benzer bir süreci 16. yüzyılda inşa edilmiş 6 ayaklı yapılar üzerinde ele almaktadır (Kuban, 1997, s. 94-96). Söz konusu yaklaşımda Mimar Sinan’ın kendisinden önce inşa edilmiş bir yapının, küçük değişiklikler dışında neredeyse bire bir kopyasını inşa ederek plan tipindeki sorunları deneyimlediği, sonrasında da bu sorunları çözdüğü sonuç yapısını inşa ettiği ifade edilmektedir. Kuban bu yaklaşımın, ana kubbesi altı ayakla taşınan yapılarda net bir biçimde okunabildiğini söylemektedir. Altı destekli yapılarda Mimar Sinan dönemi öncesinde inşa edilmiş örnek olarak Edirne Üç Şerefeli Cami (1447) gösterilirken, bu yapının taban planı ve üst örtü kurgusunun bire bir yinelenildiği Sinan dönemi yapısının Beşiktaş Sinan Paşa Camisi (1555) olduğu söylenmektedir. Bu yapılarda ana kubbe doğu batı yönlerine yerleştirilmiş ikişer kubbeye desteklenerek harimin alanı genişletilmiş ancak yapının zemin planı dikdörtgen bir biçim almıştır. Ayrıca ana kubbe ve yan kubbeler arasında geometrik olarak çözülememiş olan üçgen alanlar oluşmuştur. Mimar Sinan bu kurguyu Kara Ahmed Paşa Camisi’nde (1572) yeniden ele almış, doğu batı yönlerindeki kubbeleri yarım kubbeye olarak kullanmış ve bunları da diyagonal bir biçimde yerleştirerek hem ana kubbenin desteklenmesini sağlamış hem de ön örnekte ortaya çıkan uzun kenara yönelen dikdörtgen planı kareye yaklaştırmıştır. Bunun dışında yarım kubbe kullanımı ve bunların yerleşim biçimi, kubbeler arasında oluşan kullanışsız üçgen alanların ortadan kalmasını da sağlamıştır. Kuban bu plan tipinin nihai örneği olarak ise Kadirgah Sokollu Mehmed Paşa Camisi’ni (1541) göstermektedir. Sinan bu yapıda yarım kubbelerin oturduğu bağımsız taşıyıcıları duvar payesi olarak değerlendirmiş ve iç mekânı kareye yaklaştırmak, ana kubbeyi tüm harimin asil örtüsü olarak kullanmıştır.

Doğan Kuban’ın altı destekli yapılarda tanımladığı bu tarihselci yaklaşımın diğer plan tiplerinde de karşılıklarının bulunduğunu söylemek mümkündür. Ancak örneklerin hiçbiri altı destekli yapılar kadar net bağlantılar ortaya koymamaktadır. Bir deneme olarak diğer plan tiplerindeki ilerlemeyi tarihselci yaklaşıma uyarlamaya çalışırsak, ana kubbesi dört desteğe oturan yapılarda kuşkusuz ele alınacak ön örnek Ayasofya (537) olacaktır. Bu plan şemasının nihai örneği olarak ise İstanbul Süleymaniye Camisi (1557) gösterilebilir. Özellikle taşıyıcı ve üst örtü kurgusu açısından büyük benzerlik gösteren yapılar incelendiğinde Ayasofya’da Ayasofya’da ana kubbe taşıyıcılarıyla aynı seviyeye kadar gelen galeri arkadlarının yapının bazilikal planını vurguladığı ve beden duvarlarıyla naosun bağlantısını keserek yapı içine giren ışık miktarını azalttığı görülmektedir. Süleymaniye’de ise yan mahfiller kısa tutularak beden duvarlarına yaklaştırılmış ve beden duvarlarından gelen ışık harim içine alınabilmiştir. Her ne kadar üst örtüde kısa kenara yönelen bir dikdörtgen algısı olsa da yapı kareye yakın bir plan tipine sahiptir. Bu grupta bire bir inşa edilmiş herhangi bir örneğin olmamasının sebebi olarak ise Mimar Sinan’ın, Ayasofya ve yine kendisinden önce inşa edilmiş benzer plan tipine sahip İstanbul II. Bayezid Camisi’nin (1506) onarımlarında, bu yapıları detaylı bir biçimde incelemiş olması gösterilebilir. Sekiz destekli yapılarda ise mekân tasarımı olarak birbirlerinden oldukça farklı üç yapı karşımıza çıkmaktadır. Bu grupta ön örnek Manisa Ulu Cami (1366) olarak gösterilebilir. Yapının mihrap önü kubbesi, öncülerinden farklı olarak sekiz destek ile taşınmaktadır. Yine mekân kurgusu açısından farklı bir uygulama olsa da ana kubbesi sekiz desteğe oturan ilk cami olarak

Tahtakale Rüstem Paşa Camisi (1561) ele alınabilir. Bu grubun nihai örneği ise Edirne Selimiye Camisi (1575) olacaktır. Söz konusu örnekler Kuban'ın kullandığı altı destekli yapılar kadar belirgin olmasa da bir bütün olarak değerlendirildiğinde dönem yapıları içerisinde çizgisel bir ilerlemenin varlığından söz etmek mümkün görünmektedir.

Bu örüntüye dayanarak 1538-1588 yılları arasında inşa edilmiş Mimar Sinan'a atfedilen camiler incelendiğinde kubbe geçiş elemanı olarak tromp kullanılmış yapılarda da benzer bir çizgisel ilerleme olduğu gözlemlenmektedir. Kuban'ın tarihselci yaklaşımını tromp geçişli yapılara uyguladığımızda Sinan öncesi inşa edilmiş ön örnek olarak Gebze Çoban Mustafa Paşa Camisi (1529) ele alınabilir. Bu yapıyla oldukça benzer plan şemasına sahip ilk örneğin Haseki Hürrem Sultan Camisi (1538) olduğu düşünüldüğünde, sorunların çözüldüğü yapı olarak Hadım İbrahim Paşa Camisi (1551) karşımıza çıkmaktadır. Ana kubbesi tromp yardımıyla beden duvarlarına oturan yapılar bir grup olarak değerlendirildiğinde bu grubun nihai örneğinin de Tekirdağ Rüstem Paşa Camisi (1553) olduğu söylenebilir. Bu durum dönem yapılarının yalnızca plan tipleri üzerinden değil mimari elemanların kullanım biçimlerine yönelik de incelenmesi gerektiğini düşündürmektedir.

Kagir mimaride, yapının plan tipini doğrudan etkileyen ve üst örtü kurgusunu biçimlendiren en önemli unsurlardan biri olarak ele alınabilecek kubbe geçiş elemanlarının, çalışma prensiplerine bağlı olarak sınıflandırılmasıyla 50 yıllık bir süreç içerisinde inşa edilmiş yapılarda farklı bir bağlantıya işaret ettiği düşünülebilir. Bu bağlantıyı Kuban'ın vurguladığı tarihselci yaklaşım ile birlikte ele aldığımızda bu 50 senelik süreçte dikkat çeken bir sorun çözme refleksi bulunduğu görülebilir. Çizgisel şekilde takip edilebilen bu deneme, geliştirme ve sorunu çözme yönteminin, kümülatif bir sistemin değil bireysel bir aklın derdi olması daha akla yatkın görülmektedir. Tek bir plan tipinde ele alınan bu çizgisel ilerlemenin, sorunu gören, dert edinen, elindeki imkanlar dahilinde çözüm arayan ve sonuca ulaşan bir karar verici mekanizmayı işaret ettiği düşünülmektedir.

Mimar Sinan dönemi yapılarını inceleyen yayınların büyük çoğunluğunda dönem içinde inşa edilmiş ilk anıtsal camiden itibaren gittikçe artan yapı içi gün ışığı miktarından bahsedildiği görülmektedir. Örneğin Diez, Mimar Sinan'ın hedeflerinden bir tanesinin kubbenin yükünü duvarlardan alarak sık pencere açmak olduğunu söylerken, Goodwin Sinan'ın erken tarihli yapılarında mümkün olduğu kadar fazla gün ışığını içeri almak istediğini söylemektedir (Diez, 1946, s. 161, Goodwin, 1993, s. 66-77). Bu konuyla ilgili en kapsamlı yayınlardan birini gerçekleştiren Orhan Bolak, benzer şekilde duvar taşıyıcılığının azalmasını pencere sayısının fazlalaştırılmasına bağlarken modern mimaride ortaya konulduğu gibi en doğru aydınlatmanın üst örtüden sağlandığını bu sebeple de kubbeli strüktürün en doğru tercih olduğunu söylemektedir (Bolak, 1967, s. 10). Yalnızca ana kubbeye tromp ile geçilmiş yapılar ele alındığında, Mimar Sinan dönemine tarihlenen yapılarda, yapı içi gün ışığı ve duvar taşıyıcılığı ile ilgili söz konusu çizgisel ilerlemenin takip edilebildiği görülmektedir. Trompun yapısı gereği pencere açıklığı barındıramaması ve kubbe yükünü doğrudan beden duvarlarına aktarmak zorunda olması olumsuz sonuçlar yaratırken, Mimar Sinan'ın bu olumsuz etkileri ortadan kaldırabilmek için çeşitli çözümler aradığı ve nihai çözüme ulaştıktan sonra da bu mimari elemanı kullanmadığını söylemek mümkündür.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Ashkan, M., & Yahya, A. (2009). Ashkan, M., Ahmad, Y., Persian Domes: History, morphology and typologies. *ArchNet-IJAR: International Journal of Architectural Research*, 3(3), 98-115.
- Bolak, O. (1967). *Camilerin aydınlatılması üzerine bir araştırma*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Cambridge Dictionary. (t.y.). *Squinch*. Erişim 22 Ocak, 2022, <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/squinch>
- Cansever, T. (2010). *Mimar Sinan*. İstanbul: Klasik Yayınları.

- Creswell, K. A. C. (1979). *Early Muslim architecture, Volume II, Early Abbasids, Ummayyads Of Cordova, Aghlabids, Tulunids And Samanids*, A. D. 751 905, New York: Hacker Art Books.
- Diez, E. (1946). *Türk sanatı: Başlangıcından günümüze kadar* (O. Aslanapa, Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Goodwin, G. (1993). *Sinan: Ottoman Architecture and its Values Today*. Londra: Saqi Books.
- Grabar, O. (2005). *Early Islamic art, 650 - 1100: Constructing the study of Islamic art*. London: Ashgate
- Günay, R. (2002). *Mimar Sinan ve eserleri*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi.
- Harris, C. (2006). *Dictionary of architecture and construction*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Hasol, D. (2008). *Ansiklopedik mimarlık sözlüğü*. İstanbul: YEM Yayın.
- İnce, K. (2011). *Eskişehir Kurşunlu Külliyesi*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat.
- Kuban, D. (1997). *Sinan'ın sanatı ve Selimiye*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Kuran, A. (1986). *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Larousse. (t.y.). Tromper. Erişim 22 Ocak 2022, <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/tromper/79915>
- Mohammadi, M. N., Javad; Kouhper, Mehdi; Nobari, Alireza. (2011). مطالعه ی گونه شناسی، عناصر و اجزای معماری ایران در دوره ساسانی (Sasani Döneminde İran Mimarisinin Tipolojisi, Unsurları ve Bileşenleri Üzerine Bir Çalışma). Pazhohesh-ha-ye Bastan Shenasi Iran, 1(1).
- Necipoğlu, G. (2013). *Sinan çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda mimari kültür* (G. Ç. Güven, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Öziş, Ü. A., ve Özdemir, Y. (2018). *Mühendis ve Mimar Sinan*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Yayınları.
- Tuncer, S. (2019). *Mimari model üretiminde ileri teknoloji yöntemlerinin karşılaştırılması*. [Yüksek Lisans tezi]. Eskişehir Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri. (t.y.). Tromp. Erişim 22 Ocak, 2022, www.sozluk.gov.tr
- Ülgen, A. S. (1989). *Mimar Sinan Yapıları (Levhalar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Development and Psychometric Evaluation of COVID-19 Distress Scale COVID-19 Psikolojik Zorlanma Ölçeği'nin Geliştirilmesi ve Psikometrik Özelliklerinin Değerlendirilmesi

Ezgi TRAK*, Elif ÜZÜMCÜ**, Müjgan İNÖZÜ***, Ayşe Bikem HACİÖMEROĞLU****

Abstract

Recent findings indicate that the COVID-19 outbreak is associated with high distress levels. The present study reports the development and psychometric evaluation of the COVID-19 Distress Scale, a fourteen-item self-report measure assessing anxiety, threat perception, and hopelessness related to COVID-19. In Study 1, 626 individuals completed the COVID-19 Distress Scale and established measures of mental health. Exploratory factor analysis suggested a three-factor structure, consisting of anxiety, threat perception, and hopelessness regarding COVID-19. The COVID-19 Distress Scale was internally consistent, had test-retest reliability, concurrent, divergent, and predictive validity. In Study 2, 548 participants completed the COVID-19 Distress Scale. Confirmatory factor analysis supported the three-factor structure of the scale. These results suggest that the COVID-19 Distress Scale is a robust and multidimensional measure for assessing COVID-19 related distress.

Keywords: Coronavirus, pandemic, anxiety, threat perception, hopelessness.

Öz

Güncel araştırmalar COVID-19 salgınının yüksek psikolojik sıkıntı düzeyi ile ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Bu çalışmada, COVID-19'a ilişkin kaygı, tehdit algısı ve umutsuzluğu değerlendiren on dört maddelik öz bildirime dayalı bir ölçüm aracı olan COVID-19 Psikolojik Zorlanma Ölçeği'nin geliştirilmesi ve psikometrik özelliklerinin değerlendirmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda yürütülen birinci araştırmada, 626 katılımcıdan COVID-19 Psikolojik Zorlanma Ölçeği'ni ve diğer ruh sağlığı ölçüm araçlarını yanıtlaması istenmiştir. Açıklayıcı faktör analizi sonuçları, ölçeğin COVID-19'a ilişkin kaygı, tehdit algısı ve umutsuzluktan oluşan üç faktörlü bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ölçeğin istenilen iç tutarlık, test-tekrar test güvenilirliği, bileşen, ayrışan ve yordayıcı geçerlik değerlerine sahip olduğu görülmüştür. İkinci araştırmada, 548 katılımcı COVID-19 Psikolojik Zorlanma Ölçeği'ni yanıtlamıştır. Doğrulayıcı faktör analizi sonuçları, ölçeğin üç faktörlü yapısını desteklemiştir. Bu bulgular,

* Res. Asst., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Psychology. E-mail: ezgi.trak@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7868-0403

** Res. Asst., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Psychology. E-mail: elif.uzumcu@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5064-2739

*** Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Psychology. E-mail: mujganinozu@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2212-7534

**** Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Psychology. E-mail: bikemhaciomeroglu@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7133-740X

COVID-19 Psikolojik Zorlanma Ölçeği'nin COVID-19'a ilişkin psikolojik sıkıntıyı değerlendirmek için kullanabilecek çok boyutlu, geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar sözcükler: Koronavirüs, pandemi, kaygı, tehdit algısı, umutsuzluk.

Introduction

The severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2) that causes the coronavirus disease (COVID-19) was first detected in December 2019 in China. The virus spread quickly to the Middle East, Europe, and North America. The World Health Organization (WHO) announced the COVID-19 outbreak as a pandemic on March 11, 2020. In addition to its impact on physical health, the pandemic negatively affects mental health (American Psychiatric Association, 2020). Recent findings suggest that many people experience anxiety and stress in response to the pandemic (e. g. Wang et al., 2020; Rossi et al., 2020). Loneliness caused by social isolation and insecurity due to economic difficulties may lead to fear, sadness, and hopelessness. The psychological effects of the COVID-19 can be disruptive, long-lasting, and require immediate attention by mental health professionals (Brooks et al., 2020).

Taylor (2019) suggests that anxiety is a precursor of pandemic-related safety behaviors or the lack thereof. For instance, during the H1N1 outbreak in 2009, high anxiety levels were positively associated with a higher likelihood of adopting hygiene behaviors such as handwashing and disinfecting doorknobs (Rubin et al., 2009). Excessive anxiety might lead to the misinterpretation of minor complaints as an indication of severe sickness, over-use of safety behaviors, too much reassurance-seeking, and overutilization of medical resources. On the other hand, low levels of anxiety might result in the neglect of precautions. All in all, a certain amount of anxiety in response to the outbreak can be adaptive for survival, while excessive anxiety might result in functional impairment at the individual and societal levels. Furthermore, cognitive models of anxiety suggest that higher levels of threat perception might lead to higher levels of anxiety and safety behaviors, while anxiety, in turn, might increase the perception of threat (Clark & Beck, 2011). Recent studies showed that higher levels of perceived threat of coronavirus for oneself and loved ones are associated with increased fear of coronavirus and anxiety symptoms (Mertens et al., 2020; Shevlin et al., 2020). Considering the central role of threat perception in the development and maintenance of psychological disorder and cognitive-behavioral models of anxiety disorders, its relation to COVID-19 should be investigated in more detail. In addition to anxiety and high threat perception, hopelessness is one of the most prominent effects of the COVID-19 (Trnka & Lorencova, 2020). A recent study indicated that people feel five times more hopeless than before during the pandemic (Twenge & Joiner, 2020). Therefore, assessing hopelessness related to COVID-19 might contribute to a more thorough assessment of COVID-19 related distress.

Recently, a number of studies have been conducted to develop measures of COVID-19 related fear and stress (e. g., Ahorsu et al., 2020; Taylor et al., 2020). Even though the use of the aforementioned scales contributed to the clinical psychology literature on COVID-19, these measures did not address threat perception and hopelessness, which might constitute a significant deficiency in the evaluation of COVID-19 related distress. Assessing anxiety, perception of threat, and hopelessness regarding COVID-19 might facilitate the identification of high-risk groups and the provision of psychological support and treatment. Therefore, the goal of this study was to develop a short robust scale assessing anxiety, perception of threat, and hopelessness related to COVID-19. We developed the COVID-19 Distress Scale (CDS) and conducted two studies to investigate its psychometric properties.

Study 1

Method

Participants

Six hundred twenty-six individuals participated in Study 1. Participants who were diagnosed with a mental disorder and receiving psychotherapy or pharmacotherapy were excluded from the sample. The final sample consisted of 596 individuals (415 females, 69.6%) with a mean age of 34.38 years ($SD = 14.48$, range 18–73). The mean years of education were 13.36 ($SD = 2.56$). The occupational characteristics of the participants were as follows: 36.9% of participants were students ($n = 220$), 8.1% worked in healthcare ($n = 48$), 14.3% worked from their office ($n = 85$), 24.7% worked from home due to the pandemic ($n = 147$), 14.9% were unemployed or homemaker ($n = 89$), and 1.2% have lost their jobs due to the pandemic ($n = 7$). Participants who shared their household with a baby under the age of 3 or a pregnant woman consisted of 6.9% of the sample ($n = 41$), and 16.9% lived with an adult older than 65 ($n = 101$). Participants who were infected by the coronavirus formed 0.5% of the sample ($n = 3$), 1.1% had an infected family member ($n = 8$), and 23.5% had a friend or relative who got infected ($n = 140$). We used a subsample of 249 individuals (169 females, 67.9%) to assess the test-retest reliability of the CDS. The mean age of the participants in the subsample was 31.55 ($SD = 14.37$).

Procedure

We aimed to create a robust multidimensional scale assessing COVID-19-related anxiety, perception of threat, and hopelessness. To that aim, researchers with clinical experience in assessing and treating individuals with anxiety disorders, somatization, and OCD generated a pool of 19 items. The item pool was based on clinical observation and relevant literature. The term “coronavirus” was used in the scale to refer to SARS-CoV-2 and COVID-19 since the respondents are more familiar with this expression. Coronavirus anxiety subscale items were designed to capture various aspects of the phenomena, including worry, preoccupation, rumination, checking bodily signs, and checking the media (e.g., “*I am very concerned about catching the coronavirus.*”). Perception of threat subscale included items assessing the perceived likelihood of contracting the virus and perceived transmissibility of the virus (e.g., “*I believe that I am very likely to become infected with the coronavirus*”). Hopelessness due to the COVID-19 subscale included items regarding the hopelessness and uncertainty about the future and thoughts about the controllability of the virus (e.g., “*I believe that my future is dark because of the coronavirus*”). The participants were asked to indicate to what extent they agreed with each statement on a 5-point Likert scale ranging from 1 (“not at all”) to 5 (“completely”).

The study announcement was accompanied by a link to [surveymonkey.com](https://www.surveymonkey.com), where voluntary participants could fill out the online self-report battery of questionnaires that includes the demographic information form, the CDS and measures of mental health and well-being. Data were collected between May 20 and May 30, 2020. All participants consented before beginning the survey. 249 participants completed the CDS once again 2 weeks later.

Materials

Obsessive-Compulsive Inventory-Revised (OCI-R; Foa et al., 2002)

The OCI-R is an 18-item, self-report measure assessing OCD symptoms. The OCI-R has six-factor dimensions, including washing, checking, ordering, obsessing, hoarding, and neutralizing. Previous studies showed that the OCI-R has good psychometric properties (Foa et al., 2002). The Turkish adaptation of the OCI-R had excellent psychometric properties (Yorulmaz et al., 2015). The Cronbach’s alpha value was 0.89 in the present study.

Short Health Anxiety Inventory (SHAI; Salkovskis et al. 2002)

The SHAI is an 18-item self-report measure assessing the severity of health anxiety. The SHAI has a two-factor structure measuring anxiety about health and negative consequences of having an illness. Previous studies showed that the SHAI has good reliability and validity (Alberts et al., 2013). The Turkish adaptation of the SHAI also had good psychometric properties (Aydemir et al., 2013). The Cronbach's alpha value for the present study was 0.86.

Depression Anxiety Stress Scales-21 (DASS-21; Lovibond & Lovibond, 1995)

The DASS-21 is the short form of the 42-item DASS. It consists of three self-report scales measuring depression, anxiety, and stress. DASS-21 demonstrated good reliability and validity (Henry & Crawford, 2005). The reliability and validity of the Turkish adaptation of the scale were high (Yıldırım et al., 2019). Cronbach's alpha values for the current study were 0.89 for depression, 0.78 for anxiety, and 0.82 for stress subscales.

Obsessive-Beliefs Questionnaire-20 (OBQ-20; Obsessive Compulsive Cognitions Working Group, 2001; Moulding et al., 2011)

The OBQ-20 is the 20-item short form of the OBQ-44, a self-report inventory measuring beliefs related to OCD. The OBQ-20 has four subscales: overestimation of threat, inflated responsibility, importance, and control of thoughts, perfectionism, and intolerance of uncertainty. The OBQ-20 and its Turkish adaptation demonstrated good psychometric properties (Moulding et al., 2011; Yorulmaz et al., 2019). The Cronbach's alpha value for the present study was 0.86.

Resilience Scale for Adults (RSA; Friborg et al., 2003; Hjemdal et al., 2011)

The RSA is a 33-item self-report measure assessing the capacity to cope with stressful experiences and overcome adversity. RAS's reliability and validity have been established (Hjemdal et al., 2011). The Turkish version of the RAS has a similar factor structure and good psychometric properties (Basım & Çetin, 2011). The Cronbach's alpha value for the present study was 0.89.

Positive Negative Affect Schedule (PANAS; Watson et al., 1988)

The PANAS is a 20-item self-report scale consisting of 10-item Positive Affect and 10-item Negative Affect subscales. PANAS has good psychometric properties (Watson et al., 1988). The Turkish adaptation of the scale has comparable psychometric properties to those of the original version (Gençöz, 2000). The Positive Affect subscale used in the current study had a Cronbach's alpha coefficient of 0.90.

Statistical Analysis

Since the subscales were expected to correlate, a principal component analysis with promax rotation was conducted. Cronbach's Alpha values were calculated to assess the internal consistency, while means, standard deviations, correlation, and regression coefficients were calculated to assess the scale's concurrent and predictive validity and test-retest reliability. All statistical analyses were conducted using SPSS version 26.0.

Results

Factor Structure

We conducted a principal component analysis with promax rotation with 19 items to assess the scale's factor structure. Eigenvalues and scree plot graph suggested a three-factor solution, which explained 50.88% of the variance. Examination of the items with higher factor loadings indicated that three components represented anxiety, overestimation of threat, and hopelessness regarding COVID-19. We excluded 3 items that substantially loaded on more than one factor and 2 items with the weakest loadings to their respective components. We conducted another principal component analysis with promax rotation with the final version of the scale consisting of 14 items. Results yielded a three-factor solution accounting for 60.58% of the variance. Items of the CDS and factor loadings are presented in Table 1. Intercorrelations among the subscales were small to moderate, suggesting that three subscales tap on distinct yet related contents (see Table 2).

Table 1. Factor Loadings of the COVID-19 Distress Scale from Exploratory Factor Analysis with Promax Rotation (N = 596)

Item	Factor 1	Factor 2	Factor 3
I cannot stop following the news about the coronavirus on TV.	.96	-.29	-.25
I constantly read coronavirus-related content on the internet/social media.	.91	-.15	-.16
I am very afraid of dying because of the coronavirus.	.55	.22	.11
I am very concerned about catching the coronavirus.	.54	.22	.18
I think that any minor health issue I experience is due to the coronavirus.	.53	.09	.19
Even when there is no one coming to the house from outside, it feels like the entire house is infected.	.53	.10	.00
I cannot stop thinking, "What if the coronavirus infects my loved ones?"	.51	.17	.19
I am very afraid of losing people in my immediate circle because of the coronavirus.	.48	.24	.19
I feel that my future is uncertain because of the coronavirus.	-.09	.97	-.10
I believe that my future is dark because of the coronavirus.	-.05	.94	-.12
I am worried about my future because of the coronavirus.	.00	.86	-.04
I believe that I am very likely to become infected with the coronavirus.	-.08	-.15	.94
I believe that people in my immediate circle are very likely to become infected with the coronavirus.	-.18	.02	.82
I believe that I am more likely to catch the coronavirus than other people are.	.09	-.17	.73
Eigenvalue	5.39	1.71	1.39
Total % of variance	38.51	12.18	9.90

Table 2. Intercorrelations, Cronbach's Alpha Coefficients, Means, and Standard Deviations for COVID-19 Distress Scale Subscales

	Study 1 (N = 596)			Study 2 (N = 520)		
	CDS Anxiety	CDS Hopelessness	CDS Threat perception	CDS Anxiety	CDS Hopelessness	CDS Threat perception
CDS Anxiety	.85	-	-	.85	-	-
CDS Hopelessness	.49**	.86	-	.56**	.87	-
CDS Threat perception	.44**	.21**	.71	.43**	.21**	.75
M	2.57	2.71	2.59	2.57	2.82	2.81
SD	0.78	1.00	0.78	0.74	0.98	0.79

Note. Cronbach's alpha coefficients are bold and placed on the diagonal.

** $p > 0.01$

Internal Consistency

Reliability coefficients for the total scale and the subscales were examined. Cronbach alpha coefficients for the total scale were 0.87 in Study 1. Cronbach alpha coefficients for three subscales are presented in Table 2.

Test-retest Reliability

Test-retest reliability was .82 for the total scale, .84 for the anxiety subscale, .60 for the hopelessness subscale, and .66 for the perception of threat subscale across a 2-week period.

Concurrent and Divergent Validity

Zero-order correlations between the CDS and measures of OCD symptoms, obsessive beliefs, health anxiety, depression, anxiety, stress, positive affect, and resilience were calculated. As expected, the CDS had significant positive correlations with obsessive-compulsive symptoms, obsessive beliefs, health anxiety, depression, anxiety, and stress (Table 3). Also, the CDS had significant negative correlations with positive affect and resilience.

Table 3. Intercorrelations between CDS, OCI-R, OBQ-TRIP, SHAI, DASS-21, PANAS Positive Affect and RES Scores (N = 596)

	CDS	CDS Anxiety	CDS Hopelessness	CDS Threat perception
OCI-R	.40**	.41**	.26**	.15**
Washing	.40**	.43**	.22**	.18**
Obsessing	.32**	.30**	.29**	.11**
Hoarding	.24**	.16**	.19**	.08
Ordering	.19**	.08	.10*	.07
Checking	.34**	.19**	.20**	.18**
Neutralizing	.25**	.19**	.21**	.03
OBQ-20	.30**	.16**	.18**	.14**
Perfectionism	.20**	.10*	.12**	.10
Threat	.34**	.24**	.25**	.21**
Responsibility	.21**	.08	.9*	.04
Importance of thought	.21**	.10*	.12**	.09*
SHAI	.39**	.33**	.34**	.23**
DASS Depression	.27**	.35**	.35**	.09*
DASS Anxiety	.39**	.31**	.32**	.24**
DASS Stress	.38**	.37**	.38**	.19**
PANAS Positive affect	-.10*	-.22**	-.21**	.03
RSA	-.08*	-.21**	-.21**	-.01

Note. Correlations among total scale scores are in bold. CDS: COVID-19 Distress Scale; OCI-R: Obsessive-Compulsive Inventory-Revised; OBQ-TRIP: Obsessive Beliefs Questionnaire-TRIP; SHAI: Short Health Anxiety Inventory; DASS: Depression Anxiety Stress Scale; PANAS: Positive Negative Affect Scale; RSA: Resilience Scale for Adults

* $p > 0.05$, ** $p > 0.01$

We conducted two hierarchical regressions to assess the predictive validity of the CDS. In the first model, the dependent variable was general anxiety. Health anxiety, obsessive-compulsive symptoms, and depression were entered in the first step, and COVID-19 related distress was entered in the second step. COVID-19 related distress significantly predicted general anxiety, when controlling for other measures of mental health (see Table 4).

Table 4. Regression Coefficients for DASS Anxiety Regressed on OCI-R, SHAI, and CDS (N = 596)

	β	t	R^2	R^2 change	F
Step 1			.41***	.41***	137.157
OCI-R	.16	4.55***			
SHAI	.20	5.87***			
DASS Depression	.47	13.67***			
Step2			.43***	.02***	111.664
CDS	.16	4.60***			

Note. OCI-R: Obsessive-Compulsive Inventory-Revised; SHAI: Short Health Anxiety Inventory; DASS: Depression Anxiety Stress Scale; CDS: COVID-19 Distress Scale.

*** $p < .001$

In the second hierarchical regression analysis, the dependent variable was health anxiety. In the first step obsessive-compulsive symptom level, general anxiety and depression were added to the model, followed by COVID-19 related distress in the second step (see Table 5). The CDS was a significant predictor of health anxiety, over and above other measures of mental health.

Table 5. Regression Coefficients for SHAI Regressed on OCI-R, DASS Depression, and DASS Anxiety (N = 596)

	β	t	R^2	R^2 change	F
Step 1			.19***	.19***	46.629
OCI-R	.20	4.88***			
DASS Depression	.07	1.48			
DASS Anxiety	.28	5.87***			
Step2			.24***	.05***	46.050
CDS	.25	6.00***			

Note. SHAI: Short Health Anxiety Inventory; OCI-R: Obsessive-Compulsive Inventory-Revised; DASS: Depression Anxiety Stress Scale; CDS: COVID-19 Distress Scale; SHAI: Short Health Anxiety Inventory.

*** $p < .001$

Study 2

Method

Participants

The sample of Study 2 consisted of 548 adults. Participants with a mental disorder receiving psychotherapy or pharmacotherapy were excluded from the sample. The final sample included 520 individuals (354 females, 68.1%). The mean age was 35.79 ($SD = 14.80$, age range: 18–81 years). The mean years of education was 14.46 ($SD = 2.47$). The occupational characteristics of the participants were as follows: 28.8% were students ($n = 150$), 32.5% worked from their office ($n = 169$), 17.1% worked from home due to the pandemic ($n = 89$), 10.8% were retired ($n = 56$), 10% were unemployed or homemaker ($n = 52$) and 0.8% have lost their jobs due to the pandemic ($n = 4$). A small percentage of participants (7.5%, $n = 39$) lived with a baby under the age of 3 or a pregnant woman, and 14.8% shared their household with an adult older than 65 ($n = 77$). Four participants had contracted COVID-19 (0.8%), 1.9% had a family member who had contracted COVID-19 ($n = 10$), and 29.8% had a friend or relative who got infected ($n = 155$).

Procedure

The study was announced along with a link to surveymonkey.com, where voluntary participants filled out the demographic information form and the CDS. Data were collected between June 26 and July 13, 2020. All participants consented prior to beginning the survey.

Statistical Analysis

We conducted a confirmatory factor analysis to determine the model fit using AMOS Version 23.

Results

Stability of Factor Structure

The 3-factor model, obtained through the exploratory factor analysis in Study 1, was tested through confirmatory factor analysis with the sample of Study 2. Three subscales of the CDS were represented by three latent factors and allowed to covary. The initial model did not have a good fit to the data ($\chi^2/df = 5.677$, CFI = .90, NFI = .88, RMSEA = .095 [90% confidence interval: 0.086–0.104], SRMR = 0.067, AIC = 510,116). Modification indices suggested that adding an error covariance between items 1 and 2 could improve the model ($\chi^2 = 113.53$, $p < 0.001$). Examination of the contents of item 1 (*I cannot stop following the news about the coronavirus on TV.*) and item 2 (*I constantly read coronavirus-related content on the internet/social media.*) indicated that they both assessed checking the news about the coronavirus but through different mediums. Hence, their errors were allowed to covary and the model's re-specification led to a significant improvement of the model fit ($\chi^2/df = 4.2027$, CFI = .93, NFI = .91, RMSEA = .076 [90% confidence interval: 0.067–0.086], SRMR = 0.056, AIC = 385,965). Another modification suggested by modification indices was the addition of an error covariance ($\chi^2 = 30.35$, $p < 0.001$) between item 7 (*I cannot stop thinking, "What if the coronavirus infects my loved ones?"*) and item 8 (*I am very afraid of losing people in my immediate circle because of the coronavirus.*). Since the contents of items 7 and 8 were both related to fear for loved ones due to the pandemic, a correlated residual was added to the model. Final model showed a good fit to the data: $\chi^2/df = 3.581$, CFI = .94, NFI = .92, RMSEA = .071 (90% confidence interval: 0.061–0.080), SRMR = 0.055, and AIC = 351,860.

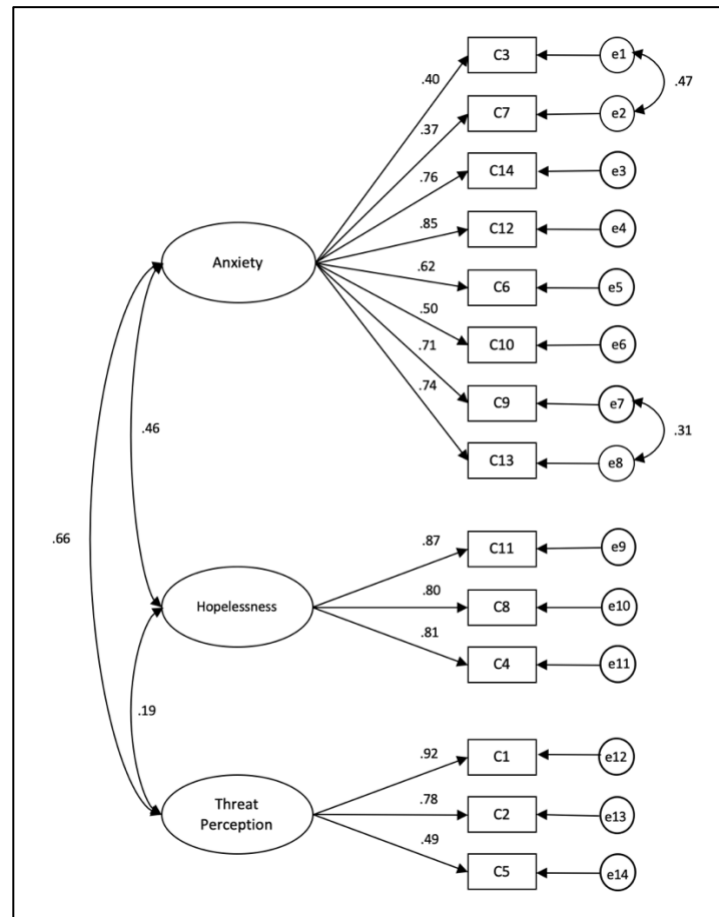

Figure 1. Confirmatory factor analysis model

Internal Consistency

Cronbach alpha coefficient for the total scale was .87 in Study 2. Cronbach alpha coefficients for the subscales are presented in Table 2.

Discussion

This study's main goal was to develop a robust scale assessing psychological distress associated with COVID-19 and evaluate its psychometric properties. Analyses revealed that the CDS consists of 14 items that tap three factors: anxiety, threat perception, and hopelessness related to COVID-19. Previous research showed that people might experience a significant amount of distress as a result of the pandemic (e.g., American Psychiatric Association, 2020). Other studies indicated that people who feel more vulnerable to becoming infected by the coronavirus are more anxious and vulnerable to psychological problems (Mertens et al., 2020; Shevlin et al., 2020). Furthermore, many people experience hopelessness and despair due to the pandemic (Twenge & Joiner, 2020). In line with these studies, our results pointed out that anxiety, threat perception, and hopelessness were unique components of COVID-19 distress.

Previous research showed that pandemics are associated with distress and activate fears of contamination and illness (Wang et al., 2020; Wheaton et al., 2012). Therefore, we examined associations between COVID-19 related distress, depression, anxiety, stress, health anxiety, OCD symptoms, obsessive beliefs, positive affect, and resilience. Results indicated that COVID-19 related distress was positively associated with depression, anxiety, stress, and OCD symptoms (e.g., washing symptoms). Increased emphasis on hygiene and frequency of cleaning might have led to the heightening of contamination-related

obsessive-compulsive tendencies. Obsessive beliefs, especially overestimation of threat, were also significantly correlated with COVID-19 related distress. Since threat perception is an important component of anxiety in general, this finding was in line with our expectations. COVID-19 distress was also associated with health anxiety, which is related to overestimating the probability and negative consequences of becoming ill (Salkovskis et al. 2002). Consistent with previous research (Wheaton et al., 2012), our results indicated that individuals with higher pandemic-related distress might experience higher levels of anxiety about becoming ill. On the other hand, COVID-19 related distress was negatively associated with positive affect and resilience. All in all, small to moderate correlations suggested that the CDS captures a construct related to but also distinct from general distress, health anxiety, and obsessive-compulsive tendencies.

The predictive validity of the CDS was investigated with two hierarchical regression analyses. The CDS was a significant predictor of general anxiety over and above other mental health measures. The CDS also significantly predicted health anxiety after controlling for the effects of other measures of mental health. However, considering the study's cross-sectional nature, individuals with health concerns might also be predisposed to worrying more about COVID-19. Even though further longitudinal studies are needed to clarify the direction of this relationship, health anxiety needs to be carefully monitored in individuals with high COVID-19 related distress.

To our knowledge, the CDS is the first scale assessing threat perception and hopelessness in the context of the COVID-19 pandemic. However, our study also had several limitations. First, the study was conducted using self-report measures. This might have led to inflation of the shared variance between variables. Second, the correlational nature of the study prevented making causal inferences about the relationships between variables. Further studies with different designs will contribute to the assessment of pandemic-related distress. Third, test-retest reliability of hopelessness and perception of threat subscales were in the moderate range (.60 and .66, respectively). Since the study was conducted in May 2020, when the pandemic was at its peak; various health-related, work-related, and economic conditions may have changed, affecting and fluctuating COVID-19 related distress level of the participants. In addition, the study was conducted with healthy adults. Future research with clinical samples, high-risk groups such as the elderly, individuals with chronic health problems, and healthcare workers is necessary to establish the generalizability of these findings. Moreover, the fact that our item pool contains only 19 items is a limitation in terms of evaluating the face validity of CDS. Finally, since the data were collected in May 2020, it is important for future studies to evaluate the psychometric properties of the CDS in the post-pandemic context.

Notwithstanding these limitations, our results have clinical implications. Individuals experiencing high COVID-19 related distress might be vulnerable to developing anxiety disorders. Assessment of anxiety, threat perception, and hopelessness related to COVID-19 might facilitate the identification of problematic mental health areas. On the other hand, individuals susceptible to disorders such as health anxiety or OCD might also be vulnerable to excessive COVID-19 related distress. The monitoring of pandemic fears and functional impairments might help clinicians take precautions or interfere with cognitive-behavioral techniques such as psychoeducation, cognitive restructuring, and exposure therapy.

Conclusion

In conclusion, the present study demonstrated that the CDS is a brief multidimensional scale assessing distress associated with COVID-19. Findings indicated that the CDS consisted of a three-factor structure: anxiety, threat perception, and hopelessness related to COVID-19. The three-factor model had sound psychometric properties. The present study provides researchers and practitioners with a robust instrument that can facilitate the identification of high-risk groups and the provision of psychological support and treatment.

Authorship Contribution:	Conceptualization: ET, Mİ; Data curation: ET; Formal analysis: ET; Investigation: ET; Methodology: ET, Mİ; Project administration: ET, Mİ; Resources: ET; Writing-original draft: ET, EÜ; Writing-review and editing: Mİ, ABH.
Conflict of interest:	The authors declare no potential conflict of interest.
Financial support:	This research was funded by The Scientific and Research Council of Türkiye (TÜBİTAK) (Project No: 120K264) that was not involved in the conceptualization of the study, and analysis of the data or writing and submission of the article.
Ethics Board Approval:	The authors declare no need for ethical approval for the research.
Acknowledgement:	This manuscript has been published as a requirement of the first author's PhD Dissertation.

References

- Ahorsu, D. K., Lin, C. Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D., & Pakpour, A. H. (2020). The fear of COVID-19 scale: development and initial validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 1-9. Advanced online publication. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00270-8>
- Alberts, N. M., Hadjistavropoulos, H. D., Jones, S. L., & Sharpe, D. (2013). The Short Health Anxiety Inventory: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Anxiety Disorders*, 27(1), 68-78. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2012.10.009>
- American Psychiatric Association (2020) New Poll: COVID-19 Impacting Mental Well-Being. Available at <https://www.psychiatry.org/newsroom/news-releases/new-poll-covid-19-impacting-mental-well-being-americans-feeling-anxious-especially-for-loved-ones-older-adults-are-less-anxious> (accessed 3 August 2020).
- Aydemir, O., Kirpınar, I., Tülay, S., Uykur, B., & Cengisiz, C. (2013). Reliability and validity of the Turkish version of the Health Anxiety Inventory. *Nöro Psikiyatri Arşivi*, 50(4), 325-331. <https://doi.org/10.4274/npa.y6383>
- Basim, H. N., & Cetin, F. (2011). The reliability and validity of the Resilience Scale for Adults-Turkish Version. *Turkish Journal of Psychiatry*, 22(2), 104-114.
- Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., & Rubin, G. J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: Rapid review of the evidence. *The Lancet*, 395, 912-920. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30460-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30460-8)
- Clark, D. A., & Beck, A. T. (2011). *Cognitive therapy of anxiety disorders: Science and practice*. Guilford Press.
- Foa, E. B., Huppert, J. D., Leiberg, S., Langner, R., Kichic, R., Hajcak, G., & Salkovskis, P. M. (2002). The Obsessive-Compulsive Inventory: Development and validation of a short version. *Psychological Assessment*, 14(4), 485-496. <https://doi.org/10.1037/1040-3590.14.4.485>
- Friborg, O., Hjemdal, O., Rosenvinge, J. H., & Martinussen, M. (2003). A new rating scale for adult resilience: What are the central protective resources behind healthy adjustment?. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 12(2), 65-76. <https://doi.org/10.1002/mpr.143>
- Gençöz, T. (2000). Positive and Negative Affect Schedule: A study of validity and reliability. *Türk Psikoloji Dergisi*, 15(46), 19-28.
- Henry, J. D., & Crawford, J. R. (2005). The short-form version of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS-21): Construct validity and normative data in a large non-clinical sample. *British Journal of Clinical Psychology*, 44(2), 227-239. <https://doi.org/10.1348/014466505X29657>
- Hjemdal, O., Friborg, O., Braun, S., Kempnaers, C., Linkowski, P., & Fossion, P. (2011). The Resilience Scale for Adults: Construct validity and measurement in a Belgian sample. *International Journal of Testing*, 11(1), 53-70. <https://doi.org/10.1080/15305058.2010.508570>
- Lovibond, P. F., & Lovibond, S. H. (1995). The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour Research and Therapy*, 33(3), 335-343. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(94\)00075-U](https://doi.org/10.1016/0005-7967(94)00075-U)
- Mertens, G., Gerritsen, L., Duijndam, S., Salemink, E., & Engelhard, I. M. (2020). Fear of the coronavirus (COVID-19): Predictors in an online study conducted in March 2020. *Journal of Anxiety Disorders*, 74, 102258. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102258>
- Moulding, R., Anglim, J., Nedeljkovic, M., Doron, G., Kyrios, M., & Ayalon, A. (2011). The Obsessive Beliefs Questionnaire (OBQ): Examination in nonclinical samples and development of a short version. *Assessment*, 18(3), 357-374. <https://doi.org/10.1177/1073191110376490>
- Obsessive Compulsive Cognitions Working Group. (2001). Development and initial validation of the obsessive beliefs questionnaire and the interpretation of intrusions inventory. *Behaviour Research and Therapy*, 39(8), 987-1006. [https://doi.org/10.1016/S0005-7967\(00\)00085-1](https://doi.org/10.1016/S0005-7967(00)00085-1)
- Rossi, R., Socci, V., Talevi, D., Mensi, S., Niolu, C., Pacitti, F., ... & Di Lorenzo, G. (2020). COVID-19 pandemic and lockdown measures impact on mental health among the general population in Italy. An N= 18147 web-based survey. *MedRxiv*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1101/2020.04.09.20057802>
- Rubin, G. J., Amlôt, R., Page, L., & Wessely, S. (2009). Public perceptions, anxiety, and behaviour change in relation to the swine flu outbreak: cross sectional telephone survey. *British Medical Journal*, 339, b2651. <https://doi.org/10.1136/bmj.b2651>

- Salkovskis, P. M., Rimes, K. A., & Warwick, H. M. C. (2002). The Health Anxiety Inventory: development and validation of scales for the measurement of health anxiety and hypochondriasis. *Psychological Medicine*, 32(5), 843-853. <https://doi.org/10.1017/s0033291702005822>
- Shevlin, M., McBride, O., Murphy, J., Shevlin, M., Gibson Miller, J., Hartman, T. K., Levita, L., Mason, L., Martinez, A. P., Stocks, V. A., Bennett, K. M., Hyland, P., Karatzias, T., & Bentall, R. P. (2020). Anxiety, depression, traumatic stress, and COVID-19 related anxiety in the UK general population during the COVID-19 pandemic. *PsyArXiv Preprints*. Retrieved from <https://psyarxiv.com/hb6nq>
- Taylor, S. (2019). *The psychology of pandemics: Preparing for the next global outbreak of infectious disease*. Cambridge Scholars Publishing.
- Taylor, S., Landry, C., Paluszczek, M., Fergus, T. A., McKay, D., & Asmundson, G. J. (2020). Development and initial validation of the COVID Stress Scales. *Journal of Anxiety Disorders*, 102232. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102232>
- Trnka, R., & Lorencova, R. (2020). Fear, anger, and media-induced trauma during the outbreak of COVID-19 in the Czech Republic. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 12(5), 546-549. <https://doi.org/10.1037/tra0000675>
- Twenge, J., & Joiner, T. E. (2020). Mental distress among U.S. adults during the COVID-19 pandemic. *PsyArXiv Preprints*. Retrieved from <https://psyarxiv.com/wc8ud>
- Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, C. S., & Ho, R. C. (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(5), 1729. <https://doi.org/10.3390/ijerph17051729>
- Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: the PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(6), 1063-1070. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.54.6.1063>
- Wheaton, M. G., Abramowitz, J. S., Berman, N. C., Fabricant, L. E., & Olatunji, B. O. (2012). Psychological predictors of anxiety in response to the H1N1 (swine flu) pandemic. *Cognitive Therapy and Research*, 36(3), 210-218.
- Yıldırım, A., Boysan, M., & Kefeli, M. C. (2018). Psychometric properties of the Turkish version of the Depression Anxiety Stress Scale-21 (DASS-21). *British Journal of Guidance & Counselling*, 46(5), 582-595. <https://doi.org/10.1080/03069885.2018.1442558>
- Yorulmaz, O., Güngör, D., & Gökdağ, C. (2019). The Obsessive Beliefs Questionnaire: Adaptation of Its Short Forms to the Turkish and Examination of Their Psychometric Properties. *Turkish Journal of Psychiatry*, 30(3), 191-199. <https://doi.org/10.5080/u23433>
- Yorulmaz, O., Inozu, M., Clark, D. A., & Radomsky, A. S. (2015). Psychometric Properties of the Obsessive-Compulsive Inventory-Revised in a Turkish Analogue Sample. *Psychological Reports*, 117(3), 781-793. <https://doi.org/10.2466/08.PR0.117c25z4>

Geleneksel-Modern İkiliği Temelinde Aileye Sosyolojik Bir Bakış: Peyami Safa'nın *Canan* Romanı

A Sociological View of the Family on the Basis of the Traditional-Modern Dichotomy:
Peyami Safa's Novel *Canan*

Ezgi Hazal Turhan*

Öz

Aile kurumu insanlık tarihinin en başından beri varlığını sürdüren yegâne oluşumlardan biridir. Toplumsal hayatın dinamik bir yapıya sahip olması toplumun bütün kurumlarının zaman içinde değişmesine neden olmuştur. Aile kurumu da diğer kurumlarda olduğu gibi birçok yapısal değişikliğe uğramıştır. Ancak aile, geçirdiği tüm değişimlere rağmen günümüze kadar ulaşabilme yeteneğine sahip olmuştur. Diğer toplumsal oluşumlardan onu ayıran en önemli özelliği ise bireylerin doğduğu ve sosyalizasyon sürecine hazırlandığı ilk topluluk/grup olmasıdır. Bu nedenle aile, birçok bilim dalının ilgisini çekmiş ve üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Bu bilim dallarından biri ise sosyolojidir. Sosyolojinin alt dallarından biri olan aile sosyolojisi; aileyi, aile tiplerini, ailenin kültürel arka planını ve aileye ait tüm özellikleri mercek altına almaktadır. Türkiye’de yapılan aile çalışmalarının birçoğu ise ailenin Osmanlı Devleti’nin Batılılaşma hareketleri sonrası geçirdiği değişimlere odaklanmaktadır. Bu bağlamda, Peyami Safa’nın *Canan* romanında öne çıkan evlilik, boşanma, kadın ve erkeğin aile içindeki durumu, nitel araştırma yöntemlerinin bir parçası olan doküman analizi yöntemi ile çeşitli temalara ayrılarak incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Aile, aile sosyolojisi, Peyami Safa, modernleşme, değişim, aile değişimi.

Abstract

The family institution is one of the only formations that have existed since the very beginning of human history. The fact that social life has a dynamic structure has caused all institutions of the society to change over time. The family institution, like other institutions, has undergone many structural changes. However, the family has had the ability to reach the present day despite all the changes it has gone through. The most important feature that distinguishes it from other social formations is that it is the first community/group where individuals are born and prepared for the socialization process. For this reason, the family has attracted the attention of many disciplines and research has been done on it. Sociology is one of these disciplines. Family sociology, one of the sub-branches of sociology; It examines the family, family types, the cultural background of the family and all the family characteristics. Most of the family studies in Turkey focus on the changes that the family went through after the Westernization movements of the Ottoman Empire. In this context marriage, divorce, the situation of women and men in the family, which are prominent

* Arş. Gör., Başkent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: ehazalturhan@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2208-0086.

in Peyami Safa's novel *Canan*, were examined and analyzed by dividing into various themes with the document analysis method, which is a part of qualitative research methods.

Keywords: Family, family sociology, Peyami Safa, modernization, change, family change.

Giriş

Aile, iki veya daha fazla bireyin evlilik, evlat edinme, bir arada yaşama, aynı çatı altında birleşme gibi durumlarla bir araya gelişini ifade etmektedir. Aile kurumu sürekliliğini korusa da formu, niteliği, kurulma şekli insanlık tarihinin başından beri değişmektedir. Aile, farklı alanların ilgisini çekmekte ve bu alanda antropolojik, tarihsel ve sosyolojik çalışmalar yapılmaktadır. Özellikle sosyolojinin alt dallarından biri olarak kendisine yer bulan aile sosyolojisi, II. Dünya Savaşı sonrası ailenin temelinde meydana gelen değişimler nedeniyle ivme kazanmıştır. Fakat aile sosyolojisinin bir alan olarak ortaya çıkmasından çok daha önce ailelerin göç, teknolojik yenilikler, küreselleşme, sanayileşme ve kentleşme gibi faktörler nedeniyle aşama aşama değiştiği bilinmektedir.

Türkiye’de ise ailenin değişimi modernleşme süreciyle detaylı olarak ele alınmaya başlanmıştır. Toplumsal değişimlerle paralel olarak kendi içinde değişimler yaşayan aile kurumu özellikle Türkiye’de Osmanlı Devleti’nde başlayan Batılılaşma hareketlerinden itibaren köklü değişikliklere gitmiştir. Askeri-siyasi dönüşümlerle başlayan ve diğer alanlarda da kendisine yer bulan modernleşme olgusu, zamanla toplumsal hayata tezahür ederek ailelerin ve dolayısıyla bireylerin değişmesine neden olmuştur. Toplumsal pratikler, adetler ve gelenek-görenekler de bu modernleşme rüzgarına ayak uydurmuştur. Bu değişim rüzgarının sonuçları ise Türk edebiyatında geniş bir şekilde kendine yer bulmuştur. Türk edebiyatında Tanzimat sonrası yazılan ve yeni yeni ortaya çıkan roman türlerinde *Batılılaşma- batıya benzeme – yanlış Batılılaşma* konuları dikkat çekici olarak ele alınmaya başlanmıştır. Kimi yazarlar, ilerleme olarak görülen modern hayata olumlu bakarken kimi yazarlar ise toplumsal kargaşanın nedenlerini bu ilerleme fikrinde aramış ve modernleşme olgusunu *eleştirel tarzda* eserlerine konu etmiştir. Peyami Safa ise bu tarihsel süreçte Osmanlı topraklarında doğan ve Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş sürecine şahitlik eden önemli yazarlardan biri olmuştur. Safa, gençlik eserleri olarak gördüğü ilk romanlarında modern toplumu, modern toplumun beraberinde getirdiği yozlaşmayı temel alarak okuyuculara önemli aktarımlarda bulunmuştur.

Son yıllarda romancı kişiliği ve birçok eseri üzerine çalışmalar yapılan Safa, özellikle *Canan* romanı ile birden fazla akademik çalışmaya konu olmaya başlamıştır. Bu çalışmalardan birinin ise sosyolojik olarak Safa’nın yansıttığı dönemi ve bu dönemin sıkıntılarını incelemesi oldukça önemlidir. *Canan* kitabı, sadece karakterler üzerinden bir doğu-batı, modern- geleneksel eleştirisi yapmamakta aynı zamanda ailenin modern süreçte değişimi hakkında da zengin veriler sunmaktadır. Bu amaçla aile kavramından, aile sosyolojisinden, ailenin modernleşme süreçlerinden yola çıkılarak edebiyat sosyolojisi çerçevesinde romanın ailesel tahlili yapılmıştır. Edebiyat sosyolojisi alanında yapılan çalışmaların amacı, “*toplum ve edebiyat arasındaki karşılıklı etkileşimi incelemek*” olarak özetlenebilmektedir (Gülveren, 2015, s. 59). Edebiyat eserleri, yazılmış olduğu döneme ayna tutarak özellikle kültürel bağlamda önemli izler taşımaktadır. Edebiyat sosyolojisi kapsamında analiz edilmek istenen eseri, sosyal bilimlerin araştırma yöntemlerinden biri olan nitel araştırma yöntemi ile incelemek araştırmacıya daha geniş keşifler sağlamaktadır. Zira, bir durumu anlamayı ve keşfetmeyi temel alan yorumsamacı paradigma, nitel araştırmaları önelemektedir (Çebi ve Sarıköse, 2020, s. 197). Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi ise daha önce yazılmış olan belgelerin titizlikle ve sistematik olarak (Wach & Ward, 2013, s. 1) incelenmesi için kullanılan uygun yöntemlerden biridir. Bu çalışmada ise *Canan* romanı doküman analizi yöntemiyle incelenmiş; evlilik, boşanma, modern hayatın karakterler üzerindeki değişimi, karakterlerin aile içindeki değişimi gibi olgular üzerinde sınıflandırma yapılarak temalara ayrılmıştır. İlgili romanın belirlenen temalar üzerinden geniş bir yelpazede incelenmesi ve edebiyat sosyolojisi alanına katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Aile kavramı

Aile insanlık tarihinin eski çağlarından beri var olagelmış bir sosyal oluşumdur. Karmaşıklaşan yapısı itibarıyla aileyi tanımlamak gün geçtikçe zor hale gelmektedir. Temel anlamıyla aile, “*kan bağı, evlilik ve evlat edinme yoluyla birbiriyle ilişkili olduğunu düşünen iki veya daha fazla kişiden oluşur.*” (Kasapoğlu, 2011a, s.18). Aile, bir araya gelen çiftlerin romantik, mantıksal, ekonomik veya çeşitlendirilebilecek birçok nedenden dolayı birlikteliklerine resmiyet kazandırmasıdır. Adına *evlilik* denilen bu resmiyet kazanma durumu beraberinde aileyi doğurmaktadır. Duygusal doyum açısından bakıldığında ise aile, birbirini seven ve önemseyen bir grup insanın bir araya gelişidir (Treuthart, 1990, s. 97). Aile ile ilgili tek bir tanım üzerinde karar kılmak oldukça zordur zira toplumda ve farklı kültürlerde birçok aile tipi bulunmaktadır. Ayrıca aileye alternatif olarak ömür boyu bekar kalmak veya evlilik dışında birlikte yaşamak da dahil olmak üzere birçok alternatif bulunmaktadır (Farrel, VandeVusse, & Ocobock, 2012, s. 285). Aile birliği ve bütünlüğü; evliliğin sonlanması, ebeveynlerin vefatı, göç vb. durumlar nedeni ile parçalanabilirken farklı nedenlerden dolayı mevcut aile düzeninin en baştan kurulamama durumu da vardır. Tek ebeveynli aileler, çocuksuz aileler, evlat edinen aileler gibi birçok faktöre sahip aileler bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler (1997), nüfus sayımlarının aileyi tanımlarken ve ölçerken aşağıdaki yönergeleri dikkate almasını tavsiye etmiştir:

- “(a) evli ve çocuksuz bir çift,
- (b) bir veya daha fazla evli olmayan çocuğu olan evli bir çift,
- (c) bir veya daha fazla evli olmayan çocuğu olan baba veya
- (d) bir veya daha fazla evlenmemiş çocuğu olan bir anne.” (aktaran Tillman ve Nam, 2008).

Ailenin toplumsal açıdan en önemli unsuru ise bireylerin ilk sosyalizasyon sürecini burada yaşıyor olmasıdır. Toplumun devamlılığını sağlayan kültürel kodlar ve davranış kalıpları bireye aile vasıtasıyla aktarılmaktadır (Sadıkoğlu, 2019, s. 217). Birey aileden öğrendiklerini kamusal alanda, grupların içinde veya daha büyük kitleler içinde sergilemektedir. Bu yönüyle bireyler içine doğduğu ailenin bir yansıması olarak kabul edilmektedir. Aile, salt birlikteliklerden meydana gelen bir oluşum değil aksine birçok temel işlevi olan bir kurumdur. Aile; koruma, barınak sağlama, eğitime işlevleriyle bireyler için bütüncül işlevleri olan bir oluşumdur. Ailenin yokluğu durumunda bu işlevlerin aksamaması nedeniyle aile işlevi gören devlet kurumları veya STK’lar ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda aile; eğitim, din, ekonomi, siyaset, sağlık gibi kurumların içinde yer alan temel kurumlardan biridir. Dolayısıyla toplumsal alandaki işlevleri oldukça geniş bir yelpazeye yayılmaktadır.

Aile sadece sosyoloji tarafından değil hukuk, ekonomi, psikoloji, antropoloji gibi alanlar tarafından da araştırmalara konu olan bir kurumdur fakat ailede meydana gelen köklü değişiklikler veya problemler toplumun her alanına etki edebildiği için toplumsal hayatın *en küçük yapı birimi* olarak görülen aileyi konu alan çalışmalar yapmak sosyolojinin başlıca araştırma alanlarından biri haline gelmiştir.

Aile Sosyolojisinin Gelişimi

19. yüzyılda Avrupa’da yaşanan siyasi, ekonomik ve toplumsal dönüşümler toplumsal kurumların da değişmesine neden olmuştur. Değişen kurumların başında ise aile gelmektedir. Modern dönemle paralel olarak ilerleyen geleneksellikten kopuş furyası aileyi nitel ve nicel olarak yapısal değişikliklere uğratmıştır. Örneğin çoğu aile tipi geniş ailelerden çekirdek ailelere dönüşerek hane içinde yaşayan birey sayısının azaldığı görülmüş ve aile kurumu daha bağımsız hale gelerek geleneksellikten kopmuştur.

Ailedeki değişimleri ve aile tiplerini konu alan ve bilimsel olarak nitelendirilen ilk çalışma F. Le Play (1806-1882) tarafından yapılmıştır. Le Play, çok sayıda aileyi inceleyerek bir alan araştırmasına imza atmıştır. Aile sosyolojisine yaptığı katkılarının başında *aile tiplerini* tanımlaması gelmektedir. Le Play; *ataerkil aile, kararsız (istikrarsız) aile ve kök aile* olmak üzere tüm dünyada çağlar boyu geçerli olduğunu iddia ettiği üç tip belirlemiştir (Mogey, 1955). Ataerkil aile kavramı, geleneksel aile yapısını anlatan geniş aileleri tanımlamak için kullanılmıştır. Le Play, ataerkil aile sisteminde nesillerin genellikle birlikte

kaldıklarını, evli oğulların ebeveynleriyle birlikte veya yakınında yaşadıklarını ifade etmiştir (Thornton, 2005, s.7). Ataerkil ailede ailenin geçiminden *evin reisi* olarak görülen yaşça büyük erkekler sorumludur. Kararsız aile ise ataerkil ailenin tam tersi olacak şekilde modern aile yapısını temsil etmektedir. Burada ataerkil aile sisteminde olduğu gibi gelecek nesiller üzerinde kurulan yoğun aile kontrolü bulunmamaktadır. Aile üyeleri sanayi tipi üretime uygun, özgür seçimler yapabilmekte ve ileride aile büyükleriyle yaşamak zorunda hissetmemektedirler. Bu aile tipinde bireyin toplum içinde yüksek bir konuma ulaşması, kendi sermayesi ve yeteneğiyle ilişkilidir. Şayet birey, bu sermaye ve yetenekten yoksunsa toplumsal veya ekonomik hayattaki başarısızlığı kaçınılmaz olacaktır. Bir diğer aile türü olan kök aile, ataerkil ailenin daha esnek hali olarak bilinmektedir. Ataerkil aileden farklı olarak kök ailede büyük erkek evlat (evlense dahi) diğer aile büyükleri ile beraber kalırken diğer kardeşler evlilik, iş, eğitim vb. yollarla haneden ayrılmaktadır (Thornton, 2005, s.7). Ailenin mevcudiyetini sürdürmek büyük erkek evlada bağlıdır; kök odur.

Aile ile erken dönemde ilgilenen bir diğer önemli isim ise F. Engels'dir (1820-1895). Engels *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (1884) isimli kitabında ailenin ilkel zamandan modern zamana doğru değişimini ele almıştır. Engels, eserinde aile içi rollere özellikle yer ayırmıştır. Örneğin, Aydınlanma döneminden miras kalan, geçmişte aile içinde kadınların erkeklerin kölesi olduğu düşüncesinin gerçeği yansıtmadığını, aksine, geçmiş dönemde (ilkel dönemlerde) kadının sadece özgür değil aynı zamanda onurlu bir pozisyonda da olduğunu vurgulamıştır. Engels (1884) kadının aile içindeki konumunu ve değişimini çarpıcı sözlerle aktarmıştır:

“Ataerkil aile ile birlikte ve dahası tek eşli ailelerin artması ile birlikte, değişim meydana geldi. Hane yönetimi kamusal niteliğini kaybetti. Artık toplumu ilgilendirmeyen hale geldi. Özel bir hizmet haline geldi; kadın, toplumsal üretime her türlü katılımdan dışlanan baş hizmetçi oldu. Toplumsal üretimin yolu, modern büyük ölçekli sanayinin gelişine kadar kadına yeniden açılmadı- ve o zaman ise yalnızca işçi eşi olarak açıldı. Fakat öyle bir tavırla açıldı ki, kadın ailesinin özel hizmetinde görevini yerine getirirse, kamusal üretimden dışlanmakta ve para kazanamamakta ve kamu üretiminde yer almak ve bağımsız olarak kazanmak isterse de aile görevlerini yerine getirememekteydi. Modern bireysel aile, kadının açık veya gizli ev içi köleliği üzerine kuruludur ve modern toplum, molekülüleri olarak bu bireysel ailelerden oluşan bir kitledir” (Engels, 1942, s.39).

Evlilik ve aile kurumu ile ilgilenen bir diğer isim ise sosyolojinin kurucuları arasında yer alan klasik dönem sosyologlarından Emile Durkheim'dır. Durkheim (1858-1917) sosyal kurumların en önemlilerinden biri olarak gördüğü ailenin üzerinde durarak kendi çağdaşlarından ayrılmıştır. Aile içinde evliliklerin kurulma temelini, karı-kocanın çevreleriyle olan ilişkilerini, karı-kocanın çocuklarıyla olan ilişkilerini ve çocukların birbirleriyle olan ilişkisini kategorize etmeye çalışmıştır (Bynder, 1969). Durkheim aynı zamanda tarihsel süreçte farklı toplumlardaki ailelerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi gerektiğini söylemiş fakat her toplumdaki ailenin yeterli bilgisine ulaşmak oldukça zor olduğu için bu fikrinden vazgeçmiş ve odağını küçültmüştür. Onun aile hakkında yaptığı katkılardan en akılda kalıcı olanı ise ünü günümüze kadar ulaşan *İntihar* adlı eserinde intihar ve evlilik arasındaki hassas bağlantıyı incelemiş olmasıdır. Evliliğin gerektirdiği kurallar ve bağlılık hissi insanlara sorunlarıyla baş etme ve dayanma gücü verebilmektedir. Bu nedenle, evli olan insanların bekar insanlara göre daha az intihara yeltendiği görülmektedir (Durkheim, 2013).

Sosyolojik Olarak Aileye Bakışlar

Topluma makro açıdan bakan işlevselci yaklaşım, genel olarak toplumda bir düzen ve istikrarın hâkim olduğunu dile getirmektedir. İşlevselcilik, toplumu bazı parçaların birleşimi olarak ele almakta ve bu parçaların işlevleri üzerinde durmaktadır. Normlar, gelenekler, adetler ve kurumlar toplumu oluşturan bu parçalar arasında yer almaktadır. Kurumlara ayrı bir önem atfeden işlevselci yaklaşıma göre aile en önemli kurumların başında gelmektedir. İşlevselciler için aile, daima toplumun temeli, yapı taşıdır (Gökce, 2017, s.53). Sosyalizasyon süreci aile ile başlamakta, aile bireyi topluma hazırlamaktadır. Toplumun üyeleri,

toplumda uyması gereken normları ve yerine getirmesi gereken rolleri aile içinde öğrenmektedir. Aile, bir nevi *topluma karışmanın* ön koşulu olarak görülmektedir. Ailede oluşan bir aksaklık bireyin toplumsal düzene uyum sağlamasına da olumsuz etki edecektir. Bu nedenle, aile üyelerinin rollerini yerine getirmesi ailevi istikrar için önem taşımaktadır (Erarslan ve Demirel, 2020, s. 15). İşlevselcilik denilince akla gelen ilk isim olan T. Parsons (2007) ise *Aile: Sosyalleşme ve Etkileşim Süreci (Family: Socialization and Interaction Process)* adlı kitabında geniş ailenin çekirdek aileye dönüştüğünü ve bu çekirdek ailenin ise artık toplumdan ziyade bireyler için var olduğundan söz etmektedir. Parsons, ailenin *temel ve indirgenemez* olarak nitelendirdiği işlevlerini ise bu sözlerle aktarmıştır:

“İlki, içine doğdukları toplumun gerçek bir üyesi olabilmeleri için çocukların birincil sosyalleştirilmesi; ikincisi, toplum nüfusunun yetişkin kişiliklerinin istikrara kavuşturulmasıdır. 'Normal' durumda hem her yetişkinin çekirdek ailenin bir üyesi olmasının hem de her çocuğun sosyalleşme sürecine çekirdek bir ailede başlaması gerektiğinin nedenini bu iki işlevsel zorunluluğun birleşimi açıklamaktadır” (Bales & Parsons, 2007, s.16).

Toplumu ve toplumsal etkileşimi mikro açıdan analiz eden ve çeşitli anlamlara odaklanan Sembolik Etkileşim yaklaşımı, ailenin toplum açısından işlevlerine değil, aile üyeleri arasındaki *doyuma* ve ilişkilerin dinamiklerine odaklanmıştır. Evlilik birliğinin, boşanmanın, çocuklara yüklenen anlamın değişimine odaklanan sembolik etkileşimciler, ilgili konularda yaşanan değişimleri açıklamak için bazı kavramlar üzerinde durmuştur. Eşler arasındaki *duygusal doyum*, *aşkın sembolü*, *çocuğun anlamı*, *ebeveynliğin anlamı*, *evlilik rolleri*, *boşanmanın anlamı* (Kasapoğlu, 2011b) gibi kavramlar ailenin temelini oluşturmakta, evlilik üzerinde yaşanan değer ve tutum değişimlerini açıklamak için kullanılmaktadır. Sembolik etkileşimciler bireyler arasında mevcut olan çeşitli semboller, simgeler, ritüeller ve pratiklerle de ilgilenmişlerdir. Bu bağlamda, aileyi bir arada tutan ritüellerin, birlikte yapılan aktivitelerin aile bağlarını güçlendirdiğini öne sürmüşlerdir.

Çatışmacı yaklaşıma temel olan Marksizm'e göre, toplum alt ve üst yapı olarak ikiye ayrılmaktadır. Alt yapı olan ekonomi (kapitalizm) üst yapıyı (aile, eğitim, sanat, sağlık vb. kurumlar) etkilemekte ve yönlendirmektedir. Dolayısıyla aile kurumu da ekonomik koşullara göre şekillenmektedir fakat aynı zamanda aile de ekonomiyi etkilemektedir. Burada dikkat çekilmek istenen konu ailenin kapitalizm için çalışmasıdır. Goldthorpe ve Nuffield'in ifade ettiği gibi (aktaran Gökce, 2017, s.54) ailenin işlevi çocuklarını kendisi gibi eğiterek gelecekte yerini alacak yedek ucuz işgücünü yetiştirmektir. Ailenin görüldüğü gibi çocukları yetiştirme, eğitime veya neslin devamı için dünyaya getirme amaçları sanayileşme ile geride kalmıştır. Yeni düzende (kapital düzende) aileler ve çocukları potansiyel fabrika işçisi olarak konumlandırılmaktadır. Bu bağlamda, ailenin temelini oluşturan evlilik, toplumda mevcut olan eşitsizliğin bir tezahürüdür ve bu eşitsizliğin devam etmesini sağlamaktadır.

Aile üzerine ve aile düzenine yaptığı eleştiriler ile bahsedilmesi gereken bir diğer yaklaşım ise feminist yaklaşımdır. Feminist yaklaşım, genel olarak klasik sosyolojinin ortaya koyduğu düşüncelere eleştirel bir bakış açısı geliştirmiştir. Onların aile konusunda gördükleri temel problem *ataerkillik* olgusudur. Feminist teori, işlevselcilerin aile içi dinamiklere fazla iyimser yaklaşımlarına, çatışmacıların ise ekonomik faktörlere çok fazla odaklanıp kadın konusunu ihmal etmiş olmalarına eleştirel yaklaşmıştır. Feministler, aile içindeki erkek egemenliğinin daha geniş erkek gücü sisteminin bir parçası olduğunu, ne doğal ne de kaçınılmaz olmadığı ve kadınların pahasına gerçekleştiği konusunda hemfikirlerdir (Ferree, 1990, s.866). Aile içinde kadının erkeğe göre daha fazla zorluk yaşadığı ileri sürülmektedir. Özellikle ev hanımlarına ev içi iş paylaşımında adaletli yaklaşılmadığını ve *ev hanımlarının* ev işlerinde gösterdiği emeğin görmezden gelindiğini ifade etmişlerdir. Kadın üzerinde bir gölge oluşturan ataerkillik, kadının ezilen rolünü aile kurumu ile kültürel olarak nesilden nesile aktarmaktadır.

Ailenin Geçmişten Günümüze Dönüşümü

Bir toplumun değişmesine neden olacak birden fazla faktör bulunmaktadır. Bu faktörler; teknolojik, siyasi, sosyal, ekonomik olarak çeşitlenmektedir. Bunun yanı sıra yasal düzenlemeler ve doğa olayları da

değişmeyi sağlayan diğer faktörlerdendir (Göktuna Yaylacı, 2020, s.36). Herhangi bir toplumda yaşanan değişme, kurumların değişmesine de etki etmektedir. Toplum, kurumlarıyla beraber topyekûn değişim yaşamaktadır. Bu çerçevede Mine Tan (aktaran Sunar, 2015) toplumsal değişmeyi makro düzeyde değişim olarak ele almakta ve *“toplumsal ilişkilerde, kurumlarda ve yapıda belirli bir durumdan ya da varlık biçiminden başka bir durum ya da biçime geçiş”* olarak nitelemektedir.

Toplumsal değişimin etki ettiği kurumların başında aile gelmektedir. Her toplumda aile dinamikleri değişebilmekte fakat ailenin özünün, biçiminin veya işlevlerinin değişmesi aynı hızda olmamaktadır. Ailenin değişiminden bahsederken genellikle Batı tipi toplumlardan bahsedilmektedir. Bu bağlamda, ailenin değişimi ele alınırken üç ayrı kategori ele alınmaktadır: Sanayi öncesi, sanayi toplumunda ve sanayi sonrası toplumda aile. Sanayi öncesi aile tipi temel ekonomik uğraşlarının tarımsal faaliyet olduğu ve ekonomiye tüm ailenin dâhil olduğu dönemde görülen aile tipidir (Göktuna Yaylacı, 2020, s.38). Sanayi öncesi toplumlarda aile kırsal alanlarda yaşamakta ve üretici olarak konumlanmaktadır. Bu nedenle aile üyeleriyle beraber tarım işlerinde uğraşmak yaygın görülen ekonomik etkinliklerden biridir. Tarım ile geçinen ailelerin ise geniş aile tipinde olması bu dönem açısından işlevsel nitelik kazanmıştır. Üretime katılan aile üyelerinin sayıca fazla olmasının ekonomik refahı yükseltmeye yardımcı olduğunu ve iş bölümü kolaylaştırdığını söylemek mümkündür.

Toplumsal hayatı kökünden değiştiren Sanayi Devrimi ile birlikte ailelerin genişliği ve nitelikleri de değişmiştir. Eskiden aile üyeleri üretimden sorumlu iken Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkmış olan sanayi ailelerinde durum farklılaşmıştır. Yaşanan ekonomik devrim ile birlikte aileler gelirlerini kendi topraklarından ya da tarlalarından değil başkalarına ait olan iş yerlerinden kazanmaya başlamıştır. Aktif olarak iş hayatına atılan aile üyeleri ve özellikle kadının çalışma hayatına girmesi, bir önceki geniş aile yapısının küçülmesine ve ortaya çekirdek aile yapısının çıkmasına neden olmuştur. Bu da beraberinde bireyselleşmeye; bireysel harcamalar yapılmasına ve bireylerin aileden bağımsız işlerde çalışarak ekonomik özgürlüğe sahip olmalarına olanak sağlamıştır. İşlevselci anlayışa göre, geniş ailenin çekirdek aile yapısına dönüşerek küçülmesi kırsal alanlardan kente göçen ve çalışma hayatına atılmak isteyen toplum için oldukça işlevsel olmuştur. Coulter’a (1938) göre ise ailede yaşanan en büyük değişikliklerden biri sanayi öncesi toplumda ailenin görevi olarak görülen işlerin sanayi toplumunda aileden ayrılmasıdır. Çocuk bakımı, yaşlı bakımı, çocuğun eğitimi vb. görevleri yerine getiren kurum aile olmaktan çıkarak başka kurumsal yerlere devredilmiştir (Coulter, 1938, s. 21). Bunun nedeni ise genel olarak başkalarının emri altında çalışan aile üyelerinin bu görevleri yerine getirmeye artık vakit bulamaması ve esnek davranabilme yetisini kaybetmesi olmuştur.

Postmodern dönemde ise aile köklü değişimler yaşamaya devam etmiştir. Kimilerine göre modernizme tepki olarak doğan kimilerine göre ise modernizmin içinden doğarak farklılaşan postmodern dönemde toplumsal kurallar ve yapılar tümüyle değişikliğe uğramıştır. Modernizmin katılığı postmodern veya ileri modernite olarak adlandırılan dönemde *akışkan* hale geçmiştir (Bauman, 2019). Postmodern dönemi diğer dönemlerden ayıran en önemli özellik farklılıklara ve çeşitliliklere önem vermesidir. Dellaloğlu’na göre *“postmodern dönem ırkların, kültürlerin, cinslerin, doğruların, gerçekliklerin, cinselliklerin ve hatta akıl yürütmenin çoğulcu oluşuna vurgu yapar ve hiçbir tarzın bunlardan birinin diğeri üzerinde egemen olamayacağını ileri sürer.”* (Görgün Baran ve Olgun, 2017, s. 62). Dolayısıyla aile kurumu postmodern dönemde içinde yer alan ve hızını artıran kentleşme, teknolojik yenilikler, medyanın yaygınlaşması, tüketim pratiklerinin değişmesi gibi etkenlerden etkilenen başlıca kurum haline gelmiştir. Çağımızda aileleri geçmişte olduğu gibi geleneksel-modern ve geniş aile-çekirdek aile gibi düalist kavramlara sığdırmak artık mümkün değildir. Zira, bu tanımlamaları ve kavramları aşan farklı aile yapıları ortaya çıkmaktadır. Aile artık çözülme sürecine girmiştir: tek ebeveynli aileler, çocuksuz aileler, aşk-mantık ekseninde farklı temellerde kurulan aileler veya farklı cinsel tercihlerle oluşan aileler. Tüm bu klasik aile yapısının dışına çıkan oluşumlar postmodern dönemde artmaya başlamıştır. Özellikle kadının iş hayatına atılması birçok postmodern teorisyen tarafından aile temelinde bir reform olarak görülmüş ve ailedeki dengeleri değiştiren temel olayın bu olduğu düşünülmüştür. Geçmiş dönemlerde bireylerin daha erken yaşlarda evlenmesi aile kurumunun daha erken oluşmasını sağlarken günümüzde bireyler bir aile birliği içine girmeden önce kendilerini iş gücü piyasasında kanıtlamak istemektedir (OECD, 2011). Dolayısıyla, aile içinde daha eşitlikçi bir yaşam biçimi hâkim olmaya başlarken ataerkil düşünce tarzı kırılmaya başlamış

ve çocuğa yüklenen anlam da değişime uğramıştır. Sanayi öncesi dönemde veya sanayi döneminde ailenin sahip olduğu çocuklar potansiyel iş gücü olarak veya bir güvence olarak görülürken günümüzde bu niyetlerden ziyade yetiştirilmesi ve hayata hazırlanması gereken başlı başına bir birey olarak görülmektedir. Çocuk artık üretimin değil ailesiyle birlikte tüketimin merkezinde konumlanmaktadır.

Postmodern dönemde ailede yaşanan değişiklikleri ve yeni aile türlerini özetlemek gerekirse;

- Boşanmalarda artış,
- Çocuksuz ailelerin artışı veya çocuk sayısında azalma,
- Evliliğin gerektirdiği resmiyet dışında beraber yaşayan aileler,
- Evlilik yaşının geçmiş dönemlere göre gecikmesi veya hiç evlenmemek,
- Aileye yüklenen anlamın değişmesi,
- Çocuğa yüklenen anlamın değişmesi,
- Tek ebeveynli ailelerin çoğalması,
- Eşcinsel evliliklerin artması ve çoğu ülkede yasal hale gelmesi,
- Aile içinde kadının sadece ev işlerinde değil kamusal işlerde de daha aktif hale gelmesi

olarak sıralanabilmektedir.

Türk Modernleşmesi ve Edebiyata Yansımaları

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemi sonrası başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinden sonra da devam eden modernleşme süreci birçok ikiliğe ve çatışmaya yol açmıştır. Türk modernleşmesi, belli bir dönemde başlasa da uzun bir süreci kapsayarak sonu gelmeyen geniş alanlara yayılarak devam etmiştir. Ortaylı (2008, s.93) Türk modernleşmesini şu sözlerle anlatmaktadır: "*Türk Batılılaşması, bazılarının kısaca ifade ettiği gibi, 19. yüzyılda askeri alanda, idari alanda yapılan bazı reformlardan ibaret değildir. Türkler, müziklerinde bile bir reforma gitme ihtiyacına girmişlerdir. Yani aslında Türk batılılaşması, bizim Arapça "cehd", İngilizce "challenge" dediğimiz, başlı başına bir hesaplaşma, itişme, didişme meselesidir.*" Bu hesaplaşma ve itişme durumunun tezahürleri birçok alanda ortaya çıkmıştır. Özellikle bu itişme Türk edebiyatında alaturka-alafranga ayrımı olarak baş göstermiş, bu dönem romanı modern insanı züppe ve köksüz olarak memleket şartlarında yetişen insanı ise hakiki ve münevver olarak ele almıştır (Tanpınar, 1988, s.293).

Modernleşme hareketinin başladığı yıllar olarak kabul edilen Tanzimat döneminde toplumsal alanda yaşanan değişiklikler dönemin edebiyatçıları tarafından çeşitli eserlere tezahür etmiştir. Bu dönem romanları incelendiğinde Batılı ve Doğulu iki karakter üzerinden dönem eleştirisi yapıldığı görülmektedir. Karakterler, toplumsal hayatın gölgelerini taşıyan birer araçtır. Okuyucu, karakterlerin kişilik özellikleri ile toplumsal alanda yaşanan sıkıntıları özdeşleştirebilmektedir. Örneğin, Araba Sevdası'nın kahramanı Bihruz Bey kendi kültürünü küçümseyen batı hayranı züppe bir genç olarak Batılılaşma döneminin yanlış olarak nitelendirilen örneğinin vücut bulmuş halidir. Aynı şekilde, esere kendi isimlerini veren iki karakter Felatun Bey ile Rakım Efendi geleneksel-modern düalizmine hayat veren iki zıt karakter olarak resmedilmektedir. "*Birisi işini yapan, terbiyeli bir Osmanlı, dinine ve ananesine bağlı; öbürü zıppır, batılılaşma meraklısı, alay konusudur*" (Ortaylı, 2008, s. 28).

Modernleşme sürecinin sancıları sadece karakterler kapsamında değil karakterlerin içinde bulunduğu çevreleri de ele alarak eserlere yansımıştır. Bu bağlamda, modernleşme sürecinde toplumun genel değerlerini yansıtan önemli unsurların başında gelen aile olgusu da değişmekteydi. Değişen aile değer ve tutumları günümüzde olduğu gibi Osmanlı'nın Batılılaşma sürecindeki son yılları ve Cumhuriyet'in ilk yılları dâhil olmak üzere eleştiri yağmuruna tutulmaya devam etmiştir. Ailenin yozlaşması, eski değerlerin yenileriyle değiştirilmesi veya tümünden yıkılması özellikle Peyami Safa'nın eserlerinde oldukça göze çarpan kimi zaman açıkça kimi zaman üstü kapalı şekilde eleştirilen noktalardan biridir. Muhafazakâr-milliyetçi görüşe sahip olan Safa, edebiyat alanında ortaya koyduğu birçok eseriyle modern olarak tasvir ettiği karakterleriyle geniş çapta bir toplum eleştirisi yapmaktadır. Muhafazakâr düşüncede, *büyük değişimler yıkım ve felaket olarak* (Altun, 2019, s. 37) değerlendirildiği için eserlerinde toplumda yaşanan yıkımı

yüksek sesle anlatmaya gayret etmiştir. Bu bağlamda makalenin konusu olan Canan adlı eserden yola çıkılarak belirlenen temalar üzerinden ailenin değişimi ve yozlaşması ele alınacaktır.

Canan Romanı Konusu

Peyami Safa'nın oldukça kusurlu kabul ettiği ve çocukluk kitaplarından biri olarak gördüğü (Altun, 2019, s. 56) Canan'ın ilk baskısı 1925 yılında gerçekleştirilmiştir. Kitap gerek sosyal gerek siyasi gerek felsefi alanda okuyuculara zengin örnekler sunmaktadır. Romanda birbirine zıt olarak konumlandırılan iki ailenin doğu ve batı ekseninde kimi zaman üstü örtülü kimi zaman apaçık şekilde eleştirisi yapılmaktadır.

Safa, Batı tarzı hayata karşı kişisel tutumu nedeniyle Kadıköy'ünde oturan ve yeni tip aile olarak görülen Batılı aileyi (Canan ve ailesi) ve ailenin üyelerinin yaşam tarzını yererken; eski tip geniş ailelerin yaşadığı Vaniköy'de oturan geleneksel aileyi (Bedia ve ailesi) ve ailenin yaşam tarzını övmektedir. Canan ve ailesi, yazar tarafından sık sık modern olarak vurgulanan Kadıköyü semtinde ikamet etmektedir. Bu aile Canan'ın manevi anne babası, onlardan olan üvey kardeşlerinden oluşmaktadır. Ailenin büyük ve bakımlı bir müstakil evde yaşadığı ve evlerinde piyano vb. gibi müzik aletlerinin yer aldığı özellikle vurgulanmaktadır. Bedia ve ailesi ise Vaniköy'de eski, büyük ve yıpranmış bir yalıda oturmaktadır. Bu evde ise Bedia; eşi Lami, babası Abdullah Bey ve hasta büyük annesi ile beraber yaşamaktadır. Roman, birbirine tezat bu iki ailenin yollarının ihanet ve aldatma yoluyla kesişmesini konu ederek toplumsal ve ailesel düzende meydana gelen yozlaşmaları ele almaktadır.

Kadın ve kadının aile temelinde ele alınışı

Türk romanı çeşitli kadın figürleri hakkında oldukça zengin bir portre çizmektedir. Özellikle Tanzimat dönemiyle beraber sosyal ve hukuki alanda kadınlara birçok hak sağlanması kadının kamusal alanda daha görünür olmasını beraberinde getirmiştir. Bu nedenle, daha önce erkek karakterler üzerinden yansıtılan *yanlış Batılılaşma* temsilleri Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadın karakterler üzerine yoğunlaşmıştır. Peyami Safa'nın Canan romanı ise bir kadın karakterin ismini alan ilk romanlardan biri olma özelliğini taşımaktadır. Ancak romanda dikkat çeken şey, kitaba ismini veren Canan karakterinin hikâyeye diğer karakterlerden sonra dâhil olabilmesidir. Bedia muhafazakâr düşüncenin temsilcisi olarak toplum standartlarına uygun davranan asil karakter iken, Canan toplum kalıplarının dışına çıkarak bireysel arzuları için istediği gibi davranan *asi* karakterdir. Geleneksel kadın tipi; *cevakâr, çilekeş ve mahzun* iken modern kadın tipi; *tahammülsüz, şımarık ve yoldan çıkarandır*.

Canan, geleneksel ve eski Türk tipi kadını temsil eden Bedia karakterinin eşi Lami'yi elinden alan kadın olarak ilk sayfalarda bahsi geçen bir isimdir. Canan'ı okuyucular ile tanıştıran ilk kişi de bu bağlamda Bedia'dır:

“(…) belki Lami'nin beğendiği müstesna vücut, yalnız ondadır; belki “Canan”, İstanbul'un en güzel kadınıdır. Fakat başka hiçbir meziyeti yok” (s.14).

Canan'a yazar tarafından sırt dönülmüştür ve bu anlamda romanda adı olan fakat sesi olmayan tek karakter Canan'dır. Bedia, ilk kez Canan ile karşılaştığında ise yine fiziksel güzelliğinden bahsetmektedir: “*Her zamanki gibi kurnazca boyanmış yüzü, harareten de bütün bütün pembeleşmiş o yaylı fettan yürüyüşüyle, ayaklarının ucuna basarak, ilerledi*” (s.32).

Yazarın Canan'ı görkemli tasvirlerle okuyuculara anlatışına tezat olarak, Bedia'nın aile üyeleri kendisini sık sık sadeliği, temizliği, iyi yürekliği ile övmekte ve teselli etmektedir. Bedia, aldatılan mağdur kadındır fakat aynı zamanda Canan gibi *fettan* bir kadın tarafından haksızlığa uğratıldığı için elbet kazanan kişi eninde sonunda o olacaktır. Bedia'nın iyi özellikleri çevresindekiler tarafından takdir edilirken eşi Lami için aynı durum söz konusu değildir. Lami, karısı Bedia ve karısını aldattığı Canan hakkında bariz bir ayırım olduğunu vurgulamaktadır:

“Misafirler birdenbire geldiği için Bedia'nın kıyafetinde ihmal var. Hoş, bu kadın en kalabalık meclislerde bile sadelikten kurtulamamıştır. Saçlarıyla meşgul olmaz, yüzüne hiç pudra sürmez, en solgun günlerinde bile gözlerini sürmesiz, dudaklarını, boyasız bırakır, lavanta da kullanmaz (...) Ama Canan, o vakit yeni yaptırdığı krepeşenden, şarabi, bulut gibi hafif ve parlak esvabı içinde, kendine mahsus o rüzgârlı kokuyu bırakıyor, saçlarının altın sarısı, yüzünün pembeliği, gözlerinin mavisî, dudaklarının ateşin kırmızılığıyla başı, rengarenk bir ışık içinde yine parlıyordu” (s.41).

Bedia, romanın ilk sayfalarında uzun uzun içsel süreçlerini algıladığımız, okurken acısını, kederini derinden hissettiğimiz kadın iken Canan'ın duygusal süreçlerine bu şekilde eşlik etmemiz mümkün olmamaktadır. Canan, diğer karakterlerin tasvirleri, sitemleri veya övgüleri ile gözümüzde canlanmaktadır. Çünkü Canan, *köksüz ve yüzeysel kadın imgesinin* (Özcan & Oruç, 2020, s. 127) temsili olarak karşımıza çıkmaktadır. Roman'ın karakterlerinden biri olan Selim'in arkadaşı Lami ile olan diyalogunda, yazarın neden Canan karakterinin üzerinde durduğu ve romanı bunun üzerinden kurgulandığı açıkça ifade edilmektedir:

“Bazı kadınlar dudaklarının boyasız kırmızılığıyla, gözlerinin sürmesiz karalığıyla, bellerinin korsesiz inceliğiyle, göğüslerinin asksız dikliğiyle birdenbire itibar kazanırlar; hiçbir kıymetleri olmadığı halde, bu itibar onları birdenbire roman kahramanı yapar” (s.46).

Bu bağlamda, Canan sadece vücut güzelliğiyle romana ismini veren karakterdir fakat Bedia, örf ve adetlere uygun, edep ve uysal bir kadın karakter olarak düşüncelerinden haberdar olmamız gereken romanın asıl kahramanıdır. Canan'a âşık olan tek kişi Lami değil aynı zamanda Bedia'nın abisi Şemsi'dir. Şemsi ise Canan'a olan aşkına rağmen Bedia'yı “*Onun güzel olması senden bir şey eksiltir mi? Senin pırlanta gibi kalbin, iyi ahlakın onda yoktur. Senin kibar terbiyen, sessizliğin, çekingen tabiatın onda yoktur*” (s.119) sözleriyle teselli etmektedir.

Bedia'ya içine düştüğü hazin durumdan kurtulması için sabretmesi gerektiği ve topluma karşı güçlü durması gerektiği söylenmektedir. Fakat Canan bütünüyle her istediği olan, şımarık ve arsız bir *modern* kadındır. İpek çorabı ikiden fazla giymiyor olması, kalitesiz kumaşlardan yapılan elbiseleri giymemesi ve sahte mücevher takmak istememesi Canan'ı Bedia'nın kanaatkâr tavrından ayıran özelliklerinden sadece birkaçıdır.

Canan, sadece Lami ile *kabul görmeyen* bir ilişki yaşamamakta aynı anda neredeyse romandaki tüm erkek karakterlerle gizli birliktelikler yaşamaktadır. Erkek karakterlerin çoğu büyülenmiş gibi onun peşinde koşmakta, ona pahalı hediyeler sunmaktadır. Herkesin amacı Canan'a sahip olabilmektir fakat hepsi de Canan'a tümüyle sahip olunamayacağını bilmektedir. Buna rağmen karakterlerden biri kadınlar hakkında yorum yaparken kadının varoluşsal olarak baştan çıkarıcı olduğunu vurgulamaktadır:

“(…)Vücutça güzel kadınlara iştiham yok, tabiat böylelerini yaratırken şekle önem veriyor, içini boş bırakıyor. Hem benim kadınlar hakkındaki telakkimi bilirsin: Bunların ehemmiyetlisi yoktur yahut bütün kadınlar aynı derecede mühimdirler. Birbirlerinden ancak vücutça farklıdır. Havva Ana'larından beri bugüne kadar, erkeklere karşı hep aynı usulleri kullanırlar. Bir erkek bu hileleri bilirse, hiçbirine yakalanmaz, iş tersine döner. Kadın, bir erkeğin tahlil ve muhakemesi altında, basit bir mahluktur(…)” (s.45).

Canan; erkekleri *parmağında oynatan*, onlara her istediğini yaptıran ve dış güzelliğini kullanarak bir servet kazanan adeta canavarlaşmış bir varlıktır. Bu nedenle, Canan'ın bu vahim tasviri *ölümcül kadın imgesi (femme fatale)* olarak değerlendirilmiştir (Paličko, 2021). Nitekim, kadınların kategorize edilmesi sadece roman karakterleri olan Canan ve Bedia üzerinden değil daha geniş çapta tüm kadınları genelleyecek şekilde yapılmıştır. Kadınları birer obje olarak gören Selim karakteri, bu sınıflandırmayı şöyle dile getirmektedir:

“Üç türlü kadın vardır: Avam kadını, orta halli kadın, asri kadın. Avam kadını aç kalmazsa kocasını sever, aldatılmazsa aldatmaz: Bunlar mazinin kadınlarıdır. Orta halli kadın, sadıktır. Aç kalsa da kocasını sever. Aldatılsa da aldatmaz, çok sabırlıdır, aşkı uzun sürer, fakat bir kere de kızarsa en fena şeyi derhal yapar, derhal sükût eder ve hünersiz, aptal bir fahişe olur: Bunlar halin kadınlarıdır. Asri kadın, zekidir. Kendi zevkini her şeye ve herkese tercih eder. Mutlaka aldatmak ister, çünkü aile sistemini gülünç bulur ve bu sistemin günün birinde iflas edeceğini bilir: Bunlar istikbalin kadınlarıdır” (s.166).

Roman açık olarak kadınların kategorize edilmesini ve bir meta haline getirilmesini özellikle erkek karakterlerin diyalogları üzerinden ortaya koymaktadır. Kadın, sadece eşi ile ilişkileriyle ön plana çıkmakta ve aile içindeki saygın konumunu yitirmektedir. Modern erkek modernleşen kadının yetenekleri ve cazibesi yüzünden, onlara karşı duyduğu zaaf nedeniyle sadece aldanmış konumunda iken modern kadın; zeki, bencil, acımasız ve yeri geldiğinde *fahişe* olarak adlandırılmaktadır. Modern kadın evliliğin ve ailenin çöküşünün tam merkezinde yer almaktadır. Erkeği kandırmak, *geleneksel kadını yenmek ve tüketim metalarına tapmak* romanda tasvir edilen Batılı kadının başlıca özellikleri arasında yer almaktadır. Romanın genç ve çoğu evli olan erkek kahramanları Canan tarafından baştan çıkarıldığı için ailelerinden kopmuş ve yuvalarını yıkmayı göze almıştır.

Evlilik ve evliliğin modern zamandaki çöküşü

Kitap, ana karakterlerden Bedia ve Lami'nin evliliğini ele alarak başlamaktadır. Burada dikkat çeken şey ana karakterlerden biri olan Bedia ve eşi Lami'nin görücü usulü evliliğidir. Bedia ile evlenmek isteyen bir sürü talip çıkmaktadır fakat babası Abdullah Bey, kızının kimle evlenip evlenmeyeceğine dair son kararı vermektedir:

“Üçüncü talibim milli şirkette kâtip, asil bir gençmiş (...) ismi Lami. Yirmi altı yaşında. Fotoğrafını da gördüm, güzel genç. Babam hala düşünüyor (...)” (s.11).

Romanda baskın şekilde evlilik algısındaki değişimler ve çatışmalar ele alınmaktadır. Modernleşme süreciyle gelişen değişimler silsilesinden evlilik kurumu da nasibini almıştır. Kadın, evlilik ortaklığında sürekli fedakârlık yapması gereken tek kişi olarak yansıtılmaktadır. Bedia, Lami'ye karşı kıskançlık gösterirse *erkeğinin gözünden düşeceğini* (2021, s. 13) bildiği için üzüntüsünü içinde yaşamaya kendi kendini teşvik etmektedir. Geleneksel Türk kadınına temsil eden Bedia aynı zamanda kocasının kendisini aldatmasının veya evliliğin yolunda gitmeyişi çocuklarının olmamasına bağlamaktadır. Çocuk evliliği kurtarma ve onarma işlevini üstlenmektedir:

“Keşke şimdiye kadar bir çocuğu olsaydı...Bir çocuk ne büyük teselli! Bir çocuk onu bu felaketinde ne iyi avutabilir, bir çocuk, belki babasını da aileye daha iyi bağlar, böyle düzensizliklere engel olur, hiçbir geçimsizliğe meydan bırakmazdı” (s.14-15).

Lami'ye göre ise evlilikten sıkılmasının nedeni çocuklarının olmaması ya da Bedia'nın kendisi değildir. Lami *Kadıköyü*'nde gözlemlediği ve özlemini çektiği *modern* hayatın büyümesine kapılmıştır. Artık Bedia'nın ona sunmuş olduğu geleneksel hayat kendisine cazip gelmemektedir:

“(...) o yalıdan hoşlanmıyorum...Yukarı katta menzul bir ihtiyar kadın. Her zaman bahçıvanlıkla uğraşan ihtiyar bir adam, geveze bir Arap kadın, miskin, tembel bir hizmetçi...sonra daima sükûn...Sinirime dokunuyor” (s. 29).

Safa, muhafazakâr görüşünü sık sık evlilik kurumu tahlillerinde ortaya koymaktadır. İzdivaç, beraberlik hatta aşk konuları pamuk iplene bağlıdır. Çiftler birbirini tanıdıkları zaman evlilik de aşk da cazibesini yitirmektedir (2021, s. 39). Sonrası ise felaketlere yol açmaktadır. Romanın en eleştirel

karakterlerinden biri olan Selim, evliliğinden sıkılan Lami ile sık sık dertleşerek evlilik kurumunun çağımızda yitirdiği anlamından bahsetmektedir. Selim karakteri evlilik kurumu ile sık sık dalga geçmektedir:

“Ben sana yalıya gitmeni de tavsiye etmem. Hoşlanmadığımız bir kadınla bizi ebediyen beraber yaşamaya mecbur eden kanunlar gülünçtür” (s.47).

Selim karakteri evliliği gülünç bulmakla kalmayıp evlilikle temeli atan ailenin de zamanla yok olacağına inanmaktadır.

“(…) Nikah, kanun bu. Aileye gelince, bu mefhum yüksek ve münevver sınıfın adetleri arasından çekiliyor. Orta sınıf da bugün yarın o vaziyete gelecek (...) Hukuk daima adetlerin peşinden gider, önüne geçmez” (s. 231).

Romanda üst sınıfa mensup karakterlerin evlilik algısı o kadar zayıftır ki eşlerin birbirlerini aldatması normal sayılmaktadır. Öyle ki Canan, Müsteşar Orhan Bey ile Beyoğlu'nda bir mücevhercide görülmüş ve Lami'ye bir tanıdık aracılığıyla şikâyet edilmiştir. Lami, Orhan Bey'in zaten evli olduğunu söyleyerek böyle bir şeye ihtimal vermek istemez fakat haberi veren tanıdık, Lami'ye evlilik kurumunun önemsizliğinden bahseder:

“Evlilik böyle şeylere mâni değil...Her işin başı parada” (s.79).

Hikâyenin sonuna doğru Bedia'yı boşadıktan sonra Canan ile evlenen Lami, yeni karısının kendisini yakın arkadaşı Selim dahil birçok kişiyle aldattığını anlar fakat hesap sormak için sadece Selim'e gider. “*Ya nikah ya kanun ya namus?*” diyerek sitem eder (2021, s. 231). Burada Lami'nin özendiği *modern* aile hayatının hayal ettiği gibi olmadığı okuyuculara hissettirilir. Lami, tam bir hayal kırıklığı yaşamaktadır. Selim'in Lami'nin sorusuna yanıtı ise her zamanki gibi dikkat çekici olmaktadır. Selim, nikah denen şeyin faydasız olduğunu yineleyerek böyle şeylerin sadece bir insana özde değil sözde aitlik verdiğini belirtir (2021, s. 231).

Evlilik kurumu sadece kanun üzerinde var olan bir gerçekliktir. Romanda bu gerçek, okuyuculara sık sık hissettirilmektedir. Aile geleneksel dönemi arkasında bıraktığı an bozulmaya başlamıştır. Kadın ve erkek aile kurumunun temelini oluşturmaktan ziyade artık aileden bağımsız birer özne haline gelmiştir. Yazar, Bedia'nın sahip olduğu geleneksel ailenin; destek olma, üzüntüyü paylaşma, iyi olanı öğütme gibi olumlu yönlerini idealize ederken aynı ailenin Bedia'ya aldatıldığı zaman sabırlı davranması ve beklemesi öğüdünü vererek, genç kadını izole bir hayata sürükledikleri gerçeğinin üstünü örtmektedir. Modern aile ise işleyişi bakımından tümüyle yanlıştır. Modern ailenin üyeleri olarak gösterilen Canan'ın aile üyeleri, toplumsal hayatta mevcut olan yeni çekirdek ailenin prototipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern aile, sadakatsiz ve sabırsızdır. Eşlerini kolayca aldatmakta, ailelerini gözden çıkarmakta ve bunu oldukça normal görmektedir.

Nitekim, romanda ağır basan ve sosyolojik olarak adlandırılabilir bir diğer olgu ise *anomi* kavramıdır. Toplum sunduğu kültürel amaçlar ile kurumsallaşmış araçların uyuşmaması anomiyi ortaya çıkarmaktadır (Merton, 1938). Aslında roman karakterlerinin modern hayatın beraberinde getirdiği değişimlere ayak uyduramaması veya başkaldırması, mevcut olan kurumsal pratiklere yabancılaşması bir *anomi* göstergesidir. Pratikte boşanmanın mevcut olması fakat kültürel anlamda hoş karşılanmaması karakterlerde bir *anomi* yaratmakta ve karakterlerce evliliği sonlandırmadan yeni ilişkilere yelken açmayı rasyonelleştirmektedir. Bu bağlamda, aile bireye git gide yabancılaşan ve isteklerini yerine getirmede yetersiz kalan bir kurum haline gelmiştir.

Boşanma ve boşanma algısının toplumsal etkileri

Osmanlı dönemi Müslüman ailesi için genelde düşünülen “*poligami (çokkarınlık), kadının kafes arkasında oturması, kadının erkekten asla boşanamaması gibi*” (Gökce, 2017, s.58) durumların varlığı romanda hafifletilerek yansıtılmıştır. Boşanma vardır fakat *boşanmak* fiili yani evlilik akdinin sona ermesi toplum nezdinde kabul görmeyen bir olgudur. Bir kadının kocasının isteği ile boşanması ise ayrıca uygun bulunmamaktadır. Bu nedenle Lami, Bedia ile tartışıp kendisinden ayrılmasına fırsat tanımaktadır:

“Boşanmak gibi haşin bir hareket yapmadan evvel, bir kadını kendi kendine kocasından ayrılmaya sevk etmek için, Lami bu son mücadeleyi hazırladı. Bu hareketi kendinin de, Bedia’nın da lehine buluyordu: Kendi lehinde, çünkü talakı çirkin şeklinden kurtarıyor; Bedia’nın lehinde, çünkü ona, kendi arzusuyla kocasından ayrılan bir kadının hürriyetini ve izzet-i nefsinı veriyor” (s.33).

Boşanma kadın karakterler için bir *felaket* olarak değerlendirilmektedir. Boşanmak, kanunen yasaldır fakat boşanmanın nedenleri sadece kanun önünde değil toplum önünde de uygun görülme zorundadır. Aksi takdirde çiftlerden birinin özellikle kadının; sapma davranışı gösterdiğine, eşine karşı yetersiz davrandığına veya iyi bir eş olamadığına inanılacaktır. Bunun sonucunda, Lami de kendi iç dünyasında bir hesaplaşma yaşamaktadır.

“Başkalarına nasıl anlatmalı ki, zevçle zevce münasebetlerinde bir tarafın soğuması, aileden kanıksaması, kötürüm olmaktan beterdir; insan, bıktığı bir şeye elini süremez, nerede kaldı ki her gün onun deraguşlarına katlanabilsin” (s.34).

Boşanmak, erkek karakterler için kadını zor durumda bırakmaktan keder duydukları bir olay iken kadın karakterler için ise hayatın sonu olarak görülmektedir. Öyle ki Müsteşar Orhan Bey’in karısı, kocasının Canan ile olan ilişkisini Lami’ye anlatırken şiddet gördüğünden de bahsetmektedir. Lami’nin “*kadın dövülür mü?*” (2021, s. 176) itirazına ise cevabı oldukça dikkat çekicidir:

“Dövsün, razıyım, boşamasın, hayır...dövsün, razıyım, boşamasın” (s.176).

Kadının ekonomik hayatta var olamaması, toplum hayatında *dul* olduğu için yaftalanması ve bir erkek tarafından terk edilerek *kusurlu duruma düşme ihtimali* boşanma korkusuna yol açmaktadır. Roman karakterlerinden Selim, Canan’ın Lami ile izdivaç kurmasının nedenini dul bir kadın olarak kalmamak ve evli biri olarak ayıplarının üstünü örtme isteği olduğunu söylemektedir (2021, s. 180).

“(…)Evli kadınlar, daima, başka erkekler nazarında daha muteberdirler. Bundan başka, dul bir kadın erkeklere karşı hafif olur, kendini güç zapt eder. İkincisi dul bir kadın, daima dedikoduya mahkumdur” (s.180).

Sosyolojik olarak boşanmanın nedenleri tartışıldığında öne çıkan ilk konulardan biri *evlilikten beklentide duygusal tatminin öneminin artmasıdır* (Gökce, 2017, s. 53). Safa, toplumda gördüğü ve kendince eleştirmek istediği evliliğe yüklenen anlamın değişimini, yine erkek karakterlerden birinin içsel konuşmaları ile açıklamaktadır:

“Artık zevcesinin hiçbir bakışı, sesinin hiçbir titreyişi onu çekmiyor (...) İzdivacın ilk aylarında, insana yeni ve taze görünen o his, aşka benzeyen his kaçmış. Zamanın her genci gibi, Lami de bu nefreti şöyle tahlil ediyor: İlk aylarda zevcenin ruhu kapalıdır; insan onun şahsında kendi kadın mefkuresini tasarlar; onu bir yandan bu gizli hüviyetinin mübalağalı görünüşüyle, varlığının bu meçhul hayaletiyle sever (...) Gitgide, kadının hüviyetinde gizli hiçbir şey kalmaz” (s.38).

Tarafların birbirine olan ilgisinin azalması, aşkın ve ilişkilerin *akışkan hale gelmesi* (Bauman,2017) aile hayatını zedeleyen unsurlardan biridir. Özellikle eşlerin birbirlerinden sıkıldığı için başka ilişkilere yönelmesi ailenin temelini derinden sarsan önemli bir neden olarak okuyuculara aktarılmaktadır. Bu noktada Safa'nın yansıttığı aşk portresinde aşkların birer arzuya dönüşmüş olduğu görülmektedir. Nitekim aşklar ve birliktelikler tarafların birinin diğerinden sıkılmasıyla veya arzularının tükenmesiyle son bulmaktadır. Arzunun karşılanması, nesnenin yok edilmesiyle beraber ilerlemektedir aksi olarak aşk ise edinimleriyle büyümekte ve tatminini kalıcılıkta bulmaktadır (Bauman, 2017, s. 26).

Erkek ve erkeğin aile temelinde ele alınışı

Romanda erkek karakterler çağdaş ve geleneksel karakterler olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunun en büyük örneği *“bütün felaketlere sebep olan kadının manevi babası”* (2021, s. 16) olarak tanıtılan Şakir Bey'dir. Şakir Bey, Canan'ın manevi babası ve aynı zamanda önemli bir devlet kurumunda çalışan, yurt dışı görevlendirmelerinde bulunmuş Batı tarzı düşüncelere sahip bir karakterdir. Kendisini *“tecrübeli, sonra, açık, serbest, geniş düşünür bir adamım”* (2021, s. 21) olarak tanımlamakta ve diğer karakterlerle diyaloga girmeden önce sık sık bunu tekrarlamaktadır. Şakir Bey'e göre bu zamanda eşlerini aldatmayan erkekler sayılıdır ve kendilerinin yaşadığı *Kadıköyü* gibi modern yerleşim yerlerinde böyle şeyler zaten artık normalleşmiştir (2021, s. 20). Kendisine akıl danışmaya giden Bedia'ya ise *modernliğinin* arkasına sığınarak evlilik kurumuna ters düşecek tavsiyeler vermektedir. Öyle ki, romanın en *masum ve günahsız* karakteri olan Bedia'ya onun da kocasını aldatması gerektiğini söyleyecek kadar ileri gidebilmektedir.

Şakir Bey'in lakayt davranışları ve örf – adetlere aykırı olarak yansıtılan düşüncelerine karşılık Bedia'yı yetiştiren öz babası Abdullah Bey ise geleneksel Türk aile tipi erkeğini yansıtmaktadır. Abdullah Bey, eşi tarafından ihanete uğrayan kızına sürekli olarak sabretmesi gerektiğini söylemektedir:

“Kızım, evladım, senin felaketin benim felaketim demektir; fakat denizin dibinde boğulurken bile Allah'tan ümidi kesmemek lazımdır. Lami, mutlaka sana gelecektir. Henüz ortada büyük bir ayrılık yok, ümit çok...Üzülüyorsun. Kocasını tarafından aldatılan kadın yalnız sen değilsin ya...Bir gün gelecek ki, bu gül fidanlarını yine kocanla sulayacaksın, emin ol...” (s.99)

Osmanlı Devleti'nde çok uzun yıllar boyunca mesire alanları, bahçeler, kıraathaneler gibi farklı mekanların sosyalleşme alanı olduğu bilinmektedir (Şenyurt, 2018). Fakat Batılılaşma hareketleri sonrası boş zaman alışkanlıklarında da dönüşüm meydana gelmiştir. Vapur, tramvay, tren gibi toplu taşıma araçlarının gelişmesi ve sıklığını artırması günlük hayattaki akışın daha hızlı hale gelmesine neden olmuştur. Vapurlarda, tramvaylarda, sokakta, lokantada, iskelelerde karşı cinsin birbirini görüp beğenip aracı yollaması da adet haline gelmiştir (Karay, 2020). Nitekim, sosyal hayattaki bu akıştan daha çok erkeklerin faydalandığını söylemek mümkündür. Romandaki tüm erkek karakterler zamanlarının çoğunu ev dışı aktivitelerde geçirmektedir. *Modern* semt olarak görülen *Kadıköyü*'nde ikamet eden erkekler; gece gezintilerinde, restoranlarda, vapurlarda vakit harcamaktadır. Aile hayatını ihmal eden erkek karakterlerin tümü, romanda *kötü kadın* profili olarak gösterilen Canan tarafından baştan çıkarılmıştır. Erkek karakterlerin her biri resmi nikahla bağlı oldukları eşlerini aldatmakta ve bunu normal olarak görmektedir. Nitekim, erkek karakterlerin Canan'a karşı büyülenmiş gibi davranışları ve kendi benliklerini yok sayarak ona adeta *köle* olmaları geleneksel erkek tipinden sıyrılışlarının bir göstergesidir. Karakterler, Canan ile beraber olabilmek için mallarını satabilmekte ve ona ilgilerini sunabilmek için kendi kişiliklerini ayaklar altına alabilmektedir. Canan ile resmi olarak evlenen Lami'nin hissettikleri bunun en büyük örneğidir:

“Canan yüzüne her şeyi haykırsa, daha müthiş, tükürse bile onu sevecekti; hatta ayakları altında ezilse bile onu sevecekti.” (s.193)

Yazar, erkek karakterlerin büründüğü bu iradesiz tavırları ve Batılı tarzı yaşam macerasına özenmelerini gözle görülür şekilde cezalandırmaktadır. Romanın sonunda hepsi Canan tarafından bozguna uğramaktadır. Ayrıca, Canan yıllar sonra çıkıp gelen yaşlı Annesi tarafından feci şekilde can vererek

ölmektedir. Bunun sonucunda Lami, Bedia'ya dönmeyi düşünmektedir. Lami cesaretini toplayıp daha önce kendini tutsak olarak gördüğü eski yalıya dönmekte ve Bedia'yı kendisini beklerken bulmaktadır.

Sonuç

Peyami Safa'nın Canan romanı sosyolojik açıdan ele alındığında yazıldığı dönemin ikili ilişkilerinden yola çıkarak aile kurumunun *modernleşme* eleştirisi altında geçirdiği değişikliklere ayna tutmaktadır. Safa, geleneksel aile yapısının modern aile yapısına dönüşümünü eleştirel bir tutumla okuyuculara aktarmıştır. Romanda, aile kurumunun temelini oluşturan evlilik olgusu, romantik ilişkiler ve karakterlerin ilişkilere karşı düşünce ve davranışlarındaki *yozaşma* apaçık bir şekilde ortaya koyulmuştur. Nitekim, Batılı olarak tanıtılan karakterlerin hepsi evliliğe karşı ön yargılı yaklaşmakta ve hatta ailenin temelini oluşturan evliliğin *kutsallığına* karşı bir başkaldırı gerçekleştirmektedir. Karakterler aracılığıyla evliliğin bireyler üzerinde artık bir hükmünün kalmadığı, sadece imza üzerinde var olduğu sık sık tartışılmıştır. Aile kurumunun temelini oluşturan evlilik birliğindeki derin çözölmeyi işleyen romanda, boşanmak da bir tabu olarak ele alınmıştır. Boşanmak fiilen var olsa da iki eş için de manevi olarak toplum önünde kötü duruma düşmeyle eş tutulmuştur. Modern aileyi temsil eden Canan ve aile üyeleri, geleneksel hayata diğer roman karakterleriyle yaşadığı çarpık ilişkiler aracılığıyla karşı çıkmaktadır. Geleneksel aileyi temsil eden Bedia ve ailesi ise mağdur aile konumundadır. Modern ailenin manevi kızı Canan'ın, geleneksel ailenin kızı Bedia'nın eşiyle yasak ilişki yaşaması, iki aile üzerinde yıkıcı etkiler yaratsa da en çok etkilenenler Bedia ve ailesi olmuştur. Yazar, burada modern yaşam tarzını benimseyen karakterlerin ve ailelerin *vahşiliğini* yansıtırken geleneksel karakterlerin ve ailelerinin günah keçisi konumuna düşüşlerini içsel olarak hissetmemizi istemiştir. Bu bağlamda Safa, dönemin okuyucularına modernleşmenin zaman ilerledikçe aslında Türk aile yapısı üzerinde yaratacağı olumsuz sonuçlar hakkında bir distopya kurgulamış ve okuyuculara bu doğrultuda mesaj vermeyi amaçlamıştır. Doğu-Batı sentezinde kurgulanan bu hikâyenin sonunda Canan karakteri öldürülerek ve Bedia karakteri eşinin kendisine dönüşü ile ödüllendirilerek gelenekselin moderne karşı üstün geleceği algısı yaratılmıştır. Sonunda kaybedenler 'kötüler' olmakta; iyilik ise geçmişte ve geleneksellikte yatmaktadır. Yazara göre toplumun temel değerlerine başkaldırmayan, kurumlarına ihanet etmeyi düşünmeyen, sapma veya suça bulaşmayan iyi roman karakterleri her zaman kazanan olacaktır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Altun, E. (2019). *Türk milliyetçi-muhafazakârlığında mizojini: Peyami Safa'nın romanlarını okumak*. [Yüksek lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bales, R.F. & Parsons, T. (2007). *Family: Socialization and interaction process*. London: Routledge Publishing.
- Bauman, Z. (2017). *Akışkan aşk*. (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bauman, Z. (2019). *Akışkan modernite*. (S. O. Çavuş, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Bynder, H. (1969). Émile Durkheim and the sociology of the family. *Journal of Marriage and Family*, 31(3), 527–533.
- Coulter, C. W. (1938). The Family as a unit in industrial society. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 196(1), 20–24.
- Çebi, E. & Sarıköse, M. (2021). Toplumsal cinsiyet bağlamında annelerin gözünden kız çocuğu: Mersin ili örneği. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9(27), 192-213.
- Durkheim, E. (2013). *İntihar*. (Z. İlkelen, Çev.). Ankara: Pozitif Yayınları.
- Engels, F. (1942). *Origin of the family, private property, and the state*. (A. West, Çev.). *Marx/Engels Selected Work Volume Three*. Erişim adresi: https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/origin_family.pdf

- Erarslan, L. ve Demirel, M. E. (2020). Aile kavramı ve sosyolojisi. L. Erarslan (Yay. haz.), *Aile Sosyolojisi* içinde (ss. 1-26). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Farrell, B., VandeVusse, A., & Ocobock, A. (2012). Family change and the state of family sociology. *Current Sociology*, 60(3), 283-301.
- Ferree, M. M. (1990). Beyond separate spheres: feminism and family research. *Journal of Marriage and the Family*, 52(4), 866-884.
- Gökce, H. (2017). Dünü, bugünü, yarını ile aile. *Sosyoloji Notları*. 1(1), 50-63.
- Göktuna Yaylacı, F. (2020). Aile, kuşaklar ve toplumsal değişme. L. Erarslan (Yay. haz.), *Aile sosyolojisi* içinde (ss. 35-51). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Görgün Baran, A. ve Olgun, C. K. (2018). Postmodern sosyal teori. A. Görgün Baran, S. Suğur (Yay. haz.), *Çağdaş sosyoloji kuramları* içinde (ss. 55-72). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Gülveren, Ö. (2015). Edebiyat sosyolojisi bağlamında toplumsal gerçekliğin edebi esere yansması: "Safahat" Örneği. *Journal of International Social Research*. 8(39), 58-69.
- Karay, R. H. (2020). *Üç nesil üç hayat*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Kasapoğlu, A. (2011a). Sosyolojik yaklaşımlar temelinde aile kuramları. A. Kasapoğlu ve N. Karkıner (Yay. haz.), *Aile sosyolojisi* içinde (ss. 3-26). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kasapoğlu, A. (2011b). *Kurumlar sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Merton, R. K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672-682.
- Mogey, J. M. (1955). The contribution of Frédéric Le Play to family research. *Marriage and Family Living*, 17(4), 310-315.
- OECD. (2011). Families are changing. (2022, 27 Aralık). Erişim adresi: <https://www.oecd.org/els/soc/47701118.pdf>
- Ortaylı, İ. (2008). *Avrupa ve biz*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özcan, T. ve Oruç, S. (2020). Cumhuriyet Dönemi (1923- 1938) Türk romanında kadın imgesi: Kafesin ardından kur(t)uluşa. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30(2), 121-131.
- Paličko, E. (2021). Ölümcül kadın imgesi bağlamında Peyami Safa'nın Cânân'ı. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(4), 2519-2441.
- Sadikoğlu, Z. Z. (2019). 1920-1960 yılları arasında ABD'de aile sosyolojisi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 215-253.
- Safa, P. (2018). *Canan*. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.
- Sunar, L. (2015). *Değişim sosyolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Şenyurt, O. (2018). Arşiv belgeleri ışığında Osmanlı'nın son dönemlerinde "gezinti"nin mekânları ve millet bahçeleri. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 3(2), 143-167.
- Tanpınar, A. H. (1988). *19. Asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Çağlayan Basımevi.
- Thornton, A. (2005). Frederick Le Play, the developmental paradigm, reading history sideways, and family myths. Working paper of the Population Studies Center, University of Michigan. Erişim adresi: https://developmentalidealism.org/pubs/docs/thornton_FrederickLePlayWorkingPaper.pdf
- Tillman, K. H. & Nam, C. B. (2008). Family structure outcomes of alternative family definitions. *Population Research and Policy Review*, 27(3), 367-384.
- Treuthart, M. (1990). Adopting more realistic definition of family. *Gonzaga Law Review*, 26(1), 91-124.
- Wach, E., Ward, R. (2013). Learning about Qualitative Document Analysis. IDS Practice Papers. Retrieved from <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/20.500.12413/2989/PP%20InBrief%201%093%20QDA%20FINAL2.pdf?sequence=4>

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Deli Filozof* Adlı Romanında Toplumu Aydınlatma Girişimleri

Hüseyin Rahmi Gürpınar's Attempts to Enlighten Society in His Novel *Deli Filozof*

Ali ALGÜL*

Öz

Aristoteles *Poetika* adlı eserinde katharsis kavramını merkeze alarak tiyatronun insanları duygularından arındırmada, eğlendirmede ve eğitmede oynadığı rol üzerinde durur. Aristoteles'in görüşleri sonraki dönemlerde tiyatro sanatının dışında diğer yazın türleri için de bir kurala dönüşür. Halkı eğlendirerek eğitime anlayışı Batı'da XIX. yüzyıla kadar devam eder. Türkiye'de ise yazının toplumu eğitmedeki önemi çağdaşlaşmanın başladığı Tanzimat yıllarında fark edilir. Dönemin aydınları roman, tiyatro ve öykü gibi yazınsal türleri memleketi gerilikten, gericilikten kurtarmak için kullanır. Böylece diğer alanlarda olduğu gibi yazında da bir aydınlanma devinimi ortaya çıkar. Tanzimat'ın ilk yıllarında başlayan ve 1870'lerde ivme kazanan Türk aydınlanması, II. Abdülhamit döneminde yavaşlarsa da sürer. Ağır bir sansürün gölgesinde yazarların yapıt verdiği "İstibdat Devri"nde romancılığa başlayan Hüseyin Rahmi, teokratik devlet anlayışından laik Cumhuriyet'e geçiş sırasında ve sonrasında yazdığı romanlarıyla Türk ulusunu dogmatik zihniyetten, gericilikten, hurafelerden arındırmaya çalışır. Bu gayretlerinin en önemli göstergelerinden biri de bu çalışmanın konusu olan *Deli Filozof*'tur. 1930'ların başında kaleme aldığı yapıtında Hüseyin Rahmi, Cumhuriyet rejiminden de güç alarak okuru; din, yazgı, ekonomi, eğitim, kinin ve cinayetin yanlışlığı, bilgisizliğin doğurduğu olumsuz sonuçlar gibi farklı konularda aydınlatmak ister. Çalışmada Hüseyin Rahmi'nin aydınlanma düşüncesini vermek için ele aldığı konuları başarılı bir biçimde temalaştırıp temalaştırmadığı açığa çıkarılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Türk romanı, Hüseyin Rahmi, halk, aydınlanma.

Abstract

In his work titled *Poetics*, Aristoteles focuses on the concept of katharsis and the role that theatre plays in relieving people of their emotions, and entertaining and educating them. The idea of educating the public by engaging was developed in the XIX century in the West. In Turkey, the importance of writing in educating society was realized during the Tanzimat years, when modernisation began. The intellectuals of the period used literary genres such as novels, theatre and short stories to save the country from backwardness and reactionary. Thus, an enlightenment movement arises. The Turkish enlightenment, which began in the early years of the Tanzimat and gained momentum in the 1870s, continues even though it slowed down during the reign of Abdulhamit the Second. Hüseyin Rahmi, who started his career as a novelist in the "İstibdat Devri", where writers gave works under the shadow of severe censorship, tried to purify the Turkish nation from dogmatic mentality, reactionism and superstitions with his novels written during

* Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: a.algul@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-3657-7111.

and after the transition from a theocratic understanding of the state to the secular Republic. One of the most important indicators of these efforts is the *Deli Filozof* (En. Mad Philosopher), the subject of this study. In his work written in the early 1930s, Hüseyin Rahmi, taking power from the Republican regime, wants to enlighten the reader on different topics such as religion, fate, economics, education, the wrongness of hatred and murder, and the negative consequences caused by ignorance. The study revealed whether Hüseyin Rahmi successfully themed the topics he covered to give the idea of enlightenment.

Keywords: Turkish novel, Hüseyin Rahmi, public, enlightenment.

Giriş

*“Akıl, Sokrates’ten bu yana, yobazlık ve hurafeye karşı
açtığı savaş henüz kazanılmış değildir”
(Isaac Asimov)*

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın sonuyla XIX. yüzyılın başlarında aldığı ağır yenilgiler ve toprak kayıpları sonucunda modernleşme hareketlerine girer. Bunlar içerisinde de 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı başta gelir. Bu fermanla birlikte Osmanlı geri kaldığı Batı’yı yakalamak için onun kültürünü, sanatını, bilimini, felsefesini, yazını, eğitimi kısacası uygarlığını önceki dönemlerden daha istekli ve şiddetli bir biçimde örnek almaya başlar. Böylece kısa bir süre içinde her alanda yeni bir hayatın temeli atılır. Amaç da memleketi Batı karşısında kaldığı gerilikten kurtarmaktır. Gericiliğin düşmanı da aydınlanmadır. Güneş gibi evrensel bir gerçek olarak kabul edilen aydınlanmanın gerçekleşmesi için devlet açtığı modern okullarla ve yaptığı yasal düzenlemelerle çalışır. Devlet’in çağdaş uygulamalarının yanında yer alan ilerici Türk yazarı da, sanatçıların evrensel gerçeği sanat ortamına aktarma görevinin de olduğu (Kantarcıoğlu, 2009, s. 24) bilinciyle yazmaya başlar. Hedefi toplumu aydınlatmak olan Batı tarzı Türk yazınının ilk örnekleri olan *Şair Evlenmesi*, *Ta’âşuk-ı Talat ve Finat*, *Felâhî Bey’le Rakım Efendi* gibi yapıtlar bu dönemde kendini gösterir. Bu ve benzeri yapıtların temel özelliği halkı aydınlatmayı esas almalarıdır. Bu nedenle Batı’dan gelen tiyatro ve roman gibi türlerde cumhuriyet, akıl, adalet, hürriyet, eğitim, çevre ve doğa gibi konular işlenir. Gazete ve öğretici metinlerden de yararlanan ilerici Türk aydını, yeniyi gericiliği yıkmak için kullanır. Bazı devlet adamlarının da destekleri sonucunda XIX. yüzyılın ikinci yarısında başta İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti’nde aydınlanma devrimi başlar. Fakat bu aydınlanma devrimi kısa süre sonra engellerle karşılaşacaktır.

1864’te doğan Hüseyin Rahmi, çocukluk ve gençlik yıllarında Tanzimat aydınlarının eserlerini okuyarak büyür. Onların düşünceleriyle dünyaya bakışını belirler. Ama kendisinin roman sanatına başladığı yıllarda Tanzimat dönemi aydınlarının başlattığı aydınlanma devrimi, 1876’da Kânûn-ı Esâsî’yi kabul etmesi şartıyla padişah yapılan (Tanör, 2007, s. 126) II. Abdülhamit’in baskıcı uygulamaları nedeniyle durma noktasına gelir: “(...) Abdülhamit idaresinin kötü taraflarından biri de, memleketin yarım asırdan beri iyi kötü girmiş olduğu bir hayat oyunundaki hızını birdenbire durdurması olmuştur” (Tanpınar, 2000, s. 271). İlerici aydınları sürgüne gönderen II. Abdülhamit, diğer yandan da uyguladığı politikalarla memleketi yavaş yavaş uçuruma doğru sürükler: “Bayrak adamlar sürgün edildi, susturuldu veya öldürüldü. Kısa bir süre açılan Millet Meclisi kapatıldı. (...) Sefirleri Avrupa’yı dört dolaşan, paşaları daima bir araya gelerek memleketin âkıbetini söyleşen Bâb-ı Âli, sönük, miskin bir ocak haline geldi. Cemiyet, teşebbüs, hareket ve ümit etme kabiliyetini kaybetti. Bütün memleketin mukadderatı bir tek ele kaldı. Dıştan bir sükûn içinde görünen memleket, sessizce uçuruma doğru kayıyordu” (Kaplan, 1995, s. 20). Memleketin bu kötü durumu gençleri daha da olumsuz etkiler: “(...) hürriyetsizlik anlayışını bir fikr-i sâbit hâline getiren bu devir gençlerinde, yaşanan zamânın yurd ve dünyâ şartlarını hesaba katamayan ruhî bir bunalış yaratmıştır” (Banarlı, 1998, s. 1011). Otuz yıl kadar süren istibdat devrinde sadece siyasal baskılar, ekonomik sorunlar ve toprak kayıpları görülmez. Yeni Türk yazını da ağır bir yara alır. Tanzimat birinci dönemde toplumu aydınlatmayı esas alan yazın halktan uzaklaşır, politik konulara giremeyerek aydınlanmacı özelliğini büyük oranda yitirir. II. Abdülhamit’in despot yönetimi topluma dönük ve mesaj ağırlıklı yapıtları toplattırır: “Namık Kemal’in *İntibah*’ı ve *Cezmi*’si, Samipaşazade Sezai’nin *Sergüzeşt*’i Mehmet Murad’ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı*’sı. İlk basımları II. Abdülhamid’in baskısı başladıktan sonra yapılmış olmakla beraber, sonradan yasak edilmiş ve toplattırılmış eserlerdir” (Boratav, 1982, s. 318). II. Abdülhamit kitapları

toplattırarak yok edemeyeceğini anlayınca yaktırmaya başlar. Fatmagül Demirel'in II. Abdülhamid Döneminde Sansür adlı çalışmasında belirttiğine göre yakılan kitaplar arasında; *Köroğlu Hikâyesi*, *Leyla Mecnûn Hikâyesi*, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, *Kerem ile Aslı*, *Âşık Garib*, *Telemak Tercemesi*, *Ta'aşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*, *Zavallı Çocuk*, *Âkif Bey*, *Gülnihâl*, *Vatan (yahut) Silistre*, *İntibâh*, *Cezmi*, *Evrâk-ı Perişân*, *Silistre Muhasarası*, *Makber*, *Sahra*, *Divaneliklerim*, *Bunlar Odur*, *Ta'lim-i Edebiyât*, *Terkib-i Bend*, *Süleyman Musuli*, *Hasan Mellâh*, *Hüseyin Fellah*, *Henüz On Yedi Yaşında*, *Arnavutlar (ve) Solyadlar*, *Endülü's Tarihi*, *Hoca Nasreddin*, *Şah İsmail*, *Plevne Kahramanı Osman Paşa*, *Kıyas-ı Enbiyâ* (Ahmed Cevdet Paşa)... (Demirel, 2007, s. 173-185) da yer almaktadır. Bu toplatmalar, yasaklamalar, yakmalar ve sansür uygulamaları özellikle de kadınlardan ve hürriyet düşüncesinden söz eden eserlerde daha sert hissedilir: "*Sergüzeşt*'te olduğu gibi bir biçare cariyenin hürriyetinden ve esaretinden bahsetseler bile, müstebidi ve onun istibdat sistemi üzerini bütün menfaatlarını, hattâ hayat imkânlarını dayamış olan bütün bir idareciler manzumesini ürkütmekten geri duramayacaktı" (Boratav, 1982, s. 318). Bu eylemler Türk düşünce hayatını ağır bir biçimde ezer: "(...) en az siyasi haklarını kuvvetlice ve yüksek sesle müdafaa eden eserinin bile yasak edilmesi, Türk romancılığının 20 yıllık bu ilk çağında fikir adamını ne müthiş bir baskının ezdiğini anlatmaya yeter" (Boratav, 1982, s. 318). Bu ifadeler düşünce özgürlüğüne II. Abdülhamit'in vurduğu darbeyi açıkça göstermektedir. Fakat Tanzimat'ın birinci devrinde başlayan ve hızını alan Batı yazını ve siyasal düşüncesi ilerici Türk aydını ve yazarı tarafından sürdürülür. II. Abdülhamit'in despotizmi onları durduramaz: "Fakültelere yılda 25-30 öğrenci alındığı bir dönemde sadece 1897 yılında Ferik Reşit Paşa Divan-ı Harbi, Tıbbiye, Mühendis ve Harp Okulu öğrencilerinden 78 kişiyi yargılayıp Trablusgarp'a sürmüştü; ama tutuklama ve sürgün cezalarına karşın gizli örgütlenmelerin arkası kesilmiyordu" (Kurdakul, 1986, s. 17). Böyle zor bir zamanda, 1880'lerde, ilerici aydınların arasına katılan ve Batı uygarlığı bizim uyanışımızda bir ışıldak olmuştur diyen Hüseyin Rahmi, II. Abdülhamit'in baskılarının gerçekte ne anlama geldiğini, "(...) bir ulusun manevî besini olacak her çeşit yayını baskı altına almıştı..." (akt. Berkes, 2002, s. 377) diye açıklar. Bu vurgusundan sonra II. Abdülhamit'in sansüründen geçen kitaplarda bulamadıkları düşünceleri yabancı kaynaklarda bulduklarını belirtir:

Sansürden geçen, hükümetçe onaylanan kitapları satan dükkânlar müşterisiz kaldığı halde yabancı kitapları satan dükkânlar iş yapıyordu. Geleneksel kültürün iflasının boşalttığı dimağları yabancı kültür dolduruyordu. Avrupa düşünürleri, tarihçileri, şairleri, yazarları sanki bizim kendi düşünürlerimiz, yazarlarımız olmuşlardı. Yabancı edebiyatın iyi etkileri ancak gençlik kuşağı arasında duyuluyordu... Kafalarımızda bütün ışıkların tümünden söndürülmesinin eşliğine geldiğimiz için Avrupa kültüründen sıçıran kıvılcımlar o ışıkları tutuşturuyordu. Eğer bugün içimizde düşünebilen, yazan, özgürlüğü savunan varsa, onlar bu kıvılcımların tutuşturduğu kafalardır. O karanlık ve gamlı günlerde bizim dostlarımız, yol göstericilerimiz Batı'nın bu fikir hazineleri oldu. Bizler düşünce sevgisini, özgürlük aşkını bu hazinelerden öğrendik. Düşün biçimlerimizin hepsinde, düzyazı ve şiirde görülen son gelişmeler Batı'dan esen rüzgârların ürünüdür (akt. Berkes, 2002, s. 377-378).

Kısacası Türk aydını "(...) Siyasetin, hür sanatın, serbest düşünce maceralarının, her neviden iktisadî teşebbüsün, velhâsıl geniş hayata açılan bütün kapıların kendisine teker teker ve gürültüsüzce kapanmış olduğunu görmenin (...) (Tanpınar, 2000, s. 271) acısını yaşar. Hüseyin Rahmi'nin de üstteki alıntıda vurguladığı gibi kendi ülkesinde basılan kitaplardan istediğine ulaşamayınca zorunlu olarak yabancı kaynaklara yönelir; o kaynaklardan fikir edinmeyi sürdürmek zorunda kalır.

II. Abdülhamit'in yukarıda açıklanan gerici istibdat devrinde adını duyuran ve halkı aydınlatmayı esas alan Hüseyin Rahmi, yazarlığı boyunca doğalcı akıma büyük oranda bağlı kalır. Bu özelliği nedeniyle Türk romanındaki izlerine 1885'ten sonra rastlanan, Fransız doğalcı akımının ilk büyük temsilcisi olur (Akyüz, 1995, s. 133). Hüseyin Rahmi'nin roman sanatının başlangıcı olan *Şık*, 1887'de desteğini de gördüğü Ahmet Mithat Efendi'nin *Tercüman-ı Hakikat* adlı gazetesinde tefrika edilir. Halkı eğitme konusunda Ahmet Mithat'la aynı doğrultu yürümesine karşın ulaşmak istediği hedef bakımından Hüseyin Rahmi ondan ayrılır: "(...) ayrıldığı nokta, getirmek istediği değer değişikliğinin çok daha köklü olmasıdır. Ahmet Mithat temelde, halkın, İslam ideolojisinden kaynaklanan değerlerini paylaştan bir adamdı. Gürpınar

ise (...) halkın geleneksel inançlara, yerleşmiş düşüncelere, göreneklere ve dine dayalı zihniyeti yerine, Batı'nın akla, bilime dayalı pozitivist zihniyetini yerleştirmeye çalışmıştır” (Moran, 2011, ss. 113-114). Hüseyin Rahmi bu düşüncelerini ilk yapıtından başlayarak son yapıtına kadar korur; Türk toplumunun çağdaşlaşması yolunda, yobazlığa, bağnazlığa karşı savaşı. Onun amacı halkı pozitif fikirlere ulaştırmak ve geliştirmektir. Çünkü XIX. yüzyılla birlikte gelişmiş ülkelerde pozitif düşünce iyice yaygınlık kazanmaya başlar (Yıldırım, 1998, s. 20). Hüseyin Rahmi'ye göre Türk ulusu Auguste Comte'un belirttiği insanlığın teolojik, metafizik ve pozitivist olmak üzere geçirdiği üç dönemi kaçırmıştır. Bu dönemler şu şekilde açıklanabilir: “Teolojik dönem insanın tüm varlığıyla kendi üstünde bir güce inanması ve teslim olmasıdır, insanın olgunlaşma aşaması ve hümanist algılayış ise metafizik dönemde başlar. Hümanist anlayışın içselleştirilmesi insanı son aşamaya taşır: Aklın keşfi” (Çetişli, 2006, s. 83). Görüldüğü gibi üç devirin sonu akılla bitmektedir. Hüseyin Rahmi Gürpınar Türkiye’de bu devirlerin yaşanmasındaki sıkıntıları yakından bildiği için modern dünyanın yaşadığı akıl ve bilim çağına Türk ulusunun da ulaşmasını ister. Descartes gibi akılcı aydınları romanlarında kullanır (Gürpınar, 1999, s. 336). Yapıtlarını bu yolda vermeye çalışır. Fakat çevrenin baskılarını da görür. Bu baskılar kendi içinde üçe ayrılır. Birincisi devletin baskısı, sansürüdür. II. Abdülhamit döneminde yoğun şekilde gördüğü baskı (Kurdakul, 1986, s. 243), II. Meşrutiyet sonrasında azalır; ama hiçbir zaman bitmez. Çünkü İttihat ve Terakki kendine karşı olan yazarlara karşıdır (Kurdakul, 1986, s. 107-108). 1924’te de *Ben Deli miyim?* adlı romanı mahkemeye verilir. Eserini savunmak zorunda kalır. İkincisi gericilerin baskısıdır. Hüseyin Rahmi bağnazların baskılarını yenmek için bu çalışmada incelenen romanın başlığında da geçtiği gibi asıl düşüncelerini söylediği kahramanlarını “deli filozof” gibi adlarla vermek zorunda kalır. Üçüncü baskı ise Türkiye gerçeklerini ya tam anlamış ya da sorumsuz olan aydın kesimden, çevresinden gelir. Halkı aydınlatmak için kullandığı dil, aydınlarca eleştirilir. Yazar bu eleştirileri yanıtı bırakmaz: “Karşımızda yükselmek özlemiyle ellerini bize uzatmış milyonlar halk var. Halk bilgisizlik içinde boğulsun, koca bir millet yok olmaya mahkûm olsun, biz karşıdan seyrine bakalım, öyle mi” (Akt. Bek, 1999, s. 11). Yazarın bu tepkisi döneminde geri kalmış olan Türkiye gerçeğini çok iyi kavradığını gösterir. Çünkü, “(...) her kötülük cehaletten doğar” (Rodis-Lewis, 1993, s. 45). Bu nedenle de cahillik yok edilmelidir. Hüseyin Rahmi halkı bilgilendirme konusunda oldukça geniş davranır, roman estetiğini genelde dikkate almaz: “(...) öğreticiliğin dozunu biraz kaçırır; ama onun inancına göre, roman estetiği ister zedelen sin, ister zedelenmesin, bunun o dönemde, o koşullarda, yaşamsal bir gereği vardır” (Bek, 1999, s. 10). Çünkü memleketin geriliği ortadadır. Diğer yandan da, “Sanat hayatı sadece kopya etmez, aynı zamanda onu şekillendirir” (Wellek- Warren, 2005, s. 81). Bu gerçekler varken Hüseyin Rahmi yazının toplumu biçimlendiren, geliştiren yönünü bilinçli olarak kullanır. Yıkılış halindeki bir toplum nizamının bütün tezatlarını cesaretle ve samimiyetle söylemek suretiyle üzerine düşeni yapar (Boratav, 1982, s. 328). Bu eylemlerinin asıl nedeni de okurun gözünü açmaktır.

Bu makalede yararlanılan *Deli Filozof*, 1930’da *Vakit* gazetesinde tefrika edilir. Çalışmada yapıtın 1999’da Özgür Yayınları’ndan çıkan baskısından yararlanılmıştır. *Deli Filozof*’un konusunu; içinde yaşadığı topluma göre oldukçaengin bilgilere sahip olan ve Deli Filozof adıyla da anılan Hikmetullah Efendi’nin düşünceleri, gözlemleri, tutucularla girdiği tartışmaları, çocuklarının evliliği ve sonrasında yaşananlar oluşturur.

Deli Filozof’ta Aydınlatma

Hüseyin Rahmi eserinde doğalcı akımın izinde halkı aydınlatmayı birinci amaç olarak görür. Olayları, mekânları ve kişiler arasında geçen çatışmaları ona göre planlar. Bağlı bulunduğu doğalcı akım her ne kadar XIX. yüzyılın son çeyreğinde yazın dünyasına egemen olsa da temelleri Aydınlanma Çağı düşünürlerinden Denis Diderot’ya dayanır: “(...) doğalcılığa yazın akımı niteliğini kazandıran Emile Zola bu akımın kaynağını 18. yüzyıl filozoflarından Diderot’ya götürmektedir. Coşumculuğu hazırlayanlardan olan Jean-Jacques Rousseau’nun duygusallığının karşısına sanatta doğa gerçeklerinin taklidi ve çevre gözleminin gerekliliğini savunup, ‘Encyclopédie’nin bilime dayanan verileriyle çıkan Diderot, Zola’ya göre, bilimin yöntemlerini yazın alanına ilk uygulayan kişidir” (Sunel, 1981: 140). Bu nedenle akımda hareket noktası insanları aydınlatma üzerine kurulmuştur. Bu bilinçle yola çıkan Hüseyin Rahmi Gürpınar, “(...) okurlarını bilinçlendirmeye, çağdaşlaştırmaya, boş inançlardan, çağdışlıklardan kurtarmaya” (Bek, 1999, s. 10)

çalışır. Yazarın genel olarak romanlarında görüldüğü gibi *Deli Filozof*'ta da aydınlatma önde gelen konulardan biridir. Başta din olmak üzere; eğitim, yazgı, parayı yerinde kullanma, kötü alışkanlıklar gibi konularda okur aydınlatılmak istenir.

Romanda ağırlıklı olarak aydınlanmacı unsur *gerici din adamları, yazgıcılık, bağnazlık, uğursuzluk* üzerinden yapılır. Bu nedenle çalışmada ilk olarak bu konular irdelenmiştir. *Deli Filozof*, Cumhuriyet'in ilanından sonra yazıldığı için Hüseyin Rahmi din konusunda biraz daha rahat hareket eder. Cumhuriyet öncesinde dinsel konularda cesur değildir: "O yıllarda bu konuda fazla ileri gidemezdi. Onun için doğrudan doğruya dine değil, yobazlığa ve dinde ikiye bölünmüşlüğü, boş inançlara takılır" (Moran, 2011, s. 137). *Deli Filozof*'un başlangıcında ve sonunda Tanrı ve din üzerine oldukça serbest konuşan Hüseyin Rahmi, yapının genelinde ise halkı yobaz zihniyete karşı uyarmak ister.

Deli Filozof'ta gericiliğin temsilcisi olarak okura Hoca Sadık gösterilir. Hoca Sadık; Hikmetullah Efendi, Ebülkütüp Tahsin Efendi ve Bekir Efendi'yle sık sık tartışmaya girer. Bu tartışmalardan birinde yaşlı Ebülkütüp Tahsin Efendi, Hoca Sadık'a karşı Hikmetullah Efendi'yi savunur. Sonra da din ve ahlak üzerinden tartışılır. Ebülkütüp Tahsin Efendi'nin, Denis Diderot'dan¹ alarak söylediği, "Hem şimdi dinle ahlak ayrılmıştır. Ne dindar ahlaksızlar vardır, ne ahlaklı dinsizler vardır" (Gürpınar, 1999, s. 72) demesi üzerine tartışma şiddetlenir. Bu tartışmadan sonra Ebülkütüp Tahsin Efendi evine gider. Evine ulaştıktan sonra kalp sektesinden ölür. Bu ölüm haberini duyan ve nedenini bilmeyen kahvedekiler onun Hoca Sadık'a karşı çıktığı için öldüğüne inanırlar. Hoca Sadık taraftarlarının sayısını çoğaltır. Bir süre sonra Hoca Sadık'la Bekir Efendi karşı karşıya gelirler. Bu tartışmadan sonra da Bekir Efendi ortalıktan kaybolur. Hoca Sadık'ın yandaşları onun da hocayla tartıştığı için günaha girdiğini ve bu nedenle öldüğünü düşünürler. Fakat bir süre sonra Bekir Efendi oldukça sağlıklı bir biçimde kahveye gelir, şunları söyler: "—İçinizde inanç bakımından Hoca Sadık'la aynı düşüncede olacak kadar zavallı bulunanlar niçin ölmediğime şaşıyorlar değil mi? Zavallı adamlar! Günah, sevap nedir siz daha onu bilmiyorsunuz. Önünüzde böyle Hoca Sadık gibi koyun kafalı köşemenler oldukça daha çok zaman da bilmeyeceksiniz" (Gürpınar, 1999, s. 76). Yazar kahramanının ağzından okura verdiği iletiyle bağnaz din adamlarını izlemeyiniz, örnek almayınız demek ister. Bölümün ilerleyen yerlerinde Bekir Efendi düşüncelerini şöyle geliştirir: "—Artık söz söylemeye layık olmayan bu adama söylemiyorum, içinizde bu yalancı peygamberin mucizesiyle zihinleri dolaşmış olanlar bulunabilir, onların düşüncelerini düzeltmek için söylüyorum. Bu yüzyılda mahalle kahvesinde mucize gösteren bir herzevekilin² sözlerine kapılmak uygar Türk kafası için bir alçalıştır" (Gürpınar, 1999, s. 76). Hüseyin Rahmi laik ve çağdaş bir devlette, uygar bir toplumda gericilerin, yobazların peşinden gitmenin bir alçaklık olacağını açıkça vurgular. Böylece yurttaş yobazlardan uzak durunuz iletisini verir. Hüseyin Rahmi bu cesaretini romanını yazdığı 1930'ların başında Türkiye'de devlet eliyle aydınlanma düşüncesinin yaygın bir biçimde eyleme geçmesinden alır.

Bağnazların üzerine gitmeye devam eden yazar, gericilere inananların yüreksiz olduklarını da söyler. Eşi tarafından aldatılan Ali Senaver'in evini basmak için iş imza toplamaya gelince yobazlar imza atamazlar: "Bu çağrı karşısında kahvedeki coşkunluk bir fısıltı derecesine indi. İmza koymaya atılan olmadı" (Gürpınar, 1999, s. 90). Hüseyin Rahmi şöyle devam eder: "Kendilerinden zayıfını görünce kaban, tehlike hissedince sümüksüklük gibi hemen kabuklarının içine büzülen bu mahalle gericilerini epeyce ürküttükten sonra Bekir'le Ali Senaver kahveden ayrıldılar" (Gürpınar, 1999, s. 91). Bu durum da gericilerin gürültüden başka bir ses çıkaramadıklarını, onlara güvenilemeyeceğini ve onlardan korkulmayacağını gösterir.

Hüseyin Rahmi bağnazlığın İstanbul'daki dinsel mekânların onarımına da engel olduğunu söyler: "— (...) cami yıkıntıları hesapsızdır. Yüzlerce yıldan beri bunlar ne alınır, ne satılır, ne yapılır, ne yıkılır. Bunların kıymıklarına dokunmakta dince büyük bir vebal korkusu vardır. Camiler için 'Allah'ın evleri' derler. Sahibinin, bu evlerini yangından korumadığına şaşırlar" (Gürpınar, 1999, s. 193). Dincilerin tepkilerden çekinildiği için sigortaya "(...) koymak da büsbütün uygunsuz olur" (Gürpınar, 1999: 193). Bu

¹ "Ahlaksızlık ile dinsizliği karıştırmamak gerekir. Din olmadan ahlaklılık olabilir ve ahlaksızlıkla din bir arada bulunabilir ve çoğunlukla da böyledir" (Ahmet Saltık, "Fransız Devrimi'nin 225. Yılı İçin Denis Diderot'dan Çarpıcı Alıntılar..." www.ahmetsaltik.net)

² Saçmalayan, boşboğazlık yapan.

nedenle de “(...) cami yıkıntılarının çokluğu” (Gürpınar, 1999, s. 193) dikkat çekicidir. Görüldüğü gibi yobazlık dinsel yerlerin yıkıntı olarak kalmasına da neden olur.

Yazar insanların sormadan, sorgulamadan dine inanmalarının bir hata olduğunu vurgular: “Zavallı insanlar, siz her şeye kolayca inanmak ahmaklığını göstermeseydiniz, masalcıların cesaretleri kırılarak kafalarınıza bu kadar saçmalıklar tıktırılmazlardı. Siz de çelik gibi dürüst bir pratik hayat adamı olurdunuz” (Gürpınar, 1999, s. 51). Bu ifadeleriyle yazar, insanların kolayca ve sorgulamadan dine bağladıklarını söyler. Yapıtın ilerleyen sayfalarında bu düşüncelerini derinleştirir. Hikmetullah Efendi kendine gelen bir gazeteciyle röportaj yapar. Yoğun olarak dinle, Tanrı'yla ilgili düşüncelerini dile getirir. Eğitimsiz halkın dinle kontrol altına alındığını söyler: “Halkı disiplin altında tutabilmek için bir dinle kayıtlamak gerekli görülmüş ve ona göre gazaplı, intikamcı ve acıyıcıların en acıyanı bir Allah icat edilmiş. Devir devir peygamber gelmiş, gökten yönetime kitapları inmiş. Ama ne yazık ki, cennet vaadiyle, cehennem korkusuyla hâlâ dünya düzeltilememiş” (Gürpınar, 1999: 336). Bu nedenle körü körüne her şeye inanan halka filozofları anlatmanın da zor olduğunu söyler: “Bir hamala, bir mahalle bekçisine Descartes'in, Spinoza'nın, Kant'ın tarif ettiği gibi Allah anlatılabilir mi?” (Gürpınar, 1999, s. 336). Bu düşünceden hareketle Hüseyin Rahmi romanın farklı sayfalarında yapıtına ad olan “Deli Filozof” üzerinde durur. Daha önce söylendiği gibi Deli Filozof, Hikmetullah Efendi'nin diğer adıdır: “—Tabii değil mi? Bütün fenalıklar halkın her şeye ters anlam vermesinden çıkmıyor mu? Halkın düşüncesine göre bilgin, dâhi olmadansa, onun tersine hükmüyle anılmayı mutluluk bilirim” (Gürpınar, 1999, s. 336). Bu sözler cahil halkın kendi inançlarına, geleneklerine farklı bakanları yok etmek için ne tür bir ifadeye başvurduklarını da göstermektedir. Hüseyin Rahmi din ve Tanrı'yla ilgili düşüncelerini romanın 65, 145, 152, 185, 219, 235, 241, 242, 261, 335-337, 372 ve 378. sayfalarında da dile getirir.

Halk pozitif düşüncelere yönelmezse özgürlüğünü kaybeder. Hüseyin Rahmi bilgisiz halkın başkalarını yönetildiğini söyler: “Halk, kara cahil çocuk; hükümetler de falaka değnekli hocalar halinde kaldıkça iyi yönetim, adalet, hürriyet beklemek boşunadır. Çünkü, ne yaptığını bilmeyen çocuklar, deliler, başıboş, gardiyansız bırakılamazlar” (Gürpınar, 1999, s. 135). Yine yazara göre bilgisizlik bir ulusun tutsak yaşamasına da neden olur: “Bütün felaketler halkın koyu bilgisizliğindedir. Birkaç milyon Hintliyi, birkaç bin İngiliz'in yönetmesi bu halin ne güzel bir örneğidir” (Gürpınar, 1999, ss. 135-136). Görüldüğü gibi cahil halk bağımsızlık düşüncesinden de uzaktır. Bu durumu bazıları kendi çıkarları için kullanmaktadır. Niyazi Berkes II. Abdülhamit üzerinden şu örneklemeyi yapar: “Abdülhamit rejimi asıl dayanağını yüksek ulemâ, bürokrasi ve ordudan ziyade halkta, fukaralığıyla, kader ve kısmet inançlarıyla bürokrasinin ve ordunun örnek olduğu itaatkârlık, ‘ubudiyyet’ denen boyun eğme ve kölelik ruhu içinde, bunlara karşı giden aydınların ve reformcuların karışmalarından kurtulmuş olmanın özgürlüğü altında yaşayan halkta bulmuştu” (Berkes, 2002, s. 347). Bu alıntılar da bilgisizliğin insanlara ağır bedeller ödettiğini açıkça ortaya koyar.

Hüseyin Rahmi, *Deli Filozof*'ta yazgı, talih ve baht gibi kavramlara karşı çıkar. Bu karşı çıkışının nedenleri şunlardır: “Çürütmeye çalıştığı inançlar, dinde kölelik ruhu aşıl原因, tevekkül, alınyazısı, kısmet ve rızık gibi, insanları haksızlıklar karşısında boyun bükmeye iten miskinleştirici inançlardır. Halk bunlara inandığı sürece sömürülmekten kurtulamayacaktır” (Moran 2011, s. 129). Hüseyin Rahmi *Dünyanın Mihveri Kadın mı, Para mı?* adlı romanında da yazgıcılığın eleştirisini yapar: “Edip Münir zenginlerin fakir köylünün sırtından haksız kazanç sağladığından söz ederken, 'bu güçlüğün halli, mukadderatın laftan ibaret olduğunu anlayacak kadar umumi cehaletin yontulacağı güne bırakılabilir' diyerek dinin bu konudaki olumsuz etkisine işaret eder” (Moran, 2011, s. 129). *Deli Filozof* romanında somut olarak yazgıcı zihniyetin ilk eleştirisi Hikmetullah Efendi'yle bir dilenci konuşurken görülür:

- Kaderinde varsa sen de benim gibi olursun.
- Kader ne demek? Anlamsız bir söz.
- Kadere inanmıyor musun?
- Aslı olmadık bir şeye nasıl inanırım?
- Aslı yok mu? Her şeyi kader yapmaz mı?
- Hayır. Hiçbir şeyi kader yapmaz (Gürpınar, 1999, s. 39).

Yazgının yalan olduğunu söyleyen Hikmetullah Efendi, şu sözlerle açıklamasına devam eder: “Her şeyin olmasında bir sebep vardır. Kader senin gibi hayat düşkünlerinin şikâyet seslerini tıkamak için uydurulmuş bir sözdür” (Gürpınar, 1999, s. 39). Görüldüğü gibi yazar bu tümceleriyile yazgıcılığın uydurulduğunu pekiştirir.

Romanda dikkat çeken yazgıcılığın eleştirilerinden biri de yoksul yerlerle zengin yerlerin karşılaştırılması sırasında yapılır. Çelebi ve babası Hikmetullah Efendi, İclal’in kaçırıldığı genelevi aramaya giderler. Genelevin bulunduğu bölgenin geriliği ve yoksulluğu dikkatlerini çeker: “Cağaloğlu’nda, Şişli’de oturanlarla bu zavallıların arasındaki yaşama farkını bir kere düşün” (Gürpınar, 1999, s. 215. Bu tablo karşısında Hikmetullah Efendi, “Bunlar hangi günahları yüzünden bu sefaletle mahkûm kalıyorlar? O zenginliğe yükselen ötekilere bu ayrıcalık nereden geliyor” (Gürpınar, 1999, s. 215) şeklinde Çelebi’ye sorular sorar. Aldığı yanıt ise kısa ve özdür: “— Bunun halkça cevabı şudur: Talih” (Gürpınar, 1999, s. 215). Buna Hikmetullah Efendi’nin yanıtı yazgının reddiyle gelir: “—Bu cevaba belki halk kanar. Bir memleketin aynı haklara sahip insanlarını bu kadar büyük farklarla ikiye ayıran talihin bu haksızlığını düzeltmek gerekir, bu da istenilirse pekâlâ olabilir de...” (Gürpınar, 1999, s. 215). Bu sözler de halkın kendisinin istemesi durumunda yazgı olarak kabullenilmiş olan eşitsizliği giderebileceğini gösterir.

Yazgıcılığın eleştirisi yapıtta başka konular yaratılarak devam eder. Gazetelerdeki havadis sütunlarının ibret alınacak olaylarla dolu olduğunu söyleyen Hikmetullah Efendi, insanların yaptığı hataları söyler: “Kimisi sağlık kurallarına karşı gelerek, aşırı kötü davranışlarla genç yaşında ihtiyar bir hasta oluyor, kimisi ekonomiden habersiz, varını yoğunu çarçabuk boş yere harcayarak dımdızlak on parasız kalıyor, kimisi ipe sapa gelmez bir meseleden heyecanlanarak adam vuruyor, intihar ediyor” (Gürpınar, 1999, s. 50). Bu durumlara düşen halk çıkışı ise alınyazısıyla yapar: “(...) öyle çeşit çeşit, fakat ara sıra tüyleri ürpertecek olaylar, hep bu düşüncesiz, hayvanca yaşayıştan çıkan kötü sonlar, Allah’ın takdirine, talihe, birtakım uğursuzluklara veriliyor. Ne kadar yanlış!” (Gürpınar, 1999, s. 50). Görüldüğü gibi yazara göre alınyazısı kavramı yanlış örtmek, saklamak için kullanılmaktadır. Benzer durum baht kavramı için de geçerlidir. Çelebi ve Caize kendilerini aldatan eşlerini zehirle öldürmeyi planlarken dikkatli davranmazlar. İclal’in yardımcısı ve koruyucusu olan dadıları Karanfil, onların yaptıkları planı duyar. Hemen İclal’e durumu anlatır. İclal de sevgilisini alarak köşkten kaçır. Bu kaçışı Caize ve Çelebi konuşurken babaları yanlarına gelir. Ne konuştuklarını sorunca Caize: “Baba, ne konuşacağız? Bahtsızlığımızı görüşüyoruz” (Gürpınar, 1999, s. 323) der. Bu durum üzerine Hikmetullah Efendi baht kavramının da uydurulduğunu söyler: “İnsanlar yaptıkları kusurları bahtlarına verirler”(Gürpınar, 1999, s. 323). Görüldüğü gibi baht kavramı da yazara göre yazgı, alınyazısı gibi uydurulmuştur.

Hüseyin Rahmi romanında; yazgı, alınyazısı ve baht gibi uğursuzluk diye bir şeyin de olmadığını vurgular. İlk olarak yeni alınan köşkteki ölüm üzerinden uğursuzluğa girer. Caize ve Çelebi kendilerini aldatan eski eşlerini öldürürler. Fakat o köşkte daha önce de cinayetle gelen bir ölüm olayı yaşanmıştır: “— İclal, İbrahim Paşa’nın oğlu Vasıf Bey’in, karısı Şadan Hanım’ı hançerlediği aynı köşede can verdi” (Gürpınar, 1999, s. 378). Çelebi odanın uğursuz olduğunu söyleyince Caize şunları söyler: “—Ağabey, uğursuzluk odada değil, insanlarda, bizde, yaratılışımızda... İki cana kıydık...” (Gürpınar, 1999, s. 378). Caize’nin bu ifadeleri uğursuzluğun da yalan olduğunu gösterir. Konuya devam eden yazar, baykuşa uğursuz denmesinin de bir hurafe olduğunu belirtir: “(...) harap evin damında öten bir baykuş var ki, bana şunları söylüyor: ‘Bize uğursuz kuş derler, çünkü damlarında öttüğümüz harap yerlerin tarihini biliriz. İnsanların budalalıklarına güleriz’” (Gürpınar, 1999, s. 60). Bu ifadeleriyle Hüseyin Rahmi uğursuzluğu insanların yarattığını vurgular.

Öğreticiliği esas alan Hüseyin Rahmi, eserinde *eğitim* konusuna da değinir. Bu alandaki eksiklikleri, yanlışları, önyargıları gündeme taşır. Hikmetullah Efendi, oğlu Çelebi’yi eğitmiştir; ama sonuçtan memnun olmaz: “Onu serbest terbiye ile iyi büyüttüm sanıyordum. Ama demiri çelikleştirmek için verilen su gibi aşka karşı onu da kuvvetlendirmek hususunda gerekli dersleri kafasına sindirmemişim” (Gürpınar, 1999, s. 170). Hüseyin Rahmi sözlerine şunları da ekler: “Filozof, çocuklarına fazla yüz verdiğinin cezasını çekiyordu. Tabii, serbest eğitimin sonu böyle pot geliyordu. (...) Evlat sıkı disiplin altına alınmalıdır. Hayvanların bile muhtaç oldukları eğitimden insanlar nasıl kurtulmuş olur? Hayvanı tabiatına bırakırsan gem almaz, hergele olur. İnsanlar da öyle. Serbest büyüt, bak sonra söz geçirebilirsen aşk olsun”(Gürpınar, 1999, s. 230). Bu tutumuyla yazar, serbest yetişenlerin hayvanlar gibi başıboş yaşadıklarını söyler. Fazla

serbestliğin de yanlışlığını vurgular. Hüseyin Rahmi her okuyanın da ilerici, çağdaş biri olmasının beklenemeyeceğini söyler. Yüksek eğitilmiş, diplomalı yobazlar da az değildir:

Bazı kimseler vardır ki, yükseköğrenim görmüş, felsefe okumuş, fakat Allah konusunda hamalla, mahalle bekçisiyle aynı hizadadır. Ve hatta bu konu üzerinde uzun tartışmaları da küfür sayarlar. Zihinlerine yumuşak gelmeyecek sözleri söyleyecek olursanız sizi dövmeye kalkarlar. Yalçın aptallık kayalarıyla örtülmüş cahillik kalesinin içine düşüncelerini, ruhlarını hapseden bu zavallılar önlerine açacağınız sınırsız bilim ve gerçek penceresinden kâinatı seyretmekten ürkerler. Onlara insanları kâh ateşe atan, kâh güllüğe çıkaran zalim ve affedici, adi insan tabiatlı bir Allah lazımdır (Gürpınar, 1999, s. 336).

Hüseyin Rahmi, gerek Çelebi'nin eğitimi gerekse diplomalı yobazlar üzerinden her yapılan eğitimin de hedefine ulaşmadığını açıkça ortaya koyar. Böylece halkı ve eğitimi verenleri sağlıklı eğitim, öğretim konusunda aydınlatmak ister.

Hüseyin Rahmi'nin okuru bilgilendirmesi *insanların bir anda değişmeyeceği* konusunda da yapılır. Birinin ya da toplumun hemen değişebileceğinin düşünülmesinin hata olacağını söyler: “Her şeyle birlikte ahlakın değiştiği söyleniyorsa da eski hayat sisteminin üzerine kurulmuş kafaların birdenbire yenilenebilmeleri olacak şey değildi. Bu yenilenme, saçların kestirilme biçimindeki dış görünüş gibiydi. Kafanın içindeki cevher eski beyindi, insanın birdenbire uygarlaşması, çocukluk devresini geçirmeden büyük adam oluvermesi gibi bir şeydi” (Gürpınar, 1999, s. 154). Bu nedenle yapılan her yenilikle insanların da hemen yeni olacağını beklemeyiniz, iletisini verir. Hüseyin Rahmi'nin burada üzerinde durduğu insanların hemen değişmeyeceği düşüncesi Reşat Nuri'nin *Yeşil Gece* adlı romanında da vurgulanır. Reşat Nuri romanın sonunda şunları söyler: “(...) Bağlar arasında bir saatten ziyade yürüdükten sonra bir dört yol ağzına vardı. Bu yol devam ettiği müddetçe mütemadiyen ağılamış, gözlüğünün camları yaşla dolmuştu. Yükünü yere bırakarak mendilini çıkardı. Gözlerini ve gözlüğünü sildi. Arkasından kaybolmaya başlayan Sarıova'nın hafif ışıklarına son bir defa baktı. ‘Çok doğru söylemişler... İnkılâp denilen şey bir günde olmuyor.’ dedi” (Güntekin, 1990, s. 223). Böylece aralarında üç yıllık bir zaman olan bu romanlar aynı konuda birleşirler. Bu durum da Türk aydınının devrimin bir anda gerçekleşmeyeceğini anladıklarını gösterir. Fransa'da bile laik ve demokratik cumhuriyetin seksen yılda yerleştiğini düşünecek olursak her iki Türk yazarının da haklı olduğu görülür.

Hüseyin Rahmi insanlara *güven* konusunda da okurunu bilgilendirir. Sözlerine, “(...) ‘İnsanlığın yüzünü her zaman karşıt anlatışla bu iki maskeyle örtülü göreceğiz. Yenileni yenen yerine geçirirsek, aynı zalimce böbürlenişle gururlanmış görürüz (...)’” (s. 380) diyerek başlar. Şöyle devam eder: “ ‘Haksızlıktan yakınanlar, haksızlık yapabilmek kudretini ele geçirdikleri vakit yaratılış ve inançlarını değiştiriyorlar. Beceriksiz zamanlarında kendilerine yapılmasını istemedikleri kötülüklerde eyleme geçiyorlar’” (s. 380). Bu sözleriyle, “(...) insanın mayasının bozuk olduğuna” (Moran, 2011, s. 122) vurgu yapar; aynı zamanda her insana güvenilmeyeceği iletisini de verir.

Aydınlatma konusuna Hüseyin Rahmi *gazeteler* üzerinden de değinir. Çelebi'yle İclal'in kaçırılmasını abartılı bir biçimde veren gazetelerin eleştirisinden yola çıkarak bir genelleme yapar: “Bilirsiniz ki, sütunları üzerine halkın merakını çekmek için gazeteler gerçek olayları romanlaştırırlar, yalanlardan, iftiralarından, işi büyütmelerden pek çekinmezler. Olayın insanları kendi başlarından geçen şeyleri bu sütunlarda okudukları zaman, bu kalemlerin gerçekleri bozmaktaki ataklıklarına şaşıp kalırlar. Birinin gündüzünü öteki geceleştirir, birinin soğuk dediğini öteki sıcaklaştırır” (Gürpınar, 1999, s. 170). Yazar bu tümceleriyse okuruna gazetelerde yazılan her şeye inanmayınız, iletisini verir. Günümüzde de medyanın durumunu düşündüğümüzde yazarın ne kadar bilinçli bir uyarı yaptığı ortaya çıkar. *Deli Filozof* bu içeriği bakımından da günceldir, günümüze de seslenmektedir.

Hüseyin Rahmi devlet yöneticilerini eleştirecek olan insanları da uyarır. Bu durumu da yapılan kanunlar üzerinden somutlaştırır: “(...) uygar sandığımız birçok milletler bile bu işi doğrudan doğruya başaramayarak, birçok kısımlarını birbirinden kopya edip duruyorlar. Bütün hükümetlerin resmi demeç ve söylevlerini halk geviş getirerek dinler” (Gürpınar, 1999, s. 135). Halkın görmediği yanlış yasal düzenlemeleri açığa çıkaracak aydınlar, cezaya önceden hazırlıklı olmalıydılar: “(...) düşündüklerini

dosdoğru söyleyebilmek için Dreyfus meselesinde³ Emile Zola'nın yaptığı gibi başka bir memlekete kaçır (...)" (Gürpınar, 1999, s. 135). Görüldüğü gibi haklının yanında olmanın ağır bedelleri bulunmaktadır. Diğer yandan bu romanları devleti yönetenler de okumaktadırlar. Bu nedenle onların da çıkaracakları dersler söz konusudur. Yazar bu durumu bilinçli yaratarak, "(...) toplum yaşamını düzeltmeleri ve insan yaşamını insan onuruna yaraşır bir düzeye getirmelerinde yöneticilerin, devlet adamlarının" (Sunel, 1981, s. 147) daha iyi kanunlar yapmaları için onlara uyarıda bulunur.

Hüseyin Rahmi aydınlatmayı halkın söyleyeceği sözler üzerinden de yapar. Kahve sahibi Hasan Basri Efendi'nin ağzından şunları söyler: "Hocam, bu çekişmede o ağır kunduranı silah gibi kullanacak dereceye kadar öfkeni ileri götürme. Ahretçilikteki ustalığına göre dünyalığının az olduğunu biliyorum. Bu sefer de aynayı kırarsan sonra kime ödetirim? Ben felsefe filan bilmem ama, hiçbir kimse sözlerini kesesinin kudretinden öteye taşırmamalıdır düşüncesindeyim" (Güntekin, 1990, s. 77). Görüldüğü gibi yazar insanlara konuşurken varsılıklarınıza göre konuşunuz iletisini vermektedir.

Hüseyin Rahmi insanların duygularıyla hareket etmelerini istemez. Ona göre insanlar düşünerek ve akıllarını kullanarak hareket etmelidirler. Bu düşüncesi Aydınlanma Çağı felsefesinin bir sonucudur. Hikmetullah Efendi'nin kızı Caize bir gün sinemaya gider. İzlemiş olduğu filmde aldatılan koca, batmakta olan vapurda eski eşini ve onun yeni kocasını kurtarma şansı varken kurtarmaz. Böylece öcünü alır (Bkz., Gürpınar, ss. 288-289). Caize babasına heyecandan parlayan gözleriyle alınan öcü sorar. Hikmetullah Efendi, "Hayvancasına, canavarcasına... Çok kötü!" (Gürpınar, 1999, s. 289) diyerek ilk tepkisini ortaya koyar. Sonra şu açıklamayı yapar: "—Müfettiş, merhametine sığınan o iki canı kurtarmış olaydı eski karısıyla rakibinden insanca ve daha büyük bir öç almış olurdu. Onlar yaşadıkça gördükleri iyiliğin minnet ve utancıyla her zaman boyun eğeceklerdi" (Gürpınar, 1999, s. 289). Babasına karşılık olarak Caize aşkın korkunç bir nöbet olduğunu söyler. Aşk geçince insanın pişman olacağını belirten Hikmetullah Efendi, şu açıklamayı yaparak konuyu bitirir: "—Müfettiş canı yaratılıştı bir adammış. Kadının onu bırakıp da başkasını sevmiş olmasında haklı bulunduğunu son facia kanıtıyor. Kin başka, aşk başkadır kızım. Sevgiye cinayet sığmaz. Gerçekten sevenler zorda kalınca kinsiz ve düşman olmadan bırakırlar, bu bütün insanlar için bilinmesi çok önemli olan bir iştir" (Gürpınar, 1999, s. 289). Benzer bir biçimde Hüseyin Rahmi insanın öldürülmesine karşı olduğunu *Deli Filozof* taki kahramanlardan Ali Senaver Bey üzerinden de okuyucusuna anlatır. Eşi tarafından aldatılan Ali Senaver Bey'e gericiler namusunu temizle şeklinde yüklenince onlara çok sert bir tepki gösterir:

Nice insanlar vardır ki, namusun çelikten büyütlü çemberi ve karı kocalığın derin iğrenmesi içinde yaşarlar. Bütün hayatlarını zehirlemek suretiyle sözüm ona namuslarını kurtarmış olurlar. Ya silahla, öfkeyle öldürme veya ağır ağır kendini öldürme. Bu hal akıllı kafanın harcı değil. Uğraşacağım, karımı yola getirebilirsem getiririm, getiremezsem bırakırım. Varsın sevdiğiyi yaşasın. Ben de kendime uygun bir kadınla evlenirim. Böylece bir erkekle bir kadının ayrı ayrı kuracakları ailenin canına kıymamış olurum. Bu insanca kararımı namussuzlukla suçlayanlar, namusun ne olduğunu bilmeyen namus vahşileridir (Gürpınar, 1999, s. 154).

Hüseyin Rahmi gerek Hikmetullah Efendi'nin kızı Caize'nin gerekse Ali Senaver Bey'in gördükleri ve yaşadıkları üzerinden insanlara cinayetten uzak durunuz iletisini vererek öç almak için öldürmenin dışında da yollar olduğunu gösterir. Bu iki örnek Hüseyin Rahmi'nin genel sanatında görülen sorunların akılla çözümlenebileceğine inanmasına da (Moran, 2011, s. 122) uygun düşer.

Hüseyin Rahmi eşlere de önerilerde bulunur. Caize ve kocası Umrani arasındaki tartışmadan ders çıkarılmasını ister. Konuya şöyle girer: "Kurnaz delikanlı, kadındaki pişmanlık üzüntüsünü anladı. Onu büsbütün üzmemek için somurttukça somurtuyordu. Bazı sevdalılar, sevdiklerinden gördükleri üzüntü ve sıkıntıya dayanamayarak tutuldukları bir sinir krizi zamanında ne olursa olsun parlayarak ilişkilerini

³ Yahudi Yüzbaşı Alfred Dreyfus'un casusluk nedeniyle yargılanması ve haksız yere suçlu bulunması üzerine Emile Zola'nın *L' Aurora* gazetesinde "İtham ediyorum" adıyla dönemin Cumhurbaşkanı'na yazdığı mektup sonrasında mahkûm olması durumudur" (Soner Yalçın, *Hürriyet*, 2011).

kesmeye atılırlar” (Gürpınar, 1999, s. 275). Ama bu düşüncesiz eylemin sonucu acı olur: “(...) bozuştuktan sonra gelen pişmanlık acısı önceleri çekilen sıkıntılardan bin kat korkunçtur. İnsan bu ayrılışa dayanabileceğinin derecesini bilerek sevdiğiyle darılmalıdır” (Gürpınar, 1999, s. 275). Bu ifadelerden sonra eşler arasında aldatmanın da kolay anlaşıldığını söyler. Roman kişisi olan Çelebi, aldatıldığını anlar: “(...) odaya girince karısını şezlongun üzerinde kederli, dalgın bakışlarla yatan bir hasta halinde buldu. Bu komedi, tıpkı perde açılmazdan önce tabii jestleriyle gülüşüp söyleşen artistlerden her birinin perde açılınca hemen rollerindeki yüz ve davranışları almalarına benzemişti. Fakat kıskançlık insanın duygularını bileyen korkunç bir uyarıcıdır. Caize'nin insanlarda varlığını söylediği altıncı duygunun yol göstermesiyle Çelebi kendi yatak odasında biraz önce geçen sahneyi tamamıyla görür gibi oldu. Karısının yüzünde âşığının öpüşlerinden kalma sıcaklığı sanki apaçık seçiyordu” (s. 301). Görüldüğü gibi Çelebi durumu hemen kavrar. Bu iki olayla birlikte evlilikte de Hüseyin Rahmi aydınlatma görevini başarıyla yerine getirir.

Hüseyin Rahmi gençlerin yaşları gereği hata yapabileceklerini vurgular. Bunu roman kişisi Çelebi'nin ağzından şöyle verir: “—Babacığım, gençliğin en büyük cahilliği tecrübesizliğindendir” (Gürpınar, 1999, s. 333). Zaten deneyimin satın alınamayan bir şey olduğu bilinen bir gerçektir. Benzer şekilde yazar okurunun gözünü açmaya çalışırken toplum içinde hatalı davranan insanlardan sakınılması üzerinde de durur. Hikmetullah Efendi'nin oğlu Çelebi ona: “Ruhu adi bir adamı, ‘Sen niçin bu yaratılıştasın?’ diye azarlamaya hakkımız var mı” (Gürpınar, 1999, s. 333) diye sorar. Aldığı yanıt şu şekildedir: “—Yılan kendi yaratılışından sorumlu değildir. Ama bize ondan sakınmak düşer” (Gürpınar, 1999, s. 333). Bu karşılık da dengeli yaşayan insanların problem olabilecek insanlardan uzak durmalarının gerektiğini gösterir.

Yazar, Hikmetullah Efendi üzerinden insanların sağlıksız düşünceleri sonucunda yanlış gittiklerini söyler. İlk önce şu vurguyu yapar: “—Hayal kuvvetinin genişliği derecesinde hayaller kurabilirsin, fakat kuruntuyla gerçeğin arası ne kadar açıktır (...)” (Gürpınar, 1999, s. 186). Hüseyin Rahmi şöyle devam eder: “Olmayacak şeyleri düşünmekten insan çok tehlikelere uğrayabilir. İnsan her şeyden önce düşüncelerinde ve onlardan doğabilecek davranışlarda pozitif olmaya çalışmalıdır” (Gürpınar, 1999, s. 186). Yazarın bu ifadeleri yanlış da yapılsa yaşama karşı olumlu düşüncelerden vazgeçilmemesini vurgular. Bu vurgusu da doğalcı akımda sadece toplumdaki kötülükler anlatılıyor anlayışını yıkar. Çünkü yazar; kötülükleri, yanlışları vererek okurun bilinçlenmesini sağlar ve ileride yapabileceği hataların önüne geçmek ister.

Hüseyin Rahmi kahramanı Çelebi üzerinden halkı alkol konusunda da aydınlatır: “Suçta sarhoşluğu hafifletici sebeplerden mi sayıyorsunuz? Bence bu büsbütün tersinedir. Kanun sarhoşa hiçbir zaman acımamalıdır. Sarhoş, içmezden önce, yani akli başındayken içkinin beyne fena dokunacağını düşünerek kadehlere ona göre el uzatmalıdır” (Gürpınar, 1999, s. 179). Çelebi sözlerine şu şekilde devam eder: “İnsan kendi iradesiyle çıldırmaz, ama sarhoş öyle midir? Sarhoş, bile bile sarhoştur. Daha baştan, içince sarhoş olacağını bilir. Bazı kimseler sarhoşluklarında, çok densiz, münasebetsiz, atak, kavgacı ve hatta cinayete düşkün olurlar. Onun için bu huylarını bilip de içmemelidirler. Ara sıra terbiyeli adamları bile terbiyesiz eden içki büsbütün terbiyesizleri ne yapmaz?” (Gürpınar, 1999, s. 180). Görüldüğü gibi yazar alkolü dikkatli kullanınız diyerek okurunu bu yönde de bilgilendirmektedir. Ve bu örneğin dışında Hüseyin Rahmi halkı bilgilendirmeyi ele geçen para üzerinden de yapar: “(...) bir para uygun olmayan işlerde kullanılırsa çarçabuk biter. (...) Akıllılık bundan en uzun sürecek bir yarar yolunu bulmaktır” (Gürpınar, 1999, s. 246). Bu ifadeleriyle Ahmet Mithat Efendi biçimine oldukça yaklaşan Hüseyin Rahmi, okuruna elinize geçen parayı bilinçli harcamanız iletisini verir.

Sonuç

Ortaya çıktığı Tanzimat döneminin bir sonucu olan yeni Türk yazını, ister istemez eğitici yönü ağır basan bir şekilde kendini gösterir. Bu nedenle Tanzimat dönemi yazarları sanat kaygısından çok eğitici yönü ağırlıkta olan yapıtlar ortaya koyarlar; fakat 1878’le birlikte II. Abdülhamit’in gerici ve zorba yönetimi yazarların halkı aydınlatma isteğini zorlaştırır. Bu karanlık devirde yapıt vermeye çalışan Hüseyin Rahmi, Tanzimat yazarları gibi eğiticiliği esas alır. Yararlandığı doğalcı akım da düşüncelerini gerçekleştirmede ona yardımcı olur. O, Ahmet Mithat Efendi gibi geleneği koruyarak değil, geleneği yıkarak, akıl ve bilimle Türk toplumunun gerilikten kurtulacağını savunur. Uğradığı sansüre karşın ömrü boyunca aydınlatmacı

roman anlayışını terk etmez. Bu tutumunu en iyi yansıtan eserlerinden biri olan *Deli Filozof* 'ta halkı eğitmek için birden çok konuyu başarılı bir biçimde temalaştırır. Başarılı olmasında ustalık devrinde bulunması ve Cumhuriyet devriminin gerçekleştirilmiş olması önemli bir rol oynar. Çünkü Cumhuriyet'in getirmiş olduğu akla ve bilime dayanan ilkelerle kendisinin II. Abdülhamit devrinden beri savunduğu ilerici düşünceleri örtüşmektedir.

Deli Filozof 'ta Hüseyin Rahmi ilerlemenin önündeki en büyük engel olan dinciliğin üzerine gider. Ona göre dincilik insanoğlunu ilkel bırakmanın yanında ondaki özgürlük düşüncesini de yok eder. Bu nedenle nüfus bakımından az; ama gelişmişlik bakımından ileri olan ülkeler, nüfus bakımından çok; lakin geri olan toplumları sömürürler, yönetirler. Yazar bu sözlerini yapıtında Batılı devletlerin Doğuluları yönetmeleri üzerinden somutlaştırmasını da bilir. Dinciliğin ortaya çıkmasında köreltici, gerici eğitim temel faktördür. Bunun yanında çıkarları için çalışan yobazlar da ikinci faktör olarak kendini gösterir. Hüseyin Rahmi'ye göre dinciliğin engellenebilmesi için eğitimin laik, akılcı, bilimsel ve demokratik olması bir zorunluluktur. Aksi takdirde insanlar üniversiteye gitseler de gericilikten kurtulamayacaklarını vurgular. Çünkü gericiliği doğuran cahillik değil, çağdışı eğitimidir.

Yazar günümüzde oldukça sık gündem olan kadın cinayetlerini de konu edinir. Roman kişilerinden Caize'nin yaşadıkları, izlemiş olduğu film ve yobazların baskısı altında kalan Alisenaver Bey üzerinden namus cinayetlerinin yanlışlığı üzerinde durur. Okura insan öldürmenin doğru bir eylem olmadığını ve zamanın gerekli hesabı göreceğini yarattığı olaylarla, ilerici bir Türk aydını olarak, göstermesini bilir.

Yazınsal yapıtların çoğulcu okumaya elverişli olmasından yararlanan Hüseyin Rahmi, eserinde medyanın yanıltıcı yönüne girerek halkın gözünü açar. Okuduğunuz, duyduğunuz her habere inanmayınız düşüncesini başarılı bir şekilde verir. Bunun yanında Emile Zola'nın Yahudi Alfred Dreyfus'un davasında gösterdiği tepki üzerinde durur. Böylece Türk aydınına en az Emile Zola kadar cesur olunuz iletisini verir.

Gericiliğin eleştirisiyle birlikte düşünüldüğünde yazar, yazgı ve uğursuzluk gibi konularda halkı bilgilendirmede ve aydına seslenmede oldukça yetkindir. Bu başarısının nedenleri arasında eğlendirici biçimi, halk dilini kullanması başta gelir. Bu başarıya ulaşmak için Hüseyin Rahmi kendini aralara yerleştirerek bilinçli bir biçimde nesnelliğin söz konusu olduğu doğalcılık akımının kurallarını çiğner. Çünkü onun için roman araçtır; amaç ise halkı bilgisizlikten kurtarmaktır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Akyüz, K. (1995). *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri (1860-1923)*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Banarlı, N. S. (1998). *Resimli Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bek, K. (1999). *Hüseyin Rahmi Gürpınar - Deli filozof*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Boratav, P. N. (1982). *Folklor ve edebiyat-1*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Çetişli, İ. (2006). *Batı edebiyatında edebî akımlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demirel, F. (2007). *II. Abdülhamid döneminde sansür*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Güntekin, R. N. (1990). *Yeşil gece*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gürpınar, H. R. (1999). *Deli filozof*. İstanbul: Özgür Yayınları.
- Kantarcıoğlu, S. (2009). *Edebiyat akımları Plato'dan Derrida'ya*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Kaplan, M. (1995). *Tevfik Fikret, devir, şahiyet, eser*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kurdakul, Ş. (1986). *Çağdaş Türk edebiyatı-Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: Broy Yayınları.
- Rodis-Lewis, G. (1993). *Descartes ve rasyonalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Moran, B. (2011). *Türk romanına eleştirel bir bakış-I*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Saltık, A. (2014). Fransız Devrimi'nin 225. yılı için Denis Diderot'dan çarpıcı alıntılar... Erişim adresi: <http://ahmetsaltik.net>.
- Sunel, A. H. (1981). Doğalcılık, [Yazın Akımları Özel Sayısı] *Türk Dili Dergisi*, 349, 139-147.

- Tanör, B. (2007). *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2000). *Edebiyat üzerine makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yalçın, S. (2011). Türkiye’de vir Emile Zola yok. *Hurriyet*. Erişim adresi: www.hurriyet.com.tr.
- Yıldırım, C. (1998). *Evrım kuramı ve bağınazlık*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Wellek, R.-Warren, A. (2005). *Edebiyat teorisi*. (Ö. F. Huyugüzel, Çev.), İzmir: Akademi Kitabevi.

Adli Bilimlerde Ses Kayıtları Üzerinde Manipülasyon İncelemesi Forensic Manipulation Analysis on Digital Audio Recordings

Erkan BURUCU*

Öz

Bu çalışmada ses kayıtları üzerinde yapılan manipülasyonların belirlenebilmesi için analiz edilmesi gereken görsel-ışitsel ve dilbilimsel parametreler tasnif edilerek açıklanmış ve adli amaçlı yapılan incelemelere nasıl katkı sağlayacağı üzerinde durulmuştur. Ortaya konulan parametrelerle oluşturulan inceleme formu ile ses kayıtları üzerinde yapılmış olan manipülasyonların tespitinde etkin bir yöntemin ortaya konulması amaçlanmıştır. Önerilen yöntem, kesme (X), kopyalama (C) ve karıştırma (M) yöntemleriyle manipülasyon yapılarak, anlam bütünlüğü bozulmuş test kayıtları üzerinden sınanmıştır. Araştırmaya incelemeci olarak katılan ses inceleme alanında uzman gönüllü katılımcılardan, önerilen yöntemdeki parametrelerle oluşturulmuş inceleme formu aracılığı ile manipüle edilmiş test kayıtları üzerinde inceleme yapmaları istenmiştir. Katılımcılarca belirlenen bulgular üzerinde yapılan analizler sonucunda; katılımcıların önerilen yöntem ile test kayıtlarındaki manipülasyonların belirlenmesine yönelik bulgular elde ettiği görülmüştür. Karıştırma ve kopyalama yöntemiyle yapılan manipülasyonlarda katılımcılarca tespit edilen bulgu sayısının, kesme yöntemiyle yapılan manipülasyonlara nazaran daha yüksek olduğu görülmüştür. Öte yandan bu fark görsel ve ışitsel incelemede görülürken, dilbilimsel incelemede görülmemektedir. Bu nedenle gerek kesme yöntemiyle gerekse diğer yöntemlerle yapılan manipülasyonların belirlenmesinde dilbilimsel inceleme ile elde edilen bulguların önerilen yöntemin tutarlılığına önemli katkılar sağladığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar sözcükler: Adli dilbilim, manipülasyon analizi, doğrulama, adli ses.

Abstract

This study attempts at the determination of audio-visual and linguistic parameters for detecting certain manipulations made on audio recordings and it tries to reveal how these parameters contribute to forensic examinations. The aim of this study is to put forward a comprehensive methodology for detecting the manipulations via an examination form prepared on the basis of suggested parameters. The methodology that is suggested has been verified through test recordings that were manipulated via cutting (X), copying (C) and mixing (M). A volunteer group of expert participants have been asked to examine the manipulated test recordings via the examination form. As a result of the analyses made on the findings detected by the participants, it has been observed that the methodology suggested for the determination of the manipulations revealed significant results. It has been found out that the number of findings obtained by the participants in the manipulations made via mixing and copying is higher than the ones made via cutting. Besides, while this difference has been noted in the audio-visual examination it has not been observed in the linguistic examination. For this reason, it has been concluded that for the determination of manipulations made via

*Adli Dilbilim Uzmanı, Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Adli Bilimler Anabilim Dalı. E-posta: erkanburucu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8151-2280.

cutting, copying and mixing, findings obtained through linguistic analysis provides significant contributions in terms of the consistency of the methodology that is suggested.

Keywords: Forensic linguistics, manipulation analysis, authentication, forensic audio.

Giriş

Sözlü bir metin türü olan ses kayıtları, gerek ceza gerekse hukuk davalarına konu olabilmektedir. Adli süreçte doğrudan suç teşkil eden, ya da suçun ve suçlunun belirlenmesinde delil niteliği taşıyan ses kayıtlarının ispat aracı olarak adli sesbilim incelemelerine konu olması giderek yaygınlaşmaktadır. Suça konu olan ses kaydının delil olarak nitelendirilebilmesi için o ses kaydının orijinal, güvenilir ve her hangi bir müdahale ile değiştirilmemiş olması gerekmektedir. Bu bağlamda, ses kaydının kaydedildiği ilk halini koruyup korumadığı da manipülasyon incelemesiyle belirlenmektedir. Manipülasyon; “ses kaydında ifade edilen sözcük, sözce ve/veya tümcelerin yerlerini değiştirmek suretiyle farklı anlamlar üretme ya da farklı sesler ekleme veya çıkarma yoluyla kaydın anlam bütünlüğünün değiştirilmesi işlemi” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2013, s. 42). Başlıca manipülasyon yöntemleri, kesme, kopyalama ve karıştırma olarak bilinmektedir. Adli ses incelemeleri kapsamında yapılan manipülasyon incelemelerinin temel amacı da dava konusu olan ses kayıtlarının orijinalliğinin korunup korunmadığının belirlenmesidir. Hâlihazırda manipülasyon incelemeleri; Jandarma Kriminal Laboratuvarı (JKDB), Polis Kriminal Laboratuvarı (KPL) ve Adli Tıp Kurumu (ATK) tarafından yapılmaktadır. Bu kurumların yanında özel bilirkişi olarak sinyal işleme uzmanları, elektronik mühendisleri ve dilbilimciler de bu alanda inceleme yapabilmektedir. Disiplinler arası bir alan olan ve farklı disiplinlerin bakış açılarıyla ele alınması gereken bu incelemeler, fen bilimleri ve sosyal bilimlerden birçok bilim dalının konularıyla ilgilidir (Koenig, 1990). Kriminal laboratuvarlarda yapılan incelemelerde analiz edilen parametreler benzerlik göstermekle birlikte, henüz kabul edilmiş bir standart söz konusu değildir (ENFSI, 2009; Gürsaçlı, 2014). Özel bilirkişiler tarafından yapılan incelemelerde ise kaydın orijinalliğine yönelik değerlendirmelerin çoğunlukla bilirkişinin sadece uzmanlık alanına yönelik parametrelerden elde ettiği bulgular üzerinden yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Elektronik mühendisliği alt alan bilgisine sahip bir bilirkişinin dilbilimsel inceleme yöntemlerini kullanmayarak, ses kaydını sadece sinyal işleme prensipleriyle değerlendirmesi yapılan incelemeyi tartışmalı hale getirebilmektedir. Başka bir örnek vermek gerekirse, kayıt sistemi ve yöntemine bağlı olarak bazı kayıtlarda oluşan elektrik şebeke frekansı (ENF)’ndan elde edilen bulguya göre kayıt hakkında genel bir sonuç üretilmesi de değerlendirmenin güvenilirliğini sınırlandıracak ve olumsuz yönde etkileyecektir. Bu nedenle, öncelikle farklı disiplin alanlarından hangi parametrelerin, hangi yöntemle analiz edilmesi gerektiğinin ortaya konması, sonrasında da bunların derlenerek bir form üzerinde toparlanmasıyla bütüncü bir inceleme yönteminin oluşturulması gerekli görülmektedir. Bu çalışmada ses kayıtları üzerinde yapılan manipülasyonların belirlenebilmesi için analiz edilmesi gereken parametrelerin tanımlanması, tasnif edilmesi, örneklerle açıklanarak incelemelere nasıl katkı sağlayacağı üzerinde durulacaktır. Bununla birlikte belirlenen parametrelerin etkinliği bulgu sayısı ve sıklığı bakımından analiz edilerek bulgu sayısının inceleme yöntemine ve manipülasyon yöntemine bağlı olup olmadığı soruları üzerinde durulacaktır. Ortaya konulan parametrelerden oluşturulacak olan inceleme formu ile ses kayıtları üzerinde yapılmış olan manipülasyonların tespitinde etkin bir yöntemin ortaya konulması amaçlanmıştır. Önerilen yöntem, manipülasyon yapılarak anlam bütünlüğü bozulmuş test kayıtları üzerinden sınanmıştır. Araştırmaya incelemeci olarak katılan dilbilim ve adli ses inceleme uzmanlarından oluşan gönüllü katılımcılardan, önerilen yöntemdeki parametrelerle oluşturulmuş inceleme formu aracılığı ile manipüle edilmiş test kayıtları üzerinde inceleme yapmaları istenmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Analog ses kayıt teknolojisinin yaygın olarak kullanıldığı yıllarda, ses kayıtları üzerinde yapılan manipülasyon yöntemleri analog teyp kaydedici ve kasetleriyle yapılan temel işlemler kullanılarak yapılabilmekteydi. Bunlar; kayıt başlat, durdur ve duraklat (start, stop ve pause) tuşlarıyla ve birden fazla kayıt cihazıyla yapılmaktaydı (Broeders, 2004, s. 181; ENFSI, 2009). Dijital teknolojiyle birlikte bu

işlemler bilgisayar ortamında çok daha kolay yapılabilir hale gelmiştir. Günümüz ses işleme yazılımlarının (editing software) büyük çoğunluğunda ses işlemeye yönelik temel işlevler olan; kesme, kopyalama, karıştırma (ekleme/mixing) işlemlerinin yapılabildiği araçlar bulunmaktadır (Korycki, 2010). Ses işleme yazılımlarıyla ses kaydının anlamını değiştirmeye, bozmaya yönelik olarak başlıca manipülasyon yöntemleri, ses sinyalinin bir bölümünün silinmesi (kesme), başka bir ses sinyalinden bir bölümün kopyalanması (kopyalama) ve başka bir ses sinyalinden bir bölümün ses sinyaline eklenmesiyle karıştırılması (mixing) işlemleridir.

Cooper manipülasyon yapılmış kayıtları, inceleme zorluğu bakımında temel, orta ve ileri seviye olarak tasnif etmiştir (Cooper, 2006). Buna göre temel seviyedeki kayıtlarda, tek bir orijinal kayıt üzerinde kesme ve kopyalama işlemleri yapılır. Bu işlemler, kaydın akustik özellikleri dikkate alınmadan yapıldığından tespiti kolaylıkla yapılabilir. Orta seviyedeki kayıtlarda, birden fazla kayıttan bölümler kullanılmakta ve kayıt cihazına ait özellikleri gizlemek için manipülasyon yapılmış kayıt, farklı cihazlarda tekrar kaydedilmektedir. Genellikle adli ses inceleme yöntemleriyle bu tür manipülasyonların tespiti yapılabilmektedir. İleri seviyedeki manipülasyonlarda ise ses kayıtları bilgisayar ortamında profesyonel yazılımlarla işlenmekte ve izlerin kapatılmasına yönelik maskelemeler yapılmaktadır. Oluşturulan kaydın ses kartından analog sinyale çevrilerek tekrar kaydedilmesi suretiyle ses dosyasının dijital verileri ile bağı koparılmaktadır. Bu seviyede yapılan manipülasyon ancak deneyimli uzmanlarca akustik, işitsel ve dilbilimsel incelemeler neticesinde tespit edilebilmesi mümkündür (Cooper, 2006).

Manipülasyon incelemelerinde analiz edilmesi gereken parametrelerin neler olması gerektiğine yönelik yapılan literatür araştırmasında, kabul edilmiş ulusal ve uluslararası bir standart bulunmadığı görülmüştür. Bununla birlikte ses kayıtlarının adli süreçte geçerli bir delil sayılabilmesi için kaydın elde edilme süreçleri ile incelemeye hazırlık aşamalarındaki prosedürlerle ilgili yaygın kabul görmüş uygulamalar ve bunlara yönelik çalışmalar söz konusudur. Örneğin, incelemelerin delil bütünlüğünü bozmadan yapılması için kopya kayıtlarda yapılması, raporlamada kullanılan ifadelerin anlaşılır olması, vb. (ENFSI, 2009; SWGDE, 2018). Manipülasyon incelemelerinin genel olarak tanıtılmasına yönelik kaynaklar olmasına karşın (Bayram, 2008; JKDB, 2011), analiz edilen parametrelerin detaylı olarak tanımlanarak, hangi yöntemle analiz edildiğine yönelik kapsayıcı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu konuda alan yazındaki çalışmalara bakıldığında, analiz parametrelerinin bir kısmı üzerinde birbirinden bağımsız olarak yapılmış çalışmalar görülmektedir. Örneğin, ses sinyalinin dalga formundaki ani genlik değişimler ve dip gürültü seviyesindeki değişimler (Rappaport, 2012, ss. 35,38), şebeke frekansındaki uyumsuzluklar ve kesintiler (Catalin, 2005), spektrografik analiz ile frekans bandı, dip gürültü paternindeki olağan olmayan değişimler, işlem izleri (Bayramova, 2014), gibi parametrelerdeki bulguların manipülasyon bulgusu olabileceğine dair yapılmış çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalarda esasen ses sinyalinin ölçülebilir fiziksel değişkenleri irdelenmiştir. Bu değişkenlerin yanında ses kaydının içeriğindeki sözlü ifadelerin dilbilimsel analizlerinin yapılmasının da manipülasyonun tespitine önemli katkıları olacağı öngörülmektedir. Adli dilbilim üzerine Türkçe literatür incelendiğinde sözlü veya yazılı metinler üzerinde yapılan çalışmaların sayıca çok sınırlı olduğu, ses kaydı gibi sözlü metinler üzerinde yapılan çalışmaların ise genellikle konuşmacı tanıma ve konuşan kişiyi tespit etmeye yönelik çalışmalar olduğu görülmektedir. Bu alanda, Türkçe konuşma veri tabanındaki ünlü fonemlerine ait değişkenlerin kişiye özgülük bakımından ayırt ediciliği değerlendirilmiştir (Malkoç, 2011). Aynı konuşmacıya ait sesbilgisel parametrelerde yaşa bağlı olarak oluşan değişimlerin adli dilbilim bağlamında etkisi ortaya konulmuştur (Burucu, 2016). Yazılı metinlerde ise Twitter gönderileri üzerinde yazar tanıma ölçütlerinin kullanılabilirliği (Tanrıvere, 2018), cinsel suç mağduru çocukların ifadeleri baz alınarak, ifadelerinin gerçekliğinin ve geçerliliğinin kriter bazlı analizinin yapıldığı çalışmalar görülmektedir (Eyüpoğlu, 2012). Burada sunulan çalışmada ise ses kaydı içeriğindeki sözlü ifadelerin ölçülebilir fiziksel değişkenleri ve metin içeriklerinin dilbilimsel özellikleri adli dilbilim ekseninde irdelenerek, kayıtlar üzerinde yapılmış manipülasyonların tespitinde değerlendirilmesi gereken parametreler belirlenmiştir.

İnceleme Parametreleri

Manipülasyon incelemesi kaydın tamamı ve kaydın bölgesel bir kısmı/kısımları üzerinde olmak üzere iki aşamada yapılmaktadır. Önerilen akış biçimi genelden bölgesel incelemeye yönelik detaylandırılma biçimindedir. Daniel (2012) bunu bir hastanın veya cesedin muayenesine benzetmektedir. Kişinin hızlıca genel durumuna bakarak ölü olduğu fikrinin öne çıkması ile yapılan genel inceleme, sonrasında kalp atışının olup olmadığının kontrol edilerek şüphenin doğrulanması işlemi ise bölgesel incelemedir. Daha da ileri gidilerek ölüm sebebinin araştırılması için yapılacak tam bir otopsiyle bütün soruların cevapları verilmeye çalışılacaktır. Manipülasyon incelenmesinde de kayda genel incelemeyle başlamak ve şüphe uyandıran bölgelerin detaylı analizinin yapılarak bulguların değerlendirilmesiyle inceleme tamamlanmaktadır (Rappaport, 2012, s. 34).

Manipülasyon incelemesi, kaydın tamamının defalarca dinlendiği işitsel inceleme ile başlamaktadır. Bu incelemede ses kaydının akustik özellikleri (kayıt ortamı, gürültü ve ses bileşenleri, vb.) hassas dinleme yöntemleriyle belirlenmektedir. Kritik dinleme olarak da tanımlanan bu süreçte, duyarlılığı ve frekans cevap aralığı yüksek kulaklık ve aktif kabinler kullanılmaktadır. İşitsel inceleme ile tespit edilen şüpheli bölgeler görsel ve dilbilimsel inceleme parametreleriyle de test edilerek bulguların tutarlılığı kıymetlendirilerek kayıt ile ilgili bir değerlendirme yapılır.

Bu çalışma kapsamında önerilen yöntem için belirlenen parametreler görsel, işitsel ve dilbilimsel parametreler olarak üç ana başlık altında tasnif edilmiştir. Manipülasyon incelemesine yönelik bulgular içerebilmeleri sebebiyle görsel inceleme parametreleri olarak; ses sinyalinin dalga formundaki ani genlik değişimleri, dip gürültü seviyesindeki değişimler (Rappaport, 2012, s. 35), şebeke frekansındaki uyumsuzluklar (Catalin, 2005), spekrografik analiz ile frekans bandı, dip gürültü paternindeki olağan olmayan değişimler, işlem izleri (Bayramova, 2014), faz farkı, üst veri bilgilerindeki tutarsızlıklar (SWGDE, 2018) belirlenmiştir. Manipülasyon incelemesine yönelik bulgular içerebilmeleri sebebiyle işitsel parametreler olarak; kayıt akustiği ve dip gürültülerdeki olağandışı değişimler (Gürel, 1995, s. 34), arka plan sesleri ve gürültüsündeki bağlamdan kopuk değişimler (Doğudan, 1998, ss. 14-15), konuşma hızı (Uslu, 2013, ss. 60-61), soluk düzenindeki anomaliler (Bayram, 2008), sesin gürülüğü ve konuşma kalitesinde bağlam ile uyumsuz ani değişimler (Gürel, 1995, s. 35) belirlenmiştir. Dilbilimsel inceleme ise metindilbilimsel ve sesbilimsel olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir. Metindilbilimsel analizde bağdaşıklık ölçütü olarak Halliday ve Hasan'ın (1976) ortaya koyduğu parametreler (gönderim, bağlama öğeleri, eksiltme, değiştirim ve sözcüksel bağdaşıklık) ile bölgesel tutarlılık ve bütüncül tutarlılık (Dijk, 1981) parametreleri, sesbilimsel analizde ise ezgisel uyum, tümce vurgusu, tonlama, durak, kavşak, süre ve ses perdesi (Bekar, 2010) parametreleri belirlenmiştir. Belirlenen parametreler görsel, işitsel ve dilbilimsel parametreler olarak bu çalışmada kullanılacak olan İnceleme Formunda üç ana başlık altında tasnif edilmiş ve incelemeye yönelik açıklamalar aynı formda verilmiştir.

Görsel İnceleme Parametreleri

Görsel inceleme ile ses sinyalinin frekans, enerji, genlik ve faz değişimleri gibi birçok fiziksel değişkenleri ölçülebilir ve kapsamlı görsel grafiklerle de iki ve üç boyutlu olarak sunulabilmektedir. Bu incelemedeki en temel işlev, elde edilen veri ve grafiklerdeki değerlerin görüntülenmesi, ölçülmesi ve karşılaştırılması işlemlerini kapsamaktadır. Herhangi bir işlem yapılmamış orjinal kayıtlarda bu değerlerdeki değişimin kayıt boyunca uyumlu ve kabul edilebilir seviyelerde olması beklenmektedir.

Konuşma seslerinin şiddeti dinleyicinin duyacağı seviyede üretilmektedir. Bu seviye ortamdaki gürültü bileşenleri ve konuşmacı ile dinleyici arasındaki mesafe gibi etkenlerin değişmediği durumlarda belirli genlik aralığında değişebilmektedir. Bu genlik değişimi doğal konuşma sinyalinde duygulanım, duygu durumu ve söylemlerdeki vurgu düzeylerine göre konuşmanın bütünüyle uyumlu bir seviyededir. Ses sinyalinin ani genlik değişimi dalga formu grafiği ve histogram grafiği ile analiz edilebilir. Bu analizde kaydın geneliyle uyumlu olmayan ani genlik ve dinamik alan değişimleri bulgu olarak değerlendirilebilir (Rappaport, 2012, s. 32).

Ses sinyalinde, konuşma seslerine ek olarak farklı frekanslardaki sinyaller de bulunmaktadır. Ses kayıt cihazı veya sistemlerinde kaydın ilk oluşturulduğu andan itibaren oluşan ve bütün frekans bandını kaplayabilen bu istenmeyen sesler gürültü (noise) olarak tanımlanmaktadır. Gürültü kayıt cihazının kalitesinden kaynaklanabileceği gibi, yapılan bağlantıdaki temassızlık, arıza veya topraklama problemi gibi sebeplerden de kaynaklanabilir. Gürültüler tip olarak değişken ve sabit gürültü olarak iki başlık altında toplanmaktadır. Manipülasyon incelemesinde sabit gürültüler üzerindeki değişimler de dikkate alınmaktadır (Rappaport, 2012). Sabit gürültüler beyaz gürültü (white noise), pembe gürültü (pink noise) ve şebeke gürültüsü (hum noise) gibi kayıt boyunca devam eden gürültülerdir.

Ses sinyalinin elektrik şebeke frekansı (ENF) olan 50 Hz ve harmoniklerini içermesi kayıt kalitesine ve kayıt yöntemine göre değişebilmektedir. Özellikle şebeke enerjisine bağlı kayıt cihazlarında oluşan 50 Hz ve harmonikleri batarya ile beslenen kayıt cihazlarında görülmemektedir. Bu durumun istinası olarak batarya ile beslenen kayıt cihazlarıyla yapılan kayıt esnasında yakınında şebekeye bağlı olan ve yüksek elektromanyetik yayılımı sahip güçlü elektrikli aletlerin (kurutma makinası, klima, yazar kasa, vb.) çalıştırılmasıyla oluşan manyetik alan, batarya ile beslenen kayıt cihazlarını etkileyerek şebeke harmoniklerinin kayıt içerisinde oluşmasına sebep olabilmektedir. Bu incelemenin yapılabilmesi için ilk önce ses kaydının 50 Hz ve harmoniklerini içerip içermediği belirlenmelidir. Şebeke frekansının tespit edilmesinde spektrogram ve FFT spektrumu incelenmelidir (Grigoras, 2005). Kaydın tamamında yer almayan sinyalin sadece şüphelenilen bölümde yer alması durumunda olduğu gibi, şebeke frekansının, incelenen ses sinyalindeki kesiklikleri ve anormal seviye değişiklikleri birer manipülasyon bulgusu olarak değerlendirilebilmektedir (JKDB, 2011).

Ses sinyalinin tepe noktasından 3dB' e kadar zayıfladığı seviye ile tanımlanan genişliğe etkin bant genişliği denir (Kaboğlu, 2014). Ses sinyali bu frekans bant genişliği içerisinde seslerin enerjisine göre değişik genlik seviyelerinde sesleri barındırır. Bununla birlikte konuşmanın kaydedildiği kayıt cihazının bant genişliği ses kaydının bütününde sabit olması gerektiğinden konuşma seslerinin belirli bir bant aralığında olması gerekmektedir. Kayıt sinyalindeki genlik ve bant aralığındaki anormal değişimlerin, farklı bant aralığına sahip kayıtlardan kopyalanan veya eklenen ses sinyallerinden olabileceği değerlendirilebilir (Bayramova, 2014).

Bütün ses kayıtlarında bir dip gürültüsü mevcuttur. Bu dip gürültüsü bazı kayıtlarda işitilemese bile spektrogramlar ile görülebilmektedir. Spektrografik görünüm yoluyla, sesli ifadelerin frekans aralıklarının değerlendirilmesi yapıldığı gibi bu aralık içerisindeki dip gürültü paterni de analiz edilebilmektedir. Manipülasyon yapılmamış orijinal kayıtların frekans bant aralığı ve dip gürültü paterninin kayıt boyunca değişken olmayan bir seyir izlemesi beklenmektedir. Kaydın spektrografik ve spektrum analizinde, bant aralığındaki değişiklikler ve özellikle dip gürültü paterninin değişimi veya sabit gürültülerin kaydın konu bağlamından kopuk olarak farklılaşması gibi durumlar kuvvetli manipülasyon bulguları olarak değerlendirilebilmektedir (Bayramova, 2014; SWGDE, 2015).

Ses kayıtları üzerinde yapılan kesme, kopyalama, filtreleme veya seviye değişiklikleri gibi işlemler sonucunda ses sinyalinde farklı izler oluşabilmektedir. Bu izler spektrografik ve spektrum grafikleriyle tespit edilebilmektedir (Bayramova, 2014). Örneğin, kaydın içerisine kopyalama işlemi yapılırken kopyalanan sözün başında ya da sonunda ses sinyali içermeyen boşluklar biçiminde oluşan işlem izleri veya frekans bileşenleri bakımından yoğunluğu, dağılımı ve seviyesi farklı kayıtlardan kopyalanan, eklenen bölümlerdeki frekans ve genlik değişimleri işlem izlerini oluşturmaktadır. İşlem izlerinin belirginliği kopyalanan veya eklenen bölümler arasındaki frekans ve genlik seviyesinin farkına bağlı olarak değişmektedir. Bu belirginlik çok keskin olabileceği gibi görece belirsiz bir biçimde de olabilmektedir. İşlem izlerinin analizinde kayıt kısa süreli adımlar biçiminde yüksek çözünürlüklü (FFT 1025, 2048, vb.) spektrogram grafikleri kullanılarak inceleme yapılmalıdır.

Özellikle çift kanala sahip kayıtlarda kanallar arasında faz farkının olup olmadığı önemlidir. Farklı kayıtlardan eklenen, kopyalanan bölümlerde ortaya çıkabilen faz farkı ve distorsiyonlar (sinyal bozulması) bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Faz farkı ve distorsiyon kayıt boyunca yok iken, kayda anlamsal açıdan etki edecek bir sözceye ait sinyalde bu farkın gözlenmesi bir manipülasyon bulgusu olarak değerlendirilebilir.

Ses kayıt teknolojisinin dijital bir platforma taşınmasıyla birlikte ses kaydındaki dijital verilerin analiz edilmesi de bir inceleme yöntemi olarak her geçen gün üzerinde yoğun çalışmaların yapıldığı bir alan haline almaktadır. Bilgisayar ortamındaki her ses kaydının bir *üst veri* (İng: metadata) bilgisi bulunmaktadır. Bu üst veriler ile, ses kayıt cihazına ait bilgilerin yanında, sesin işlendiği yazılımın bilgileri, kaydın süresi, boyutu, oluşturulma ve değiştirilme tarihleri gibi birçok bilgiye ulaşılabilmektedir. İleri seviyedeki birçok ses işleme veya veri inceleme yazılımlarıyla (Adobe Audition, AccessData, FTK Imager, vb.) ses kayıtlarının üst veri bilgilerine ulaşılabilmektedir. Bu veriler içerisinde Audacity, GoldWave, Wavosaur, vb gibi ses işleme yazımlarına ait bilgilerin bulunması kaydın bir işleminden geçtiği bilgisini verir. Lakin bu işlem kaydın ses seviyesini yükseltmek gibi, kaydın bütünlüğünü bozmayan basit bir işlem olabileceği gibi, kayıt içeriğinde kesme, kopyalama gibi kayıt bütünlüğünü bozacak işlemler de olabilmektedir. Bu parametre ile kayıt üzerinde bir işlem yapıldığı bilgisi incelemeci için bir başlangıç verisi olarak değerlendirilebilir.

İşitsel İnceleme Parametreleri

“Her ortamın kendine özgü akustik ses bileşimleri vardır” (Gürel, 1995, s. 34). Bu ses bileşimleri, ortamın fiziki koşullarına bağlı olan (açık, kapalı ortam veya dar oda, vb.) ortam akustiği, ortamdaki çevresel sesler, kayıt yöntemi ve sisteminden kaynaklı seslerdir. Ortam akustiğini etkileyen en önemli hususlardan biri kayıt ortamının açık ve kapalı olmasıdır. Bu husus ses kayıtlarında yankının oluşmasında çok etkilidir. Özellikle ortam kayıtlarında, konuşmacıların kayıt mikrofonuna farklı mesafe ve yönlerde bulunabilmeleri sebebiyle kapalı ortamlarda yapılan ses kayıtları daha fazla yankı içermektedir. Bütün ses kayıtlarında ortam akustiğine ve kayıt cihazına bağlı olarak oluşan bir dip gürültü bulunmaktadır. Kapalı kayıt ortamlarının akustik özellikleri değişmediğinde bu ortamlarda yapılan ses kayıtlarının dip gürültüsü sabittir. Ortam akustiğindeki değişiklikler dip gürültüyü de değiştirecektir. Örneğin, pencere veya kapının açılması ya da gürültü veya ses üreten bir cihazın (lamba, fan, bilgisayar gibi) çalıştırılması veya kayıt sırasında mikrofonun hareket ettirilmesi dip gürültüyü değiştirecektir. İşitsel olarak incelenen ses kaydının dip gürültüsünün kayıt bağlamıyla uyumsuz bir şekilde belirli bir bölümde değişmesi, o bölümün farklı bir ortamda yapılmış kayıttan alındığının göstergesi olabilir. Bununla beraber kayıt içerisinde belli bir bölümün yankı bakımından kaydın tamamıyla uyumsuz olması da bir manipülasyon bulgusu olarak değerlendirilebilmektedir.

İşitsel incelemede arka plan sesleri ve gürültülerinin dikkate alınması önemlidir. Çevresel sesler olarak da adlandırılan bu sesler, arka plan sesleri (konuşmalar, okul zili, ambulans veya ezan sesi, vb.) ve arka plan gürültüleri olarak tasnif edilmelidir. Arka plan sesleri tek başlarına bir anlam ifade ederler ve kaydın bağlamıyla uyumludurlar. Örneğin bir otobüs terminalindeki kayıt sırasında anons sesinin duyulması anlamlı ve kaydın bağlamıyla uyumludur. Arka plan gürültüleri ise genellikle kayıt cihazından ve sisteminden kaynaklanan gürültülerdir ve bu tip gürültülerin genellikle kayıt boyunca değişmeden devam etmesi beklenir (JKDB, 2011). Fan sesine benzer sabit frekanslı bir gürültünün duyulması buna örnek olarak verilebilir. Bu seslerde ve gürültülerde şüphe uyandıran ani değişimlerin birer manipülasyon bulgusu olabileceği değerlendirilebilmektedir.

Konuşmanın dinleyen tarafından anlaşılmasında konuşma hızı önemlidir. Konuşmacı bunu konuşma esnasında duraksamalar ile test etmektedir. Bu duraklamalar, dinleyiciye konuşmaları anlama fırsatı vermek, söyleneni vurgulamak, dinleyiciden onay veya ret biçiminde tepki beklemek amacıyla konuşma esnasında olağan bir biçimde gerçekleşmektedir (Uslu, 2013, ss. 60-61). Doğal bir konuşmada, konuşma hızı bağlama, ortam şartlarına ve konuşmacının duygu durumuna bağlı olarak, görece makul seviyelerde değişebilmektedir. Fakat bu değişimin ani ve anlamsız bir biçimde olduğu bölümlerin, farklı ortam ve zamanlarda yapılmış konuşmalardan alınmış olabileceği de değerlendirilmelidir.

Konuşma sırasında alınan soluk, diyaframda oluşturduğu basınçla dışarı itilerek ses üretim organları vasıtasıyla ifadelerin sesletimini gerçekleştirmektedir. Fakat soluk alırken ağız çevresindeki hava hızlı bir biçimde içeri çekildiğinde ortamda düşük de olsa bir soluk alma sesi oluşmaktadır. Soluk alma sesi özellikle mikrofonu yakın mesafede yapılan konuşma kayıtlarında (telefon görüşmesi, vb.) işitilen bir sestir. Soluk alma sesinin, bu biçimde alınmış orijinal kayıtlarda konuşma başlangıçlarında ve uzun

tümcelerdeki duraksamalarda bulunması beklenmektedir. Fiziksel ve ruhsal etkiler nedeniyle oluşabilecek değişkenler haricinde soluk düzeninde meydana gelen değişimler farklı zamanlarda, bağlamlarda kaydedilmiş bir bölümün varlığına işaret edebilir. Kayıt boyunca düzenli aralıklarla işitilen soluk sesinin uzun süreli tümcelerde işitilmemesi, soluk sesinden sonra makul bir boşluğun bulunmaması veya konuşma temposu içerisinde bulunmaması gereken bir bölümde soluk sesinin bulunması bir manipülasyon bulgusu olarak değerlendirilebilir (Bayram, 2008).

Karşılıklı konuşma etkileşimli bir süreç olduğundan konuşmacı, etrafındaki insan sayısına, konuşmanın bağlamına ve ortam şartlarına göre sesinin gürlüğü ve şiddetini ayarlamaktadır (Gürel, 1995, s. 38). Konuşma biçiminin, anlamlandırılmasına ilişkin yapılan araştırmaların sonuçlarına göre, konuşmanın gürlüğü yüksekliği öfke ve hoşnutsuzluğu; fısıltı biçiminde olması sinsî ve aldatıcı bir durumu, orta ve yumuşak bir ton ise, sevgi ve şefkat duygularını ifade edebilmektedir (Uslu, 2013, ss. 60-61). Konuşmacının sesinde kaydın bağlamıyla uyuşmayan ani gürlük değişimlerinin bulunduğu bölümlerin manipülasyonun tespitiye yönelik bulgular içerebileceği dikkate alınmalıdır.

Kişinin konuşma seslerini üretimindeki artikülasyon bozuklukları, telaffuz hataları, seslerin gürültü olarak hırıltılı veya boğuk üretilmesi nedeniyle konuşmaların anlaşılabilirlik düzeylerinde değişimler olabilmektedir. Bunların yanı sıra, kişinin mutlu, sevinçli, üzüntülü, korku halinde veya heyecanlı olması gibi psikolojik durumuyla, uykulu ya da uyanık olması, sarhoş veya hasta olmasına bağlı olarak da konuşma kalitesinde sapmalar oluşabilmektedir (Uslu, 2013, s. 61). Bu değişimler kısa süre içerisinde gerçekleşen değişimler olmadığından orijinal bir ses kaydında bağlamdan kopuk bir biçimde görülmesi beklenmemelidir.

Dilbilimsel İnceleme Parametreleri

Dilbilimsel inceleme, metindilbilimsel ve sesbilimsel analiz parametreleri olarak iki başlık altında tasnif edilmiştir. Kayıt içeriğindeki ifadelerin metindilbilimsel analizinde; metnin kendi içeriğindeki anlamsal bütünlüğü ile dilbilgisel ilişki ve bağlantılarının birbiriyle uyumluluğu ve tutarlılığı üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda metin tümceleri, bağdaşıklık ve tutarlılık ölçütleri bakımından analiz edilecektir. Bu analizde, bağdaşıklık ve tutarlılık ilişkileri bakımından metin içeriğinde olağan olarak bulunan dilsel öğelerden ziyade, metin içeriğinde bulunmayan ve metnin bütünlüğünün bozulmasına veya kesintiye uğramasına sebep olan öğelerin olup olmaması incelenecektir.

Metindilbilimsel analizde, bağdaşıklık ölçütü olarak Halliday ve Hasan'ın (1976) ortaya koyduğu parametreler esas alınmıştır. Bu parametreler esas alınarak Türkçedeki bağdaşıklık araçları Altunkaya (1987) tarafından “sözcüksel bağdaşıklık”, “bağlaçlar”, “gönderim”, “eksiltile yapılar” ve “değiştirim” başlıkları altında ele alınmış ve hikâye, roman ve tiyatro eserlerinden alınan örnek metinlerin bağdaşıklık değerlendirilmiştir. Çoşkun (2005) tarafından aynı parametreler kullanılarak ilköğretim öğrencilerince oluşturulan yazılı metinlerin bağdaşıklık özellikleri incelenerek, bağdaşıklık araçlarının kullanım sıklıkları değerlendirilmiştir. Çalışmamız kapsamında uyumlu olması sebebiyle kayıt içeriğindeki ifadelerin bağdaşıklık gönderim, bağlama öğeleri, eksiltme, değiştirim ve sözcüksel bağdaşıklık bakımından incelenecektir.

Bağdaşıklık Ölçütleri

Metindeki bir öğeyle, onun yorumlanması için gerekli olan diğer öğeler arasındaki dilbilgisel ve anlamsal ilişkilerin birbirini bütünleyici bir yapı oluşturması bağdaşık metinlerin temel özelliğidir. İncelenecek kayıtlar bağdaşıklık bakımından gönderim, bağlama öğeleri, eksiltme, değiştirim ve sözcüksel bağdaşıklık ölçütlerine göre değerlendirilecektir.

Gönderimler

Sözlü metinler içeriğinde karşılaşılabilecek temel gönderim türleri metin dışı gönderim, artgönderim ve öngönderim biçimindedir.

Metin dışı gönderim, göndergesi metinde doğrudan olmayan fakat dinleyici veya okuyucunun bağlamdan hareketle bir anlam verdiği gönderimdir. Örneğin;

“Ağa: *Al şunu da git kendine ve çocuklara giyecek bir şeyler al.*
Seyis: *Peki efendim.*” (Coşkun, 2005, s.55).

“Şunu” sözcüğüyle yapılan gönderimin karşılığı metin içeriğinde bulunmamakta ancak durum bağlamıyla karşıladığı anlam belirginleşmektedir.

Artgönderim, metinde daha önceden belirtilen bir dilsel birime ya da anlama dönerek yapılan gönderimdir. Örneğin;

Ahmet bugün gelmedi. ←O hastaymış.

Tümcesinde “O” zamiriyle ilk tümcedeki kişiye gönderim yapılmıştır.

Öngönderim, gönderim ögesinin, kendisine gönderim yapılan ögeden önce bulunduğu gönderimdir. Örneğin;

O→ bugün gelmedi. Ahmet hastaymış.

Tümcesinde “O” zamiriyle, bir sonraki tümcedeki kişiye gönderim yapılmıştır.

İncelenen kayıt içeriğindeki gönderim ilişkilerindeki tutarsızlık ve kopuklukların manipülasyon bulgusu olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Sözcüksel Bağdaşıklık

Birbirini izleyen metin tümcelerinin, sözcükler arasındaki anlam ilişkilerine dayalı gönderimlerle birbirine bağlanmasıdır. Bu bakımdan sözcük tekrarıyla veya aynı kavram alanından sözcük kullanımı ile sağlanan bağdaşıklıklaştır. Örneğin;

*Ahmet bu işi başardı. **Başarısı** örnek oldu.*

Tümcesindeki “başarı” sözcüğünün tekrarıyla sözcüksel bağdaşıklık ilişkisi kurulmuş, böylece iki tümcenin birbiriyle bağdaşıklıklaştır sağlanmıştır.

Bir diğer sözcüksel bağdaşıklık türü ise ilişkili sözcüklerle yineleme biçimindeki kullanımlardır. Bu sözcükler eşanlamlı veya yakın anlamlı olabileceği gibi; zıt anlamlı sözcüklerle veya parça bütünlük ilişkisi kurulabilen kullanımlarla da sözcüksel bağdaşıklıklaştır sağlanabilmektedir. Örneğin;

*Ahmet **serçenin** balkona konduğunu gördü. İçinden umarım zavallı **kuş** evin kedisine yem olmaz diye geçirdi.*

İlk tümcedeki “serçe” sözcüğü yerine sonraki tümcede üst anlamlı olan “kuş” sözcüğü kullanılarak tümceler arasında bağdaşıklık ilişkisi kurulmuştur. Bu bakımdan incelenen kayıt içeriğinde de, sözcük tekrarıyla veya aynı kavram alanından seçilen sözcük kullanımı ile sağlanan veya sağlanması gereken anlam ilişkisinin tutarlı ve uyumlu olması beklenir (Coşkun, 2005, s. 93).

Bağlaçlar

Metin tümceleri arasındaki dilbilgisel, anlamsal ve biçimsel ilişkilerin kurulmasında önemli öğeleridir. Halliday ve Hasan (1976) bağlaçları dört grupta ele almaktadır. Bunlar; ekleyiciler, çeliştiriciler, nedenleyiciler ve zamansal bağlaçlardır.

Ekleyici bağlaçlar, aynı doğrultudaki bilgiler içeren sözcük veya söz öbeklerini sıralarken veya benzer yeni bilgiler verirken kullanılan ekleyici bağlama ögeleridir. Başlıcaları: *ve, ile, de, de ... de hem ... hem (de), gerek ... gerek(se), ha ... ha, buna ilaveten, buna ek olarak, üstelik* gibi yapılardır. Örneğin;

Marketten ekmekle **ve** *yoğurt aldı. Cinayeti Ahmet de Ali de* **ve** *gördü.*

Çeliştirici (karşıt) bağlaçlar, birbiriyle çelişen veya karşıt olan söz öbeklerini ya da olumlu ve olumsuz iki yargıyı veya durumu bağlamak amacıyla kullanılır. Başlıcaları şunlardır: *fakat, aksine, ama, ama yine de, ancak, bilakis, karşın, rağmen, lâkin, oysa, vb.* Örneğin.

Tüm gerçeği bilmesine rağmen **ama** *yalan söylemeye devam etti. Oradaydı ama* **ama** *müdahale etmedi.*

Nedenleyici bağlaç, neden sonuç ilişkisi veya koşula dayalı yargı veya durumu bağlamak için kullanılır. Başlıcaları; *bu nedenle, böylece, sonuçta, eğer ... (i)se, şayet ... (i)se, yeter ki, ...-se, yoksa, ki, mı, değilse, tek, çünkü, vb.* Örneğin;

Hırsız Ahmet'in ardakaşımış. Bu yüzden **hiç** *sesi çıkmamış.*
Bütün servetim seninolsun, yeter ki **ifadeni geri çek.**

Zamansal bağlaçlar, birbirinden farklı olaylar arasında öncelik, sonralık veya eş zamanlılık gibi zaman ve sıralama ilişkisi kuran bağlama ögeleridir. Başlıcaları: *Önce, sonra, daha önce, ilk önce, aynı zamanda, şu anda, kısaca, bu arada...*, vb. Örneğin;

Polis aramasından önce **önce** *tüm evrakı yok etmiş. Bu işler beni çok yıprattı. Artık* **ben yokum.**

İncelenen metin içeriğindeki bağlaçların çelişkili veya uyumsuz kullanımı manipülasyona yönelik bulgu olarak değerlendirilebilir.

Değiştirim

Metin içeriğinde kendinden önce belirtilmiş bir ögenin yerini tutan başka bir ögenin kullanılmasıdır. Bu anlamda kullanılan başlıca işlevsel metin ögeleri *aynı, öyle* ve *böyle* birimleridir. Örneğin;

Tanıklar Ahmet'in suçlu olduğunu söylüyor. Ben de öyle **öyle** *düşünmüyorum.*

Eksiltme

Metnin akışında daha önce bütüncül bir yapıda geçen bir ögenin, metnin anlaşılabilirliğini olumsuz etkilemeyecek biçimde, düşürme yoluyla çıkarılmasıdır. Eksiltmede temel amaç metnin etkinliğine ve yoğunluğuna katkıda bulunarak söyleyişi kolaylaştırmadır. Eksiltme ile metinden çıkarılan unsurlar dinleyici ve alıcı tarafından çıkarımsal olarak algılanmaktadır. Örneğin;

- *Olay yerindeki kişilerden şüphelendiğiniz biri var mı?*
- *Ahmet. (Olay yerindeki kişilerden Ahmet'ten şüpheleniyorum.)*

Eksiltme yoluyla metinden çıkarılmış olan bir ögenin, çıkarımsal olarak dinleyici tarafından algılanmaması sonucunda bu durumu telafi edici bir diyalogun metnin devamında karşılıklı olarak oluşması beklenir. Bu gibi anlam bulanıklığının olduğu durumlar manipülasyon incelemesi bakımından şüphe uyandırıcı bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

Metindilbilimsel analizde tutarlılık ölçütü olarak, Van Dijk (1981) tarafından yapılan tasnif (bölgesel tutarlılık, bütüncül tutarlılık) esas alınarak belirlenmiş parametreler kullanılacaktır.

Tutarlılık

Metindeki anlamsal-mantıksal uyum veya başka bir ifadeyle bütünlüktür. Tutarlı metinler, tümcelerinin birbirine mantıksal ve anlamsal olarak bağlanmasıyla konu sürekliliğinin ve anlam akışının sağlandığı bütünsel yapılardır. Van Dijk (1981) tutarlılığı, bölgesel tutarlılık ve bütüncül tutarlılık olarak sınıflandırmıştır. Bütüncül tutarlılık, metin parçalarının metnin bütünündeki konuyla (theme/topic) kurduğu mantıksal ilişkiyi kapsar iken bölgesel tutarlılıkta birbirini izleyen tümceler arasındaki tutarlılık söz konusudur. Metnin tutarlılık bakımından incelemesinde metin tümcelerinin hem bölgesel hem de bütüncül olarak anlamsal uyumunun olup olmadığı dikkate alınmalıdır (Coşkun, 2005, ss. 104-105). Bunun yanında, metnin yüzey yapısıyla, (surface structure) metnin derin yapısındaki (deep structure) anlam ilişkisinin durum bağlamıyla uyumlu olması da beklenmelidir. Örneğin, birbiriyle kavga eden iki kişinin birbirlerine *sayın...* ve *saygıdeğer...* gibi hitap sözcükleriyle seslenmesinin yaşanan olgu ve durum bağlamıyla uyuşmaması gibi. İncelenen metin içeriğindeki konu, kişiler ve olaylardaki sürekliliğin bağlamdan bağımsız olarak bozulması ya da kullanılan üslup ve anlatım tarzının metnin türüyle (tartışma, sohbet, vb.) uyumunun olağan olmayan biçimde değişmesi manipülasyon bulgusu olarak değerlendirilebilir.

Sesbilimsel Analiz

Kayıt içeriğindeki ifadelerin sesbilimsel analizinde; metnin orijinalliğinin yani ilk oluşturulduğu andaki bütünlüğünü koruyup korumadığının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu bakış açısıyla metin içeriğindeki ifadelerin ezgisel uyumu, tümce vurgusu, tonlama, durak, kavşak, süre ve ses perdesindeki (Temel Frekans (FO)) *olağan değişimlerden ziyade olağan dışı değişimler* ile; bunların metnin bütünlüğüne yönelik etkisinin olup olmadığı incelenmelidir.

Konuşma dili ile metin dili arasındaki en belirleyici ayırım ton, durak, vurgu ve ezgi gibi bürünsel öğelerin konuşmada var olmasıdır. Konuşmada yer alan sözcüklerin sözlük anlamlarının yanında konuşmacının duygu durumunu ve ruh halini de yansıtan bürünsel öğeler doğal konuşma zincirinde dinleyiciye iletilmektedir (Ergenç, 1989, ss.52-62). Doğal bir konuşma zincirinin önemli özelliklerinden birisi de monoton olmayıp dinamik bir yapıya sahip olmasıdır. Konuşurken kişi ses perdesini, konuşma hızını, vurgu ve tonlamalarını bağlama göre uyumlu bir şekilde değiştirmektedir. Konuşma sırasında, konuşmaya egemen olan temel tonun, sözcük ve tümcelerdeki ton değişikliklerinin tümü ezgiyi oluşturmaktadır. Ezgi konuşmanın tamamına özgüdür. Bir konuşmanın ezgisi, konuşmacının fiziksel durumuna (uykulu, uyanık, alkol etkisi, vb.), duygu durumuna, ruh haline, konuşma ortamına, konuşmanın bağlamına ve dinleyicinin profiline bağlı olarak değişebilmektedir. Ses kaydının ezgisel uyum bakımından analizinde, kaydın bağlamına göre normal olmayan ton, vurgu ve ezgi değişimleri sözce içerisinde ve sözcükler arasında, tümce içerisinde ve tümceler arasında uyumlu olup olmadıkları bakımından değerlendirilmelidir (JKDB, 2011).

Tümce Vurgusu

Ezgiyi oluşturan önemli bileşkelerden olan diğer bir bürünsel öge ise vurgudur. Konuşma sürecinde sözcükler üzerinde anlam ayırıcı bir işlevi bulunmaktadır. Tümce içerisindeki sözcüklerden birinin diğerlerine göre daha yüksek ses tonuyla ve daha baskılı biçimde söylenmesi, tümce vurgusunun o sözcükte olduğunu, o sözcüğün de genellikle tümcenin odağında olduğunu ifade eder (Korkmaz, 1992, s. 164). Konuşmacının duygu ve düşüncelerini de yansıttığı odaklama işlemi, dinleyicinin özellikle dikkat etmesi gereken bilgi öbeğini belirtmek amacıyla ses tonundaki değişikliklerle ve vurguyla gerçekleştirilmektedir (Ergenç, 1989, s. 51). Tümce odağındaki vurgunun, konuşma anındaki iletişimsel amaca uygun olarak üretilmiş olması beklenir.

Tonlama

Konuşma içeriğindeki sözcüklerin sesletimindeki frekans yüksekliği veya düşüklüğü, bir diğer ifadeyle dinleyicide tizlik, peslik duygusunun oluşması tonlama ile oluşur. Türkçede ezgiye bağlı olan tonlama genellikle sözcük boyutunda anlam ayırıcı olarak yer almaktadır (Malkoç, 2001, s. 21). Ezgi Türkçede süren ezgi, soru ezgisi ve biten ezgi olmak üzere üç türdür. Biten ezgi, tümcenin bittiğini, verilen bildirimin sona erdiğini dinleyiciye hissettirir ve çoğunlukla alçalan ses tonuyla tümce bitirilir. Süren ezgi, tümce sonunun da melodik doruk seviyesiyle aynı seviyede olduğu ve dinleyiciye bildirimin henüz bitmediğini hissettiren ezgidir. Soru ezgisi ise dinleyiciden bilgi, cevap istendiğinde, ses tonunun tümce sonunda yükseldiği ezgi türüdür. (Ergenç, 1989, ss. 9-10) (Bekar, 2010, s. 22). Örn. “*Efendim* ↑” (anlamadım) ton değişikliğiyle “*E↑fendim* (çağrıya cevap). Metin tümceleri içeriğindeki sözcüklerin tonlamasının metnin konu ve durum bağlamıyla ve metnin bütünüyle uyumlu olması beklenir.

Durak (Pause)

Konuşucunun sözcük sınırları ve bilgi öbekleri arasında verdiği kısa duraklamalardır. Duygu, düşünce ve mesajın doğru bir biçimde alıcı tarafından algılanabilmesini sağlar. Örneğin;

Kadın / hırsızı kolundan tuttu. Kadın hırsızı / kolundan tuttu.

Durağın yeri değiştirildiğinde tümcenin anlamı da değişmektedir. Konuşma dinamiği içinde durak kullanımının metnin konu ve durum bağlamıyla uyumlu olması beklenir.

Kavşak (Juncture)

Konuşma sırasında, ulama gerektiren durumlarda anlam karışıklığını gidermek için yapılan uzun duraklamalardır. Örneğin;

Balkona çıktı. (kavşaksız kullanım) Balkon / açıldı.

Konuşmanın doğal akışı içerisindeki duraklamaların kullanılmadığı durumlar, anlam ikiliği veya yanlış anlaşılma sebepleri olabilir. Bu bakımdan konuşmacı bunu konuşma esnasında duraksamalar ile test etmektedir. Bu duraklamalar, dinleyiciye konuşmaları anlama fırsatı vermek, söyleneni vurgulamak, dinleyiciden onay veya ret biçiminde tepki beklemek amacıyla konuşma esnasında olağan bir biçimde gerçekleşmektedir. Örneğin konuşmanın anlaşılmadığı durumlarda, metnin devamında bunu giderici soruların sorulması veya teyit edici diyalogların yapılmış olması beklenir.

Süre (duration)

Konuşmanın ritmine bağlı olarak bir söz öbeğinin veya bir sesin sesletim aşamasındaki uzunluk ya da kısalık değeridir (Uzun, 2010, s. 26). Bu değer çeşitli yazılımlarla sayısal veri olarak ölçülebildiği gibi, işitsel olarak da dinleyicinin konuşmayı hızlı, normal veya yavaş olarak değerlendirebileceği subjektif bir yargı da olabilir. Doğal bir konuşmada, konuşma hızı bağlama, ortam şartlarına ve konuşmacının duygu durumuna bağlı olarak makul seviyelerde değişebilmektedir. Fakat bu değişimin ani ve anlamsız bir biçimde olduğu bölümler incelemeye için bir manipülasyon bulgusu olabilecektir.

Ses Perdesi (Temel Frekansı F0)

Ses tellerinin titreşimiyle oluşan temel frekans değerlerindeki belirgin azalış ve yükselişler algısal olarak bu sesin pesleşmesi veya tizleşmesi olarak betimlenmektedir. Konuşmacının sesinin frekans bileşenlerinin yüksek ve alçak olmasının algılanması sesin perdesi olarak tanımlanmaktadır (Önen, 2006,

s. 10). Doğal ve dinamik bir konuşma içeriğinde konuşucunun duygu durumunun (kızgın, üzgün, mutlu, vb.), ifadelerindeki perde değişimleriyle algılanabildiği gözlenebilmektedir (Bekar, 2010). Kayıt içeriğindeki sözel ifadelerin uyandırdığı tizlik/peslik duygusunun kaydın bağlamıyla ve konuşucuların duygu durumu ile uyumlu olarak değişmesi beklenir. İncelenen kayıt içeriğindeki beklenmedik ani değişimlerin manipülasyon bulgusu olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Yöntem

Bu çalışmada önerilen yöntem, manipülasyon yapılarak hazırlanmış test kayıtları üzerinden sınanmıştır. Test kayıtlarının oluşturulması ve incelenmesi sürecine katkı sağlayan gönüllü katılımcılar, iki ayrı guruptan oluşmaktadır. Birinci gurup çalışma kapsamında ses kayıtları kullanılan kişilerden, ikinci gurup ise oluşturulan test kayıtlarını önerilen yöntem ile inceleyen alanında uzman gönüllü katılımcılardan oluşmaktadır. Araştırmaya incelemeci olarak katılan gönüllü katılımcılardan, önerilen yöntemdeki parametrelerle oluşturulmuş İnceleme Formu (Şekil 1 ve Tablo 1) ile test kayıtlarını incelemeleri istenmiştir. Bu katılımcılardan 3'ü adli anlamda ses incelemesi yapmış ve bu alanda geçerli bir sertifikaya sahip uzman kişilerden (Ses İnceleme Uzmanı, (SİU)), 3'ü ise lisansüstü seviyede dilbilim eğitimi almış, dilbilim uzmanı (Dilbilimci, (D)) kişilerden oluşmaktadır. Etik kurul onayı alınan (Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonu, 27 Nisan 2021) bu araştırma kapsamındaki tüm katılımcıların kişisel bilgilerine yer vermemekle birlikte tüm katılımcılar rumuz isimler ile tanımlanmıştır.

Verilerin Toplanması

Test kayıtlarının oluşturulmasında, gönüllü katılımcı ile yapılan mülakat formatında, günlük serbest ve doğal söylemleri içeren en az 3'er dakika süreli 4 adet ham ses kaydı kullanılmıştır. Bu kayıtlarda, katılımcının kişisel bilgilerine yer verilmemekle birlikte; haklarını olumsuz etkileyecek hususlar içermemesine dikkat edilerek, sağlıklı yaşam, diyet, doğal hayat gibi gündelik konular üzerinde durulmuştur. Elde edilen ham kayıtlar Adobe Audition yazılımı kullanılarak, yukarıda bahsedilen manipülasyon yöntemleriyle kesme (X), kopyalama (C) ve karıştırma (M)) manipüle edilmiş, böylelikle test kayıtları oluşturulmuştur. Bu işlemde ham kayıtlardaki sözlü ifadelerin anlamsal bütünlüğünü ve içeriğini bozan, anlamını değiştiren manipülasyonlar yapılarak kayıt içeriğindeki ifadelerin anlamları değiştirilmiştir. Söz konusu test kayıtları en az 1' er dakika süreli, anlaşılabilirlik bakımından sinyal gürültü oranı en az 10 dB olan gürültüsüz kayıtlardır. Kayıtlar K1 'den K4' e kadar isimlendirilmiştir.

Analiz

Literatür araştırması sonucunda inceleme kriteri olabileceği değerlendirilen ve yukarıda kısaca açıklanan görsel, işitsel ve dilbilimsel parametreler temel alınarak standart bir İnceleme Formu (Şekil 1 ve Tablo 1) oluşturulmuştur. Parametrelerin bulgu düzeyleri "Var (+)" veya "Yok (-)" biçiminde belirtilmiştir. Dilbilimsel parametrelere yönelik özellikler, incelemenin kapsamının adli dilbilim çerçevesinde sınırlandırılabilmesi için soru formatında oluşturulmuştur. İnceleme parametreleri her ne kadar ayrı ayrı tasnif edilse de işitsel ve görsel inceleme parametreleri birbirleriyle ilişkilidirler. İşitsel bir inceleme parametresinde elde edilen bulgu, görsel incelemeyle de analiz edilerek test edilmektedir. Bu neden görsel ve işitsel inceleme parametreleri bulgu bakımından inceleme formunda birlikte verilmiştir.

Araştırmaya incelemeci olarak katılan gönüllü katılımcılardan, önerilen yöntemdeki parametrelerle oluşturulmuş inceleme formu ile test kayıtlarını incelemeleri istenmiştir. Araştırmaya dilbilimci olarak katılan gönüllülerden, kendilerine verilen 4 adet test kaydını sadece inceleme formundaki dilbilimsel parametreler bakımından, adli ses inceleme uzmanı olarak katılan gönüllülerden ise görsel ve işitsel parametreler bakımından incelemeleri istenmiştir. Her bir katılımcı test kaydının her biri için bir İnceleme Formu doldurarak bulgularını bu formlarda belirtmiştir. Katılımcılarınca belirlenen bulgular arasındaki ilişkiyi yapılar irdelenerek analizler yapılmıştır.

Çalışmada kayıt cihazı olarak Xiaomi marka Redmi7 model cep telefonu, kulaklık olarak JBL T500BT kulaklık kullanılmıştır. Test kayıtlarının analizinde; spectrum, spektrogram grafiklerinin ve temel frekans (Fo) değerlerinin elde edilmesinde Adobe Audition CS6 ve Praat V.5.3.52. yazılımları kullanılmıştır. Ses kayıtlarının üst verilerinin analizi AccessData FTK Imager yazılımı ile yapılmıştır.

İNCELEME FORMU

Kayıt Bilgileri: Boyutu: (bayt) Süresi: (Dk:Sn:Sl)
İncelemeci Rumuzu: İnceleme Tarihi: .../.../....

		Görsel İnceleme														İşitsel İnceleme												
Bulgu Nu.	Kayıt içerisindeki Süresi	Ani Genlik Değişimi		Dip Gürültü Seviyesi		Şebeke Frekansı		Frekans Bandı		Dip Gürültü Paterni		İşlem İzi		Faz Farkı		Üst Veri (Metadata)	Kayıt Akustikliği ve Dip Gürültü		Arka Plan Sesleri ve Gürültüsü		Konuşma a Hızı		Soluk Düzeni		Sesin Gürlüğü		Konuşma Kalitesi	
	(Dk:Sn:Sl)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	
1.																												

Şekil 1. İnceleme Formu (Görsel ve İşitsel İnceleme)

Görsel ve işitsel inceleme sırasında elde edilen her bir bulgunun kayıt içerisindeki süre bilgisi dakika, saniye ve salise (Dk:Sn:Sl) olarak birinci bulgudan başlamak üzere yazılmaktadır. Belirlenen her bir bulgu bu bölümdeki diğer inceleme parametreleri bakımından da analiz edilerek bulgu satırına var (+) veya yok (-) biçiminde işaretlenmektedir. İncelenen parametrede manipülasyonun varlığına yönelik olduğu değerlendirilen bulgular için (+) işareti, herhangi bir bulgu içermeyen parametreler için (-) işareti kullanılmaktadır. Görsel ve işitsel incelemede belirlenen her bulgu için bir satır kullanılmaktadır.

Dilbilimsel inceleme kapsamında yapılan gerek metindilbilimsel gerekse sesbilimsel analizde; incelenen parametreler bakımından metin içeriğinde olağan olarak bulunan dilsel öğelerden ziyade metin içeriğinde bulunması beklenen fakat bulunmayan öğeler irdelenmektedir. İncelemede, her bir analiz parametresi kaydın bütününe yönelik olarak analiz edilmekte olup manipülasyonun varlığına yönelik olduğu değerlendirilen bulgular için (+) var işareti, herhangi bir bulgu içermeyen parametreler için (-) işareti kullanılarak açıklama bölümünde izah edilmektedir.

Tablo 1. İnceleme Formu (Dilbilimsel İnceleme)

Dilbilimsel İnceleme					
Metindilbilimsel Analiz;		Bağdaşıklık Ölçütleri			
Gönderimler; Metin içeriğindeki gönderim ilişkilerinde kopukluk var mı?					
Metindışı Gönderim (Exophoric)		Artgönderim (Anaphoric)		Öngönderim (Cataphoric)	
Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)	Var (+)	Yok (-)
Açıklama:		Açıklama:		Açıklama:	
Sözcüksel Bağdaşıklık; Birbirini izleyen metin tümcelerinin, sözcükler arasındaki anlam ilişkilerine dayalı gönderimlerle birbirine bağlanmasıdır. Bu bakımdan sözcük tekrarıyla veya aynı kavram alanından sözcük kullanımı ile sağlanan veya sağlanması gereken anlam ilişkisinde kopukluk var mı?					
Sözcük tekrarıyla					
Var (+)			Yok (-)		
Açıklama:					
İlişkili Sözcüklerle Yineleme Kullanımı					
Var (+)			Yok (-)		
Açıklama:					

Bağlaçlar; Metin tümceleri arasındaki dilbilgisel, anlamsal ve biçimsel ilişkilerin kurulmasında önemli bağlanma öğeleridir. Metin içeriğindeki bağlaçlardan kullanım ve anlam ilişkisi bakımından çelişki veya uyumsuzluk var mıdır? Ekleyici Bağlaç Kullanımı (ve, ile, de, bir de, vb.)	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Çeliştirici (Karşıt) Bağlaç Kullanımı (Fakat, ama, yerine, aslında, bilakis, karşın, oysa, vb.)	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Nedenleyici Bağlaç Kullanımı (Çünkü, bu nedenle, bunun için, yoksa, vb. neden-sonuç-koşul ilişkisi sağlaması.)	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Zamansal Bağlaç Kullanımı (Önce, daha önce, ilk önce, sonra, şu anda, kısaca, vb.)	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Değiştirim (substitution), metinde bir ögenin yerini, bir başka ögenin alması yoluyla oluşur. Metin içeriğindeki değiştirim öğelerinde anlam ilişkisi bakımından çelişki veya uyumsuzluk var mıdır? ("aynı", "öyle" ve "böyle")	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Eksilme (ellipsis), metnin akışında daha önce bütüncül bir yapıda geçen bir ögenin metnin anlaşılabilirliğini olumsuz etkilemeyecek biçimde düşürme yoluyla çıkarılmasıdır. Metin içeriğindeki eksiltme kullanımlarında anlam ilişkisi ve bağlam bakımından çelişki veya uyumsuzluk var mıdır?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Tutarlılık; Tutarlı metinler, tümcelerinin, birbirine mantıksal ve anlamsal olarak bağlanmasıyla konu sürekliliğinin ve anlam akışının sağlandığı bütünsel yapılardır. Bölgesel Tutarlılık (local coherence); Ardışık metin tümceleri arasında mantıksal ve anlamsal bir uyumsuzluk var mıdır?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Bütüncül Tutarlılık (global coherence); Metin parçalarının, metnin bütünündeki konuyla kurduğu mantıksal ve anlamsal ilişkide uyumsuzluk var mıdır?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Metin içeriğindeki konu, kişiler ve olaylarda sürekliliği bozan bir etki var mı?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	

Açıklama:	
Metin içeriğinde birbiriyle çelişki oluşturan, arkası getirilmeyen, yarım bırakılan düşünceler ve tepkisel ifadeler var mı?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Metin içeriğinde, kullanılan üslup, anlatım tarzı, metnin türü (tartışma, sohbet, vb) bakımından metnin bağlamıyla çelişen tutarsızlık var mı?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Sesbilimsel Analiz: Ezgisel Uyum	
Tümce Vurgusu; Tümce odağındaki vurgunun, konuşma anındaki iletişimsel amaca uygun olarak üretilmiş olması beklenir. Tümce vurgusu bakımından uyumsuzluk var mıdır?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Tonlama; Metin tümceleri içeriğindeki sözcüklerin tonlamasının metnin bütünüyle ve bağlamıyla uyumlu olması beklenir. Bu bakımından metin içeriğindeki tonlamalarda uyumsuzluk var mıdır?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Durak (Pause); Konuşucunun sözcük sınırları ve bilgi öbekleri arasında verdiği kısa duraklamalardır. Duygu, düşünce ve mesajın doğru bir biçimde alıcı tarafından algılanabilmesini sağlar. Konuşma dinamiğiyle durak kullanımı arasında uyumsuzluk var mıdır?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Kavşak (Juncture); Konuşma sırasında, ulama gerektiren durumlarda anlam karışıklığını gidermek için yapılan uzun duraklamalardır. Konuşmanın doğal akışı içerisinde kullanılmadığı durumlarda anlam ikiliği veya yanlış anlaşılmaya sebep olur. Bu bakımdan metin içeriğinde kavşak yapısında bozukluk var mıdır?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Süre (duration); Sesletim hızı bakımından tümce düzeyinde veya metnin bütünü dahilinde herhangi bir uyumsuzluk var mıdır?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	
Ses Perdesi (temel Frekansı Fo); Kayıt içeriğindeki ifadelerin uyandırdığı tizlik/peslik duygusunun kaydın bağlamıyla uyumlu olarak değişmesi beklenir. Bu bakımdan kayıt içeriğinde tizlik ve peslik duygusu bakımından olağan olmayan değişimler var mıdır?	
Var (+)	Yok (-)
Açıklama:	

Bulgular

Gönüllü katılımcıların test kayıtları üzerindeki incelemeleri sonucunda 24 adet inceleme formu elde edilmiştir. Test kayıtlarının işitsel ve görsel incelemesinde manipülasyon bulgusu olabileceği değerlendirilmiş olan bulguların inceleme parametresine göre dağılımları Tablo 2’de gösterilmiştir. Belirlenen 72 bulgunun 25 adedi işitsel, 47 adedi ise görsel bulgulardan oluşmaktadır. Belirlenen bulgu

sayısı bakımından görsel olarak en çok bulgu “Üst Veri”, “Dip Gürültü Seviyesi” ve “işlem izi” parametrelerinde, işitsel olarak ise “Kayıt Akustiği ve Dip Gürültü” parametresinde gözlenmiştir.

Tablo 2. İşitsel ve görsel incelemede elde edilen bulguların dağılımı.

İnceleme Parametresi	1. İnc. (SİU)				2. İnc. (SİU)				3. İnc. (SİU)				Toplam
	K1	K2	K3	K4	K1	K2	K3	K4	K1	K2	K3	K4	
Ani Genlik Değişimi	+	-	+	-	+	-	+	-	-	-	+	+	6
Dip Gürültü Seviyesi	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	8
Şebeke Frekansı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Frekans Bandı	+	+	-	+	-	+	-	-	+	+	-	-	6
Dip Gürültü Paterni	+	-	+	+	-	-	-	+	-	-	+	-	5
İşlem İzi	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	10
Faz Farkı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Üst Veri (Metadata)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	12
Kayıt Akustiği ve Dip Gürültü	-	-	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+	8
Arka Plan Sesleri ve Gürültüsü	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	3
Konuşma Hızı	-	-	-	+	+	-	-	-	+	-	-	+	4
Soluk Düzeni	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	1
Sesin Gürlüğü	+	-	+	-	+	+	-	-	+	-	+	-	6
Konuşma Kalitesi	-	+	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	3
Toplam	5	5	8	7	6	4	7	7	6	6	6	5	72

Katılımcılarca üst veri parametresinde tüm kayıtlar için bulgu elde edilmiştir. Söz konusu parametre, kaydın “Adobe Audition” yazılımı kullanılarak bir işlemden geçtiği bilgisini vermektedir. Ancak bu işlem kaydın ses seviyesini yükseltmek gibi kaydın bütünlüğünü bozmayan basit bir işlem olabileceği gibi, kayıt içeriğinde kesme, kopyalama, vb. kayıt bütünlüğünü ve anlamını bozacak işlemlerde de olabilmektedir. Bu bakımdan elde edilen üst veri bulgusu kayıtlar üzerinde bir işlem yapıldığını ortaya koyması bakımından manipülasyonun belirlenmesine yönelik sadece şüphe uyandırıcı bir başlangıç verisi olarak değerlendirilebilir.

Görsel incelemede en çok bulgunun elde edildiği bir diğer parametre ise işlem izi parametresidir. İşlem izi parametresinin en çok kopyalama ve karıştırma yöntemiyle yapılan manipülasyon işlemlerinde bulgu olarak belirlendiği görülmüştür. Bu durum kopyalanan veya eklenen bölümler ile manipülasyon yapılan kaydın sinyal seviyesi ve frekans bileşenlerindeki farklılıklardan kaynaklanabilmektedir. Bu seviye farkı kayıt ve konuşucu dinamiği içerisinde yüksek olabileceği gibi düşük de olabilmektedir. Manipüle edilen bölümlerdeki seviye farkının yüksek olduğu durumda bu veri bulgu olarak değerlendirilebilirken, düşük olduğu durumda bulgu olarak değerlendirilmediği de görülebilmektedir. Nitekim K3 ve K4 kayıtlarındaki işlem izleri tüm katılımcılar tarafında bulgu olarak belirtilmişken, K1 ve K2 kayıtlarındaki işlem izlerinin seviye bakımından görece belirsiz bir görünüme sahip olması sebebiyle 1. İnc. (SİU) 2. İnc. (SİU) katılımcı tarafından farklı değerlendirildiği görülmektedir.

Test kayıtlarında batarya ile beslenen kayıt cihazı kullanılması nedeniyle şebeke frekansının olmaması ve tek kanal kayıtların kullanılması sebebiyle şebeke frekansı ve faz farkı parametrelerinde bulgu tespit edilememesi beklenen sonuç ile uyumludur. Bu alanda yapılacak incelemelerde karşılaşılabilecek farklı kayıtlardaki manipülasyonların belirlenmesine yardımcı olacağı değerlendirildiğinden, inceleme formunda bu iki parametrenin yer almasının incelemecilere katkı sağlayacağı değerlendirilmiştir.

İşitsel incelemede en çok bulgu kayıt akustiği ve dip gürültü parametresinde belirlenmiştir. Bu parametrede K3 ve K4 kayıtları için tüm katılımcılar bulgu olarak belirtilmişken, K1 ve K2 kayıtlarında

katılımcıların bulgu durumları farklılaşmaktadır. Aynı farklılaşma işlem izi parametresinde de görüldüğünden elde edilen verilerin birbiriyle tutarlı olduğu sonucuna varılmaktadır.

Test kayıtlarının dilbilimsel incelemesinde manipülasyon bulgusu olabileceği değerlendirilmiş olan bulguların dağılımları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Dilbilimsel incelemede elde edilen bulguların dağılımı.

İnceleme Parametresi		4. İnc. (D)				5. İnc. (D)				6. İnc. (D)				Toplam
		K1	K2	K3	K4	K1	K2	K3	K4	K1	K2	K3	K4	
Bağdaşıklık Ölçütleri	Gönderimler	+	+	-	+	+	-	+	+	+	+	-	+	9
	Sözcüksel Bağdaşıklık	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	9
	Bağlaçlar	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	-	8
	Değiştirim	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
	Eksiltme	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Tutarlılık	Bölgesel Tutarlılık	+	-	+	-	+	+	+	-	+	-	+	-	7
	Bütüncül Tutarlılık	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	9
Sesbilimsel Analiz (Ezgisel Uyum)	Tümce Vurgusu	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	9
	Tonlama	+	+	-	+	-	-	-	+	+	+	-	+	7
	Kavşak	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+	3
	Süre	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+	-	3
	Ses Perdesi (temel Frekansı -Fo)	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-	-	5
	Toplam	7	6	5	6	6	5	6	6	7	6	4	5	69

Metindilbilimsel ölçütler bakımından en çok bulgu “Gönderimler”, “Sözcüksel bağdaşıklık”, “Bağlaçlar” ve “Bütüncül tutarlılık” parametrelerinde belirlenmiştir. İncelenen test kayıtları içeriğinde “Değiştirim” ve “Eksiltme” parametrelerinde bir bulgu belirlenememiştir. Sesbilimsel analiz parametrelerinde en çok bulgu “tümce vurgusu” ve “tonlama” parametrelerinde belirlenmiştir.

Test kayıtlarının dilbilimsel incelemesinde 69 bulgu, görsel ve işitsel incelemesinde ise 72 adet bulgu belirlenmiştir. Kayıtlar için belirlenen dilbilimsel bulgu sayısı ortalama 5 ile 6 arasında değişmektedir. Görsel ve işitsel inceleme için de aynı durum söz konusudur. Manipülasyonun tespit edilmesinde kaç tane bulgunun olması gerektiğine yönelik genel geçer sabit bir kural ve yaklaşım söz konusu olmamakla birlikte, bulgu sayısının fazla olmasının kayıt ile ilgili yapılacak yorumu destekleyeceği de bir gerçektir.

Yöntem kısmında açıklanan ve inceleme formunda ölçüt olarak belirtilen şebeke frekansı, faz farkı, değiştirim ve eksiltme parametrelerinde herhangi bir bulgu elde edilememesi ölçütlerin performansından ziyade kayıtların oluşturulmasında tercih edilen kayıt yönteminden ve kayıtların metinsel içeriklerinden kaynaklanmaktadır. Farklı yöntemlerle elde edilmiş kayıtlarda ve içeriklerde bu parametrelerden de bulgular elde edilebileceği değerlendirilmektedir.

Test kayıtları üzerinde kesme (X), kopyalama (C) ve karıştırma (M) yöntemleriyle yapılan manipülasyonların belirlenen bulgulara göre dağılımları Tablo 4'te gösterilmiştir. Katılımcıların tamamı her bir test kaydı içinde yapılan manipülasyonların en az birini, en çok ise üçünü (tamamını) belirlemiştir.

Tablo 4. Manipülasyon yöntemine göre elde edilen bulguların dağılımı.

İncelemeci Rumuzu	K1			K2			K3			K4		
	X	C	M	X	C	M	X	C	M	X	C	M
1. İnc.(SİU)	-	+	+	-	+	+	-	+	-	-	+	+
2. İnc.(SİU)	+	+	-	-	+	+	-	+	+	-	+	+
3. İnc.(SİU)	-	+	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+
4. İnc. (D)	-	+	-	+	-	+	+	+	-	+	+	+
5. İnc. (D)	+	-	+	-	-	+	+	-	+	+	-	+
6. İnc. (D)	+	-	+	+	+	-	-	+	+	+	-	+
Toplam	3	4	4	2	4	4	3	5	4	3	4	6
	X			C			M					
	11			17			18					

Manipülasyon yöntemi bakımından en çok bulgu sırasıyla karıştırma (18) ve kopyalama (17) yöntemleriyle, en az bulgu ise kesme (11) yöntemiyle yapılan manipülasyonlarda belirlenmiştir. Kesme yöntemiyle yapılan manipülasyonlara ait görsel ve işitsel incelemelerde K4 ve K2 kayıtlarında herhangi bir bulgu belirlenememiş, K1 ve K3 kayıtlarında ise birer bulgu belirlenmiştir. Bu durum kesme yöntemiyle yapılan manipülasyonların görsel ve işitsel inceleme ile belirlenmesinin diğer iki yöntemle nazaran görece daha zor olduğunu ortaya koymaktadır. Oysaki dilbilimsel incelemede kesme yöntemiyle yapılan manipülasyonlardaki bulgu sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. Dolayısıyla gerek kesme yöntemiyle gerekse diğer yöntemlerle yapılan manipülasyonların belirlenmesinde dilbilimsel incelemenin önemli katkılar sağladığı sonucuna varılmıştır.

Kopyalama ve karıştırma yöntemiyle yapılan manipülasyonlarda görsel ve işitsel incelemelerdeki bulgu sayısının kesme yöntemine göre yüksek olduğu görülmektedir. Buna karşın dilbilimsel inceleme bulgularının manipülasyon yönteminden bağımsız olarak homojen bir dağılım sergilediği görülmektedir. Manipülasyon yöntemine göre görsel ve işitsel incelemede elde edilen bulgu sayısındaki değişim kopyanan veya eklenen kayıt bölümleri arasındaki akustik farklılıklardan kaynaklanabilmektedir. Bu fark kesme yönteminde kayıt akustiğinde belirgin bir değişim olmaması sebebiyle çok daha azdır. Ancak dilbilimsel inceleme kaydın akustik özelliklerinden bağımsız olarak yapılabilmesi sebebiyle elde edilen bulgular manipülasyon yönteminden bağımsız olarak homojen bir dağılım göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada ses kayıtları üzerinde yapılan manipülasyonların tespit edilmesine yönelik olarak kayıt içeriğindeki sözlü ifadelerin ölçülebilir fiziksel değişkenleri ve metin içeriklerinin dilbilimsel özellikleri adli dilbilim ekseninde irdelenerek, kayıtlar üzerinde yapılmış manipülasyonların tespitinde değerlendirilmesi gereken parametreler belirlenmiştir. Bu parametreler bütüncü bir biçimde tanımlanarak detaylı olarak açıklanmış ve bir inceleme formu olarak düzenlemiştir. Bu inceleme formunun ses kayıtları üzerinde manipülasyon incelemesi yapan resmi ve özel bilirkişilerin incelemelerine katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Çalışma kapsamındaki test kayıtlarının görsel incelemesinde en çok bulgu işlem izi ve dip gürültü seviyesi parametrelerinde, işitsel incelemede kayıt akustiği ve dip gürültü parametrelerinde, dilbilimsel incelemede ise gönderimler, sözcüksel bağdaşıklık, bağlaçlar, bütüncül tutarlılık ve ezgisel uyum (tümce vurgusu) parametrelerinde belirlenmiştir. Söz konusu parametrelerin manipülasyonun tespitinde daha belirleyici oldukları sonucuna varılmıştır.

Manipülasyon yöntemi bakımından kopyalama ve karıştırma yöntemiyle yapılan manipülasyonlardan elde edilen bulgu sayısının kesme yöntemiyle yapılan manipülasyonlara nazaran daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu fark görsel ve işitsel incelemede görülürken dilbilimsel incelemede görülmemektedir. Bu nedenle gerek kesme yöntemiyle gerekse diğer yöntemlerle yapılan manipülasyonların belirlenmesinde dilbilimsel inceleme ile elde edilecek bulguların manipülasyon incelemesine önemli katkılar sağlayacağı sonucuna varılmıştır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışma için gerek duyulan etik kurul onayının 27 Nisan 2021 tarihinde Hacettepe Üniversitesi Etik Komisyonundan aldığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Altunkaya, F. (1987). *Cohesion in Turkish: A survey of cohesive devices in prose literature*. [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Stanley, A. M., Begault, D. R., ve Brustad, B. M. (2005). *Tape analysis and authentication using multi-track recorders*. AES 26th International Conference, July 7–9, Denver, Colorado, USA.
- Bayram, L. (2008). *Adli bilimlerde ses ve konuşma incelemeleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Bayramova, F. (2014). *Visual control of dynamic spectrograms. Forensic speech and audio analysis in the Russian Federal Center of Forensic Science of the Ministry of Justice*. 16th ENFSI FSAAWG Meeting, 25-26. 10.2014, Wiesbaden, Germany.
- Bekar, İ. P. (2010). *Şizofrenlerin sözlü metinlerinde duygudurum görünüşleri*. [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Broeders, T. (2004) *Forensic speech and audio analysis: Forensic linguistics – A Review: 2001-2004*, 14th INTERPOL Forensic Science Symposium, Lyon.
- Coşkun, E. (2005). *İlköğretim öğrencilerinin öyküleyici anlatımlarında bağdaşıklık, tutarlılık ve metin elementleri*. [Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi Eğitim bilimleri enstitüsü. Ankara.
- Çelik, H. ve Ekşi, H. (2008). Söylem analizi. *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 29(1), 101-120.
- Cooper, A. J. (2006). *Detection of copies of digital audio recordings for forensic purposes*. The Open University Faculty of Technology Department of Information and Communication Technology.
- Dean, D.J. (1991). *The relevance of replay transients in the forensic examination of analogue magnetic tape recordings*. Londra: Scientific Research and Development Branch, Home Office, British Government.
- Demircan, Ö. (2001). *Türkçenin ses dizimi*, İstanbul: Der Yayınevi.
- Doğudan, T. (1998). *Adli amaçlı incelemelerde manyetik materyallerde kurgu aranması*. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü, İstanbul.
- ENFSI, (2009). *Forensic speech and audio analysis working group best practice guidelines for ENF analysis in forensic authentication of digital evidence*, FSAAWG-BPM-ENF-001, 2009.
- Ergenç, İ. (1989). *Türkiye Türkçesinin görevsel sesbilimi*, Ankara: Engin Yayınları.
- Eyüpoğlu, A. (2012). Cinsel istismar mağduru çocuk ifadelerinin ölçüt bazlı içerik analizi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 1(1), 1-21.
- Yule, G. (2010). *The study of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grigoras, C. (2005). *Digital audio recording analysis the electric network frequency criterion*. [Doktora Tezi]. IAFPA
- Gürel, N. E. (1995). *Bant tetkiki*. [Yüksek Lisans Tez]. İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Gürsacılı, E. (2014). Biçem bilim. *Adli bilimler sempozyumu*. Marmaris.
- Halliday, M.A.K. ve Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. New York: Longman Group UK Limited.
- JKDB, (2011). *Adli Bilimler II*, 1.Baskı, Ankara: Jandarma Genel Komutanlığı Basım Evi. Sf.269-927.
- Katz, J. (2002). *Handbook of clinical audiology*, Baltimore: Lippincott Williams & Wilkins.
- Keklik, S., Yılmaz, Ö. (2013). 11. sınıf öğrencilerine ait öyküleyici metinlerin bağdaşıklık ve tutarlılık açısından incelenmesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(4). 139-157.
- Kıran, Z. ve Eziler, A. (2013). *Dilbilime giriş* (4.Baskı). Ankara: Seçkin Yayınları.

- Koenig, E. B. (1990). Authentication of forensic audio recordings. *Journal of Audio Engineering Society*, 38(1/2), 3-33.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.Sf. 164.
- Küçük, M. E. ve Al, U. (2001). Metadata kavramı. *Bilgi Dünyası*, 2(2), 169-187.
- Korycki, R. (2010). Methods of time-frequency analysis in authentication of digital audio recordings. *International Journal of Electronics and Telecommunications*, 56(3), 257-262.
- Malkoç, E. (2001). *Adli amaçlı konuşma ve konuşmacı tanımadaki etmenlerden biri olarak prosody (bürün) öğeleri*. [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Malkoç, E. (2011). *Konuşmanın kişiye özgü değişmezleri: Ünlüler üzerine sesbilimsel bir çalışma*. [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Onursal, İ. (2003). Türkçe metinlerde bağdaşıklık ve tutarlılık, günümüz dilbilim çalışmaları. A. Kıran, E. Korkut ve S. Ağıldere (Yay. haz.), *Dilbilim dizisi* içinde (ss. 121-132). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Onan, B. (2015). Derin yapı yüzey yapı ilişkisi bağlamında temel dil becerileri üzerine bir analiz çalışması. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 3(3), 91-110.
- Pellicano, A.J. (1990). *Tape recordings as evidence*. California: California Lawyer.
- Rappaport, D. L. (2012). Establishing a standard for digital audio authenticity: A critical analysis of tools, methodologies, and challenges. University of Virginia.
- Sever, H. (2008). *Adli ses incelemeleri ve hukuki boyutu*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Sözen, E. (1999). *Söylem: Belirsizlik, mübadele, bilgi, güç ve refleksivite*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- SWGDE, (2015). *Best practices for forensic audio*. Version 2.1.
- Tanrıvere, U. (2018). Kısa metinlerde yazar tanıma: Twitter için bir yöntem önerisi. *Humanitas*, 6(12), 177-192.
- TDK. (2013). *Jandarma Kriminal Daire Başkanlığı kriminal terimler sözlüğü*. Ankara: Jandarma Genel Komutanlığı Basım Evi.
- Van Dijk, T. A. (1981). *Studies in the pragmatics of discourse*. Berlin/New York: Mouton Publishers.
- Vardar, B. (2002). *Dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Mehmet Celâl'in Manzum Tarihleri ve İstanbul'un Fethine Dair¹ Poetic History Works Written by Mehmet Celal and the Conquest of Istanbul

İsmail AVCI*

Öz

Kaynaklarda “ara nesil şairi” olarak anılan Mehmet Celâl, yaşadığı dönemin tanınmış simalarından biridir. Mehmet Celâl'in şiir, hikâye, roman, makale ve tenkit gibi türlerde birçok eseri vardır. Bunlar içinde 1891-1895 yılları arasında, bir seri hâlinde yazdığı manzum tarihleri önemli bir yere sahiptir. Muallim Nâci'nin etkisiyle yazdığı ortalama 150-300 beyitlik bu kısa mesnevilerde Osmanlı tarihini ve padişahlarını anlatan şair şu isimlere yer vermiştir: Osman Gazi, Orhan Gazi, I. Murat, I. Bayezit, Çelebi Mehmet, II. Murat, Fatih, II. Bayezit, Yavuz, Kanuni, II. Selim ve III. Mehmet. Şairin bu 12 eser haricinde bir iki eksik dışında II. Abdülhamit'e kadar geçen Osmanlı padişahlarını anlattığı *Selâtin-i Âl-i Osmân* ve *Merhûm Muallim Nâci'nin Selimiyye'sini Terbi* başlıklı şiirleri ile II. Abdülhamit, 1897 Türk-Yunan Savaşı ve Gazi Osman Paşa hakkında yazılmış eserleri varsa da ilk 12 şiir kapsam ve bütünlük olarak diğerlerinden biraz daha farklıdır. Bu çalışmada şairin sözü edilen bu manzum tarihleri konu edilecek ve ardından bir örnek olarak *Fâtih Sultân Mehmed-i Sâni Yâhûd İstanbul Fethi* adlı şiiri üzerinde durulacaktır.

Anahtar sözcükler: Mehmet Celâl, manzum tarih, Fatih Sultan Mehmet, İstanbul.

Abstract

Noted as “a poet between two generations” in references, Mehmet Celal was a notable figure during the period he lived. Mehmet Celal wrote various works of literature such as poems, stories, novels, articles, and reviews. Amongst these works, poetic history written by the author as serials between 1891 and 1895 had a significant place. Influenced by Muallim Naci, Mehmet Celal mentioned about the Ottoman history and sultans in these brief mathnawis composed between 150 and 300 couplets. The following Ottoman sultans were mentioned: Osman Gazi, Orhan Gazi, Murat I, Bayezit I, Mehmet I Çelebi, Murat II, Mehmet the Conqueror, Bayezit II, Selim I, Suleiman the Magnificent, Selim II and Mehmet III. Although the poet wrote several other poems such as *Selâtin-i Âl-i Osmân* and *Merhûm Muallim Nâci'nin Selimiyye'sini Terbi*, in which he mentioned about the Ottoman sultans until Abdulhamit II except the fact that one or two sultans were not mentioned, and other works about Sultan Abdulhamit II, 1897 Greco-Turkish War, and Gazi Osman Pasha, the first 12 poems mentioned above were somehow different from the later works in terms of their scope and coherence. In this work, the abovementioned poetic history works written by

¹ Bu çalışma 11-12 Aralık 2014 tarihleri arasında Ankara'da yapılan ‘Türk Edebiyatında Manzum Tarihler Sempozyumu’nda sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş ve güncellenmiş hâlidir.

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: ismailavci@balikesir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9282-1468

Mehmet Celal will be introduced and then his poem titled as *Fâtih Sultân Mehmed-i Sâni Yâhûd İstanbul Fethi* will be provided as an example for review.

Keywords: Mehmet Celal, poetic history, Mehmet the Conqueror, Istanbul.

Giriş

“Tarih manzumesi” ya da “manzum tarih” ifadeleri çoğunlukla birbirinin yerine kullanılabilir. Ancak bu kavramlar arasında bir anlam farkının olduğu, aslında bu iki kavramın literatürde tam olarak aynı metinleri karşılamadığı görülmektedir.

“Tarih manzumesi” denildiğinde klasik Türk edebiyatı sahasında şairlerin divanlarında genellikle kasidelerden sonra gelen şiirler anlaşılmaktadır. Ebcet hesabına göre devlet büyüklerinin doğum, ölüm, düğün tarihleri, devrin öne çıkan bazı olayları ve çeşitli imar faaliyetleri gibi toplumda önemli görülen herhangi bir konuyla ilgili düşürülmüş tarihleri içeren bu manzumeler için, kıta nazım şekliyle çokça yazılmış olmalarından ötürü “tarih kıtası” tabiri de yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu tür şiirlerde tahkiyevi bir anlatımın olmadığı görülür. Örneğin bir cami için düşürülen tarihe baktığımızda, burada caminin yapılmasına ne zaman karar verildiği, yer seçiminin nasıl yapıldığı, yapımına ne zaman başlandığı, malzemelerin nasıl ve nereden getirildiği, inşaatta kaç kişinin çalıştığı, yapılırken ne tür hadiselerin yaşandığı gibi hususlardan genellikle söz edilmez. Bunun yerine bu camiye yaptıran kişinin ne kadar iyi, ne kadar cömert bir insan olduğu, caminin güzelliği ve benzerinin olmaması gibi konulardan bahsedilir. Bir anlamda bu beyitler asıl söylenmek istenen tarih mısrası/beyti için birer hazırlıktır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Türk edebiyatına ilk olarak kelime ve terkipler şeklinde girip sonraları mısra ve beyit seviyesinde şiirler içinde yer bulan, ilk örnekleri 15. asırda Fatih'in İstanbul'u fethiyle görülmeye başlanan ve sonraki asırlarda gelişip olgunlaşan bu geleneğin bizdeki en büyük temsilcisi 2000'i aşan tarih manzumesiyle Seyyid Osman Surûrî (1165/1752-1229/1814) olmuştur (Yakıt, 2003, s. 138-9; Elbir vd., 2012, s. 297-8). İlerleyen asırlarda şairler tarih düşürme geleneğine çokça rağbet etmişler ve divanlarda bu tür şiirlerde gözle görülür bir artış olmuştur.

“Manzum tarih” veya “tarihî manzume” tabirlerinin ise daha çok herhangi tarihî bir olayı veya dönemi manzum olarak anlatan, hikâye eden eserler için kullanıldığı görülmektedir. Tarihî vakalar her ne kadar çoğunlukla mensur olarak kaleme alınıyorsa da Doğu geleneğinin nazma düşkünlüğü, tarihte meydana gelen birçok hadisenin manzum olarak da ifadesi sonucunu doğurmuştur. Bu tür eserler literatürde “fetihname”, “gazaname” veya “gazavatname”, “zafername”, “sefername” şeklinde anıldığı gibi “Selimname” ve “Süleymanname” gibi fethi gerçekleştiren hükümdar adıyla da anılmaktadırlar. Hasan Aksoy, *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı “Fetihnâme” maddesinde, edebiyat tarihiyle ilgili kitaplarda fetihnamelerin ayrı bir tür olarak seferin başından sonuna kadar geçen hadiseleri, bir yerin, kalenin ele geçirilmesini veya bir savaşın kazanılmasını konu edinen eserler şeklinde ele alındığını söylemekte ve fetihnameleri yukarıda adları verilen eserlerden çoğu zaman hem konu hem de üslup olarak ayırt etmenin mümkün olmadığını vurgulamaktadır (Aksoy, 1995, s. 471). Ağâh Sırrı Levend, Türk edebiyatı içinde yer alan bu eserlerin tarih kitaplarının temas etmeyip noksan bıraktığı bazı noktaları aydınlatması yönüyle kıymetli olduğunu söyler: “*Türk edebiyatında gaza-name, fetih-name veya zafer-name adını taşıyan edebî metinler, kroniklerle birlikte, Osmanlı tarihinin bazı kere eksik bıraktığı noktaları tamamlayan önemli belgelerdir.*” (Levend, 2000, s. 1).

Bu çalışmada üzerinde durulan Mehmet Celâl'e ait şiirleri ikinci grupta ele almak, bu değerlendirmeler ışığında daha doğru olacaktır. Zira ileride ayrıntılı olarak üzerinde durulacağı üzere Mehmet Celâl, Osmanlı padişahlarını öne çıkmış vasıflarıyla anlatarak bütünlüklü bir “manzum Osmanlı tarihi” (Mehmet Celâl, 1309a, s. 2) yazma niyetini açıkça ifade etmektedir.

Mehmet Celâl'in Hayatı ve Eserleri

Hayatı

Mehmet Celâl hakkında şimdiye kadar yapılmış en kapsamlı çalışma M. Fatih Andı'nın *Ara Nesil Şairi Mehmed Celâl (Hayatı-Görüşleri-Şiirleri)* başlıklı çalışmasıdır. Müellifin hayatına ve eserlerine dair bilgiler verilirken söz konusu bu çalışmadan faydalanılmıştır (Andı 1995).

Mehmet Celâl, 1867 yılında İstanbul'da doğmuştur. Müellif aslen Buharalı bir aileye mensuptur. Büyük dedesi Osman Efendi, dedesi ise Binbaşı Mehmet Efendi'dir. Mehmet Efendi, Kırım Savaşı'nda büyük yararlıklar göstermiş ve bu savaşta şehit düşmüştür. Babası, Jandarma Dairesi reisi 1839 doğumlu Ferik İsmail Hakkı Paşa'dır. Babası, Mekteb-i Harbiye'yi bitirdikten sonra askeriyede görev almış ve devletin değişik yerlerinde çalışmış, Karadağ Muharebesi'ne ve 1293 Rus Harbi'ne katılmıştır. 1879'da Jandarma Dairesi şube müdürlüğüne ve ardından "Ferik" rütbesiyle bu dairenin reisliğine getirilmiştir. İsmail Hakkı Paşa, Karadağ Muharebesi'nde gösterdiği başarıları nedeniyle Sultan Abdülaziz'in iradesiyle yâver-i harbliğe seçilmiş ve padişahın maiyetinde Avrupa'ya gitmiştir.

Mehmet Celâl eğitimini değişik okullarda sürdürmüş ancak babasının mesleği gereği sürekli yer değiştirmesi ve karakterindeki kararsızlık ve sabırsızlıktan dolayı düzenli bir eğitim alamamıştır. Ancak özel hocalardan ders almış, ayrıca babasından riyaziyyat, Farsça ve edebiyat tahsil etmiştir. Mehmet Celâl'in çocukluk yılları İsmail Hakkı Paşa'nın memur olması hasebiyle Şam, Beyrut, Sofya, Erzincan, Erzurum, Antakya, Halep ve Adana'da geçmiştir. Onun şiire yönelmesi de bu yıllarda olmuştur.

Mehmet Celâl 15 yaşında babasının reisi olduğu Jandarma Dairesi Tahrirat Kalemî'nde kâtip olmuş ve burada sonradan mümeyyizliğe yükselmiştir. Bu yıllarda aynı zamanda musiki dersleri de almıştır ve sonraki dönemlerde yazdığı musikiye dair makalelerin ve şiirlerin temeli bu derslere dayanmaktadır.

Mehmet Celâl ilk şiirlerini *Tercüman-ı Hakikat*'te neşretmiştir. Buradaki ilk şiiri Muallim Naci'nin bir gazeline yazdığı naziredir. Bunu Naci'ye yazdığı diğer nazireleri ile başka şiirleri takip etmiştir.

Mehmet Celâl gençliğinde Büyüka'da bir Rum kızı olan Anna'ya âşık olmuş, bu aşk onun tüm hayatını etkilemiş ve sonraları beş kez evlenmesine rağmen Anna'yı hiç unutmamıştır. Bu aşk onu ruhen fazlasıyla etkilediği gibi kaleme aldığı şiir, hikâye ve romanlarına tesir etmiş, eserlerinde çoğunlukla Anna'ya duyduğu bu aşktan ve onun yaşadığı Büyüka'dan söz etmesi nedeniyle ona "Ada Şairi" denmiştir.

Anna'nın başka biriyle evliliği, kendisinin ilk eşinden ayrılması, sonraki eşi Fehime Hanım'ın doğum sırasında ölmesi gibi olaylar Mehmet Celâl'i oldukça yıpratmış, içki müptelası olarak perişan bir hayat sürmesine neden olmuştur. Bu süreçte memuriyet görevini de aksatmaya başlamış, çalışmayacak duruma gelince ölümünden üç yıl evvel 1909'da emekliye sevk edilmiştir. Celâl buradan emekli olduktan sonra bir ara bazı okullarda muallimlik yapmıştır.

İçkiye fazla düşkünlüğü ve yaşadığı bohem hayatı Mehmet Celâl'i, kişiliğindeki evvelden var olan melankoliyle de birleşince cinnete benzer bir hâle sürüklemiş, sonra birkaç kez tedavi görmüş ancak tekrar eski iştret hayatına dönünce ömrünün son yıllarını perişan, derbeder bir şekilde yaşamış, hatta yaşı genç olmasına rağmen saçları bembeyaz olmuştur. Sonunda içki nedeniyle karaciğeri iflas etmiş ve 25 Ocak 1912'de ölmüştür. Cenazesi ailesinin de müntesibi olduğu Yenikapı Mevlevihanesi kabristanına defnedilmiştir.

Eserleri

Mehmet Celâl oldukça velut bir isimdir. Manzum ve mensur değişik türde verdiği eserleri şunlardır: Şiir: *Ada'da Söylediklerim* (1886), *Sultân Osmân Gâzî Yâhûd Bir Sayyâd-ı Hümayûn-baht* (1891), *Sultân Orhân Gâzî Yâhûd Bir Kahramân* (1891), *Fâtih Sultân Mehmed-i Sâni Yâhûd İstanbul Fethi* (1891), *Yavuz Sultân Selîm-i Evvel Yâhûd Âfitâb-ı Satvet* (1891), *Kânûnî Sultân Süleymân Yâhûd Fütûhât* (1891), *Yıldırım Bâyezîd-i Evvel Yâhûd Bir Cihângîr* (1891), *Sultân Mehmed-i Sâlis Yâhûd Fâtih-i Şehîr* (1891), *Sultân Bâyezîd-i Sâni Yâhûd Elvâh-ı Zafer* (1891), *Hudâvendigâr Gâzî Yâhûd Fetihler ve Kosova Sahrâsı* (1891), *Çelebi Sultân Mehmed Yâhûd Müceddid-i Devlet* (1892), *Sultân Selîm-i Sâni Yâhûd*

Muzafferiyet (1892), Zâde-i Şâ'ir (1894), Gazellerim (1894), Âsâr-ı Celâl (1894), Sürûd (1895), Elvâh-ı Şâ'irâne (1895), Şîr-i Gazâ (1895), Şevketlî Pâdişâhımız Gâzî Bîyûk Abdülhamîd Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretleri (1900). Müellifin bu eserlerindeki şiirlerinden önemli bir bölümü daha önce devrin süreli yayınlarında neşredilmiş olanlardır. Bir bölümü ise ilk kez bu kitaplarda yer almıştır. Bunun yanında şair, şiirlerinden bazılarını kitaplarına alırken başlıklarını değiştirmiş veya şiirlerde bazı küçük eklemeler yapmıştır.

Roman: Venüs (1886), Cemîle (1886), Dehşet Yâhûd Üç Mezâr (1886), Orora (1887), Margerit (1891), Elvâh-ı Sevdâ (1892), Muhabbet-i Mâderâne (1893), Küçük Gelin (1893), Bir Kadının Hayâtı (1894), Zehrâ (1894), Rene (1894), Mükâfât (1895), Bî-vefâ (1895), Müzeyyen (1898), Dâmen-âlûde (1895), Leman (trz), İsyân (trz), Kuşdili'nde (trz), Nedâmet-Bir Şâ'irin Ser-nüvişti (trz).

Uzun Hikâye: Hâlâ Seviyor Yâhûd İftirâk (1891), Vicdân Azâbları Yâhûd Bilinmeyen Kıymet (1891), Oyun (1892), Mev'id-i Mülâkât (1893), Karlar Altında (1893), Olga (1894), Bir Pederin Sergüzeşti (1894), Ak Saçlar (1895), Samîmiyyet (1899), Solgun Yâdigârlar (1899), İskambil (1899), Sefîd-ser (1899), Piyano (1900), Ninni (1900), İsmete Ta'arruz (1900), Aşk-ı Ma'sûmâne (1900), Eski Yâre Eski Yara Yâhûd Dördüncü Mahkeme-i Kübrâ (1906), Zindân Kapısında (1906).

Kısa Hikâyeler-Mensureler: İstiğrâk Yâhûd Nesirlerim (1886), Elvâh-ı Ma'sûmâne ve Makâlât-ı Edebiyye (1893, makaleler de vardır), Âsâr-ı Celâl (1894, şiirler de vardır), Elvâh-ı Şâ'irâne (1895, şiirler de vardır).

Fikrî Eserler ve Makale Kitapları: Elvâh-ı Ma'sûmâne ve Makâlât-ı Edebiyye (1893), Güfte İntihâbı (1894), Roman Mütâla'ası (1895), Terâcim-i Ahvâl-i Meşâhîr Yâhûd Zamânımız Osmânî Üdebâ ve Muharrirîni (1900).

Edebiyat Bilgileri ve Kompozisyon: Osmânî Edebiyatı Numûneleri (1894), Musahhah, Mükemmel ve Mufasssal Gülşen-i Muharrerât Yâhûd Muharrerât-ı Resmîyye ve Tüccâriyye (1899).

Lügat: Sevdâ Lügatı (1912).

Diğer Eserleri: Mehmet Celâl'in yukarıda adları zikredilen eserlerinden başka bazı kitaplarının arka kapaklarında yayımlanacağı ifade edilen eserleri de vardır. Kataloglarda ya da devrin gazete veya mecmualarının kitap ilanlarında rastlanamayan söz konusu bu eserlerin hiç yayımlanmamış ya da başka adlarla yayımlanmış olma ihtimali vardır. Adı geçen eserler şunlardır: Manzumelerim (Gazellerim veya Âsâr-ı Celâl olabilir), Nesirlerim (İstiğrâk Yâhûd Nesirlerim olabilir), Şâ'ir (Zâde-i Şâ'ir olabilir), Fıkârât-ı Muhayyele (Elvâh-ı Ma'sûmâne veya Elvâh-ı Şâ'irâne olabilir), Tahattur, Letâ'if-gûyân-ı Şu'arâ, Tevriûm, Âşiyân-ı Nigâh, İki Kanarya, Mâ'i Sümbül Yâhûd Pembe Bir Gül, Târîh-i Asr-ı Hazret-i Pâdişâhî (Şevketlî Pâdişâhımız Gâzî Bîyûk Abdülhamîd Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretleri olabilir) (Andı, 1995, s. 3-16, 28-33).

Mehmet Celâl'in Manzum Tarihleri

Mehmet Celâl, Osmanlı padişahları ve tarihi hakkında verdiği manzum eserleriyle dikkate değer bir şairdir. Onun bu tarih manzumelerinden bir kısmı konu, kapsam ve şekil itibarıyla diğerlerinden ayrılır. 1891-1895 yılları arasında nazmettiği ve aralarında çokça benzerlik olan bu şiirler şunlardır:

1. Sultân Osmân Gâzî Yâhûd Bir Sayyâd-ı Hümayûn-baht: 48 sayfalık eser, "İfâde" başlıklı bir mukaddime ile (s. 2-4) 5 bölümden (s. 5-48) oluşmaktadır. 1308'de (1891) kaleme alınmıştır.

2. Sultân Orhân Gâzî Yâhûd Bir Kahramân: 29 sayfadır. 1 sayfalık "Mukaddime" (s. 2) ve 6 bölümden (s. 3-29) oluşmaktadır. 1308'de (1891) yazılmıştır.

3. Fâtih Sultân Mehmed-i Sâni Yâhûd İstanbul Fethi: Eser aşağıda etraflıca değerlendirilmiştir.

4. Yavuz Sultân Selîm-i Evvel Yâhûd Âfitâb-ı Satvet: Eser 2 sayfalık "Mukaddime" (s. 2-3) ile 22 sayfalık (s. 4-24) 4 bölümden oluşmaktadır. Yazıldığı yıl 1308'dir (1891).

5. Kânûnî Sultân Süleymân Yâhûd Fütûhât: 1308'de (1891) basılan eser 12 sayfalık tutarında bir mukaddime (s. 2-13) ile 10 bölümden (s. 14-48) oluşmaktadır.

6. Yıldırım Bâyezîd-i Evvel Yâhûd Bir Cihângîr: 39 sayfadır. "Mukaddime"si (s. 2-15) diğerlerine göre daha uzundur. Asıl kısım 7 bölümdür. Yazıldığı yıl 1308'dir (1891).

7. *Sultân Mehmed-i Sâlis Yâhûd Fâtih-i Şehîr*: 31 sayfadır. “Mukaddime” (s. 2) ve 8 bölümden (s. 3-31) oluşmaktadır. 1308’de (1891) yazılmıştır (Avcı 2016a).

8. *Sultân Bâyezîd-i Sâni Yâhûd Elvâh-ı Zafer*: 8 sayfalık bir “Mukaddime” (s. 2-9) ile 8 bölümden (s. 10-32) oluşan eser 1308’de (1891) yazılmıştır.

9. *Hudâvendigâr Gâzî Yâhûd Fetihler ve Kosova Sahrâsı*: 3 sayfalık bir “Mukaddime” (s. 2-4) ile 11 bölümden (s. 5-40) oluşmaktadır. 1308’de (1891) yazılmış son eserdir.

10. *Çelebi Sultân Mehmed Yâhûd Müceddid-i Devlet*: 1309’da (1892) yazılan eser 1 sayfalık “Mukaddime” (s. 2) ve 10 bölümden (s. 3-24) oluşmaktadır (Avcı, 2016b).

11. *Sultân Selîm-i Sâni Yâhûd Muzafferîyyet*: 1309’da (1892) kaleme alınmıştır. “Mukaddime” (s. 2-7) ve 7 bölümden (s. 8-24) oluşmaktadır.

12. *Şîr-i Gazâ*: Mehmet Celâl’in bu türdeki son eseridir. 1312’de (1895) kaleme alınmıştır. Diğerlerinden farklı olarak eserde padişah adı geçmez. Ancak içeriğinden Sultan II. Murat hakkında olduğu anlaşılmaktadır. Eserde mukaddime yoktur. 5 bölümden (s. 2-23) oluşmaktadır.

Her biri ortalama 150-300 beyitlik bu eserler küçük birer mesnevidir. Sayfa sayıları 23 ile 48 arasında değişen ve küçük boy (13x9) basılmış olan bu eserlerde padişahların türlü özellikleri, savaşları, zamanlarında yetişen bazı devlet adamları, Osmanlı ordusunun gösterdiği kahramanlıklar vb. hususlar konu edilmiştir. Mehmet Celâl art arda yazdığı müstakil birer kitapçık hâlindeki bu eserleri 1891-1895 yılları arasında neşretmiştir (Andı, 1995, s. 33, 112). Bu manzum tarihler herhangi bir inceleme olmaksızın metin olarak yayımlanmıştır (Arslan, 2015).

Celâl bu 12 eserde Osman Gazi’den III. Mehmet’e kadar geçen 12 padişahı konu etmiştir. Başlangıçtan III. Mehmet’e kadar 13 padişah olmasına rağmen şair, III. Murat’ı atlamış, ona dair bir eser nazmetmemiştir. Diğer taraftan 1892’de yazdığı, serinin sonundan bir önceki kitabı *Sultân Selîm-i Sâni Yâhûd Muzafferîyyet*’in sonunda IV. Mehmet’e dair bir risale yazacağını beyan etmiş (Mehmet Celâl, 1309b, s. 24) ancak böyle bir eser vücuda getirmemiş, hatta Osmanlı sultanlarını konu ettiği bu türden eserler vücuda getirmeye bir süre ara vererek serinin son eseri *Şîr-i Gazâ*’yı 3 yıl sonra, 1895’te yazmıştır. Diğer taraftan Celâl sultanlara dair manzumeleri yazarken tarihî sırayı da gözetmemiştir. Kronolojik olarak padişahların sırası ve Celâl’in manzumelerinin yazım/neşir sırası şöyledir: Osman Gazi (1), Orhan Gazi (2), Murat Hudavendigâr (9), Yıldırım Bayezit (6), I. Mehmet (10), II. Murat (12), Fatih Sultan Mehmet (3), II. Bayezit (8), Yavuz Sultan Selim (4), Kanuni Sultan Süleyman (5), II. Selim (11), III. Mehmet (7). Şair hatime olarak adlandırabilecek şekilde manzumelerin son beyitlerinde, bir sonraki eserinin hangi sultanla ilgili olacağını bildirmiştir. Örneğin Osman Gazi’ye ayırdığı ilk eserin son üç beytinde yeni eserin Orhan Gazi’yi anlatacağını şöyle ifade etmiştir:

*Geldi bu netîceden cihâna
Orhân gibi bir şeh-i yegâne
Kıldı o şeh-en-şeh-i keremkâr
Bir vak’a-i şâ’irâne ihzâr
Yer kalmadı da sahîfelerde
Yazdım anı başka bir eserde* (Mehmet Celâl, 1308a, s. 48)

Yine Orhan Gazi’den söz eden eserin sonunda ise sonraki eseri Fatih’e ayırdığını söylemiştir:

*Cenâb-ı Fâtih’iñ hûrşîd-i şânı
Ser-â-pâ nûra gark itdi cihânı
Ne hâcet şimdi tatvîl-i makâle
Anuñ çün de yazıldı bir risâle* (Mehmet Celâl, 1308b, s. 29)

Ahmed Râsim, müellifin bu tür eserler yazmaya başlamasında, Muallim Nâcî’nin “Târîh-nüvîs-i Âl-i Osmân” memuriyetiyle görevlendirilmesinin etkili olduğunu söyler: “*O esnâda Celâl Osmânlı pâdişâhlarının manzûm bir târîhini yazıyordu. Zavallıya bu heves Nâcî’nin Tercümân’dan ayrılmasından sonra Târîh-nüvîs-i Âl-i Osmân me’mûriyyetiyle taltîf edilmesi üzerine gelmişti.*” (Ahmed Râsim, 1980, s.

125). M. Fatih Andı'nın da işaret ettiği (1995, s. 33-5) bu sebepten başka şair kendisi de bu serinin ilk kitabı *Sultân Osmân Gâzî Yâhûd Bir Sayyâd-ı Hümâyûn-baht*'ın "İfâde" başlıklı kısmında bu eserleri yazmasında Ahmed Midhat Efendi'nin şair Üsküdarlı Sâfî Efendi'ye ait *İslâm-ı Ömer* (Üsküdarlı Sâfî, 1308; Yıldız, 2001, s. 219-49) adlı eser için yazdığı takdir yazısının da teşvik edici bir rolünün olduğunu ifade eder. Müellif bu kısımda aynı zamanda bu eserleri kaleme alırken Muallim Nâcî'nin *İbnü'z-Zübeyr* (Muallim Nâcî, 1307) adlı eserini örnek aldığını, bunun yanında *Kırkanbar* dergisinde yayımlanan "Osmânî Târîhinin Cihet-i Şâ'irânesi" yazı dizisini de kaynak olarak kullandığını bildirir. *Kırkanbar* dergisinde yayımlanan bu yazı dizisi derginin Rumi 1291 yılında yayımlanan 11, 14, 15, 16 ve 19. sayılarında "Târîh" üst başlığıyla yer alır. 11. sayıda "Osmânî Târîhinin Cihet-i Şâ'irânesi" alt başlığıyla yer alan yazının "2. Fıkra"sı "Bir Sayyâd-ı Hümâyûn-baht" başlığını taşımaktadır. Bu başlık Mehmet Celâl'in bizzat ifade ettiği şekilde tarih manzumelerinden ilkinde de ad olmuştur ("Târîh...", 1291, s. 336-43):

"Mu'allim Nâcî Efendi'nin 'İbnü'z-Zübeyr' 'unvânı neşrine himmet buyurdıkları eser-i şâ'irânesi arkadaşlarımızdan edîb-i halûk Sâfî Efendi'nin 'İslâm-ı Ömer' 'unvânı manzûme-i edîbânesi ta'kîb itdi. Mu'allim-i müşârü'n-ileyhiñ her eseri gibi bu risâlesiniñ de ehemmiyyeti der-kârdır. Sâfî Efendi'nin manzûmesi için ise edîb-i hakîm Ahmed Midhat Efendi hazretleri geçengi Tercümân-ı Hakîkat nüshalarının biriyle bir takdîr-nâme neşr buyurdular. Bu takdîr-nâme vekâyî-i târîhiyyeyi nazar-firîb-i elvân ile nazmen kârî'ine 'arz itmek isteyen bir kısım 'Osmânî erbâb-ı şebâbı için büyük bir teşvîk oldu. Hattâ üç dört gün içinde yazılan şu manzûme de o teşvîkiñ mahsûlûdûr. (...) İntihâb eyledigim me'haz hakîm-i müşârü'n-ileyhiñ Kırkanbar 'unvânı mecmû'asınıñ sahâyif-i şâ'irânesini tezyîn iden 'Osmânî Târîhinin Kısım-ı Şâ'irânesi' ser-levhalı vekâyî-i târîhiyye ve kitâbımın ser-levhası o vekâyî içindeki fıkârâtdan biriniñ 'unvânı bulunan 'Bir Sayyâd-ı Hümâyûn-baht'dır." (Mehmet Celâl, 1308a, s. 2-3).

Mehmet Celâl, *Fâtih Sultân Mehmed-i Sâni Yâhûd İstanbul Fethi* adlı eserinde ise kendisini şevke getiren bu tarih manzumelerinin her birini beş altı günde yazdığını, yaptığı işin Osmanlı sultanlarının her birine ait bir vakayı tasvir etmekten ibaret olduğunu ve bunları ileride biraz daha genişletmeyi arzuladığını dile getirir:

"Fakat şimdilik ittihâz eyledigim meslek selâtın ü meşâhir-i 'Osmâniyyemiziñ her birine 'â'id bir vak'ayı tasvîr itmekden 'ibâret olduğundan ve ileride bunlarıñ biraz daha tevsî'i ehass-ı âmâlden bulunduğundan... (...) Bir de hüsn-i teveccühlerine i'timâd eyledigim ba'zı rûfekâ-yı kirâmın tasdîk idecekleri ve sür'atle yek-digerini ta'kîb eylediklerinden anlaşılacağı üzere selâtın-i 'izâmın vakâyî-i kahramânânelerini musavver olması hasebiyle kalbimi büyük bir şevk ve garâm ile ihtizâza getiren bir hiss-i takdîse teba'iyet iderek -mücerreden ve şevk ve garâm ve o hiss-i takdîsin emrine ittibâ'en- her birini beş altı günde yazdığım bu manzûmeleri okuyan..." (Mehmet Celâl, 1308c, s. 2-4).

M. Fatih Andı, Mehmet Celâl'in bu şiirleri seri bir şekilde birkaç günde yazıverdiğini Faik Reşad'ın da doğruladığını nakleder: "*Selâtın-i 'izâm-ı Osmâniyyeden bazılarınıñ terâcim-i ahvâl ve tasvîr-i vekâyî'ine dâ'ir neşr etmiş olduğu manzûmeleri ki her biri üçer beşer yüz beyitli bir mesnevidir birer ikişer gicede yazmışdır.*" [Andı, 1995, s. 34; F(âik) R(eşad), 1328, s. 290].

Ancak Mehmet Celâl, şiirleri böyle kısa sürede yazıvermesinden ötürü zaman zaman eleştirilmiştir. Bunu, *Sultân Bâyezîd-i Sâni Yâhud Elvâh-ı Zafer* adlı manzumenin başına yazdığı mukaddimede, yazdıklarının kusursuz olduğunu iddia etmediğini de söyleyerek kendisi şöyle anlatır:

"Yazdıklarımın nekâyisden berî olmadığını bi-hakkın iddi'â idenlerden ba'zıları şu yakınlarda bu risâlelerin birkaç gün zarfında yazılmasını da başkaca bir kusûr 'add iderek günlerce haftalarca aylarca senelerce düşünülmeden manzûm bir târihiñ nasıl yazılacağını

soruyorlarmış! İ'tikâdımca şî'r söyleyebilmek için bir zamân ta'yîni kâbil ise o zamân da tabî'atîñ şî'r söylemege meyl itdigi zamân olmak lâzım gelir... (...) Zâten bendeñiz sâ'ir yazdıklarım gibi bunların da nekâyisden berî olmayacağını bilirim, i'tirâf-ı 'acz iderim." (Mehmet Celâl, 1308h, s. 3-8).

Şair bir başka eleştiri konusunun ise manzumelerin bazı kişilerce beğenilmemesi olduğunu söyler. Ancak ona göre bu eleştiriler yersizdir, çünkü şiirlerin değerini zaman tayin edecektir ve tarihî vakaları daha güzel tasvir edecek olanlar için hiçbir engel de yoktur:

"Fakat nekâyis-cûyân-ı kavâ'id şurasını düşünmelidirler ki o gibi nekâyısı enzâr-ı 'umûmiyye -başka bir ta'bîr ile- zamân ta'yîn ider. 'Şu böyle olmuş, böyle olmalıdır! Şu kıt'ada insicâm yok!' gibi sözler isbâtsız da'vâlardandır. Da'vâlarını isbât idemeyenler ise safsataya başlarlar ki sükûtdan farkı yoktur. O manzûmelerde görülen vakâyî'i başka bir yolda daha güzel tasvîr etmek isteyen böyle sözlerle hiç de lüzûm görmeyerek vakâyî-i târîhiyyeyi nazm u nesr ile hem fikr-i 'âcizânemi tashîh buyurmaya himmet, hem de târîhimiziñ kısm-ı şâ'irânesine hizmet itmiş olur. Hem her hamîyyetli 'Osmânî da böyle yapmalıdır." (Mehmet Celâl, 1308c, s. 4-5).

Mehmet Celâl kendi ifadesine göre yazdığı bu manzum tarihler nedeniyle edipler tarafından zaman zaman da takdir ve teşvik edilmiştir: "*Selâtîn-i 'izâm hazretleriniñ vekâyî-i meşhûrelerini manzûm bir 'Osmânî târîhi sûretinde kârî'ine 'arz eyledigimden tolayı üdebâ tarafından mazhar olduğım teşvîkât ve iltifâta teşekkür ider ve Sultân Mehmed-i Sâlis hazretlerinden bâhis olan şu risâleyi de nazargâh-ı erbâb-ı mütâla'aya 'arz eylerim.*" (Mehmet Celâl, 1308g, s. 2).

Ancak şair Osmanlı tarihinin ve padişahlarının özellikle de savaşların ne tarihçiler ne de şairler tarafından layıkıyla anlatılamayacağını da dile getirir. Bu konuyu *Hudâvendigâr Gâzî Yâhud Fetihler ve Kosova Sahrâsı* adlı manzume üzerinden şöyle anlatır: "*Kosova Sahrâ'sınıñ nazar-ı cihânı kamaşdıran fütûhâtına dâ'ir bu külliâtı teşkîl eylemekde olan ba'zı risâlelerde görülen şî'rler o 'âlem-i heyecânı bi-hakkın tavsîf itmege kifâyet itmez. Hattâ şu eseriñ de o dehşetli cengi olduğu gibi irâ'e idemedigine i'timâd olunmalıdır.*" (Mehmet Celâl, 1308i, s. 2).

Celâl'in 12 eserden oluşan ve art arda neşrettiği ilk gruptaki manzumeleri bir külliyyat olarak düşündüğü ve bunları "manzum Osmanlı tarihi" olarak andığı, bu eserlerin mukaddimelerindeki bazı ifadelerden rahatlıkla anlaşılmaktadır. Örneğin biraz yukarıda *Hudâvendigâr Gâzî Yâhud Fetihler ve Kosova Sahrâsı* adlı manzumenin girişinde şair bu hususu dile getirir. Buna benzeyen bir başka ifade ise Çelebi Sultân Mehmed Yâhud Müceddid-i Devlet başlıklı manzumenin girişinde mevcuttur: "*Yazmakda olduğum manzûm 'Osmânî târîhine 'â'id ve Müceddid-i Devlet Sultân Mehmed-i Evvel hazretlerine dâ'ir bu risâleniñ te'hîr-i neşrinden tolayı kârî'in-i kirâmıñ 'afyalarını temennî ider ve bundan böyle şu külliâtıñ muntazaman tahrîrine gayret idecegimi 'arz eylerim.*" (Mehmet Celâl, 1309a, s. 2).

Şair bu külliyyatta yer alan şiirlerin muhtasar olduğunu daha önce *Fâtih Sultân Mehmed-i Sâni Yâhud İstanbul Fethi* adlı eserinde dile getirmişti. *Sultân Selîm-i Sâni Yâhud Muzafferîyyet* başlıklı şiirinin mukaddimesinde ise Osmanlı tarihine dair bu manzumelerin bazılarının muhtasar gibi görüldüğünü, bunların külliyyatın tamamlanmasından sonra geniş olarak tekrar yazılacağını daha açık şekilde ifade etmektedir: "*Vâkı'â bu manzûmeleriñ ba'zıları muhtasar gibi görünüyor. Fakat külliâtıñ hitâmında bunlarıñ mufassalan tekrâr yazılacaklarını evvelce va'd itdigimden tevfîk-i Hudâ refîk olduğdan soñra o va'dimi ifâ ideceğim tabî'idir.*" (Mehmet Celâl, 1309b, s. 3).

M. Fatih Andı, Mehmet Celâl'in bu şiir kitaplarını kendisi için bir övünme vesilesi olarak gördüğünü, II. Abdülhamit'e yazdığı bir kasidenin fahriye bölümünde, kendisinin Osmanlı tarihini sultanlar üzerinden şiir şeklinde anlatan ilk şair olduğunu söyleyerek övündüğünü aşağıdaki şiirden hareketle izah eder (Andı, 1995, s. 34-5):

*Fahr idersem yaraşır sâye-i şâhâneñde
Çok mudur Bâki-i şâ'ir ile olsam tev'em*

Ben ki târîh-i selâtîn-i 'izâmı yazdım
Yazmamış kimse onu şî'r ile benden akdem
İftihârım şu ki sâyeñde yetişdim ben de
'Abd-i memlûküñ olan şâ'iri görsüñ 'âlem
Pertev-i şî'rim ile maşrıkı tenvîr itdim
Belki de magribi Allâhu Te'âlâ a'lem
Her sözüm cevher-i ilhâm-ı Hudâ'dır iderim
Nâm-ı Bâkî'ye yemîn rûh-ı Fuzûlî'ye kasem (Mehmet Celâl, 1309c, s. 59).

Mehmet Celâl'in 12 eser dışında kalan tarihî şiirlerinden sadece *Şevketlü Pâdişâhımız Gâzî Büyük Abdülhamîd Hân-ı Sâni Efendimiz Hazretleri* (1900) adlı, mesnevi nazım şekliyle yazılmış olan eseri (244 s.) müstakildir ve bir kitap olarak yayımlanmıştır (Demir, 2016). Diğer şiirler ise çeşitli tarihlerde ve farklı süreli yayınlarda neşredilmiş veya Celâl'in şiir kitaplarında yer almıştır. Bunları konuları bakımından şu şekilde gruplandırmak mümkündür (Andı, 1995, s. 113-4):

1. Osmanlı tarihi: *Selâtîn-i Âl-i Osmân* (1892), *Merhûm Muallim Nâci'nin Selimiyye'sini Terbi* (1898).
2. Sultan II. Abdülhamit: *Rûz-ı Velâdet-i Cenâb-ı Şehriyârî* (1892), *Arz-ı Şükrân* (1892), *Cülûsiyye* (1893), *Leyle-i Regâib ve Arz-ı Şükrân* (1894, *Âsâr-ı Celâl* içinde, s. 7-10), *Leyle-i Velâdet-i Sultân* (1895), *Evsâf-ı Celîl-i Pâdişâhî* (1897), *Tebrik-i Velâdet-i Hazret-i Hilâfet-penâhî* (1899), *Şevketlü Padişahımız Gazi Büyük Abdülhamid Han-ı Sani Efendimiz Hazretleri* (1900).
3. 1897 Türk-Yunan Savaşı: *Satvet-i Osmâniyye: Yenişehir Fethi* (1897), *Osmânlı Neferi* (1897), *Çatalca, Velesin, Golos Muzafferiyyâtı* (1897).
4. Gazi Osman Paşa: *Îtilâ-yı Gâzî* (1900).

Fatih Sultan Mehmet ve İstanbul'un Fethine Dair

Eser, 12 kitapçıktan oluşan serinin üçüncü kitabıdır. Serinin 10. kitabı *Çelebi Sultân Mehmed Yâhud Müceddid-i Devlet* adlı eserin sonundaki ve Sultan II. Murat'ı konu alan serinin son kitabı *Şîr-i Gazâ'nın* başındaki Asır Kütüphanesi külliyyatından neşrolunan kitap listesine göre Osman Gazi ve Orhan Gazi hakkındaki kitapçıklardan sonra yayımlanmıştır. Ayrıca yukarıda da geçtiği üzere şair Orhan Gazi'yi anlattığı eserin sonunda da bunu ifade etmiştir.

Fâtih Sultân Mehmed-i Sâni Yâhud İstanbul Fethi, hicri 1308 (1891) yılında Kasbar Matbaası'nda basılmıştır. Eser 5 sayfalık "Mukaddime"yle birlikte toplam 32 sayfadır. Hem dış kapakta hem de birinci sayfada II. Abdülhamit'le ilgili bir kıta vardır:

'Ulviyyetidir hazret-i Sultân Hamîd'iñ
Hurşîd-i terakkîyi iden böyle nümâyân
Bir nûr-ı İlâhî gibi hurşîd-i zekâsı
Âfâk-ı kemâlâta olur şa'sa'a-efşân

Ayrıca iç kapaktan hemen önce "Fâtih Sultân Mehmed Hân Hazretleri" yazısıyla birlikte Fatih'e ait bir resim de konulmuştur.

Mehmet Celâl esere bir "Mukaddime"yle (s. 2-6) başlar. Mukaddimenin ilk cümlelerinde ise Fatih Sultan Mehmet'in büyüklüğünü ve İstanbul'u fetheden yüce bir padişahın böyle bir eserle ifadesinin mümkün olamayacağını söyler:

"Fâtih Sultân Mehmed Hân Gâzî hazretleri -ki 'asrların nâdiren yetişdirdiği e'âzımdandır- her sahîfesi biñlerce me'ser-i 'ulviyyetle zînet-efzâ olan târîhimiziñ eñ parlak şanlı levha-i tevkîrinde büyük bir makâm-ı ihtirâmda görülür. İstanbul gibi birçok kahramânlar taraflarından fethi ârzû olunup da teshîrine muvaffak olunamayan bir şehri 'azîmi feth iden bu pâdişâh-ı zî-şânın 'ulüvv-i kadr u meziyyetini -bir dereceye kadar- ifhâm idebilmek içün

yalnız İstanbul fethini tasvîr iden şu eseriñ kifâyet itmeyecegi der-kârdır.” (Mehmet Celâl, 1308c, s. 2).

Ardından bu eserlerin muhtasar olarak kaleme aldığından, daha geniş şekilde yazmayı düşündüğünden, yapılan eleştirilerden ve son olarak devrin hükümdarının himmetiyle bu tür eserler yazarak Osmanlı tarihini anlatmaya devam edeceğinden söz eder.

Eser 10 bölümden oluşmaktadır ve bu bölümler şair tarafından numaralandırılmıştır. Aslen mesnevi nazım şekliyle yazılmış olmakla birlikte az da olsa eserin bazı bölümlerinin sonlarında gazel, murabba ve kıta nazım şekilleriyle yazılmış kısımlar da mevcuttur. Eserin mesnevi nazım şekliyle yazılmış ana kısmı “fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün” vezniyle kaleme alınmıştır. Diğer yerlerde ise vezin değişmektedir. Eserin toplam beyit sayısı 162’dir. Ayrıca 3 bentten oluşan bir de murabba vardır. Eserin bölüm bölüm şekil ve muhteva özellikleri şöyledir:

1. Bölüm: 11 beyitlik mesnevi nazım şekliyle yazılmış ana kısım ile onu takip eden 5 beyitlik gazelden oluşmaktadır. Gazel “mef’ûlü fâ’ilâtü mefâ’ilü fâ’ilün” vezniyle yazılmıştır. Şair bu giriş bölümünde Fatih Sultan Mehmet’i maşığı nurlandırmaya gelen padişah olarak sunar ve ilk üç beyitte “nûr” kelimesini tekrarlar:

*Maşırıkı tenvîre gelen pâdişâh
Düşmeni teshîre gelen pâdişâh
Eyledi âfâkı bütün gark-ı nûr
Matla’-ı iclâlden itdi zuhûr
Hazret-i Fâtih denilen hârîka
’Âleme nûr-âver olan bârika (s. 7)*

Şair hemen ardından Hz. Muhammed’in İstanbul’un fethine dair “İstanbul mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden komutan ne güzel komutandır; o fetih ordusu ne güzel ordudur.” (Yılmaz, 2013, s. 453-4) hadisini hatırlatır ve birçok padişah orayı fethetmeye geldiyse de bu müjdenin Fatih’e nasip olduğunu söyler:

*Niyyet-i peygamberi cezm eyledi
Fethine İstanbul’uñ ‘azm eyledi
Eyledi ma’nâ-yı hadîs ol eri
Dem-be-dem ‘Osmânlılarıñ Hayder’i
Gördi bu şehriñ nice medhe sezâ
Fâtihini ‘askerini Mustafâ (s. ‘a.)
Geldi anı fethe nice kahramân
Eylemedi hîç biri ihrâz-ı şân
Lutf-ı Hudâ’nıñ eser-i rahmeti
Fâtih’e saklar imiş ol şöhreti (s. 7-8)*

Şair bu beyitlerden sonra klasik Türk şiirinin birçok mesnevisinde karşılaştığımız şekilde araya bir gazel yerleştirir ve ilk bölümü böylece bitirir. Gazel “Fâtih’iñ” rediflidir ve beş beyitten oluşmaktadır. “Hâtif-i gayb”ın dilinden verilen gazel şöyledir:

*Âfâkı tutdı nâm-ı cihân-gîri Fâtih’iñ
Dünyâyı aldı pençe-i teshîri Fâtih’iñ
Bir bârika numûnesidir nûr-ı hançeri
Bir yıldırım nişânesidir tîri Fâtih’iñ
Tanzîr ider gırîv ü çekâçâk-ı mahşeri
Kan aglatır ‘adûsına şemşîri Fâtih’iñ
İkbâl ü şânı eyledi gîtdikce i’tilâ*

*Kaldı semâda mevki'-i tevkîri Fâtih'in
Hoşnûd kaldı rûh-ı 'azîz-i Muhammedî
'Aks itdi 'arşa gulgul-i tekbîri Fâtih'in (s. 8-9)*

2. Bölüm: Bu bölümün 11 beyitlik asıl kısmında şair İstanbul'u vassfeder. Ardından 26 beyitlik "mef'ûlü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ûlün" vezniyle yazılmış mesnevîde önce Fatih'in kalemi ve kılıcı ile Fatih'in ve İstanbul'un vassfı konu edilir.

Bölümün asıl kısmında anlatıldığına göre cennet dense İstanbul buna layıktır, her tarafı İrem Bağ gibidir, gül bahçesi ressamı methecî yapar, manzarası şairleri hayran bırakır vs. Ancak İstanbul'u tam anlamıyla vassfetmek mümkün değildir ve şair bunu "Şâ'iriñ 'ulviyyeti kâfi degil / Olsa da ser-defter-i erbâb-ı dil" diyerek dile getirir:

*Bak hele müstakbeline ol eriñ
Fethine 'azm eylediği kişveriñ
Dinse sezâ şehrimize bir cinân
Her ciheti Bâg-ı İrem'den nişân
Gülşeni ressamı senâ-h'ân ider
Manzarası şâ'iri hayrân ider
Bak şu bogaza ne güzel safveti
Şehrimiziñ cennetidir cenneti
Çamlıca'nın hâlini ta'rîf için
Ya ki 'Alem Tagı'nı tavsîf için
Şâ'iriñ 'ulviyyeti kâfi degil
Olsa da ser-defter-i erbâb-ı dil
Aldı bu şehri kılıcı kanlılar
Hep yigit oğlu yigit 'Osmânlılar
Her cihetinden toguyor bir safâ
Mecma'-ı eşvâk denilsün sezâ
Göz alınır safvet-i meh-tâbına
Bakmalî 'ulviyyet-i meh-tâbına
Eyler ise 'âkil-i pür-intibâh
Hey'et-i mecmû'asına bir nigâh (s. 9-10)*

Şair bu beyitlerden sonra İstanbul'u ziyarete gelecek akıl/gönül gözü açık kişilerin gördükleri manzara karşısında Fatih için neler söyleyeceklerini anlatır ve 9 beyitte Fatih'le İstanbul'u "kalem" ve "kılıç" üzerinden şöyle dile getirir:

*Ey şân-ı mücessem yakışan tîgîña 'unvân
Feth eylediği kişvere bak şânıña bürhân
Seyfiñle gazâ 'âleminiñ Hayder'i olduñ
Hâmeñle edeb mektebiniñ serveri olduñ
Seyfiñdeki elvân-ı gazâ millete şândır
'İrfânıña feyz-i kalemiñ şanlı nişândır
İmdâdına seyfiñ gelir ashâb-ı gazânıñ
Hâmeñ yazar evsâfını sınıf-ı şühedânıñ
Bir sâ'ikadır seyfi-i cihân-gîr ü celâliñ
Bir bârikadır hâme-i tâbında me'âliñ
Gök seyfiñe itdikce fedâ nûr-ı hilâli
Yer hâmeñe takdîm ider ebkâr-ı hayâli
İskender'e meydân okur ol seyfi-i ser-endâz
Nef'i'leri mahcûb ider ol hâme-i i'câz*

*Seyfiñ ki olur şu 'le-zen-i 'âlem-i eflâk
Her bârikası reşk ile hûrşîdi ider çâk
Hâmeñ ki ider şî'r ile âgâza tenezzül
Gülzâr-ı muhabbetde virir cânını bülbül (s. 11-12)*

İlerleyen birkaç beyitte şair Fatih'i vafsetmeye devam eder ve sonra tekrar İstanbul'un övgüsüne döner.

*Bir memleketiñ fethine olduñ ki muvaffak
Her kûşesine Bâg-ı İrem dinse de elyak (s. 12)*

beytiyle başlayan bu kısım aşağıdaki beyitle son bulur ve şair eserin üçüncü bölümüne geçer.

*İstanbul'ı ta'rîf iden ashâb-ı tabî'at
Lâyık dise her ravzasına ravza-i cennet (s. 14)*

3. Bölüm: 7 beyitten oluşan bu kısa bölümün konusu Ayasofya'dır. Nâzımın ilk mısra da "nişân-ı zafer" diye işaret edilen yerin Ayasofya olduğu dipnotta ifade edilmiştir. Burada Ayasofya'nın mescide çevrilmesine de değinilmiştir:

*Sahnîñ ey şanlı nişân-ı zafer
Nûr-ı Muhammed 'le tolu gördiler
Nûra tahavvül iderek zulmetiñ
Oldı 'ayân pertev-i 'ulviyyetiñ
Velvele-i fırka-i 'Osmâniyân
Kubbeñe 'aks itmiş idi ol zamân
Gulgule-i sayha-i yâ Kibriyâ
Zemzeme-i nagme-i yâ Mustafâ (s. 'a.)
Eyledi mescid seni Perverdigâr
İtmelisiñ haşre kadar iftihâr
Nûr-ı Hudâ'dır seni Tûr eyleyen
Böylece müstagra-kı nûr eyleyen
Nûr ile touldı o şeh-i kâmrân
Kuleleriñden okudırken ezân (s. 14-15)*

4. Bölüm: Bu bölüm 22 beyitlik asıl kısım la "fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlün" vezniyle yazılmış 2 beyitlik bir kıtadan oluşmaktadır. Asıl kısımda şu konulara yer verilmiştir: Fatih'in savaş için bahane araması, Rumeli Hisarı'nı yapmaya niyetlenmesi ve Konstantin'den yer talep etmesi, Konstantin'in bu yerlerin sahibinin Cenevizliler olduğunu söyleyerek buna karşı çıkması, hisar inşaatının başlaması üzerine Konstantin'in Fatih'i vazgeçirmek için mal teklif etmesi, Fatih'in bu sözleri safsata olarak görmesi ve Bizans'ın düşmanlarla işbirliği yapmasını hatırlatması, Rumeli Hisarı'nın tamamlanması. Sona eklenmiş olan iki beyitlik kıtada ise şair bu hisarı görenlerin şöyle diyeceklerini söyler:

*Hazret-i Fâtih'iñ âsârından
Gıpta-bahşâ-yı semâdır bu hisâr
Satveti 'âlemi lerzân itdi
Şöhreti Çîn'e kadar itdi güzâr (s. 18)*

5. Bölüm: 10 beyitlik asıl kısım la 3 bentlik bir mütekerrir murabbadan oluşmaktadır. Murabbanın vezni "me'f'ülü fâ'îlâtü mefâ'îlü fâ'îlün"dür. Asıl kısımda Fatih'in İstanbul'un surlarını aşmak için döktürdüğü toplardan, asker sayısından, kuşatma vaziyetinden ve gemilerden söz edilmektedir. Bu

kısımda dipnotlarda bazı bilgiler de verilmektedir. Savaşın hicri 857 yılında olması, topların en büyüğünün elli çift öküz koşularak taşınması ve idaresi için dört yüz adamın görevlendirilmesi, askerin bir kısmının Yedikule önlerinde diğer kısmının Balat Kapısı hizasında olması gibi. Şair bu bilgiler verdikten sonra,

*Elde kılıç geldi şeh-i kahramân
İtdi bu sözler ile isbât-ı şân (s. 20)*

beytiyle Fatih'in savaşa hazır olan orduyu coşturmak ve cesaretlendirmek için yaptığı konuşmaya geçer. Fatih orduya şanını ispat edencesine şöyle hitap etmiştir:

*Ey kahramânlar 'âlemi teshîr vaktidir
A'dâya karşı çekmeli şemşîr vaktidir
Geldi zamânı düşmeni tedmîr vaktidir
Tezkâr idiñ peyem-beri tekbîr vaktidir
Her kim itâ'at eyler ise Kibriyâ'sına
Bir zerre hâki almalıdır kan bahâsına
İzhâr-ı hürmet itmeli dîniñ esâsına
Tezkâr idiñ peyem-beri tekbîr vaktidir
Cengiñ görölmedi bu kadar fâtihânesi
Toldursun âsmânı kılıçlar terânesi
Her kûşede görölmede fethiñ nişânesi
Tezkâr idiñ peyem-beri tekbîr vaktidir (s. 20-21)*

6. Bölüm: 14 beyitlik asıl kısım 2 beyitlik bir kıtadan oluşur. Kıtada “fe‘ilâtün mefâ‘ilün fe‘ilün” vezni kullanılmıştır. Bu bölümde Osmanlı ordusunun hücumuyla savaşın başlaması, düşman donanmasının yardıma gelişi, Osmanlı donanmasının düşmanın üstünlüğü karşısında geri çekilmesi, Fatih'in atını denize sürmesi ve askerlerine yaptığı konuşmadan söz edilir. Şair,

*Eyledi birden bire 'asker hücûm
Titredi dehşet ile bir fırka Rûm
Oldı bütün düşmene âteş-nümâ
Yakdı saff-ı düşmeni kişver-güşâ
Dehşeti vardı şerer-âver idi
Kal'a-i seyyâreye beñzer idi (s. 21-22)*

beyitleriyle Osmanlı ordusunun hücumunu anlatırken aynı zamanda “kişver-güşâ”nın ne olduğunu da dipnotta açıklar. Burada verilen bilgiye göre kişver-güşâ, Fatih tarafından imal ettirilmiş iki tekerlekli, içindeki askerleri korumak amacıyla üzeri kule ve sur benzeri örtüyle örtülmüş, altında dört kapısı olan, içinde hendeği doldurmak için odun vs. eşya ile dolu, yine içinde atma köprülerin bulunduğu bir çeşit savaş arabasıdır.

7. Bölüm: Asıl kısmı 19 beyittir. Bunu “fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün” vezniyle yazılmış 2 beyitten oluşan bir kıta takip eder. Şair ilk cümlelerine Fatih'i överek başlar. Ardından onun bir kızak yapılmasını emrettiğini, gemilerin bunun üzerinden götürüldüğünü ve Haliç'e indirildiğini anlatır. Dipnotta ise bu kızağın Dolmabahçe'den Kasımpaşa'ya kadar uzandığı bilgisini verir. Şair ilerleyen beyitlerde Fatih'in döktürdüğü toplarla gemilerin hedef alınması ve surların şiddetli bir şekilde dövülmesi, açılan delikleri düşmanın hemen tamir etmesi, Fatih'in düşmana teslimiyet çağrısı yapması ancak olumsuz cevap alması, bu arada Akşemseddin hazretlerinin Hâlid'in (Ebû Eyyûb el-Ensârî) mezarını bulması ve Akşemseddin'in himmeti konu edilir. Dipnotta ise şair Fatih'in yaptırdığı toplar için “...mukavves gülle atar toplar humbara usûlüne esâs olmuştur.” şeklinde bir bilgi paylaşır:

Görmeli 'ulviyyetini n'eyledi
 Bir kızak inşâsını emr eyledi
 İtdi sefâ'in üzerinden güzâr
 Oldı Halic anlara dâru'l-karâr
 Bak hele 'ulviyyet-i şâhâneye
 İtdi nişân bir gemiyi dâneye
 Kal'ayı tahrîbe kıyâm eyledi
 Emrine dört burcunu râm eyledi
 Maksad-ı a'dâ yine tedbîr idi
 Her açılan rahneyi ta'mîr idi
 (...)
 Düşmene döndi didi teslîm oluñ
 Sâye-i 'adlimde de râhat buluñ
 Olmadı teslîm aña müşrikîn
 Başladı cenge yine hâmî-i dîn
 İşte bu esnâda bir ehl-i kemâl
 Sâhib-i 'ulviyyet ü 'âlî-makâl
 Keşf iderek matla'-ı 'ulviyyeti
 Hayra delîl oldu anuñ himmeti
 Fethe kadar anda idildi niyâz
 Fethe kadar anda kılındı namâz
 'Âlem-i kudsî aña hayrân idi
 Keşfine lâhût senâ-h'ân idi (s. 24-26)

Şair son kısımda ise Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin mezarının bulunması sebebiyle duyulan memnuniyeti şu kıtayla verir:

Hâk-i pâk-i hazret-i Hâlid bulundu müjdeler
 Müjdeler ey 'âlem-i bâlâdaki lâhûtiyân
 Türbe-i tâbânını nûr-ı ilâhî toldırır
 İktibâs-ı feyz ider andan bütün nâsûtiyân (s. 27)

8. Bölüm: 9 beyitten oluşan kısa bir bölümdür. Bölüm “Bir gice didâr-ı latîf-i kamer / Virdi zafer bârikasından eser” beytiyle başlar ve ayın bu hâlinde zafere dair bir işaret bulunur. Savaş devam etmektedir. Müslümanlar tekrar toparlanıp hücumla geçerler. Fatih de Allah’a zafer için dua etmektedir:

Meş'aleler yakdı bütün mü'minîn
 Nûra boyandı o kadar Müslimîn
 Başladılar cenge yine 'aşk ile
 Kalmadı bir kal'ada bir taş bile
 Eyledi Allâh'a ricâ pâdişâh
 Şöyle didi Fâtih-i satvet-penâh
 Hürmetine hazret-i peygamberiñ
 Mekke'yi tenvîre gelen serveriñ
 Nûr-ı 'uyûn-ı şeh-i levlâk için
 Pûsegeh-i haydar-ı derrâk için
 Eyle Mehemed kulunu müstefîd
 Şimdi yâ gâzî olayım yâ şehîd (s. 27-28)

9. Bölüm: 9 beyitten oluşan bu bölümün ilk iki beytinde şair, savaş meydanını ve Fatih'in bu meydanı bakışlarıyla aydınlatmasını ifade ettikten sonra fetih müjdesini “Elli kişi eyledi ihrâz-ı şân / Elli

kişi girdi eñ evvel hemân” beytiyle verir. Dipnotta bu elli kişinin Odunkapısı’nda görevli 50 kişilik yeniçeri askeri olduğu bilgisi verilir. Ardından Fatih’in yüceliğini bir kez daha hatırlatır. Sonraki beyitlerde Fatih’in şehre girişi, Müslümanların ve Hristiyanların hâli, kiliselerin mescide çevrilmesi, tekbir sesleri, Müslümanların sevinci gibi konular üzerinde durulur:

*Dâhil-i şeh'r oldı o mihr-i zafer
Saldı fütûhâtı göge şu'leler
Bir cihet İslâm ile pür-nûr idi
Bir cihet a'dâ ile manzûr idi
Bir cihete toldı gırîv ü figân
Bir cihete 'askerimiz virdi şân
Girdi bu şehre nice biñ mü'minîn
Oldı kilîsası ziyâ-pâş-ı dîn
Mescide tahvîl idilüp aldı şân
Oldı ilâhîlere pertev-feşân
Deyre tolunca leme'ât-ı Hudâ
Küfri bitirdi leme'ât-ı hüdâ
Başladı tekbîre hemân Müslimîn
Kesb-i sürûr eyledi erbâb-ı dîn (s. 29-30)*

10. Bölüm: Eserin son bölümü iki ayrı kısımdan oluşmaktadır. 5 beyitlik ilk kısımda şair Fatih’in adaletini dile getirir, onun için dua eder:

*Fâtih'e itmişdi cihân ser-fürû
'Âdil idi 'adliniñ isbâtı bu
Gösterüp akrânına 'ulviyyeti
Virdi esîrânına hürriyyeti
Nûr-ı İlâhî ki dirahşân olur
Türbe-i pâkinde nümâyân olur
Lem'ası her 'âlemi tenvîr ider
Şa'sa 'ası fikrini tanzîr ider
Merkadi her demde dirahşân ola
Şöhreti pîrâye-i ezhân ola (s. 30-31)*

Şair ikinci kısımda ise yazacağı bir sonraki eserin Yavuz Sultan Selim hakkında olacağından söz eder ve böylece eserini tamamlar.

Sonuç

Mehmet Celâl’in Osmanlı padişahlarını anlattığı ve bir seri hâlinde neşrettiği manzum tarihlerini konu alan bu çalışma sonucunda şunlar söylenebilir:

1. Mehmet Celâl şiiir, roman, hikâye, fikrî eserler ve makaleler, edebiyat bilgileri ve kompozisyon, lügat gibi değişik türde çokça eser vermiş velut bir müelliftir. Onun Osmanlı tarihine duyduğu ilgi önemli bir yanıdır.

2. Mehmet Celâl’in manzum tarihlerini iki grup altında toplamak gerekir. İlk grubu 12 padişahı anlattığı manzumeleri oluşturur. İkinci grup ise çeşitli tarihlerde ve farklı süreli yayınlarda neşredilmiş veya Celâl’in şiiir kitaplarında yer almış şiiirlerden oluşmaktadır. İkinci gruptakilerden sadece Abdülhamit Han hakkında kaleme alınmış mesnevi müstakil bir eser olarak neşredilmiştir

3. Mehmet Celâl’in bu tür şiiirler yazmasında Muallim Nâcî ve Ahmed Midhat Efendi’nin önemli etkisi olmuştur. Celâl bu eserleri yazarken Muallim Nâcî’nin *İbnü’z-Zübeyr* adlı eserini örnek almış, bunun yanında *Kırkanbar* dergisinde yayımlanan tarihle ilgili yazı dizisini kaynak olarak kullanmıştır.

4. Mehmet Celâl bu tarih manzumelerinden her birini beş altı günde yazmıştır. Ancak şair bu yüzden zaman zaman eleştirilmiştir. Bir başka eleştiri konusu ise bu manzumelerin beğenilmeyişidir. Ancak Mehmet Celâl'e göre bu eleştiriler yersizdir, çünkü şiirlerin değerini zaman tayin edecektir ve tarihî vakaları daha güzel tasvir edecek olanlar için hiçbir engel de yoktur. Diğer taraftan şair Osmanlı tarihinin ve padişahlarının özellikle de savaşların ne tarihçiler ne de şairler tarafından layıkıyla anlatılamayacağını da dile getirir. Bu eleştirilere karşı kendisini Osmanlı tarihine dair böyle eserler yazdığı için takdir eden edipler de vardır. Zaten o da bu şiirleri kendisi için bir iftihar vesilesi olarak görmektedir ve daha önce Osmanlı tarihini sultanlar üzerinden şiir şeklinde anlatan ilk şair olduğunu söyleyerek övünmektedir.

5. Mehmet Celâl 12 eserden oluşan ve arka arkaya neşrettiği ilk gruptaki eserleri bir külliyat olarak tasarlamış ve bunları “manzum Osmanlı tarihi” olarak anmıştır. Kendi ifadesine göre bu külliyatta yer alan şiirler muhtasardır ve külliyatın tamamlanmasından sonra her biri daha geniş olarak tekrar yazılacaktır. Ancak şair bu düşüncesini gerçekleştiremediği gibi baştan sona bütünlüklü manzum bir Osmanlı tarihi de yazamamıştır.

6. Mehmet Celâl'in Fatih Sultan Mehmet'i ve İstanbul'un fethini konu alan eserine bakıldığında burada anlatılanların tarihî bilgilere büyük oranda uyduğu görülmektedir. Kendisinin de ifade ettiği üzere yaptığı iş tarihî vakaları manzum olarak edebî sahaya taşımaktan ibarettir.

7. Fatih'i ve İstanbul'un fethini konu alan manzumesi üzerinden bakıldığında Mehmet Celâl'in bu eserleri, “tarihî vakaları manzum olarak anlatmak” gibi belli bir amaca yönelik bir gayret olarak başarılı sayılabilir. Dilinin sadeliği ve anlaşılabilirliği, yer yer kahramanı konuşturması, klasik mesnevilerde olduğu şekilde arada gazele ve başka şiirlere başvurusu, vezni rahat kullanması gibi hususlar buna işaret olarak görülebilir. Şair, tarihî vakalara dair anlattıklarını zaman zaman dipnotlarda verdiği bilgilerle de desteklemiştir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Ahmed Râsim (1980). *Matbûat hâtıralarından muharrir, şair, edib.* (Kâzım Yetiş, Yay. haz.). İstanbul: Tercüman Gazetesi Yay.
- Aksoy, H. (1995). Fetihnâme. *İslâm ansiklopedisi* içinde (s. 470-2). 12, Ankara: TDV Yay.
- Andı, M. F. (1995). *Ara nesil şairi Mehmed Celâl (hayatı-görüşleri-şiirleri)*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Arslan, M. (2015). *Mehmet Celâl'in manzum tarihleri*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Avcı, İ. (2016a). Savaşın şiire: Mehmet Celâl'in kaleminden Sultan III. Mehmet'in Avrupa seferi”, III. uluslararası Balkan tarihi araştırmaları sempozyumu, Balkan tarihi ve Balkanlar'da Türk dili, 22-26 Nisan 2015, Bükreş/Romanya, *Balkanlar'da Türk dili* içinde (s. 115-30), (Hasan Babacan-İsmail Avcı ed.). Burdur: Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yay.
- Avcı, İ. (2016b). Şair gözüyle Osmanlı'nın Fetret Devri ve müceddid-i devlet Çelebi Mehmet”, 13. uluslararası Türk dünyası sosyal bilimler kongresi, 28-30 Ekim 2015, Bakü/Azerbaycan, *13. uluslararası Türk dünyası sosyal bilimler kongresi bildiriler kitabı* içinde (s. 1015-20), (A. Vecdi Can vd. ed.). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Demir, A. (2016). *II. Abdülhamit için döneminde bir methiye*. Ankara: Grafiker Yay.
- Elbir, B. vd. (2012). Divan edebiyatında tarih manzume geleneği ve Nedim ile Şeyh Galib'in tarih manzumelerinin karşılaştırılması. *Ekev akademi dergisi*. 51, 295-306.
- F(âik) R(eşâd) (1328). Celâl Bey. *Nevsâl-i Osmânî*. İstanbul, 289-90.
- Levend, A. S. (2000). *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in gazavât-nâmesi*. Ankara: TTK Yay.
- Mehmet Celâl (1308a). *Sultân Osmân Gâzî yâhud bir sayyâd-ı hümayûn-baht*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Mehmet Celâl (1308b). *Sultân Orhân Gâzî yâhud bir kahramân*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Mehmet Celâl (1308c). *Fâtih Sultân Mehmed-i Sâni yâhud İstanbul fethi*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Mehmet Celâl (1308d). *Yavuz Sultân Selim-i Evvel yâhud âfitâb-ı satvet*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Mehmet Celâl (1308e). *Kânûnî Sultân Süleymân yâhud fütühât*. İstanbul: Kasbar Matbaası.

- Mehmet Celâl (1308f). *Yıldırım Bâyezîd-i Evvel yâhud bir cihângîr*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Mehmet Celâl (1308g). *Sultân Mehmed-i Sâlis yâhud fâtiḥ-i şehîr*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Mehmet Celâl (1308h). *Sultân Bâyezîd-i Sâni yâhud elvâḥ-ı zafer*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Mehmet Celâl (1308i). *Hudâvendigâr Gâzî yâhud fetihler ve Kosova Sahrâsı*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Mehmet Celâl (1309a). *Çelebi Sultân Mehmed yâhud müceddid-i devlet*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Mehmet Celâl (1309b). *Sultân Selîm-i Sâni yâhud muzafferîyyet*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Mehmet Celâl (1309c). Cülûsiyye. *Hazîne-i Fünûn*. nr. 8, 1 Eylül 1893-19 Safer 1311-19 Ağustos 1309, 58-9.
- Mehmet Celâl (1312). *Şîr-i gazâ*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Muallim Nâcî (1307). *Zâtü'n-nitâkeyn yâhud İbnü'z-Zübeyr*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Târiḥ, Osmânî Târiḥinin Cihet-i Şâ'irânesi (1291, Rumi). *Kırkanbar*. 1(11), Sene 1, 336-43.
- Üsküdarlı Sâfî (1308). *İslâm-ı Hazret-i Ömer yâhud bir hârîka*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Yakıt, İ. (2003). *Türk-İslâm kültüründe ebced hesabı ve tarih düşürme*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Yıldız, A. (2001). Üsküdarlı Sâfî'nin İslâm-ı Hazret-i Ömer yâhud bir harika mesnevisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XIII-XIV, 219-49.
- Yılmaz, M. (2013). *Kültürümüzde ayet ve hadisler (ansiklopedik sözlük)*. İstanbul: Kesit Yay.

Edward Bond'un Teatral Distopyaları: *Sandalye Oyunları*

Edward Bond's Theatrical Dystopias: *The Chair Plays*

Tuğba AYGAN*

Öz

İki Dünya Savaşı, nükleer soykırımlar, Nazi Almanyası ve Stalinist Rusya'nın totaliter rejimlerinin yarattığı atmosfer gibi olumsuzluklarla şekillenen distopya yazını, yirminci yüzyılın en önemli türlerinden biri haline gelir. Yazıldığı dönemin karamsar atmosferini yansıtan distopik eserler, baskı ve huzursuzluklarla dolu, tatmin edici olmayan bir geleceğin portresini sunmayı amaçlar. Distopya, ortaya çıkışından bu yana roman türünde öne çıksa da, yüzyılın sonlarına doğru İngiliz tiyatrosu da distopyaya açılır. Oyunlarındaki şiddet betimlerinin yanı sıra modern drama ve toplum hakkındaki radikal açıklamaları nedeniyle çağdaş İngiliz tiyatrosunun *kötü çocuğu* olarak anılan Edward Bond, *The War Plays* (1985, *Savaş Oyunları*) ve *The Chair Plays* (2000, *Sandalye Oyunları*) üçlemeleriyle İngiliz tiyatrosuna ilk teatral distopyaları kazandırır. Tiyatronun toplumsal değişime yönelik bilinci harekete geçirmesi gerektiği görüşünü savunan Bond, bu amaçla oyunlarında yoğun bir şekilde sosyal ve politik konulara eğilir. Bu çalışmanın amacı, içerik ve tema bakımından benzer tek perdelik oyunlardan oluşan *Sandalye Oyunları* üçlemesini bir distopya örneği olarak tartışmaktır. Baskıcı rejimler, kendi hayatları üzerinde söz sahibi olamayan kimsesiz insanlar, yaşamların her anına nüfuz etmiş korku ve huzursuzluk hâli gibi distopik öğeler üçlemenin her oyununda merkezdedir. Yakın bir geleceğin portresini sunan oyunlar, oldukça kasvetli ve mutsuz bir gelecek öngörüsünde bulunarak toplumları bu tür muhtemel senaryolara karşı uyarır ve teatral birer distopyaya dönüşür.

Anahtar sözcükler: Distopya, İngiliz tiyatrosu, Edward Bond, *Sandalye Oyunları*, teatral distopya.

Abstract

Shaped by two World Wars, nuclear holocausts, totalitarian regimes of Nazi Germany and Stalinist Russia, dystopia has become one of the most prominent genres of the twentieth century. Embodying the pessimistic atmosphere of their time, dystopian works attempt to provide a portrait of a dissatisfactory future fraught with oppression and unrest. Even though dystopia has been prominent in the novel genre since its emergence, towards the end of the century, British stages have also been opened to dystopic visions. Dubbed *l'enfant terrible* of contemporary British theatre due to the depiction of crude violence in his plays and radical statements about modern drama and society, Edward Bond introduced theatrical dystopias with his trilogies, *The War Plays* (1985) and *The Chair Plays* (2000) Bond holds the view that theatre should activate consciousness towards social change, and to this end his plays are heavily committed to social and political issues. This paper discusses Bond's *Chair Plays* trilogy of one-act plays, similar in scope and theme, as an example of dystopia. Oppressive regimes, lonely and silenced people, and constant state of fright and unrest as dystopian elements lie at the very centre of these plays. Portraying a rather bleak and unhappy near future, each play functions as a warning against such possible scenarios and becomes a theatrical dystopia.

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: tugba.aygan@atauni.edu.tr. ORCID: 0000-0002-0514-8472

Keywords: Dystopia, British theatre, Edward Bond, *The Chair Plays*, theatrical dystopia.

Giriş

Şimdiki ütopyalara bakan okur muhtemelen onları yeterli ve inandırıcı bulmayacaktır. Fakat istediği ustaca sunulmuş bir kâbussa Dante'nin cehennem dokuz çemberine yolculuğundan çok daha çeşitli dehşetlerden birini seçebilir.

Walsh, 1962, s. 15

Aldoux Huxley'nin *Brave New World* (1932, *Cesur Yeni Dünya*) eserini sahneye uyarlayan ve *Foxfinder* (2011, *Tilkibulucu*) oyunuyla İngiliz tiyatrosuna orijinal bir distopya kazandıran Dawn King'e göre "şimdiki zamanlarda bir distopyada yaşıyoruz." (Williams, 2015) Günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası hâline gelen, kullanıcılarının adımlarını, aldığı kalorileri, kalp atışlarını, kısacası her anını kaydeden cep telefonları; yabancılaşmış, tahrip edilmiş, can çekişmekte olan bir doğa; mutluluk ve hazla baskılanmış, düşünmek ve hissetmek gibi yetilerini büyük oranda kaybetmiş, tüketerek var olan insanlar; vatandaşları hakkında sınırsız istihbarat sahibi baskıcı hükümetler; sonu gelmeyen savaşlar ve ansızın tüm dünyayı çaresiz bırakabilen salgınlar gibi daha birçok ibare King'in önermesini büyük oranda doğrular niteliktedir. Bu doğrultuda modern dünya, Chad Walsh'ın Dante'nin cehennemlerine alternatif gösterdiği distopik anlatılara artık pek uzak sayılmaz. Bu çalışma, günümüzle son derece ilintili olan ve roman türüyle ilk örnekleri üretilen distopyanın zaman içerisinde dramatik metinlere ve sahneye nasıl taşındığının izini sürmekte ve bu bağlamda İngiliz oyun yazarı Edward Bond'un *The Chair Plays* (2000, *Sandalye Oyunları*) üçlemesini bir distopya örneği olarak tartışmaktadır.

Hâlihazırda var olan kaygı verici durumları ima ederek bu durumların daha kötüye evrildiği yakın bir geleceği işaret eden anlatıları tanımlayan distopya, kelime olarak ilk kez 1868'de John Stuart Mill'in, İrlanda toprak politikası nedeniyle hükümeti eleştirdiği bir Avam Kamarası konuşması esnasında kullanılmıştır (Kumar, 2006, s. 172). Yunanca kötü, anormal anlamı taşıyan önek 'dys/dus' ve yer anlamındaki 'topos' sözcüklerinin birleşiminden oluşan distopya, dilimize 'kötü yer' olarak çevrilir. Türkçede anti-ütopya, karşı ütopya, ters ütopya ya da kara ütopya olarak da karşılık bulan terim, *Oxford English Dictionary*'de "her şeyin olabildiğince kötü olduğu hayali durum veya yer" (1989; 2016) olarak tanımlanır. Edebiyatta distopya ise diyalektik bir gelişimin ürünü olarak Rönesans'ın doğurduğu, Thomas More'un *Ütopya* (1516) adlı kitabıyla bir tür olarak edebiyata kazandırdığı, ideal veya cennetvari bir toplumu resmeden ve Yunanca 'var olmayan yer' anlamındaki ütopyanın karşıtı olarak şekillenir.¹ Distopyayı bu diyalektik çerçevesinde tanımlayan Chris Baldick, terimin "endişe verici derecede kötü ve genellikle öngörülen gelecekte var olan hayali bir dünya" (2008, s. 100) için kullanıldığını belirtir.

Distopya; en genel ifadeyle gerek etimolojik anlam gerekse kurgusal içerik bakımından ütopyanın antitezi yahut karşıtı olarak değerlendirilmesine rağmen, bu iki terimi birbirinden kesin çizgilerle ayırmak pek mümkün değildir. Çünkü Krishan Kumar'ın sözleriyle distopyalar ütopyayla şekillenir ve "bir asalak gibi ondan beslenir" (2018, s. 172). Diğer bir ifadeyle distopyalar, esasen ütopyalar gibi toplumsal düşünme ediminin bir çeşitlemesidir. Bu amaçla hem ütopyalar hem de distopyalar içinden çıktıkları kültürün kaynaklarına dayanırken gerçekliğin sınırlarını zorlar. Ancak, ütopya bu kaynakların en ideal hâle evrilmesini düşlerken, distopya yanlışları ve kırılma noktalarını daha görünür kılmak amacıyla korkulan ve arzu edilmeyen olasılıkları hikâyeler. Bu yönüyle distopyalar salt bir gelecek düşleminden ziyade okurun şimdiki durumunu fark edip daha iyi bir geleceğe dönüştürmesi yönünde uyarı sunan işlevsel bir uygulamadır.

Edebiyattaki örneklerine bakıldığında da her iki kavramın birçok ortak paydada buluştuğu açıkça görülebilir. Söz gelimi, ütopyanın en belli başlı örnekleri olarak değerlendirilen *Devlet* (M.Ö. 340 civarı) ve *Ütopya* otoriter ve hiyerarşik yapıda bir yönetimin kurallarıyla düzen ve mutluluğun sağlanmaya çalışıldığı

¹ More'un *Ütopya*'sı her ne kadar ütopyanın edebi bir tür olarak resmen başlangıcı olarak görülse de, birçok eleştirmen ve teorisyen bu türün ilk örnek olarak ideal bir toplum için ideal bir devlet yönetimini tasarlayan Platon'un *Devlet*'ini işaret eder. Bkz. White (1982, s. 329), Walsh (1962, s. 40), Dawson, (1992, s. 3), Booker (1994, s. 5).

toplumları inşa ederken, Huxley'nin *Cesur Yeni Dünya*, Orwell'in 1984 (1949) ve *Animal Farm* (1945, *Hayvan Çiftliği*) gibi distopyaları benzer yönetimlerin tek tipleştirip insandışılaştırdığı görünüşte çok mutlu ve düzenli toplumları kurgular. Bu açıdan distopyalar, görünürde olanın yanıltıcılığını imâ ederken aynı zamanda ideal bir toplum oluşturma yolunda belli bir grubun ütopyasının nasıl bir diğer topluluğun distopyası hâline geldiğini de vurgular. Bu noktadan hareketle, distopyalar statükonun hizmetinde şekillenen ütöfik tasavvurların yalnızca belli bir kesim için var edildiğine vurgu yapar ve ütopyanın onların gözünden bakmayı reddettiği pasif, bastırılmış toplum ile bu toplumların kaygı ve sancılarını merceğe alır.

Raymond Williams 1978 tarihli "Utopia and Science Fiction" adlı makalesinde ütopyan kurguları cennet, dışardan değiştirilmiş dünya, gönüllü değişim ve teknolojik değişim (s. 203) olmak üzere dört gruba ayırır. Her bir ayrımın olumsuzunun resmedildiği distopik kurguların dört kategorisini ise benzer başlıklar fakat farklı içeriklerle şöyle açıklar:

(a) başka bir yerde var olan daha kötü bir hayat türünün anlatıldığı *cehennem*; (b) umulmadık yahut kontrol dışı doğal bir hadisenin yarattığı yeni fakat daha az mutlu bir hayat türünün olduğu *dıştan değiştirilmiş dünya*; (c) toplumsal çöküşün, kötü toplum düzenlerinin ortaya çıkışının ya da toplumsal iyileşme çabalarının öngörülemeyen korkunç sonuçlarının sebep olduğu yeni fakat daha az mutlu bir yaşam şeklinin olduğu *gönüllü değişim*; (d) teknik gelişmelerle yaşam şartlarının daha da kötüleştiği *teknolojik değişim*. (s. 204)

Williams'ın kategorilerinde de görüldüğü üzere hem ütopya hem de distopya birbirlerine çok benzer pratiklerin sonuçlarıyla şekillenir. Bu açıdan, iki türün bu denli iç içe geçmişliğini vurgulayan ve benzerliklerinin yanı sıra taban tabana zıt doğalarına atıfta bulunan Gordin, Tilley ve Prakash'ın distopya için "ütopyanın kötücül ikizi" (2017, s. 7) yakıştırması gayet yerinde bir benzetmedir. Nitekim her ikisi de görünüşte aynı, içeriğinde ise olabildiğince ayırır.

Diğer yandan, "bir madolyonun iki yüzü" (Czauderna, 2019, s. 72) olarak da tanımlanan ütopya ve distopyanın üretim amacı, söz konusu ayrılmaz birlikteliği sağlamlaştırmaktır. Distopya, içinde bulunulan zaman ve şartlardan yola çıkarak yine bugünün bakış açısıyla, henüz var olmayan fakat varılması muhtemel, kötü, cehennemvari bir geleceği resmederken şimdiyi ve var olanı eleştirir. Daha iyi ve ideal bir toplum hayali barındıran ütopya ise içinde bulunulan toplumun aksaklıklarını görünür kılmak adına böyle bir toplum resmederken var olan ve olması gereken arasındaki farklılıkları vurgular, düzeltilmesi gerekenleri dillendirir. Terimin isim babası More'un *Ütopya*'sı bu şekilde zamanın İngiltere'sinden çok daha iyi bir toplum yaratır; bu toplumla dönem İngiltere'sinin bir eleştirisini sunar (Sargent, 2010, s. 4). Benzer şekilde İtalyan filozof Tommaso Campanella'nın kaleme aldığı erken dönem ütopyalarından *Güneş Ülkesi* (1602) dönemin İtalya'sının sosyal ve politik kargaşasına karşı bir tepki niteliğindedir. Dönemlerinin kanonik distopyalarından Aldous Huxley'nin *Cesur Yeni Dünya* ve George Orwell'in 1984 romanlarına da esin kaynağı olmuş Yevgeny Zamyatin'in Bolşevik devriminden hemen sonra kaleme aldığı *We* (1924, *Biz*) eseri ise komünizmin sembolik bir eleştirisidir. Bu bakımdan her iki tür de yaşanılan topluma eleştiri getirir; ancak, ütopya bir nevi arzu belirtimiyken, distopya geleceğe dair bir uyarı ve uyanma çağrısıdır.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği çok yönlü yıkım, ardından İkinci Dünya Savaşı'yla kitlesel ölümlerin, soykırımların, kayıpların ve acımasız diktatörlüklerin yarattığı atmosfer, doğumundan bu yana edebiyatın ve hayatın merkezinde sağlam bir yer edinmemiş ütopyayı yerinden eder ve toplumsal yaşamın yanı sıra edebiyat ve sanat üretiminin odağına distopyayı yerleştirir. İnsanlık tarihinin dönüm noktalarını imleyen bu felaketlerin akabinde distopyanın büyük oranda arttığını oluşturan 1920ler, 30lar ve 40lar, Kumar'ın deyimiyle "şeytanın on yılları" (Kumar, 2006, s. 358) ise ileriye bakma dürtüsüyle, korkutucu gelecek senaryoları üreten ilk distopya romanlarının yazılışına tanıklık eder. İki dünya savaşının dehşeti, Nazi Almanyası ve Stalinist Rusya'nın totaliter rejiminin yanı sıra, küresel bir nükleer soykırım kaygısının gölgesinde şekillenen ve dünyanın bu şekilde ilerlemesi hâlinde olası geleceğin korkunç betimlemelerini sunan Yevgeny Zamyatin'in *Biz*'i, Aldous Huxley'nin *Cesur Yeni Dünya*'sı ve George Orwell'in 1984'ü edebiyatta distopik dönüşün başlangıcını imler. Ardından, yirminci yüzyıl sonu ve yirmi birinci yüzyıl başı toplumsal ve politik çalkantılarına koşut olarak distopya birçok eserin odağında yer bulmayı sürdürür.

İngiliz Tiyatrosunda Distopya

Yirminci yüzyılın roman alanında bir nevi 'distopik patlama'ya tanık olması ve seyreden yüzyılda distopik yazının alt türlerle çeşitlenerek artmasının aksine, yirminci yüzyıl sonuna dek distopya tiyatrodaki tam manasıyla yer bulamaz. Fakat kült distopik romanların sahne uyarlamaları İngiliz ve Amerikan tiyatrolarını distopyaya açar. Örneğin Ray Bradbury'nin okumanın yasak olduğu bir gelecekte görevi kitap yakmak olan bir itfaiyeciyi konu alan 1953 tarihli romanı *Fahrenheit 451*, yazarın kendisi tarafından 1979'da oyunlaştırılır ve aynı yıl Los Angeles Colone Theatre'da sahnelenir. 90'lı yılların sonu ve yirmi birinci yüzyılın başı itibarıyla dönemin sosyo-politik atmosferine koşut olarak oyun yazarlarının karanlık bir geleceği resmettiği eserler yazılmaya başlarken, distopik roman uyarlamaları çağdaş sahnede yer bulmayı sürdürür. Margaret Atwood'un feminist distopya türünde yazdığı romanı *The Handmaid's Tale* (1985, *Damızlık Kızın Öyküsü*) 2002'de Brendon Burns, 2015 yılında ise Joe Stollenwerk tarafından sahneye uyarlanır. Kadınların tüm haklarının ellerinden alındığı, varlıklarını yalnızca erkek egemen ve dindar bir kesim için çocuk doğurup hizmetçilik yaparak sürdürebildikleri bir düzeni anlatan roman, Arjantin ve İrlanda'da kürtaj yasalarına, Amerika'da ise Trump'ın kürtaj ve göçmen politikalarına yönelik protesto amaçlı birçok teatral gösteriye ilham verir. Belki de günümüz dünyasına en çok hitap eden George Orwell'in 1984'ü ise 2013 yılında Duncan Macmillan ve Robert Icke tarafından sahneye uyarlanır ve ilk gösterimi Nottingham Playhouse'da yapılır. 2014 yılında West End'de gösterilen oyun, Amerika'da ise ilk kez 2018'de Broadway'de sahnelenir.

Çağımızın geleceğe dair kaygılarının en açık göstergeleri olarak kâbus bir geleceğin İngiliz tiyatro oyunlarında yer bulması ise büyük ölçüde Yeni Yazın ekseninde yirminci yüzyılın son on yılı ve yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğine rastlar. Tekinsiz bir dünyada, tüm özgürlüklerinden mahrum bırakılmış, sürekli korkuyla imtihan edilen ve kontrol altında tutulan bireyleri; çevresel yıkımları ve sonuçlarını; nükleer felaketleri ve acımasız diktatörlükleri merkeze alan çağdaş oyunlar, sahnede 'distopik dönüşü' başlatır. Belli bir duygu yapısının belirtisi olan bu dönüş, Trish Reid'in sözleriyle, "şimdiki zamana dair derin ve yaygın bir endişenin ve bu endişe durumunu temsil etmekte gerçekçiliğin sınırlılığından duyulan memnuniyetsizliğin kanıtıdır" (2019, s. 73). Nitekim döneminin tatminkâr olmaktan uzak atmosferinden beslenen distopya, daha kötüyü düşleyen bir kurgusal pratiktir. Çağdaş İngiliz tiyatrosunda bu tür örneklerin hâkimiyeti de geleneksel anlatıların modern insan ve deneyimlerinin betimlenmesinde yetersiz kaldığının belirtisidir.

Philip Ridley, Reid'in işaret ettiği gerçekçiliğin sınırlılıklarından kurtulup, geleceğin kurmaca anlatılarına bir çerçeve sunarak tiyatrodaki distopik dönüşü örnekleyen eserler sunar. Oyun yazarının 1991 tarihli *The Pitchwork Disney (Korku Tüneli)* adlı eseri, ailelerini on yıl önce bir felakette kaybeden ve o tarihten itibaren hiç evden çıkmayıp karanlıkta yaşayan yirmi sekiz yaşındaki ikiz kardeşlerin distopik dünyasını kurgular. Yazarın bir diğer oyunu olan *Mercury Fur*'de (2005, *Kürküllü Merkür*) ise post-apokaliptik bir dünyada toplumun tamamına yakını yıllar önce bilinmeyen bir güç tarafından tüm dünyaya yayılan kelebeklere bağımlı hale getirilmiştir. Yedikleri kelebeğin rengine göre şiddeti değişen sanrılar gören ve yalnızca bu şekilde mutlu olabilen insanlar, bir süre sonra tüm geçmişlerini unuturlar. Aile bağlarını, insani değerlerini, duygularını kaybeden bu insanlar, ayrıca toplumun üst kesimindeki kişilerin sadist eğlencelerinin malzemesi olurlar. Modern tüketim anlayışlarının yakın gelecekte nerelere varabileceğini insan bedeninin metalaştırılması üzerinden sunan *Kürküllü Merkür*'ün 'ün ardından Ridley, *Radiant Vermin* (2015, *Işıltılı Haşereler*) oyunu ile yeniden materyalist bir dünyanın tüketim girdabında boğulan bir çiftin isteklerini elde edebilmek adına yapabileceklerinin ne kadar sınırsız olduğunun altını çizerek sahnede bir başka kara ütopya yaratır.

Soğuk Savaş, 11 Eylül ve devamındaki savaşlar gibi küresel olayların yanı sıra son zamanların iklim krizi farkındalığı da tiyatrodaki distopik tasavvurların çeşitlenerek artmasına zemin hazırlar. İngiliz tiyatrosunun yaşayan en güçlü kalemlerinden Caryl Churchill, henüz gerçekleşmemiş ancak rahatsız edecek derecede yakın çevre felaketlerini *Not Not Not Not Not Enough Oxygen* (1971, *Yok, Yok, Yok, Yok Yeterli Oksijen Yok*), *Lives of the Great Poisoners* (1991, *Büyük Zehirleyicilerin Yaşamları*) ve *Far Away* (2000,

Çok Uzak) oyunlarında konu edinerek İngiliz sahnesinde ekolojik distopyalara kapı aralar.² İnsanın doğaya ihanetinin yakın gelecekteki sonuçlarını odağa alan Churchill, günümüzde göz ardı edilemeyecek bir noktaya gelen ekolojik krizin kaçınılmaz sonuçlarına göndermelerde bulunur. Doğayla girilen savaşın kazanılamayacağı ve sonunda kaybedenin insan olacağı mesajını veren senaryoları sahneye taşıyan bir diğer ekodistopya, Stef Smith'in *Human Animals* (2016, *İnsan Hayvanlar*) oyunudur. Hayvan nüfusunun aşırı artış gösterdiği bir şehirde farelerin, sincapların, serçelerin ve tilkilerin sokakları ele geçirmesi korkusuyla bu canlılarla birlikte doğanın yakılıp yok edildiği bir dünya yaratan oyun, geleceğe dair bir başka çevresel felaket senaryosu sunar. Bunlara ek olarak Mike Barlet'in *Eartquakes in London* (2010, *Londra'da Deprem*), Richard Bean'in *The Heretic* (2011, *Sapkın*) oyunları iklim değişikliğinin gelecekteki sonuçlarına dair karanlık öngörüler sunan örneklerden bazılarıdır.

Bomboş sokaklar, izolasyonda ve maske ile yaşamaya zorlanan insanlar, nefes almanın gerçek anlamda imkânsızlaştığı bir dünya ve vatandaşlarının her adımını takip edip bedenlerini kontrol altında tutan hükümetler gibi distopik senaryoların Kovid-19 salgınıyla gerçeğin kendisine dönüştüğü söylenebilir. Bu sebeple Alex Sierz'in "oyun yazarlarının gerçekten daha kötü felaketleri hayal etmek için ciddi bir çaba sarfetmeleri" (2020, s. 40) gerekliliğine vurgu yapması da yakın gelecekte geleneksel senaryolar sunan distopyaların yetersiz kalacağına, böylece türün dozunu artırarak varlığını sürdüreceğine ve sınırları zorlayan çeşitli felaket kurgularının sahnelerden eksilmeyeceğine işaret eder.

Karanlık Bir Gelecek Öngörüsü: Edward Bond'un *Sandalye Oyunları*

Teatral distopyaların üretimi yoğun olarak yirmi birinci yüzyıl başına konumlandırılrsa da, Edward Bond'un post-apokaliptik dünya tasavvurları barındıran 1985 tarihli *Savaş Oyunları* üçlemesi, İngiliz tiyatrosu'nun ilk distopik denemelerinden biri olarak değerlendirilebilir. Dönemin politik atmosferinin yankılarını barındıran üçleme, nükleer soykırımlar sonrası ayakta kalmaya çalışan yitlik toplumları kurgularken, insanlığı bekleyen karanlık geleceğe dair ciddi uyarılarda bulunur. Bond, *Savaş Oyunları*'ndan yirmi yedi yıl sonra kaleme aldığı ve onunla paralel temalar barındıran *Sandalye Oyunları* üçlemesiyle ise yeni bir teatral distopya yaratır. Üçlemenin her biri tek perdeden oluşan oyunları *Have I None* (2000, *Hiçbir Şeyim Yok*), *The Under Room* (2006, *Alt Oda*) ve *Chair* (2006, *Sandalye*) aşırı kontrolcü yönetimler, tekinsiz dünyalar, hasara uğratılmış toplumsal ahlak, tek tipleştirilmiş ve korkuyla sürdürülen yaşamlar gibi en belirgin distopik izleklerle şekillenerek yakın gelecekte insanlığı bekleyen olası senaryoları kitlelere yeniden hatırlatır.

Sandalye Oyunları'na önsöz niteliğinde yazdığı "Üçüncü Kriz" makalesinde Bond, "işaretler tiyatrosu" (2015, s. 5) olarak nitelendirdiği çağdaş tiyatro oyunları üzerine şu yorumu yapar:

Bundan böyle dünya dediğimiz bu mekâna ne aittir ne de burada bir geleceğimiz vardır. Bu oyunlar tam da bu noktaya parmak basıyorlar; bu işaretlerin tiyatrosunu oluşturuyorlar. [...] Eğer bundan böyle insanoğlunun dünya üzerindeki varlığı son bulmuşsa, mutlaka onun yerini almış ve hayatta kalmış başka bir canlı türü olmalıdır. Biz onların içinde yaşayacağı o felaketi hazırlıyoruz. [...] İşte bu yüzdendir ki onlar bizim bugünkü oyunlarımıza konu olmalı. (2015, s. 5)

Bond'un çağdaş oyunların konusu olması gerekliliğini vurguladığı bu gelecek fikri esasen yaşantımızla, kararlarımızla şekillendirdiğimiz ve sorumlusu olduğumuz geleceğin işareti, yani çağdaş okurun geleceğidir. Bu doğrultuda üretildiği toplumun kaynaklarından beslenen *Sandalye Oyunları*, "çağdaş krizin gösterenleri olarak yorumlanmaya da açık" (Billingham, 2014, s. 103), ancak tatminkâr olmaktan oldukça uzak gelecek kurmacaları sunarken ortaya koyduğu kötümser tutumla distopik birer öngörü hâlini alır.

Var olmayan bir yer ve zamanda, kimi zaman ise çok uzak bir geçmişte geçen ütopyaların aksine geleceğe konumlanan distopik kurgular zamansal ve mekânsal uzaklığı ve belirsizliği kritik bir noktada tutar. İsimlendirilmeyen fakat tanıdık olanı veya tanıdık olanın tanınmaz bir hâl almış geleceğini konu

² Churchill'in oyunları üzerine detaylı bir distopya okuması için bkz. Biber Vangölü, 2017.

edinen anlatılar, okur ve izleyenle arasında bir mesafe oluştururken bu yolla bir tür yabancılaştırma etkisi yaratıp izleyeni kurgusal olana karşı eleştirel bir tutum takınmaya yönlendirir. Zira söz konusu anlatılar ne izleyenin tam anlamıyla özdeşim kurabileceği kadar yakın, ne de göz ardı edebileceği kadar uzaktır. Kurgusal evrenlerini bugünden uzak uzamlara odaklayan bu anlatılar, böylece “aksi takdirde doğal ve kaçınılmaz olarak kabul edilebilecek sorunlu sosyal ve politik uygulamalara yeni bakış açıları sağlar.” (Booker, 1994, s. 19). Bu eleştirel mesafe çerçevesinde *Sandalye Oyunları* üçlemesinin her bir oyunu çağdaş okura ve izleyiciye pek de uzak olmayan bir gelecekte, 2077’de geçer. *Hiçbir Şeyim Yok*’ta belirsiz olan mekân, *Alt Oda*’da bir şehir banliyösü, *Sandalye*’de ise bir şehirdir. İlk bakışta isimlendirilmediği için okuyana ve izleyene uzak, yabancı ve bilinmez görünen uzam, diğer yandan herhangi bir şehir hatta okurun yaşadığı şehir olma ihtimaliyle bir anda çok yakın, tanıdık ve bilindik bir hâl alır. Böylece her bir oyun alımlayanı sürekli bir sorgulamaya ve yeni bakış açıları üretmeye davet eder.

Üçlemenin ilk oyunu *Hiçbir Şeyim Yok* doğrudan caddeye açılan dekorsuz, eşyasız, yalnızca küçük bir masa ve iki sandalyenin bulunduğu bir odada geçen birkaç günü anlatır. Otoriter devlet, geçmişi ortadan kaldırmış, her türlü insan ilişkisini yasaklamış; hafızasını yitirmiş, kimsesiz bir toplum yaratmıştır. Tüketim çılgınlığının ve sınırsız çeşitliliğin yerini tek tip ve sade bir hayat tarzı almıştır. Bu hayatlar hükümet tarafından sürekli olarak gözetlenmekte ve yönetilmektedir. Oyunun başkişileri Sara ve Jams çiftinin bu sistem içerisine sıkışmış, tekdüze hayatı Sara’nın erkek kardeşi olduğunu iddia eden davetsiz bir misafir ile alt üst edilir.

Alt Oda oyununun tamamı yine baskıcı otorite gölgesinde, bir evin bodrum kat kilerinde geçer. Dış dünyaya hâkim olan – direkt olarak sahneye taşınmasa da sürekli değinilen – kaos ve huzursuzluk, bu alt odayı da sarar. Yalnız yaşayan Joan’ın evine devlet yetkililerinden saklanan kaçak bir göçmenin girmesi, şimdiye dek farkında olamadığı sorunlara gözünü açmasını sağlar. Fakat bu bilinçleniş otoriteye karşı gelişi, dolayısıyla sancılı bir süreci de beraberinde getirir.

Üçlemeyi sonlandıran *Sandalye*’de, oyunun trajik karakteri Alice, bebekken bulup yıllarca yetkililerden sakladığı yirmi altı yaşındaki Billy ile devletin tahsis ettiği basit bir apartman dairesinde yaşamaktadır. Perde açıldığında Billy resim çizmektedir, Alice ise pencereden otobüs durağında bekleyen kadın mahkûm ve polise odaklanmıştır. Alice’in kadının ona tanıdık göründüğünü söylemesi üzerine Billy, kadının Alice’in annesi olabileceğini belirtir ve onun için aşağıya sandalye götürmesini önerir. Alice’in bu öneriyi kabul etmesi, her ikisi için sonun başlangıcı olur.

Tanrı Devletler, Yasak Geçmişler

Kaleme alındıkları dönem koşullarından beslenen distopik kurguların en temel ortak özelliklerinden biri, yarattıkları toplumu sürekli kontrol altında tutan totaliter bir iktidar fikridir (Karaca, 2022, s. 2). *Sandalye Oyunları*’nın her bir oyunu da benzer bir iktidarın gölgesinde kuruludur. *Hiçbir Şeyim Yok*’ta kendi hayatı üzerinde söz sahibi olmayan toplumu temsil eden Sara ve Jams’in evindeki eşyalara, hatta sandalyelerinin nerede olması gerektiğine dahi devlet karar verir. Zira “2077’de devlet tanrıdır” (Bond, 2015, s. 29). Tanrı devletin polisi Jams düzeni kanıksamış, onun bir dişlisi hâline gelmiştir ve bu yeni düzeni şöyle tanımlar:

JAMS: Hükümet geçmişin izlerini tamamen yok etmekte haklıydı. [...] İnsan her şeye sahip olunca ne yapar? Bu durumdan kurtulmak için bir gün gelir [size] yalvarırlar, ellerindeki geri almanız için. Onların tek istediği şey huzur. İşte bu yüzden yeni anlaşma işlerine geldi. Onun için yeni anlaşmaya yeni yerleşim yerlerine sıkı sıkıya bağlı kaldılar. Unutmak işlerine geldi. Herkes aynı tip duvarlar içinde, aynı tip mobilyalar, aynı tip elbiseler, aynı tip yiyecek içecekler. (Bond, 2015, ss. 133-134)

Jams’in bu sözleri, oyunu Raymond Williams’ın distopik anlatıların bir türü olarak işaret ettiği, daha az mutlu bir yaşam şeklinin sürüldüğü ve bunun sebebi olarak da toplumsal çöküş ve kötü toplum düzenini gösterdiği “gönüllü değişim”in (1978, s. 204) bir örneği yapar. Gönüllü olarak değiştirilmeye razı olmuş bu toplum, öncesinde tüketmenin sınırlarını fazlasıyla zorlamış, duygusuzlaşmış ve sonunda kontrol ve

düşünme yetilerini kullanmadıkları için bunları otoritelere devretmiştir. Otorite ise bu gücünü olabildiğince kullanmakta ve tüm vatandaşları üzerinde mutlak bir hâkimiyet sürdürmektedir.

Jams'e göre, bu gönüllü değişimin tek bir sebebi vardır: Huzur arayışı. Geçmişini hatırlamayan, ondan kurtulan ve yeni düzene sorgusuz itaat eden insanlar için mutluluk, bir bakıma ütopya vadedilmiştir. Jams gibi yeni düzeni sorgulamaksızın kabul edenler, otoriteye bağlı kalanlar, yaşamlarını *sıkıntısız* sürdürmektedirler. Diğer yandan sisteme uymayan, geçmişini deşenleri ise acınası bir hayat beklemektedir. Oyunun ilk sahnesinde Jams, Sara'ya devriye gezerken karşılaştıkları ikinci gruba dâhil yaşlı bir kadını anlatır. Kadın eskiden yerleşim yeri olan ama daha sonra devlet tarafından boşaltılan bölgelerden birine gidip elinde taşıdığı bir tabloyu yıkılmış evin duvarına asma çabası içerisindeydi. Fakat hem bu bölgelere gitmek hem de herhangi bir resim ya da fotoğraf bulundurmak yasaktır.

JAMS: [...] Johansson'ı dışarı göndermiştim. Orada, öyle boş alanda bekliyordu. Parmağımla işaret ettim. Tuğlalar üzerinde oturan kadını gösterdim. Sadece işaret ettim ama. Bu onu harekete geçirdi. Kadını tuttu, arabaya sürükledi. Kadını merkeze götürdük. Ona yemek falan vermediler. Kadının yaşı da sıkıntılıydı! Ama merkeze gitmeden önce, komutan olay yerine falan gelir diye tabloyu harabelerin içine gömdük. (2015, s. 114)

Toplumsal iyileşme ve huzur vadeden değişim adına iktidara verilen sınırsız güç, yaşlı bir kadının tablo asma suçundan tutuklanıp kötü muamele görmesi yönünde kullanılır. Otoritenin kurallarına uymayan ve toplumsal düzeni bozan kadının tabloyu asma eylemi aslında bir bakıma 'düşünme suçu'dur. Çünkü bu sembolik eylem bir tür geçmişe dönüş, bir hatırlama edimidir. Geçmişini hatırlamak ise kesin olarak yasaktır. Geçmişini tamamıyla yasaklamayı ve unutturmaya hedefleyen hükümet, buna karşı gelen herkesi cezalandırır.

Grit ve Jams arasındaki bir diyalog baskıcı rejimin insanları geçmişten koparıp hayatlarına ne denli nüfus ettiğinin bir başka kanıtı olarak görülebilir:

GRIT: Eve geldiğimde gitmişti. Kendini öldürüp öldürmediğini bilmiyorum. Geçtiğim köprüde olabilir. Bir not bırakmış mı acaba diye bakındım. Uzun sürmedi. Görünüşte bizim orası da burası gibi. Otorite mobilya kullanırmıyor, yasak. Masanın çekmecesine baktım normalde asla dokunmam. Masa çekmecesini hep o düzenlerdi. Ama mecburdum. Çekip açtım. Çekmece kolaylıkla açıldı. [...] Rulo halinde bir fotoğraf vardı.

Jams: Bu yasak. Bütün kişisel evraklar, geçmişimizi sildiklerinde yok edildi. (2015, s. 119)

Geçmişe dair bir evrak ya da geçmişini hatırlatabilecek her türlü nesne otoritenin varlığından öncesini hatırlatabileceği, insanları sorgulamaya sevk edeceği ya da insan ilişkilerini güçlendirip onları bir araya getirebileceği için tehlike arz etmektedir. Bu sebeple hepsi otorite tarafından yok edilmiş, geçmişten bir şey saklayanlar ise cezalandırılmıştır.

Sandalye oyununda benzer bir monolitik ve totaliter devlet açıkça gözlemlenir. Alice pencereden dışarıya bakarken görünmemeye gayret eder. Zira her an bir asker ya da başkası tarafından fark edilebilir ve yetkililere şikâyet edilebilir. Billy'yi dinleyip duraktaki mahkûm kadını görmek amacıyla askere sandalye götürdüğünde ise asker tarafından zaten görüldüğünü öğrenir. Böylece otoritenin her yerde olduğunun ve onlar farkında olamasa da vatandaşının her adımından haberdar olduğunun bir kez daha altı çizilir. Alice'in mahkûma yaklaşıp onunla konuşmaya çalışması, ona duyulan kuşkuyu iyice artırır ve ertesi gün bir otorite görevlisi evine teftişe gelir. Mahkûmla anlamlı herhangi bir iletişim kuramamış olsa dahi devlet en küçük kuşkuyu bile görmezden gelmeyip Alice'in başka bir yere alınıp daha sıkı gözetlenmesine karar verir. Orwell'in 1984'ündeki meşhur tele ekranlar, Alan Moore'un *V for Vendetta*'sındaki (1988) güvenlik kameraları gibi gözetim mekanizmaları birçok distopyanın merkezine yerleşmiş ve standart bir distopya özelliği hâline gelmiştir. Teknolojiyle şekillenen ve kontrol edilen insan bedeni, tıpkı Foucault'nun bahsettiği görkemli cezalandırma yöntemlerinden panoptik hapishanelere geçiş (Foucault, 1992, s. 375) gibi, Bond'un distopyasında da görünmeyen bir denetim mekanizmasına dönüşür ve bedenler bu mekanizma ile disipline edilir. Bireyler tarafından görülme de otoritenin gözü her yerde her an üzerlerindedir. Yine Foucault'un Matray hapishanesinden örneklediği gibi, *Sandalye Oyunları*'nın

her birinde “en küçük itaatsizliğe ceza verilmektedir ve ağır suçları önlemenin en iyi yolu en hafif kabahatleri en katı bir şekilde cezalandırmaktır” (Foucault, 1992, s. 376). Böylece otorite sürekli boyun eğen itaatkâr bedenler yaratarak mutlak iktidarını pekiştirirken olası başkaldırlara da gözdağı verir.

Alt Oda eylemin kurulduğu kilerin üst katı ve onu saran dış dünyanın suç ve kaos içinde olduğu ve iktidarın orduyu kullanarak vatandaşlarını kontrol altında tuttuğu baskıcı bir düzeni resmeder. Oyunun başında otorite kaçak bir mülteci için bir tehdit gibi gözüktü de ilerleyen süreçte her bireyin otoritenin baskıcı gölgesinde benzer bir yaşam sürdüğü anlaşılır. Evin sahibi ve ülkenin vatandaşı Joan bu durumu şu sözlerle doğrular:

JOAN: Ben bu dünyayı anlamıyorum. Yıllardır etrafımda bir sürü şey oluyor ama ben hiçbir şey görmüyorum. Sokaklar gerçek değil artık. Çaresizim kendimi göçmen gibi hissediyorum. (2015, s. 45)

Her ne kadar bu ülkenin vatandaşı olsa bile geçmişe dair hiçbir anısı, başka bir insanla herhangi bir bağı olmayan Joan için sürekli denetim altında tutulan hayatı bir mültecininkinden farksızdır. *Sandalye*'de olduğu gibi bu oyununda da dışsal kontrol mekanizmalarının yerini denetimi içselleştirilmiş bireyler almıştır. Bunun yanı sıra hemen herkes otoritenin muhbiri olma olasılığıyla herkes için tehliktir; bu yüzden kimse kimseye güvenemez. Evine girdiği Joan ile ilk kez karşılaşan mültecinin “Gidip askerleri mi getireceksin?” (s. 33) şeklindeki sorusu ve para karşılığı mülteciye sahte belgeler düzenleyen Jack'in paranın tamamını alamayacağını duyunca verdiği “Orduya gammazlarım. İlk olmayacaksınız ki. Bazen ben onlara kıyak yaparım, bazen de onlar bana...” (s. 50) cevabı bu durumu örnekler. Böylece bir evin odası veya kilerinde geçen oyunların kapalı, sınırlı ve *korunaklı* evrenleri bir otoritenin sürekli gözetimi altındadır. Bu sebeple her bir karakter oyun boyu tedirgin bir halde yaşamını sürdürürken güvende hissetmesi gerektiği mekânlar sınırsız müdahaleye açık, tekinsiz birer uzama dönüşür. *Alt Oda*'da mülteci ve onu evinde saklayan Joan, *Hiçbir Şeyim Yok*'ta Grit'in evlerine gelmesinin ardından Sara ve Jams, *Sandalye*'de ise camdan bakan ve mahkûmun yanına inen Alice, her an bir devlet yetkilisinin ya da askerin gelip onları götürmesi endişesiyle yaşarlar. Oyunlar ilerledikçe ise endişelerinin yersiz olmadığı anlaşılır.

Bireyselleşmiş, Travmatik Yaşamlar

Distopyalar, temelde baskıcı hükümetler ve insan hayatını tümünden kontrol altında tutan mekanizmalardan beslenir. Totaliter düzen mekanizmalarının gelecekte varacağı muhtemel nokta ve şekillendireceği hayatlar, Bond'un distopik üçlemesinin omurgasını oluşturur. Bu tür yönetimlerin dayattığı düzen anlayışıyla yaratılan dünyaları çevreleyen atmosfer ise olabildiğince kaotiktir. *Hiçbir Şeyim Yok* oyununda bu distopyen ikilem, Sara ve Jams'in aniden hayatlarına dâhil olan ve Sara'nın erkek kardeşi olduğunu iddia eden Grit'in varlığıyla görünür hâle gelir. Devletin ütopya vadettiği insanlar ülke içinde bir kasabadan diğerine seyahat etmek için dahi devletten izin almak zorundadırlar. Evraklarını alamayan Grit yürüyerek başka bir kasabaya kız kardeşi olduğunu iddia ettiği Sara'yı bulmaya gelir. Çünkü Grit'in yaşadığı bölgede toplu intiharlar yaşanmakta ve kargaşa hüküm sürmektedir.

GRIT: Hiçbir şey yolunda gitmiyor. İş yok. Elektrik yok. Su da arada geliyor. Bir gün işe giderken köprüyü geçmem gerekiyordu. Kalabalıktı. [...] Sonra biri kendini nehre attı. O başlattı. Pat, pat, pat... Ardından beş altı kişi daha... Hemen diğerleri onların yerini aldı. (s. 117)

Toplum huzursuzluğunun ve baskıcı düzenin yol açtığı travmatik yaşantıların semptomları olan bu olaylar, insanlar için son çıkış yoludur. Çünkü bu toplum için yaşamak zor ve anlamsızdır. Grit'in ardından toplum huzuruna sürekli göndermeler yapan Jams de Reading kasabasında benzer bir salgın yaşandığını söyler:

JAMS: İnsanlar sokakta yürürken, ellerinde bıçak taşıyorlardı. Şu büyüklükte. (*Çatalını tutarak, bir kol boyunu ima eder*) Sivri ucu yukarıda. Yüzlerce insan hem de. Sokaklar insan

doluydu. Bir ileri bir geri yürüyorlardı. Sanki uykusunda yürüyen uyurgezerler gibi. Ölüm sessizliği vardı. Kimse konuşmuyordu. Kimse bir başkasına çarpmıyordu. Sonra aniden kendilerini bıçaklamaya başladılar. Sok çıkar, sok çıkar, sok çıkar... (s. 118)

Huzur sağlamak adına kurulan aşırı baskıcı düzenin kuklalarına dönüşmüş toplumda yabancı, kimsesiz, amaçsız ve mutsuz insanlar kendilerine zarar verme ve intihar etme çılgınlığına tutulmuştur. Çünkü “geçmişin yok edildiği bir dünyada, şimdiki zaman imkânsızlaşmış” (Billingham, 2014, s. 114) ve tüm ülke Jams’in savunduğunun aksine yeni düzenden muzdarip, çözümü kendini öldürmekte bulan insanlarla dolmuştur.

Sandalye oyununda benzer bir düzenin varlığına Alice ve askerin konuşmaları esnasında değinilir. Düzen adı altında yaratılan ortam, diğer oyunlarda olduğu gibi kargaşanın hüküm sürdüğü aç, bu sebeple de her kötülüğü yapabilecek insanlarla dolu tekinsiz sokaklara dönüşmüştür.

ALICE: (*Dışarıdan*) Burada oturulacak bir bank vardı ama Vandallar onu da aldı. [...]

ASKER: İyi oldu bu. (*Oturur*) Artık siviller ceset torbalarını çalıp onlarla alışveriş yapıyor [...]

ALICE: Şu haydutlar yok mu? Otobüsleri durdurup paramparça... (s. 80)

Bu esnada Alice’in mahkûmla konuşmaya çalışması ve bunun etraftaki evlerdeki pencerelerden görülmesi ise askeri rahatsız eder. Otoritelerin onu da bu sebeple cezalandıracağından korkan asker, pencereden bakanlara tehditler savururken toplum düzeninin ne kadar bozulduğunu ve biraz güçlü olanın diğerleri üzerinde kurduğu baskıyı da görünür kılar.

ASKER: (*Mahkûma*) Aşağı! Aşağı bak! Eğ başını yere! (*Dikkatle etrafına bakar*) Tamam. (*Alice’e*) Bu belayı sen açtın başımıza! Sandalye getirerek! (*Pencerelere bağırır*) Onlar hiçbir şey görmedi. Bir sebep de yoktu zaten! Bir şey olmadı çünkü! Bunun aksini söyleyen olursa, ziyarete geliriz. Resmi yolla değil ama... Arkadaşlarımla gelirim. Kendi yöntemimle! Birbirimize ne zaman yardım edeceğimizi biliriz. (*Silahını tekrar sırtına takar*) Soruşturmadan da beter olur! Derinizi yüzüp, tersine çevirip tekrar üstünüze geçirirler. Diri diri hem de! (ss.84-5)

Baskı mekanizmaları yalnızca otoriter devletle sınırlı kalmayıp onun temsilcilerinin de kendi otoritelerini benzer pratiklerle kurmasına neden olmuştur. Bu sebeple korku ve baskı hayatın her alanı ve saniyesine nüfuz etmiş, yaşanması güç bir dünya yaratmıştır.

Alt Oda’da kendi ülkesinin artık yaşanmaz olmasından dolayı çareyi kaçmakta bulan mülteci, pasaportunu alabilmeyi başarırsa ülkede yapabileceklerini sıralarken burada da yaratılan tekinsiz düzene ve gelecekte deneyimlenmesi muhtemel olasılıklara göndermeler yapar.

DUMMY: [...] Mağaza yağmalamada çok daha iyiyim. Yeterli param olduğunda da kimliğimi satın alırım. Sonra yeraltı örgütüne girmek için rehber para veririm, oradan da kuzey bölgesine geçerim. Kuzeyde yaşam daha kolay. Mağaza soydun diye vurmaya kalkmazlar seni. Burada da vurmazlardı eskiden. O zamanlar iyiydi. (s. 37)

Hayatta kalmak için sosyal düzene uyması gerekecek olan mülteci, bu kanunsuz yaşamın bir parçası olmak zorunda kalacağını farkındadır. Ancak, sözlerinden anlaşılacağı üzere, daha iyi bir yaşam adına geldiği bu ülke de gittikçe daha kötü bir hâl almakta, onu da çok daha karanlık bir gelecek beklemektedir. Bu yolla dünyanın karşı karşıya olduğu göçmen krizine ve görünürde huzurlu ülkelerin geleceğine göndermelerde bulunulur. Aslında artık hiçbir yer güvenli değil ve kimse güvende değildir.

Bond’un üçlemesinde otorite, toplumu kontrol altında tutmak için onların tarihini kontrol altına almayı, bunun için de geçmişi yok etmeyi amaç edinir. Bu doğrultuda, özgürleşmeyi engellemek için bireyselleşme, dayanışmanın önüne geçebilmek için ise bireyler arası bağlar kurulması yasaklanmıştır.

Tanrıyla kıyas götürür devletlerin arzuladığı kimsesiz, kimliksiz ve geçmişi olmayan, bir nevi kuklaya dönüşmüş karakterler, üçlemenin her oyununda merkezdedir. Bu dönüşümün en çarpıcı örneği ise *Alt Oda*'nın mültecisidir. Bir isimle tanımlanmayan mülteciyi sahnede bir kuklanın oynaması, mültecinin kendi hayatı üzerinde söz sahibi olamayışının sembolik bir ifadesidir. Diğer karakterlerden daha değersiz bir konumda olduğunun altını çizen rol dağılımında “Dummy insan kuklasıdır: gövde, kollar ve baş. Başka hiçbir özelliği yoktur. Doldurulmuş yastık kılıfı ya da yastık izlenimi uyandırır.” (Bond, 2015, s. 33). Diğer bir deyişle, mültecinin cansız bir nesneden farkı yoktur. Konuşamayan bu kuklanın yerine Dummy Aktör olarak isimlendirilen bir aktör, Dummy'nin bulunduğu sahnelerde Dummy'nin yanında yerini alır ve onun sözlerini söyler.

Teatral uzamda Jack ve Joan'ın aksine yer işgal etmeyen, görülmesine ve bir aracı ile işitilmesine rağmen izleyicinin ve okuyucunun dünyasında yer edinemeyen mülteci, ne Dummy ne de Dummy Aktördür. Seyirci ve okur bu ikisi arasında gidip gelirken Dummy'nin ne varlığını tam anlamıyla görmezden gelebilir ne de onu tam olarak kabullenip bir yere konumlandırabilir. Mülteciyi evinde saklayan, onunla yeni bir hayat kurmaya karar veren ve oyunun sonunda onunla özdeşleşen Joan için bile “travma ve şiddet kurbanı olarak mülteci yalnızca hissiz bir acıma nesnesidir” (Pham, 2019, s. 96). Dummy de kendi sözleriyle pozisyonunu perçinler.

DUMMY: Bıçağımı istiyorum. Sana söyledim. Ben bir hiçim. Hiç kimseyim. Gün gelecek, yaptıklarımı unutacağım. Geçmişi olmayan bir hiç olacağım. O bıçak bana kim olduğumu söyleyecek. Bu benim kendime pasaportum. (s. 60)

Ülkesinde insani vasıflarını yitirmiş bir ordunun askeri, burada ise bir mülteci olan Dummy'nin diğer karakterlere nazaran daha zorlu bir hayatı vardır. Mültecinin terk ettiği ve yine neresi olduğu bilinmeyen ülkesinde savaş vardır. Hayatta kalmak için cinayet işlemiş ve ülkesinden kaçmıştır.

DUMMY: Ben bir cinayet işledim. Orada bir 'önce' bir de 'sonra' vardı. Önce, ordunun çete üyeleri geldi evimize. [...] Silah sesleri ve çığlıklar geliyordu. Ben daha on üç yaşındaydım. Bazıları benden daha da küçüktü. Annemi ve babamı avluya çıkardılar, yüzleri duvara dönüktü. İstediklerini hızlı ve basit söylediler. Hem de defalarca. Elime bir bıçak verdiler. Birini öldür dediler, seç birini. Diğeri yaşasın. (s. 40)

Bu sahnede hangisini seçtiği açıklanmasa da daha sonra annesini öldürdüğü babasının ise hemen ardından askerler tarafından öldürüldüğü ve mültecinin bu travmayla yaşamaya mahkûm edildiği öğrenilir. Travmasının anımsatıcısı olarak da annesini öldürdüğü bıçağı saklar. Travma nesnesi bu bıçak, aynı zamanda kendi deyimiyle onun “kimliğidir” (s. 36), bir nevi anne katili oluşunun sürekli hatırlatıcısı hatta cezasıdır.

Yaşamak zorunda bırakıldığı korkunç tecrübeler sonucu mülteci insani duygulardan sıyrılmış, yalnızca yaşamaya odaklanmıştır. İnsan olmanın sağladığı en temel ayrıcalıklardan dili kullanması olanaksızlaşmıştır. Dummy'nin bir aracı olmaksızın sesini dahi duyuramayacağının bir iması olan Dummy Aktör için Bond şunları söyler: “Aktör de Dummy gibi olmalı: hissiz. Nadiren mimik kullanır ve duygusuz konuşur. Duygu Dummy'dedir. Normalde mantıklı, pragmatik ve soğukkanlıdır – çünkü yalnızca nasıl hayatta kalacağını düşünmek durumundadır” (Tuailon, 2015, s. 96). Ancak her ne kadar hissiz bir nesneye dönüşmüş olsa dahi uykusunda yaşadığı trajik deneyimlerin yol açtığı travma, Dummy'nin uykusunda kimsenin anlamadığı bir dille açığa çıkar. Mültecinin uykusundaki anlaşılmaya ve yorumlanmaya direnç gösteren dil, travma deneyimini kelimelerle anlatabilmenin imkansızlığını vurgular. Bu bakımdan Dummy, hem kimsesizliğin hem de toplumsal, etik ve politik adalet için çırpınan sessiz bir çığlığın vücut bulmuş hâli olarak yorumlanmaya açık bir imgeye dönüşür.

Her ne kadar bir tür acıma nesnesine indirgenmiş olsa da Dummy'nin Joan'ın hayatındaki etkisi büyüktür. Alice'in vicdan ve bireysel seçiminin bir sembolü hâline gelen ve gerçeklere gözünü açmasını sağlayan sandalyesinin yerini *Alt Oda*'da Dummy alır. Bir sandalyeden farklı olmayan bu insan biçiminde yaratılmış nesne Joan'ın bilinçlenmesindeki yolu aydınlatır. Joan'ın gözleri yalnızca mültecilerin

sorunlarına değil, kendi yaşamı üzerindeki zorluklara da açılır. Bu sebeple oyunun sonunda ülkeyi birlikte terk edeceği kişi olarak kendisini değil Jack'i seçmesi üzerine Dummy'yi tekmeleme ve parçalama edimi Joan'ın esasen kendine olan öfkesinin dışavurumu olarak okunabilir. Yani, bir bakıma kukla Joan'ın kendisidir. Dolayısıyla öfkesinin adresi de kendisi ve düzenin onu mahkûm ettiği çaresizliğidir.

Sandalye oyununun mültecisi ise Billy'dir. Alice'in bebekken alıp büyütmesi dışında geçmişine dair bilgi sahibi olamadığımız Billy'ye kanunlar yaşam hakkı tanımaz. Çünkü muhtemelen anne babasının kanun dışı birlikteliğinin sonucu olarak dünyaya gelmiş ve bu sebepten sokağa terkedilmiştir. Yine kanunlara aykırı davranan Alice, bebeği teslim etmek yerine gizlice büyütmeyi tercih etmiştir. Bu sebeple tıpkı mülteci gibi o da tüm hayatını saklanarak geçirmek zorundadır. Oyun süresince sürekli resim çizen ve çocuk gibi davranan, basit ve tekrar eden cümlelerle konuşan Billy, aslında bir yetişkindir.

ALICE: Yirmi altı yaşındasın sen.

BILLY: Peki neden hiç büyüyemiyorum?

ALICE: Çünkü bu evden hiç çıkmadın. (s. 92)

Kendisinin de belirttiği gibi, Billy hiç büyüyememiştir; hayatı yalnızca yaşadığı evle sınırlanmış insandışı bir bedendir. Anne ve babasını hiç tanımamış, geçmişi ve geleceği olmayan kimsesiz bir kaçaktır. Bu kimsesizliği ve mültecinin aksine iyi veya kötü hiçbir deneyimin dokunmadığı hayatı en az mültecininki kadar zor ve acımasıdır. Çünkü *Sandalye Oyunları* evreninde, tıpkı Orwell'in 1984'ünde olduğu gibi, insanların duygusal bağlar kurmaları yasaklanmış, böylece cinsellik de denetime tabi tutulmuştur. Yalnızca iktidarın karar verebileceği evliliğin tek amacı topluma hizmet etmektir (Orwell, 2011, s. 20). Doğan çocuklar ise devlet tarafından alınıp onun istediği şekilde, yine ona hizmet etmesi için büyütülür. Billy'nin anne ve babası bu kurala itaat etmeyip evlilik dışı Billy'yi dünyaya getirir, ardından da onu terkederler. Bu sebeple insanların hayatları gibi bedenleri üzerinde de tek söz sahibi olan devletin nazarında Billy'nin varlığı kanunsuzdur. Billy ise kendisinin seçmediği bu hayattan hiç memnun değildir.

BILLY: Burayı sevmiyorum! Seni sevmiyorum! (*Ağlar*) Neden dışarı çıkamıyorum? Sokakta oynamak istiyorum. Sokakta oynamama izin verirsen iyileşirim. Ama sen bir şey yapmama asla izin vermiyorsun. Asla, asla, asla! Alışverişe de götürmüyorsun beni. Açmayayım diye pencereyi çiviliyorsun. Dışarı hiç çıkamayacak mıyım? (s. 77)

Yaşam hakları elinden alınmış Mülteci ve Billy'ye nazaran otoritenin gözünde meşru bir yaşama sahip her üç oyundaki tüm karakterlerin kaderleri de esasında diğerlerinden pek farklı değildir. Ne zaman dışarı çıkabileceklerine, nerelere gidebileceklerine, pencereden bakıp bakamayacaklarına, neye sahip olabileceklerine devlet karar verir. Bunu yanı sıra geçmişlerini yok etmek ve geleceklerini kontrol edebilmek amacıyla otorite her birinin insan ilişkilerini ya yok etmiş ya da çok sınırlı hâle getirmiş, böylece kimsesizleştirdiği bu insanları kolayca yönetebilmektedir. Kardeşi olduğunu iddia eden Grit'e Sara'nın dillendirdiği "Benim kardeşim yok. Hiç kimsenin yok. Onlar hepsini yok ettiler" (s. 119) sözleri bu kimsesizliği kanıtlar.

Alice'in örnek sonunun farkında olan ya da otoriteye bağlı kimi karakterler hem insan ilişkilerinden hem de insani duygulardan uzaklaşmışlardır. Grit ve Sara birbirlerine değil, onlara verilen tek bir nesneye, sandalyelerine bağlıdırlar. Tıpkı mültecinin bıçağı gibi onların kimliği, varlığı da sandalyeleridir. Bu sebeple Grit ortadan kaybolan karısı için hiçbir endişe duymazken, Jams ölmek üzere olan karısı Sara'yı bir an önce evinden uzaklaştırmak için çabalar.

JAMS: Git! Defol buradan! Çık dışarı! Defol evimden.

SARA: (*Masaya yaslanır*) Yapamam. Ayaklarımın üstünde duramıyorum. Sokağa kadar yürüyemem. O kadar uzağa götürmene gerek yok. Sokağa çıkar. Köşede bırak.

JAMS: Caddede yürürken ölmek üzere olan bir kadının kollarında görülmemi mi istiyorsun? Olmaz bunu yapamam! Yapmam! Bu davranış hiç uygun değil. Beni askeri mahkemede yargırlarlar. Perişan ederler. (s. 142)

Bu tavır, otoritenin geçmişi ve insani ilişkileri artık yok sayılabilecek seviyeye indirmekte ve insanları korku ile baskılamakta ne denli başarılı olduğunu kanıtlar. Herkes yalnızca kendini düşünmeli ve otoritenin istemediği bir adım atmamalıdır.

Distopik Kahraman(!)lar

Distopyaların merkezini belirleyen mutlak gerilimlerden biri de “zamanla bireyliğini keşfeden ve nihayet otoriteye başkaldıran insan ve otorite arasındaki çatışmadır” (Foust, 1982, s. 83). Birçok distopyada bu tür bir bilinçleniş ve beraberinde gelen edim, olay örgüsündeki kırılma noktasını imler. Çünkü çevresinde olan bitenin farkına varan ve sorgulamaya başlayan kahraman, kurallara karşı gelmeye başlarken distopik düzenin gerçek yüzünü de teşhir eder. Geleneksel distopyalarda yetişkin bir erkek olan bu kahramanın yerini daha çağdaş distopya yazınında büyük oranda genç kadınlar alır (Barton, s. 13). Otoritenin yarattığı distopik düzeni ifşa eden, onun belirlediği kalıplara sığmayı ve ona itaati reddeden *Sandalye Oyunları*'ndaki karışıklığın kahramanları da kadındır. Ancak cinsiyetteki değişim distopik kahramanların ve dünyaların sonuna yansmaz. Bu kadın karakterlerin kaderleri de kendinden öncekilerden farksızdır. Her biri düzenin çaresiz kurbanları olurken distopik düzen varlığını sürdürür.

Sara'nın Grit'in gelişinin ardından geçmişe dönme arzusu ve geçmişi arayan yaşlı kadının astığı fotoğrafı görmeye gitmesi, Grit'in karısının yine fotoğraflar aracılığıyla geçmişi keşfetmesi, Joan'ın mültecinin hayat hikâyesiyle kendi varlığını ve düzeni sorgulamaya başlaması, Alice'in ise mahkûma yardım ederek bireysel bir seçim yapması bir tür bilinçleniş beraberinde getirir. Ancak bu bilinç ve farkındalıkla yaşamak artık onlar için imkânsızdır. Otoriteler en kısa zamanda bunun farkına varacak ve uyumsuzları ortadan kaldıracaktır. Her ne kadar geleneksel distopyalar gibi Bond'un oyunları da kahramanları için benzer senaryolarla sonlansa da *Sandalye Oyunları*'nin sonları kahramanlarca yazılır. Alice ve Sara kendi hayatlarına, Joan ise Dummy'nin hayatına son vererek otoriteyi bu güç pratiğinden mahrum bırakırlar. Böylece hayatları üzerinde sınırsız gücü olduğunu düşünen bu yapıyı yaşamlarının son noktasında da olsa kendi kararları ve edimleriyle hükümsüz kılarlar. Bu açıdan bakıldığında her oyunda harekete geçen kadınların eylemleri otoriteye son başkaldırıları olur.

Sonuç

Biri olağan gerçeklikten çok daha iyiye, diğeri ise çok daha kötüye evrilen yeni bir yaşam şeklini kurgulayan ütopya ve distopya, hedeflenen kitlenin şimdiki durumu ve geleceğine dair dilek, arzu ve korku biçimidir. Ruth Levitas'ın sözleriyle ütopya “arzu edileni ifade eder[ken]” (1990, s. 191) distopya şimdinin nasıl daha kötüye gidebileceğini hayal ve idrak etmemize yardım eder (Sargisson, 2013, s. 40). Bu bakımdan ütopyalar daha iyinin mümkün olduğunu göstermeyi amaçlar, distopyalar ise gelecek hakkında korkutucu kehanetler sunar. Bu kurmaca dünyaların oluşturulmasındaki temel amaç toplumun aksaklıklarının görünür kılınması için daha iyi olasılıkların altını çizmek ya da varılması muhtemel daha kötünün gösterilmesi aracılığıyla uyarıda bulunmaktır. Bu açıdan bakıldığında ütopya ve distopya üretimindeki temel itkiler yazarlarının dönemlerinin politik ve toplumsal aksaklıklarından duydukları kaygıları ve toplumu uyarma çabaları olarak görülebilir.

Brecht'in toplumsal olanın daima değişim ve dönüşüme açık olduğu ülküsüyle şekillenen Marksist poetikasını benimseyen Bond, tiyatronun devrimci bir araç olarak kullanılması gerekliliğini savunur. Çünkü ona göre tiyatro “toplumu değerlendirmenin ve değiştirmeyi sağlamanın bir yoludur” (Bond, 2000, s. 34). Yazara göre sanat dünyayı yalnızca yansıtmamalıdır, yorumlamalıdır da. Döneminin etkili bir okumasını ve yorumlamasını yapan Bond, karanlık bir gelecek öngörüsü sunan *Sandalye Oyunları* üçlemesinde bu amaçlara paralel olarak, toplumların karşı karşıya olduğu yakın geleceğin problemlerine işaret eder. Bu doğrultuda üç ayrı dramatik kurguyla distopya türünü teatral bir zemine oturtur ve karanlık bir gelecek tasviriyle öngörülen olumsuzluklara karşı bilinçlenme ve değişim çağrısı yapar.

Yurttaşlarını sürekli gözetim ve baskı altında tutan, zor kullanarak ya da sürekli korkuyla onlardan tam bir itaat talep eden baskıcı hükümetler, geçmişi olmayan ve geleceği otoriteye bağlı kılınmış insanlar

ve bu insanların topyekûn bir kimsesizliğe mahkûm edilmiş olmaları *Sandalye Oyununları*'nın geleceğe dair en temel vurgularıdır. *Hiçbir Şeyim Yok* oyununda evli olmalarına rağmen ortak hiçbir şeyleri olmayan, otoritenin onlar için belirlediği sınırlar içerisinde yaşamaya çalışan Jams ve Sara, *Alt Oda*'da Joan ve insan kaçakçısı Jack, *Sandalye*'de ise Alice bu durumun en etkili kanıtlarıdır. Otoritenin yaşam hakkı tanımadığı karakterlerden Billy bu tür totaliter rejimlerin ileride insan hayatı üzerinde ne denli etkili ve müdahaleci olabileceğinin altını çizerken, Dummy hâlihazırda sürmekte olan savaşlar ve mülteci sorunlarına işaret ederek bu durumun varabileceği noktalar konusunda farkındalık yaratmaya çalışır.

Mülteci dışında hiçbir karakter geçmişiyle ilgili bir şey hatırlamaz ve yakın bir akrabaya sahip değildir. Totaliter devletlerin bir politikası olan bu durum sayesinde insanlar kimsesizleştirilmiştir. Güvenecek kimsesi olmayan bu insanlar, devletin elinde birer kuklaya, bir anlamda itaat eden bedenlere dönüştürülmüştür. Böylece otoriter devlet onları sorunsuzca arzuladığı biçimde yönetebilmekte, kendi ütopyasını sürdürebilmektedir. Ancak, tüm distopyalarda olduğu gibi, bu distopik düzen bir karakterin bilinçlenmesi ve düzene karşı çıkmasıyla görünür hâle gelir. Grit'in Sara'nın geçmişi hatırlamasına neden olması, mültecinin Joan'ın olan biten yanlışlara gözünü açması ve yaşlı kadın mahkûmun Alice'i karşıt eyleme teşvik etmesi ile distopik düzenin gerçek yüzü açığa çıkarılır. Yaşadıkları distopyayla yüzleşen karakterler, otorite karşısında çaresizliklerinin farkına varmalarının ardından düzeni mağlup edemeseler bile, kendi hayatlarını kendileri sonlandırarak, hiç değilse ölümleri otoritenin bedenleri üzerindeki müdahalesine izin vermezler.

Bond'un distopik öngörüler barındıran post-apokaliptik oyunu *Red, Black and Ignorant*'ın (1990, *Kırmızı, Siyah ve Cahil*) başkışısı Monster, "Anlatacaklarım size insanların olmasına izin vermeyeceği şeyler gibi gözüküyorsa, çağınızın tarihini okumamışsınız demektir" (Bond, 1998, s. 5) derken yirminci yüzyılın deneyimlediği ve insanoğlunun yapabileceği menfur olaylara işaret eder. "İkinci Dünya Savaşı bize bir şey öğrettiyse bu kötülüğün sınırı olmadığıdır" (2020, s. 28) sözleriyle ise Alex Sierz, bir yandan yirminci yüzyılın artan distopik kurgulara şahitlik etmesinin sebebi olarak yaşanan felaketleri işaret ederken diğer yandan Bond'un önermesini destekler. Bu doğrultuda yazılan distopik kurgular, yaşananlara dikkat çekmenin yanı sıra onları sadece yansıtmaktan ziyade, anlaşmazlıkların ve sorunların dünyasında kötü ihtimallerin senaryoları aracılığıyla mutlak bir kötülüğü resmeder ve henüz varılmamış olanın engellenmesi için çabalar. Ünlü İngiliz oyun yazarı Sarah Kane'in belirttiği gibi cehennemden kaçınmak için, hayali olarak oraya inmenin gerekliliği (Sierz, 2001, s. 93) distopyaların temel itkisidir. *Sandalye Oyunları* ile Bond da çağdaş okuru ve izleyeni bir nevi cehenneme indirirken onlara kendi geleceğinin muhtemel kurgusunu sunar. Ayrıca gelecek hakkındaki karamsarlığının dışavurumu olan üçleme ile böylesine bir gelecekte kaçınmak için eylem çağrısı yapar.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Baldick, C. (2008). *The Oxford dictionary of literary terms*. New York: Oxford University Press.
- Barton, R. (2016). Dystopia and Promethean nightmare. L. Mackay Demerjian (Yay. haz.), *The age of dystopia: One genre, our fears and our future* içinde (ss. 5-18). UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Biber Vangölü, Y. (2017). Revisiting the dystopian visions in *Not Not Not Not Not Enough Oxygen* by Caryl Churchill. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 34, 195-203.
- Billingham, P. (2014). *Edward Bond: A critical study*. UK: Macmillan.
- Bond, E. (1998). *Plays: 6: War plays, choruses from after the assassinations*. Londra: Methuen.
- Bond, E. (2015). *Sandalye oyunları*. (S. Cevher, Çev.). İstanbul: Mitos Boyut.
- Booker, M. K. (1994). *The dystopian impulse in modern literature: Fiction as social criticism*. Westport, Connecticut: Greenwood Press.

- Czuderna, A. (2019). Tinkering with political utopias and dystopias in democracy 3: An educational perspective. B. Beil, G. S. Freyermuth ve H. C. Schmidt (Yay. haz.), *Playing utopia: Futures in digital games* içinde (ss. 69-98). Bielefeld: Deutsche Nationalbibliothek.
- Davies, B. (2000). *A body of writing: 1990-1999*. New York and London: AltaMira Press.
- Davis, R. G. (2000). Salman Rushdie's East, West: Palimpsests of fiction and reality. *Passages*, 2(1), 81-91.
- Dawson, D. (1992). *Cities of the gods: Communist utopias in Greek thought*. Oxford: Oxford University Press.
- Edward, B. (2000). *Selections from the notebooks of Edward Bond*, volume I. Ian Stuart (Ed.). London: Methuen.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Foust, R. E. (1982). A limited perfection: Dystopia as logos game. *Mosaic: A Journal for the Interdisciplinary Study of Literature*, 15(3), 79-88.
- Ghose, I. (2010). Jest with death: Hamlet in graveyard. *Textual Practice*, 24(6), 1003-1018.
- Gordin, M. D.; Tilley, H. ve Prakash, G. (2017). Mekân ve zamanın ötesinde ütopya ve distopya. M. D. Gordin, H. Tilley ve G. Prakash (Yay. haz.), *Ütopya/Distopya tarihsel olasılığın koşulları* içinde (ss. 7-22). (A. Turan, E. Kartal ve C. Kayalığil, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Karaca, G. (2022). Totalitarian worlds: *Nineteen Eighty-Four* and *V for Vendetta*. *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 1-20.
- Kumar, K. (2006). *Modern zamanlarda utopia ve karşı ütopya*. (A. Galip, Çev.). İstanbul: Kalkedon.
- Levitas, R. (1990). *The concept of utopia*. Syracuse: Syracuse UP.
- OED online. (2016).
<http://www.oed.com/view/Entry/58909;jsessionid=48980D2837EF5F213D07A67618F436D4?redirectedFrom=Dystopia>.
- Oxford English dictionary*. (1989). <https://www.oed.com/oed2/00071444>
- Orwell, G. (2011). *1984*, İstanbul: Can Yayınları.
- Pham, J. X. (2019). Ethical engagement with/through voice in Edward Bond's *The Under Room*. *Revue TIES*, 4, 94-106.
- Reid, T. (2019). The dystopian near-future in contemporary British drama. *Journal of Contemporary Drama in English*, 7(1), 72-88.
- Sargent, L. T. (2010). *Utopianism: A very short introduction*. New York: Oxford University Press.
- Sargisson, L. (2013). Dystopias do matter. F. Vieira (Yay. haz.), *Dystopia(n) matters: on the page, on screen, on stage* içinde (ss. 40-42). UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Sierz, A. (2001). *In-her-face theatre*. London: Faber & Faber.
- Sierz, A. (2020). When the night has come: images of dystopia and catastrophe in recent British writing. *PAJ: A Journal of Performance and Art*, 42(3), 28-40.
- Tuailon, D. (2015). *Edward Bond: The playwright speaks*. London: Bloomsbury.
- Walsh, C. (1962). *From utopia to nightmare*. New York: Harper and Row.
- White, T. I. (1982). Pride and the public good: Thomas More's use of Plato in *Utopia*. *Journal of the History and Philosophy*, 20(4), 329-354.
- Williams, H. (2015). Why is dystopia all the rage onstage.
<https://www.theatrecloud.com/news/why-is-dystopia-all-the-rage-onstage>
- Williams, R. (1978). Utopia and science fiction. *Science fiction studies*, 5(3), 203-214.

Türkiye’de Yaratıcı Sınıfın Yükselişi The Rise of the Creative Class in Türkiye

Orhan Samet PENÇE*, Serkan COŞKUN**

Öz

İletişim ve bilişim teknolojilerinin yükselişi günümüz toplumlarının tüm hayat alanlarında bilgiye dayalı bir yapılaşmanın gelişmesine yol açarken, “yaratıcılığın” ise bu oluşumun başat değeri olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durum çalışma ilişkileri ve meslek yapılarında da büyük değişikliklere neden olmuştur. Bu çerçevede yeni sosyal ekoloji düzeninin mesleki örgütlenme, istihdam ve nihayetinde toplumsal tabakalaşma tasarımının temel belirleyicisinin emek değerden bilgi değere kaydığı görülmektedir. Sosyal bilimler literatüründe bu yeni düzenin en üst konumuna bilişsel ve sosyal becerilerini kullanarak anlamlı yeni biçimler üreten, girişimci ve sembolik becerilere sahip aktörler yerleştirilmektedir. Bu kategoride konumlandırılanlar ise “yaratıcı sınıf” olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu kapsamda çalışmada Türkiye’de yaratıcı sınıfın yükselişi ve tarım, işçi ve hizmet sektörlerindeki mesleki konumlanma eğilimleri incelenmiştir. Böylece sektörlerle göre farklılaşan istihdamın genel görünümü üzerinden Türkiye’nin bilgi toplumu olma yolunda kat ettiği mesafeyi anlamak amaçlanmıştır. Bu amaçla Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) Türkiye’de 2004-2020 yılları arasındaki istihdama ilişkin veri setleri kullanılmış ve betimsel tarama modeli kullanılarak yaratıcı sınıfın durumu, çalışanların sektörel dağılımı ve gelirleri incelenmiştir. En çarpıcı bulgular şu şekilde özetlenebilir: (1) Yaratıcı sınıf, 2014 yılında genel istihdam oranında son sırada yer alırken, 2020 yılında ikinci sıraya yükselmiştir. (2) 2005-2020 yılları arasında tarım sektörü istihdam içerisindeki payı açısından son sıraya gerilemiştir. (3) Yıllar geçtikçe yaratıcı profesyonellerin oranı azalırken süper yaratıcı çekirdeklerin oranı artmıştır. (4) 2005-2020 yılları arasında en çok kazanan yaratıcı sınıf olmuştur. (5) Bununla birlikte, işçi sınıfı, yıllar içinde ortalama yıllık kazançta en yüksek artışı yaşamıştır.

Anahtar sözcükler: Türkiye, yaratıcı sınıf, yaratıcılık, istihdam, bilgi toplumu, bilgi işçisi, yaratıcı profesyoneller.

Abstract

While the rise of communication and information technologies has led to the development of an information-based structure in all life areas of today’s societies, it is seen that “creativity” has emerged as the dominant value of this formation. This situation has also caused substantial changes in working relations and occupational structures. In this framework, it is seen that the fundamental determinant of the new social ecology order’s design of the professional organization, employment, and ultimately social stratification has shifted from labor value to knowledge value. In the social sciences literature, actors with entrepreneurial and symbolic skills, who produce meaningful new forms by using their cognitive and social skills, are placed at the top of this new order. Those positioned in this category are

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: orhanpence@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9206-4770

** Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: srkancoskun@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5792-3568

conceptualized as the “creative class.” In this context, the study examines the rise of the creative class in Türkiye and occupational positioned trends in the agriculture, labor, and service sectors. Thus, it is aimed to understand the distance Türkiye has covered in becoming an information society through the general view of employment, which differs according to the sectors. For this purpose, the datasets of the International Labor Organization (ILO) on employment between 2004-2020 in Türkiye were used, and the situation of the creative class, sectoral distribution of employees, and their income were examined using the descriptive survey model. The most striking findings can be summarized as follows: (1) The creative class ranked last in the overall employment rate in 2014 but rose to second place in 2020. (2) Between 2005-2020, the agricultural sector regressed to last place in terms of its share of employment. (3) The ratio of creative professionals has decreased while the ratio of the super-creative class has increased over the years. (4) Creative class was the highest-paid class between 2005-2020. (5) However, the working class had the highest increase in average annual earnings over the years.

Keywords: Türkiye, creative class, creativeness, employment, information society, information worker, creative professionals.

Giriş

Uzun bir dönem boyunca sosyal bilimler alanında yaratıcılığı ele alan çalışmalar yapılmasına rağmen sosyologların yaratıcıya yönelik ilgileri son yıllarda artmaya başlamıştır (Cattani, Ferriani ve Allison, 2014; De Vaan, Vedres ve Stark, 2015; Godart ve Mears, 2009; Godart, Seong ve Phillips, 2020; Menger, 1999; Opazo, 2016; Reuter, 2015; White, 2018; Wohl, 2019; Wohl, 2022). Sosyologların yaratıcılığa yönelik ilgilerinin artmasında Richard Florida’nın (2012, [2002]) *Yaratıcı Sınıfın Yükselişi* [The Rise of The Creative Class] adlı eseri ve yaratıcı endüstri/yaratıcı kültür endüstrisi tartışmalarının (Hesmondhalgh, 2008; Markusen vd, 2008; Moore, 2014) önemli etkileri olmuştur. Florida’nın yanı sıra günümüzde yaratıcılık ve yaratıcı değerlerin ekonomiyi yönlendirme ve toplumsal kurumların organizasyonunda etkin bir rol oynaması yaratıcılığa yönelik ilgiyi artırmıştır (Anheier ve Isar, 2010).

Geçmişten günümüze toplumsal sınıfların tanımlanmasında, istihdam ve üretim ilişkilerinin değişimi temel unsur olmuştur. Avcı ve toplayıcılık dönemi, tarım toplumu, sanayi toplumu gibi her bir dönemde insanlığın doğaya karşı ürettikleri, üretilme biçimleri, kapsamı, niteliği ve niceliğinin dönüşümü sonucunda toplumsal uzamdaki ilişki formasyonlarının yapısında farklılaşmalar söz konusu olmuştur. Bugün de bu çerçeveden bakıldığında bir dönüşüm gözlenmektedir ve bu durum yaratıcı sınıfın popülaritesinin artışının da temel kaynağıdır. Günümüzde, toplumsal sınıfların yapısında yaşanan dönüşümler, tarihsel süreç içerisinde endüstri toplumundan bilgi toplumuna geçiş ekseninde ele alınmaktadır (Bell, 1973; Castells, 2005; Castells 2007). Bu geçiş sürecinde bazı temel değişimler söz konusudur: 1) Ürün çıktısı açısından kitlesel ve somut emtianın yerini tercihlere dayalı ve somut olmayan ilişkisel bilgi stokları almaktadır. 2) Mesleki açıdan imalat sektörü yerini hizmet sektörüne bırakmakta ve yüksek vasıflı özerk çalışan profilleri gelişmektedir. 3) Üretim sürecinin organizasyonu katı ve hiyerarşik bir yapıdan esnek ve daha sibernetik bir denge çerçevesinde dönüşmektedir. 4) Gelişen organizasyonların yapısal özellikleri açısından ise geçmişin büyük ölçekli yerel veya ulusal düzlemde oluşturdukları yapıların yerini küresel ve parçalı organizasyonların ilişkisel ağları almaktadır. Belirtilen çerçevede meydana gelen dönüşümler literatürde teknolojik gelişmeler ve dijitalleşme, profesyonelleşme/uzmanlaşma, inovasyon ve girişimcilik gibi çeşitli boyutlarıyla ele alınmıştır (Bell, 1973; Castells, 2005; Castells 2007; Lyotard, 2013; Schumpeter, 1983).

Bu bağlamda çalışmanın hedefi ise bilgi toplumunda sınıfsal bağlamda gerçekleşen dönüşüm sürecidir. Çok daha erken yıllarda Schumpeter, teknolojik gelişmelerin kapitalizmin itici gücü olduğunu “yaratıcı yıkım” süreciyle ifade etmektedir. Ona göre mevcut ekonomik düzen teknolojik inovasyon sayesinde sürekli olarak gelişmektedir. Yeni pazarda birbiriyle mücadele eden girişimcilerin motivasyonu rekabetten ziyade yaratıcılıklarına dayanmaktadır (Schumpeter, 1983; Schumpeter, 1994, ss. 81-83). Daniel Bell ise bilgi toplumuna geçişte yaşanan bu değişimi “post-endüstriyel toplum” olarak adlandırmaktadır. Post-endüstriyel toplumda, bilgi temelinde, bilim insanları, mühendis yöneticiler ve idareciler gibi profesyonellerin kendini gerçekleştirmesine ve “meritokratik sınıf”ın teknik bir sınıf olarak yükselişine dikkat çekmektedir (Bell, 1973, s. 30). 1950’li yıllarda C. Wright Mills de benzer şekilde, modern toplum tabakaları içinde yöneticiler, ücretli profesyoneller, satış görevlileri ve ofis işçilerinden oluşan yeni bir orta sınıfın ortaya çıktığını belirtmektedir (Mills, 1969, s. 64). Peter Drucker, 1970’li yıllarla birlikte yeni

endüstrinin temel kaynağının üretim ya da emekten ziyade bilgiye dayandığını vurgulamakta (Drucker, 1969, s. 34) ve kapitalist ötesi toplumu “bilgi toplumu” olarak adlandırmaktadır (Drucker, 1993a, s. 33). Bilgi toplumunda beden işçileri gerilemiş ve bilgiyi hizmet sektöründe yaratıcı bir şekilde kullanan “bilgi işçileri/profesyonelleri” (knowledge workers) ortaya çıkmıştır (Drucker, 1969, s. 37; Drucker, 1993b33). Aynı olguyu Eric Olin Wright ise “profesyonel-yönetici” (professional-managerial) sınıf olarak adlandırmaktadır. Giderek büyüyen profesyonel yöneticiler, kapitalizm içinde yüksek beceri sahibi ücretli işçilerdir (Wright, 2016, ss. 51-106). Yirmi birinci yüzyıla doğru ilerlerken ortaya çıkan küresel ekonomi ve toplumlarla birlikte ulusal endüstri, ürün ve şirketler giderek gerilemeye başlamış, ekonomik ve politik kurumlar yeniden düzenlenmiştir. Bu süre zarfında bilgi yönelimli ekonomilerde fikirleri ve sembolleri işleyen ve onları düzenleyen yeni bir işgücü ortaya çıkmıştır. Reich bu işgücü üyelerini “sembolik analistler” (symbolic analysts) terimi ile ifade etmektedir (Reich, 1991, ss. 2-8). Florida (2012) ise bu dönemin çalışan profilini “yaratıcı sınıf” (creative class) olarak belirtmektedir. Çalışmada Florida’nın yaklaşımı kullanılmış ve bir sonraki başlıkta yaratıcı sınıf teorisi ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Görüldüğü gibi bu dönemin çalışanlarına ilişkin değerlendirmelerde katma değer üreten, özerk, bilgiye dayalı profesyonel bir çalışan grubunun ortaya çıktığına dair yoğun bir vurgu bulunmaktadır. Florida’nın belirttiği bağlamda ele alınan yaratıcı sınıfa ilişkin Türkiye’deki çeşitli çalışmalarda ise yerleşim tercihi (Sığındı, 2022), coğrafi durum (Gül, 2019; Şen, 2022), medya ve iletişim ağları (Evren, 2014; Susuz, 2020), soylulaşma ve yerinden edilme ilişkisi (Gezer, 2019), yaratıcı endüstri (Kolaşinli, 2018), yaratıcı şehir (Esen ve Atay, 2020), sürdürülebilir kentsel rekabet (Akın, 2019), kadının konumu (Çelikkol ve Doğrul, 2017), kentsel ekonomik büyüme (Doğrul, Çelikkol ve Murat, 2016; Doğrul ve Çelikkol, 2017, Nas Özen, 2014) ve yaratıcı emek (Demir, 2018) boyutları üzerinde durulmuştur. Ancak Türkiye’deki yaratıcı sınıf ile ilgili çalışmalarda genel istihdam içerisindeki durumu ve değişimine ilişkin ayrıntılı değerlendirmelerin gerçekleştirilmediği görülmektedir. Dolayısıyla, yaratıcı sınıfın toplumsal yapı ile ilişkili olarak ekonomik, sosyal ve kültürel çeşitlilik içerisinde nasıl görünümler aldığını sosyolojik açıdan inceleyen çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Yaratıcı Sınıf Teorisi ve Yaratıcı Sınıfın Türkiye’deki Durumu

Florida, 1980’lerden itibaren giderek hız kazanan küreselleşme süreci içerisinde yeni bir toplumsal tabakalaşma yapısının ortaya çıktığını belirtmektedir. Ona göre bu tabakalaşma yapısı yaratıcı, işçi, tarım ve hizmet sınıfı olmak üzere toplamda dört toplumsal sınıftan meydana gelmektedir. Meslek temelli bir ayrıma giderek toplumsal sınıfları analiz eden Florida, başta A.B.D. olmak üzere ekonomik olarak gelişmiş ülkelerde yaratıcı sınıfın giderek baskın hale geldiğini ifade etmektedir. Florida’ya göre yaratıcı sınıf, yeni toplumsal tabakalaşma yapısı içerisinde bilişsel ve sosyal becerilerini kullanarak ekonomik işleve sahip anlamlı yeni formlar, fikirler ve içerikler üreten ve bunun karşılığında gelir elde eden meslek üyeleridir. Bu sınıf, Florida’ya göre günümüz toplumunun ihtiyaç duyduğu ve önemi giderek artan bilişsel ve sosyal beceriler ile ilişkili bir özelliktir (Florida, 2012). Dolayısıyla, yaratıcı sınıf doğası gereği geçmişin iş yapma biçimlerinden ve mesleki nitelik vasıfları bakımından, ürettiği değerler, içerikler ve ürünler çerçevesinde ayrılmakta ve bu çerçevede elde ettiği gelir bakımından diğer meslek gruplarından farklılaşmaktadır.

Florida’nın yaratıcı sınıf analizi toplumsal sınıf olgusu ile yakından ilişkilidir (Lang, 2011, s. 317). Florida (2012) toplumsal sınıf olgusunu büyük oranda Max Weber’in ideal tip kavramından faydalanarak belirli alışkanlık ve davranış seti açısından incelemektedir. Dolayısıyla Florida, günümüzde yaratıcı sınıfı tanımlarken Schumpeter (1983; 1994), C. Wright Mills (1969), Daniel Bell (1973), Peter Drucker (1969; 1993a; 1993b), E. Olin Wright (2016) ve Robert B. Reich’in (1991) yeni orta sınıf düşüncelerinden büyük oranda etkilenmiş (Florida, 2012, s. 35) ve meslekleri bir bakıma yaşam tarzına göre tasniflemiştir (Lang, 2011, s. 319). Bu çerçevede yaratıcı sınıf üyeleri genellikle yüksek eğitim düzeyine sahip, bireyselliğin ve kendini ifade etmenin önem kazandığı, geleneksel grup normlarına ve kurumsal talimatlara uyma konusunda dirençli, amaç ve başarı yönelimli kariyere odaklanan bireylerdir (Florida, 2012, s. 56). Mesleki tipoloji açısından yaratıcı sınıf teorisinin eğitim düzeyi ile ilişkili bir yönü olmasının yanı sıra insanların mevcut işlerinde hangi becerilere ihtiyaç duydukları ve onların ne yaptıkları ile ilgilenilmektedir (Gabe, Florida ve Mellander, 2012). Florida’ya göre yaratıcı sınıf kendi içinde iki meslek grubuna ayrılmaktadır.

Bu grubun merkezinde süper yaratıcı çekirdek (super creative core) yer almaktadır. Süper yaratıcı çekirdek büyük oranda yaratıcı sermaye türünü elinde bulunduran bilim insanları, mühendisler, akademisyenler gibi meslek grupları ile ürün tasarımı, müzik bestesi ve yazılım programcısı gibi üst düzey yaratıcı işler yapanlardan oluşmaktadır. Yaratıcı sınıfın diğer meslek grubunu oluşturan yaratıcı profesyoneller (creativity professionals) ise günümüzde bilgi-temelli sektörlerde çalışan ve belirli problemleri çözen meslek grubudur. Yaratıcı profesyoneller belirli problemleri çözmek için sahip oldukları bilgi birikiminden ve yüksek eğitim düzeylerinden faydalanmaktadır (Florida, 2012, ss. 38-39). Süper yaratıcı çekirdek ve yaratıcı profesyoneller arasındaki mesleki ayırım Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Süper Yaratıcı Çekirdek ve Yaratıcı Profesyoneller Arasındaki Mesleki Ayırım (Florida, 2012, s. 401)

Süper Yaratıcı Çekirdek	Yaratıcı Profesyoneller
Bilgisayar ve Matematik Meslekleri	Yönetim Meslekleri
Mimarlık ve Mühendislik Meslekleri	İş ve Finans Yönetim Meslekleri
Biyoloji, Fizik ve Sosyal Bilim Meslekleri	Hukuki Meslekler
Eğitim, Öğretim ve Kütüphanecilik Meslekleri	Sağlık Çalışanları ve Diğer Teknik Meslekler
Sanat, Tasarım, Eğlence, Spor ve Medya Meslekleri	Lüks Ürün ve Diğer Satış Süreçleriyle İlgili Yönetici Meslekleri

Süper yaratıcı çekirdek ve yaratıcı profesyonellerin oluşturduğu meslek temelli tabakalaşma, Florida’ya göre yaratıcılık çerçevesinde yapılanan çağın somut çıktısıdır. Yaratıcı çağ olarak ifade ettiği bu dönemde, küreselleşme ve bilgi toplumunun etkisi ile ekonomi, yaratıcılık ve bu yaratıcı değerler çerçevesinde yapılmaktadır. Ancak, her ülke bu yaratıcı çağda aynı pozisyonda değildir. Başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkeler sahip oldukları yaratıcı sınıf hacmiyle bu çağın farklı gelişmişlik seviyelerinde yer almaktadır. Dolayısıyla, Florida yaratıcı sınıf bağlamında bir mesleki ayrışmanın aynı zamanda ülkelerin yaratıcı çağ içerisindeki konumlanmasında da bir ayrışma içerisine girdiğini belirtmektedir. Bu süreçte yaratıcı sınıfın beslediği yaratıcı ekonomi çerçevesinde ülkeler arasındaki ayırım daha fazla şiddetlenmektedir (Florida, 2012, ss. 15-34). Örneğin, 2010 yılında ABD’de toplam işgücünün %32,6’sı, diğer bir deyişle 40 milyondan fazla Amerikalı yaratıcı sınıfın içinde yer almaktadır (Florida, 2012, ss. 49-50). Yine, 2001 yılında İngiltere’de yaratıcı sınıfın toplam işgücü içindeki oranı %37,3 ile oldukça yüksek bir seviyededir (Clifton, 2008, s. 70). 2011 yılında Türkiye’de yaratıcı sınıfın çalışan nüfus içerisindeki oranı %13,7 (Nas Özen, 2014, s. 4), 2014 yılında ise %19,7’dir (Çelikkol ve Doğrul, 2017, s. 127). Dolayısıyla yaratıcı çağın belkemiğini oluşturan yaratıcı sınıf üyeleri nicelik bakımından baskın konuma gelirken mesleki bağlamda sınıflar arasında bir ayrışma ve tabakalaşmaya neden olmaktadır. Ayrıca, ülkeler arasındaki ayrımların ve eşitsizliklerin artışı da daha fazla şiddetlendiren bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Yaratıcı sınıfın Türkiye’deki durumunun ne olduğuna bakıldığında ise konunun genellikle kentsel mekanlar ve ekonomik gelişme çerçevesi üzerinden ele alındığı görülmektedir (Sığındı, 2022; Gül, 2019; Şen, 2022; Doğrul, Çelikkol ve Murat, 2016; Doğrul ve Çelikkol, 2017, Nas Özen, 2014; Esen ve Atay, 2020; Akın, 2019). Bunun temel sebebi Florida’nın yaratıcılığın gelişmesi noktasında kentlere ve kentlerin ekonomik yapısının sunduğu imkanlara vurgusunun yoğun olmasından kaynaklanmaktadır (Florida, 2012, ss. 228-233). Bu eksende yaratıcı sınıf teorisi daha çok kent ile olan ilişkisi bağlamında ele alınmakta ve yabancı literatürde de benzer bir eğilim görülmektedir (Clifton, 2008; Florida, 2005; Florida, 2008; Lawton, Murphy ve Redmond, 2013). Ancak bu noktada Türkiye’de yaratıcı sınıfın yapısal olarak istihdam açısından nasıl bir görünüm sergilediği ve eğiliminin ne olduğunun tespiti çeşitli bakımlardan eksik bırakılmıştır. Örneğin, TÜİK verilerine göre Türkiye’de 2014 yılında toplam istihdamın %19,7’si yaratıcı sınıf mesleklerinde çalışan kişilerden oluşmaktadır. Toplam yaratıcı sınıfın %30,78’i ise kadınlardan meydana gelmektedir. Ayrıca kadınların yıllık ortalama kazancı erkeklerden %12 daha düşüktür (Çelikkol ve Doğrul, 2017, s. 127). Benzer şekilde yaratıcı sınıf mesleklerinin önemli bir bölümü bilgi ve iletişim sektörü,

teknopark çalışanları ve girişimcilerden oluşmaktadır. Türkiye’de bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründeki şirket sayısı 2012 yılından bu yana yaklaşık 5 kattan fazla bir artış göstermiş, 143 bin kişinin çalıştığı sektör içinde hem ekonomik hem de istihdam açısından büyüme yaşanmıştır (Tübisad, 2020). Bilgi işçisi olarak girişimcilerin istihdam durumu da benzer bir artış göstermiştir. 2022 itibarıyla Türkiye’de 78 teknoparkta toplamda 80,173 yaratıcı sınıf üyesi çalışmaktadır (BSTB, 2022). Ancak bu çalışmalarda, Türkiye’deki yaratıcı sınıfın güncel görünümünün istihdam içerisindeki dağılımları açısından nasıl bir yapı kazandığı, gelir durumu açısından diğer meslek gruplarından nasıl farklılaştığı, cinsiyetler arasında yaratıcı sınıfın nasıl bir görünüm sergilediğine ilişkin güncel durumun ne olduğu irdelenmemiştir.

Bu gerekçelerden hareketle çalışmada, 20 yıllık süreçte Türkiye’de toplam istihdam içindeki yaratıcı sınıf ile tarım, işçi ve hizmet sektörlerindeki mesleki konumlanma eğilimleri incelenmiştir. Böylece sektörler göre farklılaşan istihdamın genel görünümü üzerinden Türkiye’nin bilgi toplumu olma yolunda kat ettiği mesafeyi anlamak amaçlanmıştır. Bu durum ayrıca Türkiye’de ve dünyada ekonomik kalkınma ve gelişmenin merkezi unsuru haline gelen beşerî sermayenin ne durumda olduğunu da gösterecektir. Dolayısıyla, profesyonel meslek gruplarının kalkınma üzerindeki rolüne yönelik ülkelerin farkındalığının arttığı süreçte Türkiye’nin konumunun derinlemesine anlaşılması önem arz etmektedir.

Yöntem

Bu çalışmada betimsel tarama modeli kullanılmıştır. Betimsel araştırmalar toplumsal olay, olgu ya da kategorilerin özetlenmesini, özelliklerinin ne olduğunun anlamlandırılmasını ve açıklanmasını sağlamaktadır. Böylelikle mevcut durumun daha iyi anlaşılması ve olay, olgu ya da kategoriler aralarındaki ilişkinin kavranması amaçlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Bu araştırma türünde ne, nedir ve nasıldır sorularına cevap aranmakta, evrendeki üyelerin nasıl bir dağılım gösterdiği ve sayılarının ne olduğu ortaya konulmaktadır (Tekindal, 2021, ss. 178-179). Buradan hareketle çalışmada Türkiye’deki yaratıcı sınıf ile tarım, işçi ve hizmet sektörlerindeki istihdam sayılarının ve kazançlarının ne olduğu ve yıllara göre nasıl bir dağılım gösterdiği karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Verilerin Seçimi

Çalışmada veriler *Uluslararası Çalışma Örgütü*’nün (İng. International Labour Organization, ILO) veri bankasından alınmış ve düzenlenmiştir. Toplam istihdam yapısının nasıl dağılım gösterdiğinin anlaşılması amacıyla “Cinsiyet ve Mesleğe Göre İstihdam- ISCO Seviye 2”, ortalama kazancın yıllık olarak nasıl değiştiğinin gösterilmesi amacıyla ise “Çalışanların Cinsiyet ve Mesleğine Göre Ortalama Aylık Kazançları” istatistikleri kullanılmıştır (ILO, 2022a; ILO, 2022b). Cinsiyet ve mesleğe göre istihdam verilerinde 2004-2020 yıllarına, cinsiyet ve mesleğe göre çalışanların ortalama kazançlarına ilişkin verilerde 2005-2020 yıllarına ait verilere ulaşılmıştır.

Verilerin ILO veri bankasından seçilmesinde belirli unsurlar etkili olmuştur. İlk olarak, toplam istihdamın mesleki bazda sınıflandırılmasının uluslararası kriterlere göre gerçekleştirilebilmesi adına ISCO-08 ve ISCO-88’e (ILO, 2012) dayalı tasnifinin yapılmış olması gerekmektedir. Bu çerçevede tasnifi yapılmış veri TÜİK’in Merkezi Dağıtım adresinde 2014-2021 yılları aralığında mevcuttur. Ancak, ILO’nun veri bankasında yer alan veri setinin daha geniş bir tarih aralığı olan 2004-2020 yıllarını kapsaması ve tasnifin alt grupları kapsayacak şekilde ayrıntılı olması sebebiyle ILO’nun verilerinin kullanımı araştırmacılar tarafından tercih edilmiştir (ILO, 2022a). Benzer şekilde, cinsiyet ve meslek sınıflandırmasına göre çalışanların ortalama aylık kazançlarının hesaplanmasında ISCO-08 ve ISCO-88 temelli ayrımın ILO’da bulunması sebebiyle araştırmacılar tarafından bu veri setinin kullanılması tercih edilmiştir.

Verilerin Mesleki Nitelik ve Sınıf Bağlamında Gruplanması

Verilerin düzenlenmesinde Florida’nın (2012) ele aldığı değişkenler çerçevesinde bir sınıflandırma gerçekleştirilmiştir. Florida (2012), mesleki sınıflandırmasında yaratıcı sınıf, tarım, hizmet sınıfı ve işçi sınıfı değişkenlerini kullanırken yaratıcı sınıfı temelde süper yaratıcı çekirdek ve yaratıcı profesyoneller

olarak ikiye ayırmaktadır. Bu kapsamda grupların belirtilen çerçevede düzenlenebilmesi için öncelikle ISCO-08 çerçevesinde ayrıştırılacak ana grupların temel vasıflarına ilişkin niteliksel bir ayrım gerekmiştir (Tablo 2).

Tablo 2. ISCO-08'e göre Ana Gruplar (ILO, 2012, s. 65)

1	Yöneticiler
2	Profesyonel Meslek Mensupları
3	Teknisyenler ve Yardımcı Profesyonel Meslek Mensupları
4	Büro Hizmetleri Mensupları
5	Hizmet ve Satış Elemanları
6	Nitelikli Tarım, Ormancılık ve Su Ürünleri Çalışanları
7	Sanatkârlar ve İlgili İşlerde Çalışanlar
8	Tesis ve Makine Operatörleri ve Montajcılar
9	Nitelik Gerektirmeyen İşlerde Çalışanlar

Mesleksel sınıflandırmanın nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğiyle ilgili ISCO yetenek seviyeleri çerçevesinde sınıflandırmaya gidilmiştir. Sınıflandırmada (1) her beceri düzeyinde gerçekleştirilen tipik, karakteristik görevler, (2) ihtiyaç duyulan beceri setleri, (3) belirli bir beceri düzeyinde sınıflandırılan tipik meslek grupları olarak üç temel tasnif koşulu göz önünde bulundurulmuştur (ILO, 2012, s. 12). Bu tasnif koşullarına göre ILO’da belirtilen (2012, ss. 12-14) dört yetenek seviyesi üzerinden grupların düzenlemesi gerçekleştirilmiştir. Bahsedilen dört yetenek seviyesi her bir meslek grubunun içerisinde bireylerin kullanması gereken niteliklerin, görevlerin ve görev kapsamının ne olduğunun sınırlarını çizmektedir. Bu ayrımın kullanılmasının temel amacı, yaratıcı sınıfın kimlerden ve hangi kapsamda oluştuğunun tespitidir. Bu çerçevede yetenek setlerinin ayrıntılı tanımlamaları aşağıda verilmiştir.

Yetenek Seviyesi 1:

“Yetenek Düzeyi 1'deki meslekler tipik olarak basit ve rutin fiziksel veya manuel görevlerin yerine getirilmesini içerir. Yetenek Düzeyi 1'deki birçok meslek, fiziksel güç ve/veya dayanıklılık gerektirebilir. Bazı işler için okuryazarlık ve aritmetikte temel beceriler gerekebilir [...] Beceri Düzeyi 1'deki bazı mesleklerde yetkin performans için, temel eğitimin ilk aşamasına göre ilköğretimin tamamlanması gerekebilir (ISCED-97 Düzey 1). Bazı işler için kısa süreli işbaşı eğitimi gerekebilir” (ILO, 2012, s. 12).

Yetenek Seviyesi 2:

“Beceri Düzeyi 2'deki meslekler tipik olarak makine ve elektronik ekipmanı çalıştırma gibi görevlerin yerine getirilmesini içerir; sürüş araçları; elektrikli ve mekanik ekipmanların bakım ve onarımı; sipariş ve bilgi alma vb. Beceri Düzeyi 2'deki hemen hemen tüm meslekler için, güvenlik talimatları gibi bilgileri okuma, tamamlanan işin yazılı kayıtlarını yapma ve basit aritmetik hesaplamaları doğru bir şekilde gerçekleştirme yeteneği esastır. Bu beceri düzeyindeki birçok meslek, nispeten ileri düzeyde okuryazarlık ve aritmetik becerileri ile iyi kişisel iletişim becerileri gerektirir. Bazı mesleklerde bu beceriler işin büyük bir kısmı için gereklidir. Bu beceri düzeyindeki birçok meslek, yüksek düzeyde el becerisi gerektirir. Beceri Düzeyi 2'deki mesleklerde yetkin performans için gerekli bilgi ve beceriler, genellikle ortaöğretimin ilk aşamasının (ISCED-97 Düzey 2) tamamlanmasıyla elde edilir. Bazı meslekler, ortaöğretimin ikinci aşamasının (ISCED-97 Düzey 3) tamamlanmasını gerektirir; bu, mesleki eğitimin ve iş başında eğitimin önemli bir bileşenini içerebilir. Bazı meslekler, orta öğretimin tamamlanmasından sonra üstlenilen mesleğe özgü eğitimin tamamlanmasını gerektirir (ISCED-97 Düzey 4). Bazı durumlarda deneyim ve hazır eğitim örgün eğitimin yerini alabilir” (ILO, 2012. 12).

Yetenek Seviyesi 3:

“Beceri Düzeyi 3'teki meslekler, tipik olarak, uzmanlaşmış bir alanda kapsamlı bir olgusal, teknik ve prosedürel bilgi birikimi gerektiren karmaşık teknik ve pratik görevlerin yerine getirilmesini içerir. Gerçekleştirilen belirli görevlere örnek olarak şunlar verilebilir: Sağlık, güvenlik ve ilgili düzenlemelere uygunluğun sağlanması; belirli projeler için gerekli malzeme ve işçilik miktarları ve maliyetleri hakkında ayrıntılı tahminler hazırlamak; diğer çalışanların faaliyetlerini koordine etmek, denetlemek, kontrol etmek ve programlamak; profesyonelleri desteklemek için teknik işlevleri yerine getirmek. Bu beceri düzeyindeki meslekler genellikle yüksek düzeyde okuryazarlık ve aritmetik ve iyi gelişmiş kişilerarası iletişim becerileri gerektirir. Bu beceriler, karmaşık yazılı materyalleri anlama, gerçek raporlar hazırlama ve zor durumlarda sözlü olarak iletişim kurma becerisini içerebilir. Beceri Düzeyi 3'teki mesleklerde yetkin performans için gerekli olan bilgi ve beceriler, genellikle ortaöğretimin (ISCED-97 Düzey 5b) tamamlanmasını takiben 1-3 yıllık bir süre için bir yükseköğretim kurumunda çalışmanın sonuçları olarak elde edilir. Bazı durumlarda, kapsamlı ilgili iş deneyimi ve uzun süreli iş başında eğitim, örgün eğitimin yerini alabilir” (ILO, 2012, s. 13).

Yetenek Seviyesi 4:

“Beceri Seviyesi 4'teki meslekler, tipik olarak, özel bir alanda kapsamlı bir teorik ve olgusal bilgi birikimine dayalı karmaşık problem çözme, karar verme ve yaratıcılık gerektiren görevlerin performansını içerir. Gerçekleştirilen görevler, tipik olarak, belirli bir alanda insan bilgisinin bütününi genişletmek için analiz ve araştırmayı, hastalıkların teşhisini ve tedavisini, başkalarına bilgi aktarmayı ve inşaat ve üretim için yapıların veya makinelerin ve süreçlerin tasarımını içerir. Beceri düzeyindeki meslekler genellikle, bazen çok yüksek düzeyde, ileri düzeyde okuryazarlık ve aritmetik ve mükemmel kişilerarası iletişim becerileri gerektirir. Bu beceriler genellikle karmaşık yazılı materyalleri anlama ve kitaplar, resimler, performanslar, raporlar ve sözlü sunumlar gibi karmaşık fikirleri medyada iletme becerisini içerir. Beceri Düzeyi 4'teki mesleklerde yetkin performans için gerekli bilgi ve beceriler, genellikle yüksek öğretim kurumunda 3-6 yıllık bir süre boyunca birinci derece veya daha yüksek bir yeterlilik (ISCED-97 Düzey 5a ve üzeri) verilmesine yol açan çalışmanın sonucu olarak elde edilir. Bazı durumlarda, kapsamlı deneyim ve iş başında eğitim, örgün eğitimin yerini alabilir veya örgün eğitime ek olarak gerekli olabilir. Çoğu durumda, uygun resmi nitelikler mesleğe giriş için temel bir gerekliliktir” (ILO, 2012, s. 13).

Yetenek seviyeleri çerçevesinde ayırım gerçekleştirildiğinde ISCO-08 ayırımına göre meslek gruplarının nasıl tasnif edildiği aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 3. Yetenek Seviyelerine Göre ISCO-08'de Ana Grupların Yapısı (ILO, 2012, s. 14)

ISCO-08 Gruplar	Ana	Yetenek Seviyeleri
1	Yöneticiler	3+4
2	Profesyonel Meslek Mensupları	4
3	Teknisyenler ve Yardımcı Profesyonel Meslek Mensupları	3
4	Büro Hizmetleri Mensupları	2
5	Hizmet ve Satış Elemanları	2
6	Nitelikli Tarım, Ormancılık ve Su Ürünleri Çalışanları	2
7	Sanatkârlar ve ilgili işlerde çalışanlar	2
8	Tesis ve Makine Operatörleri ve Montajcılar	2
9	Nitelik Gerektirmeyen İşlerde Çalışanlar	1

Tablo 3’teki bu sınıflandırma bize doğrudan yaratıcı sınıfın ne olduğunu ve nitelikleri açısından gruplamanın nasıl yapılacağı ile ilgili genel şemayı çizmektedir. Yetenek setleri bağlamında ayrıştırılan grupların hangilerinin yaratıcı sınıf içerisine dahil edilip edilmeyeceğine ilişkin ayrıntılı bir tasnife ihtiyaç duyulmuştur. Bu aynı zamanda diğer grupların belirli tarım, işçi ve hizmet sınıfına dahil edilmesi noktasında da gerekmektedir. Bu kapsamda ana grupların alt boyutlarını oluşturan meslek gruplarının vasıflarının, görev tanımlarının, gerçekleştirdikleri görevlerin ve genel iş durumlarının ayrıntılı bilgilerine ihtiyaç duyulmuştur. Bunun gerçekleştirilmesi amacıyla ana grupların ve alt grupların belirtilen niteliklerinin ne olduğu tespit edilmiştir (ILO, 2012, ss. 87-355). Tespit edilen bu vasıfların Florida’nın (2012) dikkat çektiği değişkenler çerçevesinde tasnifi yapılmış ve sınıfsal gruplamaları gerçekleştirilmiştir (Ek 1).

Sınırlılıklar

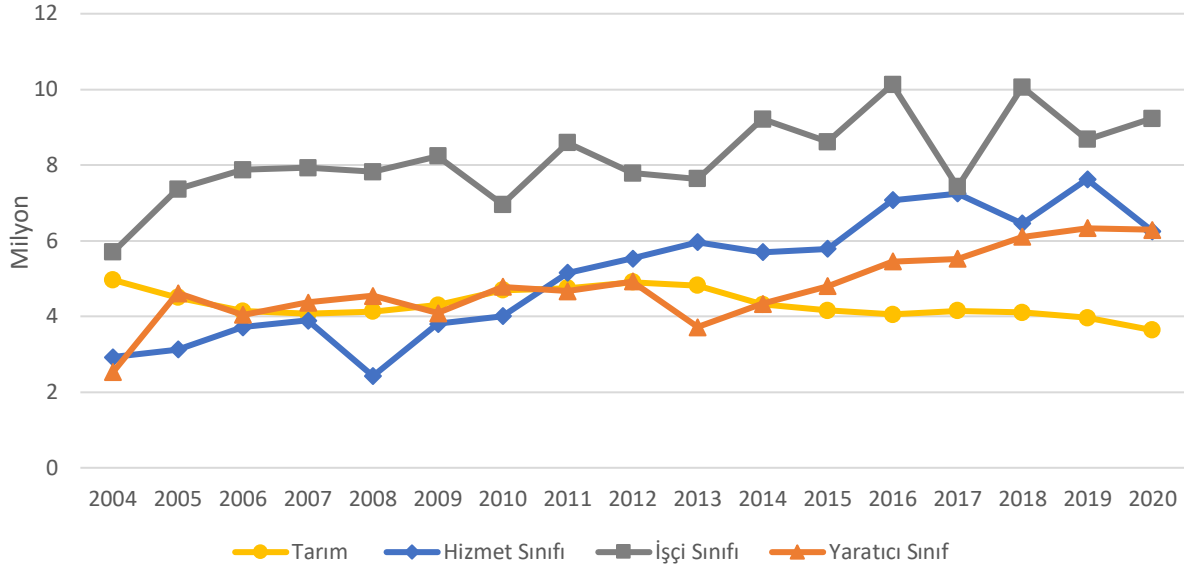
Çalışmada karşılaşılan en önemli sınırlılık Türkiye’de kayıt dışı işgücü piyasasının önemli bir soruna ve orana karşılık gelmesidir (Dam, Ertekin ve Kızılca, 2018). Yapılan araştırmalara göre özellikle tarım sektöründe kayıt dışılık oranı daha yüksektir (Şentürk, 2015). Dolayısıyla bu çalışmada veriler analiz edilirken sınıf yapısındaki kayıt dışılık oranı analize dahil edilmemiş, ILO’nun sağlamış olduğu veriler üzerinden Türkiye’deki sınıf yapısı incelenmiştir. Araştırmanın bir diğer sınırlılığı mevcut verinin detaylı olmamasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’de mevcut verilerin ISCO-08 ve ISCO-88 meslek kodlarına göre 2 basamak olarak kaydedilmesi, sınıf yapıları içinde yer alan mesleklere ilişkin spesifik analize olanak tanımamaktadır. Bu durum vasıflar bağlamında grupların birleştirilmesiyle aşılmaya çalışılmıştır. Ancak bu durumda yaratıcı sınıfın süper yaratıcı çekirdek grubunun olduğundan daha yüksek çıkmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla daha isabetli değerlendirmeler, Türkiye’de istihdam verilerinin mümkün olan en alt düzey kategorilere kadar ayrıntıları içermesi durumunda gerçekleştirilebilecektir.

Araştırma Soruları

1. Türkiye’de 2004-2020 yılları arasında genel istihdam sayısındaki artış nedir?
2. Türkiye’de 2004-2020 yılları arasında yaratıcı sınıf, hizmet sınıfı, tarım ve işçi sınıfına ilişkin sınıf yapısında nasıl bir değişim yaşanmıştır?
3. Türkiye’de 2004-2020 yılları arasında yaratıcı sınıfın alt kolları olan süper yaratıcı çekirdek ve yaratıcı profesyoneller nasıl farklılaşmaktadır?
4. Türkiye’de 2005-2020 yılları arasında sınıflara göre yıllık ortalama kazançlar nasıl değişmiştir?

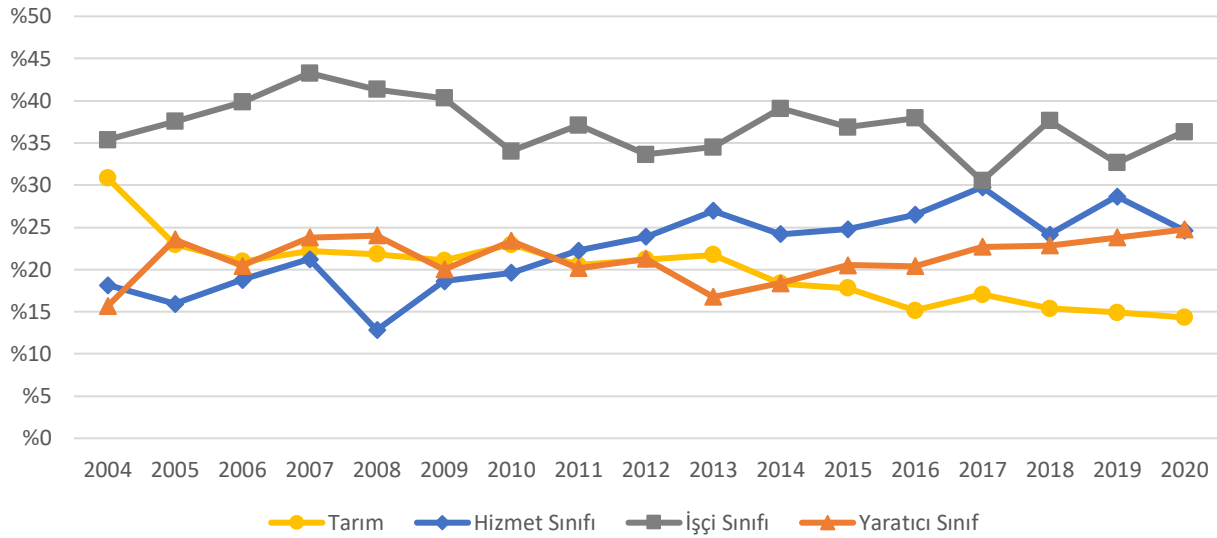
Bulgular

ILO verilerine göre Türkiye’de 2004-2020 yılları arasında meslek temelli sınıf yapısında önemli değişimlerin yaşandığı ve son yıllarda yaratıcı sınıfın oranının yükseldiği tespit edilmiştir (Şekil 1 ve 2). ILO’ya göre 2004 yılında Türkiye’deki toplam istihdam sayısı 16.109.235’tir. 2020 yılına kadar toplam istihdam sayısı 9 milyonun üzerinde artış göstermiş ve 25.408.229’a yükselmiştir. Sınıf yapısına bakıldığında, toplam istihdam içinde en büyük grubu işçi sınıfının oluşturduğu görülmektedir. Yıllara göre oldukça istikrarsız bir görünüm sergileyen işçi sınıfı, 2004 yılında 5,6 milyon kişiden 2020 yılında 9,2 milyona ulaşmıştır. Ancak toplam istihdam içindeki oranı ise sadece 0,96 yüzde puan artış ile %35,36’dan %36,32’ye yükselmiştir. Hizmet sınıfı ise yıllar içinde belirli dalgalanmalar yaşamasına rağmen genel olarak artış göstermiştir. 2004 yılında 2,9 milyon kişiyle toplam istihdamın %18,14’ünü oluşturan hizmet sınıfı, 2020’de 6,2 milyon kişi ile %24,62’ye yükselmiştir.

Şekil 1. Türkiye'deki Sınıf Yapısı, 2004-2020 (ILO (2022a) verileri kullanılarak araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.)

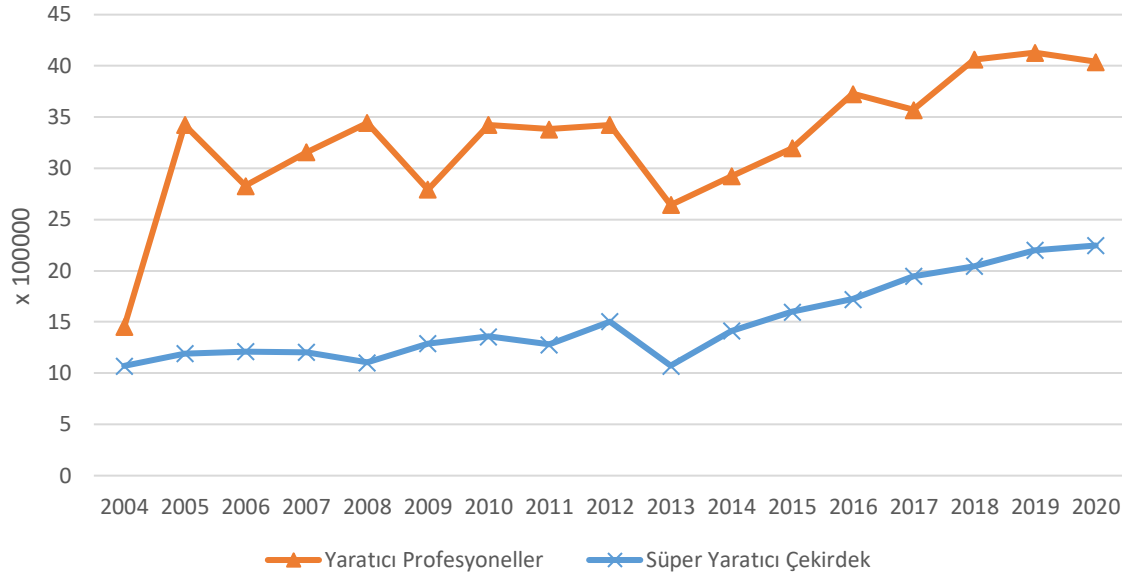
2004 yılında 4,9 milyon kişinin istihdam edildiği tarım sektörü %30,83'lük oranla toplam istihdamın ikinci büyük bölümünü oluşturmaktadır. Ancak tarım sektörü yıllara göre kademeli olarak ciddi bir düşüş göstermiştir. 2020 yılında 3,6 milyon kişi ile %14,32'ye kadar gerilemiştir. 2004 yılında sınıf yapısı içinde istihdam nüfusu olarak ikinci sırada bulunan tarım, 2014 yılından itibaren son sırada yer almaktadır.

Şekil 2. Türkiye'de Sınıf Yapısı, 2004-2020 (İşgücü yüzdesi) (ILO (2022a) verileri kullanılarak araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.)

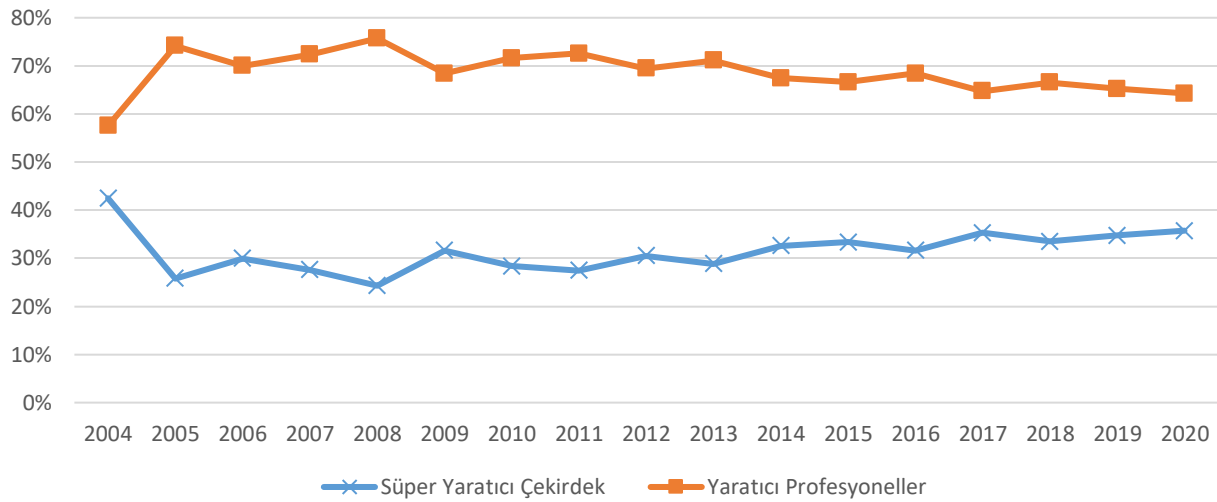
2004 yılında Türkiye'deki yaratıcı sınıf 2.523.477 kişiyle toplam istihdamın %15,66'sını oluşturmakta ve diğer sınıflar arasında istihdam edilen nüfus açısından son sırada yer almaktadır. İşgücü sayısı açısından 2013 yılına kadar düzenli bir seyir izlemeyen yaratıcı sınıf, bu yılda önemli bir gerileme yaşayarak toplam istihdamın %16,78'ine karşılık gelmektedir. 2013 yılından sonra yaratıcı sınıf, istikrarlı

ve kademeli bir artış göstermeye başlamıştır. 2020 yılında ise 6.286.983 kişiyle toplam istihdam içindeki payı %24,74’e yükselmiş ve istihdamdaki her dört kişiden yaklaşık biri yaratıcı sınıfın üyesi haline gelmiştir. Böylelikle toplam istihdam içinde yaratıcı sınıf, 2020 yılı itibarıyla, tarım ve hizmet sınıfının önüne geçerek ikinci sıraya yükselmiştir.

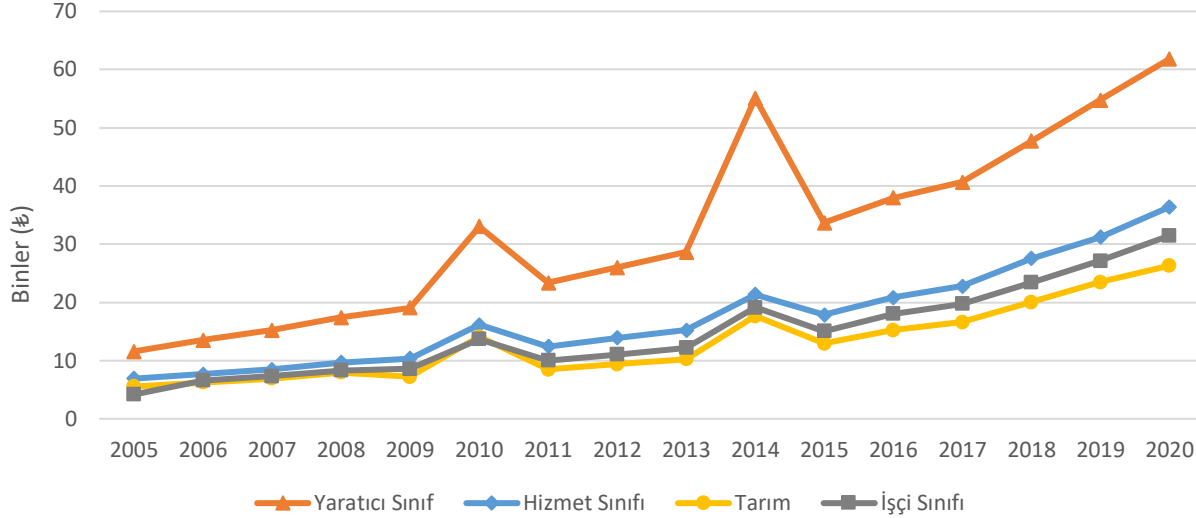
Şekil 3. Türkiye’de Yaratıcı Sınıf Yapısı, 2004-2020 (ILO (2022a) verileri kullanılarak araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.)

Yıllara göre yaratıcı sınıf yapısında da önemli değişimlerin yaşandığı görülmektedir (Şekil 3 ve 4). 2004 yılında Türkiye’de yaratıcı sınıf içinde yaratıcı profesyonellerin oranı %57,33’tür. 2008 yılında yaratıcı sınıf içinde yaratıcı profesyonellerin oranı %75,70 ile en yüksek seviyesine ulaşmış ve günümüze dek azalan bir seyir izlemiştir. 2020 yılında yaratıcı profesyoneller grubu 4.040.396 kişiyle yaratıcı sınıfın %64,27’sini oluşturmaktadır. Süper yaratıcı çekirdek grubu ise 2004 yılından 2020 yılına kadar üye sayısı açısından kısmen istikrarlı bir artış yaşarken, yaratıcı profesyoneller ile kıyaslandığında oran olarak dalgalı bir seyir izlemektedir.

Şekil 4. Türkiye’de Yaratıcı Sınıf Yapısı, 2004-2020 (İşgücü Yüzdesi) (ILO (2022a) verileri kullanılarak araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.)

Türkiye’de sınıf yapısının yıllar içinde ortalama kazançlarında değişimler yaşanmaktadır. Şekil 5’te, 2005 ile 2020 yılları arasında Türkiye’de sınıflara göre yıllık ortalama kazanç düzeyleri gösterilmektedir. Buna göre 2005 ile 2020 yılları arasında genel olarak tüm sınıfların yıllık ortalama kazançlarında artış yaşanmıştır. Ancak, yıllara göre, diğer sınıflarla karşılaştırıldığında başta işçi sınıfının ardından yaratıcı sınıfın yıllık ortalama kazancında daha yüksek bir artış gerçekleşmiştir.

Şekil 5. Türkiye’de Sınıflara Göre Yıllık Ortalama Kazançlar 2005-2020 (ILO (2022b) verileri kullanılarak araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.)

2005 yılında yıllık ortalama kazançlar; yaratıcı sınıf için 11.575, hizmet sınıfı için 6.894, tarım için 5.546 ve işçi sınıfı için 4.167 Türk lirası iken, 2020 yılına gelindiğinde yaratıcı sınıfın kazancı 5,3 kat artış göstererek 61.796, hizmet sınıfı 5,2 kat artış göstererek 36.376, tarım 4,7 kat ile 26.296 ve işçi sınıfı ise 7,5 kat ile en yüksek artışı göstererek 31.441 Türk lirası olmuştur. 2005 ile 2020 yılları arasında dikkat çeken bir diğer nokta 2010 ve 2014 yılında kazançlarda yaşanan ani yükselişlerdir. Bu yılları takip eden yıllarda tekrardan düşüş yaşanmış ve yıllık ortalama kazançlar istikrarlı bir görünüm kazanmıştır. Bu yıllar arasında yaratıcı sınıfın diğer tüm sınıflara göre yıllık ortalama kazancı daha yüksektir. Tarım grubu 2005 yılında en çok kazanan üçüncü sınıf iken, 2010 yılından itibaren işçi sınıfının gerisinde kalarak son sırada yer almaktadır.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma Florida’nın yaratıcı sınıf teorisinden hareketle Türkiye’de toplam istihdam içindeki yaratıcı sınıfın durumuna odaklanmaktadır. Bu doğrultuda toplam istihdam içinde, öncelikle yaratıcı sınıf olmak üzere, hizmet sınıfı, işçi sınıfı ve tarım ISCO-08 ve ISCO-88 meslek kategorileri açısından Florida’nın teorisine dayanarak EK-1’deki tasnife göre tanımlanmıştır. Çalışmanın sonuçları Türkiye’de, (1) yıllara göre genel istihdam sayısında artışın olduğu ancak bunun beklenen düzeyde gerçekleşmediği, (2) işçi sınıfı, hizmet sınıfı, tarım ve yaratıcı sınıfa ilişkin sınıf yapısında önemli değişimlerin yaşandığı, (3) yaratıcı profesyoneller ve süper yaratıcı çekirdeği oluşturan yaratıcı sınıf yapısında yıllara göre farklılıkların gerçekleştiği ve (4) sınıflara göre yıllık ortalama kazançların değiştiği görülmektedir.

(1) 2004’ten 2020 yılına kadar olan süreçte genel istihdam sayısında artış yaşanmaktadır. Çalışmanın sonuçları Türkiye’de 2004 yılında 16 milyon olan istihdam sayısının 2020 yılında 25 milyonun üzerine çıktığını ve toplam istihdamda yıllara göre bir artış yaşandığını göstermektedir (Şekil 1 ve 2). Ancak istihdamdaki bu artışın sağlıklı bir şekilde yorumlanabilmesi için genel nüfus içindeki oran ile kıyaslanarak analiz edilmesi gerekmektedir. Bunun için işgücüne katılım oranı ekseninde değerlendirme yapmak faydalı olmaktadır. İşgücünün kurumsal olmayan çalışma çağında yer alan nüfus içindeki oranı işgücüne katılma

oranı olarak hesaplanmaktadır (TÜİK, 2021, s. 7). Şentürk’e (2015) göre 2004 yılında işgücüne katılım oranı %46,3 iken 2013 yılının sonunda bu oran %50,8’dir. İşgücüne katılımda 4,5 yüzde puanlık bir artış yaşanmasına rağmen nüfus artış hızı (%13) daha yüksek olduğu için beklenen düzeyde bir katılım artışı gerçekleşmemiştir. 2020 yılında ise işgücüne katılım oranı %49,3 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2022a). İstihdam oranının yıllar geçtikçe yeterince artış göstermemesinin önemli nedeni, kadın istihdam oranı ile ilişkilidir. OECD (2021, s. 11) verilerine göre Türkiye’de 2019 yılında 15-64 yaş arasında kadın istihdamı %38,7 ile OECD ülkeleri arasında en düşük orana sahiptir. Zeren ve Kılınç Savrul’un (2017) çalışmasına göre ekonomik büyüme, işsizlik oranı ve kentleşme, kadın istihdam oranını etkileyen faktörler olarak ortaya konulmuştur. Araştırma bulgularına göre cinsiyetler açısından her bir sınıf içinde istihdama katılımda önemli farklılıklar bulunmaktadır. Yıllara göre yaratıcı sınıf, hizmet sınıfı, işçi sınıfı ve tarımda erkeklere kıyasla kadınların istihdama daha az katılım gösterdiği görülmektedir (Ek 2). Özetle, 2004 ile 2020 yılları arasında 9 milyonun üzerinde kişi istihdama dahil edilirken, istihdama katılım oranı beklenen düzeyde gerçekleşmemiş ve kadınların erkeklere oranla istihdama daha az katılım gösterdiği tespit edilmiştir (Ek 2).

(2) Bu çalışmada ulaşılan önemli sonuçlardan biri Türkiye’de 2004 ile 2020 yılları arasında sınıf yapısında ciddi değişimlerin gerçekleşmesidir. Türkiye’de işgücü ve istihdam piyasalarında özellikle yaratıcı sınıfta önemli artış yaşanmıştır. Yaratıcı sınıfın 2004 yılından beri diğer sınıflardan ayrılmaya başladığı ve özellikle 2013 yılından itibaren belirginleşmeye başladığı görülmektedir. 2004 yılında toplam istihdamın %15,66’sını oluşturan yaratıcı sınıf 2020 yılında %24,74’e çıkmış, toplamda 9,08 yüzde puan yükselmiştir. Böylelikle 2004 yılında sınıf yapısı içinde üye sayısı olarak son sırada yer alan yaratıcı sınıf 2020 yılı itibarıyla ikinci sıraya yükselmiştir. Türkiye’de yaratıcı sınıfa ilişkin daha önce yapılan çalışmalar da yaratıcı sınıfın giderek artış gösterdiği bulgusunu desteklemektedir. Nas Özen’in (2014, s. 4) gerçekleştirdiği çalışmada, 2011 yılında yaratıcı sınıf çalışan nüfusun %13,7’sini oluşturmaktadır. Çelikkol ve Doğrul’un (2017, s. 27) çalışmasında ise 2014 yılında toplam istihdamın %19,7’sinin yaratıcı sınıf olduğu ortaya konulmuştur. Son yıllarda yaratıcı sınıfın artışıdaki bu durum Türkiye’nin bilgi toplumuna geçiş aşamasının başlangıcında olduğuna, işgücü ve istihdam piyasalarında bilgiye dayalı uzmanlarda/işçilerde artış yaşadığına işaret etmektedir. Çondur ve Bölükbaş’a (2014) göre işgücü yapısındaki bu değişim, özellikle küreselleşme sürecinin birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de piyasa ve istihdam olanakları üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır. Küreselleşme sonrasında birçok uluslararası ve ulusötesi şirket, işgücü maliyetlerini azaltmak için esnek çalışma modellerine geçme (Coşkun, 2021) ve ucuz işgücü arayışına girme sürecindeyken, ülkeler de değişen piyasa koşullarında ayak uydurabilmek için bilgi, iletişim ve teknoloji sektörlerinde istihdam olanaklarını artırmaya çalışmaktadırlar (Cansız, 2011; Çondur ve Bölükbaş, 2014).

Türkiye’deki yaratıcı sınıf uluslararası bağlamda değerlendirildiğinde çarpıcı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. 1999 yılında ABD’de işgücünün yaklaşık %30’unu, 2010 yılında ise %32,6’sını yaratıcı sınıf oluşturmaktadır (Florida, 2012, s. 45). 2001 yılında İngiltere’de yaratıcı sınıfın toplam işgücü içindeki oranı %37,3 ile oldukça yüksek bir seviyededir (Clifton, 2008, s. 70). Türkiye’nin 2020 yılında toplam istihdam içindeki yaratıcı sınıf oranı (%24,74), yaklaşık olarak ABD’nin 1980 yılındaki oranı (%24) ile aynı düzeydedir (Florida, 2012, s. 45). Bu durum sanayi sonrası toplumlarla karşılaştırıldığında Türkiye’nin yaratıcı sınıf oranının oldukça düşük bir seviyede bulunduğunu göstermektedir.

Araştırmada dikkat çeken bir diğer konu ise 2004-2020 yılları arasında çalışan nüfus içinde yaratıcı sınıfın sayısı yıllara göre hızla artmasına rağmen işçi sınıfının en büyük grubu oluşturmasıdır. Bilgiye dayalı ileri sanayi ekonomilerinin aksine Türkiye’de işçi sınıfının bu derece büyük olmasının çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Türkiye’de işgücü piyasasında tarım sektörü uzun yıllar boyunca istihdamın önemli bir bölümünü teşkil etmiştir. TÜİK’in sektörel dağılımına göre, 1990 yılında %46 olan tarım sektörü, 2000 yılında %34’e, 2011 yılında %25,5’e ve 2021 yılında %17,2’ye kadar düşmüştür (Çondur ve Bölükbaş, 2014, s. 82; TÜİK, 2022b). Bu durum çalışmada ulaşılan sonuçlardan biri olan, tarım sınıfının 2004 yılından itibaren önemli bir düşüş sürecinde olduğu bulgusunu desteklemektedir. Sanayileşme sürecinin artması özellikle tarımdaki işgücünün azalmasına ve kırsal alandaki nüfusun kente doğru göç etmesine yol açmıştır. Kırdan kente göç sonucu tarım işçileri, ağırlıklı olarak işçi sınıfında istihdam edilmesinden dolayı işçi sınıfı halen toplam istihdamın önemli bir bölümünü teşkil etmektedir.

(3) Yaratıcı sınıf kategorisi içinde yer alan mesleklere bakıldığında ise süper yaratıcı çekirdek ve yaratıcı profesyoneller arasındaki farkın dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. 2005 yılından itibaren yaratıcı profesyonellerin oranı azalma eğilimindeyken süper yaratıcı çekirdeğin oranı artmaktadır. 2020 yılı itibarıyla yaratıcı sınıfın içinde yaratıcı profesyonellerin oranı %64,27 iken süper yaratıcı çekirdeğin oranı %35,73'tür (Şekil 4). Bu durum Türkiye'de toplumsal sınıf yapısı içinde bilim ve mühendislik uzmanları, bilgi ve iletişim teknolojisi uzmanları, öğretim uzmanları, sosyal ve kültürel profesyoneller gibi meslekleri icra eden kişilerin giderek arttığına işaret etmektedir.

(4) Türkiye'de 2005-2020 yılları arasında sınıflara göre yıllık ortalama kazançlarda değişimlerin yaşandığı görülmektedir. Türkiye'deki sınıf yapısı değerlendirildiğinde yıllık kazanç farkları açısından yaratıcı sınıfta yer almanın diğer sınıflara göre daha büyük ekonomik fayda sağladığı görülmektedir (Şekil 5). Ancak 2005 yılından 2020 yılına kadar yıllık ortalama kazançta en yüksek artış işçi sınıfında ve ardından yaratıcı sınıfta yaşanmasına rağmen 2020 yılında yaratıcı sınıf işçi sınıfının yaklaşık 2 katı kadar fazla kazanca sahiptir. Yıllar geçtikçe yaratıcı sınıf ile işçi sınıfının kazancının birbirine yaklaştığı görülmektedir. Bu durum Türkiye'nin dünyadaki örneklerinden farklılık sergilediğini göstermektedir. ABD'de (Florida, 2012) ve İngiltere'de (Clifton, 2008) yıllar geçtikçe yaratıcı sınıfın yıllık kazancı diğer sınıflara kıyasla daha fazla artmaktadır. Türkiye'de benzer eğilim göstermemesinin nedenlerine ilişkin çeşitli yorumlar yapılabilir. Öncelikle Türkiye'de yaratıcı sınıfın önemli bir bölümünü eğitim çalışanları oluşturmaktadır (ILO, 2022a). Eğitim sektöründe istihdam edilenlerin büyük bir çoğunluğu da öğretmenlerden meydana gelmektedir. Öğretmenlerde ise kamu ve özel sektör arasında önemli kazanç farklılıkları yaşanmaktadır. Bu kamu-özel çalışma koşullarındaki ayrışma durumu yaratıcı sınıfın diğer profesyonel meslek gruplarında da görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de yaratıcı sınıfın kazancını analiz ederken mesleklerin kamu ve özel sektördeki kazanç aralıklarının göz önüne alınmasını gerektirmektedir. Ancak ILO'dan elde edilen veriler, meslek temelli bu durumun analiz edilmesine engel olmaktadır. Aynı zamanda Türkiye'deki istihdam yapısı içinde toplam istihdam her ne kadar özel sektör ve kamu çerçevesinde artış göstermesine rağmen, kamunun pek çok alanda istihdamın lider sürdürücüsü olmasından kaynaklı olarak kazanç katsayılarının kontrolü denetlenmektedir. Bu durum kamuda farklı meslek grupları arasındaki kazanç farklılıklarının ciddi boyutlara ulaşmasını engellemektedir.

Türkiye yeni bir döneme ve sosyal düzene doğru gidilen sürecin başlangıcındadır. Yaratıcı mesleklerin oranının işgücü ve istihdam piyasası içinde giderek arttığı bu dönemde, eğitimin niteliği de değişmekte ve giderek önemli hale gelmektedir. Girişkenlik, girişimcilik, bilişim ve iletişim teknolojilerini etkin kullanma, eleştirel ve yaratıcı düşünme gibi beceriler işgücü piyasasında önemli sermayeler haline gelmektedir. Dolayısıyla küreselleşme ekseninde işgücü piyasasının değişim göstermesi, eğitimde yeni bir paradigma değişimini gerektirmekte ve bu yetkinlikleri artıracak müfredat ve pratiklerin uygulamaya konulmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yaratıcı sınıf çalışanları istihdam edilebilmek için kendini geliştirme, öğrenme ve sorumluluk inisiyatifi alma ve sosyal sermayesini artırma stratejileri geliştirmektedir (Demir, 2018, s. 189). Bu stratejiler eğitim alanında da görülmektedir. Türkiye'de yükseköğretim sisteminin genişlemesiyle birlikte orta ve üst sınıf ailelerden gelen öğrenciler rakiplerinden sıyrılmak ve istihdam piyasasında yaratıcı sınıfta yer almak için yenilikçi ve girişimci değerler etrafında üniversite tercihi yapmakta ve kariyerlerini planlamaktadırlar (Pençe, 2021).

Türkiye'de yaratıcı sınıf 2013 yılından beri artış göstermiş ve 2020 yılında genel istihdam yapısında ikinci sıraya yükselmiştir. Son yıllarda yaratıcı sınıfta artış yaşanırken uzun yıllar boyunca işçi sınıfının genel istihdamdaki oranının sabit kalması ve yaratıcı sınıf ile işçi sınıfının kazançlarının yıllar geçtikçe birbirine yaklaşması yaratıcı sınıf teorisine göre çelişkili gözükabilir. Dolayısıyla ileriki çalışmalar için sosyolojik olarak şu sorunsallara yanıt arayan konular önerilebilir: Türkiye'de yaratıcılığın ekonomik bir sermaye olarak gelişim süreci Batılı sanayileşmiş toplumlardan farklılaşmakta mıdır? Türkiye'de yaratıcı sınıfın ortaya çıkmasında kültürel sistemin etkileri nelerdir? İşçi sınıfındaki gelir artışı niçin diğer sektörlerde göre daha yüksektir ve politik, ekonomik, sosyal ve kültürel nedenleri nelerdir? Türkiye'de profesyoneller için yaratıcılık nasıl anlamlandırılmaktadır? Türkiye'de yaratıcı sınıfa ilişkin bu boyutları inceleyen araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: OSP; Veriyi düzenleme: SC; Veri Analizi: OSP; Araştırma: OSP; Yöntem: SC; Proje yönetimi: OSP, SC; Kaynaklar: OSP; Yazılım: SC; Gözetim: OSP, SC; Onaylama: OSP, SC; Görselleştirme: OSP; Taslak metin yazımı: OSP; Gözden geçirilmiş metin yazımı: OSP, SC
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Akın, N. (2019). *Creative classes and creative industries as drivers of sustainable competitive advantage: Potential of Izmir as a creative city*. [Doktora Tezi]. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Anheier, H., ve Isar, Y. R. (Yay. haz.). (2010). *Cultures and globalization: Cultural expression, creativity and innovation*. Londra: Sage Publications.
- Bell, D. (1973). *The coming of post industrial society: Aventure in social forecasting*. New York: Basic Books.
- BSTB, (2022). *Teknoloji geliştirme bölgeleri (TGB) istatistikleri*. <https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/istatistiki-bilgiler/mi0203011501> Erişim Tarihi: 21.06.2022.
- Cansız, M. (2011). *Türkiye’de kümelenme politikaları ve uygulamaları*. Ankara: Organize Sanayi Bölgeleri Üst Kurulu.
- Castells, M. (2005). *Enformasyon çağı: Ekonomi toplum ve kültür birinci cilt ağ toplumunun yükselişi* (C. 1). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Castells, M. (2007). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür üçüncü cilt binyılın sonu* (C. 3). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cattani, G., Ferriani, S., ve Allison, P. D. (2014). Insiders, outsiders, and the struggle for consecration in cultural fields: a core-periphery perspective. *American Sociological Review*, 79(2), 258–281.
- Clifton, N. (2008). The “creative class” in the uk: An initial analysis. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 90(1), 63–82.
- Coşkun, S. (2021). *Esnekleşen çalışma ilişkilerinin kuşaklararası dayanışma sürecine etkisi*. [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelikkol, M. M., ve Doğrul, H. G. (2017). Yaratıcı sınıf içerisinde yer alan mesleklerde kadınların durumu: Türkiye üzerine bir inceleme. *TISK Academy/TISK Akademi*, 12(23), 116-147.
- Çondur, F., ve Bölükbaş, M. (2014). Türkiye’de işgücü piyasası ve genç işsizlik-büyüme ilişkisi üzerine bir inceleme. *Amme İdaresi Dergisi*, 47(2), 77-93.
- Dam, M. M., Ertekin, Ş. ve Kızılca, N. (2018). Türkiye’de kayıt dışı istihdamın boyutu: Ekonometrik bir analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 293-318.
- De Vaan, M., Vedres, B., ve Stark, D. (2015). Game changer: The topology of creativity. *American Journal of Sociology*, 120(4), 1144–1194.
- Demir, E. M. (2018). Türkiye’de yaratıcı emek. *Moment Dergi*, 5(2), 174-194.
- Doğrul, H. G., Çelikkol, M. M., ve Murat, N. (2016). İllerin ekonomik gelişmişliği üzerinde yaratıcı sınıfın etkisi: Türkiye örneği. *Business & Economics Research Journal*, 7(4), 79-95.
- Doğrul, H. G., ve Çelikkol, M. M. (2017). Türkiye’de illerin kümeleme analizi ile yaratıcı sınıf ve ekonomik gelişmişlik göstergelerine göre sınıflandırılması. *Third Sector Social Economic Review*, 52(2), 90.
- Drucker, P. F. (1969). *The age of discontinuity: Huidelines to our changing society*. London: Heinemann.
- Drucker, P. F. (1993a). *Kapitalist ötesi toplum*. (B. Çorakçı, Çev.). İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Drucker, P. F. (1993b). *Innovation and entrepreneurship*. New York: Harperbusiness.
- Esen, Ü. B. ve Atay, Ö. (2020). Türkiye’nin yaratıcı şehirleri. *Bilig*, 92, 29-54.
- Evren, G.O.O. (2014). *The impact of online communication networks on scientific research and innovation: A case study on creative class and online communication networks in Turkey*. [Doktora Tezi]. Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Florida, R. (2005). *Cities and the creative class*. New York and London: Routledge.
- Florida, R. (2008). *Who’s your city?: How the creative economy is making where to live the most important decision of your life*. New York: Basic Books.

- Florida, R. (2012). *The rise of the creative class, revisited*. New York: Perseus Books Group.
- Gezer, B. (2019). *Yaratıcı sınıf ve soylulaşma ilişkisi: Yeldeğirmeni örneği*. [Yüksek Lisans Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Godart, F. C., ve Mears, A. (2009). How do cultural producers make creative decisions? Lessons from the catwalk. *Social Forces*, 88(2), 671–692.
- Godart, F., Seong, S., & Phillips, D. (2020). The sociology of creativity: Elements, structures, and audiences. *Annual Review of Sociology*, 46(1). 489-510.
- Gül, M. (2019). *Küçük ve orta ölçekli kentlerde dayanışma temelli yaratıcılık potansiyelinin değerlendirilmesi: Sinop örneği*. [Doktora Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Hesmondhalgh, D. (2008) Cultural and creative industries. T. Bennett ve J. Frow (Yay. haz.), *The SAGE Handbook of Cultural Analysis* içinde (ss. 552-569) Londra: SAGE.
- International Labour Office (ILO). (2012). *International Standard Classification of Occupations 2008 (ISCO-08): Structure, group definitions and correspondence tables*. International Labour Office.
- International Labour Office (ILO). (2022a). Employment by sex and occupation- ISCO level 2 (thousand)- Annual Erişim Adresi: https://www.ilo.org/shinyapps/bulkexplorer38/?lang=en&segment=indicator&id=EAP_2WAP_SEX_AGE_RT_A%20Kadın%20Erkek Erişim Tarihi: 20.06.2022
- International Labour Office (ILO). (2022b). Average monthly earnings of employees by sex and occupation- Annual Erişim Adresi: https://www.ilo.org/shinyapps/bulkexplorer38/?lang=en&segment=indicator&id=EAP_2WAP_SEX_AGE_RT_A Erişim Tarihi: 20.06.2022
- Kolaşinli, N. D. (2018). *Rise of the creative class: Gaming as a creative industry in Turkey*. [Yüksek Lisans Tezi]. Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Lyotard, J.-F. (2013). *Postmodern durum* (İ. Birkan, Çev.). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Markusen, A., Wassall, G. H., DeNatale, D., ve Cohen, R. (2008). Defining the creative economy: Industry and occupational approaches. *Economic Development Quarterly*, 22(1), 24-45.
- Menger, P.-M. (1999). Artistic labor markets and careers. *Annual Review of Sociology*, 25(1), 541–574.
- Moore, I. (2014). Cultural and creative industries concept – A historical perspective. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 110, 738–746.
- Nas Özen, E. (2014). *Türkiye'nin yenilikçi sınıfı-1*. Politika Notu Mart 2014 N201408. Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (tepa).
- OECD. (2021). *OECD economic surveys: Turkey 2021*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/2cd09ab1-en>.
- Opazo, M. P. (2016). *Appetite for innovation*. In *appetite for innovation*. New York: Columbia University Press.
- Pençe, O. S. (2021). *Toplumsal konumun sürdürülmesinde eğitimin rolü*. [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Reich, R. B. (1991). *The work of nations: Preparing ourselves for 21st-century capitalism*. Londra: Simon & Schuster.
- Reuter, M. E. (2015). *Creativity — A sociological approach*. New York: Palgrave Macmillan
- Schumpeter, J. A. (1983). *The theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Schumpeter, J. A. (1994). *Capitalism, socialism and democracy*. Londra and New York: Routledge.
- Sığındı, T. (2022). Yaratıcı sınıfın yaşanacak yer seçimini etkileyen kent markası faydaları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(1), 283-302.
- Susuz, E. (2020). *Medya endüstrisinde yaratıcı sınıfın yeni ekonomiye etkisi: 3t modeli üzerinden bir inceleme*. [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şen, Ö. (2022). The creativity function of provinces: An assessment for the provinces of Turkey. *International Journal of Geography and Geography Education*, 45, 266-285.
- Şentürk, F. (2015). Türkiye'de işgücü piyasası ve istihdamın yapısı. *Sosyal Güvence*, 0(7), 113-143.
- Tekindal, S. (2021). *Nicel, nitel, karma yöntem araştırma desenleri ve istatistik tasarımı ve yürütülmesi: Eğitim, psikoloji ve sosyoloji alanları için*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Tübisad. (2020). *Bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü*. Deloitte. <https://www.tubisad.org.tr/tr/images/pdf/tubisad-bit-2019.pdf> Erişim Tarihi: 12.06.2020.
- TÜİK. (2021). *İşgücü istatistikleri mikro veri seti labour force statistics micro data set 2021*. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://www.tuik.gov.tr/media/microdata/pdf/isgucu.pdf>

- TÜİK. (2022a). *İşgücü istatistikleri, 2020*. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Labour-Force-Statistics-2020-37484>
- TÜİK. (2022b). *İşgücü istatistikleri, 2021*. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2021-45645#:~:text=%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC%202021%20y%C4%B1%C4%B1nda%20bir%20%C3%B6nceki,ise%20%32%2C8%20oldu>.
- White, H. (2018). *Careers and creativity: Social forces in the arts*. New York: Routledge.
- Wohl, H. (2019). Creative visions: Presenting aesthetic trajectories in artistic careers. *Poetics*, 76, 101358.
- Wohl, H. (2022). Innovation and creativity in creative industries. *Sociology Compass*, 16(2), e12956. <https://doi.org/10.1111/soc4.12956>
- Wright, E. O. (2016). *Sınıflar*. (S. Toral ve F. A. Koç, Çev.). İstanbul: NotaBene Yayıncılık.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Zeren, F. ve Kılınç Savrul, B. (2018). Kadınların işgücüne katılım oranı, ekonomik büyüme, işsizlik oranı ve kentleşme oranı arasındaki saklı koentegrasyon ilişkisinin araştırılması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30), 87-103.

İnternet Kaynakları:

- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından geliştirilen istatistik veri sitesi içinde 20.06.2022 tarihinde <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=72&locale=tr> adresinden erişildi.

Ekler**Ek 1. Sınıf Yapısına İlişkin Meslek Gruplandırması**

Sınıfsal Konumlandırma	2. Düzey Mesleki Tasnif Kodları	3. Düzey Mesleki Tasnif Kodları
Yaratıcı Sınıf Süper Yaratıcı Çekirdek (Yetenek Setleri 3+4)	Bilim ve Mühendislik Uzmanları, Sağlık Profesyonelleri, Öğretim Uzmanları, Bilgi ve İletişim Teknolojisi Uzmanları, Sosyal ve Kültürel Profesyoneller	2111, 2112, 2113, 2114, 2120, 2131, 2132, 2133, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2149, 2310, 2320, 2330, 2341, 2342, 2351, 2352, 2353, 2511, 2512, 2513, 2514, 2519, 2521, 2522, 2523, 2529, 2611, 2612, 2619, 2621, 2622, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2641, 2642, 2643, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656.
Yaratıcı Sınıf Yaratıcı Profesyoneller (Yetenek Setleri 3+4)	Yasa Koyucular ve Üst Düzey Yetkililer, Kurumsal Yöneticiler, Genel Müdürler, Konaklama, Perakende ve Diğer Hizmet Yöneticileri, Bilim ve Mühendislik Yardımcı Profesyonelleri, Sağlık Yardımcı Profesyonelleri, İşletme ve Yönetim Yardımcı Profesyonelleri, Hukuki, Sosyal, Kültürel ve İlgili Yardımcı Profesyoneller, Bilgi ve İletişim Yardımcı Profesyoneller	1111, 1112, 1113, 1114, 1211, 1212, 1213, 2211, 2212, 2221, 2222, 2230, 2240, 2250, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2269, 1411, 1412, 1420, 1431, 1439, 1311, 1321, 1322, 1323, 1324, 1330, 1341, 1342, 1343, 1344, 1345, 1346, 1349, 1219, 2211, 2212, 2221, 2222, 2230, 2240, 2250, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2269, 2411, 2412, 2413, 2421, 2422, 2423, 2424, 2433, 2434, 3111, 3112, 3113, 3114, 3115, 3116, 3117, 3118, 3119, 3121, 3122, 3123, 3131, 3132, 3133, 3134, 3135, 3139, 3141, 3142, 3143, 3151, 3152, 3153, 3154, 3155, 3211, 3212, 3213, 3214, 3221, 3222, 3230, 3240, 3251, 3252, 3253, 3254, 3255, 3256, 3257, 3258, 3311, 3312, 3313, 3314, 3315, 3321, 3322, 3323, 3324, 3331, 3332, 3333, 3334, 3339, 3341, 3342, 3343, 3344, 3351, 3352, 3353, 3354, 3355, 3359, 3411, 3412, 3413, 3421, 3423, 3431, 3432, 3433, 3434, 3435, 3511, 3512, 3513, 3514, 3521, 3522.
Hizmet Sınıfı (Yetenek Setleri 2)	Genel ve Yazı Memurları, Müşteri Hizmetleri Memurları, Sayısal ve Malzeme Kayıt Memurları, Diğer Büro Destek Çalışanları, Kişisel Hizmet Çalışanları, Satış Çalışanları, Kişisel Bakım Çalışanları, Koruyucu Hizmetler Çalışanları	4110, 4120, 4131, 4132, 4211, 4212, 4213, 4214, 4221, 4222, 4223, 4224, 4225, 4226, 4227, 4229, 4311, 4312, 4313, 4321, 4322, 4323, 4411, 4412, 4413, 4414, 4415, 4416, 4419, 5111, 5112, 5113, 5120, 5131, 5132, 5141, 5142, 5151, 5152, 5153, 5161, 5162 5163 5164, 5165, 5169, 5211, 5212, 5221, 5222 5223 5230, 5241, 5242, 5243, 5244, 5245, 5246, 5249, 5311, 5321, 5322, 5329, 5411, 5412, 5413, 5419.
Tarım Sınıfı (Yetenek Setleri 2)	Pazar Odaklı Vasıflı Tarım İşçileri, Pazar Odaklı Kalifiye Ormancılık, Balıkçılık ve Avcılık İşçileri, Geçimlik Çiftçiler, Balıkçılar, Avcılar ve Toplayıcılar	6111, 6112, 6113, 6114, 6121, 6122, 6123, 6129, 6130, 6210, 6221, 6222, 6223, 6224, 6310, 6320, 6330, 6340.

Sınıfsal Konumlandırma	2. Düzey Mesleki Tasnif Kodları	3. Düzey Mesleki Tasnif Kodları
İşçi Sınıfı (Yetenek Setleri 1)		7111, 7112, 7113, 7114, 7115, 7119, 7121, 7122, 7123, 7124, 7125, 7126, 7127, 7131, 7132, 7133, 7211, 7212, 7213, 7214, 7215, 7221, 7222, 7223, 7224, 7231, 7232, 7233, 7234, 7311, 7312, 7313, 7314, 7315, 7316, 7317, 7318, 7319, 7321, 7322, 7323, 7411, 7412, 7413, 7421, 7422, 7511, 7512, 7513, 7514, 7515, 7516, 7521, 7522, 7523, 7531, 7532, 7533, 7534, 7535, 7536, 7541, 7542, 7543, 7544, 7549, 8111, 8112, 8113, 8114, 8121, 8122, 8131, 8132, 8141, 8142, 8143, 8151, 8152, 8153, 8154, 8155, 8156, 8157, 8159, 8160, 8171, 8172, 8181, 8182, 8183, 8189, 8211, 8212, 8219, 8312, 8321, 8322, 8331, 8332, 8341, 8342, 8343, 8344, 8350, 9111, 9112, 9121, 9122, 9123, 9129, 9211, 9212, 9213, 9214, 9215, 9216, 9311, 9312, 9313, 9321, 9329, 9331, 9332, 9333, 9334, 9411, 9412, 9510, 9520, 9611, 9612, 9613, 9621, 9622, 9623, 9624, 9629.
	Elektrikçiler Hariç, Bina ve İlgili Ticaret İşçileri, Metal, Makine ve İlgili Ticaret İşçileri, El Sanatları ve Matbaa İşçileri, Elektrik ve Elektronik Ticaret İşçileri, Gıda İşleme, Ağaç İşçiliği, Hazır Giyim ve Diğer Zanaat ve İlgili Ticaret İşçileri, Sabit Tesis ve Makine Operatörleri, Montajcılar, Sürücüler ve Mobil Tesis Operatörleri, Temizlikçiler ve Diğer Yardımcılar, Madencilik, İnşaat, İmalat ve Taşımacılıkta Çalışanlar, Gıda ve Gıda Hazırlama Yardımcıları, Sokak ve İlgili Satış ve Servis Çalışanları, Diğer Temel İşçiler	

Ek 2. Türkiye’de Yıllara ve Cinsiyetlere Göre Sınıf Yapısı (2004-2020)

Sınıflar	2004		2005		2006		2007		2008	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Süper Yaratıcı										
Çekirdek	75999	31163	78350	40909	8006		7592			3871
	9	2	9	9	83	410606	17	446091	717751	39
Yaratıcı										
Profesyoneller	96344	48840	28499	57543	2320		2522		272464	7179
	3	3	48	8	941	509250	792	635984	3	10
Hizmet Sınıfı	24264	49607	24720	65302	2733		2810	108137	181782	6068
	67	3	54	0	619	981071	100	9	3	73
Tarım	28263	21405	24977	20043	2297	184419	2280	178632	233456	1792
	42	94	53	69	855	7	737	2	4	798
İşçi Sınıfı	44415	12547	63553	10082	6585	128751	6688	124207	661802	1201
	00	82	55	98	319	2	708	7	5	744
Sınıflar	2009		2010		2011		2012		2013	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Süper Yaratıcı										
Çekirdek	78342	50741	85290	50463	7835		8507			5914
	9	2	2	2	73	497317	94	652641	481222	58
Yaratıcı										
Profesyoneller	21734	61958	27217	70427	2652		2687		180870	8337
	37	7	52	7	408	730579	344	735638	5	48
Hizmet Sınıfı	28598	94154	29970	10103	3663	148714	3873	165589	426779	1698
	72	3	71	99	466	5	733	4	2	822
Tarım	24492	18502	26004	20901	2749	199749	2797	210676	278749	2025
	70	09	47	48	948	1	793	5	1	820
İşçi Sınıfı	66297	16039	51782	17795	6989	159565	5796	199326	547111	2169
	56	30	76	14	157	9	851	2	8	804
Sınıflar	2014		2015		2016		2017		2018	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Süper Yaratıcı	70110	71142	80808	7922	8356	8867	1007	9384	1046	998
Çekirdek	4	6	8	56	34	88	856	91	033	794
Yaratıcı										101
Profesyoneller	22622	66146	22536	9423	2795	9315	2521	1050	3043	719
	18	1	53	71	584	40	790	204	481	9
Hizmet Sınıfı	41375	15611	45271	1263	4622	2451	4660	2584	3743	885
	09	76	15	302	636	674	523	275	870	6
Tarım	25734	17461	25020	1657	2506	1541	2567	1583	2573	153
	94	06	78	942	558	595	923	986	852	207
İşçi Sınıfı	69624	22501	62579	2352	7941	2186	5653	1769	7464	259
	95	32	60	689	751	997	539	421	663	212
										5
Sınıflar	2019		2020							
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın						
Süper Yaratıcı										
Çekirdek	1137968	1061531	1151674	1094913						
Yaratıcı										
Profesyoneller	2977455	1151705	2912854	1127542						
Hizmet Sınıfı	4868951	2753832	4543787	1710997						
Tarım	2471665	1495083	2397938	1240805						
İşçi Sınıfı	6222571	2456182	7404994	1822725						

İ. S. Turgenev'in *Birük* Adlı Öyküsü ve “Birük” Sözcüğünün Kökeni Üzerine I. S. Turgenev's Story Called *Biruk* and on the Etymology of the Word “Biruk”

Ümmügülsüm DOHMAN*

Öz

XIX. yüzyıl Rus edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan İvan Sergeyeviç Turgenev (1818-1883), şiir türünde verdiği eserlerle başladığı yazın hayatına düzyazı türüyle devam etmiştir. 1844'lü yıllardan itibaren *Sovremennik* adlı dergide yayımlanan öyküleri 1852 yılında *Avcının Notları* adlı öykü derlemesinde birleştirilmiştir. Son halinin yirmi beş öyküyü içerdiği bu derlemede bulunan *Birük* adlı öykü çalışmamızın konusudur. Çalışmamızın çıkış noktası ise “birük” sözcüğünün kökeni üzerine yapılan çalışmaların bulunmaması ve bu sözcüğün Türk kökenli oluşudur. Buradan hareketle hazırladığımız bu çalışmanın temel amacı Turgenev'in öyküsüne adını veren “birük” sözcüğünün etimolojisini incelemek, kökeniyle ilgili ileri sürülen tezleri sunmak ve “birük” sözcüğünü Rusça ve Türk dilleri üzerine hazırlanan açıklamalı, etimolojik, deyim sözlükleri temelinde inceleyerek kökenini belirlemek ve bu sözcükle bağlantılı olarak ortaya çıkan deyimleri ve soyadını belirtmektir. Bununla birlikte Turgenev'in yaşamını, sanatını, *Avcının Notları* adlı öykü seçkisini ve *Birük* öyküsünü ana hatlarıyla açıklamaktır. Araştırmamızda kullandığımız etimolojik, morfolojik, fonolojik, karşılaştırma ve betimleme yöntemleri sonucunda “birük” sözcüğünün Türk kökenli bir sözcük olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte *Birük* adlı öyküde başka Türk kökenli sözcüklerin de bulunduğu görülmüş dolayısıyla Turgenev'in eserlerinin Rusça söz varlığındaki Türk kökenli sözcükleri göstermesi bakımından incelenebileceği önerilmiştir.

Anahtar sözcükler: Birük, “birük” sözcüğünün kökeni, etimoloji, İ. S. Turgenev, öykü, XIX. yüzyıl Rus edebiyatı.

Abstract

Ivan Sergeyevich Turgenev (1818-1883), one of the most important representatives of Russian literature of the XIX century, began his life with his works in the genre of poetry and continued his life in the genre of prose. His stories, having been published in the journal *Sovremennik* since 1844, were combined into the short story collection titled “Notes of the Hunter” in 1852. The story named *Biruk*, the final version of which contains twenty-five stories, is the subject of our study. The starting point of our study is that the word “biruk” is Turkish origin. The main purpose of this study is to examine the etymology of the word “biruk”, which gave its name to Turgenev's story, to present the theses put forward about its origin, and to determine the origin of the word “biruk” by examining it on the basis of annotated, etymological and idiomatic dictionaries prepared on the Russian and Turkic languages. This study also aims to mention the idioms as well as the surname that was created in relation to this word. However, it is necessary to outline Turgenev's life, art, his collection of short stories titled *Notes of the Hunter* and the short story *Biruk*. As a result of the etymological, morphological, phonological, comparative and descriptive methods we used in our research, it was determined that the word “biruk” is a word of Turkish origin. It was seen that there were other words of Turkish

* Öğr. Gör. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim Tercümanlık Bölümü. E-posta: ugulsumdohman@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3713-7521

origin in the story “Biruk”, so it was suggested that Turgenev’s works could be examined in terms of showing the words of Turkish origin in the Russian vocabulary.

Keywords: Biruk, the etymology of the word “biruk”, etymology, I. S. Turgenev, the story, Russian literature of the XIX. century.

Giriş

XIX. yüzyıl Rus edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan İ. S. Turgenev (1818-1883), on beş yaşında şiir türüyle başladığı edebiyat hayatına 1847’den itibaren düzyazıyla devam ederek tüm dünyada tanınan birbirinden nitelikli eserlere imza atmıştır. Çalışmamıza konu olan *Birük* (Rus. Бирюк – Biryuk/Birük) adlı öykü Turgenev’in *Avcının Notları* (Rus. Записки охотника – Zapiski ohotnika) adlı öykü derlemesinde yer almaktadır. Turgenev, bu derlemede Rusya’nın toplumsal-siyasi yapısını, doğasını, Rus halkının dış görünüşünü, geleneklerini, değerlerini, sorunlarını realizm akımı çerçevesinde ele almıştır.

Basılı ve elektronik kaynaklar çerçevesinde alanyazın taraması yapıldığında Türkiye’de Turgenev’in yaşamı, sanatı ve eserleri üzerine çalışmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Turgenev’in *Babalar ve Çocuklar* (Rus. Отцы и дети – Otsı i deti) adlı romanını Türkçeye çeviren H. A. Ediz (2018) bu romanın önsözünde Turgenev’in yaşamı, sanatı ve eserlerine genişçe yer vermiştir. A. Behramoğlu (2012, ss. 69-71), *Rus Edebiyatı Yazıları (XIX. ve XX. Yüzyıllar)* adlı çalışmasında yer alan *Türkçede Turgenev* başlığında Turgenev’in Türkçeye kazandırılan eserlerinden bahsetmiştir. B. Karaca (2010, ss. 109-121), *Rus Edebiyatının Açılımları* adlı kitabında *İvan Sergeyeviç Turgenev ve Babalar ve Oğullar Adlı Romanı* başlığıyla Turgenev’in hayatı, kullandığı dil, sanatı ve eserleri üzerine bilgiler vererek adı geçen romanını incelemiştir. A. Süer (2006, ss. 67-85), *XIX. Yüzyıl Rus Edebiyatı Üzerine Yazılar* adlı çalışmasında *İ. S. Turgenev* başlığına yer vererek yazarın yaşamını ve *Babalar ve Çocuklar* adlı romanını değerlendirmiştir. Yapılan çalışmalar arasında T. Olcay’ın (2005) *İvan S. Turgenev* adlı kitabı Turgenev’in yaşamı, edebî sanatı ve *Avcının Notları* adlı öykü derlemesi hakkında bilgi vermesi, *Rudin* (Rus. Рудин – Rudin), *Soylu Yuvası* (Rus. Дворянское гнездо – Dvoryanskoye gnezdo) ile *Arife* (Rus. Накануне – Nakanune) gibi romanları değerlendirmesi, yazarın yaşamının önemli tarihlerine ve Türkiye’de Turgenev’in çevrilen eserlerine değinmesi bakımından birçok önemli noktayı ele alan geniş kapsamıyla öne çıkmaktadır. Turgenev üzerine hazırlanan makaleler arasında M. Ö. Parer’in (1995) yazarın yaşamını anlattığı *İvan Sergeyeviç Turgenev* öne çıkmaktadır. Ulusal Tez Merkezine bakıldığında Parer’in (1994), *İvan Sergeyeviç Turgenev’in Rudin, Soylu Yuvası ve Babalar ve Oğullar Adlı Romanlarındaki Karakterlerin Analizi* (2018); R. Özdemir’in, *İ. S. Turgenev ve A. Tolstoy’un “Duman” İsimli Eserlerinin Sosyo-Linguistik Açısından İncelenmesi* (2014); D. Güneş’in *İ. S. Turgenev’in “Avcının Notları” Eseri Üzerine Türkçe ve Rusça Yapılmış Dilbilimsel, Kültür Bilimsel ve Fonksiyonel Yorumlar* (2018) adlı tezleriyle karşılaşılmaktadır. *Birük*’ü temel alan tek çalışma ise Olcay’ın kaleme aldığı *İvan S. Turgenev’in Bir Avcının Notları Öykü Derlemesi Üzerine Bir İnceleme*’dir. Olcay (2004), bu çalışmada Turgenev’in *Kâhya* (Rus. Бурмистр – Burmistr), *Türkücüler* (Rus. Певцы – Pevtsı) ve *Yaban* (Rus. Бирюк – Birük) adlı kısa öykülerini konu, kahraman ve edebî özellikleri bakımından incelemiştir.

“Birük” sözcüğünün kökeni üzerine yapılan çalışmaların bulunmaması bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Araştırmalarımız sırasında *Birük* adlı öyküde “bey” (Rus. бей – bey) (Şipova, 1976, s. 75; Fasmer I, 1986, s. 141), “kuşak, kemer” (Rus. кушак – kuşak) (Şipova, 1976, s. 217; Fasmer II, 1986, s. 439), “at” (Rus. лошадь – loşad) (Şipova, 1976, s. 224; Fasmer II, 1986, ss. 525-526) gibi başka Türk kökenli sözcüklerin de bulunduğu görülmüştür. Bu çalışmada ise “birük” sözcüğünün kökeni üzerine öne sürülen tezlerden ve Türkçeye de kazandırılan bir öykü olmasından hareketle sözcüğün kökeninin ve bu sözcükle bağlantılı olarak ortaya çıkan deyimlerin ve soyadının incelenmesi amaçlanmaktadır. Söz konusu amaç aynı zamanda çalışmanın yeniliğini oluşturmaktadır. Çalışmamızda ilk olarak Turgenev’in yaşamı, sanatı ve *Avcının Notları* adlı öykü seçkisi ana hatlarıyla açıklanmaktadır. Ardından öykünün konusunun anlaşılabilmesi açısından *Birük* öyküsü özetlenmekte ve öyküye adını veren “Birük” karakteri değerlendirilmektedir. Son olarak “birük” sözcüğünün kökeni, bu sözcükle bağlantılı deyimler ve soyadı incelenmektedir. Araştırma yöntemleri olarak etimolojik, morfolojik, fonolojik, karşılaştırma ve betimleme yöntemleri kullanılmıştır. Araştırma kaynakları çerçevesinde Türkiye’de ve Rusya’da Turgenev üzerine

gerçekleştirilen makaleler, tezler, elektronik ve basılı kaynaklar gözden geçirilmiş olup “birük” sözcüğünün incelenmesinde Türkçe ve Rusça açıklamalı, etimolojik ve tarihsel sözlüklerden yararlanılmıştır. Araştırmamızın Türk kökenli bir sözcük olan “birük” sözcüğünün XIX. yüzyılın en önemli yazarlarından biri olan Turgenyev’in öyküsüne adını vermesi ve bu sözcüğün Turgenyev dışında L. N. Tolstoy, İ. A. Gonçarov gibi Rus klasik edebiyatı¹ yazarlarının eserlerinde de bulunması dolayısıyla Rusçadaki Türk kökenli sözcüklerin varlığını ve kullanımını göstermesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

İvan Sergeyeviç Turgenyev’in Yaşamı ve Sanatı

Rus bir yazar olan Turgenyev’in (1818-1883) atalarının Türk kökenli olması araştırmamızın dikkat çeken unsurlarından bir diğeridir. Türkolog N. A. Baskakov, *Türk Kökenli Rus Soyadları* (Rus. Русские фамилии тюркского происхождения – Russkiye familii tyurskogo proishojdeniya) (1979) adlı kitabında Turgenyev soyadının Moğol kökenli “hızlı, çabuk, hiddetli, kızgın, sert” anlamlarına gelen ve aynı zamanda Sibirya’da konuşulan Altayca, Hakasça gibi Türk dillerinde bulunan “hızlı, çabuk” anlamındaki “türgen/turgen” sözcüğünden türetildiğini belirtmiştir. Turgenyev’in ataları Mirza Lev Turgenyev 1505-1533 yılları arasında başta olan Büyük Moskova Knezi Vasili İvanoviç tarafından vaftiz edilerek Ruslaştırılmış ve Turgenyev soyadıyla yirmi bir ciltlik *Tüm Rusya İmparatorluğu Asilzadelerine Ait Soyağacı Kitabı*’nın (Rus. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи – Obşçiy gerbovnik dvoryanskikh Vserossiyskoy imperii) dördüncü cildinde kayıt altına alınmıştır. Murza Lev Turgenyev’in taşıdığı “Murza” unvanı onun Altın Orda’nın aristokrat sınıfından geldiğine işaret etmektedir (Baskakov, 1979, ss. 155-156). Bu bilgiler çerçevesinde Turgenyev’in ataları Altın Orda soyundan gelmekte olup XVI. yüzyılın başına kadar Türk kökenliken söz konusu yüzyıldan itibaren “Türgen/Turgen” soyadına “-ev” son ekinin gelmesiyle “Turgen(y)+ev” şeklinde Ruslaştırılmıştır.

Turgenyev’in çocukluk dönemine bakıldığında dokuz yaşına kadar Spaskoye köyünde annesinin soyadını taşıyan Lutovina malikânesinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Oryol’da bulunan bu köyde Turgenyev ve ailesi zenginlik içinde bir hayat sürdürmüştür. İki katlı evin etrafı ıhlamur ağaçları, çiçek tarlaları ve çok güzel bir park ile çevrilidir. Uçsuz bucaksız tarlalar, ovalar ve çayırlar evin bir diğer doğal manzarasıdır. Çocuk yaşlardan itibaren babasıyla ve daha sonra amcasıyla ava giden Turgenyev avcılığı çok sevmiş ve avcılık onun için adeta bir tutku haline gelmiştir (Bardina, 2018, ss. 7-8). Turgenyev’in çocukluğunun geçtiği bu çevre ve edindiği avcılık hobisi elbette *Avcının Notları*’nda yansımaları bulmuştur.

Turgenyev ilköğrenimini evde yabancı öğretmenlerden almıştır. Bu ev eğitimi sırasında yabancı dillere ve edebiyata bir hayli önem verilmiştir. Dolayısıyla Turgenyev daha çocukken Fransızca, Almanca ve İngilizce öğrenmiştir. İleride Fransa’da kaldığı 1845-1850’li yıllarda İspanyolca’yı da bildiği diller arasına eklemiştir. 1833 yılında Moskova Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde başladığı üniversite yaşamına 1834 yılından itibaren St. Petersburg’da devam etmiş, ilk şiirlerini bu dönemde kaleme almış, 1836 yılında ise Petersburg Üniversitesi Felsefe Fakültesinin Edebiyat Bölümünden mezun olmuştur. 1838-1841 yıllarını Almanya’ya giderek Berlin Üniversitesinde geçirmiştir. Bu süreçte yazar Batılılaştığını ifade etmiştir. Yazarın Batılı kimliği kazanmasında çocukluğundan itibaren öğrendiği yabancı diller, Berlin’deki üniversite hayatı ve Avrupa’da geçen yirmi yıl (1863-1883) şüphesiz etki göstermiştir. Bu kimlik yazarın Avrupa’da tanınmasına dolayısıyla eserlerinin basılmasından kısa bir süre sonra Fransızcaya çevrilmesini de sağlamıştır. Bu bağlamda *Avcının Notları* (1852) yayımlandıktan iki yıl sonra 1854’te Fransızcaya çevrilmiş. 1904-1905 yıllarında Türkçeye de Fransızcadan kazandırılmıştır (Ediz, 2018, ss. 28-29; Güneş, 2018, s. 10).

¹ Rusçadaki Türkçe söz varlığı üzerine çalışmalar gerçekleştiren R. A. Yunaleyeva 2005 yılında yayımlanan *Rus Klasiklerinde Türkçe Sözcükler* (Rus. Тюркизмы в русской классике (Словарь с текстовыми иллюстрациями – Tyurkizmy v Russkoy Klassike (Slovar s Tekstovimi illyustratsiyami)) adlı eserinde S. T. Aksakov, A. S. Griboyedov, A. S. Puşkin, N. V. Gogol gibi on sekiz yazarın eserlerinde geçen Türkçe sözcükleri incelemiştir. Bu yayın hakkında bilgi edinebilmek için (bkz. Kartalcık, 2008).

Avcının Notları Hakkında

Edebiyatla küçük yaşlardan itibaren ilgilenen Turgenyev, 1844’li yıllara kadar lirik türde şiirler yazarken bu tarihten itibaren düzyazı türünde eserler vermeye başlamıştır. Bu dönemde *Andrey Kolosov* (Rus. Андрей Колосов – Andrey Kolosov) (1844), *Üç Portre* (Rus. Три портрета – Tri portreta) (1846) adlı öykülerini dergilerde yayımlamıştır. 1847 yılında *Sovremennik* (Rus. Современник) dergisinde yayımlanan *Hor ile Kaliniç* (Rus. Хорь и Калиныч – Hor i Kaliniç) öyküsüyle *Avcının Notları* (Rus. Записки охотника – Zapiski ohotnika) adlı öykü derlemesinin temelini atmıştır. Böylece Turgenyev’in *Sovremennik* dergisinde yayımlanan yirmi iki öyküsü 1852 yılında *Avcının Notları*’nda birleşmiştir. Bu derlemeye 1870’lerde yayımlanan *Çertophanov’un Sonu* (Rus. Конец Чертопханова – Konets Çertophanova), *Tıkırdıyor* (Rus. Стучит – Stuçit) ve *Canlı Cenaze* (Rus. Живые мощи – Jivıye Moşçi) adlı öyküler de dâhil olmuştur. Dolayısıyla söz konusu derleme 1880 yılında yirmi beş öyküyü içeren bir eser olarak son halini almış ve okuyucusuyla buluşmuştur. Bu öyküler birbirinden bağımsız bir şekilde hazırlansa da konuları itibarıyla ilişkilidir. Bir avcının yaşadığı maceralar anlatılarak Orta Rusya yaşamı değerlendirilmektedir. Bu derleme yazınsal değerinin yanında Rusya’nın toplumsal-siyasi yaşamına ışık tutmasıyla da öne çıkmaktadır. Toprak kölesi köylülerin yaşadığı zorluklar, çektiği acılar aynı zamanda bu olaylara şahsen tanık olan Turgenyev’in tecrübelerini de yansıtmaları bakımında önemli ve gerçekçidir. 1861 reformuna kadar Rusya’da toprak köleliği hâkimdir. Köylülerin² derebeylerinin kölesi gibi onlara bağlı olduğu toplumsal eşitsizliğin hüküm sürdüğü bir dönemdir. Bu noktada Turgenyev toprak köleliğine, eşitsizliğe karşı duran bir yazar olarak realizm akımı çerçevesinde çalışmalarına yön vermiştir. *Avcının Notları*’nda Rusya devlet yönetimine karşı eleştirel bir tutum sergilenmekle birlikte bu eleştiri sansür nedeniyle satır arası yansıtılmakta, taşra yaşamı üzerindeki baskı ise okuyucuya yoğun bir şekilde hissettirilmektedir (Lebedev, 1990, s. 180). Bu hissin yoğunluğu ve Turgenyev’in getirdiği yönetim eleştirisinin Çar II. Aleksandr tarafından da hissedildiği ve çarın *Avcının Notları*’nı okuduktan sonra toprak köleliğinin kaldırılmasıyla ilgili son kararı verdiği söylenmektedir (Ediz, 2018).

Turgenyev’in yurt dışı bağlantısı sayesinde eserlerinin ilk olarak Fransızcaya kısa sürede çevrildiğinden, ilk eserlerinin de Türkçeye Fransızcadan kazandırıldığından bir önceki başlıkta bahsetmiştik. Bu çerçevede Turgenyev, özellikle Cumhuriyet döneminden sonra eserleri Türkçeye çevrilen ilk Rus yazarlardan biridir (Olçay, 2005, s. 237; Ediz, 2018, s. 29). Yazarın *Avcının Notları* adı altında birleşen yirmi beş öyküsünden *Yermolay ile Değirmencinin Karısı* (Rus. Ермолай и мельничиха – Yermolay i melniçiha), *Çertophanov ile Nedopüskin* (Rus. Чертопханов и Недопюскин – Çertophanov i Nedopyuskin), *Çertophanov’un Sonu* (Rus. Конец Чертопханова – Konets Çertophanova), *Komşum Radilov* (Rus. Мой сосед Радиллов – Moy sosed Radilov) ve *Birük* (Rus. Бирюк – Biryuk) adlı beş öyküsü N. Y. Taluy tarafından Türkçeye çevrilerek 1955 yılında Varlık Yayınları’ndan daha sonra Can Yayınları’ndan çıkmıştır. E. Altay ise 2017 yılında Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları’ndan *Avcının Notları*’nda yer alan *Hor ile Kaliniç* (Rus. Хорь и Калиныч – Hor i Kaliniç), *Yermolay ile Değirmenci Kadın* (Rus. Ермолай и мельничиха), *Ahududu Pınarı* (Rus. Малиновая вода – Malinovaya voda), *Kasaba Hekimi* (Rus. Уездный лекарь – Uyezdnıy Lekar), *Komşum Radilov* (Rus. Мой сосед Радиллов – Moy sosed Radilov), *Mülk Sahibi Bir Köylü: Ovsyannikov* (Rus. Однодворец овсяников – Odnodvoretı Osvyannikov), *Lgov* (Rus. Льгов – Lgov), *Bejin Çayırı* (Rus. Бежин луг – Bejin Lug), *Güzel Meç Köyünden Kasyan* (Rus. Касьян с красивой мечи – Kasyan s krasivoıy meçi), *Kâhya* (Rus. Бурмистр – Burmistr), *Büro* (Rus. Контора – Kontora), *Birük* (Rus. Бирюк – Birük), *İki Çiftlik Sahibi* (Rus. Два помещика – Dva pomeshçika), *Lebedyan* (Rus. Лебедянь – Lebedyan), *Tatyana Borisovna ve Yeğeni* (Rus. Татьяна Борисовна и ее племянник – Tatyana Borisovna i yıyo plemıyannik), *Ölüm* (Rus. Смерть – Smert), *Şarkıcılar* (Rus. Певцы – Pevtsı), *Pıotr Petroviç Karatayev* (Rus. Петр Петрович Каратаев – Pıotr Petroviç Karatayev), *Randevu* (Rus. Свидание – Svidaniye), *Şçigrovski Kasabasının Hamleti* (Rus. Гамлет щигровского уезда – Gamlet Şçigrovski Uyezda), *Çertophanov ile Nedopyuskin* (Rus. Чертопханов и Недопюскин – Çertophanov i Nedopyuskin), *Çertophanov’un Sonu* (Rus. Конец Чертопханова – Konets

² Köy, köylü teması, Sovyet edebiyatında köy nesri hakkında ayrıntılı bilgi için (bkz. Çelik, 2014).

Çertophanova), *Canlı İskelet* (Rus. Живые мощи – Jivıye Moşçi), *Tekerlek Sesi* (Rus. Стучит – Stuçit), *Orman ve Bozkır* (Rus. Лес и степь – Les i step) adlı öykülerin tamamını çevirerek Türkçeye kazandırmıştır.

Bu öykülerin Türkçeye yukarıda sözünü ettiğimiz farklı yazar ve çevirmenler tarafından zamanla kazandırılması başka bir ifadeyle çevirilerde yazar ya da çevirmenin kendi iradesinin de etkin olması sebebiyle *Canlı Cenaze – Canlı İskelet, Tıkırdıyor – Tekerlek Sesi, Yermolay ile Değirmencinin Karısı – Yermolay ile Değirmenci Kadın* gibi öykü başlıklarının çevirilerinde farklılıklar görülmektedir. Bu farklılıklar başka bir çalışmanın konusu olabilir. Bu makalede sadece *Birük* adlı öyküye verilen başlıklar ele alınmıştır.

Birük Adlı Öykü

1852 yılında basılan *Avcının Notları* adlı öykü derlemesinin içinde yer alan *Birük*³, ilk olarak 1838 yılında *Sovremennik* dergisinde yayımlanmıştır. Türkiye’de ise ilk kez 1958 yılında *Tercüme* dergisinin altmış birinci sayısında *Koruyucu* adı altında Servet Lünel tarafından Türkçeye aktarılmıştır (Olçay, 2005, s. 238). İncelememize konu olan öykünün adı 1955 yılında Taluy tarafından çevrilen *Avcının Notları*’nda *Birük* şeklinde, Olçay tarafından 2004 yılında *İvan S. Turgenyev’in Bir Avcının Notları Öykü Derlemesi Üzerine Bir İnceleme* ve 2005 yılında *İvan S. Turgenyev* adlı çalışmalarda *Yaban*, 2017 yılında Altay tarafından *Avcının Notları*’nda *Biryuk* olarak Türkçeye aktarıldığı görülmüştür. Bu bilgiler çerçevesinde söz konusu öykünün Türkçeye *Koruyucu, Birük, Yaban* ve *Biryuk* başlıkları altında çevrildiği anlaşılmaktadır. *Birük* ve *Biryuk* başlıklarının verilme sebebi ise muhtemelen bu sözcüğün Rusya’nın Oryol bölgesinde kullanılmasıyla ilgilidir. Turgenyev’in söz konusu öyküsünde “Birük” sözcüğü “Oryol ilinde tek başına yaşayan, asık suratlı kişilere verilen ad, lakap” şeklinde tanımlanmaktadır (Turgenyev, 2022). Bu nedenle görünüşe göre çevirmenler de bu sözcüğün sadece Latince yazılışını vermişlerdir. Sözcüğün Rusçasında geçen “yo – yu” harfi Latince harflerde “yu” ya da “ü” harfini karşılamaktadır. Dolayısıyla Taluy (2007), “ü” olarak çevirmiş ve *Birük* adını kullanmış, Altay (2021) ise “yu” olarak çevirmiş ve *Biryuk* şeklinde aktarmıştır. Lünel’in aktardığı *Koruyucu* ve Olçay (2004; 2005) tarafından verilen *Yaban* adının ise *Birük*’ün anlamından hareketle kazandırıldığı düşünülmektedir. Birazdan da bahsedeceğimiz üzere öykünün ana kahramanı bir orman bekçisidir. Biz de bu öykü için *Birük* adını kullandık, seçilme sebebini ise “birük” sözcüğünün kökenini inceledikten sonra açıkladık.

Birük adlı öyküyü ve öykünün kahramanının fiziksel özelliklerini ve karakterini tanımak amacıyla öykünün özeti ile ana kahramanın özelliklerine bakmak gerekmektedir. Öyküde görevine çok sadık, derebeyinin toprağını canı gibi koruyan ve kimseye geçit vermemesiyle ün salmış “Birük” lakaplı orman bekçisi Foma Kuzmiç’in ormandan odun çalmaya çalışan bir köylüyle yaşadığı olay üzerinden o dönemin köylülerinin başka bir ifadeyle toprak kölelerinin çektiği sıkıntılar anlatılmaktadır. Bu olayın tanığı ise ormanda fırtınaya yakalanması sebebiyle Birük tarafından birkaç saatliğine kulübesinde misafir edilen avcıdır. Birük, uzun boylu, geniş omuzlu, yapılı ve güçlüdür, sakalla kaplı erkeksi bir yüzü vardır. Somurtkanlığı, asık suratlılığı ve ıssızlığı sebebiyle çevredeki köylüler ona Birük lakabını takmakla birlikte ondan çok korkmaktadırlar. Birük, ormanın içindeki tek odalı bir kulübede on iki yaşındaki kızı ve beşikteki oğluyla yaşamaya çalışmaktadır. Karısı, onu ve çocuklarını terk edip bir seyyar satıcıyla kaçmıştır. Birük, fırtınaya yakalanan avcıyı tek odalı her yerinden yoksulluk akan evinde misafir etmiştir. Ona ikram edecek ekmekten başka bir şeyi bulunmamaktadır. Fırtınanın dinmesi üzerine kulübeden çıkarken uzaklarda bir ağacın kesildiğini duyunca silahını alarak avcıyla birlikte balta seslerine doğru yönelmiştir. Avcı, yaprak sesinden başka bir şey işitmezken Birük balta seslerine kulak kesilerek ağacı devirmeye çalışan köylüyü yakalamış ve kulübesine götürmüştür. Yakalanan köylü serbest bırakılması için Birük’e yalvarmış, avcı ise ağacın parasını ödeyeceğini söyleyip köylüyü bırakmasını istese de Birük kabul etmemiştir. Birük’ün köylünün yalvarışlarına aldırış etmemesi üzerine köylü kızgınlığının dozunu artırarak “(...) Gel de al canımı canı herif! (...) Kan emici (...) Hayvansın sen, hayvan, hayvan! (...) Senin de hakkından geleceğiz! (...) Bir canavarsın sen, vicdan diye bir şey yok sende, hain... Senin de zamanın gelecek! Dur hele, acele etme,

³ Söz konusu öykünün Rusya’da 1977 yılında Roman Balayan yönetmenliğinde filmi de çekilmiştir. “Birük” adlı filmi izlemek için bkz. (<https://www.youtube.com/watch?v=JngN7sWakYA>)

boğazını sıkacaklar!” (Turgenyev, 2021, s. 195-196) gibi aşağılayıcı sözler dile getirir. Öyküde, esasında bu köylünün çektiği sıkıntıların, evinde yiyecek ekmekten başka bir şeyi bulunmayan Birük’ün ve tüm toprak kölesi köylülerin sorunu olduğu vurgulanmaktadır. Birük ise içten içe kendisinin ve köylülerin bu acıması zor durumunu bildiğinden en sonunda yakarışlara dayanamayarak köylüyü bırakmış ve bir daha görünmemesini istemiştir. Bu duruma şaşırان avcı, Birük’ün gerçekte iyi bir insan olduğunu öykünün sonunda vurgulamaktadır. Böylece görevine sıkı sıkıya bağlı kalan Birük’e ıssız rolünü çizenin hayat şartları olduğu anlaşılmaktadır.

“Birük” Sözcüğünün Kökeni

Bu bölümde Turgenyev’in öyküsüne adını veren “birük” (Rus. бирюк – birük) sözcüğü ilk olarak Rusça açıklamalı ve etimolojik sözlükler, araştırma kitapları, edebiyat eserleri ile makalelerde ardından Türk dillerini inceleyen açıklamalı, diyalektolojik, etimolojik vb. sözlüklerde taranmış ve incelenmiştir. Bu çerçevede ele alınan sözlükler ve sözlüklerde bulunan bilgiler aşağıda sunulmaktadır.

Rusça dilbilgisi ve sözlük çalışmalarının etkin bir şekilde yürütülebilmesi amacıyla 1783’te açılan Rusya Akademisinin ilk sözlüğü 1789-1794 yılları arasında altı cilt olarak yayımlanan *Rusya Akademisi Sözlüğü*’dür (Rus. Словарь академии Российской – Slovar akademii rossiyskoy). Aynı zamanda Rus sözlükbiliminin ilk açıklamalı sözlüğü unvanını taşıyan (Dohman, 2021) bu çalışmada (I, 1789, s. 170), “birük” sözcüğünün Tatar Türkçesine ait olduğu ve “kurt” anlamını taşıdığı kısaca belirtilmiştir.

Rus bir hekim, dilbilimci ve sözlükbilimci olan V. İ. Dal’ın (I, 1863, s. 77), 1801-1872 yılları arasında dört cilt şeklinde hazırladığı *Yaşayan Büyük Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*’nde (Rus. Толковый словарь живого великорусского языка – Tolkoviy slovar jivogo velikorusskogo yazıka) “birük” sözcüğünün Tatar Türkçesine ait olduğu, “kurt” ve “koyun çobanı” anlamlarını taşıdığı açıklanmıştır. Simbirsk gibi yerlerde “ayı”, Nijniy Novgorod’da “porsuk” anlamlarında da kullanıldığı bilgisi verilmiştir.

D. N. Uşakov’un 1935-1940 yılları arasında dört cilt şeklinde yayımlanan *Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*’nde (Rus. Толковый словарь русского языка – Tolkoviy slovar russkogo yazıka) yer verilen “birük” madde başının Tatar Türkçesindeki “kurt” anlamına gelen “büre” (Rus. буре – büre) sözcüğüne dayandığı tespit edilmiştir. Uşakov’un sözlüğünde bu sözcüğün konuşma dilinde kullanıldığı gösterilerek iki anlamı verilmiştir. İlkini yerel dilde “kurt, yalnız”; ikincisinin yan anlam olduğu ve “suratsız, çekingen kişi” anlamlarını taşıdığı açıklanmıştır.

N. V. Goryayev (1896, s. 17) tarafından hazırlanan *Rus Yazı Dilinin Karşılaştırmalı Etimolojik Sözlüğü Deneyimi* (Rus. Опыт сравнительного этимологического словаря литературного русского языка – Opıt sravnitel’nogo etimologičeskogo literaturnogo russkogo yazıka) adlı çalışmada Tatar Türkçesinde “büre”, Kumuk Türkçesinde “böre”, Orlov⁴ bölgesinde “yalnız, asık suratlı kişiler” için kullanıldığı ifade edilmiştir.

A. G. Preobrajenskiy’in (I, 1910, s. 26), *Rus Dilinin Etimolojik Sözlüğü*’nde (Rus. Этимологический словарь русского языка – Etimologičeskij slovar russkogo yazıka) “kurt, yalnız kişi” anlamında Tatar Türkçesindeki “büre” sözcüğünden alıntılandığı, Kumuk Türkçesinde “boru”; Osetçede “bëragh ve biragh” şeklinde bulunduğu belirtilmiştir.

N. K. Dimitriyev (1958, s. 21), *Rusça Sözlükteki Türk Kökenli Ögeler Üzerine* (Rus. О тюркских элементах русского словаря – O tyurkskih elementah russkogo slovary) adlı makalesinde “birük” sözcüğünün kökeni üzerine ayrıntılı bir inceleme yapmıştır. “Birük”ün Türk dillerinde “yalnız gezen kurt” ve “kurt kürkünden yapılan kışlık şapka” olmak üzere iki anlama geldiği bilgisini sunmuştur. Kâşgarlı Mahmud’un *Divanü Lûgat-it Türk* adlı eserinde “kurt” için “böri”, “şapka” için “börk” sözcüklerinin verildiğini, *Codex Cumanicus*’ta “kurt” anlamında “böre”; “şapka” anlamında ise “börük” sözcüğünün bulunduğunu göstermiştir. Yakut Türkçesinde “kurt” anlamında “böre”; Kazak Türkçesinde “böri”; Çağatay ve Tatar Türkçelerinde “büre”; Kırgız Türkçesinde “böre”; Altay Türkçesinde “pöru ve pörük” şeklinde bulunduğu “şapka” anlamında ise Kazak Türkçesinde “börük”; Kırgız Türkçesinde “borük; Başkurt

⁴ 1778-1928 yılları arasında Rusya İmparatorluğu’na bağlı idari bir bölgedir. Günümüzde Oryol bölgesi ve çevresini kapsamaktadır.

ve Tatar Türkçelerinde ise “bürek” biçiminde bulunduğunu ifade etmiştir. Her iki anlamın da aynı kökten geldiği ancak fonetik açıdan ayrıldığını belirtmiştir. Bununla birlikte Budagov’un *Türk ve Tatar Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü*’nden (1869) itibaren Rusça “birük” ve Türk dillerine ait olan “kurt” sözcüğü arasındaki bağın bilindiğini vurgulamıştır.

N. M. Şanskiy (II, 1965, s. 123), *Rus Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Rus. Этимологический словарь русского языка – Etimologičeskiy slovar russkogo yazıka) adlı çalışmasında “birük” sözcüğünün Türk dillerinden alıntılandığını ve en yakın seçeneğin ise Tatar Türkçesi olduğunu ifade etmiştir. Bu tezi için Dal’in, Goryayev’in, Preobrajenskiy’in sözlüklerini, *Rusya Akademisi Sözlüğü*’nü ve Dmitriyev’in makalesini kaynak olarak göstermiştir. Kişi adı olarak da 1591 yılından itibaren kullanıldığını *Mihaylo Biruk Astrahan Kazak Atamanı* örneğiyle tanıklamıştır. Tatar Türkçesinde “kurt” anlamında “bürü” şeklinde bulunduğu, Rusçada yine Türk kökenli olan “porsuk” (Rus. барсук – barsuk) (Fasmer I, 1986, s. 128; Goryayev, 1896, s. 12) sözcüğünün etkisinde “birük” biçiminde yeniden şekillendiğini ve tabulaşmış bir kökeni bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca öne sürdüğü bilgilere İran dillerinden “korkunç, dehşet verici” anlamındaki “bairaka” sözcüğünden ve muhtemelen Osetçe “bīræg”, Doğu Osetçedeki “beræg” sözcüklerine dayandığı görüşünü de eklemiştir.

E. N. Şipova (1976, s. 81), *Rusçadaki Türk Kökenli Sözcükler Sözlüğü*’nde (Rus. Словарь тюркизмов в русском языке – Slovar türkizmov v russkom yazıke) (1976) “birük” sözcüğünün Tataristan, Orenburg, Sibirya, Astrahan ve Voronej bölgelerinde “kurt, yalnız kurt, somurtkan, ıssız/yalnız kişi” anlamlarında kullanıldığını Dal’in adı geçen sözlüğünü ve *Rusya Akademisi Sözlüğü*’nü kaynak göstererek açıklamıştır. Dmitriyev gibi Şipova da Türk dillerinde “yalnız gezen kurt” ve “kurt kürkünden yapılan kışlık şapka” olmak üzere iki anlama geldiğini belirtmiştir. Kâşgarlı Mahmud’un *Divanü Lûgat-it Türk* adlı eserinde “kurt” için “bori”, “şapka” için “börk” sözcüklerinin verildiğini, *Codex Cumanicus*’ta “kurt” anlamında “beru”; “şapka” anlamında “beruk” sözcüğünün yer aldığını göstermiştir. Şanskiy’in “birük” sözcüğünün Tatar Türkçesinde bulunan “kurt” anlamındaki “buri” sözcüğünden alıntılandığı, Rus dilinde yeniden biçimlendiği ve yine Türk kökenli olan “porsuk” (Rus. барсук – barsuk) (Fasmer I, 1986, s. 128; Goryayev, 1896, s. 12) sözcüğünün etkisinde “birük” şeklinde oluştuğunu öne sürdüğü görüşüne değinmiştir. Farklı bir görüş olarak F. E. Korş’un “birük” sözcüğünün kökeninin İran dillerine dayandığı tezine yer vermiştir. Şipova kendi tezini muhtemelen “-k” son ekinin “birü” sözcüğüne gelmesiyle Türk dilleri temelinde “birük” sözcüğünün oluştuğunu A. N. Kononov’un fikri temelinde vurgulamıştır.

Türkolog, adbilimci, sözlükbilimci N. A. Baskakov (1979, ss. 5-6), *Rus Söz Varlığında Türk Kökenli Sözcükler (Etimolojik Notlar)* (Rus. Тюркизмы в русской лексике (этимологические заметки) – Tyurkizmi v russkoy leksike) adlı makalesinde “birük” sözcüğünün etimolojik sözlüklerde “kurt” anlamında Tatar Türkçesindeki “bürü”, Kumuk Türkçesindeki “börü” sözcüğünden alıntılandığını Türk dillerinde de İran dillerinden “beraeg” ve “biraeg” sözcüklerinden tabu şeklinde alındığının belirtildiğini ifade etmiştir. Baskakov farklı bir görüş olarak söz konusu sözcüğün “börü” başka bir deyişle “kurt” kelimesinden kaynaklandığı genel kabul görmüşse de kanıtlanmadığını öne sürmektedir. İlk olarak fonetik açıdan sesli harf ilişkisine bakıldığında “birük, börü/böri – büre/bürü”; “birük” sözcüğünün sonundaki sessiz harfin “kurt” anlamı taşıyan “börü-bürü” sözcüklerinde bulunmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla sesli ve sessiz harf ilişkisi açısından birbirleriyle örtüşmediklerini belirtmiştir. Bununla birlikte “birük” sözcüğünün etimolojisinin kanıtlanmadığını ve semantik açıdan da söz konusu sözcüğün “kurt” değil “yalnız kurt” yani “yalnız kişi, ıssız, yaban, diğerlerinden ayrılan kişi” anlamında kullanıldığını açıklamış ve “birük” sözcüğünün temel anlamının “yalnızlık, kimsesizlik” olduğunu ifade etmiştir. Bu sözcüğün Türk dillerinden alınmış olduğu takdirde temelinin “böri-büre/büre-bürü (kurt)” değil aslen Çağatay Türkçesindeki “bir kimse, yalnız kişi, yalnızca bir kişi” anlamını taşıyan “birigi, biregü, birük” sözcükleriyle bağlantılı olduğunu açıklamaktadır. İncelenen “birük” sözcüğü biçim birimlerine ayrıldığında ilk göze çarpan birimin “bir” sözcüğü olduğunu vurgulamıştır. Bir; “tek, yalnız” anlamlarına gelmektedir. Son ek olarak “ägü, gü” eklerini almıştır. Baskakov’a göre bu önerilen biçim “bir” sözcüğünü “birügü” şeklinde yaparak “yalnız kurt, yalnız kişi, ıssız” anlamlarına gelip Rusçadaki “birük” sözcüğünün temelini oluşturmuştur. Baskakov bu biçimin “birük” sözcüğünü hem fonetik hem semantik açıdan tamamıyla açıkladığının altını çizmiştir.

M. Fasmer (I, 1986, s. 168), *Rus Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Rus. Этимологический словарь русского языка – Etimologičeskiy slovar russkogo yazıka) adlı çalışmasında “birük” sözcüğünün Rusçaya

Türk dillerinden alındığını “kurt, yalnız kişi” anlamına geldiğini açıklamıştır. Eski Türkçede “kurt” anlamında “böri” şeklinde, Çağatay, Türkmen, Özbek Türkçelerinde “böri”, Kıpçak, Kazak Türkçelerinde “böri”, Uygur Türkçesinde “pöri”, Altay, Teleüt, Lebed, Koybal lehçelerinde “pörü” biçimlerinde bulunduğunu işaret etmiştir. Ardından bir Türkolog olan Radlov’un *Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi* (Rus. Опыт словаря тюркских наречий – Opıt slovary Tyurskih Nareçiy) sözlüğünü kaynak göstererek Tatar Türkçesindeki “büri” sözcüğüne dayandığını belirtmiştir. Fasmer, söz konusu sözcüğün Türk kökenli olmadığını öne süren araştırmacıların görüşlerine de yer vermiştir. Bu çerçevede İran dillerinden alındığını öne süren V. A. Gordlevskiy, D. K. Zelenin, Korş ve Thomson isimlerini işaret ederek kaynaklarının Batı Osetçedeki “kurt” anlamını taşıyan “beræg” ve Doğu Osetçedeki “biræg” sözcükleri olduğunu belirtmiştir.

Fasmer’in kaynak gösterdiği üzere dilbilimci, etnograf Zelenin’in (I, 1929, ss. 37, 40), *Doğu Avrupa ve Kuzey Asya Halklarının Tabu Sözcükleri* (Rus. Табу слов у народов восточной Европы и северной Азии – Tabu slov u narodov vostočnoy Evropy i severnoy Azii) adlı çalışmasına bakıldığında Doğu Avrupa ve Kuzey Asya halklarında “kurt” sözcüğünün ne tür şekillerde bulunduğunu incelediği görülmektedir. Bu bağlamda “birük”ün Kuzey Türk dillerinde bulunan “kurt” anlamındaki “büri”, “büri”, “böre” sözcüğünden alıntılandığını Simbirsk gibi bazı yerlerde çok şüpheli de olsa “ayı” anlamında da kullanıldığını belirterek sözcüğün buradan Rusçaya geçtiğini ve Belarus’ta da “kurt” anlamına geldiğini ifade etmiştir.

Oset kökenli dilbilimci V. İ. Abayev (I, 1958, ss. 262-263), *Osetçenin Tarihi – Etimolojik Sözlüğü* (Rus. Историко – этимологический словарь осетинского языка – İstoriko – etimologičeskiy slovar osetinskogo yazıkı) adlı çalışmasında “birük” sözcüğünün “kurt” anlamında Osetçede bulunan “biræg”, “beræg” sözcüklerine dayandığını, sözcüğün Çağatay, Uygur gibi Kuzey Türk dillerinde “büri”, “büri”, Özbek Türkçesinde “büri”, Kırgız Türkçesinde “büri”, Kazak, Başkurt, Kazan Türkçelerinde “böri”, Altay Türkçesinde “böri”, Teleüt Türkçesinde “pörü”, Karaçay Türkçesinde “bür”, “pür”, Uryanhay Türkçesinde “burö”, “böre” şeklinde bulunduğunu belirtmekle birlikte bu sözcüklerin Osetçedeki sonek olan “-g” ekinin açıklamasını sunamadığından Türk dillerine ait olmadığını öne sürmektedir. Bununla birlikte Doğu Fincede yer alan “piragu”, “virgez”, “virgas” biçimlerinin değerli bilgiler olduğunu vurgulayarak, Doğu İran dillerinde “kurt” anlamındaki “birgga” sözcüğünün bulunduğunu ifade etmiştir. Bu bilgiler ışığında Türk dillerinde ve Fin dillerinde yer alan söz konusu biçimlerin Fin ve Türk halklarının İran halkıyla olan eski ilişkileri neticesinde ortaya çıktığının söylenebileceği tezini ileri sürmüştür.

“Birük” sözcüğünün Türk kökenli olduğu varsayıldığında Rusça kaynakların yanında Türk dillerine ait kaynaklara da bakılması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Türk dilleriyle ilgili en eski kaynaklara gidildiğinde değerli Türkolog, sözlükbilimci Kâşgarlı Mahmud’un (2018, s. 443) XI. yüzyılda kaleme aldığı *Dîvânü Lugatî’t-Türk* (DLT) adlı eserinde de “böri” sözcüğünün bulunduğu ve “kurt” anlamında kullanıldığı görülmektedir.

XIII. yüzyıl sonlarıyla XIV. yüzyıl sonu aralığında hazırlandığı düşünülen Kıpçak Türkçesinin en değerli ve en önemli eserlerinden biri olan *Codex Cumanicus*’ta “böri, böri” şeklinde “kurt” anlamına gelen sözcüğün yer aldığı anlaşılmıştır (Argunşah & Güner, 2015, s. 673).

V. V. Radlov’un (IV, 1911, ss. 1698-1699)⁵, 1893-1911 yılları arasında dört cilt şeklinde yayımlanan *Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi* (Rus. Опыт словаря тюркских наречий – Opıt slovary tyurkskih nareçiy) adlı çalışmasında da “kurt” anlamını taşıyan “böri”, “böri” biçimindeki sözcüklerin kaydedildiği görülmüştür.

Rus doğubilimci, Türkolog L. Z. Budagov’un (I, 1869, s. 278), *Türk ve Tatar Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü*’nde (Rus. Сравнительный словарь турецко – татарских наречий – Sravnitelny slovar turetsko – tatarskih nareçiy) “böre” sözcüğü açıklanırken “kurt” anlamı taşıdığı, “bir Çağatay boyu”nun adı da olduğu belirtilmekte ve “birük” sözcüğünün “böre”ye dayandığı öne sürülmektedir.

E. V. Sevortyan’ın (II, 1978, ss. 219-221), *Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü* (Rus. Этимологический словарь тюркских языков – Etimologičeskiy slovar tyurskih yazıkov) adlı etimolojik ve tarihsel sözlüğünde Türk dili lehçelerinde ve Uygur lehçelerinde “böri”, Çağatay, Hive, Türk dillerinde

⁵ Alman asıllı Rus bilim insanının adının, Rusça kaynakları kullanan araştırmacılar tarafından genellikle V. V. Radlov; Almanca kaynakları kullanan araştırmacılar tarafından ise W. F. Radloff (1837 – 1918) şeklinde Türkçeye aktarıldığı görülmektedir.

“buri”, “böri”, “börri”, “pöri”, “böji”, “peri”, “pörü” (...) gibi farklı biçimlerinin bulunduğu belirtilmiştir. Söz konusu sözcüğün on anlamı verilmiştir. Bunlardan bazıları “kurt”, “kurtçuk, böcek”, “kişi adı”, “kurt kürkü”, “bir Çağatay boyunun adı”, “çekingen”dir. Sevortyan da İran, Doğu Osetçe ve Batı Osetçe tezinden bahsetmiştir. Korş’un da bu sözcüğü İran dilleriyle karşılaştırdığını ancak Rusçadaki “kurt” anlamını taşıyan “biruk” (birük) sözcüğüyle aynı sesletime sahip “biruka” sözcüğündeki Türk kökeni gördüğünü ifade etmiştir.

T. Gülensoy (2007, s. 169), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* adlı çalışmasında “kurt” anlamındaki “börü” madde başına yer vermiştir. Orta Türkçede “böri”, Türkmen ve Altay Türkçelerinde “bö:ri”, Kırgız Türkçesinde “börü”, Yeni Uygur Türkçesinde “böri” şeklinde “çakal ve kurt köpeği” anlamlarında, Altay Türkçesinde “mö: ri” gibi biçimlerinin bulunduğunu belirtmiştir.

“Birük” sözcüğünün kökeniyle ilgili öne sürülen tezlerin yanında Rusça söz varlığında farklı kullanımları da bulunmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak sözcüğün Rusçanın farklı lehçelerinde hangi anlamlarda kullanıldığı İ. A. Popov, V. N. Popova, O. G. Porohova, L. İ. Tsareva (1966) tarafından hazırlanan *Rusça Halk Ağzları Sözlüğü*’nün (Rus. Словарь русских народных говоров – Slovar russkih narodnih govorov) ikinci cildinde açıklanmıştır. Sözlükte, İrkutsk, Tobolsk, Tomsk, Ural, Kursk, Tambov, Penza, Smolensk gibi bölgelerde “kurt, yalnız kurt”; Orenburg, Ryazan, Voronej, Kazan, Astrahan, Smolensk gibi bölgelerde “kurt, ayı ve bazen de her türlü hayvan için kullanıldığı”; Nijniy Novgorod’ta “porsuk”, Kazan, Saratov, Don, Samar bölgelerinde “küçük çocukları korkutan canavar, öcü”; Kursk’ta “şişman, iri kişi”; Kalyazin’de ve Tver’de “kaba, sakar kişi”; Hoper ve Don bölgesinde “(evin koruyucu ruhu anlamına gelen) Domovoy”; Don Bölgesinde “cırcır böceği”; (...) gibi anlamlara geldiği bilgisi sunulmuştur. İkinci olarak dilbilimci, sözcükbilimci A. R. Yunaliyeva (2000, s. 11) “birük” sözcüğünün zamanla yan anlam kazandığını ve duygu değeri olan aşağılayıcı nitelikler edindiğini belirterek “ıssız kişi ya da asosyal kişi” ve “şişman kişi hakkında” kullanıldığını ifade etmektedir. Bu bakımdan “birük” sözcüğünün çağdaş Rusçada güncel bir kelime olan “asosyal” ve “şişman” kişiler için söylendiği anlaşılmaktadır. Son olarak “birük” yalnızca Turgenyev’in değil Rus klasik edebiyatının önde gelen diğer yazarlarının eserlerinde de geçmektedir. Bu kapsamda Tolstoy *Kazaklar* (Rus. Казаки – Kazaki) (1863) adlı eserinde “birük” sözcüğünü “kurt” anlamında, Gonçarov *Yamaç* (Rus. Обрыв – Obriv) (1869) adlı eserinde “ıssız kişi, yalnız kişi” anlamında kullanılmaktadır. M. E. Saltıkov Şchedrin’in *Pompadour*’lar (Rus. Помпадуры и помпадурши – Pompaduri i pompadurşi) (1874) adlı eserinde ise “birük” sözcüğü “Senya Birükov” adlı bir karakterin soyadıdır. Aşağıda bahsedileceği üzere “birük” sözcüğü “Birük+ov” şeklinde soyadı olarak da Rusça söz varlığında bulunmakta ve varlığını sürdürmektedir.

İncelememize konu olan sözcükle konuşma dilinde kullanılan bir deyim de oluşmuştur. “Somurtkan, kasvetli bir görünüme sahip olan, sert, asık suratlı, suskun bir kişi” anlamına gelen “смотреть/глядеть бирюком – smotret/glyadet birükom” ve “yalnız yaşamak, kabuğuna çekilmek” anlamını taşıyan “жить/быть бирюком – jit/bit brükom” deyimleri bulunmaktadır. Dal’in (I, 1863, s. 77) *Yaşayan Büyük Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*, İ. S. Turgenyev’in ise *Rudin* (Rus. Рудин – Rudin) (1855) adlı romanı gibi birçok eserde “жить бирюком – jit brükom” deyimine yer verilmiştir. N. F. Alefirenko ve N. N. Semenenko (2009, s. 18), *Deyimbilim ve Paremiyoloji* (Rus. Фразеология и паремиология – Frazеologiya i paremiologiya) adlı çalışmalarında bu deyimde geçen “birük” sözcüğünün Türk dillerinde bulunan “bir” sözcüğünün alıntılanarak oluşturulduğunu belirtmişlerdir.

Yukarıda belirtildiği üzere “Birük” sözcüğü Rusya’da soyadı olarak da bulunmaktadır. Baskakov (1979, ss. 234-235), *Türk Kökenli Rusça Soyadları* (Rus. Русские фамилии тюркского происхождения – Russkiye familii tyurkskogo proishojdeniya) adlı eserinde “Birükov”’un Rusya’da kullanılan soyadlarından biri olduğunu ifade etmiştir. Bu soyadına sahip kişilerin eski dönemlerde saray hizmetinde bulunduğu ve Rusya tahtına hizmet ettiğini açıklamıştır. Baskakov, *Rusya Asilzadelerine Ait Soyağacı Kitabı*’nın onuncu cildinin doksan ikinci sayfasında bu soyadına yer verildiğini belirtmiştir. Soyadın kökeninin Rusçada “birük” şeklinde bulunduğunu ve “kurt, ıssız adam, yaban” anlamlarına geldiğini ve etimolojisinin “kurt” anlamına gelen “börü”, “töri”, “büri” sözcüklerine dayandığının yukarıda da sözünü ettiğimiz Dimitriyev gibi birçok araştırmacı tarafından kabul edildiğini vurgulamıştır. Bu bilgiden sonra Baskakov *Rus Söz Varlığında Türk Kökenli Sözcükler (Etimolojik Notlar)* adlı makalesinde olduğu gibi bu tezde fonetik açıdan sesli harf ilişkisinin doğrulanmadığını, anlamsal açıdan da “birük” sözcüğünün sadece “kurt” değil aynı

zamanda “yalnız kurt, yalnız insan, ıssız adam, yaban, diğerlerinden farklı, yalnız yaşayan” anlamlarına geldiğini tekrar etmiştir. Ardından hemen yukarıda verdiğimiz Dal’ın sözlüğündeki “yalnız yaşamak, kabuğuna çekilmek” deyimini göstermiştir. Bu kapsamda Rusça “birük” sözcüğünün temel anlamının “yalnızlık” olduğunu, dolayısıyla bu sözcüğün “kurt” anlamına gelen “böri, börü, büri” sözcüğüne değil Türk kökenli “yalnız kişi” anlamına gelen “biregü” ve “onlardan biri” anlamını taşıyan “birgüsi” sözcüklerine dayandığını ifade etmiştir. “Bir” sayısına Eski Tatar Türkçesindeki “-agu, -ägü, -gü” son eki gelerek “birägü” şeklinde “tek, yalnız” anlamında, çağdaş Türk dilleri olan Tatar, Kazak, Nogay, Karakalpak vb. Türkçelerinde ise “-aw// -ew” son ekiyle “bir, tek, yalnız” anlamındaki “birew” biçiminde bulunduğu işaret etmiştir. Baskakov, bu sayı biçiminin belirli bir dönemde “kurt” anlamında tabulaşmış adlandırmalar için kullanıldığını, bazı Türk kabilelerinde doğudan adlandırma olan “qaşqyr, qasqyr, qurt, mödzek, böri, börü” yerine “bir kimse, hiç kimse, yalnız” anlamlarındaki “biregü” örtmece adlarının kullanıldığını açıklamıştır. Son olarak “biregü” sözcüğünde “yalnız kurt, ıssız, yalnız kişi” anlamlarına gelen başta lakap daha sonra “Birük” soyadının temelini oluşturan sözcük oluşmuştur diyerek kendi tezini öne sürmüştür. Bu bağlamda Baskakov’un yine aynı yıl kaleme aldığı *Rus Söz Varlığında Türk Kökenli Sözcükler (Etimolojik Notlar)* adlı çalışmasındaki tezinden de ayrılmadığı anlaşılmaktadır.

Bu bilgiler ışığında Rusça ve Türk dillerine ait açıklamalı, etimolojik ve tarihsel sözlüklerde ve makalelerde verilen tüm bilgiler ve tezler değerlendirildiğinde “birük” sözcüğünün kökeniyle ilgili üç tezin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki “birük” sözcüğünün kökeninin “kurt, yalnız kurt” anlamını taşıyan Türk dillerindeki “böri, börü vd.” sözcüklerine dayandığıdır. İkincisinin Osetçede bulunan “beraeg” ve “biraeg” sözcüğünden alıntılandığı, üçüncüsünün ise Baskakov’un önerdiği Çağatay Türkçesinde⁶ bulunan “birigi, biregü, birevgü” sözcüklerinden Rusçaya alıntılandığıdır.

Sunulan birinci ve üçüncü tez “birük”ün Türk kökenli olduğunu savunmaktadır. Türk kökenli olduğu konusunda biz de aynı düşüncedeyiz. Ancak üçüncü teze başka bir deyişle Baskakov’un düşüncesine daha yakınız. Bu nedenle “birük” sözcüğünü öncelikle anlamsal açıdan inceledik. Bu çerçevede bir önceki başlıkta da yer verdiğimiz üzere incelenen sözlüklerin ve makalelerin çoğunluğu “birük” sözcüğünün kökeninin “böri, börü vd.” sözcüğüne dayandığı yönünde bilgiler vermektedir. Baskakov’un önerdiği tez üzerine Gülensoy’un (2007, ss. 144-145) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*’ne bakıldığında “birisi, bir kimse” anlamında “biregü, birö” sözcüklerine, S. Ünlü’nün (2013, ss. 150-151), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*’nde “birisi” anlamında “biregüsi, birev, birevgü, biregü, birgüsi, biregüsi, birigi, biriki, birgisi” sözcüklerinin bulunduğu görülmektedir. B. Atalay (1970, ss. 131, 132, 134) tarafından baskıya hazırlanan ve XVI. yüzyılın başlarında kaleme alınan *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü* adlı eserde “birisi, bir kimse” anlamında “birigi, birgüsi, birgisi, biri, birev”, M. T. Berbercan’ın (2011, s. 315), *Çağatayca Gülistan Tercümesi*⁷ adlı doktora tezinde “bir kimse, birisi” anlamında “biregü, birevgü” şeklinde Çağatay Türkçesinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tarihsel açıdan bakıldığında VII. ve XIII. yüzyıllar arası kadim Türk dili ve lehçelerinin incelendiği *Kadim Türk Dili Sözlüğü*’nde⁸ (Rus. Древнетюркский словарь – Drevnetyurkskiy Slovar) (1969, s. 101) “biri, hiç kimse” anlamına gelen “biragü” sözcüğüne rastlanmıştır. Bu sözlükte söz konusu sözcüğün XI. yüzyılda kaleme alınan *Kutadgu Bilig*’in XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın ilk yarısında Taşkent’te korunan Arap alfabesiyle yazılan nüshasında geçtiği de vurgulanmıştır. Radlov’un (IV, 1911, ss. 1750-1751), *Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi*’nde de “onlardan biri, bir kimse” anlamına gelen “birägü” ve “birik” sözcüklerine yer verilmiştir. Radlov, “birägü” sözcüğünün sözcük yapım sistemini “bir+ägü” şeklinde

⁶ Çağatay Türkçesi, XIII. yüzyıldan başlayarak XIV. yüzyılın sonuna kadar, “Harezm bölgesinde ortaya çıkan Harezm Türkçesinin devamı olup Türkistan’da ve Avrupa Rusya’sında XIX. yüzyılın sonuna kadar Oğuzlar dışındaki İslam-Türklerin edebiyat dili olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır” (Ünlü, 2013, s. 2).

⁷ Ebu Abdullah Musarriüddin bin Muslihiddin elŞirazi (1213? – 1292) tarafından 1258 yılında Farsça kaleme alınmış olup İran edebiyatının şaheserleri arasındadır. Dünyaca üne kavuşan bu eser Türkler arasında da tanınmış ve sevilmiş böylece Türk diline kazandırma isteği ortaya çıkmıştır. Çağatayca Tercümesi ise Timur zamanında yaşamış bir şair olan Sibicâbi tarafından 1397-1398 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Çağatayca Gülistan Tercümesi hakkında ayrıntılı bilgi için (bkz. Berbercan, 2011).

⁸ *Kadim Türk Dili Sözlüğü* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Dohman, 2021).

belirtmiştir. Böylece Radlov'un da XX. yüzyılın başında Baskakov'dan önce "birägý" sözcüğünün hangi sözcük ve eklerden oluştuğunu gösterdiği açıktır.

Morfolojik açıdan bakıldığında Rusça sözlüklerde ve XIX. yüzyıldan itibaren hazırlanan kaynaklarda Türk dillerinde "kurt" anlamına gelen "börü" "böri", "böre", "bö:ri", "burö", "mö: ri" "buri", "börii", "bori", "beru" "pöri", "böji", "peri", "pörü" vb. biçimlerinin bulunduğu anlaşılmıştır. Bu sözcüğe benzer olan "şapka" anlamındaki "börk", "börük" sözcükleri de sunulmuştur. *Rusça Halk Ağzları Sözlüğü*'nde, adı geçen sözlüklerde ve çalışmalarda "porsuk", "ayı", "kaba, sakar kişi", "şişman kişi" vd. gibi anlamlarının da bulunduğu görülmüştür. "Birük" sözcüğünde net ve açık olan şey kökteki "bir" sözcüğünün varlığıdır. Ardından Baskakov'un da belirttiği üzere Eski Tatar Türkçesindeki "-agu, -ägü, -gü" son eki ile Tatar, Kazak, Nogay, Karakalpak vb. çağdaş Türk dillerinde "-aw// -ew" son ekinin bulunmasıdır. Söz konusu ekler Eski Türkçede, Karahanlı Türkçesinde, Harezmi Türkçesinde ve nadiren görülse de Çağatay Türkçesinde de "-ägü, -ağu, -agu (birägü, biregü)" biçiminde isimden isim yapan ektir. Çağatay Türkçesinde "biregü, birevgü" aynı zamanda belirsizlik zamiridir (Teres, 2009; Seydametova, 2014; Savran, 2018). Bu bilgiler sonucunda "birük" sözcüğünün Türk dilleri temelinde Çağatay Türkçesinde bulunan "bir kişi, birisi, bir kimse, yaban, yalnız kişi" anlamlarına gelen "birigi, birgüsi, biregüsi, birgisi, biri, birev, birevgü, biregü, biriki, birik" sözcüklerine dayanarak Rusçaya Türk dillerinden alıntılandığı anlaşılmaktadır. Bu tez Rusçadaki "birük" sözcüğünü hem morfolojik hem semantik açıdan karşılamaktadır. İncelememize konu olan *Birük* adlı öykü de değerlendirildiğinde bu öyküye verilen *Yaban, Biryuk* ve *Birük* başlıklarının son derece uygun olduğu görülmektedir. Biz de bu öykü için "Birük" sözcüğünü kullandığımızı köken incelemesi yapmadan önce belirtmiştik. Nedeninin ise köken incelemesinden sonra açıklanacağını ifade etmiştik. Bu çerçevede sözcüğün Türk dillerinden alınmasından, Rusya'da lakap olarak kullanılmasından ve bu şekilde bir sözcüğün bulunmasından hareketle çevirilerde "Birük" biçimine yer verilebileceğini düşünmekteyiz. Çağdaş sözlüklere bakıldığında "birük" sözcüğünün bulunduğu, halk ağzlarında, konuşma dilinde ve belirttiğimiz deyimlerde varlığını sürdürmeye devam ettiği görülmektedir (bkz. Kuznetsov, 2000; Efromova, 2000). XVIII. yüzyılın son yıllarında hazırlanan *Rusya Akademisi Sözlüğü*'nden itibaren de "birük" sözcüğünün Rusça açıklamalı sözlüklerde yer aldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

XIX. yüzyıl yazarı İ. S. Turgenyev *Avcının Notları* adlı öykü derlemesiyle dönem Rusya'sının toplumsal ve siyasi sorunlarına ışık tutmuştur. 1861 reformu öncesine kadar Rusya'da var olan toprak köleliğine, eşitsizliğe karşı eserlerinde eleştirel bir tutum sergilemiştir. Bu eleştirilerin yansıtıldığı öykülerden biri çalışmamıza konu olan *Birük* adlı öyküdür. "Birük" birimi aynı zamanda Rus söz varlığında bulunan Türk kökenli sözcüklere işaret etmesi bakımından da değerlidir.

Bu çalışmada "birük" sözcüğünün kökeni incelenmiştir. Kökeniyle ilgili üç tezin öne sürüldüğü görülmüştür. Bunlardan ilki "birük" sözcüğünün kökeninin "kurt, yalnız kurt" anlamını taşıyan Türk dillerindeki "börü, bürü vd." sözcüklerine dayandığı; ikincisinin Osetçede bulunan "beraeg" ve "biraeg" sözcüğünden geldiği; üçüncüsünün ise Baskakov'un önerdiği Çağatay Türkçesinde bulunan "birigi, biregü, birevgü" sözcüklerinden Rusçaya alıntılandığıdır. Birinci ve üçüncü tezde sözcüğün Türk kökenli olduğu ileri sürülmektedir. Biz de hem fikir olmakla birlikte üçüncü tezi savunmaktayız. "Birük" sözcüğüyle ilgili filolojik verilere bakıldığında sözcüğün anlamsal açıdan Rusçadaki sık bilinen karşılığının "yalnız, somurtkan kişi, ıssız, yaban" olduğu, Türk dilleriyle karşılaştırıldığında Çağatay Türkçesinde "bir kişi, ıssız, yaban, yalnız kişi" anlamlarına geldiği ve "birigi, birgüsi, biregüsi, birgisi, biri, birev, birevgü, biregü, biriki, birik" biçimlerindeki sözcükler temelinde oluşarak Rusçaya Türk dillerinden alıntılandığı anlaşılmaktadır. Sözcüğün morfolojik yapısı incelendiğinde sözcük yapım sisteminin "bir+ägý" şeklinde açıklandığı ve bu biçimbirimlerden "birük" sözcüğünün meydana geldiği görülmektedir. Bu bilgiden hareketle hem gövdenin hem ekin Türk dillerine ait olduğu anlaşılmaktadır. Böylece etimolojinin doğruluğunu gösteren sözcüğün morfolojik yapısı da açıklanabilmektedir. Anlamsal açıdan bakıldığında bu sözcüğün kökü ve eki arasındaki ilişkilerin sözcüğün gerçek anlamıyla da uyduğu görülmektedir. Araştırılan sözcüğün tarihi değerlendirildiğinde XI. yüzyılda kaleme alınan *Kutadgu Bilig*'den itibaren bilindiği ve çalışmamızda bahsi geçen kaynaklarda kaydedildiği görülmektedir.

Bu bilgiler ışığında “birük” sözcüğü Türk dillerinden Rusçaya geçmiş olup Rusça deyimlerde, romanlarda ve öykülerde varlığını sürdürmektedir. Turgenyev’in *Birük* adlı öyküsünde “birük” dışında da Türk kökenli sözcüklerin bulunduğu görülmektedir. İncelememize konu olan öykü yaklaşık on sayfadır. Bu kadar küçük hacimli bir öyküde bile birden fazla Türk kökenli sözcüğe rastlanması Türk söz varlığına ait sözcüklerin Rusça söz varlığında bulunduğu, kullanıldığının ve önemli yazarların eserlerinde korunduğunun göstergesidir. Bu bakımdan Turgenyev’in *Avcının Notları*’ndaki tüm öyküleri ile diğer eserleri aynı şekilde Tolstoy’un, Gonçarov’un, Saltıkov Şchedrin’in ve diğer klasik Rus edebiyatı yazarlarının eserleri Türk kökenli sözcükler açısından incelenebilir. Araştırmamıza konu olan “birük” sözcüğü ve bu öyküde bulunan diğer Türk kökenli sözcükler Türk dillerinin Rusça söz varlığına tesirini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abayev, V. İ. (1958). *İstoriya – etimologičeskiy slovar Osetinskogo yazıka*. Cilt I. Moskva: Leningrad: Akademii Nauk SSSR.
- Alefirenko, N. F., Semenenko, N. N. (2009). *Frazeologiya i paremiologiya*. Moskva: Flinta- Nauka.
- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka lûgatı veya Çağatay sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız.
- Bardina, T. N. (2018). *Velikiy pevets velikoy Rossi: metodika-bibliografičeskiy material k 200-letiyu İ. S. Turgenyeva*. (T. V. Ovsyannikova, S. B. Tufkina. Edt.) Saransk.
- Baskakov, N. A. (1979). *Russkiye familii Tyurkskogo proishojdeniya*. Moskva: Nauka.
- Baskakov, N. A. (1979). Tyurkizmi v Russkoy leksike. *Sovetskaya Tyurkologiya*, 6, 3-8.
- Behramoğlu, A. (2010). *Rus edebiyatı yazıları (XIX. ve XX. yüzyıllar)*. (2. bs.) İstanbul: Tekin.
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca gülistan tercümesi (gramer-metin-dizin)* (Yayımlanmış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi), Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=fWWICHVYWQOD5d2XNrvEww&no=E0-0Wb2jPNdCVz5GvupA-A>
- Birük* filmi, Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=JngN7sWAKYA>
- Budagov, L. Z. (1869). *Sravnitelnyy slovar Turetsko – Tatarskih nareçiy*. Cilt I. St. Peterburg: İmperatorskaya Akademiya Nauk.
- Çelik, R. (2014). *Sovyet edebiyatında köy nesri*. Ankara: Tiydem.
- Dal, V. İ. (1863). *Tolkoviy slovar jivogo Velikorussskogo yazıka*. Cilt I. Moskva: A. Semena.
- Dimitriyev, N. K. (1958). O Tyurkskih elementah Russkogo slovary. *Leksikografičeskiy Sbornik*, 3, 3-47.
- Dohman, Ü. (2021). *Rus sözlükbilimi*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Drevnyetyurkskiy slovar*. (1969). (V. M. Nadelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak. Edt.) Leningrad: Nauka.
- Ediz, H. A. (2018). İvan Sergeyeviç Turgenyev. *Babalar ve çocuklar içinde* (9-33 ss.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Efremova, T. F. (2000). *Tolkoviy slovar Efremovoy*. Moskva: Russkiy Yazık.
- Fasmer, M. (1986). *Etimologičeskiy slovar Russkogo yazıka*. Cilt I-II. Moskva: Progress.
- Goryayev, N. V. (1896). *Opit sravnitel'nogo etimologičeskogo slovary literaturnogo Russkogo yazıka*. Tiflis: Kantselyarii Glavnonaç. Grajd. Çastyu na Kavkaze.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Cilt I. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Güneş, D. (2018). *İ. S. Turgenyev'in “avcının notları” eseri üzerine Türkçe ve Rusça yapılmış dilbilimsel, kültür bilimsel ve fonksiyonel yorumlar*. (Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum), Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=DN4_HdPequdwYXNPyzLa6A&no=sF2cdmPgp12JluTBpzyYFg
- Karaca, B. (2010). *Rus edebiyatının açılımları*. İstanbul: Kavis Kitap.
- Kartalcık, V. (2008). Rus Klasiklerinde Türkçe Sözler. *Bilig*, 44, 211-214. (Yayın değerlendirme) Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/3466>
- Kâşgarlı, M. (2018). *Dîvânu lugâti't-Türk*. (A. M. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu. Yay. Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Kuznetsov, S. A. (2000). *Bolşoy tolkoviy slovar Russkogo yazıka*. St. Peterburg: Norint.
- Lebedev, Yu. V. (1990). Turgenyev. *Jizn zameçatelnih lyudey. Seriya biografii*. Moskva: Molodaya gvardiya.
- Olçay, T. (2005). *İvan S. Turgenyev*. İstanbul: Multilingual.
- Olçay, T. (2004). İvan S. Turgenyev'in bir avcının notları öykü derlemesi üzerine bir inceleme. *Littera Dünya Edebiyatları Araştırma ve İnceleme Ortak Kitabı* içinde (171-180 ss.) Cilt XV, Aralık, Ankara, 171-180.
- Parer, Ö. (1995). İvan Sergeyeviç Turgenyev, *Gündoğan Edebiyatı*, 15(Yaz), 87-96.
- Popov, İ. A., Popova, N. V., Porohova, O. G., Tsareva L. İ. *Slovar Russkih narodnih govorov*. (F. P. Sorokoletov, F. P. Filin. Yay. haz.). Cilt II, Moskva: Leningrad: Nauka.
- Preobrajenskiy, A. G. (1910). *Etimologičeskiy slovar Russkogo yazıka*. Cilt I. Moskva.
- Radlov, V. V. (1911). *Opıt slovary Tyurkskih nareçiy*. Cilt IV. St. Peterburg.
- Savran, H. (2018). Türk dilinde yuvarlaklaşma olayı ve dudak uyumu. *Türkbilig*, 1(35), 89-96.
- Sevortyan, E. V. (1978). *Etimologičeskiy slovar Tyurkskih yazıkov*. Cilt II. Moskva: Nauka.
- Seydametova, N. (2014). Eski Türkçe ile Kırım Tatar Türkçesindeki yapım ekleri üzerine. *Krımskoye İstoričeskoye Obozreniye*, 2, 191-202.
- Slovar akademii Rossiyskoy*. (1789). Cilt I. St. Peterburg: İmperatorskaya Akademiya Nauk.
- Süer, A. (2006). *XIX. yüzyıl Rus edebiyatı üzerine yazılar*. İstanbul: Evrensel.
- Şipova, E. N. (1976). *Slovar Tyurkizmov v Russkom yazıke*. (A. N. Kononov. Edt.) Alma-Ata: Nauka.
- Teres, E. (2009). *Çağataycada söz yapımı*. (Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul), Erişim adresi: <http://dspace.yildiz.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/1/212/0042215.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Turgenyev, İ. S. *Birük*. Zapiski ohotnika içinde, Erişim adresi: <https://ilibrary.ru/text/1204/p.12/index.html>
- Uşakov, D. N. (1935). *Tolkoviy slovar Russkogo yazıka*. Cilt I. Moskva: Ogiz.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim.
- Yunaleyeva, R. A. (2000). *Tyurkizmi Russkogo yazıka (problemi poliaspektного issledovaniya)*. Kazan: Taglimat.
- Zelenin, D. K. (1929). *Tabu slov u narodov vostočnoy Evropı i severnoy Azii. Zapreti na ohote i inih promıslah. Sbornik muzeya antropologii i etnografii* (9)2, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

The Impact of Newspapers on William Blake’s *The French Revolution* and “Tyger”¹

William Blake’in *Fransız Devrimi* ve “Kaplan” Adlı Şiirlerine Gazetelerin Etkisi

Hüseyin ALHAS*

Abstract

This study explores the impact of newspapers on William Blake’s perception of the French Revolution in the light of archival documents. The Revolution is indeed one of the defining events that deeply influenced the poetry of Blake. However, how the poet learned about the course of the events in France and what his sources were have been a matter of debate. Various studies indicated that the poet followed the turbulent events of the Revolution closely through several sources ranging from the political statements of the politicians to the dinner conversations at Joseph Jonson’s, from newspapers to the sophisticated political works of Thomas Paine and Edmund Burke. Among these sources, the newspapers appear to be the most influential source for Blake due to their accessibility and ability to provide a constant flow of information about the events of the Revolution. Accordingly, focusing on Blake’s *The French Revolution* (1791) and “Tyger” (1792-93) in the light of the original newspaper documents from British archives, this study hypothesises that the impact of the early phases of the French Revolution on William Blake’s poetry was shaped by the newspapers of the period. Furthermore, the newspapers’ representation of the Revolution as an embracing, liberating and pacifist force had direct impact on Blake’s poetry. After 1793, the Revolution entered into a new bloody phase, also known as The Reign of Terror Period, during which many people, including the members of the monarchy, were executed. This new phase posed threat for the British monarchy; therefore, the newspapers of the period started to employ counter-revolutionary discourse. During this period, Blake continued to use newspapers as a source, however, instead of using the content of the columns directly, he subverted the news by attributing positive connotations to the monstrous image of revolution and revolutionaries.

Keywords: William Blake, Romanticism, French Revolution, Tyger; newspapers, poetry.

Öz

Bu çalışma, William Blake’in Fransız Devrimi algısına gazetelerin etkisini arşiv belgeleri ışığında araştırmaktadır. Söz konusu devrim, Blake’in şiirini derinden etkileyen en önemli olaylardan biridir. Lakin, şairin devrimin olaylarından nasıl haberdar olduğu ve kaynaklarının neler olduğu ciddi bir tartışma konusudur. Çeşitli akademik çalışmalar, şairin devrimin çalkantılı olaylarını politikacıların açıklamalarından Joseph Jonson’ın akşam yemeği sohbetlerine, gazetelerden Thomas Paine ve Edmund Burke’ün siyasi yazılarına kadar birçok kaynak aracılığıyla yakından takip ettiğini ortaya koymuştur. Bu kaynaklar arasında Blake için en önemli olanı, erişilebilirliği ve devrim hakkında sürekli

¹ This article is an abridged and revised version of the introduction and first chapter of my unpublished MA thesis entitled “The Impact of the French Revolution on William Blake’s Poetry and Painting: The Changing Phases of Evil.”

* Res. Asst., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Foreign Languages, Department of English Language and Literature, E-mail: huseyin.alhas@asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4615-7797

bilgi akışı sağlaması nedeniyle gazetelerdir. Bu bağlamda, bu çalışma, Blake'in *Fransız Devrimi* (1791) ve "Tyger" (1792-93) şiirlerine gazete arşivleri ışığında odaklanarak erken dönem Fransız Devrimi'nin William Blake'e etkisinin dönemin gazeteleriyle şekillendiğini iddia etmektedir. Dahası, gazetelerin erken dönem Fransız Devrimi'ni kucaklayıcı, özgürleştirici ve bunların ötesinde barışçı bir kuvvet olarak göstermesi Blake'i etkilemiş ve bu söylem şiirlerine doğrudan yansımıştır. Terör Dönemi olarak da bilinen, devrimin en kanlı olaylarının yaşanmaya başladığı 1793 yılı itibarıyla, devrimin İngiliz monarşisine tehdit oluşturması sebebiyle gazeteler devrim karşıtı söylem kullanmaya başlamıştır. Bu dönemde Blake, gazeteleri kullanmaya devam etmiş lakin artık haberlerin içeriklerini direkt kullanmaktansa devrimi ve devrimcileri canavarca gösteren olumsuz haberlerdeki imgeleri, onlara olumlu anlamlar yükleyerek kullanmıştır.

Anahtar sözcükler: William Blake, Romantizm, Fransız Devrimi, Kaplan; gazete, şiir.

Introduction

The French Revolution is indeed one of the most influential events that influenced William Blake's life and poetry. Blake followed the turbulent events of the Revolution closely through several sources ranging from the political statements of the politicians to the dinner conversations at Joseph Jonson's, from newspapers to the sophisticated political works of Thomas Paine and Edmund Burke. The newspapers were the sources of information at cheap price that every Londoner could obtain, making them ideal sources on the events of the Revolution for common people living in England. Macleod (2007) draws attention to the fact that the newspaper press held a significant position during the period since it took "advantage of the British public's voracious appetite for a constant flow of information about the Revolution" (p. 700). The representation of the events in the column of the newspapers were extremely influential in determining the opinion of the public (Barker, 2000, p. 176). This article hypothesises that the impact of the early phases of the French Revolution on William Blake's poetry was deeply characterized by the newspapers of the period through focusing on Blake's *The French Revolution* (1791) and "Tyger" (1792-93) in analogy with the events of the period and in the light of the original newspaper documents from British archives.

Although Britain's demeanour towards the Revolution varies throughout the years, it is known that it was welcomed and embraced during the early period. Mori (2016) states that "Britain's initial response to the French Revolution was positive across the intellectual spectrum from 1787 to 1791" (p. 31). The fundamental reason for that was firstly the perception that the people of France were following the footsteps of the Americans who revolted against the unfair taxation system. Secondly, and more importantly, the Revolution was also seen as a belated attempt by the French to mimic the establishment of a constitutional monarchy like that of England's Glorious Revolution of 1688 (Jarrells, 2012, pp. 39-40). Hence, the Revolution was perceived as a liberal force that was to end the financial injustices suffered by the people and the authoritarian rule of the monarchy.

The news of the revolution in France was received positively in the newspapers: "In every province of this great kingdom the flame of liberty has burst forth" reported *The London Chronicle* in 1790 (p. 2). *The English Chronicle*, in a sensational report full of exclamation marks, declared that "thus has the hand of JUSTICE been brought upon France" (p. 2) and praised the men who had brought about the "great and glorious REVOLUTION" (p. 2). In *The World*, dated Monday, July 20, 1789, the repercussion of the revolution is reported as follows:

A NATIONAL REVOLUTION, brought about in a period so short, has had no parallel in the History of the World: and though fatal to some, the lives that have been lost in this great accomplishment, are, in point of numbers, inconsiderable. (p. 2)

The Revolution, though it is also indicated that it caused casualties, is presented as an "accomplishment," reflecting the reigning tone: embracement. The news, then, follows a report on the Bastille Rush as: "Here Friends long lost again met each other! Here Captivity regained its freedom – DESPAIR found instant consolation!" (p. 2) The takeover of the Bastille prison, here, is reported as a force that liberated the people who were imprisoned due to the political orientations. The positive attitude is

notably explicit with the presentation of the alteration; “Captivity” turning into “freedom,” “Despair” into “consolation” (p. 2). In this regard, revolution is presented as a pacifist dynamic force rather than a devouring one.

Hence, it is palpable that pro-revolutionary discourse and presentation of the revolution as a pacifist force appear as the two main features that dominated the newspapers of the period. Thus was the image of the revolution in the air in England during the period when Blake wrote *The French Revolution* (1791). Therefore, reading the texts within the context of such discourses aired at the time will be beneficial to comprehend Blake’s political demeanour more clearly and how influential the news was in shaping Blake’s perception of the events.

The Positive Image of the French Revolution in Newspapers and Its Impact on *The French Revolution*

The French Revolution (1791), intended to be the first of a series of seven books, is Blake's only work that has got closer to be published during his lifetime yet eventually failed, which was probably related to the dramatic oppression to the dissenters by the state. Although the exact impetus that caused the failure of the publication is unknown, its impact on Blake and his literary career was dramatic². This long poem depicts the events in the French Revolution from June 27 to July 15 1789, which ultimately led to the Storming of Bastille; and all the prominent revolutionary ideas, ideals and counter-revolutionary dynamics are personified into either actual figures or fictitious characters to present the catastrophic event within a level of understanding that a casual Londoner in that period could perceive easily. Major figures of the poem are: “The Duke of Burgundy, the nobility hostile to the people, Sieyes, the People itself; the Archbishop of Paris represents the privileged Clergy; the Duke of Orleans, the liberal party among Nobles; La Fayette the Nation in arms” (Berger, 2012, pp. 333). Blake employs the theme of peace versus war through these characters: the Duke of Burgundy and Archbishop of Paris support violence against the revolutionary forces and promote war while the revolutionary forces, Sieyes, the Duke of Orleans and Necker, defend pacifist methods. In the formation of these characters, especially the figures from the revolutionary force, Blake borrowed a lot from the contents of the columns of the contemporary newspapers.

The King, Louis XVI is portrayed by William Blake as a figure who initially supports the pacifist attitude towards the Revolution. The Duke of Burgundy and the Archbishop of Paris try to persuade him to declare war on the revolutionaries by using both aristocratic and religious doctrines. Instead of responding to the Revolution with instantaneous violence, he initially chooses to stay calm. The King is also aware of his previous actions; and feels guilty: “Our flesh is corrupted, and we wear away” (*F.R.*, p. 76). He further cries:

Sick the mountains! and all their vineyards weep, in the eyes of the kingly mourner; Pale is the morning cloud in his visage. Rise, Necker! the ancient dawn calls us
To awake from slumbers of five thousand years. I awake, but my soul is in dreams; From my window I see the old mountains of France, like aged men, fading away. (*F.R.*, pp. 6-9)

The King is aware of the vehement change that is taking place in France caused by the “Revolutionary upheaval,” which ultimately, “unsettles the human framework supporting the traditional heavens, themselves imagined as the head of a body politic” (Aers, 1987, p. 249). The word, “[h]ide,” is repeated three times, reflecting the King’s response to the upheaval very clearly. Retaliation, exhorted by the Archbishop as; “send forth thy Generals,” (*F.R.*, p. 153) blurs the mind of the King, reflecting the fact that Blake’s King is weak and easy to be manipulated by others. Additionally, Blake’s King is domineered by utmost pacifism, resulting from fear.

Right after the King’s speech, Blake presents the anti-revolutionary Duke of Burgundy, the personification of the French nobility, who states:

² Jacob Bronowski (1972) argues that the poem is significant to perceive “how Blake’s manner might have grown, had Joseph Johnson printed the book a year earlier [and] had it found the readers whom it might then have found” (p. 78).

Shall this marble built heaven become a clay cottage

[...]

And shall Necker, the hind of Geneva, stretch out his crook'd sickle o'er fertile France
Till our purple and crimson is faded to russet, and the kingdoms of earth bound in sheaves,
And the ancient forests of chivalry hewn, and the joys of the combat burnt for fuel. (*F.R.*, pp. 90-94)

For French nobility, France is a "marble built heaven." The word, "marble," is highly significant since it had been used as a luxurious building material for sculpture throughout the ages. France, therefore, is presented as a heavenly place built out of marble, representing the sublime of the heavenly aesthetics. For the nobility, the revolution is a perilous act of altering this heaven into "a clay cottage," a suggestion of the lower class, reflecting their views of perceiving it as a calamity on the nation. Burgundy symbolizes the war in Blake's theme of peace versus war; therefore, he tries to persuade the King to declare war against the revolutionaries instead of yielding to peace. Blake uses Burgundy to explain the reason of the actual event of July 11 in which Louis the XVI ordered the mercenaries to take Paris and Versailles.

Through the King and Duke of Burgundy, Blake vividly portrays the historical accounts of series of events in the Revolution, reflecting the impetuses and actors that initiated these events. However; different from actual events, Blake, attributes too much significance to one specific figure: Necker. Duke of Burgundy presents him as an enemy of his class, the aristocracy: "[S]hall Necker, the hind of Geneva, stretch out his crook'd sickle o'er fertile France?" (p. 91). It is palpable that for the Duke, Necker is a foreigner posing threat towards "fertile France" and "the ancient forests of chivalry" (p. 94), which according to Erdman is "Blake's term for the feudal aristocracy" (Erdman, 1954, p. 153), indicating how the Duke sees Necker as an enemy of his class.

Deeply moved by the speech of Duke of Burgundy, the King orders Necker to leave the country:

"Necker rise! leave the kingdom, thy life is surrounded with snares

[...]

Depart! answer not! for the tempest must fall, as in years that are passèd away. (*F.R.*, pp. 113-119).

Here, Blake portrays the events that paved the way to the famous Bastille Storm in 14 July 1789. It was indeed a fact that dismissal of Necker was one of the crucial dynamics that ultimately gave momentum to people attacking Bastille Prison; however, after realizing his mistake, Louis XVI recalled Necker to his post a week later (Johnson 2013: 67-69), which indicates that the King regretted his decision and tried to restore his mistake. In Blake's version, however, the King appears to be quite conscious of his actions and deliberately chooses to declare war against the people by dismissing Necker. Blake even further exaggerates Necker's leave from France upon the King's order and presents him as a figure apotheosised by the people:

Dropping a tear the old man [Necker] his place left, and when he was gone out

He set his face toward Geneva to flee; and the women and children of the city

Kneel'd round him and kissèd his garments and wept: he stood a short space in the street,

Then fled; and the whole city knew he was fled to Geneva, and the Senate heard it. (*F.R.*, pp. 120-24)

It is quite palpable that Blake's Necker is very much loved by the common people. The example of women and children kneeling around him and kissing his garments reinforces this idea. It is also indicated that the decision that ultimately led to the dismissal of Necker was induced by Duke of Burgundy, the enemy of common people, which further promotes the image of Necker on the side of the common people.

However; that is not the actual case for Necker in history. Jacques Necker (1732-1804) was a Swiss banker, well-known for his reforms in pre-revolutionary France: he was appointed as director-general of finance in 1778 and initiated reforms to improve the socio-economic condition of the common people,

ultimately leading him to be loved by the common people (Neely 2008, pp. 42-44). However; he is not only known for his reforms but also for salon parties that he, together with his wife and daughter, hosted for the French aristocracy; he was also closely tied with the French royal government since his wealth grew thanks to the loans provided by them (Swanson and Trout, 1990, p. 424). His dismissal from his position was not because he sided with the people but rather because his political enemies, who were also from aristocracy, manipulated the King for his dismissal (Neely, 2008, pp. 68-69). In this respect, here arises a historical inconsistency on Blake's part. Why Blake distorts the actual events and puts Necker in a central position in a way that his dismissal and exile by the order of the King marks the beginning of the Revolution altering into a new phase of bloodshed?

It is directly related to the representation of Necker in the newspapers of the period: In *The Times*, dated 04 August 1789, it is stated that "Mr. Necker's return to Versailles to reassume his former situation as Minister of the counter, has changed the general aspect of affairs from the most profound sorrow to a universal joy, such as was never before known in France" (p. 2). This indicates that for a common Londoner, under the influence of the newspapers, Necker was a leading figure welcomed and embraced by the French common people. In *The Times*, 08 July 1789, it is reported that "the rejoicing at Versailles and Paris [...] have been universal [...] and The heavens, in the language of Dryden, could hear no other names but those of Baily and Necker" (p. 2), which reflects that Necker is apotheosised by the papers just like Blake presents him in the poem. In the next day's issue of the same paper on 9 July 1789, it is stated: "It is certain, that the King is extremely dissatisfied with Mr. Necker [...] The King likewise blames Mr. Necker very highly for taking so active a part in favour of the Commons" (p. 2). In the news above, Necker is presented as the beloved of the common people and as standing up for their rights which ultimately indicates that Necker sided with the people not the aristocracy.

Necker was indeed a significant figure in the Revolution; yet, Blake places him in such a central position that his dismissal marks the King's choice of war over peace and aristocracy over people. His exaggeration is in line with the portrayal of Necker in the newspapers of the period. Hence, the name of Necker was quite common in the newspapers during the period; and the portrayal of Necker, as seen in the examples above, is positive and pro-third-estate, the commoners. Blake's portrayal of Necker in *The French Revolution* appears to be in accordance with the news. The line "[t]he women and children kneel'd round him [Necker] and kissed his garments and wept" (*F.R.*, p. 123) indicates that Blake portrays Necker as the beloved figure embraced by the common people in much the same as in the issue of *The Times*, dated 9 July 1789, Necker working "in favour of the Commons" (p. 2). Hence, it is quite visible that Blake's Necker is in line with the Necker portrayed in the columns of the newspapers rather than the actual historical Swiss banker.

Another significant figure whose demeanour and actions in the poem echo the columns of the newspapers is Orleans who represents peace in the theme of war versus peace. Orleans embodies the pacifist characteristic more than anyone in the whole poem. The character, d'Orleans, before whom even the Archbishop "changed into pale," (*F.R.*, p. 176) takes the scene and bolts his speech: "Fear not dreams, fear not visions, nor be you dismay'd with sorrows which flee at the morning! / Can the fires of Nobility ever be quench'd, or stars by a stormy night?" (*F.R.*, pp. 180-181) The most significant aspect of this character and his speech is the fact that it harbours Blake's foresight from the future of the Revolution, in which the "dream" and the "vision" of the Revolution will not be perilous for the people, but rather will be heavenly for every single citizen, including all three estates of the nation. Just like "a stormy night" cannot quench the light of the "stars," "[t]he fires" of the "nobility," according to Blake, will not be "quenched" by the Revolution. Orleans furthers his argument as follows:

Is the body diseas'd when the members are healthful? can the man be bound in sorrow
Whose ev'ry function is fill'd with its fiery desire?
[...]
And can Nobles be bound when the people are free, or God weep when his children are happy?
(*F.R.*, pp. 183-186)

Through Orleans, Blake portrays the revolution not as a destructive force but rather as a restorative one that will give momentum to the healing of the nation, which is of course directly linked to the eighteenth century's concept of the revolution that harbours restoration within itself³. The revolution Blake foresees shelters benefits for the people and nothing malicious for the nobility, which is especially underlined by the quotation above. The line "[is] the body diseas'd when the members are healthful?" indicates that when the members, which in this case is the people, are "healthful," the body, "nobility," will not be "diseas'd," signifying Blake's sheer trust in the Revolution's pacifist future.

Erdman (1954) argues that "Blake's Orleans is reversing the rhetoric with which the Archbishop justified a political hierarchy of head, heart, and servile members" (p. 155). The destruction of the hierarchy, therefore, is not the annihilation of the system that brings order; but rather an initiation of a new order through which body, the political system, will be restored (Connolly, 2002, pp. 75-76). Blake continues this argument by focusing on the clash between nobility and the common people: "[C]an Nobles be bound when the people are free, or God weep when his children are happy?" The rhetorical question, here, signifies Blake's utter and sheer trust in the Revolution and confidence over pacifist future of the Revolution. Blake's pacifist attitude especially glitters in the character of Orleans, since Philippe d'Orleans, an actual figure of the Revolution, was, for Blake, the living proof that the nobility can peacefully find a new place in the new order of France. Erdman also draws attention to Blake's absolute trust in the pacifist future of the Revolution, and states that Blake "in early days had entertained the hope that the French King and Dukes and Archbishop might put off terror and contempt and resist the temptation to put on the girdle of counterrevolutionary war" (p. 159).

Blake's Orleans is directly inspired by Louis Philippe Joseph d'Orleans, who despite being a member of the royal house of Bourbon, the ruling French dynasty, and cousin of Louis XVI, actively supported the Revolution and later took the surname of "Egalite," one of the three mottos of the French Revolution along with "Liberte" and "Fraternite" (Kelly, 1979, pp. 667-668). What is quite striking and dazzling is the fact that actual d'Orleans's role in the Revolution was not as pacifist as Blake portrayed. He always supported the constitutional monarchy over absolute monarchy, that was present at France; and it has been argued that he funded the riots, specifically the Women's March on Versailles in October 1789, which was one of the early and most significant events of the Revolution in which the women of Paris marched to Palace of Versailles, where the monarchy lived, due to the high price and scarcity of bread and the revolutionaries joined them seeking for constitutional monarchy and political reforms (Lefebvre, p. 132). The event ended with the death of many guards and moving of the seat of government in Versailles to Paris, which marked the transition of political authority. Hibbert (1982) argues that it was Orleans who planned the riot over the scarcity of bread and canalised the revolutionaries who supported the constitutional monarchy like himself to join them and advance the constitutionalist agenda (p. 87). Orleans saw himself as an alternative King, both eligible through his lineage and liberal thoughts; hence, his funding of the march and the constitutionalist agenda aimed to dethrone his cousin, which can further be seen in the chants during the march: "Long Live King Orleans! Long Live our father" (Erickson, 2004, pp. 209). Though Orleans's funding of the march is a matter of debate, it is indeed known that he later voted for the execution of the Louis XVI and Marie Antoinette, which ultimately indicates that he was not really on the side of pacifist methods as Blake portrayed.

What drives Blake to portray Orleans as a pacifist figure is embedded in the political discourses and representation of Orleans aired in the newspapers. In a newspaper, *The World*, dated Monday July 20 1789, it is reported that "the popularity of Duke of Orleans increases more and more" after the fall of the Bastille (p. 1). In another London newspaper, *The Bath Chronicle*, dated October 14, 1790, the name of Orleans appears with Mirabeau, one of the key figures of the French Revolution, and it is reported that "The National Assembly of France have acquitted [...] Louis-Philippe d'Orleans of the charges brought against" (2), related to the accusations of funding Versailles March. However, the columnist prefers not to state that Orleans was

³ Robert Darnton (1989) states that "[n]o one was ready for a revolution in 1789 [...] the idea itself did not exist [...] if you look up revolution in standard dictionaries from the eighteenth century, you find definitions that derive from the verb *revolve*, such as the return of a planet or a star to some point from which it parted (p. 2).

also sent to exile after the events in Versailles took place. The fundamental reason why Orleans appeared so positively in the newspapers was directly related to his close ties with the English monarchy. In *The Times*, dated 29 October 1789, right after the events in Versailles, it is reported that “the Duke of Orleans was introduced to the King by the Duke of Leeds, and had a private audience of his Majesty till three o’clock” (p. 1) and in the same newspaper’s issue of 04 January 1790, it is reported that “his Royal Highness the Prince of Wales, the Duke of Orleans, accompanied by the Earl of Derby, several other Nobility, &c. took the diversion of stag hunting” (p. 2), all of which indicate how Orleans was closely linked to the English monarchy. It is true that the English public initially welcomed the Revolution and therefore reigning pro-revolutionary discourse; however, the case of Orleans is distinctive for Orleans’s domineering positive image in the newspapers was deeply linked with his association with the monarchy.

The Changing Image of the French Revolution in Newspapers and Its Impact on “Tyger”

The image of the Revolution in England’s newspapers, beginning from 1792, changed entirely after the course of the Revolution altered into bloodshed. The pro-revolutionary discourse that had been once employed to manifest the pacifism of the Revolution was replaced by the counter-revolutionary discourses that cursed the Revolution and revolutionaries. The change of the discourses within the newspapers is directly related to the change in the course of events in France and its reception in England. Beginning from 1792, the revolutionary France imprisoned the royal family and declared war on Prussia and Austria which made the revolutionary France a threat for Britain now. Britain began preparations for military action in 1792 and declared that war is the only option if the Revolutionary France continued its conquest (Lecky, 1887, pp. 121-123). Britain expelled the French ambassador following the execution of Louis XVI, and on 1 February France responded by declaring war on Great Britain (Lefebvre, pp. 19).

The image of the French Revolution within newspapers, therefore, changed from positive to negative. This change can be observed in the following examples from newspapers of the period. In *The London Times*, dated Monday, 10 September 1792, an account of Mr. Lindsay, an eyewitness of the Revolution, is reported:

The city had been a scene of bloodshed and violence without intermission since Sunday noon, and although it is difficult and indeed impossible to ascertain with any precision the number that had fallen victims to the fury of the mob during these three days, we believe the account will not be exaggerated when we state it at TWELVE THOUSAND PERSONS—(We state it as a fact, which we derive from the best information, that during the Massacre on the 2d instant, from SIX to EIGHT THOUSAND Persons perished). (p. 1)

The Revolution and the revolutionaries began to be portrayed as vehement monsters in the newspapers following the atrocious events in France. In another issue of the same paper, dated 12 September 1792, the very opening line draws the line between the pro and anti-revolutionaries in England; “As those who are most likely to give a just relation of the late horrid transactions in France, dare not write;—and those, who do write, make it their business to conceal the circumstances as much as possible” (p. 3). It is evidently clear that the news started to attack not only the revolutionaries in France but also the English dissenters that supported the Revolution. As a result, many political and philosophical figures were forced to flee the country to save their lives. The dissenters, who are thought to be pro-revolutionary, were accused of treason. The same news then follows a report regarding the ferociousness of the revolutionaries:

When anybody is assassinated, his body is directly stripped by the people, and sometimes they fight for the spoil; and then the weakest party is always killed, as being thieves. I saw four executed in this manner by nine others, with whom they refused to partake of some stolen Assignats which they found on some Priests they had assassinated. These nine were afterwards attacked by 20 other Brigands, who hanged them as thieves, and went to a wine merchant and bought wine with the money. This is one of the many examples of the probity of the French mob, so much talked of, which certainly is not greater than their humanity, and it is in this manner. that the generous French Nation administer justice to thieves. (p. 2)

The expressions such as “thieves” and “murderer of priests” referred to the common images of the revolutionaries, that echoed in the newspapers in 1792.

The counter-revolutionary discourse, however, reached an extreme level in 1793. The Reign of Terror period (1793-94), in which many famous figures, including Louis XVI, Marie Antoinette, and even well-known and influential revolutionaries like Georges Danton and Camille Desmoulins, were executed, showed the violent face of the Revolution. The perception of the pacifist revolution that England was familiar with through the Glorious Revolution was no more: the Revolution in France was now destructive rather than restorative. Britain has taken extreme measures against revolutionary France and the very idea of the revolution, resulting merely from two reasons: the threat of revolutionary France on British nation and the threat of the flourishing of such idea, the revolution, that could cause the same events in their home. *The London Times*'s issue of 25 January 1793 indicates evidently the first reason and Britain's stance;

The vengeance of Europe will now rapidly fall on them; and, in process of time, make them the veriest wretches on the face of the earth. The name of Frenchman will be considered as the appellation of savage, and their presence shunned as a poison, deadly destructive to the peace and happiness of Mankind. (p. 1)

The date of the report, January 25, 1793, is highly significant since it was published exactly four days after the executions of Louis XVI. The news was quick to cover the events taking place in France, reflecting the fact that British media closely followed the French Revolution.

Here, it is significant to first touch upon Blake's position and reception of the bloody events in France before elaborating on his approach towards the changing discourse in the newspapers. It should be noted here that it is a matter of debate whether Blake lost faith in French Revolution after the bloody events in 1792 and the executions of royal family and revolutionaries in 1793 or saw these atrocities as necessary for the revolution. Chesterton and Prickett argue that Blake was disillusioned with the French Revolution after the Terror Period (p. 37, p. 62) while Erdman argues that Blake's stance towards the Revolution remained the same until Napoleon started his military conquest.

Chesterton and Prickett's argument may appear to be plausible when Blake's pacifist expectations in *The French Revolution* are taken into consideration. In his *The French Revolution* (1791), he envisages a pacifist future for the Revolution in which the revolutionaries and the King solve the problems between them through dialogue, not violence; and eventually peace is ensured in France. The calamitous events in France proved Blake to be utterly wrong. Philippe d'Orleans, whom Blake used in his poem as the living proof of the pacifist order that was to be established after the Revolution in the poem, voted for the executions of many revolutionaries and even his own royal blood, Louis XVI, during the Terror period (Mills, p. 68). This incident also reflects that Blake failed to foresee the future of the King too, for the poem anticipates a future in which the King survived the Revolution and found a new place in the new order of France. The failure of Blake's foresight of the Revolution's future is most obvious with the character, Orleans, who glittered with the beams of peace and pacifism. During the early stages of the Revolution till 1792, Orleans was one of the most promising members of the National Assembly. Yet, contrary to Blake's expectations, he later rejected the very ideals of the Revolution and became the executioner of the revolutionaries (Mills, pp. 68). Hence, it is palpable that Blake's envisagement of a pacific revolution was

proven to be wrong by The Reign of Terror in France which might have eventually led Blake to be disillusioned with the French Revolution (Chesterton, p. 37, Prickett p. 62).

Contrary to Chesterton and Prickett, Erdman argues that Blake's stance towards the Revolution remained the same until Napoleon started his military conquest. Erdman underlines that from 1792 onwards, the counter-revolutionary forces were gaining high ground in France; and Blake believed that the royalists and war-mongering priests were growing bolder as the counter-revolutionary armies approached to France (p. 173). Hence, for Blake the Revolution was in danger. Erdman then reminds fragmentary verses from Blake's notebook written about 1793:

For on no other ground
Can I sow my seed
Without tearing up
Some stinking weed. (Keynes, p. 168)

These verses, according to Erdman, indicate Blake's idea that "[b]efore France could hope to sow and harvest the wheat of Liberty, every stinking weed of the old system would have to be cleared away" (p. 173). Here, "stinking weed" is a metaphor for the counter-revolutionary forces including the French royalty, the war-mongering priests and the French aristocracy. Hence, Blake sees the annihilation of these counter-revolutionary forces necessary for the survival and success of the Revolution. Erdman's reading also indicates that the fundamental reason that paved the way for the executions in 1793 is nothing but the counter-revolutionary forces themselves since they posed danger for the revolution. Blake's acknowledgement of violence can also be observed in another verse in the same notebook: "But the bloodthirsty people across the water / Will not submit to the gibbet & halter" (Keynes, p. 60). These lines, Erdman argues, indicate that "Blake felt he could understand such summary wielding of the destructive sword against aristocrats and royalist priests as took place in the September Massacres"⁴ (p. 173). It is palpable that the verses in Blake's notebook indicate that Blake's perception of pacifist revolution extant in *The French Revolution* (1791) is no longer valid in 1792 for he now regards violence as a necessary means for the Revolution to defend itself and flourish. Paulson comments on this as follows: "If Burke saw the Revolution as the sublime of terror and Paine saw it as a beautiful pastoral, Blake, by bringing together the two interpretations, the sublime and the beautiful, emphasized the incongruous and unnatural juxtaposition" (p. 170). So, it is palpable that Blake updated his perception of revolution in light of the new socio-political events of 1792. Hence, Erdman's reading of Blake's stance towards the bloody events in France appears to better capture Blake's perception of revolution than Chesterton and Prickett.

In this turbulent period of 1792 and 1793, although the newspapers were dominated by the counter-revolutionary discourses, Blake still used the columns as a source for his poetry. Blake used the counter-revolutionary content of the columns in such a subverted way that he initiated a new revolutionary meaning out of counter-revolutionary language, which can be seen in one of his most famous poems, "Tyger."

Though the "Tyger" has various interpretations, reading the poem in parallelism with the counter-revolutionary discourse of the period mirrors Blake's desire to place the word "tiger" in its 1792 and 1793 socio-political context. In his *Representations of Revolution*, Paulson argues that the Blake's "Tyger" is deeply influenced by the newspapers of the period. *The London Times* of January 7, 1792 tells us that French people are now "loose from all restraints, and, in many instances, more vicious than wolves and tigers" (qtd. in Paulson, 1983, p. 123). Of Marat, one of the key revolutionary figures of the French Revolution, *The Times* reports: "His eyes resembled those of *tiger* cat, and there was a kind of ferociousness in his looks that corresponded with the savage fierceness of that animal" (qtd. in Paulson 1983, p. 123). John Wilkes, a radical journalist, after his initial support of the Revolution, spoke of "this nation of monkeys and tigers," conflating the double caricature of French fashion and French savagery, and Sir Samuel Romilly,

⁴ September Massacres, also known as First Terror, is a milestone event that took place in France from September 2 to September 6 in 1792. It is marked by the executions of many political prisoners affiliated with counterrevolutionary plot.

another disillusioned supporter, wrote in 1792: "One might as well think of establishing a republic of tigers in some forest in Africa, as of maintaining a free government among such monsters" (Paulson, 1983, pp. 123-124).

In the light of Ronald Paulson's ideas, it is quite clear that the negative image of tiger representing French revolutionaries was quite common in 1792. However, Blake uses exactly the same word, "tyger," with an entirely different meaning, attributing positive characteristics to it. This can be based on two grounds: Blake's altering perception of revolution in light of the socio-political context of 1792 and Blake's own dialectic. As I have discussed above, the counter-revolutionary activities in 1792 led Blake to change his perception of pacifist revolution as he saw violence as a necessary means for the French Revolution. Hence, the image of tiger used in the newspapers to portray the ferocious and violent aspects of the revolutionaries, thus their negativity, is actually embraced by Blake to be positive since he believes their violence is necessary. Blake's dialectic is also visible here, for the tiger-lamb contrary is presented in an unorthodox way in which the tiger, which is generally associated with negative connotations, appears as the will of God. "Did he who made the Lamb made thee?" (p. 20) is a rhetorical question to indicate what we consider "good" or "evil" are equal creations of God. Since, in his dialectic, Blake situates both counter-parts of the contraries equally important for progression, the tiger, here, indicates the vitality of the negative counter-part that is neglected. Blake's reading is based on his dialectic and cycle theory, in which both counter-parts of contraries act in cycles for progression.

It is also significant to underline Blake's use of forests in the poem:

Tyger Tyger, burning bright,
In the forests of the night;
What immortal hand or eye,
Could frame thy fearful symmetry? (p. 172)

In *The French Revolution*, Blake uses the forest, "the ancient forests of chivalry" (p. 94) as a way to refer to aristocracy of France; and, if we accept Paulson's reading of tiger as an allegory of French revolutionaries true, then it is plausible to argue that "forests of the night" here is a continuation of Blake's earlier use of forest to refer the aristocracy of France. Foster Damon (2013) also states that Blake's "forest [...]" symbolises the complicated rooted errors either of the social order or of the dogmatic mind" (p. 141). In this respect, reading Blake's use of "forests of the nights" as a way to refer to French aristocracy further supports Paulson's analogical reading of tigers as French revolutionaries. Hence, it is safe to argue that the bright burning tigers, which in this case are the revolutionaries in France, illuminate "the forests of the nights," the darkness initiated by the French aristocracy, with their revolutionary fire. It is significant to underline here that the fire can illuminate the forests yet can also burn them down. This may be interpreted as Blake's acknowledgement of the fact that the revolutionaries can be threatening for the French aristocracy; yet, this very threat is necessary to illuminate the darkness, or to restore the grave conditions caused by the aristocracy.

Conclusion

In conclusion, reading William Blake's early revolution-themed poems, *The French Revolution* and "Tyger," in analogy with the newspapers of the period indicates that Blake's rhetoric related to the Revolution is under the influence of the newspapers of the period; however, this influence alters from early revolutionary period in France (1789-1791) to The Reign of Terror Period (1793-1794). While in the initial phase of the Revolution, the newspapers had direct impact on Blake's poetry, in the latter phase, Blake used the contents of the columns in a subverted way. *The French Revolution* carries the domineering pro-revolutionary discourse and most significantly the pacifist image of revolutionaries that can be observed in the newspapers of the period. Blake's distorted representations of Necker and Orleans are in line with the representations of these figures in the newspapers. Necker was indeed a significant figure in the Revolution; yet, Blake places him in such a central position that his dismissal marks the King's choice of war over peace

and aristocracy over people. Blake's exaggeration is in line with the portrayal of Necker in the newspapers of the period. The case of Orleans is also the same. Blake presents him as the embodiment of the pacifist ideals and supporter of peace; yet in reality, he is actually a Jacobin who paved the way to the execution of the monarchy members and revolutionaries. So, the case of Necker and Orleans are two good examples to observe how influential the newspapers were on the poetry of Blake. During the initial phases of the Revolution, Blake's pro-revolutionary demeanour towards the Revolution was not different from the newspapers which ultimately lead him to trust them. However; beginning from 1792 and the initiation of Reign of Terror period in France in 1793, the newspapers employed counter-revolutionary discourse against the Revolution. Blake saw the bloody events in France as natural consequences of counter-revolutionary activities. He no longer imagined a pacifist revolution since the revolution had no choice but to be destructive in order to survive the threat of counter-revolutionary plot. Therefore, his perception of revolution now also harbored violence if necessary. During the atrocious events, he continued to borrow the content of the newspapers yet used it differently: instead of presenting the content as it is, as seen with the examples of Necker and Orleans, this time he presented the contents in a subverted way. "Tyger" poem is a very good example of this since the French revolutionaries, who are degraded in the English newspapers as ferocious and violent "tigers" attacking their own people, appear in Blake's "Tyger" quite positively, which results from his changing perception of the Revolution. The cases of *The French Revolution* and "Tyger" indicate that there is a transition in Blake's use of the contents of the newspapers: from writing in accordance with the contents to the subversion of them. Hence, though Blake's use of content of the papers alters within time, the newspapers were invaluable sources that deeply influenced Blake's revolutionary verses.

Conflict of interest:	The author declares no potential conflict of interest.
Financial support:	The author received no financial support for the research.
Ethics Board Approval:	The author declares no need for ethics board approval for the research.

References

- "A NATIONAL REVOLUTION." (20 July 1789). *The World* [Clipping from the column], p. 2. *Newspapers.com archives*.
- Aers, D. (1987). Representations of Revolution: From the French Revolution to the Four Zoas. In D. Miller, M. Bracher, & D. Ault (Eds), *Critical paths: Blake & the argument of method*. (pp. 244–270). Duke University Press.
- Barker, H. (2000). *Newspapers, politics and English society: 1695-1855*. Longman Press.
- Berger, P. (2012). *William Blake: Poet and mystic*. Nabu Press.
- Blake, W. (1972). *Blake: Complete writings with variant readings* (Geoffrey Keynes, Ed.). Oxford University Press.
- Bronowski, J. (1972). *William Blake and the age of revolution*. Routledge.
- Camp at Bagshot." (13 June 1792). *The evening mail* [Clipping from the column], p. 4. *Newspapers.com archives*.
- Chesterton, G. K. (1920). *William Blake*. Turnbull & Spears.
- Connolly, T. J. (2002). *William Blake and the body*. Palgrave Macmillan.
- Damon, S. F. (2013). *A Blake dictionary: The ideas and symbols of William Blake*. NH: Dartmouth College Press.
- Darnton, R. (1989). How the spirit of 89 mobilized a will to build a new world. *Princeton Alumni Weekly*, 1-5.
- Swanson D.F., and Trout, A. P. (1990) The celebrated Mr. Neckar and public credit. *The William and Mary Quarterly* 47(3), 422-430.
- Duke of Orleans and Royal Highness the Prince of Wales." (04 January 1790). *The Times* [Clipping from the column], 2. *Newspapers.com archives*.
- Erdman, D. V. (1954). *Blake: Prophet against empire: A poets interpretation of the history of his own times*. Princeton University Press.
- Erickson, C. (2004). *To the Scaffold: The life of Marie Antoinette*. Griffin Press.
- "Flames of Liberty." (1790). *The London chronicle* [Clipping from the column], p. 2. *Newspapers.com archives*.
- "France and England." (09 July 1789). *The Times* [Clipping from the column], p. 2. *Newspapers.com archives*.
- "France." (08 July 1789). *The Times* [Clipping from the column], p. 2. *Newspapers.com archives*.

- Hibbert, C. (1982). *The French Revolution*. Penguin Press.
- Jarrells, A. S. (2012). *Britain's bloodless revolutions: 1688 and the romantic reform of literature*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Johnson, A. (2013). *Louis XVI and the French Revolution*. McFarland & Company.
- "Justice." (1790). *The English Chronicle* [Clipping from the column], p. 2. *Newspapers.com archives*.
- Kelly, G. A. (1979). The Machine of the Duc D'Orléans and the New Politics. *The Journal of Modern History*, 51(4): 667–684.
- Lecky, W. (1887). *History of England in the XVIII. Century* (Vol. 6). D.Appleton and Company.
- Lefebvre, G. (2005). *The French Revolution*. Routledge.
- Macleod, E. V. "British attitudes to the French Revolution." *The Historical Journal* 50.3 (2007): pp. 689–709. *JSTOR*. Web. 12 Jan. 2020.
- "Military Evolutions." (24 May 1792). *London Chronicle* [Clipping from the column], p. 1. *Newspapers.com archives*.
- Mori, J. (2016). *Britain in the age of the French Revolution: 1785-1820*. Routledge.
- "Mr. Necker's Return." (04 August 1789). *The Times* [Clipping from the column], p. 4. *Newspapers.com archives*.
- "Necker." (09 July 1789). *The Times* [Clipping from the column]: 2. *Newspapers.com archives*.
- Neely, S. (2008). *A concise history of the French Revolution*. Rowman & Littlefield.
- "News of the Revolution in France." (12 July 1791). *London Chronicle* [Clipping from the column]: p.2. *Newspapers.com archives*.
- "Orleans in England." (29 October 1789). *The Times* [Clipping from the column]: 1. *Newspapers.com archives*.
- Paulson, R. (1983). *Representations of revolution, 1789-1820*. New Haven: Yale Univ Press.
- Prickett, S. (1989). *England and the French Revolution*. Macmillan.
- "Preparations." (30 July 1793). *The Evening Mail* [Clipping from the column]: p. 2. *Newspapers.com archives*.
- "Speech of Dupont." (03 February 1793). *The Observer* [Clipping from the column]: 4. *Newspapers.com archives*.
- Swanson, D. F., and Trout, A. P. (1990). Alexander Hamilton, "the Celebrated Mr. Neckar," and Public Credit. *The William and Mary Quarterly*, 47(3): pp. 422–430.
- "Vengeance of Europe." (25 January 1793). *London Times* [Clipping from the column]: p.1. *Newspapers.com archives*.
- "Violence." (10 September 1792). *London Times* [Clipping from the column]. p. 1. *Newspapers.com archives*.

Duino Ağıtları ve Orpheus'a Soneler Bağlamında Rainer Maria Rilke'nin 1910-1922 Yılları Arasındaki Yaşam Öyküsü

Rainer Maria Rilke's Biography between 1910 and 1922 in the context of his *Duino Elegies and Sonnets to Orpheus*

Erkan ZENGİN*

Öz

4 Aralık 1875'te Prag'da dünyaya gelen René (Rainer) Maria Rilke, modern Alman edebiyatın öncü temsilcileri arasında sayılır. Özellikle *Duino Ağıtları*'ı ve *Orpheus'a Soneler*'i onun şiir alanındaki başyapıtları olarak nitelenir. Ancak, söz konusu iki eserin yazımı çok zorlu koşullar altında gerçekleşmiştir. Rilke 1910 yılında derin bir krize sürüklenmiş, ancak *Ağıtlar*'ı ve *Soneler*'i 1922'de tamamladığında huzura erebilmiştir. Arada geçen yıllar (1910-1922), bu çalışmanın konusudur. Amacımız, söz konusu iki baş yapıtın nasıl ve hangi şartlarda yazıldığını irdelenmektedir. Rilke bu on iki yılda sanatında derin izler bırakan ve her iki eserin motiflerine yansıyan deneyimler yaşamıştır.

Bu on iki yıl, aynı zamanda Rilke'nin olgunluğa ulaştığı “geç dönemi” olarak adlandırılır ve *Malte Laurids Brigge'nin Notları* başlıklı romanın 1910 yılında yayınlanmasından sonra başlar. Paris'te geçen bu roman Alman dilinde yazılmış ilk modern roman olarak kabul edilir. Rilke, bu romanla ve ondan önce yayınlanan *Yeni Şiirler*'le sanatının zirvesine ulaşmasına ulaşmıştır. Ne var ki *Malte Laurids Brigge'nin Notları*'nı bitirir bitirmez, belirtildiği gibi Rilke büyük bir üretkenlik krizine girmiştir. Daha sonraki yıllar, bu krizi aşıp aynı yüksek sanatsal düzeyde eser vermeye devam etme çabalamakla geçmiştir.

Krizi aşmak için Rilke'nin ilk başvurduğu ilk çare, kendini çeviri yaparak oyalamaktır. Bu sıralarda yolculuk etme arzusu da boy göstermiştir. Rilke'nin “Orta Dönemi” (1902-1910) Paris'in damgasını taşıırken, 1910'dan sonraki geç dönemine çıktığı yolculuklar ve gezileri damgasını vurmuştur. Bu inceleme işte bu yılları asıl olarak ele almaktadır ve baş yapıtı sayılan iki eseri Rilke'nin bu kadar yer değiştirmesine rağmen nasıl meydana geldiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Rilke'nin yaşamında ve eserinde derin izler bırakan deneyimler, inceleme boyunca ele alınıp pozitivist bir bakış açısıyla yansıtılmaktadır. Yaşamöyküsündeki sıralamaya göre Rilke'nin bu yıllarda çıktığı ilk önemli gezi 1910 yılındaki Kuzey Afrika ve Mısır gezisidir. Eski Mısır uygarlığından ve Mağrip'teki canlı İslamdan Rilke önemli ölçüde esinlenmiştir. Nitekim 1912'de misafir kaldığı Duino şatosunda *Duino Ağıtları*'nın ilk dizelerini kaleme almayı başarır. İkinci önemli gezisi 1912-13'te çıktığı İspanya gezisidir. İspanya'dan bir süre Paris'e döndükten kısa bir süre sonra, Birinci Dünya Savaşı patlak verir ve Rilke 1919'a kadar Almanya'da kalmak zorunda kalır. Ancak 1919'da bir daha geri dönmek üzere Almanya'yı terk eder ve (1922'de her iki başyapıtını tamamlayacağı) İsviçre'ye yerleşir.

Anahtar sözcükler: René (Rainer) Maria Rilke, Orpheus, Soneler, iç huzursuzluk, biyografi.

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: ezengin@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3306-839X

Abstract

Born on December 4, 1875 in Prague, René (Rainer) Maria Rilke is considered one of the leading representatives of modern German literature. In particular, Duino Laments and Sonnets to Orpheus are characterized as his masterpieces in the field of poetry. However, the writing of these two works took place under very difficult conditions. Rilke was plunged into a deep crisis in 1910, but was able to find peace when he completed Laments and Sonnets in 1922. The intervening years (1910-1922) are the subject of this study. Our aim is to examine how and under what conditions these two masterpieces were written. In these twelve years, Rilke had experiences that left deep traces in his art and were reflected in the motifs of both works.

These twelve years are also referred to as Rilke's "late period" in which he reached maturity and begins after the 1910 publication of the novel *The Notes of Malte Laurids Brigge*. Set in Paris, this novel is considered the first modern novel written in the German language. Rilke reached the pinnacle of his art with this novel and the *New Poems* published before it. However, as soon as Malte Laurids finished Brigge's *Notes*, Rilke, as noted, fell into a major productivity crisis. The following years were spent trying to overcome this crisis and continue to produce at the same high artistic level.

Rilke's first remedy to overcome the crisis was to distract himself by translating. At this time, the desire to travel also showed up. While Rilke's "Middle Period" (1902-1910) bore the stamp of Paris, his late period after 1910 was marked by his travels and travels. This study mainly deals with these years and aims to show how Rilke's two works, which are considered his masterpieces, came to be despite such displacement.

The experiences that left deep traces in Rilke's life and work are discussed throughout the study and reflected from a positivist perspective. According to the order in his biography, the first important trip of Rilke in these years was the 1910 trip to North Africa and Egypt. Rilke was heavily inspired by ancient Egyptian civilization and the vibrant Islam of the Maghreb. As a matter of fact, he managed to write the first lines of Duino Laments in the Duino Castle, where he stayed as a guest in 1912. His second important trip was his trip to Spain in 1912-13. Shortly after returning to Paris from Spain for a while, World War I broke out and Rilke was forced to stay in Germany until 1919. In 1919, however, he left Germany, never to return, and settled in Switzerland (where he completed both of his masterpieces in 1922).

Keywords: René (Rainer) Maria Rilke, Orpheus, sonnets, inner restlessness, literary, biography.

Giriş

Rilke, en yakın dostlarından biri sayılan Prenses Marie von Thurn und Taxis'e İsviçre'nin Muzot kasabasından yazdığı 11 Şubat 1922 tarihli mektubunda, on yıl önce prensesin Duino şatosunda kâğıda dökmeye koyulduğu başyapıtını nihayet tamamlayabildiğini şu coşku dolu satırlarla bildirmiştir: "Sonunda, Prenses sonunda o kutlu, hem de ne kutlu gün geldi işte, -gördüğüm kadarıyla-Ağıtlar'ı nihayet bitirdiğimi size bildirebildiğim: O an! [...] Hepsi birkaç günde; öyle tarif edilmez bir fırtına, bir tin kasırgası kopuverdi ki, hücrelerime kadar çatırdadığımı hissettim (tıpkı Duino'daki o zaman gibi) – bir şey yemek aklıma bile gelmedi. Tanrı bilir, beni kimin beslediğini. Ama Ağıtlar artık var. Var. Var. Âmin."

İfadenin şiirselliği esinlenmenin hâlâ sürdüğüne tanıklık eden bu mektubun yazıldığı günlerden on yıl önce Duino şatosunun kayalıklarında aniden başlayıverip o zamandan beri devam eden zorlu bir sürecin sonunda Ağıtlar'ı kemale erdirmiş olmanın ne anlama geldiğini, herhalde en kısa biçimde yine prenses Marie dillendirmiştir. Muzot'tan gelen müjdeli haberden üç ay sonra Rilke'yi orada ziyaret ettiğinde, Malte'nin el yazmalarını 1909 yılının sonlarında bitirdiğinden beri (bkz. Rilke 2006) süregelen huzursuz ruh halini üstünden atmış olduğunu saptar ve bu ziyareti anlattığı hatıratında Rilke'den "...tamamen değişmiş, üzerine ışık gelmiş, bahtiyar bir insan" diye söz eder (bkz. von Thurn und Taxis, 1983, s. 93).

Rilke'nin deyişiyle "Duino'daki o zaman" ise bizi on yıl öncesine, Malte'ye Leipzig'te son noktayı koyduktan sonra (1910) giderek azalan ve Büyük Savaş yıllarında tamamıyla tükenen yaratıcılığını yeniden kazanıp ruhsal sorunlarını geride bırakmak amacıyla tek başına Duino şatosunda geçirdiği 1912 kışına götürür¹. O kışın 20 Ocak gününde Birinci Ağıt'ın ünlü ilk dizesi bir vahiy misali, hem de hiç beklemediği bir anda ozanın kulağına çarpıvermişti.

¹ Rilke, Malte'nin yayınlandığı 1910'dan ta Duino Ağıtları'nın 1923'teki basımına dek ancak tek bir şiir kitabını, *Meryem'in Hayatı'nı* (1913) yayınlamıştır.

Şatonun önünde Akdeniz'in sularından dik bir biçimde yükselen kayalıklarda esen kuvvetli bir boranın ortasında akşam-üstü ansızın başlayan esinlenme sayesinde aynı gece tüm Birinci Ağıt'ı, hemen ardından (Şubat'ın başına kadar) tüm İkinci Ağıt'ı tamamlamış, bahar aylarını Venedik'te geçirmek üzere Duino'dan ayrılana dek de Üçüncü, Altıncı, Dokuzuncu ile Onuncu Ağıt'ların en azından kimi dizelerini oluşturabilmiştir. Böylelikle, "Duino'daki bu zaman"dan itibaren Rilke'nin "orta dönemi" sona ermiş ve "geç dönemi" başlamıştır. 1912'de Duino Kalesi'nde "Duino Ağıtları"nı yazmaya başlamasından yıllar sonra tüm ruhuyla içindeki fırtınayı yazıya nihayet dökebilmişti.

Bu kadar uzun bir süreci kapsamasının sebeplerinden biri Birinci Dünya Savaşı olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu dönemde kendini bir kriz içerisinde hissediyordu. Bu süreçte geri çekilip çoğunlukla mektup yazmıştır. Avrupa'nın ortasındaki bu insanlık kaybı, onu şiir yazamayacak kadar derinden etkilemişti. Özellikle insanlara yakın olması gerektiği duygusuna kapılıyor, fakat o gücü kendisinde bulamıyordu. Bu nedenle, savaştan sonra, tekrar Duino Kalesi'ne benzeyen veya ona oradaki duygu veren bir yer aramaya başladı: İçindeki duyguları açığa çıkaracak bir yuva bulması lazımdı. İçindeki fırtınayı hissediyor ve onu serbest bırakacak tek eksiklik bir yer olduğunu düşünüyordu. Uzun bir arayıştan sonra İsviçre'de Valais'te, tutkulu bir ilişki yaşadığı Baladine Klossowska ile yürüyüş yaparken, yukarıda bahsi geçen, küçük bir kale olan Muzot'ta buldu. Baladine ile yaşadığı aşk ve Baladine'nin ona verdiği hediyeler muhtemelen doğrudan soneleri yazmasında etkili olmuştur: '16. Yüzyıla ait ve Orpheus'un tasvir edildiği bir resim ve Ovid- Eserinin çevirisini hediye etmişti'. Ayrıca yazması için gerekli yeri bulunduğunu hissetmesi, sanki 1922 yılında yazması için ihtiyaç duyduğu zemin doğal bir biçimde oluşmuştu.

1922 yılında Orpheus'a soneler'ini nihayet yazıya dökene kadar geçen süreç üzerinde gerçekleştirdiği seyahatler ve ona bağlı içsel yolculuğunun etkisi yadsınamaz. Her iki yolculuğu yazınsallığı üzerindeki etkisi gözler önüne serilebilmesi için belki de ilk önce 1909 – 1910 yıllarındaki Paris ve Malte yolculuğu üzerine durulmasında fayda vardır.

Paris ve Malte – 1909/10

1902'de Rodin monografisini (Rilke, 2002^b) yazmak üzere Paris'e gelmesiyle başlayan "orta dönemi"nde vahi benzeri böylesi esinlenmeler sayesinde değil de yaşlı heykeltıraşın genç ozana salık verdiği üzere *sabırla ve durmadan çalışıp*,² sanatsal nesnesine alabildiğine yoğunlaşarak, diğer bir deyişle: "duyguların dizginsiz esrimeleri"ni (Holthusen, 1968, s. 73) bir kenara bırakarak ürün veriyordu. Üstelik "Maître Rodin" sadece bu öğüdü vermekle kalmamıştır, atölyesinin bulunduğu Meudon'da ozanı sekreter olarak sekiz ay boyunca hayli yoğun biçimde çalıştırmıştır da (Eylül/1905-Mayıs/ 1906).

Aynı çalışma ethos'uyla, izinsiz olarak babasının cenazesine katıldığından v. b. nedenlerden ötürü çıkan bir münakaşa sonucunda heykeltıraşın yanından 1906'da ayrılıp, 1907 yılının Salon d'Automne'unda sergilenen tablolarını gördüğü ressam Cézanne'ın izinde ilerlemeye başladığında da³ karşılaşmıştı Rilke: "Kendi anlattığına göre, kırk yaşına kadar bohem hayatı yaşamış. Ancak Pissaro ile tanıştıktan sonra çalışmanın zevkine varmış. Ama bundan sonra da kendini öylesine çalışmaya vermiş ki, ömrünün ileriki otuz yılında işten bir türlü başını kaldıramamış. [...] Annesini seven biriydi Cézanne, ama onun defin töreninde hazır bulunmamıştır. Kendi deyişiyle 'motif üzerinde'ydi [sur le motif] annesi toprağa verilirken" (Rilke, 2002a, s. 34).

² Rilke, 5 Eylül 1902'de eşi Clara'ya yazdığı mektubunda üstadın, ona sanatçı olmak için nasıl bir yaşam biçimi sürdürmesi gerektiğini sorduğunda: "il faut toujours travailler, et il faut avoir patience" [durmadan çalışmak ve sabırlı olmak lazım], dediğini aktarmıştır.

³ Rilke, Cézanne'la tanışma fırsatı bulamamıştı, ama ressam Emile Bernard tarafından yazılan Cézanne kitabını okumuştur. Rodin'den ayrıldıktan sonra Cézanne üzerine bir kitap yazması, sanatsal açıdan da yeni ufuklara yelken açtığına dair bir gösterge sayılır: "Cézanne'ın resim sanatında baş gösteren dönüşümdü benim için önem taşıyan. Kendi çalışmalarında ele geçirdiğim ya da ele geçirmek üzere olduğum bu dönüşüm dikkatimi çekmişti. Belki uzun süreden beri böyle bir şeye hazırlıklı bekliyordum..." (Rilke, 2002^b, s. 58).

Fransa'daki esinlenme-karşıtı sanatçıların arasında yaygın olan “emek-yoğun”⁴ diyeceğimiz çalışma tarzı için edebiyattan bir örneğe gelince, Flaubert hakkında anlatılan şu anekdot akla gelir: “[Flaubert] bir gün tek bir sayfanın üzerinde saatlerce çalıştıktan sonra gece yataarken yazdıklarının tadını çıkarmak ve uyumak istiyordu, ama okuduklarını beğenmeyince, pijamasıyla yatağından fırlayıp bütün geceyi o sayfayı kışın soğukunda baştan sona kadar düzeltmekle geçirdi” (Egon, 1996, s. 1181). Anlaşılan, sanatçılar için zaman hayli kıt bir kalemdi Paris'teki o günlerde.

Doğallıkla Rilke de bu “kıtık” meselesini saptamış ve irdelemiştir. Malte'deki Nikolay Kusmiç'in öyküsü, zaman kıtlığını ve böylece kıtlık zamanının neliğini eşsiz bir apaçıklıkla yakalamıştır:

“Bitişikteki o küçük memur [Nikolay Kusmiç'in], bir pazar günü, tuhaf bir meseleyi [zaman meselesini] çözmek istedi. Şöyle uzun bir süre daha yaşayacağını kabul etti, diyelim daha elli sene. Bu yılları bozduk gün, saat, dakika, evet, hatta göze alınırsa saniye yapılabileceğini düşündü ve hesapladı; hiç görmediği [muazzam] bir rakamla karşılaştı. Başı dönüyordu. Bir parça dinlenmesi gerekti. [...] Ama sonra, adeta taşkın keyfi yeniden yerine geldi; biraz daha yaygın ve kellifelli görünmek için kürkünü giydi ve bütün bu efsanemsi [zaman] sermaye[sini] kendine bağışladı. [Kendi kendine bağışladığı ve gün, saat, dakika, saniyeye böldüğünde muazzam bir rakam eden bu efsanevi zaman sermayesinin baş döndürücü büyüklüğüne rağmen] alçakgönüllü, düzenli hayatında hiçbir şeyi değiştirmede; şimdi pazarları, [zaman konusundaki] hesaplarını gözden geçiriyordu. Ama daha birkaç hafta olmuş olmamıştı ki, inanılmaz derecede çok [zaman] harcadığını fark etti. Kısmalıyım diye düşündü. Daha erken kalkıyor, üstünkörü yıkıyor, çayını ayakta içiyor, büroya koşuyor ve erkenci oluyordu. Her yerde bir parça zaman tasarruf ediyordu. Fakat pazarları tasarruf edilen hiçbir zaman gözüküyordu ortada. O zaman aldatılmış olduğunu anlıyordu” (Rilke, 2007, ss. 140-141).

Kusmiç'in mantığına göre düşünülürse, sonsuz zamanın sahibi olarak sonsuz yaşamı bahşedebilen tanrının yerine (belki de ruhun ölümsüzlüğü konusundaki inancını yitirdiği için) ancak sonlu bir zaman sermayesine sahip olan insanın zamanı kendi kendine bahşettiği şu modern zamanlarda, zaman elbette ve mutlak anlamda “kıt” olacaktır.

Eğer kıtlık zamanının şairi Rilke'nin Malte'yle uçurumun dibine indiğini düşünürsek ve varılan bu prozaik dip noktada ozanın ne halde, yani “nice” olduğunu sorduğumuzda, romanın elyazmalarını tamamladığı sıralarda tanıştığı Prenses Marie'yle Paris'teki ilk karşılaşmasını (13 Aralık 1909) hatırlamak belki yeterli olacaktır: “[Rilke'yi ilk gördüğümde] hem hoş bir anlamda şaşırmış hem de biraz hayal kırıklığına uğramıştım, çünkü onu başka türlü tasavvur ediyordum. [...] Malte Laurids Brigge'nin Notları'nı [n el yazmalarını] henüz bitirmişti ve onun hakkında bir kitaptan gibi değil de [...] sanki yaşayan birinden söz eder gibi konuşuyordu. Hâlâ kitabın etkisi altındaydı: ‘Sanırım orada her şeyi söyledim – artık söyleyecek hiçbir şeyim kalmadı, hiçbir şey...’ diye yineleyip durdu.” (von Thurn und Taxis, 1983, s. 93) Gerçi Rilke ilk kez prenses Marie'yle tanıştığı sıralarda henüz söyleyeceği her şeyi söylemiş değildi. O sıralarda Hôtel Biron'da kalıyordu ve 1904'ten beri bölük pörçük biçimde yazmakta olduğu “notları” burada derleyip toparlamıştı toparlamasına, ama bu hayli düzensiz elyazmalarının basıma hazır olduğu söylenemezdi. Duruma el koyan, Rilke'nin Leipzig'teki yayıncısı Anton Kippenberg olmuştu. Kippenberg, yazdıklarını Paris'te yayıma hazırlamak üzere daktiloya çekebilecek birini tanıyıp tanımadığına soran Rilke'yi cevabında kendi evine davet edip, yayınevinde çalışan bir sekreterini hizmetine vermeyi önerdi ve önce biraz tereddüt geçiren Rilke, her bakımdan Parisli diyeceğimiz Malte'nin elyazmalarını bir valize koyup trenle Leipzig'e hareket etti. Kippenberg'in planı, bildiği gibi, işe yaradı. Rilke durmadan söz konusu sekreterle Kippenberg'in evinde durmadan çalışarak elyazmalarına günümüzde okuduğumuz son şeklini verdi ve 27 Ocak 1910'da Malte'ye son noktayı koydu.

Gelgelelim, Malte bittikten sonra Rilke'ye kendi deyişiyle “cürüm işledikten sonra [boy gösteren] Raskolnikov'varî ruh halı” (Lili Kanitz-Menar'a 7 Eylül 1910 tarihli mektup) hükmetmeye devam etti. Eski sevgilisi ve ömür boyu dostu Lou Andreas-Salomé'ye daha sonraları içini döktüğü bir mektubunda Malte-

⁴ Romantizm'den uzak bu anlayışın asıl babası belki Baudelaire'dir: “Şiirin [Belli başlı] izleklere yoğunlaşmasıyla, Baudelaire kendini 'kalbin sarhoşluğu'na bırakmama ilkesini yerine getirir. [...] Saf şiire giden yol emek, mimarinin planlı biçimde inşa edilmesidir.” (Hugo, 1958, s. 28).

sonrası sıkıntısını şu mecazla tarif etmişti: “Belki de bu kitap [Malte], bir maden ocağını havaya uçurmuşçasına yazılmalıydı; bittiği anda, hemen uzağa kaçmak gerekirdi.”

Böylelikle, Rilke’nin gözünde Malte’nin damgasını taşıyan Paris’ten kaçma fikri, giderek belirginlik kazandı ve ressam dostu Mathilde Vollmoeller’e 3 Nisan 1910 tarihli mektubunda: “[...] alabildiğine uzak kentler, ülkeler ve mekânlar görmek istiyorum,” (Mathilde Vollmoeller’e 3 Nisan 1910 tarihli mektup) diye yazdığında, neyle karşı karşıya olduğunu herhalde kendisi de biliyordu - bütün belirtiler o huzursuz ruh halinin bir yolculuk tutkusuna, her şeyden önce de Paris’i “kıрма” (bkz. Butler, 1973, ss. 212 – 246) arzusuna dönüşmekte olduğunu gösteriyordu: “Paris bana o sıralar zor geldiyse bile, buradan ayrılmak da pek kolay değil [...]. Ama yine de yolculuğa çıkmak, hem de mümkün olduğu kadar uzaklara gitmek zorunda olduğumu belirgin biçimde hissediyorum bu kez” (Clara’a 18 Kasım 1910 tarihli mektup) diye durumunu özetliyordu.

“Okulu kırmak” anlamında “Paris’i kırmak” (İngl. Playing truant), Butler’in bölüm başlığı olarak kullandığı bir mecazdır ve Rilke’nin Malte ile Büyük Savaş arasındaki yıllarda (1910-1914) Paris’ten uzaklaşmak için defalarca çıktığı yolculukların ne anlama geldiğini kısaca ifade eder.

Yolculuk Tutkusu – 1910

Üretkenlik krizine giren sanatçılarda görülen bu asabiyet, belki en yetkin biçimde Thomas Mann tarafından betimlenmiştir. Hatırlanacağı üzere Venedik’te Ölüm’ün başında, sanatsal anlamda krize yazar Gustav von Aschenbach’ı (Münih’in İngiliz Bahçesi’nde gezinirken) birdenbire garip bir yolculuk ve uzaklaşma özlemi kaplar: “Ansızın ruhunda tuhaf bir genişleme hissetti. Bir çeşit serseri bir huzursuzluk, delikanlılara özgü uzaklara susamış bir özlem. [...] Seyahat arzusuydu bu, başka bir şey değil, fakat bir nöbet gibi bastırılmış, bir tutkuya dönüşmüş, adeta bir sanrı haline gelmişti.” (Mann, 2007, ss. 14-15). “Seyahat arzusu” tetiklenen Apolloncu yazar Gustav von Aschenbach, bilindiği gibi Münih’ten kaçıp ölüm dahil art arda Dionysosça deneyimler geçireceği Venedik’e yola çıkar. Benzer biçimde Rilke de 1910’dan itibaren, işlediği “suç”la (Malte’yle) sıkı bir mekânsal ve varoluşsal bağlam oluşturan Paris’i malum deyişle “kıracaktır”.

Zira Rilke Malte’ye Leipzig’te son noktayı koyduktan sonra Paris’e geri dönmemiştir. Kitabın piyasaya çıkmasını bile beklemeden bir an önce Roma’ya gidip, zamane güzel diyeceğimiz Sidonie Nadherny’yi⁵ ziyaret etmek istiyordu. Gerçi önce, Paris’e geldiği 1902’den beri ayrı yaşadığı eşi Clara ve kızı Ruth’u görmek için Berlin’e gitmek zorundaydı, ama Goethe’nin yaşayıp öldüğü Weimar’a da uğradıktan sonra, şubat sonunda yola çıkabildi ve Alpleri geçerek nihayet 19 Mart gününde, Nisan ortalarına dek kalacağı Roma’ya vardı.

Ebedî kente vardığında Sidonie ne yazık ki ailesinin Prag yakınlarındaki şatosuna gitmişti, çünkü ata binerken bileğini kırmıştı. Gelgelelim, Sidonie daha sonra Roma’ya döndüğündeyse de bu kez Rilke’yle pek ilgilenmedi. Genç kadının sergilediği mesafeli duruş Rilke’nin huzursuzluğunu daha da arttırdı ve Sidonie, daha sonra vefat eden annesi hastalandığı için geri dönmek üzere Roma’yı terk edince, Rilke elbette hüznünlendi.

Roma’da ona hakim olmaya başlayan melankoliden kurtulmak için, prenses Marie’yle sözleştiği üzere Venedik’e hiç de uzak olmayan Duino’ya doğru yola çıktı ve 20 Nisan 1910 tarihinde (1911/1912 kışında yaşamının dönüm noktası olacak) Duino şatosuna ilk kez ayak bastı. Malum ruh halinden ötürü Rilke bu ilk ziyaretinde, şatonun adını taşıyacak olan Ağıtlar’a henüz başlayamamıştır. Bir yandan Malte’nin zihinsel, hatta varoluşsal yorgunluğunu hâlâ üstünden atamıyor, sanatsal üretimine ket vurup şiir yazmasını olanaksız hale getiren ruhsal sorunlarına çözüm bulamıyordu, öte yandan da prensesin şatosunda o sıralarda çok sayıda misafir ağırlandı için Rilke’nin yazabilmek için gereksinim duyduğu mutlak yalnızlığın izi bile yoktu.

⁵ Sidonie Nadherny von Borutin genç, güzel, erotik anlamda çekici, zengin, entelektüel ve soylu bir kadındı. 1913’te tanışacağı Karl Kraus’u da büyüleyecek ve ünlü yazarın tutkusu, hatta saplantısı haline gelecektir. Rilke’nin çabalarıysa platonik düzeyde kalmıştır.

Dolayısıyla Rilke şatoda tek bir dize bile üretmeden sadece bir hafta kalıp, yine prensese ait bir mezzanino bulunan Valmarana Palas'ta yalnız kalmak üzere yakındaki Venedik'e geçti, ama boşuna. Orada da verimli olamıyordu ve mayıs başında, yaşamakta olduğu krize hiçbir çözüm bulamadan gerisin geri Paris'e döndü.

Yılın başında Leipzig'e yayıncısının yanında gidip romanını yayıma hazırlamak için Hôtel Biron'daki odasından ayrıldığında eşyalarını geçici olarak Rodin'in işliklerinde bırakabildiği için, Berlin, Roma, Duino ve Venedik ziyaretlerinden sonra buraya yeniden yerleşebilmesi pek zor olmadı. Yerleştiği yüksek tavanlı ferah oda, bu kez binanın üst katlarında yer alıyor, penceresi büyük ağaçların yükseldiği parka bakıyordu ve (en önemlisi) yalnızdı. Gelgelelim, bütün bu görece olumlu koşullar Rilke'nin üretkenliğine herhangi katkıda bulunamadığı gibi, 1910'un sıcak ayları sanatsal ve ruhsal krizin ne kadar derin olduğunu apaçık bir biçimde ortaya koyuyordu. Malte'nin ilk basılı nüshaları haziran başında eline geçmesi bile ona esin veremiyordu. Malte artık "var"dı, ama bunun keyfini çıkaramıyordu, çünkü sanatçı olarak nasıl devam edebileceği konusunda en ufak bir fikri bile yoktu.⁶

Sonuçta Rilke yine Paris'i "kırıp", yıllardan beri ayrı yaşadığı eşi Clara ve kızı Ruth'la ilgilenmek üzere Bremen'e gitti. Belki sessiz ve sakin bir Kuzey Alman banliyösünün evcil ortamında kalmanın ona iyi gelebileceğini düşünüyordu. Geçici de olsa koca ve baba rolü onu eskiden beri sıktığı için, Rilke kısa bir süre içinde Bremen'de "boğulacak gibi" (Freedman, 2002, s. 98) oldu ve son çare olarak prenses Marie'ye yazdı. Böylece temmuz ortasında o kurtarıcı daveti aldı ve yaz aylarının geri kalan günlerini kendi memleketi olan Bohemya'da, önce prensesin Lauçin şatosunda, sonraysa onu davet eden Sidonie Nadherny ve kardeşlerinin Prag yakınlarındaki Jankowitz şatosunda kaldı. Ama bütün bu (meşhur deyişle) "keyifli" ortamlarda Rilke'yi bir türlü üretken olabilmenin yolunu bulamıyor, içinde bulunduğu sanatsal ve ruhsal krizi tüm yardımlara rağmen aşamıyordu.

Malum haleti ruhiye içinde yine Alpleri geçip Eylül sonunda Garda gölünün kıyısındaki Riva'da bulunan annesi Phia Rilke'yi görmeye gitti. Belki bilindiği gibi Rilke'nin annesi, hayli tuhaf bir insandı. Tuhaflığı, birtakım dinî saplantılarla sınırlı kalmıyordu üstelik. İlk (kız) çocuğunu kaybedince bunalıma girmiş olsa gerek ki doğan ikinci çocuğuna René (Fr. "yeniden-doğan") adını verip, ona dört yaşına dek kız giysileri giydirmiştir. Asıl adı René olan Rilke'ye Rainer adını kullanmasını salık veren kişiye Lou Salomé olmuştur. Dolayısıyla 1906 yılında dul kalan annesiyle görüşmesinin huzur verici bir anne-oğul saadeti olamayacağı tahmin etmek zor değildir. Kısa bir süre sonra Rilke aynı yıl içerisinde üçüncü kez Alp dağlarını geçip Almanya'ya hareket etti- bu kez zengin ama kürk tüccarı zengin kocası tarafından ihmal edilen bir hayranı olan Jenny Oltersdorf onu yazdığı "ateşli"⁷ mektuplarında Münih'e davet etmişti.

Ekim ayında gerçekleşen Münih ziyareti per se belki önemsiz sayılırdı, ama tam da bu sayede Rilke nihayet gerçekten "alabildiğine uzak kentler, ülkeler ve mekânlar"a kaçmak için eşsiz bir fırsat yakalayabildi; çünkü Jenny Oltersdorf Rilke'yi kimi Kuzey Afrika (Mağrib) ülkelerini ve Mısır'ı gezmeye giden hali vakti yerinde bir gruba katılmaya davet etti. Rilke'nin Kasım 1910'da koyulduğu Mağrib yolculuğu ve yıl sonunda Napoli'de kısa bir süre dinlendikten sonra Ocak 1911'den Mart'ın sonuna dek çıktığı Mısır gezisi, sonuç itibarıyla, yeni esin kaynakları arayan Rilke için yaşam boyunca unutmayacağı, hatta hayatının sonuna kadar hazmetmeye çalışacağı bir gezi olmuştur.

Gelgelelim, yola çıktığı topluluk tam anlamıyla şarkiyatçı diyebileceğimiz (bkz. Gates, 1996, s. 61-77) tahayyüllerle Orta Doğu'yu gezmeyi ve mümkün olduğu kadar az zamanda görülmesi gereken her şeyi görmeyi ahdetmiş bulunan turistlerden oluşuyordu. Rilke bu durumdan hayli şikayetçiydi: "[...] çok daha uzun bir zaman burada kalmalı; daha sonra çok şey görmüş olmak için görmek zorunda kalmamalı insan." Bu nedenle hem Mağrib hem de Mısır gezileri sırasında Rilke yalnızca kendini içinde bulduğu "ateşli" içinde bulunduğu şarkiyatçı turist grubundan çok rahatsızdı. Ama sadece birlikte geziye çıktığı insanlardan değil, kendisinden de rahatsızdı. Edward Said'in kullandığı anlamda bir "şarkiyatçı" konumunda olduğunu avant la lettre biliyordu. Ve Kayravan'da, köpeklerle arası çok iyi olan Rilke hayatında ilk kez ısırıldığında,

⁶ Freedman, "yeni bir başyapıtı doğru yelken açtığının" tek emaresi olarak Rilke'nin o sıralardaki Goethe okumasını saptar (bkz. Freedman, 2002, s. 97).

⁷ Rilke'nin, savaş yıllarında kayıp olan bu mektuplara yeniden kavuştuğunda bizzat kullandığı bir deyiş: Nanny Wunderly-Volkart'a 12 Aralık 1925 tarihli mektup.

tamamıyla haksız bir konumda olduğunu kendi tarzında ifade etti diye ona hak verecekti (Bkz. Freedman, 2002, s. 103).

Lou Andreas-Salomé'ye sonraları yazdığı bir mektubundaysa Şark yolculuğunu ve birlikte yolculuk ettiği insanları şöyle anlatır: “Biliyor musun, geçen kışı Cezayir, Tunus ve Mısır’da geçirdim? Ne yazık ki hiç de bana uymayan bir ortamdaydım; sanki giderek dengesini yitirip, sonunda dizginlerden boşanmış atından atılan ve ayağı üzengiye takılı halde sürüklenen bir binici gibiydim. Yapılacak iş değildi.” Yine de mektubun devamından anlaşılacağı üzere, önemli bir dönüm noktasıdır bu yolculuk: “Ama [ne de olsa] Şark’ın tezgâhından geçmiş sayılırım... [ve] Kahire’deki müze, o sıralar içinde bulunduğum karmakarışık durumuma rağmen beni sonunda adam etti.”

Mağrib Gezisi – 1910

Jenny Oltersdorf’la Paris’te buluşup, onunla birlikte Marsilya’ya gemiye binen Rilke, Mağrib gezisinde Aljer, Biskra, El Kantara ve kadim Kartaca üzerinden tıpkı Venedik gibi Akdeniz’in bir laguna kenti olan Tunis’e, son durak olarak da İslamiyet’in en kutsal mekânlarından biri sayılan Kayravan’a dek gidebilmiştir.

Uçsuz bucaksızengin çöl ortamının, çöldeki kuru hava sayesinde varlık kazanan berrak ışığın ve bu ışık kuşağında oluşan renklerin yanı sıra Mağrib kentlerinin mimarisi de kendine özgü niteliktedir: “[...] eski Yunan’ın mimarî anlayışı, M. Ö. birinci milenyumun ikinci yarısından başlayarak hidrolik üslubu [anıtsal üslubu] dönüştürüp onun anıtsallığını ortadan kaldırmadan daha incelikli bir hale getirdi.” (bkz. Wittfogel, 1957). Bu mimarî üslubun Rilke açısından anlam ve önemine gelince; Mağrib’deki yapıların dış cephesi, insanı adeta ezen anıtsal mimariye göre daha mütevazı ve süsten uzak bir görüntü sergilerken, içlerinde ayrı bir alem barındırırlar. “Geç” döneminde, ancak kalp gözüyle alımlanabilen “dünya içmekânı”nı (Weltinnenraum) yakalamaya çalışan bir ozan için, çölün sonsuzluğunda yükselen bu içe dönük mimari kuşkusuz esin vericiydi. Rilke’den yalnızca birkaç yıl sonra, 1914 yılının Nisan ayında Mağrip gezisine çıkmış olan ressam Paul Klee hem Mağrib çölüne özgü berrak ışığı ve renkleri hem de içe dönük mimariyi o sıralarda yaptığı suluboya resimlerinde yetkin biçimde yansıtmayı başarmıştır. Gelgelelim, Rilke Mağrib gezisi boyunca yalnızca görsel diyeceğimiz izlekler kaydetmekle yetinmiyor, aynı zamanda Mağribilerin manevî yaşam tarzı ve Arapça’ya da ilgi gösteriyordu. Belki Mağrib’e gelmeden önce de Rilke’nin İslam’la ilgili küçümsenmeyecek bazı ön-bilgileri vardı, çünkü Yeni Şiirler’in arasında yer alan Muhammed’in Makama Getirilişi belli başlı tefsirî bilgilere sahip olmadan yazılamazdı;⁸ ama bu kez somut bir yaşam tarzıyla, yaşayan bir din kültürüyle karşılaştı. En geç Shakespeare’in zamanından beri “gözle görülür tanrı”nın (yani paranın) hükmettiği Avrupa’nın tersine, Mağrib’de hâlâ maneviyat belirleyiciydi. Böylelikle Mağrib gezisi, Rilke’nin daha sonra gerçekleştireceği İspanya gezisinde doruğuna çıkacak olan İslam merakını yeniden ateşlemiştir. Tunus’tan eşi Clara’ya yazdığı 21 Aralık 1910 tarihli mektubu, duygularının en kısa özeti sayılabilir: “Bu dinin [İslam’ın] sadeliği ve canlılığı burada mucizevi biçimde hissediliyor; Peygamber sanki daha dün buradaydı, kent ona ait bir diyar sanki...”

Mısır Gezisi – 1911

Rilke’nin Mısır merakı, Mısır gezisinden çok daha eskilere dayanır. Daha Rodin kitabını yazmak için 1902’de Paris’e gittiğinde, Mısır sanatı ve kültürüyle tanışma fırsatını bulmuştu, çünkü yaşlı heykeltıraşın Meudon’daki evi ve işliğinde, pek çok irili ufaklı Mısır eserleriyle karşılaşmıştı: “Musée Rodin’in yanı başında, yavaş yavaş ve [Rodin’in] kişisel seçimi sonucu kimi antik heykel ve fragmanlarla dolu ikinci bir müze oluştu; orada ayrı bir salonunda Yunan ve Mısırlı sanatçıların elinden çıkmış, bazıları Louvre’in salonlarında bile hemen dikkati çekecek eserler sergiliyor”du üstat (Rilke, 2002^b, s. 95) Rilke Meudon’dayken Rodin’in Mısır sanatı hakkındaki düşüncelerini de öğrenmiş olsa gerek: “Beni en çok Mısır’a ait şeyler çeker. Arıdır Mısır. Mısır’a ait her şeyde manevî bir zarafet var,” diye belirtmiştir yaşlı

⁸ Rilke, İslam’a ilişkin ilk ciddi bilgileri büyük ihtimalle kadim dostu Lou Andreas-Salomé’nin kocası Friedrich Karl Andreas’tan edinmiştir. Ozanın 1899’da tanıştığı Andreas, akademik çevrelerde kabul gören meslekten bir şarkiyatçıydı ve belli başlı Doğu dillerini uzman düzeyinde biliyordu.

üstat Vasiyetname'sinde. Böylelikle, Louvre müzesinin dünya çapındaki Mısır bölümünü gezmeyi bir alışkanlık haline getirdi. Bir de Place de la Concorde'dan her geçtiğinde, orada duran II. Ramses dönemine ait obeliski görüyordu elbette. Ama asıl olarak heykeltıraş eşi Clara'nın 1907'de Mısır'a yaptığı yolculuğuydu, o sıralar Capri adasında Yeni Şiirler'ini tamamlamaya çalışan Rilke'nin Mısır merakını iyice ateşleyen vesile. Clara, bir ay boyunca Helouan'daki El-Hayat sanatoryum-otelinin sahibi Knoop çiftine kimi dekorasyon işlerinde yardımcı olmuş, oradan yazdığı mektuplarında da Mısır'da gördüklerini anlatmıştı. Mısır dönüşünderse, hâlâ Capri'de şiirlerini yazan Rilke'yi ziyaret edip ona sözlü olarak izlenimlerini aktarmıştı. Bu sayede Rilke Mısır diyarını henüz görmeden imgeleminde nevi şahsına münhasır biçimde canlandırabiliyordu: "Başımı işimden ne zaman kaldırırsam, önümde açık duran atlasa bakarım; sanki oradaki resim, kadim bir atanın akıl almaz uzun yaşamını anlatan bir soy ağacını gösteriyor. Sonunda iyice dallanıp budaklanıyor ve genişliyor", diye yazmıştı Mısır'daki Clara'ya. Yukarıdan bakıldığında gerçekten de Nil nehri devasa boyutlardaki bir çölün ortasında uzanan ince bir çizgiyi andırır – sanki üstün bir güç kumun sonsuzluğunda bir elif harfini çizmiş. Rilke'nin o sıralarda giderek artan Mısır merakı, Clara ile birlikte ortak bir Mısır kitap yazmayı tasarlamalarına bile neden oldu. 1911 yılına gelindiğinde, Mağrib gezisine kıyasla Mısır gezisi için çok daha hazırlıklı sayılırdı Rilke. Daha Clara Mısır'dayken yazdığı 18 Mart 1907 tarihli mektubunda: "Ancak yıllar sonra oraya gidecek olsam bile, daha şimdiden bütün bunlarla tanış [...] sayılıyım" diyordu Rilke. Turist grubunun mümkün olduğu kadar çok yer görmek için ortaya koyduğu hız –çünkü turistler için zaman kıt bir kalemdir– zaten aşırı müşkülpesent olan Rilke'yi her ne kadar rahatsız ettiyse ve gördüklerini istediği gibi soğurma fırsatını bulamadan boyuna başka "ören yerlerine" sürüklenmiş olsa bile, Mısır ozan için alabildiğine ciddi bir deneyim olmuştur. Rahatlıkla Rilke'nin Mısır'dan çarpıldığını diyebiliriz. Ne yazık ki Mısır'dayken mektuplarını bile aksattığı için, Nil gezisine ilişkin yazdıkları çok azdır; değil görüp hissettiklerini şiire dökmek, mektuplarında bile dile getiremiyordu. Ama Mısır'da gördükleri bir daha unutulmamak üzere zihnine kazındı.

Mağrib ve Mısır gezilerine çıkmakla asıl sorununa, yani bir türlü üretken olamayışına bir çözüm getirmemiştir Rilke. 1911 yılının ilkbahar/yaz aylarında yine Paris'teydi, ama Paris'i kırıp alabildiğine uzak kentler, ülkeler ve mekânlar'a kaçabilmiş olmasına rağmen döndüğünde hiçbir şey değişmemişti ve ayrılmadan önce olduğu gibi hiçbir biçimde üretemiyordu. Tam tersine, Mısır'da gördüğü o soğurulamayacak kadar "acımasızca büyük şeyler" üzerindeki baskıyı sanki daha da arttırmış, içinde bulunduğu krizi sanki daha da derinleştirmişti; çünkü bundan böyle Rilke'nin gözünde çağdaş sanat (eğer evrensel bir nitelik taşıdığına iddia edecekse) yalnızca Batı'nın Antik, Hristiyan ve Hümanist gelenekleriyle değil, 5000 yıllık gizlerle dolu bir Doğu kültürüyle de boy ölçüşmeliydi.

Dolayısıyla Mısır yolculuğu kolayca hazmedilecek türden bir deneyim değildi. Uzun süre yeraltında ilerledikten sonra birdenbire yüzeye çıkan bir akarsu misali "Mısır'ın o acımasızca büyük şeyleri" uzun aralıklarla hem Rilke'nin mektuplarında hem de şiirlerinde "ansızın, ama [...] daima ihtişamlı bir biçimde" (bkz. Holthusen, 1968) karşımıza çıkar. Örneğin, Mısır gezisinden on bir yıl sonra (başta Onuncu Ağıt olmak üzere) bitireceği Duino Ağrıtları'nın belki de en ağırbaşlı dizeleri Mısır'ı çağrıştıran dizelerdir.

Duino'daki O Zaman – 1911/1912

Üretkenlik krizini aşmaya yönelik ilk büyük gezisi sırasında ya da sonrasında herhangi bir ilerleme sağlamamış olan Rilke yine Paris'e dönüp Hôtel Biron'a yerleşmek durumundaydı, ama Malte'yi derleyip topladığı bu mekânda muzdarip olduğu "Raskaolnikofvari" ruh halinden kurtulamayacağını geçen yıldan zaten biliyordu. Herhalde bu nedenle Mısır dönüşünde doğrudan Paris'e değil de önce prenses Marie'yi görmek için mart sonunda Duino şatosuna gitti. Ne ki prenses Marie kötü hava koşullarından ötürü Duino'da değil de Venedik'te bulunduğu için, onun Valmarana Palas'taki mezzanino'sunda buluştular. Belki bu buluşma sırasında Duino şatosuna kapanma fikri oluşmuştur Rilke'de.

Nisan ortasında Paris'e dönüp yine Hôtel Biron'a yerleşince, Maurice de Guérins'nin Le Centaure'un çevirisine eğildi. Zaten Paris'e döndükten sonra henüz ufukta bile görünmeyen "büyük eser"e yoğunlaşamıyordu. Çeviri, hiç olmazsa parça parça yapabileceği bir işti. Kont Harry Kessler Paris'e geldi ve Rilke'yi o sıralarda sahneye çıkan bir Rus bale topluluğuyla tanıştırdı. Dans sanatı, Rilke'yi hayli meşgul

etti ve temmuz ayı, dans ile şiiri birleştirmenin yollarını aramakla geçti. Dördüncü Ağıt işte bu sanatsal deneyimlere dayanır.

Rilke'nin Paris'teki bu dağınık ve huzursuz halini gören Prenses Marie ona 1911/12 kışını yalnız başına Duino şatosunda geçirmesini önerdi. Kış mevsiminde, hizmetlilerin dışında kimse şatoda olmazdı çünkü. Ekim ayında Duino'ya giden Rilke, önce birkaç haftayı Prenses ve ailenin başka üyeleriyle birlikte geçirdikten sonra 1911/12'nin tüm kış ayları boyunca nihayet tek başına kalabildi.

Duino şatosunda yalnız başına kalır kalmaz, Rilke öncelikle ruhsal dengesini bulmaya çalıştı. Malte'den sonra baş gösteren sanatsal suskunluğunda, giderek baş gösteren ruhsal, hatta somatik rahatsızlıkların payı büyüktü. Bedensel belirtiler belki ileride hastalanacağı löseminin ilk habercisiydi, ama böyle bir şüphe o zamanlar henüz kimsenin aklına bile gelmedi. Ne de olsa bedensel ve sinirsel bakımından çok narin bir yapısı vardı Rilke'nin.

Rilke bu nedenle uzun bir zamandan, 1908'den beri sürekli olarak Dr. von Gebsattel adında bir hekimle irtibat halindeydi. Dr. von Gebsattel Rilke'nin rahatsızlıklarıyla ilgileniyordu ve birlikte gözden geçirdikleri sağaltım yöntemlerin arasında psikanaliz de vardı. Zira Dr. Gebsattel psikanalist olarak eğitim görmüş bir hekim, üstelik Clara'nın da analistiydi. Magda von Hattenberg'e 21 Şubat 1914 tarihinde yazdığı mektuptan anlaşılan, Rilke psikanalizle ciddi anlamda ilk kez Dr. Gebsattel aracılığıyla tanışmıştı: "O zamanlar ilk kez yakın bir arkadaşım aracılığıyla psikanalizden haberim oldu. [...] [...] Ama kendim için bundan [psikanalizden] daha vahim, daha ölümcül bir şey [tedavi yöntemi] düşünemiyorum. Bunu zamanında anladığım için talihli sayılırım." (bkz. Hausschild, 2008).

Duino'ya gelmeden önceki tedavi girişimlerinin sırasında psikanalizin bir tedavi yöntemi olarak düşündüğünü, ama aynı zamanda psikanalizin cin çıkarırcasına içindeki şeytanları çıkarırken, "melekler"e de zeval geleceğinden korktuğunu, başta psikanalizi destekleyen Lou'ya şatodan yazdığı mektuplar sayesinde biliyoruz: "... analizin kendi açımdan bir anlamı olması için, Malte'yi bitirirken kimi zaman ... hafiflemek amacıyla aklımdan geçirdiğim gibi artık yazmamak konusunda gerçekten ciddi olmam gerekirdi."

Psikanalizin, ozanlığına son vereceği korkusundan, öte yandan da ruhsal sorunların bedensel rahatsızlıklarına yol açtığını düşünmesinden, içindeki "melekler"e zarar vermeyecek bir yöntem buldu. Psikanalizin divanına yatmak yerine, Lou Andreas-Salomé ile mektuplaşmayı yeğledi ve Duino'da geçirdiği günlerinin en başında Lou'ya içini dökmeye başladı.

Lou, Rilke'nin samimi biçimde içini dökebileceği biri olmakla kalmıyordu. Eski sevgilisi, daima dostu olan Lou çekirdekten yetişmiş bir Freudçu da sayılırdı. Zira ikisinin dostlukları genel olarak bir analiz ilişkisine dönüşüyordu. Bu bakımdan Lou'ya Duino'dan kış başından itibaren gönderilen mektupları aynı zamanda (meleklerin zeval görmeyeceği) Rilke'nin bir cin çıkarma girişimi olarak değerlendirmek gerekir.

Gerçekten de hayatının muhasebesini yapmak ve içini dökülebilmek, genel olarak ruhsal sorunlarını dile getirip olup bitenlere ilişkin soğukkanlı bir düşünüm sürecini başlatmak Rilke'ye iyi geldi. Lou'ya Duino'dan yazdığı mektuplarda içini dökebilmesi etkili olmuşa benzer ki Rilke o şanlı şubat ayında istediği gibi esinlendi ve bundan böyle hayatının projesini teşkil edecek olan Duino Ağıtları'na başlayabildi. Rilke'nin belli başlı yaşamöykülerinden birini yazmış bulunan Holthusen, "Duino'daki o zaman"ı ve ilk dizinin yazılışını şöyle betimler:

"O günlerde olup bitenler, Rodin'in anladığı anlamda iradeye dayanan bir 'emek' sürecini değil de ozanın 'tanrısal misyon'una ilişkin o eski Platonik tasarımı teyit eden gizemli bir esinlenme ve büyülenme deneyimini oluşturur. [...] Bir gün, Rilke'nin Prenses'e anlattığına göre içeride sevimsiz bir mektuba yanıt verirken dışarıda güçlü bir poyraz esiyor, güneş de sanki gümüşle kaplanmış parlak mavi bir denize vuruyormuş. O zaman dışarıya çıkıp –kafası yazacağı mektupla meşgul halde– burçlardan aşağıya inmiş, ki o anda sulardan belki 200 feet yüksek, gürültülü fırtınanın ortasında sanki ona bir ses: Kim, haykırsam, duyardı çılgılığımı meleklerin düzeninde? diye sesleniyormuş gibi gelmiştir. Bu sözcükleri not defterine yazdıktan sonra art arda kendiliğinden birkaç dize daha sıralanmış. Sonra da odasına dönüp, aynı gece Birinci Ağıt'ı tamamlamıştır." (Holthusen, 1968, s. 108).

Üstelik, apansızca beliriveren bu üretkenlik kesilmemiş ve Rilke İkinci Ağrı'ı da şato'daki o esin dolu kış günlerinde tamamlayabilmiştir. Ayrıca Üçüncü, Altıncı, Dokuzuncu ve Onuncu Ağrı'nı kimi dizeleri bu kış aylarında ortaya çıkmıştır. Ne ki bu vaat edici başlangıçtan sonra, Rilke Ağrıları konusunda yine suskunluğa bürünmüştür. Bunca özlemle beklediği esin sonunda gelmesine gelmişti, ama bu kez aniden ozanın üstüne çöken esinlenmeyi karşılayacak, on Ağrı'nı hepsini tamamlayacak kuvvete sahip değildi. O günlerde yazdığı Onuncu Ağrı'nı başlangıcı ozanın işte bu ruh halini yansıtır gibidir:

Bir gün, korku salan gerçekleri tükettiğimde,
Sevinç dolu övgüler düzsem, meleklerin rızasıyla,
ve susmasa yürek çekiçlerinin berrak vuruşları
gevşeyen ya da kopuveren teller yüzünden.

Diğer bir deyişle: dehşet salan gerçekleri Malte'de tüketmiş olan ozan, artık başka türden, esinle gelen ezgilerin peşindeydi, ama kalbi, Duino şatosunun üzerinden geçen o kudret dolu "tinsel kasırga"yı karşılamaya henüz tam anlamıyla hazır değildi – özellikle de ruhsal dengesi bakımından. Uzun bir süre bu ruhsal dengeli bulamayacaktır da. Bu nedenle, 1912'nin ilk aylarında "Duino'daki o zaman"da başlayan ve ancak 1922'de, Rilke'nin 1919'dan yaşamının sonuna dek yaşamayı seçtiği Muzot/İsviçre'de biten on yıllık yazım süreci, daha çok anı çıkışları sayesinde ilerlemiştir.

Duino'da başladığı yapıtında artık ilerleyemeyeceğini gören Rilke, havaların ısınmasından (ve bütün bir kışın yalnızlığından) sonra herhalde insanların arasına karışmak istedi ki geri kalan bahar ve en güzel yaz günlerini 8 Mayıs 1912'den itibaren Venedik'te, Prenses'in Valmarana Palas'taki mezzanino'sunda geçirdi.

İspanya Gezisi – 1912/13

Ağrıları konusunda hiçbir ilerleme getirmeyen bu gidişata son vermek gerekiyordu. Yaz aylarının sonunda Rilke önce Münih'e gitti. Orada bir yandan eşi Clara ve kızı Ruth ile ilgilendi, öte yandan da sağlık sorunlarıyla ilgili olarak hekimi Dr. von Gebattel ile görüştü. Münihli hekim ve psikanalist ona –nihaî iki seçenek olarak– ya psikanalizden geçmesini ya da o sıralarda adeta saplantı haline getirdiği bir İspanya gezisine çıkmayı önerdi. Sonuçta, Rilke yine psikanalizden kaçıp meşhur İspanya gezisine çıkmaya karar verdi.

İspanya tutkusunun diğer önemli durağı diyeceğimiz olay, 1911 sonbaharında Münih'teki Alte Pinakothek'te sergilenen El Greco tablolarını görmesidir. Özellikle Laokoon'u uzun bir süre inceleyebildi, çünkü müze resmi satın almıştı. Rilke'nin Münih'teyken belli aralıklarla tekrar tekrar bu resmi görmeye gittiği söylenir. Dikkat edilirse, Laokoon tablosu da Toledo kentinin damgasını taşır, çünkü resmin arka planı incelendiğinde El Greco'nun aslında Truva önlerinde geçmesi gereken sahneyi Toledo'nun önüne yerleştirdiği görülür.

Nesnelere tinsellik kazandırmak ve olağanüstü metafizik bir etki elde etmek uğruna figürlerini yukarıya doğru uzatıp perspektifi bozmaktan geri durmayan El Greco yirminci yüzyılın başından beri izlenimcilerin, sonra dışavurumcuların, ayrıca çağdaş resimleri satmak isteyen galeri sahiplerinin arasında belli bir saygınlık görüyordu. Onların gözünde, resim sanatı tarihinde tartışmasız bir konuma sahip El Greco'nun yapıtı modern sanatın geçmişteki bir tür ilkörneğini oluşturuyor, salt varlığıyla modernlerin öykünme-karşıtı tavrına meşruiyet kazandırıyor.

Ancak, Rilke'nin El Greco konusunda izlenimci ve dışavurumcu sanattan bağımsız, nevi şahsına münhasır fikirleri vardı; çünkü hem sanatına hem de sanatçı varoluşuna yeni bir yön vermeye çalışan ozan, El Greco'yu kendi poetolojik, felsefî ve ruhsal gereksinimleri çerçevesinde alımlıyor, inceliyordu. Dolayısıyla Rilke'nin El Greco ile kurduğu ittifak [allegiance] (bkz. Naqvi-Peters, 2010) hayli karmaşık, modern sanatçıların meşruiyet arayışından tamamen farklı bir nitelikteydi.

Öyle ki sanatı dışında El Greco'nun yaşam öyküsü de Rilke'nin ilgisini çekiyordu. Girit asıllı ressam ilk başta Venedik'te çalışıyordu, ama sonraları oradaki Titian okulunun resim anlayışını aşabileceği bir mekân arayışına girdi. Önce Madrid'e gitti, ama sonunda Toledo kentini seçti. Böylece El Greco bir yabancı olarak yerleşip yaşamının sonuna dek terk etmediği Toledo'da hem Venedik'teki Titian okulundan hem de Madrid'in muhafazakâr kuralcılığından hayli farklı, özgün bir resim anlayışı geliştirmiştir.

Benzer biçimde Rilke Ağıtlar konusunda ilerleme kaydedebileceği bir yer, buna elverişli tüm bir coğrafi ortamın arayışındaydı. Duino'daki başlangıçtan sonra, devamını getirebileceği bir yere ihtiyacı olan Rilke, Toledo'nun yeni bir esin kaynağı olabileceğini düşünüyor, orada sanatı bakımından kendine yeni ve özgün bir başlangıç noktası bulmuş olan El Greco'ya öykünüyordu. Tıpkı onun gibi Rilke de Toledo'da, Duino şatosunda alevlendirdiği ateşin soğumaya yüz tutmuş küllerinden hem varoluşsal anlamda hem de sanatsal açıdan yeniden doğmak istiyordu.

Böylelikle Rilke 28 Ekim 1912 tarihinde Münih, Paris, iki El Greco tablosunu gördüğü Bayonne ve Madrid üzerinden Toledo'ya gitmiştir. Oraya vardığında beklentileri gerçekten de yerine geldi. Havalara soğuyana dek dört hafta boyunca kaldığı Toledo'dan yazdığı mektuplar, en azından kent ve çevresi bakımından aradığını bulduğuna tanıklık eder. Ama bütün bu olumlu gelişmelere ve İspanyol Trilojisi gibi çok güzel şiirler yazmasına rağmen Rilke Ronda'da Ağıtlar konusunda ancak Altıncı Ağıt'tın ilk otuz bir dizesini tamamlayabilmiştir. Orada geçen “incir ağacı” deyim yerindeyse İspanya kökenlidir. Ne yazık ki Rilke Altıncı Ağıt'ı Ronda'da tamamlayamadı. 19 Şubat 1913'de Ronda'dan ayrıldı ve İspanya'daki tüm El Greco'ları görmüş olmak için Madrid'e uğrayıp yine Paris'e döndü.

Gelgelelim, Toledo'nun bağışladığı tüm esine rağmen Rilke Ağıtlar konusunda ilerleyemiyordu. Ve aralık ayının gelmesiyle havalara aniden soğumaya başlayınca İspanya'nın güneyine, daha ılıman bir iklimin hüküm sürdüğü Cordoba'da, sonra da Sevilla'ya geçti. Mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla Rilke o sıralarda Kuran okuyordu: “Bu arada bilmelisiniz ki Prens, Cordoba'dan beri neredeyse kaba saba bir Hristiyanlık karşıtlığı sergiliyorum; Kuran okuyorum ve kulağıma, orgun içinden geçen rüzgâr sesi misali tüm gücümle bütünleştiğim bir ses tınlamakta. [...] en çok Muhammed'e yakınlık kurabiliyorum; kadim dağları delen bir ırmak gibi [...] biricik Tanrı'ya giden yolunu bulmuştur işte. Onda [İslam'da] insanların durmadan: ‘Ola’, kimse yok mu? diye haykırdığı ve kimsenin yanıt vermediği ‘Hristos’ adındaki telefon yoktur.”

Zira İspanya gezisinin en önemli sonuçlarından biri, Rilke'nin Mağrip gezisinden sonra ilgisini çekmeye başlayan İslam kültürüne (hem de Endülüs'teyken) ciddi bir biçimde yeniden eğilmeye başlamasıdır. Edinebildiği Kuran bilgisi konusunda Rilke'nin kendisi, özellikle Duino Ağıtları'ndaki melek izleği bağlamında önemli bir ipucunu çevirmeni Hulewicz'e 13 Kasım 1925'te yazdığı ünlü mektupta verir: “Ağıtlar'ın ‘meleği’ Hristiyan semalarındaki meleklerle hiçbir ilgisi yoktur – daha çok İslam'ın melek betileriyle ilgisi olabilir.” Rilke her ne kadar Paris ve modern yaşamın karmaşasından uzaklaşıp esere odaklanmak için İspanya'ya gittiyse de arzuladığı etkiyi bulamamıştı. Rilke İspanya'dan Paris'e döndüğünde yeni bir başlangıç yapmak niyetindeydi.

Paris'e Veda – 1914

Rilke yine Paris'te fazla duramadı. Bir süreliğine Almanya'daki dostlarını ziyaret etmeye karar verdi. 19 Temmuz 1914'te “Paris'teki evinin kapısını arkasında kapatıp” tren garına doğru yola koyuldu: “Şehri terk ettiğinde, olağan Almanya yolculuklarından birine çıkacağını sanıyordu... [oysa], siyasi açıdan kendisinden herhalde daha çok şey sezinleyen” yaşlı kapıcısı (bkz. Freedman, 2002, s. 208) Rilke'yi bir daha göremeyeceğini hissediyor, onu yolcu ederken göz yaşlarını tutamıyordu. 1902 sonbaharından beri sanatsal üretiminin merkezi ve sıkça çıktığı tüm gezilerinden sonra hep geri dönebileceği bir üs, hatta gerçek anlamda biricik yeri yurdu sayılan Paris'i ancak yıllar (Birinci Dünya Savaşı bittikten) sonra bir daha görebileceğini bilmiyordu. O anda, henüz varlığını sürdüren bir yaşam dünyasını yerle bir edecek, hatta dünya tarihini değiştirecek o büyük fırtınanın gelişini gösteren işaretlere karşı hâlâ kayıtsız, daha çok kendi varoluşsal, sanatsal, ruhsal, bedensel ve malî sorunlarına odaklanmış haldeydi. Oysa hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı...

Gerçekten de savaşla birlikte, dünya tarihinde öylesine derin bir kopuş yaşanmıştır ki savaş-öncesi Avrupa toplumu bir anda tarihe karışmıştır. Thomas Mann, Büyülü Dağ'ın Önsözü'nde, Birinci Dünya Savaşı'nın Avrupa tarihinde ne kadar sarsıcı bir etkisi olduğunu şu çarpıcı sözlerle dile getirmiştir: “[1907-1914 arasında geçen ve Büyülü Dağ'da anlatılan] öykümüzün olağandışı eskiliği, belirli bir dönüm noktasından ve yaşamlarımızı ve bilinçlerimizi paramparça eden derin bir çatlaktan önce olup bitmiş olmasından kaynaklanıyor. [Bu romanda] anlattığımız öykü [...] dünyanın eski günlerinde, başlamasıyla bir sürü şeyin başladığı ve başlayanların da bir türlü sona ermediği Büyük Savaş'tan önce geçiyor.” (bkz. Mann, 2005)

Büyük Savaş – 1914

Rilke'nin planına göre Almanya gezisinin durakları şunlar olacaktı: Göttingen'de yaşayan Lou'ya, Martha'yla yaşadığı duygusal fırtınalar konusunda içini dökecek, Leipzig'teki yayıncısı Kippenberg'le para işlerini halledecek, son olarak da muayenehanesi Münih'te bulunan hekimi Dr. Stauffenberg'e görünüp, gerisin geriye Paris'e dönecekti. Sadece hafif bir bagajla yola çıkmış, tüm eşyalarını Rue Campagne-Première'deki kiralık dairesinde bırakmıştı. Göttingen'e vardığında, Lou onu tren garında bekliyordu. Gelgelelim, Lou'nun sağaltıcı dostluğundan ancak birkaç gün yararlanabildi, çünkü Lou daha öncesinden Münih'teki Alman psikanaliz camiasından Dr. Gebattel'le sözleşmiş olduğu için kısa bir süre sonra Münih'e gitmek zorundaydı. Rilke'ye, Magda von Hattingberg'le yaşadıkları konusunda “ruhsal tedavisini” yarım bırakıp 23 Temmuz gününde Leipzig'e geçti.

Leipzig'teki İnsel yayınevinin sahibi Anton Kippenberg, şairin yayıncısı olmanın ötesinde aynı zamanda onun parasal gereksinimlerini karşılamaya ve bir müsriflik abidesi olan Rilke'nin malî işlerini düzenlemeye çalışan bir sabır küpüydü adeta. Ama her zaman olduğu gibi Rilke yayıncısını yatıştırmayı bildi: bir akşam mum ışığında Kippenberg ile eşi Katharina'ya Duino Ağıtları'nın o güne dek bitirebildiği kısımları okuması yetti de arttı bile. Böylelikle bir hafta Leipzig'te kaldıktan ve malî işlerini yoluna koyduktan sonra, Büyük Savaş'ın resmen başladığı 1 Ağustos gününde Münih'e giden son trenlerden birini yakaladı. Orada, Lou ile buluşmayı umuyordu. Lou ise, tüm sivil tren seferlerinin iptal edildiği seferberlik koşullarında Rilke'nin Münih'e gelemeyeceğini düşünerek Göttinge'e giden son trene atladı. Ters yönde birbirinin yanından geçen iki eski dost ancak aylar sonra görüşebilecekleri.

Savaşın ilk günlerinde Rilke Münih'teki Marienbad Otel'i'nde ikamet edip Hölderlin okurken, savaş sarhoşu kentte gördüklerine bir tavır alma gereğini duymuş olmalıdır ki “dirilen büyük Savaş Tanrısı”na Beş Ezgi'yi yazdı. Her ne kadar milliyetçi tavırlardan uzak olarak savaş olgusunu söylensel (Hölderlinvari) bir tarzda işlediyse de savaşın ilk haftalarında her yeri saran o hamasi asabiyet ortamında Ezgiler'i yazmış olmaktan kısa bir süre sonra pişmanlık duydu.

Savaşın başlamasıyla, Rilke'nin Paris'e dönmesi artık olanaksız hale gelmişti. “Şimdilik” Münih'te çakılıp kalmıştı; zira savaşın bu kadar uzun süreceğini hiç kimse tahmin edemiyordu. Birkaç hafta sonra eve döneceklerini düşünen askerlerden eski taktiklerin işine yaramadığını idrak etmek ve muazzam kayıplar pahasına deneye yanıla yeni taktikler geliştirmek zorunda kalan askerî komuta sahiplerine kadar herkes bu savaşın defalarca yaşanmış savaşlardan biri olduğunu düşünüyor, kimse teknolojiyle sanayinin dönüştürücü etkisini hesaplayamıyordu.

Les Saltimbanques – 1915

Rilke Münih'in yabancısı değildi. 1890'ların ortasında yazdığı Ewald Tragy'de bir üniversite öğrencisiyken yaşadıklarını yansıtmıştı. Daha sonraki ziyaretleri sırasında çevresini genişletmişti 1915'in ortalarına gelindiğinde (kısmen Lulu aracılığıyla) birçok yeni tanıdık da edinmişti. Lou Salomé şehirden ayrıldıktan sonraki o karışık günlerde en büyük arzusu, Lulu'yla kaldığı pansiyondan mümkün olduğu kadar çabuk ve kolay yoldan uzaklaşmaktı. Bu açıdan, birkaç aylığına taşradaki çiftliğine gitmeyi planlayan eski dostu Hertha Koenig'in Münih'teki evi çok uygun görünüyordu.

Rilke hem zengin hem şair hem de resim koleksiyoncusu kimliklerini aynı anda barındıran, üstelik ozanın hayranlarından sayılan Hertha Koenig'le yıllar öncesinde (1910), Hertha'nın şiirleriyle ilgilenen bir yayınevinde tanışmıştı. Zamanla arkadaşlıkları hayli ilerledi. Öyle ki Rilke Hertha'ya Münih'teki bir galeride gördüğü 1905 yılına ait bir Picasso tablosunu satın almasını salık vermesi üzerine o gerçekten de La famille des saltimbanques adlı tabloyu satın alıp Münih'teki evine koymuştur. Rilke işte "büyük Picasso"nun asılı olduğu bu eve taşınmak istiyordu. Hertha, Rilke'yi kırmadı ve o da (kendi deyişiyle) "Picasso'nun bekçisi" olarak 1915 yılının haziran ayından Ekim ortalarına dek bu evde kalabildi.

Rilke ta yedi yıl sonra (Şubat 1922'de), hem de en son ağıt olarak tamamladığı Beşinci Ağıt'ı yazarken Picasso'nun bu tablosunu hatırlayacaktır işte:

Peki kimdir onlar, söyle bana, o gezginler, o bizden bile
biraz daha gelip geçici bu varlıklar, daha sabahtan:
Kimin uğruna?'nın sıkıntısını duyan.

Şiirde "onlar" diye anılan kimseler, Picasso'nun La famille des saltimbanques adlı tabloda görülen ve modern sanatçının durumunu yansıtan gezgin bir cambaz ailesidir. Tablo, Picasso'nun sanatçı varoluşu konusunda ciddi bir bildirisi. Sanatçının ne uğruna, "kimin uğruna" uğraştığını sorgulayan Rilke için bu konu seçimi son derece ilgi çekici olmuştur.

Böylece Rilke 1915 yılının sonuna gelindiğinde, 1912'de başladığı Duino Ağıtları'nın ilk dördünü tamamlamış oldu. İlk dört Ağıt dışında, belinde fragman düzeyinde birkaç çalışması vardı elinde. Ama devamının gelmesi için uzun bir süre beklemesi gerekti. Çünkü savaşın bundan sonraki ayları, hatta yılları Rilke için hayli zor geçti.

Rilke şöyle betimliyor savaş yıllarını ve yarattıkları boşluğu: "Savaşın neredeyse tüm yıllarını, par hasard plutôt [üstelik de kazara] Münih'te bekleyerek geçirdim; bütün bunların hep bitmek zorunda olduğu düşünüyordum ve anlamıyordum, anlamıyordum, anlamıyordum. Anlamamak: evet, bu yıllarda tüm yaptığım şey buydu işte ve size temin edebilirim ki bu hiç de kolay bir uğraşı değildi." Rilke işte tam da bu alabildiğine karamsar ortamda ve açıklanamaz biçimde (hayli karamsar) Dördüncü Ağıt'ı tamamlar. 22 ve 23 Kasım 1915'te yazdığı Dördüncü Ağıt'ın eğer karanlık ve ağır bir havası varsa, kuşkusuz savaş yıllarının damgasını taşımasındandır.

İsviçre Yılları –1919/26

Savaşın sonra Avusturya İmparatorluğu diye bir siyasal birlik kalmamıştı. Prag doğumlu olan Rilke tam bir "haymatlos" sayılıyor, ancak güçlkle edinebildiği seyahat belgeleriyle ve sürekli uzatmak zorunda olduğu vizelerle durumu idare ediyordu. Üstelik Alman parasının uluslararası piyasalarda değer kaybetmesi, tüm gelirini Almanya'da elde eden Rilke için İsviçre'de kalmayı zorlaştırıyordu.

Bu bakımdan Zürich'te verdiği konferans sırasında Nanny Wunderly-Volkart'la tanışması İsviçre seyahatinin dönüm noktası sayılır. Nanny'nin kocası sanayiciydi ve kendisinden de zengin dostları, hatta akrabaları vardı; ayrıca son derece pratik bir yaratılışa sahipti. Bayan Wunderly'nin öncülüğündeki yeni dostları, özellikle Reinhart ve Burckhardt aileleri, onun İsviçre'de kalabilmesi için ittifak halinde ellerinden gelenini yaptı, büyük katkılarda bulundu ve sonunda başarılı da oldu.

Rilke'nin İsviçre yıllarına damgasını vuran diğer önemli kadın, son aşkı ressam Baladine Klossowska'dır. Baladine, Alman asıllıydı ama evlendiğinden beri Paris'te yaşamıştı. Zaten Rilke onu Paris'ten tanıyordu. Rilke Nyon'daki dostlarından ayrılıp Haziran'da yakındaki Cenevre'ye uğradığında, Paris'te tanışmış olduğu Baladine'i birkaç kez ziyaret etti. Aralarındaki yakınlık ancak bir yıl sonra, Rilke'nin ikinci ziyaret sırasında kurulacaktı.

Baladine ve konferans dizisini 1919/20 kışında tamamlamak için Cenevre'yi terk etmek zorunda olan Rilke onunla aylarca görüşemedi. Konferans programını bitirince, önce Burckhardt ailesinin misafiri olarak Haziran'a kadar ailenin malikanesindeydi. Haziran ve Temmuz aylarındaysa onu Venedig'te görüyoruz. Prenses Marie'yle görüşme ve Valmanara Palas'ta geçirdiği günleri hatırlama fırsatı doğmuştu çünkü.

İsviçre'ye döner dönmez, Baladine'i görmek için Cenevre'ye gitmek istedi. Rilke ile Baladine'in aşkı, böylece Ağustos 1920'de başlamış oldu. İlkbahar aylarındaysa Valéry ve "hacimsiz ama sanatsal mükemmeliyet bakımından eşsiz yapıtını" (Holthusen, 1968., s. 139) keşfeder Rilke. Hayli etkilenmiş olmalı ki başta Deniz Kenarındaki Mezarlık olmak üzere zamanla Valéry'nin on altı şiirini Almanca'ya çevirdi.

1921 Yılı'nın ikinci yarısında Rilke Cenevre gölünün kenarında bulunan Etoy'ya geçer; Rolle'de Prenses'le görüşür. Sohbetlerinin ana konusu elbette Ağıtlar'dı. Rilke'nin, on yıldır sürüncemede kalmış olan bu işi artık tamamına erdirmek zorundaydı.

Böylelikle 1921'in yaz aylarında, ozanın bir türlü tamamlayamadığı Ağıtlar'a son noktayı koyabileceği, tıpkı "Duino'daki o zaman" gibi esinlenebileceği bir yer aramaya geldi sıra. Rilke bu vesileyle iş ve aşkı birleştirmenin yolunu buldu ve altı ayda ancak bir kez görebildiği Baladine'le İsviçre'nin Valais kantonunda bir mekân kiralamak üzere yola koyuldu. 1 Temmuz 1921'da Rilke Wallis Kanton'undaki Sierre kasabasına yakın bağlarda on üçüncü yüzyıldan kalma Muzot şatosunu keşfetti. Rilke, özellikle dağlık çevreyi ve bu küçük şatonun kule kısmını beğendi. Evin kirasını Nanny Wunderly-Volkart'ın akrabası sanayici Werner Reinhart üstlendi – 1922'de orayı Rilke uğruna satın alacaktır. Kulenin iptidai ortamını oturulabilecek bir duruma getirilmesi biraz vakit aldı belki, ama bu sayede Baladine, Rilke'nin yanında kalabiliyordu. Sonunda 26 Temmuz 1921'de "Muzot kulesi"ne taşınabildiler.

Tek bir sorun kalmıştı artık. Rilke'nin çalışabilmek için aylarca yalnız kalması gerektiğini biliyordu, Baladine. Bu da ayrılık demektir. Ama Baladine kadere boyun eğip çaresizce Cenevre'ye geri döndü. Rilke'ye, savaşın patlak vermesinden beri aradığı o mutlak yalnızlığı gerçekten buldu ve (Prenses'e 11 Şubat 1922 tarihli mektubunda bildirdiği gibi) Ağıtlar'ı burada gerçekten de bitirdi.

Beklediği "tinsel kasırga"nın öncüsü, 2 ile 5 Şubat tarihlerinin arasında hissedilmeye başladı. Olağanüstü kısa bir sürede ve inanılmaz bir kolaylıkla önce yirmi beş şiiri, yani Orpheus'a Soneler'in neredeyse ilk bölümünü tamamladı. Ve iki gün sonra, 7 Şubat'ta Yedinci Ağıt, 8 Şubat'ta Sekizinci Ağıt, 9 Şubat'ta Altıncı Ağıt ve 11 Şubat'ta Onuncu Ağıt nihayet kemale ermiş oldu.

Bunun üzerine Rilke yazımızın başında sunduğumuz mektubu yazmıştır. Mektubu yazdığına, beşinci sırada ozanın Karşı-Dizeler diye adlandırdı şiir yer alıyordu henüz; ama 14 Şubat'ta, Picasso'nun Gezgin Cambaz Ailesi'ni göz önüne getirip Münih'ten hatırladığı bu tablodan esinlenerek Beşinci Ağıt'ı yazdı ve Karşı-Dizeler'le değiştirdi. Duino'da (1912 Ocak/ Şubat'ında) başlayan ve 1922 Şubat'ında Muzot'ta biten on yıllık üretim süreci böylece tamamlanmış oldu. Ağıtlar ve Soneler'i kemale erdirdiğinde Rilke kırk yedi yaşındaydı.

Sonuç

İncelememizde yer alan analizlerin gösterdiği gibi 1910-1922 yılları Rainer Maria Rilke'nin en zor dönemidir. Bütün bu zorluklara rağmen, 1910'da yayınlanan Malte romanından sonra daha da üst düzeyde iki eser yaratabilmiş olması kayda değerdir. Tam da tükendiğini sandığı bir anda Duino şatosunda şaire gelen esin, 1912'dan itibaren *Duino Ağıtları*'nı projesini gündeme getirmiştir ve kısmen dramatik aralıklarla da olsa, bir çırpıda bitirdiği *Orpheus'a Soneler*'i de bitirdiği 1922'ye dek devam etmiştir. Rilke bu iki eseri bitirdikten sonra şöyle değerlendirmiştir: "[...] *Ağıtlar* ve *Soneler* birbirini boyuna destekler; ve her ikisini: hem *Sone*'lerin küçük pas rengi yelkenini hem de *Ağıtlar*'ın devasa beyaz yelken bezini aynı nefesle doldurabilmiş olabilmeyi sonsuz bir inayet olarak görüyorum [...] İki kitabımın özsel anlamı ve nosyonu, dehşet ile bahtiyarlığın -aynı tanrısal başın sahip olduğu bu iki yüzün- özdeş olduklarını kanıtlamaktan başka bir şey değildir; uzaklığımıza ya da konumumuza bağlı olarak şu ya da bu biçimde algıladığımız tek bir yüz söz konusudur aslında." (Witold Hulewicz'e mektup 13 Kasım 1925) Rilke bu sözleri (erken) ölümüne yakın bir dönemde dile getirmiş olduğunun altını çizelim.

Rilke, erken ölenlerden biri olacağını, ölümünden kısa bir süre önce konulan lösemi teşhisinden anladı. Bir sonraki baharı göremedi ve 29 Aralık 1926 yılında tedavisi olmayan hastalığına yenildi. Mezarı, Wallis kantonunun Rarogne kasabasıdadır. Mezar taşında Rilke'nin kendi dizeleri yer alır. Dizelerin haini benzeri kısalığı yanıltmasın; barındırdıkları çok-anlamlılığını tüketmek günümüzde hâlâ mümkün görünmemektedir:

Ey gül, saf çelişki.
Kimsenin uykusu olmanın hazzı,
bunca göz kapakların altında.

Gül, “Garp’ta *unio mystica*’nın eski [bir] simgesi”dir (Holthusen, 1968., s. 164). Gülün yapraklarını çağrıştıran “göz kapakları” (Alm. *Lider*) aynı zamanda “ezgiler” (Alm. *Lieder*) ile eşesli olduğu için, “şiiirler” anlamını da çağrıştıır (Holthusen, 1968., s. 164); dolayısıyla son dize: “bunca şiiirin altında” biçiminde de okunabilir. Bu durumda, Rilke’nin dizelerini yazdığı kâğıtlar (yapraklar) ile gülün yaprakları arasında, ozanın şiiirlerini kâğıda (yapraklara) dökmesiyle gülün yapraklarını dökmesi arasında bir bağlantı kurmak da mümkün.

“Kimsenin uykusu olmak” ise, hem ozanın kendisinden başka kimselerin uykusu olmamayı hem kendisinin de uykusu olmamayı, yani “hiçbir kimsenin uykusu” olmayı kasteder. Ayrıca kurnaz Odysseus’un tekgöz Polyphem’e verdiği kaypakanlamlı yanıtı hatırlarsak, artık hayatta olmayan Rilke’nin uykusunu “Kimse’nin uykusu” (Kimse adında birinin uykusu) biçiminde anlayabiliriz.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Butler, E. M. (1973). *Rainer Maria Rilke (Playing truant)*. New York: Cambridge University Press.
- Egon, F. (1996). *Kulturgeschichte der Neuzeit: Die Krisis der europäischen Seele von er schwarzen Pest bis zum ersten Weltkrieg*. München: C. H. Beck.
- Freedman, R. (2002). *Rainer Maria Rilke – Der Meister (1906-1926)*. Frankfurt/M.: Insel Verlag.
- Gates, L. (1996). Rilke and Orientalism – Another Kind of Zoo Story”. In: *New German Critique* No. 68 (Spring-Summer 1996).
- Hausschild, H. J. (2008). Rilke und die Psychoanalyse – die Psychoanalyse und Rilke. Marburger Forum: http://web.archive.org/web/20091017081226/http://www.philosophia-online.de/mafo/heft2008-1/Hau_Ril.htm
- Holthusen, H. E. (1968). *Rainer Maria Rilke in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten: Den dokumentar*. Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Hugo, F. (1958). *Struktur der modernen Lyrik*. Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Mann, T. (2005). *Büyülü dağ* (İ. Kantemir, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Mann, T. (2007). *Venedig’te ölüm* (B. Necatigil, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Müller, W. G. (2013). *Rilke-Handbuch, Leben – Werk – Wirkung*. M. Engel (Yay. haz.). Stuttgart: Metzler Verlag.
- Naqvi-Peters, F. (2010). A turning point in Rilke’s evolution- The experience of El Greco. *Germanic Review* 72(4), 344-362.
- Rilke, R. M. (2002^a). *Cézanne üzerine mektuplar* (K. Şipal, Çev.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Rilke, R. M. (2002^b). *Rodin* (K. Şipal, Çev.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Rilke, R. M. (2006). *Malte Laurids Brigge’nin notları* (B. Necatigil, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Rilke, R. M. (2019) *Malte Laurids Brigge’nin notları* (B. Necatigil, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Shakespeare, W. (2008). *Atinalı Timon* (S. Eyüpoğlu, Çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Von Thurn und Taxis, M. (1983). *Erinnerungen an Rainer Maria Rilke*. Frankfurt/M.: Insel Verlag.
- Wittfogel, K. A. (1957). *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven, USA: Yale University Press.

Nitel Bir Veri Toplama Tekniği: Derinlemesine Görüşme A Qualitative Data Collection Technique: In-depth Interview

Fatih USLU*, Erdi DEMİR**

Öz

Bu çalışmanın konusu nitel bir veri toplama tekniği olarak derinlemesine görüşme ile ilgilidir. Derinlemesine görüşme, yüz yüze, internet ortamında, telefonla ve mail yoluyla olmak üzere farklı çeşitlerle uygulanabilen nitel sosyal bir veri toplama tekniğidir. Nitel çalışmalarda tercih edilen bu yöntem, araştırmacı ile görüşmeci arasındaki sosyal etkileşim ve iletişime bağlı olarak gerçekleşebilmektedir. Derinlemesine görüşmenin amacı, görüşmeci kişinin deneyimlerini, düşüncelerini ve algılarını ortaya çıkarabilmek, bilinmeyenleri gün yüzüne çıkarabilmek yeni şeyler keşfedebilmektir. Bu çalışmada nitel çalışma desenlerinde sıklıkla kullanılan ve nitel veri toplama teknikleri arasında yer alan derinlemesine görüşme tekniğinin kavramsal olarak analiz edilmesi ve betimsel olarak bilgilendirme yapılması amaçlanmıştır. Sosyoloji, Tıp, Klinik çalışmaları, sosyal çalışmalar, Antropoloji, Kriminoloji ve Psikoloji gibi birçok disiplinin veri toplama tekniği olarak tercih ettiği bu yöntem, ayrıntılı ve çok boyutlu veri elde edilmesini sağlayabilmektedir. Literatürde derinlemesine görüşme tekniği ile ilgili çok fazla ve yaygın çalışmanın bulunmaması sebebiyle bu çalışmanın literatüre bilimsel ve akademik katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Çalışmada derinlemesine görüşme kavramının ne anlam ifade ettiği, görüşmenin çeşitleri ve özelliklerinin neler olduğu, görüşmede uygulanması gereken hususların neler olabileceğiyle ilgili betimsel analiz yapılmıştır. Derinlemesine görüşme, pandemi gibi salgın hastalıklar sebebiyle internet ortamı ve görüntülü kamera sistemleriyle de gerçekleştirilebilen bir veri toplama tekniği olmasına rağmen yüz yüze ve görüşmecinin doğal yaşam alanında yapılan görüşmenin daha sağlıklı sonuçlar verebileceği düşünülmektedir. Bu sebeple araştırmacının görüşmecilerin işyerleri, evleri ve yaşadıkları sosyal çevrede görüşme sağlaması, gözlem yapma açısından da avantaj sağlayabilecektir. Kavramsal olarak betimlenen derinlemesine görüşmenin esnek yapısı, araştırmacıya sağlamış olduğu olanaklarıyla işlevsel ve çok yönlü bir veri toplama tekniği olduğu söylenebilir. Zaman ve maliyet yönünden dezavantajları bulunan görüşme yöntemi, birçok disiplinin tercih ettiği bir veri toplama tekniğidir. Anlamacı ve yorumlamacı paradigmanın sıklıkla tercih ettiği bu teknik, sosyolojik açıdan araştırmalara kolaylık sağlayabilmektedir.

Anahtar sözcükler: Nitel araştırma, derinlemesine görüşme, araştırmacı, görüşmeci, etik.

Abstract

The subject of this study is related to in-depth interview as a qualitative data collection technique. In-depth interview is a qualitative social data collection technique that can be applied in different varieties, including face-to-face, online, by phone and by mail. This method, which is preferred in qualitative studies, can be realized Decisively due to the

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü. E-posta: fatihuslu07@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3192-4145

** Doktora öğrencisi. Akdeniz Uygurliklari Araştırma Enstitüsü ve Yeni ve Yakınçağ Araştırmaları Anabilim Dalı. E-posta: edemir.akdeniz@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3227-5984

social interaction and communication between the researcher and the interviewer. The purpose of the in-depth interview is to reveal the experiences, thoughts and perceptions of the interviewer, to uncover the unknown, to discover new things. In this study, it is aimed to conceptually analyze the in-depth interview technique, which is frequently used in qualitative study patterns and is one of the qualitative data collection techniques, and to provide descriptive information. Decisively. Sociology, medicine, clinical studies, social studies, anthropology, criminology and psychology, and technique as the preferred method of many disciplines, such as data collection, detailed and multi-dimensional data can deliver. Due to the fact that there are not many and widespread studies on in-depth interview technique in the literature, it is thought that this study may make a scientific and academic contribution to the literature. In the study, descriptive analysis was made about what the concept of in-depth interview means, what are the types and characteristics of the interview, and what issues may need to be applied in the interview. Although in-depth interview is a data collection technique that can also be carried out with the internet environment and video camera systems due to epidemic diseases such as pandemic, it is thought that face-to-face and in the interviewer's natural habitat can give healthier results. For this reason, the researcher will be able to provide interviews in the interviewees' workplaces, homes and the social environment they live in, which may also provide an advantage in terms of observation. It can be said that the conceptually described in-depth interview is a functional and versatile data collection technique with its flexible structure and the possibilities it provides to the researcher. The interview method, which has disadvantages in terms of time and cost, is a data collection technique preferred by many disciplines. This technique, which is often preferred by the understanding and interpretive paradigm, can facilitate research from a sociological point of view.

Keywords: Qualitative research, in-depth interview, researcher, interviewer, ethics.

Giriş

Derinlemesine görüşme, toplumsal yaşamı ve bireylerin davranışlarını anlayabilme çabasının bir ürünü olarak gelişmiştir. 1880'li yıllarda Londra'da yoksulluk üzerine çalışma yapan Charles Booth'un çalışmalarından ortaya çıkan bu teknik, okul yönetim kurulunu ziyaret eden öğrenci velileri ve araştırmacının yoksulluk temelli çalışmasıyla şekillenmiştir. 1926 yılında Amerika'da Emory Bogardus tarafından etrafıca tarif edilen bu yöntem, kısa sürede Hukuk, Psikoloji ve Sosyal bilimciler tarafından sıklıkla kullanılan bir araştırma tekniği haline gelmiştir (Morris, 2015, s. 3).

Derinlemesine görüşme, incelenen konuyla ilgili araştırmacı ve özne arasında sözlü iletişime dayalı bir veri toplama tekniğidir. Görüşme genel itibarıyla survey araştırmalarında açıklayıcı ve betimleyici çalışmalarda tercih edilen bir yöntemdir. Görüşmeyle ilgili farklı yaklaşımlar söz konusudur. Örneğin yapılandırılmamış görüşmede karşıdaki özne bir konu üzerindeki sınırsız bir biçimde dileklerini, isteklerini belirtebilirken yapılandırılmış görüşmede sorular belirli bir sistematik dâhilinde karşıdaki kişiye yöneltilerek cevaplar sınırlandırılabilir (Boyce & Neale, 2006, s. 3). Derinlemesine görüşme, sohbet ya da karşılıklı konuşmaktan farklı bir niteliğe sahip bir veri toplama tekniğidir. Her ne kadar soru sorma ve cevap alma esasına dayanan bir veri toplama tekniği olmasına rağmen derinlemesine görüşmede, bireyin ya da toplumsal grupların inançları, değerleri, kültürel pratikleri, duygu ve tecrübelerini öğrenmek esastır. Ayrıca görüşmelerde birey ya da sosyal grupların yaş, cinsiyet, etnisite, statü, cinsel, yönelim, yaşam tarzı, algı, motivasyon, ahlak yapısı ve toplumsal hafıza gibi yönleri ortaya çıkarılabilmektedir (Morris, 2015, s. 5).

Etnografik temelli kültür çalışmalarında çoğunlukla belirli bir toplumsal grubun yaşam tarzı, değerleri, aile yapıları, ekonomik faaliyetleri, politik görüşleri, inançları, eğitim durumlarına ilişkin derinlemesine görüşme ve gözlem teknikleri kullanılabilmektedir (Woods, 2005, s. 5). Örnek vermek gerekirse Antalya Abdalları üzerine kültür, kimlik ve toplumsal değişim üzerine etnografik bir alan araştırması yürüten bir araştırmacının Antalya'da yaşayan Abdallarla kültür, kimlik ve toplumsal değişim süreçleri üzerine derinlemesine görüşme gerçekleştirmesi, Abdalların gündelik yaşam faaliyetlerine katılım sağlaması bu tür çalışmalara etnografik çalışmaya örnek gösterilebilir.

Derinlemesine görüşme tekniğinde keşfedilmemiş davranışlar, eğilimler, bilinmeyen veriler gün yüzüne çıkarılabilmektedir. Bu teknik, çok yönlü bilgi edinilmesini sağladığından Antropoloji, Sosyoloji, Tıp bilimi, Psikoloji ve klinik çalışmaları, sosyal çalışmalarda kullanılabilen bir yöntemdir. Böylesine çok yönlü veri toplama olanağı sağlayan bu çalışma deseni araştırmacının, görüşmecilerin etkileşimi ve iletişimi son derece önemlidir. Bu durumun yanı sıra görüşmecilerin kendilerini özgür bir biçimde ifade

edebilecekleri zaman dilimi ve mekânın sağlanması ayrıntılı veri elde edilmesini derinleştirebilecektir. Toplanan verilerin kalitesi ve geçerliği araştırmanın tasarımı ve araştırmacının bireysel yeteneklerine göre değişiklik gösterebilmektedir (Roller & Lavrakas, 2015, s. 6). Bilinçsizce ve anlamsal olarak tutarlılığı bulunmayan soruların sorulması çalışmanın odak noktasından uzaklaşmaya sebep olurken planlı ve tutarlı soruların sorulması ise elde edilen verilerin geçerliğini güçlendirebilmektedir. Her ne kadar derinlemesine görüşmeler uzun zaman alan çalışmalar olsa da kaliteli ve güçlü veriler toplamının doğru yöntemlerinden birisi olarak görülebilir.

Johnson (2002, ss. 106-107) derinlemesine görüşme tekniğinde bahse konu derinlik kelimesinin birden çok bağlamı olduğunu belirtmiştir. Birincisi, derinlik toplumun bir üyesi olan görüşmecinin sosyal yaşamlarındaki günlük faaliyetleri, davranışları, yaşadıkları mekânı ve olaylarını kapsayabilmektedir. İkincisi ise görüşmeci bireylerin eğilimleri, duyguları ve düşüncelerinden öte bireyin ait olduğu toplumsal grubun kültür formunu anlayabilme, o kültürün düşünce ve anlam dünyasını ortaya çıkarabilmektedir. Üçüncü anlam ise derin anlama girişimiyle görüşmecilerin konuşma biçimlerinden, söylem ve dil pratiklerinden onların varsayımlarını, düşünce tarzını ve fikir geleneğini öğrenebilmektedir. Böylece konuşma ve sohbet havasından farklı bir içeriğe sahip olan görüşme yönteminin araştırmacıya ayrıntılı ve çok yönlü bilgi akışı sağlayan bir teknik olduğu söylenebilir. Topladığı veriler sayesinde araştırmacılar çok boyutlu bir bakış açısı kazanabilmektedir (Chirban, 1996, s. 5).

Görüşmenin kilit noktasını araştırmacı ve görüşmeci arasındaki iletişim oluşturmaktadır. Araştırmacı yüksek lisans öğrencisi, doktorant olabileceği gibi bağımsız bir araştırmacı da olabilir. Görüşmeciler ise araştırmacının incelediği toplumsal grubun bir üyesi olarak veri aktaracak kimsedir. Görüşmenin neticesi araştırmacının varsayımlarını doğrulayacak nitelikte sonuçlanmayabilir; fakat görüşmenin gidişatını araştırmacının soruları belirleyebilmektedir. Bu sebeple yarı açık uçlu ya da açık uçlu sorular iç tutarlılığı olacak şekilde anlamsal bütünlük içinde görüşmeci bireye aktarılmalıdır. Görüşmeciden alınan cevapların kategorize edilerek not edilmesi esastır. Derinlemesine görüşmede yüz yüze iletişim, karşılıklı bilgi alma şekliyle gerçekleştirildiğinden diğer veri toplama tekniklerinden ayrılmaktadır. Hem araştırmacının varsayımları sınanmakta hem de soru sorma ve cevap alma şekliyle bireylerin iç dünyası, ön yargıları, düşünceleri açığa çıkarılabilmektedir.

Yöntem

Bu çalışmada nitel çalışma desenlerinde sıklıkla kullanılan ve nitel veri toplama teknikleri arasında yer alan derinlemesine görüşme tekniğinin kavramsal olarak analiz edilmesi ve betimsel olarak bilgilendirme yapılması amaçlanmıştır. Sosyoloji, Tıp, Klinik çalışmaları, sosyal çalışmalar, Antropoloji, Kriminoloji ve Psikoloji gibi birçok disiplinin veri toplama tekniği olarak tercih ettiği bu yöntem, ayrıntılı ve çok boyutlu veri elde edilmesini sağlayabilmektedir. Literatürde derinlemesine görüşme tekniği ile ilgili çok fazla ve yaygın çalışmanın bulunmaması sebebiyle bu çalışmanın literatüre bilimsel ve akademik katkı sağlayabileceği düşünülmektedir. Çalışmada derinlemesine görüşme kavramının ne anlam ifade ettiği, görüşmenin çeşitleri ve özelliklerinin neler olduğu, görüşmelerde uygulanması gereken hususların neler olabileceğiyle ilgili betimsel analiz yapılmıştır.

Çalışmada derinlemesine görüşmenin nasıl ve ne şekilde uygulanabileceği hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuş olup; görüşmelerde uyulması gereken hususların neler olabileceği ve etik açıdan yapılması gerekli işlemlere yönelik betimsel analiz yapılmıştır. Her ne kadar derinlemesine görüşme tekniği nitel ve alan araştırmalarında tercih edilen bir veri toplama tekniği olmasına karşın literatürde derinlemesine görüşme tekniğinin içeriği ve anlamına ait somut ve doyurucu bilgi edinmek zordur. Bu sebeple çalışmanın eğitim bilimleri ve literatüre düşünsel ve teorik olarak zenginlik katacağı öngörülmektedir.

Derinlemesine Görüşme Tekniğinin Artı ve Eksileri

Derinlemesine görüşme tekniğinin artıları olduğu gibi araştırmacı açısından bir takım eksiklikleri de bulunmaktadır. Görüşme yöntemi, esnek, çok yönlü ve zengin verilerin toplanabilmesini sağladığından araştırmacıya inceleme konusuyla ilgili ayrıntılı bilgi edinme olanağı sağlayabilmektedir. Bu olanakların

yanı sıra görüşme tekniği, veri toplaması başka bilimsel ve akademik araştırma teknikleriyle sağlanamayan bilgilerin elde edilmesini sağladığı için diğer veri toplama tekniklerinden ayrılmaktadır. Daha çok nitel ve sosyal araştırma desenleriyle uyumlu olan bu teknik, nicel araştırma yöntemlerinde tercih edilmemektedir (Arksey & Knight, 1999, s. 4).

Görüşme yönteminin en önemli dezavantajı zaman maliyetinin yüksek olmasıdır. Görüşmek için görüşmeci bireylerden randevu talep etmek, görüşülecek mekâna gitmek, görüşmeyi kayda almak ya da yazıya geçirmek uzun zaman alan süreçlerdir (Books, 1997, s. 141). Netice itibarıyla araştırılan sosyal grup ya da bireylerle görüşebilmek, görüşmek için uygun mekân oluşturmak, görüşmeci bireylerin kendilerini serbest ve özgür biçimde ifade edebilmesini sağlayacak zaman dilimi ayırmak araştırmanın bilimsel geçerliği açısından oldukça önemlidir. Görüşmelerin uzun zaman alması, araştırmacı açısından bir dezavantaj olarak değerlendirilebilir. Görüşme tekniği açısından diğer bir dezavantaj; örneklem seçme sorunudur. Görüşme tekniğinde genellikle kartopu örneklem seçme yöntemi olarak kabul edilen ve bilinen bir görüşmeciden diğer görüşmecilere ulaşılmasını sağlayan bir örneklem seçme tekniği kullanılabilmektedir. Burada dikkate değer husus, örneklem evreni temsil edici nitelikte olmasıdır. Dolayısıyla evrenin özelliklerini taşıyan sağlıklı bir örneklem seçilmesi araştırmanın daha objektif bir karaktere sahip olmasını sağlayabilecektir. Aksi takdirde araştırmanın bilimsel ve etik geçerliğin korunması bakımından sorun oluşturabilir.

Derinlemesine Görüşme Çeşitleri ve Özellikleri

Derinlemesine görüşme, nitel araştırma teknikleri arasında sıkça kullanılan bir tekniktir. Görüşmeden önce hazırlanmış olan bir dizi sorunun araştırmacı tarafından görüşmeci bireye sorularak cevap alınması şeklinde yapılmaktadır. Görüşmeler yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış ve yapılandırılmamış görüşme olarak üçe ayrılmaktadır. Bu görüşme çeşitleri görüşülmesi tasarlanan toplumsal grubun demografik özelliklerine göre, araştırmanın içeriği ve amaçlarına göre değişiklik arz edebilmektedir (Allmark vd., 2009, s. 49).

Yapılandırılmış görüşme, görüşmecilere kapalı uçlu, pek fazla yoruma ve değerlendirmeye dayalı olmayan soruların sorulması ile gerçekleşmektedir. Yüz yüze, telefonla, internet ortamından bilişim destekli sorulan sorulara cevap beklenmektedir. Alınan cevaplar anlamlarına göre sınıflandırılabilir (Demir, 2011, s.279).

Yarı yapılandırılmış görüşme ise, araştırmacı tarafından açık uçlu soruların belirli plan ve sistematik olarak görüşmeciye yönetilmesi şekliyle gerçekleşebilmektedir. İnternet ağı, telefonla görüşme, yüz yüze yapılabilecek bu görüşmede görüşmecilerin sorulara içtenlikle cevap vermesi, değerlendirmesi ve yorumlanması beklenmektedir. Kapalı uçlu sorular sormak yerine cevapların açık uçlu olması farklı kavramlar ve temalar arasında ilişki kurmasını sağlayabilecektir. Böylece araştırmadan zengin ve çeşitli verilerin toplanması amaçlanmaktadır. Belirli bir kültür grubu, etnik, dinsel ve sosyal grup üzerine yapılacak alan araştırmalarında genellikle açık uçlu soruların yer aldığı yarı yapılandırılmış görüşmeler uygulanabilmektedir (Arksey & Knight, 1999, s. 8). Yapılandırılmamış görüşme hem açık uçlu hem de kapalı uçlu soruların görüşmecilere yöneltildiği, belirli plan dâhilinde soruların sorulmadığı bir tekniktir. Bu görüşme türünde araştırmacı ile görüşmeci arasında araştırma konusuna dair genel bir diyalog kurulmaktadır.

Patton'a göre (1987, s. 109) görüşmenin üç bileşeni bulunmaktadır;

1. araştırmacı ve görüşmeci ilişkisi
2. görüşmenin doğası
3. Sürecin analizidir.

Görüşme bulgularının kim tarafından değerlendirileceği, ne amaçla kullanılacağı önemlidir. Ayrıca bu verilerin ne amaçla kullanılacağı ne tür veriler toplanması gerektiği, bu verilerin ne kadar süre içinde elde edilmesi gerektiği araştırmanın gidişatı açısından değerlidir.

Araştırmacı ve Görüşmeci İlişkisi

Yüz yüze, karşılıklı iletişim yoluyla verilerin toplandığı derinlemesine görüşme, uzun zaman gerektiren bir veri toplama tekniğidir. Bu teknikte araştırmacı, incelemek istediği sosyal grubu ya da bireylerin geçmiş yaşam deneyimlerini, grubun sosyal davranışlarını, yaşam tarzını yakından görme ve anlama olanağı bulabilmektedir (Friesen, 2010, s. 14). Görüşme yapılmadan önce araştırmacı, görüşmeci kimseyle iletişim sağlayarak hangi zaman diliminde, ne kadar süre boş zamanı bulunduğunu, görüşme yerinin nerede gerçekleşebileceği ile ilgili sorular sorarak görüşme yerini ve zamanını önceden belirleyebilir.

Araştırmacı, belki de hayatında daha önce bilmediği ve tanışmadığı kimselerle bir araya geleceğinden araştıracağı görüşmecilerin yaşam tarzını, değerlerini, geleneklerini, inanç yapısını öğrenmeli ve ona göre hareket etmelidir. Görüşmeci bireyleri tahrik edecek, onların değerlerini ve yaşam tarzını zedeleyici her türlü tutum ve davranıştan kaçınmak oldukça önemlidir. Örneğin dinsel bir grup incelendiğini varsayalım. Bu grubun ibadetlerine yazlık ve ortamın ruhuna uygun olmayan kıyafetlerle ya da ideolojik semboller içeren elbiselerle katılmak olumsuz bir intiba oluşturabilecektir. Bu bakımdan araştırmacının sahip olduğu yetenekler kadar sorumlulukları da önemlidir (Morris, 2015, s. 39). Araştırmacı, karşıdaki görüşmeciyle yakın temas kurmalı, dostane ve samimi bir içtenlikle sorularını yöneltmelidir. Görüşmecinin kederli ya da travmatik hatıralarını sürekli anımsatmamalı, yönlendirmeden uzak durarak başka tür sorular sorarak karşıdaki kişiyi psikolojik olarak rahatlatmalı, görüşmeci kişinin kendisini güvende hissetmesini temin etmelidir (Johnson, 2002, s. 109).

Araştırmacının görüşmeye başlamadan önce karşıdaki görüşmeci bireye konu hakkında bilgi vermesi, araştırmacının amacı ve hedefinin ne olduğuna dair açıklama yapması değerlidir. Karşıdaki görüşmeciye odaklanmadan sürekli ve aynı soruyu sorması görüşmeciyi rahatsız edebilir. Neticede soru sorma ve cevap alma temeline dayanan bu görüşme, araştırmacıyı yeni sorular sormaya yöneltebileceği gibi keşfedilmemiş, yeni veriler öğrenmeye teşvik edebilmektedir (Rubin & Rubin, 2012, s. 10). İyi bir araştırmacı sadece verilen cevaplarla yetinmemeli, görüşmeci bireyin duyguları, düşünceleri, ses tonu ve beden dili üzerinden çıkarımlarda bulunarak ayrıca gözlem yapabilmelidir. Görüşme tekniği bu bakımdan karşıdaki bireylerin tutumlarını, duygularını ve görüşlerini öğrenme ve anlama amacı içermektedir.

Görüşmenin Doğası

Derinlemesine görüşme, doğal araştırma yöntemlerinden birisidir. Nitel araştırma yöntemleri arasında sıklıkla kullanılan görüşmede, karşıdaki kişinin ilgileri, motivasyonu, düşünceleri açığa çıkarma, bilinmeyen yeni verilerin ortaya çıkarılması esastır. Bu itibarla araştırmacı kişinin görüştüğu kimse bir kütüphaneci, politikacı ya da hayat kadını olabilir. Araştırmacı, olaylara karşıdaki kişinin bakış açısından bakarak olayların doğasını kavramayı ve anlamayı hedeflemektedir (Rubin & Rubin, 2012, s. 3).

Görüşme tekniği, devam eden sosyal süreçlere olumlu katkı sağlayabilmektedir. Geçmişin birikim ve deneyimlerinin açığa çıkarılmasıyla sosyal hayata dair yeni bir bakış açısı üretilebilmektedir. Örneğin, evlenmeden önce normal bir şekilde çalışma hayatına devam eden bir kadının evlendikten sonra ve doğum süreci sonrası hem bir anne, eş ve çalışan bir kadın olması sosyal hayata dair önemli veriler içermektedir. Artık anne olan bir kadının öncelikleri, düşünce yapısı, çalışma koşulları ve verimlilik gibi parametrelerde değişiklikler meydana gelebilmektedir. Görüşme tekniğinde, dikkatli biçimde dinleme yoluyla karşıdaki kimselerin entelektüel birikimleri, duygusal eğilimleri ortaya çıkarılabilmektedir. Görüşmenin doğasında araştırmacı ve görüşmeci birey arasındaki karşılıklı etkileşim ve işbirliği yer almaktadır (Showkat & Parveen, 2017, s. 7). Algılar, düşünce biçimleri, bilinmeyenler, tecrübeler ve önyargılar bu etkileşim ve işbirliği vasıtasıyla gün yüzüne çıkarılabilmektedir. Bu durum görüşme tekniğinin anket, odak grubu çalışması ya da vaka analizi gibi tekniklerden farklı bir karakteristiğe sahip olduğunu yansıtmaları bakımından önemlidir (Mason, 1996, s. 16).

Araştırmacının Görüşme Sırasındaki Tutumu ve Sorumlulukları

Görüşmenin verimli geçebilmesi ve ayrıntılı veri toplanması bakımından araştırmacının görüşmedeki rolü belirleyicidir. Araştırmacı her şeyden önce araştırmanın amacını ve hedefini iyi bilmelidir. Araştırmacının karşısındaki görüşmeci bireye de araştırmanın anlamı ve içeriği hakkında bilgi vermesi etik açıdan önemlidir. Görüşmeler için randevu alınması, yer ve zaman oluşturulması, görüşmelerin not edilmesi gibi aşamalar bazen uzun zaman alabildiğinden araştırmacı kimsenin görüşmelerde esnek davranması, sabırlı ve hoşgörülü bir tutum sergilemesi önemlidir.

Araştırmacı, belirli bir sıra ile oluşturduğu sorularını görüşmeci bireye sorarken iyi bir dinleyici olmalıdır. Görüşmeci bireye sorulan sorular esnasında araştırmacı çalışmanın varsayımlarını doğrulayabilecek ve kendi beklediği cevapları görüşmeciye dikte etmemelidir. Netice itibarıyla görüşmeci bireylerin kendilerini diledikleri gibi serbestçe ifade edilmesine özen gösterilmesi, cümlelerin sürekli kesilmemesi önem arz etmektedir (Guion vd., 2001, s. 2). Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken husus, araştırmacının konumudur. Araştırmacının iyi bir dinleyici, gözlemci olması beklenirken araştırmacı pasif bir dinleyici konumunda da bulunmamalıdır. Gerekli gördüğü takdirde sohbet havası içinde soruları esnetebilmeli, araştırmanın konusuyla ilgili olmayan farklı soru ve anlamlara yönelmemelidir. Bu sebeple araştırmacı kimse görüşmenin seyrine göre esnek davranmalı, yanlış anlaşılmaya imkân vermeden görüşmeci bireyi araştırma sorularına teşvik edici olmalıdır.

Görüşme soruları ve cevaplarını yazabilmek bazı durumlarda uzun zaman alabilmektedir. Araştırmacı bireyin görüşmenin tamamını yazma imkânı bulunmadığından fotoğraf makinesi ve ses kayıt cihazı gibi tekniklerden yararlanabilmektedir fakat araştırmacı, görüşmeci bireylere bilgileri ve özel hayatına dair paylaşımlarının gizli kalacağı teminatı verebilmelidir. Çünkü yapılan görüşmelerde birçok görüşmeci birey kimliğinin deşifre olacağı düşüncesiyle kendilerini serbest ve özgür bir biçimde ifade edememekte, sorulan sorulara cevap vermekten kaçınabilmektedir (Showkat & Parveen, 2017, s. 8).

Görüşmeler esnasında araştırmacının incelenen konuya dair kendi şahsi düşüncelerini belli etmemesi, önyargıdan uzak durması gerekir. Araştırmacı, görüşmeler esnasında kendi varsayımlarını doğrulayabilecek, beklediği türde cevapları almak için görüşmeci bireye baskı yapmamalı; yönlendirme, imalı ifadelerden kaçınmalıdır (Guion vd., 2001, s. 3). Araştırma birey özellikle etnisite, kimlik, toplumsal cinsiyet, inanç ve mezhep gibi konularda tarafsız bir tutum takınmalıdır. Bu durum aslında araştırmacının veri toplama konusunda ne ölçüde istekli olduğuyla ilgilidir. Örneğin, Sünni bir Müslüman olan araştırmacının Alevilik inancına sahip bir sosyal grubun kültür, kimlik ve toplumsal değişme süreçlerini incelediği düşünüldüğünde; araştırmacı bireyin Sünni merkezli bakış açısıyla hareket etmemesi gerekmektedir. Aynı şekilde Alevilik inancına sahip sosyal grubun aile, eğitim, ekonomi, inanç, boş zamanları değerlendirme faaliyetleri, dünya görüşü gibi kurumlarında var olan değerler sistemini onların gözüyle, onların bakış açısıyla incelemesi araştırmacının çok boyutlu veri elde etmesini sağlayabilecektir.

Araştırmacı, görüşmeler sırasında genelden özel sorulara gidecek biçimde olgusal arka plandan bireysel sorulara doğru gitmek daha anlamlı olabilecektir. Soruların belirli plan ve hazırlık dâhilinde görüşmeci bireylere sorulması görüşme sürecinin daha sağlıklı biçimde yürümesini sağlayabilecektir. Alınan cevaplar ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınabileceği gibi görüşme sırasında da görüşme notları yazıya geçirilebilir (Johnson, 2002, s. 109).

Görüşmenin Yeri

Görüşmeci sürecinin önemli aşamalarından birisi olan görüşme mekânı, verilerin en işlevsel ve pratik şekilde toplanabileceği, görüşmeci kimsenin kendisini serbestçe ifade edebileceği bir alan olması önemlidir. Görüşmelerin yanında gözlem yapabilme olanağının da bulunması ihtimaline karşı, görüşme grubunun doğal yaşam alanlarında, çalışma alanlarında görüşmelerin yapılması daha güçlü ve etkili veriler elde edilmesini sağlayabilir.

Araştırmacının, görüşmeci bireylerin baskı ve zorlama olmadan kendilerini rahatça ifade edebilecekleri, gürültü ve aşırı sestten yalıtılmış mekânlarda görüşmeleri yapması daha uygundur. Örnek vermek gerekirse Antalya’da kadınların siyasal katılımları üzerine örneklem olarak seçilen AK Parti ve CHP

Kadın Kolları üzerine yapılan bir alan araştırmasında görüşmeci bireylerin, siyasal temsili yeterli bulup bulmadıkları, olgusal kimliklerine ilişkin konularda parti yöneticilerinin yanında konuşmaktan imtina ettikleri görülmüş, görüşmecilerin utanarak kısa cevaplarla konuyu kapatmak istedikleri gözlemlenmiştir (Demir, 2018).

Nitekim ses kayıt cihazı ve fotoğraf makinesi gibi teknik cihazların kullanımında aşırı kalabalık ve yüksek ses gibi unsurlar görüşmeyi olumsuz etkileyebilecektir. Ayrıca görüşme gerçekleştirilirken görüşmenin gidişatına yorum ve görüşleri ile müdahalede bulunabilecek bir kimsenin olmaması önemlidir. Görüşmeler, araştırma konusu ile ilgili olarak yüz yüze gerçekleştirileceğinden park, bahçe, kafeterya, ev, işyeri, ibadethane gibi alanlarda uygulanabilmektedir. Görüşme yapılmadan önce örneklem olarak seçilmiş grupla ön görüşme yapılarak temas sağlanması, samimi ve olumlu ilişkiler kurulması oldukça önem arz etmektedir. Çünkü görüşme gerçekleştirileceği sırada görüşmeci bireyler yaşamları boyunca hiç tanımadıkları ve bilmedikleri bir araştırmacıyı evlerine konuk etme noktasında güven problemi yaşayabilmektedir. Bu güven sorununun yaşanmaması için araştırmacı kimsenin bir takım sosyal iletişim ağı sayesinde ve gerçekleştireceği ziyaretlerle bu sorunu çözebilmesi mümkündür.

Görüşme mekânının uygun bir mekân olarak belirlenmesi dışında diğer önemli bir unsur ise görüşme yapılacak kişilerle sağlıklı iletişim kurulması, randevu ya da görüşme yerine zamanında gidilmesi, geç kalınmamasıdır. Karşı tarafa güven sağlanması konusunda randevu yerine saatinde gidilmesi önemlidir. Ayrıca görüşme yerine giderken uygunsuz, dini, siyasi anlam taşıyan sembol ve kıyafetlerle gidilmemesi görüşmeci bireyler ve görüşme açısından iyi bir intiba oluşturabilecektir.

Soru Sorma Biçimleri ve Görüşme

Görüşme tekniğinde yüz yüze soru sorma ve cevap alma içeriği bulunduğundan görüşmenin önemli aşamalarından birisi soruların sorulmasıdır. Öncelikle araştırmacı örneklem grubunu iyi belirlemeli ve konusuna hâkim olmalıdır. Araştırmacı görüşmeciye yönelteceği sorularını iç tutarlılık ve anlamsal bütünlükle sormalıdır. Sorular görüşmeci bireyin etnisite, inanç, mezhep, dil ve kişisel haklarını aşağılayıcı yargı niteliği taşımamalıdır (Tekin, 2006, s. 113).

Araştırmacı sorularını görüşmeci bireyin açık ve net bir şekilde anlayabileceği biçimde yöneltmelidir. Sorulan sorular önyargı ve yönlendirme anlamlarını taşımamalıdır. Netice itibarıyla görüşmeci bireyi huzursuz ve rahatsız edebilecek sorular karşısında görüşmeci bireyin ketum ve içine kapanık tutum sergileyebileceği unutulmamalıdır (Guion vd., 2001, s. 2). Soruları genelden özele sorulabileceği gibi öncelikle görüşmeci bireylerin olgusal kimlikleri ortaya çıkarılabilir. Görüşmecilerin olgusal kimliklerinde yaş, cinsiyet ve eğitim durumu gibi sorular sorulabilir, akabinde araştırma konusunun dışına çıkmayacak şekilde sorular yöneltilebilir. Görüşmeciye sorulan sorular birbirini sinayacak ölçüde kıyaslanabileceği gibi soru formunun genelinde anlam bütünlüğü korunmalıdır.

Soru sorma esnasında araştırmacı yönlendirme ve imada bulunmadan kaçınmalı, görüşmeciden kendi beklediği cevapları vermesini talep etmemelidir. Sorular basitten özele gidecek şekilde sorulabileceği gibi sorular araştırmanın varsayımlarını sinayabilmelidir. Araştırmacı farklı bir ses tonu ile bir düşünce, ideoloji ve görüşü savunur biçimde tavır almamalı, soruları cevaplayabilmesi için görüşmeciye baskı yapmamalıdır. Görüşmeci bireye hakaret, küfür ve dışlayıcı tabirler kullanılmamalı, görüşmenin gidişatına göre gerektiğinde yapılandırılmamış görüşme ise araştırmacı soruların yerini değiştirebilmelidir. Görüşmeci bireyin cevaplamakta tereddüt ettiği ya da kuşkulandığı sorular soru formunda yer alıyorsa araştırmacı esnek davranmalı ve görüşmecinin kendisini özgürce ifade edebileceği uygun bir şekilde sorularını sormalıdır.

Dil Bariyeri

Görüşme tekniği uygulanırken görüşmeci bireylerin düşüncelerini, anlam dünyalarını, deneyimlerini ifade etme noktasında kullandıkları en önemli araç dildir. Dil, bireylerin düşünce dünyalarında kodladıkları, sembollerle anlam ve içerik yükledikleri sözcük ve kelimelerin karşı tarafa aktarılmasını sağlayabilen bir iletişim aracıdır. Görüşme tekniğinin temelinde yüz yüze soru sormak ve cevap almak etkileşimi bulunduğundan araştırmacının dikkat etmesi gereken önemli hususlardan birisi de dil yeterliliğidir.

Araştırmacının çalışma konusu, farklı dil, din, etnisiteye mensup sosyal gruplar olabilir. Görüşmeci bireylerin kendilerini ifade edebilmesi, araştırmacının da konuşulan dile hâkim olması oldukça önemlidir. Farklı meslek dalı, farklı dil, din, etnisiteye mensup kimselerin kendilerine özgü terminolojik ifadeleri, deyimleri, kelime kısaltmaları olabilir. Bu tür durumlarda araştırmacı açısından iki seçenek vardır. Birincisi görüşmeci bireylerin dilini konuşabilmek ikincisi ise görüşmelerde tercümandan faydalanmaktır. Örneğin Antalya Büyükşehir Belediyesi Toptancı Hali’nde çalışan geçici koruma statüsü altındaki Suriyeli bireylerin işgücü piyasasındaki çalışma koşulları üzerine yapılan bir alan araştırmasında, görüşmeci Suriyeli bireylerin nerdeyse tamamının Türkçe konuşabildikleri ve kendilerini oldukça iyi bir şekilde ifade edebildikleri görülmüştür. Bunun dışında bazı Suriyeli görüşmeci bireylerin ise Türkçeyi çok iyi kullanamadıkları durumlarda ise Arapça tercümandan yararlanılarak görüşmeler tamamlanabilmektedir (Aygül & Demir, 2020).

Araştırmacı dil yeterliliği bulunmayan sosyal gruplar üzerine bir görüşme gerçekleştirecekse ve kendisinin dil yeterliliği bulunmuyorsa görüşme yapacağı sosyal grubun değerler sistemini, normlarını, yaşam tarzını, inanç ve geleneklerini tanıması gerekmektedir. Netice itibarıyla verilen mesajları tercüman yardımıyla okuyabilen araştırmacı, görüşmeci bireylerin beden diline dikkat etmeli, gözlem yapmalıdır. Yöneltilen sorulardan rahatsız olduğunu sezdiği zaman tercüman yardımıyla görüşmeci ile iletişim kurabilmelidir. Bu açıdan araştırmacının konusuna hâkim olması, görüşmeyi yönlendirmesi, görüşmeci bireylere güven vermesi, onları konuşmaya motive etmesi görüşmenin tamamlanması bakımından önemlidir.

Teknik Cihazlardan Yararlanma ve Görüşme

Görüşme tekniğinde sağlıklı ve net veriler elde edilmesini sağlayan önemli faktörlerin başında ses kayıt cihazı, akıllı telefonlar ve kamera gibi teknolojik cihazlar gelmektedir. Ses ve görüntü kaydı yapılması, görüşmenin verilerin okunması ve çözümlenmesi sırasında önemle yarar sağlayabilen bu teknik cihazların kullanılması öncelikle görüşmeci bireyin rızasının alınmasına bağlıdır. Bu yönüyle görüşmeci bireylerin ses kayıt cihazı kullanımı, fotoğraf çekimi ve görüntü kaydedilmesi gibi konularda bilgilendirilmesi esastır.

Her ne kadar bazı internet programlarıyla derinlemesine görüşme gerçekleştirilebileceği ve zoom gibi uygulamalar üzerinden anlık ses ve görüntü kaydı sağlanabileceği tezini savunun çalışmalar olmasına karşın (Ardahanlıoğlu, 2022, s. 8) derinlemesine görüşmelerin yüz yüze yapılmasının daha yararlı olacağı düşünülmektedir. Netice itibarıyla görüşmenin görüşmecinin doğal ortamında yapılması, ses tonu, mimik ve tepkisel davranışların gözlemlenmesi açısından daha zengin verilerin toplanmasını mümkün kılabilir. Ses kayıt cihazı ve fotoğraflama yapıldığı durumlarda ise ses kayıt cihazının görüşme öncesinde kontrol edilmesi önemlidir. Görüşmecinin onay vermesi ve izniyle yapılan ses kayıtları ise araştırma konusuyla ilgisi bulunmayan kurum, kuruluş ve tüzel kişiliklerle paylaşılmalı, görüşmeci bireyin kişilik hakları ve özel yaşamına saygı gösterilmelidir. Araştırmacı incelediği görüşme notlarına özen göstermesine rağmen görüşmeci bireyin ifade etmiş olduğu her kelime ve cümleyi not alamayabilir. Bu tür durumlarda ses kayıt cihazının kullanılması araştırma verilerinin çözümlenmesinde büyük kolaylık sağlayabilmektedir.

Görüşmelerin bitimiyle birlikte, sürecin raporlanması başlayacağından ses kayıt cihazındaki vediler ve notlar dikkatle gözden geçirilerek yazıya geçirilmelidir. Ayrıca araştırmacı gözlemlerini, görüşme esnasında aldığı notları da muhafaza etmeli mümkünse görüşme yerini, görüşülen kişi, yer ve zamanını da not etmelidir. İsim benzerliği ve karışıklık olmaması açısından, bireylerin isimleri deşifre edilemeyeceğinden kodlama sisteme kullanılabilir. Kodlama isim yerine görüşme yapılan bireylerin harf ya da sayı olarak belirtilmesidir. Örnek vermek gerekirse birinci görüşmeci “G1”, ikinci görüşmeci, cinsiyeti ve yaşı belli olacak şekilde “G2, Kadın, 45” şeklinde ifade edilebilir. Özel yaşamlarında ve gelecekte sorun oluşturabileceğinden görüşmeci bireylerin isimleri, işyerleri, meslekleri, aile bilgileri ve iletişim bilgileri net biçimde paylaşılmamalıdır.

Etik Açıdan Görüşme

Etik, ahlak ve felsefenin bir terimi olarak görülse de bir toplumda yaşayan insanların müşterek uyması gereken ve kendilerinden beklenen davranış biçimleri, normlar ve pratikler olarak değerlendirilebilir. Görüşme tekniği açısından etik ilkeler, çalışmanın geçerliği ve bilimsel sonuçları açısından değerlidir. Görüşme tekniğinde araştırmacı kimsenin görüşmeci bireylere güven duyması ve görüşmeci bireyin de kendini güvende hissetmesi önemlidir.

Derinlemesine görüşme yapılmadan önce çalışmanın amacı, hedef kitlesi, nerede ve hangi zaman aralıklarında yapılacağına ilişkin formlar hazırlanarak üniversite ya da resmi kurumdan etik kurul belgesi ya da izni talep edilmesi önem taşımaktadır. Bu etik kurul belgesi çalışmanın meşruiyet kazanması ve bilimsel bir karakter kazanması açısından önemlidir. Etik kurul izni ya da belgesinin talep edilmediği çalışmalar bilimsel ve akademik açıdan şüphe uyandırabileceğinden görüşme ve alan araştırması uygulanan bilimsel çalışmalarda etik kurul izninin alınması önem kazanmıştır. Nitekim etik kurul belgeleri içinde görüşmeci bireylerin kişisel haklarını korumaya yönelik görüşmeci rıza beyan formu, görüşme süresi, görüşülmesi planlanan sosyal gruba ait bilgiler, çalışmanın ana hatları ve varılması planlanan hedefler gibi kısımlar yer alabilmektedir. Ayrıca etik kurul belgesi içinde görüşülmesi planlanan kişi ya da kişilerin bilgilerinin gizli kalacağı, görüşmecilerin kişisel bilgilerinin paylaşılmaması, özel yaşamın gizliliği ve bu bilgilerin yetkisi olmayan kişi ve kuruluşlarla paylaşılmaması gerektiğine dair onay ve matn kısımları bulunmaktadır.

Görüşmeci bireyler kendilerini ifade ederken özel hayatın gizliliğinin korunması açısından kuşku duymamalıdır. Nitekim araştırmacı, görüşmeci bireylerin özel yaşamlarını, iş ve mesleki hayatlarını olumsuz etkileyebilecek her türlü tutum ve davranıştan kaçınmalıdır. Bu aşamada en önemli ölçüt görüşmeci bireylerin özel bilgilerini, isim ve soy isimlerini, adreslerini ve iletişim bilgilerinin açıklanmasıdır. Araştırmacı görüşmeci bireylerin özel yaşamlarına saygı duymalı ve bilgilerinin gizli kalacağı teminatını karşı tarafa verebilmelidir. Aksi takdirde görüşmeciler, görüşme teklifini reddedebileceği gibi görüşme sorularına içtenlikle cevap vermeyebilir (Johnson, 2002, s. 114). Bu durumun yanı sıra görüşmede kullanılan video, ses kayıt cihazı gibi verilerin ilgili olmayan kurum ya da birimlerle paylaşılmaması araştırmanın etik geçerliliğini güçlendirebilecektir. Araştırmanın planlanan sürede tamamlanması ve verilerin amacına yönelik olarak kullanılması da etik açıdan önem taşımaktadır. Görüşmeler sonucu elde edilen veriler görüşmenin niteliği ve kapsamı dışında kullanılmamalıdır. Görüşmeci bireylerin bir takım sosyal alışkanlıkları, inanç, değerler ve özel bilgileri ihbar niteliğinde değerlendirilerek emniyet hizmetleri ya da istihbarat birimlerine aktarılmamalıdır. Nitekim görüşmeciler ifadeleri ve düşünceleri sebebiyle kriminalize edilmemeli, görüşmeci bireylerin özel yaşamlarını deşifre edilmemelidir.

Tablo 1: Görüşmeci Beyan Formu

Görüşmeci Rıza Beyan Formu	
Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Yeni ve Yakınçağ Araştırmaları Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi Erdi DEMİR tarafından uygulanan “Etnografik Bir Alan Araştırması: Antalya Abdalları, Kültür, Kimlik ve Toplumsal Değişme” isimli araştırmaya katılmak için araştırmacı tarafından derinlemesine görüşmeye davet edilmiş bulunmaktasınız. Yüzyılların kültürel zenginliğini yansıtan göçebe yaşam tarzı Türk dünyasında önemli bir yere sahiptir. Orta Asya’dan Anadolu Coğrafyasına ve Balkanlar’a kadar uzanan kültürel bir mirasın taşıyıcıları Abdalların yaşam biçimleri, sosyal ve ekonomik faaliyetleri bu açıdan önemlidir. Çalışmada geleneksel Türk kültüründe önemli bir yere sahip yarı göçebe yaşam tarzının Antalya’da yaşayan Abdallar üzerindeki etkilerini incelemek hedeflenmiştir. Tarafınızdan ekte yer alan yarı yapılandırılmış açık uçlu soruları cevaplamanız beklenmektedir. Görüşmeci birey olarak vermiş ve verecek olduğunuz tüm bilgiler hiçbir koşulda ilgisiz kişi ve kurumlarca paylaşılmayacak, şahsınıza ait bilgiler özenle korunacaktır. Görüşme formunda yer alan soruları 35 dakikada cevaplamanız beklenilmektedir. Katılımınız bireysel olarak gönüllülük esasına bağlı olup, görüşme esnasında tarafınıza araştırma konusuyla ilgili ima, yönlendirme vb. yapılmayacaktır. Araştırma konusuyla ilgili iş ve işlemler yöntem ve etik açıdan Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Anabilimdalı Öğretim Üyesi Doç. Dr. Fatih USLU tarafından kontrol edilmekte ve incelenmektedir. Araştırmacı Erdi Demir tarafından uygulanan bu çalışmaya kendi rızamla katılmayı kabul ediyorum. Görüşme esnasında paylaşacağım bilgilerin ilgisi olmayan kişi ve kurumlarla paylaşılmayacağı teminatı tarafıma verildi. Yukarıda yer alan izin beyanını okudum ve anladım.	
Görüşmeci Birey :	Görüşmenin tarihi ve yeri
Araştırmacı :	İmza

Sonuç

Araştırmacı sahadan beklediği sonuçların dışında beklenilmeyen, bilinmeyen yeni veri ve sonuçlarla ayrılabilir. Araştırmacının bu sonuçları iyi çözümlemesi ve değerlendirmesi gerekmektedir. Alan araştırmasından ayrılan araştırmacının ölçülü olması araştırmacı kimliğini koruması gerekmektedir. Araştırmacı sahadan elde ettiği verileri kişilerin haklarını koruyacak biçimde muhafaza etmeli, araştırma kapsamında kullanılmalıdır. Derinlemesine görüşme, pandemi gibi salgın hastalıklar sebebiyle internet ortamı ve görüntülü kamera sistemleriyle de gerçekleştirilebilen bir veri toplama tekniği olmasına rağmen yüz yüze ve görüşmecinin doğal yaşam alanında yapılan görüşmenin daha sağlıklı sonuçlar verebileceği düşünülmektedir. Bu sebeple araştırmacının görüşmecilerin işyerleri, evleri ve yaşadıkları sosyal çevrede görüşme sağlaması, gözlem yapma açısından da avantaj sağlayabilecektir.

Kavramsal olarak betimlenen derinlemesine görüşmenin esnek yapısı, araştırmacıya sağlamış olduğu olanaklarıyla işlevsel ve çok yönlü bir veri toplama tekniği olduğu söylenebilir. Zaman ve maliyet yönünden dezavantajları bulunan görüşme yöntemi, birçok disiplinin tercih ettiği bir veri toplama tekniğidir. Anlamacı ve yorumlamacı paradigmanın sıklıkla tercih ettiği bu teknik, sosyolojik açıdan araştırmalara kolaylık sağlayabilmektedir. Sohbet ya da sıradan konuşmaktan farklı bir içeriğe sahip olan görüşme tekniği etnografik çalışma desenlerinde de tercih edilmektedir. Görüşmeler yoluyla araştırmacı bir toplumsal gruba ait kimlik, kültür, yaşam tarzı, inanç, gelenek ve politik görüş gibi unsurlar hakkında bilgi sahibi olabilmekte, bilinen bir takım varsayım ve verilerden yola çıkılarak öngörü ve genellemelerde bulunabilmektedir. Derinlemesine görüşme, bireysel, toplumsal bağlamda değerlendirilebilen bir tekniktir. Bireysel bağlamda derinlik, kişisel yargı, fikir, hayat felsefesi, inanç ve gündelik yaşam pratiklerinin ortaya çıkarılmasını sağlayabilmesi olarak okunabilir. Toplumsal bağlamda derinlik ise bireyin toplumun bir öznesi olarak sahip olduğu davranış biçimleri, sosyal alışkanlıkları, dil ve tüketim alışkanlıklarından yola çıkılarak genelleme yapılabilmesidir.

Yazar katkısı:	Kavramsallaştırma: FU, ED; Veriyi düzenleme: FU, ED; Veri Analizi: FU, ED; Finansman sağlama: FU, ED; Araştırma: FU, ED; Yöntem: FU, ED; Proje yönetimi: FU, ED; Kaynaklar: FU, ED; Yazılım: FU, ED; Gözetim: FU, ED; Onaylama: FU, ED; Görselleştirme: FU, ED; Taslak metin yazımı: FU, ED; Gözden geçirilmiş metin yazımı: FU, ED
Çıkar çatışması:	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazarlar bu çalışma için mali destek almadıklarını bildirmiştir.

Kaynakça

- Allmark, P., Boote, J., Chambers, E., Clarke, A., McDonnell, A., Thompson, A. ve Tod, A. M. (2009). Ethical issues in the use of in-depth interviews: literature review and discussion. *Research Ethics*, 5(2), 48-54.
- Ardahanlıoğlu, B. (2022). Nitel araştırmalarda online derinlemesine görüşme tekniği ile veri toplama: bir lisansüstü tez örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51, 1-12.
- Arksey, H. ve Knight, P. (1999). *Interview for social scientists*. Londra: Sage Publications.
- Aygül, H. H. ve Demir, E. (2020). Türkiye iş gücü piyasasının yeni aktörleri Suriyeli işçiler (Antalya Büyükşehir Belediyesi Toptancı Hal Kompleksi). F. Kahraman ve M. Çakır (Yay. haz.), *Sosyal problemler sosyolojisi: Teoriden uygulamaya sosyal problemler üzerine tartışmalar* içinde (ss.128-161). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Books, M. (1997). *In-depth interviewing as qualitative investigation*. ERIC Publications.
- Boyce, C. ve Neale, P. (2006). *Conducting in-depth interviews: A guide for designing and conducting in-depth interviews for evaluation input* (Vol. 2). Watertown, MA: Pathfinder international.
- Chirban, J. T. (1996). *Interviewing in depth*. Londra: Sage Publications.
- Demir, O. Ö. (2011). Nitel Araştırma Yöntemleri. K. Böke (Yay. haz.), *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* içinde (pp.275-306). İstanbul. Alfa Yayınları.
- Demir, E. (2018). *Kadınların siyasal katılımı: Antalya'da Ak Parti ve CHP Kadın Kolları Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Friesen, B. K. (2010). *Designing and conducting your first interview project*. John Wiley & Sons.
- Guion, L. A., Diehl, D. C. ve McDonald, D. (2001). *Conducting an in-depth interview* (pp. 1-3). McCarty Hall, FL: University of Florida Cooperative Extension Service, Institute of Food and Agricultural Sciences, EDIS.
- Johnson John M. (2002). In-Depth Interview. J. B. Gubrium ve J. A. Holstein (Yay. haz.), *Handbook of Interview Research Context&Method* içinde. Londra: Sage Publications.
- Mason, J. (1996). *Qualitative researching*. Londra: Sage Publications.
- Morris, A. (2015). *A practical introduction to in-depth interviewing*. Londra: Sage Publications.
- Patton, M. Q. (1987) *How to use qualitative methods in evaluation*. California: Sage Publications.
- Roller, M. R. ve Lavrakas, P. J. (2015). *Applied qualitative research design: A total quality framework approach*. Guilford Publications.
- Rubin, H.J. ve Rubin, I.S. (2012). *Qualitative interviewing: The art of hearing data*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Showkat, N. ve Parveen, H. (2017). *In-depth interview*. Quadrant-I (e-Text).
- Tekin, H. H. (2006). Nitel araştırma yönteminin bir veri toplama tekniği olarak derinlemesine görüşme. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(13), 101-116.
- Woods, P. (2005). *Inside schools: Ethnography in schools*. Routledge Publications.

Sosyoloji Üzerine Sosyolojik Düşünmek: ‘Socius’ Kavramı ve Vadettikleri Sociological Thinking on Sociology: The Concept of ‘Socius’ And Its Promises

Abdulkadir İNCE*

Öz

Sosyoloji modern bir bilim olarak iki yüzyılı aşkın bir tarihe sahip olmasına karşın günümüzde hâlâ konusunun, mahiyetinin, diğer bir ifadeyle *neliğinin* tartışıldığı bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyolojinin neliği sorusuna kurucu isimlerden çağdaş isimlere kadar birçok sosyolog farklı yanıtlar vermiş; fakat sosyolojinin hâlâ müphem bir kavram ve muğlak bir alan olmasının önüne geçilememiştir. Sosyolojinin konusunun, ilgi alanının ve inceleme nesnesinin net bir şekilde belirlenememesi sosyolojik bilginin dağınık, düzensiz ve parça parça olmasına; bir başka deyişle sağduyu bilgisi hâline gelmesine yol açmıştır. Bu çalışma, sosyolojik bilginin sağduyu bilgisi hâline gelmiş karakterine yönelik eleştirilerden hareketle sosyoloji üzerine bir tür sosyolojik düşünme çabasının ürünüdür. Çalışmada, Bauman’ın sağduyu – sosyoloji arasındaki farklardan yola çıkarak yaptığı açıklamalar temelinde, bilimsel bir etkinlik olarak sosyolojinin sağduyu bilgisi hâline gelmiş sosyoloji pratiklerinden nasıl ayrılabilirliğine yönelik teorik bir çerçeve belirlenmiştir. Bu teorik çerçevenin pratikte uygulanabilirliği ise Nilgün Çelebi’nin *socius* kavramı aracılığıyla değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Sosyoloji, socius, Nilgün Çelebi, sosyolojik düşünme, sağduyu.

Abstract

Although sociology has a history of more than two centuries as a modern science, it still appears today as a field in which its subject, nature, in other words, what it is, is discussed. Many sociologists have given different answers to the question of the nature of sociology, from the founding names to contemporary names. However, it has not been prevented that sociology is still a vague concept and an ambiguous field. The inability to clearly determine the subject of sociology, the field of interest and the object of study has led to the fact that sociological knowledge is scattered, disorganized and fragmentary. In other words, sociology has become common sense knowledge. This study is the product of a kind of sociological thinking effort on sociology based on the criticism that sociological knowledge has become common sense knowledge. The study is based on Bauman's ideas about the differences between sociology and common sense, thereby drawing up a theoretical framework for how sociology as a scientific activity can be separate from the practice of sociology, which has become common sense knowledge. The applicability of this theoretical framework in practice is evaluated through Nilgün Çelebi's *socius* concept.

Keywords: Sociology, socius, Nilgün Çelebi, sociological thinking, common sense.

* Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. E-posta: abdulkadir.ince@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0939-3392

Sosyoloji benim sözümdür.¹

-Baykan Sezer

Sosyoloji değil mi ki sosyoloğun sözüdür.

-Nilgün Çelebi

Giriş

Sosyoloji büyük ölçüde diğer sosyal bilim alanlarının da paylaştığı önemli bir güçlük barındırmaktadır. Bu güçlük hem bir bilim olarak kendisinin hem de kendisi ile ilgili bazı noktaların tanımlanması meselesidir. Sosyoloji, modern ve özerk bir bilim olarak tarif edilmeye başlandığı andan itibaren kendisini ve araştırma nesnesini bir problem hâline getirmiştir. Günümüze kadar gelen sürede ise sosyolojinin tanımlanması probleminden, araştırma nesnesinin ne olacağı, araştırma nesnesi ile olan münasebetlerinin nasıl kurulacağı ve bu ilişkide bir sosyolog olarak araştırmacının nasıl bir tavır alacağı tartışılmış, ilgili alandaki çok seslilik sosyologlar arasında önemli bölünmelere yol açmıştır. Bu bakımdan *ne kadar sosyolog varsa o kadar sosyoloji tanımı ve sosyoloji yapma pratiği vardır* şeklinde bir kanaat oluşmuştur. Bu sebeple sosyolojinin sosyolojisi üzerine bir çaba veya sosyolojik düşünme girişiminin sosyoloji üzerine uygulanması, sosyolojinin ve bağlantılarının nasıl tanımlanabileceği; fakat yalnızca tanımlamakla kalmayıp aynı zamanda bu tanımların sosyoloji pratiği içerisinde nasıl uygulanabileceğine yönelik bir girişimdir.

Sosyoloji üzerine sosyolojik düşünmek asıl olarak *sosyolojinin neliği* üzerine bir tartışmadır. Sosyolojinin bir bilim olduğu fakat tam olarak ne ile ilgili bir bilim olduğu tartışması gündemdeki yerini hep korumuştur. Örneğin sosyoloji toplumu mu, modern toplumu mu, devleti mi, sınıfları mı, ulus-devleti mi, kurumları mı, grupları mı yoksa ilişkileri mi inceler? Sosyolojinin neliğine yönelik muğlaklık devam etmektedir. Dolayısıyla sosyolojinin konusu, ilgi alanı, bu alanın mevcudiyeti ve mevcudiyeti hakkındaki bilginin nasıl elde edileceği tam olarak netleştirilememiştir. Ancak sosyolojinin neliği sorunu oldukça önemli bir meseledir (Kızılçelik, 2014, ss. 2-3). Bu soruna etraflıca bir yanıt oluşturmak sosyolojinin varoluşunu ve varoluşunu gerektiren şartları ortaya çıkararak sosyolojinin niçin gerekli olduğuna da yanıt oluşturacaktır.

Sosyolojinin neliği problemine, kurucu isimler olarak niteleyebileceğimiz İbn Haldun, Marx, Weber, Durkheim ve Tönnies farklı yanıtlar vermişlerdir. Örneğin İbn Haldun, ihdas ettiğini söylediği yeni ilmin yani umranın konusunu, umrandan zorunlu ve arızı olarak ortaya çıkan hâlleri, süreçleri, olguları ve aşamaları ifade etmek ve açıklamak olarak belirlemiştir (Sönmez, 2019, s. 165). Durkheim, sosyolojinin konusunun ve ilgilenmesi gerektiği alanın, “bireysel bilinçlerden bağımsız, dışsal bir varlık alanında bulunan düşünme, hissetme ve eylemde bulunma biçimleri” olan toplumsal olgular olduğunu düşünmektedir (Durkheim, 2016, s. 33). Weber daha farklı bir şekilde sosyolojiyi, toplumsal eylemi yorum yoluyla anlayan, seyrinin ve sonuçlarının nedensel açıklamasını yapan bir bilim olarak tarif etmektedir (Weber, 2012, s. 112). Çağdaş sosyolojinin önemli isimlerinden Giddens ise sosyolojiyi, “iki büyük devrim” olarak nitelediği Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi’nin yarattığı değişimler bağlamında ele almaktadır. Ona göre sosyoloji, geçen iki veya üç yüzyıl boyunca sanayileşme sürecinde yaşanan değişimlerin ortaya çıkardığı süreçleri ve toplumsal kurumları incelemektedir (Giddens, 2020, s. 16). Sosyolojinin konusuna ve ilgi alanına yönelik yüzyıllar içerisindeki bu yorumlar, sosyoloji hakkında farklı düşünme biçimlerini ifade etmekle birlikte söz konusu tartışmanın çözüme kavuşturulamadığını da gözler önüne sermektedir.

Peşinen ifade etmek gerekir ki bu çalışmada *socius* kavramı eksenli tartışmanın tüm bu sorunlara bir cevap teşkil edeceği, sosyolojiyi tartışma götürmez bir şekilde tanımlayacağı, araştırma nesnesini ve

¹ Nilgün Çelebi, sosyolojinin sosyoloğun sözü olduğunu Baykan Sezer’in 27-28 Nisan 1998 tarihleri arasında UNESCO Toplum Bilimleri Komitesi’nce Abant İzzet Baysal Üniversitesi’nde düzenlenen ve “Sosyoloji ve Tarih” başlıklı 3. Sosyoloji Toplantısı’nda onur konuğu olarak yaptığı konuşmada söylediği “sosyoloji benim sözümdür” cümlesinden hareketle kullandığını ifade etmektedir (2007a, s. 51).

nesnesiyle olan tüm münasebetlerini çözüme kavuşturacağı iddia edilmemektedir. Bu çalışmada, sosyolojik bilginin bir tür sağduyu bilgisi hâline gelmiş olduğuna yönelik eleştiriden hareket edilerek Nilgün Çelebi'nin *socius* kavramına, içerdiklerine ve vadettiği birtakım anlayışlara odaklanılmaktadır. *Socius*, sosyolojinin konusunun, içeriğinin, inceleme nesnesinin, ontolojisinin ve epistemolojisinin yeniden kurgulanabileceğini, alternatif bir sosyoloji pratiğinin mümkün olabileceğini gösteren önemli bir çabanın ürünüdür. Üstelik bu çaba birçok açıdan da oldukça kıymetlidir. İlk olarak *socius* kavramı, Türk sosyolojisinin temel niteliklerinden birisi olan Batıdan aktarmacı sosyoloji anlayışına yönelik yerli ve özgün bir cevap teşkil etmektedir. Benzer şekilde *socius*, özellikle sosyal bilimlerde yaygın bir düşünme biçimi olan düalist düşüncenin ötesinde, düalizmleri aşan bir sosyoloji anlayışı barındırmaktadır. Son olarak ise içerisinde yaşadığımız, şiddet ve siyaset bağımlı toplumsal hayata, karşılıklı etkileşim ve uzlaşmaya dayalı bir toplumsal örgütlenme biçimi, diğer bir ifadeyle insan birlikteliği imkânı önermektedir.

Bu çalışmada ilk olarak sosyoloji ile sağduyu arasındaki ilişkiye odaklanılarak, sosyolojik bilginin sağduyu bilgisi hâline gelmiş olmasından tam olarak neyin kastedildiği açıklanmakta ve bu çerçevede eleştiri odakları belirlenmektedir. Çalışmanın devam eden kısımları ise söz konusu problem karşısında Nilgün Çelebi'nin *socius* kavramı ve bu kavrama yüklenen anlamlar çerçevesinde açıklamalar ve değerlendirmeler içermektedir.

Sosyoloji – Sağduyu İlişkisi ve *Socius* Ekseninde Eleştiri Odakları

Sağduyu, dış dünya ile ilgili olarak hemen herkes tarafından sorgulanmaksızın kabul edilen, herhangi bir alanda uzmanlık gerektirmeden gündelik hayat içerisinde gelişen ve birbiriyle tutarlı düşünce ve inanç sistemi olarak tanımlanabilir. Genel anlamıyla sağduyu bilgisi, bireylerin gündelik hayat içerisinde yaşamlarını idame ettirebilmek için ihtiyaç duydukları bilgi türüdür (Cevizci, 1999, ss. 744-775). Berger ve Luckmann'a göre (2008, s. 33) sağduyunun ayırt edici karakteri, onun olduğu gibi kabul edilmesidir. Sağduyu, bireylerin gündelik hayattaki işlerini yürütmek için faydalandığı, zengin ve fakat bununla birlikte düzensiz, sistematik olmayan ve çoğunlukla söze dökülemeyen bilgilerdir. Bireylerin dünya ve hayat hakkındaki ham bilgileri anlamına gelen sağduyu, gevşek ve özdenetimden uzaktır (Bauman, 2015, ss. 17-21). Bununla birlikte sosyolojik düşünme girişimi söz konusu olduğunda sağduyu önemli bir mahiyet arz etmektedir. Çoğu hâlde sosyoloji, özellikle fen bilimleri ile kıyas edildiğinde sağduyu ile yakından ilişkilidir. Peki, sosyoloji ile sağduyu arasındaki yakın ilişkinin kaynağı nedir?

Bauman, sosyolojinin ilgi alanının hâlihazırda bireyler tarafından paylaşılan ve ilke olarak herkese açık deneyimler olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla sosyoloji, bireylerin gündelik hayatlarında yaşadıkları, deneyimledikleri, paylaştıkları, üzerine konuştukları şeyler hakkında bilgi üretir. Gündelik hayat içerisindeki herhangi bir olgu, henüz sosyologlar onunla ilgilenmeden bireyler tarafından tecrübe edilmiştir. Bu sebeple sosyolojinin açıklama girişimleri, zaten hayatımızda olmuş şeyler üzerinedir (Bauman, 2015, ss. 18-20). Diğer bir ifadeyle aslında sosyologlar, çoğu hâlde sağduyu bilgisi ile ilgilenip söz konusu bilgiyi sosyolojik bakış açısıyla ele almaktadır.

Fakat elbette, sosyoloji ve sağduyunun sosyal gerçekliğe ve olgulara yaklaşım biçimleri birbirinden oldukça farklıdır. Bauman sosyoloji ve sağduyunun insan eylemlerini ele alış biçimlerinin dört temel farklılıktan ileri geldiğini ifade etmektedir. Bunlardan ilki, sosyolojinin bilimin bir niteliği olduğu kabul edilen *sorumlu konuşmaya* tabi olmasıdır. Buna göre sosyologlar, kendi önermelerini mevcut verilerle desteklemeli, sınamalı ve herkesin anlayabileceği ayrımlar yapabilmelidir. Sosyologlar, güçlü bir şekilde savundukları görüşleri söz konusu olduğunda dahi önceliği sınanmış bulgulara vermelidir. Ayrıca sosyolojik bilgi, başkaları tarafından da doğruluğunun ve yanlışlığının teyidi ve sınanması için kamuya açıktır. İkinci farklılık, sosyolojik bilginin istihraç edildiği alanın büyüklüğü ile ilgilidir. Gündelik hayat içerisinde bireyler, dünyayı kendi başlarına gelenler ve yakın çevrelerinde gördükleri ile sınırlı olarak düşünme eğilimindedir. Oysaki hayatın çeşitliliği veri alındığında, yalnızca kendi hayatımıza dayanan her deneyim tek yanlı kalacaktır. Bu sebeple sosyolojik düşünme, bireysel hayat dünyasının sunduğundan çok daha geniş bir bakış açısı sunmaktadır (Bauman, 2015, ss. 21-22).

Sosyoloji ile sağduyu arasındaki üçüncü farklılık, sosyolojinin kişiselleştirilmiş dünya görüşüne karşı çıkmasıdır. Bu ifadenin anlamı, sosyolojinin tek tek bireylerin eylemlerinden ziyade *oluşumlardan*,

karşılıklı bağımlılık ağlarından hareketle açıklama getirmeye çalışmasıdır. Sosyoloji, eylemin yaratıcısı birey metaforunun insan dünyasını anlamak ve açıklamak için kullanılamayacağını; sosyal gerçekliğin insanların karşılıklı bağımlılıklarının çok katlı çözümlemeleri ile anlaşılabilirliğini savunmaktadır. Son olarak sağduyu, sosyolojiden farklı olarak sorgulanamaz ve tartışma götürmez bir karaktere sahiptir. Sağduyunun bu niteliği gündelik hayatın rutin ve düzenli olmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla gündelik hayatın düzenli, alışlagelmiş ve aşına olması, bireylerin kendilerini irdelemelerine ve çözümlemelerine de sebep bırakmamaktadır. Buna karşın sosyoloji, *bildik olanı bilmedikleştirerek* hayatın olağan akışını inceleme nesnesi hâline getirmektedir. Bu bakımdan sosyolojik düşünmenin alamet-i farikası rutini sorgulamak olarak karşımıza çıkmaktadır (Bauman, 2015, ss. 23-24).

Bauman’ın sosyolojik bilgi ile sağduyu bilgisindeki farklardan yola çıkarak sosyolojik düşünme girişiminin ilkelerini belirlemesi, en temelde sosyolojik bilginin sağduyu bilgisi ile mücadele içerisinde olmasından kaynaklanmaktadır. Her iki bilgi biçimi, ilgi nesneleri bakımından ortak bir kümeyi paylaşmaktadır. Fakat sosyoloji bu bilgi kümesine sağduyuya kıyasla daha sonra dahil olduğu için kendisini ancak onunla mücadele içerisinde var edebilmektedir.

Bilimsel etkinliğin temel şartı sağduyu bilgisinden ayrılmasıdır. Fakat günümüzde sosyoloji ters yönde hareket ederek sağduyu bilgisinin koşulsuz kabulüne yaslanmaktadır (Esgin, 2015, ss. 201-202). Burada sağduyu ile kastedilen, gündelik hayatta bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere dağınık bir şekilde kümelenen sağduyu bilgisi değil, sosyolojik bilginin sağduyunun bir nesnesi hâline gelmiş olmasıdır. Bu konuda Esgin, Türkiye’deki bazı sosyoloji pratiklerinin eleştirisi üzerine odaklandığı çalışmasında (2015) söz konusu sosyoloji pratiklerini *doksalojik pratikler* ve *doksalog teknisyenlik* kavramları ile ifade etmektedir.

Yapılan saha çalışmasından hareketle (Esgin, 2013) “Türkiye’de sosyolojinin itibarı, muteber bir boyutu var mıdır?” sorusuna yanıt arayan Esgin, Türkiye’de sosyolojinin çoğunlukla “yararsız, işlevsiz veya etkili sonuçlar üretmeyen tartışmalı bir alan” olarak görüldüğü tespitine ulaşmaktadır. Sosyolojiye ilişkin söz konusu ifadeler, şüphesiz ki tarihsel ve toplumsal bağlamlardan ayrı olarak düşünülemez. Fakat Esgin, yalnızca toplumsal ve politik süreçlerden değil, sosyolojiye yönelik söz konusu algının Türkiye’deki sosyoloji pratiklerinden bilhassa da egemen hâle gelmiş doksalojik pratiklerden hareketle ele alınabileceğini belirtmektedir. Esgin’e göre buradaki en önemli soru, sosyolojinin itibarının ve muteber bir boyutunun olmaması probleminin, sosyolojinin kendi pratikleri çerçevesinde nasıl açıklanabileceğidir (Esgin, 2015, s. 201). Esgin’in bu düşüncesi, sosyolojinin sosyolojisi üzerine bir çaba olarak nitelendirilebilir.

Konuya siyaset veya toplumsal gerekçelerden değil, sosyolojinin mahiyeti itibarıyla bakıldığında, yüzyılı aşkın bir geleneğe sahip olan Türk sosyolojisinde temel konu ve problemler bakımından sistematik bir ilerleyişten, bilgi bünyesinin istikrarlı bir şekilde genişlemesinden bahsedilememektedir. Bunun önemli bir sebebi, bilimsel bir pratik olarak sosyolojinin ontolojik ve epistemolojik kabullerinin ideolojik gerekçelere göre belirlenmesidir. Söz konusu durumun statükocu bilim mantığına ve self-refleksif bilinç eksikliğine sebep olduğunu belirten Esgin, böyle bir bilim algısının çeşitli zaaflar yarattığını ileri sürmektedir. Kendi problemlerinin farkında olmayan, bu sebeple de bu problemlerin aşılmasına yönelik bir ihtiyaç hissetmeyen, tekdüze bir bilim anlayışından hareket ederek basmakalıp uygulamaları sosyolojinin “formülleri” olarak görüp, yöneltile eleştirileri ise bilim karşıtlığı olarak sunan sosyoloji yapma biçimleri, sosyolojinin itibarını kaybetmesinin sebeplerinden birisidir (Esgin, 2015, ss. 201-202). Benzer bir düşüncüyü “biz bir Türkiye sosyolojisi oluşturamadık” sözleriyle Nilgün Çelebi de paylaşmaktadır. Çelebi’ye göre bu durumun en önemli sebebi sosyolojinin neliğine, sosyoloğun sözüne dair özgün fikirlerin üretilmemesidir. Çelebi, Türkiye’de sosyolojinin vesayet altında olduğunu; sosyoloji eğitiminin ve sosyolog yetiştirme düzeninin 1914’ten beri hiç değişmediğini ifade etmektedir. 1930’lu yıllarda Gerhard Kessler’in Türkiye’de sosyolojiye dair önerilerinin bugün hâlâ geçerli olduğunu belirten Çelebi, Kessler’den sonra da hazırlanan ve esas itibarıyla onun fikirlerini izleyen önerilerin hiçbir zaman dikkate alınmadığını, mevcut sosyoloji yapma pratiklerinin devam edeceğini söylemektedir (Çelebi, 2015, s. 15).

Türk sosyolojisinin Batıya bağımlı ve aktarmacı bir geleneğe sahip olması da benzer sonuçlar üretmektedir. Kaçmazoğlu (2015, s. 31) Türkiye’nin özellikle 19. yüzyıldan itibaren uluslararası ilişkiler ve dış politika anlamında, hangi ülke veya devletler ile yakın ilişki içerisindeyse, o ülke veya devletin bilim paradigmasından yoğun bir şekilde etkilendiğini ifade etmektedir. Batıda üretilmiş ve Batının kendi

toplumlarını anlamak ve açıklamak için kullandığı teori ve kavramların olduğu şekli ile Türkiye’ye aktarılması; üstelik de bu aktarımın bir çözüm reçetesi olarak sunulup en doğru bilimsel anlayış olarak kabul görmesi, Türkiye’de sosyolojinin dar sınırlarını oluşturmuştur.

Bu bağlamda çalışmanın eleştiri eksenini *sağduyu bilgisi hâline gelmiş sosyoloji pratikleri* üzerinden kurgulanmıştır. Bauman’ın sosyoloji ile sağduyu arasındaki farkları ifade ederken kullandığı kuramsal ayrım, *bilimsel bir etkinlik olarak sosyoloji ile sağduyu bilgisi hâline gelmiş sosyoloji* pratiklerini ayırt etmek için de oldukça kullanışlıdır. İlk olarak, bilimsel bir etkinlik olarak sosyoloji, *sorumlu konuşmalıdır*. Burada sorumlu konuşma özellikle, bir sosyolojik soruşturma konusuna ilişkin yapılmış öteki yorumları göz önünde bulundurarak, ne kadar karşıt olurlarsa olsun onları da değerlendirmeye alma anlamına gelmektedir. Sosyoloji, ilgilendiği alana ilişkin olarak tüm açıklama biçimlerine hâkim olmalı, herhangi bir ideolojik veya siyasi kaygıdan hareketle diğer görüşleri görmezden gelmemelidir. Sağduyu bilgisi hâline gelmiş sosyoloji pratikleri ise çoğu hâlde sorumlu konuşmadan ve diğer açıklama biçimlerini değerlendirmeye almaktan oldukça uzaktır.

İkinci olarak, sağduyu bilgisi hâline gelmiş sosyoloji pratikleri çalışmalarını oldukça dar bir alan ile sınırlamaktadır. Ele alınan konu, o konu hakkındaki birkaç yeterliliği tartışılan kuram veya isim etrafında şekillendirilmekte; elde edilen bulgular zaten daha önce elde edilmesi beklenen bulgular olmaktadır. Örneğin Esgin (2015, s. 211) bu tür sosyoloji çalışmalarını, kayda değer herhangi bir araştırma sorusundan hareket etmeden, yalnızca olanı tekrarlayan bir literatür taramasıyla üretilmiş çalışmalar olarak nitelendirmektedir. Sağduyu bilgisi hâline gelmiş bir sosyoloji pratiğinde araştırmacı, kendi kuramsal çerçevesi ile uyummayan veriler ile mücadeleye girmemekte, o verileri açıklamaya çalışmamakta, yalnızca kendi iddiasını ve hipotezini destekleyen verileri değerlendirmeye almaktadır. Bilimsel bir etkinlik olarak sosyolojide ise, bilginin istihraç edileceği alan mümkün olduğu kadar geniş tutulmakta; konu hakkında mümkün olan tüm açıklama biçimlerine değinilmektedir. Bu kapsamda sosyolojik etkinlik, genel kaniya genel hükümler verebilmek için yapılmaz; aksine istisna teşkil eden her toplumsal olgu belirli bir tarihsel ve ilişkisel bağlam içerisinde değerlendirilir.

Bilimsel bir etkinlik olarak sosyolojiyi sağduyu bilgisi hâline gelmiş sosyoloji pratiklerinden ayıran üçüncü bir özellik, sosyolojik etkinliğin araştırma nesnesini oluşumların ve karşılıklı bağımlılık ağlarının bir ürünü olarak kavramsallaştırmasıdır. Benzer bir görüşü paylaşan Bourdieu, yapı – birey, sistem – aktör, kolektif – bireysel karşıtlıklarının tek biçimliliği karşısında, tüm sosyal gerçekliğin ilişkisellikten hareketle açıklanabileceğini vurgulamakta ve ilişkiselliğin önceliğini savunmaktadır (Wacquant, 2014, ss. 23-24). Sağduyu bilgisi hâline gelmiş sosyoloji pratikleri, çoğunlukla tek yanlı bir açıklama girişimini yeterli görmektedir.

Son olarak, bilimsel bir etkinlik olarak sosyoloji, sosyolojik bilgi birikimi içerisindeki rutini bozmaktan da geri kalmamalıdır. Sosyolojik etkinlik, aktarmacı bilim anlayışına karşı çıkararak tekdüze ve verilerin önceden belli olduğu, olanı tekrar etmekten öte gidemeyen, yeni bir bakış açısı ortaya koymaktan oldukça uzak olan sosyoloji pratiklerine yönelik tavır alabilmeli; ilke ve prensipleri doğrultusunda sosyolojik etkinliğin nasıl gerçekleştirilebileceğine yönelik öncülük etmelidir. Bilinçli bir şekilde sosyoloji yapma çabası gösteren herkes için sosyoloji üzerine sosyolojik düşünmek aslında bir yardım elidir. Sosyolojik etkinlik sosyologları, sabitleme karşıtı bir güç olarak sosyolojiyi yeniden değerlendirmeye, muhtemel sosyoloji yorumlarını daha isabetli yapmaya, peşin hükümlerimizi sorgulamaya, alışlagelmiş ve konforlu bir sağduyu bilgisinden zahmetli bir bilimsel pratiğe doğru sevk etmelidir.

Peki, Nilgün Çelebi’nin *socius* kavramı vasıtasıyla bilimsel bir etkinlik olarak sosyoloji nasıl anlaşılabilir? *Socius*, bilimsel bir sosyoloji etkinliğine yönelik vasıfları haiz midir? Diğer yandan *socius* kavramı sağduyu bilgisi hâline gelmiş sosyoloji pratiklerine bir karşı çıkış olarak değerlendirilebilir mi? Bu ve benzeri soruları cevaplamak için öncelikle *socius* kavramını tanımlamak, daha sonra mahiyeti ve içerdiklerine yönelik bilgi vermek gerekmektedir.

Socius: Tanımı, Mahiyeti ve İçerdikleri

Aşına olunduğu üzere sosyoloji, Latince “socius” ve Yunanca “logos” kelimelerinin bir araya getirilmesiyle ilk kez 1830 yılında Auguste Comte tarafından kullanılmıştır. Çelebi’ye göre *socius* kavramı

“bir araya gelen, bir diğerine refakat edenlerden oluşan insan birliktelikleri” anlamına gelirken *logos* kavramı “söz”ü ifade etmektedir. Bu bakımdan Çelebi sosyolojiyi, “bir arada olan insanlar, insan birliktelikleri üzerine söylenen söz” olarak tanımlamaktadır. Sosyolog ise bu sözü söyleyendir (Çelebi, 2007a, s. 2).

Çelebi, en yalın hâliyle *socius* kavramının “insan birliktelikleri” olarak anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır (2022, s. 10). Zira ona göre *socius* insan birlikteliklerine verilen en saf addır. *Socius* bireylerin bir araya gelişleri vasıtasıyla inşa ettikleri siyasi, ekonomik veya dini ilişkileri vurgulamaz. *Socius* herhangi bir çağrışımı peşinen varsaymayan sade, saf insan birliktelikleridir. *Socius* bu niteliği ile insan birlikteliklerinin bürünebileceği tüm biçimleri kapsamakta ve kendisine içlem kılabilmektedir. Çelebi, *socius* kavramını (2007b, s. 1) bireylerin gündelik hayat içerisindeki deneyimlerini ve aynı zamanda bu deneyimlerin tarihsel ve kültürel boyutunu vurgulayan, iç içe geçmiş çok katlı insan birliktelikleri olarak düşünmektedir. Dolayısıyla sosyoloji, belirli bir formun değil fakat *socius* içerisinde meydana gelen ve değişimleri, süreklilikleri içerisinde barındıran toplumsal hayat üzerine söylenen sözdür (Çelebi, 2007a, s. 3).

Nilgün Çelebi, *socius* kavramının üç ayrı bağlamda ele alınabileceğini ifade etmektedir. Bunlardan ilki, *socius*’un bugün kullanılan toplum kavramına yakın anlamlara gelebilecek olan açılımıdır. Ancak Çelebi *socius*’u toplum ile özdeşleştirmemektedir (2022, s. 12). Zira insanların bir araya gelişleri, birlikte bulunma hâlleri her zaman toplum biçiminde gerçekleşmemektedir. İnsan birliktelikleri gruplar, yığınlar, birlikler, topluluklar, soylar, milletler şeklinde oluşabilmektedir. Söz konusu insan birliktelikleri her ne kadar birbirleriyle ortak öğeler barındırabilse de kendisini diğerlerinden ayıran nitelikleri de haizdir. Bu sebeple her biri farklı *socius* formlarıdır. *Socius* ise bu çeşitli insan birliktelikleri biçimlerinin tamamını içerebilecek bir kavramdır (Çelebi, 2004, ss. 193-194).

Sosyolojinin “toplumbilim” olarak anlaşılması sosyolojiyi insan birlikteliklerinin tek bir biçimi olan toplum ile sınırlamaktadır. Oysa toplum kavramı, yalnızca kendisini oluşturan birimlerin karşılıklı bağımlılıklarına işaret etmektedir. Toplum; doğa, doğaüstü, gelenek, zaman veya kültür ile bağdaştırılamaz. Toplum “modern olan” bir *socius* formu olarak anlaşılmalıdır (Çelebi, 2015, s. 18). Üstelik toplum, tarihin oldukça kısa bir dönemine ait bir birliktelik biçimidir. Fakat sosyolojinin konusunu veya diğer bir ifadeyle *sosyolojinin neliği* probleminin yanıtını *socius* olarak görmek, bireylerin içerisinde bulundukları tüm ilişkileri sosyolojiye dahil etmek anlamına gelmektedir (Çelebi, 2007b, ss. 1-2). Sosyolojiyi toplum ile sınırlamadan, aksine geniş bir bakış açısından hareket ederek *socius* olarak görmek, her türlü insan birlikteliklerinin; o birlikteliklerin tüm veçhelerinin zaman, tarih ve kültür ekseninde değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır (Çelebi, 2015, s. 19).

Tarih ve kültür *socius* kavramının ele alınabileceği ikinci bağlamı oluşturmaktadır. Çelebi’ye göre *socius* (2007a, ss. 9-10) daima zamanı ve mekânı içerisinde barındıran, bu sebeple tarihsel ve kültürel boyutu içeren insan birliktelikleridir. Tarihsellik, hangi biçimde olursa olsun insan birlikteliklerinin bir süreç içerisinde oluştuğuna, süreklilik arz ettiği kadar aynı zamanda değişimi de vurguladığına ve olgusal olma durumuna işaret etmektedir. *Socius*’un kültürel boyutu ise insan birlikteliklerinin çeşitli biçimlerinin kendine has karakteridir. Diğer bir ifadeyle insan birlikteliklerinin “ne ise o” olduğuna sebebiyet veren kültürleridir.

Socius’un değinilen iki açılımı, daha çok sosyolojinin teorik ve metodolojik bağlantıları ile ilgili olarak gündeme gelmektedir. *Socius*’un üçüncü açılımı ise politik bir anlam taşımaktadır. Nilgün Çelebi *socius*’u aynı zamanda politik yönüyle, yani “dünyayı tanımanın bir adım ötesindeki dünyayı değiştirmesi cehdiyle” de bağlantılı olarak düşünmektedir. Çelebi’ye göre *socius* gücün şiddet tarafından baskılanmadığı birliktelik biçimidir. Çelebi, gücün açık ya da örtük bir şekilde şiddetle değil insan emeğiyle ilgili olarak kavramsallaştırılması gerektiğini ifade etmektedir. Gücü insan emeğinden ayrı ve şiddet ile dolayimli olarak tasavvur eden polity ortamıdır. Polity, insan birlikteliklerinin şiddet kullananlar tarafından yönetilmelerinin meşruiyet alanıdır. Sosyolojinin *socius* olarak okunması aracılığıyla bu politik yönün farkına varılması gücün şiddetten arındırılarak emeğin özgürleşmesine vesile olmalıdır (Çelebi, 2022, s. 14).

Socius kavramının tanımına, mahiyetine yönelik farklı açılımlarına ilişkin bilgilerden sonra kısaca içerdiklerine, diğer bir ifadeyle *socius*’un oluşturucularına değinmek gerekmektedir. Çelebi, *socius*’un oluşturucularının sosyal birimler olduğunu ifade etmektedir. Sosyal birimler, sosyal kişiler ve kolektif

kişilikler olmak üzere iki düzlemde bulunmaktadır. Her iki sosyal birim de hem “sosyal olabilme” hâline hem de “tarihe ve kültüre” sahiptir. Sosyal olabilme hâli, *socius*’u kurabilmek için gerekli olan en önemli yetidir. Çünkü *socius* bireylerin ancak öteki bireylere açılımı vasıtasıyla kurulmaktadır. Diğer yandan, sosyal birimlerin sosyal olabilme hâllerini devre dışı bırakmak, *socius*’u katı bir yapısalcılığa itmek anlamına da gelmektedir. Yalnızca *socius*’u veri alıp sosyal olabilme hâline değinmemek, bireylerin gündelik hayat içerisindeki düşünme, hissetme ve eylemde bulunma biçimlerinin tamamen *socius* ürünü olarak algılanmasına yol açmaktadır (Çelebi, 2007a, s. 16). Bununla birlikte sosyal birimlerin sosyal olabilme hâlleri, tarihin ve kültürün oluşturunucuları olmalarının yanı sıra ürünü olmaları anlamına da gelmektedir.

Sosyal birim derken, yalnızca sosyal kişi yani birey/aktör kastedilmemektedir. Gündelik hayatın sosyalliği içerisinde düşünen, eyleyen, sunumlarda bulunan, hayata devingen karakterini veren yalnızca tek tek insanlar değildir. Kolektif kişilik olarak adlandırılan birincil veya ikincil gruplar, arkadaşlık grupları, kurumlar, örgütler, sınıflar, kitleler de hayatın aktif katılımcılarıdır. Sosyal kişiler ve kolektif kişilikler olarak sosyal birimler, sosyal hayata simge, söz ve eyleme gibi sunumlarda bulunmaktadır (Çelebi, 2007a, s. 39). Sunumlar, sosyal birimlerin hayata emek dolayımı katkılarıdır. Bu noktada *socius*, içinde sunumların sergilendiği, mübadeleye açıldığı sosyal ortamlar ve sosyal ağlar şeklinde de anlaşılabilir. Çelebi, özellikle sosyal birimler ve sunumlar söz konusu olduğunda, ana akım sosyoloji pratiklerini kolektif kişiliklerin ve onların sunumlarının ihmal edilmesi bakımından eleştirmektedir. Çelebi’ye göre kolektif kişiliklerin sosyolojik analizinin, içlerindeki tekil aktörlerin düşünce, tavır ve eylemlerine indirgenmesi önemli bir eksiklik. Bu eksikliğin kaynağı ise metodolojik bireyciliktir. Çelebi sosyolojinin, ilgilenilen konu ne olursa olsun, tekil bireylerin kendi anlam dünyalarını tespit etmekle sınırlanmaması gerektiğini ifade etmektedir (2022, ss. 13, 18). Bu bakımdan Çelebi *socius* kavramı vasıtasıyla tekil bireylerin şahsi düşünce ve eylemlerinden müteşekkil bir sosyoloji anlayışına eleştiri getirmektedir.

Socius’un Ontolojik ve Epistemolojik Kabulleri

Ontoloji, sosyoloji özelinde düşünüldüğünde sosyal olarak var olanların neliği, mahiyeti, niteliği, işlevi ve ilişkileri üzerine ileri sürülen ön kabullerdir. Dolayısıyla *socius*’un ontolojik kabullerine yönelik bir soruşturma, tartışmayı yeniden sosyolojinin neliği meselesine getirmektedir. Ontoloji, sosyal olarak var olanların bizzatı kendileriyle, yani sosyal gerçeklikle ilgilidir. Sosyal gerçeklik ise *socius* dolayımı onto’ya verilen addır. *Socius*’dan dolayımlanmış sosyal gerçekliğin temel ontolojik kabulü “bu dünya vardır” sayılıdır. Sosyal gerçekliğin ontolojik boyutu hem fiziki hem de akıl gözüyle görünenleri kapsamaktadır çünkü sosyal gerçeklik tek, yalın ve ilk bakışta anlaşılabilir bir mahiyet arz etmez; aksine çok katlı ve karmaşık bir yapıya sahiptir (Çelebi, 2007a, s. 116). İkinci bir sayılı ise onto’nun episteme’ye öncel olduğudur. Çünkü bu dünya, biz olsak da olmasak da vardır. Ancak söz yalnızca bizimle var olmaktadır. Dolayısıyla onto episteme’den önce gelmektedir. Üçüncü sayılı ise, ilk ikisiyle bağlantılı olarak insanın “sosyal olabilen” mahiyetidir. Çünkü *socius* ancak sosyal olabilen vasfını haiz insan vasıtasıyla kurulabilmektedir (Çelebi, 2007a, s. 4).

Socius’un epistemolojik koordinatları ise “söz” ve “etik” olmak üzere iki düzlemde tartışılabilir. Zira epistemoloji var olanın değil, var olan üzerine konuşmanın ve var olana ilişkin bilginin alanıdır. Burada ilk olarak söze değinmek ve söz üzerinde durmak gerekmektedir. Sosyoloji, insan birliktelikleri üzerine söylenen söz olarak tanımlandığına göre, bu sözün doğru, gerçek, sahi ve üstelik haklı da olması gerekmektedir. Sözün “doğru” olması mantık ve matematik ile, dilbilgisi kurallarıyla, tasım ve formüllerle tutarlı olmaktır. Sözün “gerçek” olması, gönderme yaptığı nesnenin var olması ile ilgilidir. Gerçek olan var olandır. Dolayısıyla sosyal gerçeklik, *socius* dolayımı varlıklardır. Gerçeği ifade eden söz ise “sahi” olmalıdır. Sahi olan söz, gösterileni ile uyumlu olan, eşleşen sözdür. Sahi sözün karşıtı yalandır. Yalan, söylenilen ile gösterilenin birbiri ile örtüşmediği söz ifade etmektedir (Çelebi, 2007a, ss. 11-12).

Ancak sözün doğru, gerçek ve sahi olması bilim vasfını haiz olabilmesi açısından yeterli değildir. Söz aynı zamanda bir manaya sahip olmalıdır. Sözün manalı olması önemlidir çünkü mana basitçe bir ad vermek değil, ad verirken o sözün başka bir anlama gelmediğini ama aynı zamanda özgün bir şey olduğunu da söylemektedir. Mana vermek, gösterilen ve gösteren arasında gözlemcinin kendi kültürel birikimini ve

benliğini katarak kurduğu çok katlı bağlantıdır. Dolayısıyla sosyoloğun sözünün manalı olması, söylenen şeyi bütünüle ilişkisi içerisinde ele alması ile ilgilidir (Çelebi, 2007a, ss. 12-13).

Fakat sosyoloğun sözü doğru, gerçek, sahi ve anlamlı olmasının yanı sıra haklı da olmalıdır. Sözün haklı olması, epistemolojinin ikinci düzlemi olan etiğin konusudur. Sosyolog şeyler, kavramlar, olaylar ve olgular söz konusu olduğunda çoğu hâlde gizlenmiş başka herhangi bir ideolojinin veya inancın çıkarlarını yansıtmamalıdır. Esas itibarıyla sosyologdan beklenen ve sosyoloğun sözüne itibar bahşeden husus, bireyleri akıl yürütme ve müzakere sonucunda ulaşabilecekleri rızayı ve değerlendirme imkânı sunacak anlam çerçevelerini oluşturmalarıdır. Sosyoloğun sözü, bireylerin kendini gerçekleştirmelerine aracı olmalıdır. Bunun yolu ise bireylerin emeklerine uygulanan sömürü mekanizmalarının ifşa edilmesi, sosyoloğun sözünün sömürü karşısına dikilmesi ile mümkün olacaktır (Çelebi, 2007a, s. 14).

Dünyayı Değiştirme Cehdinin Bir Aracı Olarak Socius

Nilgün Çelebi, *socius*'un en iyi şekilde toplum ve polity ile karşılaştırılarak anlaşılabilirliğini düşünmektedir (2007a, s. 52). Önceki kısımlarda *socius* toplum ile karşılaştırılmış ve toplum kavramının sosyolojinin niçin tek ilgi nesnesi olarak ele alınamayacağı, sosyoloji kelimesinin etimolojik olarak incelenmesinden hareketle açıklanmıştır. Bu konuda Kızılçelik (2014, s. 308) Nilgün Çelebi'nin gerek Batıda gerekse Türkiye'de sosyologların pek fazla önem vermedikleri bir konu üzerine, yani sosyoloji kelimesinin arkeolojisi üzerine çalıştığını ifade etmektedir. Nilgün Çelebi, sosyoloji sözcüğünün arkeolojik kazısını yaparken onu bir yapı söküme uğratmış; diğer yandan da sosyolojinin köklerine ilişkin iddiaları ve gereksiz bilgi yığınlarını ayıklamaya çalışmıştır. Çelebi'nin *socius* eksenindeki modern toplum eleştirisinden hareketle Kızılçelik onu "toplumsuz sosyolojinin bir taraftarı" olarak nitelendirmekte ve "socius'un bilimi olarak sosyoloji" anlayışına önem arz etmektedir (Kızılçelik, 2014, ss. 306-308). Peki o hâlde polity ne anlama gelmektedir? *Socius* polity vasıtasıyla nasıl daha iyi anlaşılabilir? *Socius* ve polity'nin birbirleriyle nasıl bir bağı vardır?

Polity ile ilgili olarak söylenilmesi gereken ilk husus, onun bir *socius* biçimi olduğudur. Çelebi polity kavramını, verili bir zaman ve mekân içerisinde bir araya gelmiş, bir arada bulunan ve yaşamlarını sürdüren insanların, tarafların fikri sorulmaksızın ve çoğu hâlde ortak yarar düşüncesi adına yönlendirilmeleriyle meydana gelen şiddet temelli bir birliktelik biçimi olarak tanımlamaktadır. Polity, bir *socius* formudur. Bununla birlikte polity, diğer bir ifadeyle politik toplum, bireylerin bir arada ve ortaklaşa yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan kurumsallaşmış bir mahiyete sahiptir (Çelebi, 2007b, s. 6). Polity, yaşama yapılan kasıtlı müdahalelerin bir ortamıdır (Çelebi, 2005, s. 8).

Socius ile polity'nin ayırt edici unsuru şiddettir. Polity, içerisine şiddet unsuru girmiş bir *socius* formudur. Şiddet, taraflardan gücü elde eden kesimin kararlarını kabul ettirmesini ve kabul ettirilen kararların meşruiyetinin sağlanmasını talep etmektedir (Çelebi, 2005, s. 8). Polity ortamında kararın taraflara kabul ettirilmesi yoluyla sağlanan rıza, açık şiddetten kapalı şiddete kadar uzanan geniş bir yelpazede gerçekleşmektedir (Çelebi, 2005, s. 9). Çelebi, rızanın tarih boyunca (i) açık şiddet, (ii) doğa üstüne dayanan kapalı şiddet, (iii) kurumlara dayanan kapalı şiddet ve (iv) müzakere düzeni olmak üzere dört farklı yol ile sağlandığını belirtmektedir. İlk yol olan açık şiddette rızanın temini için yapılan tek eylem, kaba fiziki güç yoluyla uygulanan şiddettir. Polity'deki bu ilk rıza sağlama yolu, *socius* dolayimli insan birliktelikleri olan boylara dış tehdit başlayınca girmiştir. Şiddet bir *socius* formuna dahil olduğunda ise herkesi kendisine razı hâle getirir (Çelebi, 2007a, s. 74). Rıza sağlamanın ikinci yolu, şiddetin doğaüstü varlıklara atıfla meşrulaştırılmasıdır. Burada çeldirici konumda olan doğaüstü varlıklardır. "Bana itaat etmelisin çünkü tanrılar öyle istiyor" şeklinde gerçekleştirilen rızanın temini, despotik yoldan farklı olarak açık şiddet ile değil kapalı şiddet ile sağlanır (Çelebi, 2007a, s. 75; Çelebi, 2005, s. 9). Rızanın sağlanmasının üçüncü yolu modern dönemde ortaya çıkmakta ve meşruiyetini ortak çıkar olarak temellendirmektedir. Burada rızayı sağlamak için ortak çıkar, ortak çıkarı temsil edene sözleşme ile tam itaattir. Modern çağda rıza sağlamanın ilk temsilcileri olarak ise Thomas Hobbes ve Jean Jacques Rousseau gösterilebilir (Çelebi, 2007a, s. 75).

Rıza sağlamanın dördüncü yolu olan müzakere, polity'nin *socius*'a dönüşümü ile gerçekleşecektir. Bireyler, şiddetten arındırılmış bir ortak yaşamın sürdürülebilmesi amacıyla geniş katılımlı müzakerelere,

karşılıklı fikir alışverişlerine, aktarılan ve uygulanagelen idare ve yönetim biçimlerine alternatif düşüncelere ihtiyaç duymaktadır. Rızanın müzakereden hareketle sağlanmasında şiddet değil, bireylerin zihinsel emekleri belirleyici unsur olmaktadır. Söz konusu bu durum, gücün açık veya örtük olsun, şiddet içerikli tarif edilmesinden oldukça farklı bir insan birlikteliği biçimi yaratmaktadır. Bu durumda güç, bizzatıhi emeğin kendisi olur. Güç şiddetten ayrıldığında *socius*'un bir ögesi olmakta ve şiddet polity'de kalmaktadır. Polity ile *socius* gücün mahiyetindeki bu değişim aracılığıyla birbirinden ayrılır. Polity'de şiddet dolayımı tarif edilen güç, *socius*'da emek dolayımı hâle gelmektedir (Çelebi, 2005, s. 9).

Gücün şiddete dayandırılmadığı bir ortamda meşruiyetini nasıl sağlayacağı bir tartışma konusu olabilir. Bu noktada Çelebi, gücün ahlaki ölçütlere göre düzenlenmesi ve müzakereye açık, hesap verilebilir olması gerektiğini vurgulamaktadır. Gücün kaynağı, kullanım biçimi, kimin hangi akılcı ve ahlaki ölçütlere göre güce sahip olduğu açıkça bilinmelidir. Kaynağı belirsiz ve şiddet dolayımı gücün hâkim olduğu polity ortamında bireyler pasif nesnelere dönüşmektedir. Ancak emek dolayımı ve şiddetten arındırılmış güç *socius* içerisindeki bireyleri hayatın aktif katılımcıları, diğer bir ifadeyle sosyal özne olarak konumlandırmaktadır (Çelebi, 2005, s. 10). *Socius* kavramı, günümüz modern toplumlarındaki polity merkezli güç ilişkilerini yeniden kavramsallaştırmakta, emeği akıl ve ahlak temelinde müzakereye dayalı, şeffaf ve hesap verilebilir bir şekilde yeniden konumlandırmaktadır (Kala, 2017, s. 23).

Bugün sosyoloji, bir bilim olarak *socius* eksenli anlaşılmamaktadır. Bununla birlikte toplum “modern toplum” ve “ulus-devlet” olarak dar sınırlara hapsedilmiştir. Fakat sosyoloji, *socius* dolayımı olarak her ne şartta olursa olsun, akıl yürüten insanlardan oluşan birliğe ulaşabilir. *Socius*, hayatın aktif katılımcıları olan bireylerin sosyal yapıyı politik aktörlerden çok daha fazla ahlaki ve akli olarak yapılaştırabilir (Çelebi, 2005, s. 11). Bu bakımdan Nilgün Çelebi *socius* kavramı ile sosyolojiye önemli bir hedef belirlemektedir.

İlişkisel ve Eleştirel Realist Boyutlar

Bilimsel bir etkinlik olarak sosyolojinin belki de en önemli unsurlarından birisi analiz birimidir. Sosyolojinin analiz birimini insani birliktelikler anlamına gelecek şekilde *socius* olarak belirlemek doğru ve sahi bir sözdür; ancak yeterli görünmemektedir. Anlaşılabilir olması açısından *socius*'un analiz birimi olarak gündelik hayat içerisinde ne anlamlara geldiğini ve nasıl gösterilebileceğini de açıklamak gerekmektedir. Sosyolojik çalışmanın analiz birimi olarak *socius*, sosyal birimlerin hayata emek dolayımı sundukları çeşitli inşalardır. Bu inşalar sosyal birimlerin eylemleri, düşünceleri, icatları gibi farklı biçimlerde gerçekleşebilmektedir. Sosyal birimler, hayata sundukları çeşitli inşalarla aynı zamanda hem kendi varlıklarını hem de ortaya çıkmasına sebep oldukları birimleri yeniden üretmektedir. Kısa bir şekilde ifade edilecek olursa aralarında etkileşim ve/veya dolaşım ağı olan tüm insan birliktelikleri birer *socius*'tur ve sosyolojik araştırmanın analiz birimi olarak belirlenebilmektedir. Çelebi, sosyolojinin analiz birimini birincil ve ikincil ilişki ağlarından FIFA, UEFA, WHO, NATO gibi uluslararası örgütlere kadar geniş bir çerçevede değerlendirmektedir (Çelebi, 2022, ss. 15-16).

Nilgün Çelebi, sosyolojik çalışmalarda *socius*'un bir analiz birimi olarak ele alınması için öncelikle bazı öncüllere ve ön kabullere ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Söz konusu ön kabuller *socius*'a yönelik iddiaların normatif boyutlarını oluşturmakta ve fakat her kavramsallaştırma girişiminin de biraz normatiflik barındırdığı unutulmamalıdır. İlk olarak değinilmesi gereken *eylemin önceliği* sayıltısıdır. İster yüz yüze ilişkiler aracılığıyla üretilen mikro yapılar isterse kurumlar dolayımı olarak inşa edilen makro yapılar söz konusu olsun, sosyal hayatın öğeleri ve unsurları arasındaki vazgeçilmez ve geri dönülemez devinimi başlatan sosyal aktörlerin eylemidir. Tarihsel süreç içerisinde bakıldığında avcı toplayıcı birliktelik biçimlerinden siber uzayda internet aracılığıyla iletişim ve etkileşim kuran tüm birliktelik biçimlerinde tetikleyici unsur aktörlerin eylemidir. Fakat sosyal aktörler bu eylemlerini *sosyal olabilme* yetisini haiz olabildikleri için gerçekleştirebilmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi bireylerin ne türden olursa olsun birliktelik kurabilmelerinin temel sayıltısı sosyal olabilmeleridir. Bununla birlikte bireylerin sosyal olabilme yetisinden hareketle eylemde bulunmaları, eylemlerinin başı boş, gelişigüzel ve rastgele oldukları anlamlarına da gelmemektedir. *Socius* insan birlikteliklerinin mekanik değil *değerlendirilen* (evaluative) karakterde olduğu ön kabulüne yaslanmaktadır. Değerlendirilen karakterde olma, bireylerin gündelik hayat içerisindeki tüm eylemlerinin tarihin ve kültürün izini taşıdığını, dolayısıyla da bireylerin eylemlerinin

neden öyle değil de böyle olduklarının, eyleyen birey tarafından o anda öyle uygun görülmesi sebebiyle olduğunu varsaymaktadır. Buradaki uygun bulma hâli, eyleyicinin değerlendirmesi sonucunda ulaştığı bir kararı yansıtmaktadır (Çelebi, 2005, s. 1-2).

Bireylerin eylemlerinin değerlendirilen bir nitelik taşıması, *birlikteliğin faili* ön kabulünün bir neticesidir. Çelebi, bireylerin tek başlarıyken dahi sosyal bir kişi olarak davrandıklarını ve *socius*'un faili ve oluşturucusu olduklarını belirtmektedir. Bireyler, gündelik hayatta eylemlerini bilgi stoklarından yararlanarak gerçekleştirirler. Tarihe ve kültüre içkin olan bilgi stokları, bireylere gündelik hayatlarını idame ettirebilecekleri bilgiler sunmakta; bireyler ise çok çeşitli düşünme, hissetme ve eylemde bulunma biçimlerinde bu bilgilerden hareket etmektedir. Bireyler aynı zamanda verili bilgi stoklarına yeni öğeler yani bilgiler ve yorumlar da getirmektedir. Çelebi, bireyleri eyleme yönlendiren ve bir eylemin nasıl gerçekleştirilebileceğine yönelik yorumları içeren bilgi stoğuna Bourdieu'nün *habitus* adını verdiği ifade etmektedir (Çelebi, 2005, s. 3). *Habitus*, ne tam olarak bireyseldir ne de tam anlamıyla yapının bir üretimidir. *Habitus*, bireyler için yapılandırıcı bir mekanizma konumundadır (Wacquant, 2014, s. 27). Bu noktada, Çelebi'nin kuramsallaştırmasında *habitus* kavramı, *birlikteliğin faili* sayıltısı ile uyumlu olacak şekilde, bireylerin eylemlerinin açıklanabilmesi bakımından önemli bir yer tutmaktadır.

Sosyolojik bir soruşturmanın analiz birimi olarak *socius*'un bir diğer sayıltısı *zaman mekân birlikteliği*dir. *Socius* yalnızca basit bir ilişki, etkileşim ve iletişim ağı değildir. Aynı zamanda bireylerin eylemlerine rehberlik eden bilgi stoğunun tarihselliğini ve kültürel boyutunu da içermektedir. Aşikâr olarak bireylerin eylemleri başkalarını da etkiler. Bireyler, kasıtlı veya kasıtsız olarak diğer bireyleri düşünmeye, hissetmeye veya eylemde bulunmaya sevk edebilmektedir. Dolayısıyla bir insan birlikteliği *socius* olarak nitelendirildiğinde artık oradaki insanların yapıp etmeleri ve eylemleri anlık ve mekanik değil, sosyal bir ağ olarak dikkate alınmaktadır. Bu sebeple bireylerin eylemlerini gerçekleştirirken dikkate aldıkları bilgi stokları tarih ve kültür ile iç içedir. *Socius*'un bu mahiyeti, özellikle yapısal-işlevselci yaklaşımın sosyal sistem olarak nitelediği toplumu aşmakta, sosyal sistemin mekanik düzen ve işleyişine sığmamaktadır. Bireylerin eylemlerinin başkalarıyla etkileşim ve dolaşıma girmesi, bir diğer sayıltı olan *sosyalize olabilme* kabulü ile de bağlantılıdır. *Socius*, bireylerin eylemlerinin kendi niyetlerine ve amaçlarına ek olarak başkalarına göre de anlamlandırılabilmesi bir zaman ve mekânı çağrıştırmaktadır. Diğer bir ifadeyle bireylerin gündelik hayat içerisindeki eylemleri, yalnızca eyleyenin kendi anlam dünyası ve amacına göre değil; başkalarının niyet ve maksadına bağlı olarak da kodlanabilmekte ve farklı anlamlara gelebilecek şekilde yorumlanabilmektedir. Bununla birlikte bireyler, kendi niyetleri kadar kendisinin dışında yapılan kodlamaları ve anlamları da tanıyabilir ve başkalarının nasıl yorumlar yapabileceğine yönelik tahminlerde bulunarak eylemlerine yön verebilir. Bu durum, bir etkileşim ve iletişim ağı olarak *socius*'un tarih ve kültür ile olan bağı sayesinde olduğu kadar, bireylerin etraflarında olan biteni ve sosyal hayatı yorumlayabilmeleri sayesinde de gerçekleşmektedir (Çelebi, 2005, ss. 5-6). Bu bakımdan Çelebi, bireylerin kendilerine dışarıdan herhangi bir kuvvet uygulanmadan da eyleyebilen olduklarını vurgulamaktadır. Çelebi'ye göre insan, daha önce açılmış yollardan yürüyebildiği gibi aynı zamanda yürüyeye yürüyeye yol da açabilmektedir. Bireyler hem yapının uygulayıcıları hem de hayatın aktif dönüştürücüleri, anlatıcıları ve yorumcularıdır (Tokuroğlu, 2008, ss. 821-822). Dolayısıyla bireyler düşünen, fikir yürüten, eylemlerine karar verdikleri gibi eylemlerinin sonuçlarının başkaları tarafından da nasıl anlaşılabilmesini gözetken aktif özneler olarak konumlandırılmaktadır. Bu durum, açıkça bireylerin ne pozitivistin/natüralizmin nesnel birey anlayışına ne de katı konstrüktivizmin/inşacılığın birey temelli açıklama girişimlerine uymaktadır.

Sosyal gerçekliğin doğasını anlamak ve açıklamak için süregiden çaba belki de 2000 yıldır sosyal düşünce tarihinin en önemli gündem maddelerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal gerçekliği en iyi şekilde açıklayabileceğine yönelik düşünceler içerisinde ise iki kutup belirleyici olmuştur. Bunlardan ilki, açıklama biçimlerini topluma düzen ve istikrar atfederek yapan, temel açıklayıcı gücün toplumsal olgulardan hareketle yapılabileceğini ile süren bütüncü toplum teorileridir. Diğer yanda ise toplumu bireylerin toplamı olarak görüp toplumsal olguları da bireylerin niyetleri, amaçları ve nitelikleri ile açıklamaya çalışan bireyci toplum teorileri bulunmaktadır (Öğüt, 2013, s. 11). Açıklama girişimlerinin yapıya, toplumsal olgulara ve sosyal fenomenlere öncelik verilerek gerçekleştirilmesi; toplumun bir sistem olarak ele alınmasını ve bununla birlikte toplumun bireylerin düşünceleri, duyguları ve eylemleri üzerinde de belirleyici olduğu düşüncesini varsaymaktadır. Bu yaklaşımın karşı kampında yer alan açıklama

girişimleri ise, toplumun veya toplumsal yapıların bireylerin eylemlerinden, eylemlerine yükledikleri anlamlardan ve aktörlerin niyetlerinden hareketle anlaşılabilirliğini savunmaktadır (Walsh, 2014, s. 24). Yapı – eylem düalizmi şeklinde de ele alınabilecek olan söz konusu tartışma bir bilgi bünyesi olarak sosyolojinin en önemli tartışmalarından biridir.

Yapı – eylem düalizmi genel olarak, açıklanması gereken herhangi bir konu, olay, olgu veya durum söz konusu olduğunda, yapılacak olan açıklamanın hangi çerçeveden hareketle gerçekleştirileceğine ilişkin bir meseledir. Sosyal teoride uzun yıllar boyunca yapı – eylem düalizmi şeklinde gerçekleştirilen açıklama biçimleri “ya bu ya şu” şeklinde ele alınmıştır. Genelde sosyal bilimlerde özelde ise sosyoloji üzerine fikir yürüten isimlerin genel tavırları yapıdan veya eylemden yana taraf tutmak ve sosyal gerçekliğin mahiyeti hakkındaki açıklamalarında önceliği ikisinden birine vermek olmuştur (İnce, 2022: 40). Giddens (2019), söz konusu bu kutuplaşmayı “yapısalcı açıklama modelleri” ile “yorumcu sosyoloji okulları” şeklinde kavramsallaştırmaktadır. Ona göre Parsons, Durkheim, Marx ve Levi-Strauss sosyal teoriye ilişkin olarak yapısalcı açıklama modelleri geliştirirken; Schutz, Garfinkel ve Winch gibi isimler, yorumcu sosyoloji okulunu temsil etmektedir. Giddens, toplumsal gerçekliği açıklamada her iki kutbun hem katkılarının olduğunu hem de önemli eksiklikler barındırdığını düşünmektedir. Üstelik bu eksiklikler, ortaya çıktıkları düşünce gelenekleri içerisinde düzeltilemeyecek kadar büyük eksikliklerdir. Bu bakımdan Giddens, yapılaşma teorisinde bu eksiklikleri aşmaya ve bütünlüklü bir sosyal teori ortaya koymaya çalışmaktadır.

Yapı – eylem düalizmine ilişkin görüşleri bağlamında Bourdieu, Giddens ile benzer bir konumu paylaşmaktadır. Tıpkı Giddens gibi Bourdieu da sosyal teoride uzun yıllardır tartışılmalı ikilikleri aşma yönünde çabalar sarfetmiştir. Özellikle 1950 ve 1960’lı yıllarda Fransa’da birbirine zıt iki gelenek, yapısalcılık ve varoluşçuluk hakimdir. Bu iki kutup, döneminin Fransız düşünce hayatında etkili olan iki isim tarafından temsil edilmektedir. Yapısalcı konumda Levi-Strauss’un varoluşçu konumda ise Sartre’in bulunduğu bu düşünce gelenekleri, Bourdieu’nün habitus-alan-pratik şeklinde kavramsallaştırdığı sosyal teorisinde aşmaya çalıştığı düşünce okullarıdır (Calhoun, 2016, ss. 88-89; Arlı, 2016, ss. 136).

Son yıllarda, yapı – eylem düalizmi başta olmak üzere aktif – pasif, özne – nesne, toplum – birey şeklindeki diğer düalizmler de tartışma konusu olmuş, Bourdieu ve Giddens’in teorileriyle birlikte bu ikiliklerin aşılması gerektiği fikri yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır. Sosyal gerçekliği bütünüyle kavramaya çalışan, toplumsal hayatta aktif bir eyleyen olarak bireyin önemini vurgulayan, aynı zamanda toplumsal bütünlüklerin, kolektif yapıların varlığını ve değerini takdir eden çeşitli projeler, anlayışlar ve yaklaşımlar ortaya atılmıştır (İnce, 2022, ss. 40-41). İlişkisel sosyoloji, bu tür projelerden biri olarak örneklendirilebilir. Powell ve Depelteau, ilişkisel sosyolojinin “ne yaptığını bilen bir proje” olduğunu ifade etmektedir (2015, s. 16). Onlara göre sosyoloji, tek ve hâkim bir paradigmaya sahip olmadığı için henüz olgun bir bilim değildir. Sosyoloji içerisinde paradigmatik statü için mücadele eden birçok yaklaşım bulunmakta ve bu durum da sosyolojinin henüz olgunlaşmamış bir bilim olduğunu göstermektedir. Powell ve Depelteau, ilişkisel sosyolojiyi “projeden paradigmaya” taşıyarak sosyolojik bilgi bünyesi bakımından ortak bir ontoloji, epistemoloji ve metodoloji inşa edilebileceğini savunmaktadır (2015, s. 29-30).

Burada *socius* kavramının metodolojik bağlantıları, özellikle ilişkisel sosyoloji ve eleştirel realizm ile en azından temel sayıltılarını kısaca karşılaştırmak suretiyle daha iyi anlaşılabilir. İlişkisel sosyoloji, sosyal gerçekliği *ilişkileri inceleyerek* araştırmaktadır. Bu proje kendisini hem bütüncül hem de bireyci açıklama biçimlerinin karşısında konumlandırmaktadır. İlişkisel sosyologlar, genel hatlarıyla toplumsal olguları Durkheimci anlamda başka bir gerçeklik düzeyinde değil; bizatihi bireylerin hayatına içkin bir şekilde faaliyet gösteren süreçler olarak düşünmektedir. Dolayısıyla bireylerin her zaman başkalarıyla karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde olduklarını ve teorik açıdan dahi olsa ilişkisel bağlamdan ayrı bir şekilde düşünülmemeyeceklerini kabul etmektedir. İlişkisel sosyologlar açısından ikilikleri, düalizmleri aşmak bilhassa önemli bir tutumdur. Onlar, birey – toplum ikiliğini ve bu ikilikle birlikte gelen diğer kutuplaşmaları hem bireyleri hem de bireylerin katıldıkları daha büyük kolektif oluşumları aynı gerçeklik düzeyinde ve ilişkisel olarak kavramsallaştırarak aşmaya çalışmaktadır. Onlara göre bireylerin gündelik hayat içerisinde çok çeşitli düşünme, hissetme ve eylemde bulunma biçimleri, her zaman ve her yerde ilişkiler aracılığıyla gerçekleşmekte ve ancak ilişkiler incelenerek açıklanabilmektedir (Powell ve Depelteau, 2015, ss. 17-18). Dolayısıyla ilişkisel sosyologlar en temelde sosyolojinin ontolojik temelini

sorgulamakta ve sosyolojik bir soruşturmanın birincil analizini yapı veya bireyler değil *toplumsal ilişkiler* olarak belirlemektedir (Fish, 2015, s. 53).

İlişkisel sosyologlar, sosyoloji hakkında henüz kendi aralarında ortak bir zemine erişmekten çok uzaktır. Bu sebeple bir paradigma olarak değil ancak bir proje olarak nitelendirilebilirler. Ancak var oldukları, sosyolojiye yeni bir soluk getirdikleri aşîkardır. İlişkisel sosyolojinin düalizmleri aşmaya yönelik temel sayılıtsı, aslında Nilgün Çelebi'nin *socius* kavramı eksenli açıklamaları ile büyük ölçüde tutarlılık göstermektedir. Yine Çelebi ile benzer şekilde bireylerin eylemlerini etkileşim ve dolaşım ağları, tarih ve kültür eksenli süreçler olarak ele alan ilişkisel sosyoloji çalışmaları da bulunmaktadır (Bkz. Crossley, 2015; Crossley, 2011). Ancak tüm ilişkisel sosyologların katılacağı ve fakat Çelebi'nin görüşleri ile tezathık teşkil eden önemli bir husus bulunmaktadır. İlişkisel sosyolojiye dair manifestosu ile bir anlamda bu projenin önünü açan Emirbayer (1997, s. 281) günümüzde sosyologların karşılaştıkları esas sorunun "ideale karşı madde", "faile karşı yapı", "topluma karşı birey" veya diğer ikilikler değil, tözcülük ile ilişkisellik arasındaki seçimden kaynaklandığını ileri sürmektedir. İlişkisel sosyolojinin alamet-i farikası her türden tözcülüğün tasfiyesine dayanmaktadır. Oysa Çelebi, *socius* kavramı aracılığıyla yaptığı çözümlemelerde birtakım ontolojik ve epistemolojik kabullerden hareket etmektedir. Doğrusu, söz konusu bu kabuller Çelebi'nin – ilişkisel sosyologlara göre – sosyolojinin araştırma nesnesini net bir şekilde belirlediğini, sosyolojik soruşturmanın imkânlarının ve sınırlarının farkında olduğunu, bununla birlikte gerçekçi bir tutum benimsediğini göstermektedir.

Diğer yandan *socius* eleştirel realizm ile daha büyük bir ortaklık barındırmaktadır. Eleştirel realizm son yıllarda, özellikle 1930'lardan beri sosyal bilimlere egemen olan pozitivist/natüralist yaklaşıma meydan okuyacak bir bilim felsefesi olarak ortaya çıkmıştır. Eleştirel realizm, tıpkı ilişkisel sosyologlar gibi sosyal bilimlere dair iki ayrı kampa ayrılmış açıklama biçimlerine karşı çıkmakta; bununla birlikte hem pozitivist/natüralist hem de konstrüktivist yaklaşımların bazı niteliklerini benimseyip bazı niteliklerini devre dışı bırakarak "tam teşekküllü" bir tutum içermektedir (Moses & Knutsen, 2020, s. 31). Sayer, eleştirel realizmin ayırt edici unsurlarından birisinin, birbirleriyle farklı ve uyuşmayan iki açıklama modelini birleştirme çabası olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu iki model (i) bireylerin edilgen ve yalnızca bir şeylerin olmasına aracı nesne-fail olarak kavramsallaştırılması ile (ii) yine bireylerin dünyayı sonsuz çeşitlilikte yorumlayan anlam üreticileri, olarak görülmesidir. Sayer'e göre bu iki model, birisine dair seçim yapılmasını talep etmektedir. Ancak eleştirel realizm, bireylerin hem nesne-fail olarak hem de kendi eylemlerini yorumlayıp anlam üretebilen varlıklar olarak görülebileceğini savunmaktadır (Sayer, 2019, s. 13).

Ontolojik bağlamda eleştirel realizm ile *socius*'un en belirgin ortak yönü "kendisine ilişkin bilgilerimizden bağımsız bir gerçeklik vardır" (Danermark, Ekström, Jakobsen & Karlsson, 2018, s. 32) sayılıtsıdır. Sayer (2019, s. 28) yine eleştirel realist bakış açısından hareketle "dünya, onun hakkındaki bilgimizden bağımsız var olur" demektedir. Moses ve Knutsen (2020, s. 31) eleştirel realistlerin ontolojik görüşlerini "deneyimimizden bağımsız bir Gerçek Dünya'nın varlığını kabul ederler" şeklinde dile getirmektedir. Benzer şekilde Nilgün Çelebi ise (2007a, s. 4) *socius*'a dair incelemesinin temel kabulünü "bu dünya vardır" görüşünden hareketle gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Bununla birlikte eleştirel realistler bu dünyanın çok katlı bir yapı arz ettiğini, aynı zamanda bu dünyaya erişimlerinin de oldukça çetrefilli olduğunu belirtirken (Moses & Knutsen, 2020, s. 31) Çelebi de *socius*'u "çok katlı, çok yüzölçü insan birliktelikleri" olarak tarif etmektedir (2007b, s. 1).

Epistemolojik bakımdan eleştirel realistler, hakikatin çok katlı ve karmaşık bir yapısı olmakla birlikte gerçekliğe, gerçek dünyaya veya hakikate ancak bilimsel yaklaşımlar aracılığıyla ulaşılabilirliğini ve hakikat hakkındaki iddialarımızın ancak bilim vasıtasıyla genişletilebileceğini iddia etmektedirler (Moses & Knutsen, 2020, ss. 32-33). Nilgün Çelebi de benzer bir yaklaşımla bilgiye erişim konusunda sosyoloji kelimesinin "logos" bileşeninden hareketle "söz"e vurgu yapmakta ve sözün doğru, gerçek, sahi, anlamlı ve haklı olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu sebeple Çelebi, sosyologdan beklentisini insan birliktelikleri üzerine söz söylemek şeklinde dile getirmektedir. Bu durumda sosyoloğun sözü aşîkâr olarak bilimsel bir söz olacaktır. Son olarak Nilgün Çelebi, "nesnesi toplum, metodu pozitivism olan Comtecu sosyolojinin yanı sıra nesnesi *socius*, metodu realist, anlamacı veya kritik realist olan başka bir sosyolojinin yaşaması da

mümkün gibi görünmektedir” (2007a, s. 105) derken eleştirel realizmle olan bağlantısını da dile getirmektedir.

Sonuç

Sosyolojik düşünme girişiminin bizatihi sosyoloji üzerine uygulanması, sosyolojiye dair bilgilerimizi ve iddialarımızı genişletecek; yeni sorular, eleştiriler ve görüşler ortaya çıkaracak kıymetli bir çabadır. Bu bakımdan Nilgün Çelebi’nin *socius* kavramı aracılığıyla sunmuş olduğu bakış açısının, sosyolojiye yönelik önemli bir sosyolojik düşünme girişimi olduğunu belirtmek gerekmektedir. Nilgün Çelebi öncelikle, sosyolojinin “toplumbilim” olarak görülmesinin ve dolayısıyla modern toplum ve ulus devlet şeklinde olmak üzere yanlış anlaşılmasının önüne geçerek sosyoloji sözcüğü üzerine arkeolojik bir kazı yapmakta; sosyolojiyi modern topluma indirgmeden geniş bir bakış açısıyla ele almaktadır. Bu bakımdan sosyoloji “geniş zamanlı ve geniş mekânlı” olarak tasavvur edilmektedir. Aynı zamanda Çelebi çalışmalarında, bireylerin tekil ve şahsi düşüncelerinden müteşekkil bir metodolojik bireyci anlayışı eleştirdiği kadar kolektif yapıların bireyleri tamamen kuşattığı metodolojik bütüncü yaklaşımları da eleştirmekte ve dolayısıyla sosyolojinin analiz biriminin tek bir tarafta konumlanamayacağını ısrarla altını çizmektedir. Nilgün Çelebi, sosyolojinin tarihsel, kültürel, süreçsel ve devinimsel karakterdeki insan birliktelikleri üzerine söz söylemesi gerektiğini vurgulayarak çoklu bir bakış açısı önermektedir.

Ancak bugün sosyoloji *socius* dolayımı olarak anlaşılmamaktadır. Türk sosyolojisine getirilen önemli eleştirilerden biri, Türk sosyolojisinin bir geleneğe sahip olmadığı, sosyolojik bilginin devamlılık ve süreklilik sağlamadığı konusudur. Bu noktada *socius* kavramı da Türkiye’de sosyoloji için söz konusu “süreksizliğin” bir örneğini teşkil etmektedir. Oysa belirli bir geleneğe sahip olmak, örneğin “Fransız sosyolojisi”, “Amerikan sosyolojisi” denildiğinde uyandırılan birtakım çağrışımlar gibi “Türk sosyolojisi” denildiğinde de zihnimizde belirli imgelerin canlanması beklenmektedir. Ancak bunu sağlamak için sosyolojik bilgi bünyemizin genişletilmesi, sosyoloji alışkanlıklarımızın değiştirilmesi ve sağduyu hâline gelmiş, olanı tekrarlayan fakat yeni hiçbir şey söylemeyen sosyoloji pratiklerimizi de sorgulamamız gerekmektedir.

Sağduyu bilgisi hâline gelmiş sosyoloji pratiklerine karşın *socius*, bilimsel bir sosyoloji etkinliği için davettir. Bu noktada *socius*’un ilk olarak sorumlu konuşmanın gerekliliklerini yerine getirmesi bakımından güçlü bir epistemolojik zemine sahip olduğu belirtilmelidir. Bu epistemolojik zemin, sosyoloğun sözü olarak tanımlanan sosyolojinin doğru, gerçek, sahi, haklı ve anlamlı olmasını talep etmektedir. Dolayısıyla sosyolojiyi *socius* dolayımı olarak düşünmek, sosyoloji içerisinde üretilen bilgilerin sınırları belirlenmiş bu koşullar çerçevesinde değerlendirilmesi anlamına gelmektedir. Çelebi, epistemolojik boyut söz konusu olduğunda “söz” ve “etik” kavramlarına yüklediği anlamlar ile sorumlu konuşmanın gerekliliklerini tesis etmektedir.

İkinci olarak *socius*, hem kendisini geniş zamanlı ve geniş mekânlı kılmakta hem de bilginin istihraç edileceği alanı mümkün olduğu kadar büyütmektedir. *Socius*’a ilişkin bu özellik, bir yandan sosyolojinin ilgi alanını genişletmekte diğer yandan ise ilgilenilen konu hakkındaki tüm açıklama biçimlerine yer vermeyi gerektirmektedir. Bunun diğer bir anlamı, araştırmacı olarak sosyoloğun belirli bir kuramsal çerçeve ile sınırlı kalmaması gerektiğidir. Bu kapsamda *socius*, her toplumsal olgunun belirli bir tarihsel ve ilişkisel bağlam içerisinde incelenmesi ve tüm yönleriyle ele alınmasını talep etmektedir.

Socius kavramını bilimsel bir sosyoloji etkinliği için değerli kılan ve sağduyu bilgisi hâline gelmiş sosyoloji pratiklerinden ayıran diğer bir özellik, toplumsal hayatı karşılıklı bağımlılık ağlarının bir ürünü olarak kavramsallaştırmasıdır. Sosyal teoride hâkim olan düalist düşüncenin ötesinde *socius*, “birlikteliğin faili” görüşü ile bireylerin eylemlerinin hem tarihe ve kültüre içkin olduğunu, hem de bireylerin eylemlerinin “değerlendirilen” karakterde olduğunu vurgulamaktadır. Bu bakımdan yapılacak olan sosyolojik araştırmaların, *socius* kavramının içerdiği diğer birçok önkabul gibi söz konusu sayılırları da dikkate alması metodolojik bir gerekliliktir.

Sosyolojinin ve sosyoloji araştırmalarının *socius* kavramı ve içerdiği unsurlar göz önünde bulundurularak düşünülmesi, şüphesiz ki sosyolojik bilgi birikimi içerisindeki rutini bozmak anlamına gelmektedir. *Socius* kavramının bilimsel bir sosyoloji etkinliği için belirli ilke ve prensipler ortaya koyması,

ontolojik, epistemolojik ve metodolojik bakımdan önemli noktalara temas etmesi, alternatif bir sosyoloji pratiği ve anlayışı geliştirmek demektir. Dolayısıyla *socius* sosyolojik bilgi bünyesi içerisindeki peşin hükümlerin bir kenara bırakıldığı, alışlagelmiş ve konforlu bir sağduyu bilgisinden zahmetli bir bilimsel pratiğe doğru uzanan yola davet olarak anlaşılmalıdır.

Son olarak, *socius* sözcüğünün bir kavramın taşıyamayacağı kadar çok anlamı içerdiğini de belirtmek gerekmektedir. Çünkü *socius*, insan birlikteliklerinin tüm biçimlerini kapsayan, tarihsel, kültürel ve politik olarak birçok içerik barındıran; bununla birlikte önemli ontolojik ve epistemolojik boyutları haiz olan bir kavram olarak tasavvur edilmektedir. Bu noktada, eğer Türk sosyolojine dair bir gelenekten, süreklilikten bahsedilecekse ve buna yönelik bir arzu duyuluyorsa, *socius* kavramını tıpkı ilişkisel sosyologların net bir şekilde ifade ettikleri gibi önce bir projeye; daha sonra bu projenin başarılı olabilmesine bağlı olarak paradigmaya dönüştürmeye yönelik girişimler gerekmektedir. Ancak bu vesileyle *socius* “kavramdan kurama” uzanan yolu geçebilir ve Türk sosyolojisi adına önemli bir konuma sahip olabilir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Arlı, A. (2016). Klasik sosyolojide derin revizyon: Pierre Bourdieu sosyolojisi. (G. Çeğin, Çev.) G. Çeğin, E. Göker, A. Arlı, Ü. Tatlıcan, (Yay. haz.), *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derslemesi* içinde (ss. 131-160). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bauman, Z. (2015). *Sosyolojik düşünmek*. (A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin sosyal inşası: Bir bilgi sosyolojisi incelemesi*. (V. S. Öğütle, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Crossley, N. (2011). *Towards relational sociology*. Londra: Routledge.
- Crossley, N. (2015). Etkileşimler, Bitişiklikler ve Beğeniler: İlişkisel Sosyolojide “İlişkileri” Kavramsallaştırmak. C. Powell & F. Depelteaus (Yay. haz.), *İlişkisel sosyoloji: Ontolojik ve teorik yönelimler* içinde (ss. 193-223). (Ö. Akkaya, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Calhoun, C. (2016). Bourdieu sosyolojisinin ana hatları. (G. Çeğin, Çev.) G. Çeğin, E. Göker, A. Arlı, Ü. Tatlıcan, (Yay. haz.), *Ocak ve zanaat: Pierre Bourdieu derslemesi* içinde (ss. 77-129). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çelebi, N. (2004). *Sosyoloji ve metodoloji yazıları*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çelebi, N. (2005). “Socius kavramı üzerine”, *Parçalanmalar çağında yeni toplumsallıklar*, Uluslararası Sosyoloji Kolokyumu, 12-14 Mayıs 2005, İstanbul.
- Çelebi, N. (2007a). *Sosyoloji notları*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çelebi, N. (2007b). Socius Oikos Polis. *Ege Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 17, 49-56.
- Çelebi, N. (2015). Sosyoloji tarihimize kısa bir bakış. *Sosyoloji Konferansları*, 52, 13-28.
- Çelebi, N. (2022). Önsöz: Yapı Socius toplum arası ince yollar. Ü. Şentürk (Yay. haz.), *Türkiye'nin toplumsal yapısı* içinde (ss. 7-19). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L. & Karlsson, J. (2018). *Toplumu Açıklamak: Sosyal Bilimlerde Eleştirel Realizm*. (Ü. Tatlıcan, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Durkheim, E. (2016). *Sosyolojik yöntemin kuralları*. (Ö. Doğan, Çev.) Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Emirbayer, M. (1997). Manifesto for a relational sociology. *Amerikan Journal of Sociology*, 103(2), 281-317.
- Esgin, A. (2013). The crisis of the sociology of education and its reflections in Turkey: On the critique of functionalist and eclecticist pragmatic tradition. *Eurasian Journal of Educational Research*, 50, 143-162.
- Esgin, A. (2015). Sosyal bilimci mi yoksa doksalog teknisyenler miyiz? Türkiye'deki bazı sosyoloji pratikleri üzerine eleştiriler. *Sosyoloji Konferansları*, 52, 191-220.
- Fish, K. (2015). İlişkisel Sosyoloji ve Tarihsel Materyalizm: Üç Diyalog Başlangıcı. C. Powell & F. Depelteaus (Yay. haz.), *İlişkisel sosyoloji: Ontolojik ve teorik yönelimler* içinde (ss. 53-78). (Ö. Akkaya, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Giddens, A. (2019). *Sosyolojik yöntemin yeni kuralları*. (Ü. Tatlıcan ve B. Balkız, Çev.). Bursa: Sentez Yayıncılık.

- Giddens, A. (2020). Sosyolojinin kapsamı. A. Giddens (Yay. haz.), *Sosyoloji: Başlangıç okumaları* içinde (ss. 13-17). (G. Altaylar, Çev.), İstanbul: Say Yayınları.
- İnce, A. (2022). *Sosyolojik kuramda yapı-eylem tartışmaları çerçevesinde Türk aile yapısı ve akrabalık ilişkileri: Malatya Örneği*. [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2015). Türkiye'de sosyolojinin 100 yıllık birikimi üzerine bazı tespitler. *Sosyoloji Konferansları*, 52, 25-55.
- Kala, A. (2017). *Yeni socius kavramsallaştırmaları*. [Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kızılçelik, S. (2014). *Sosyolojinin neliği: Nilgün Çelebi ile sosyoloji sözcüğünün soykütüğüne uzanmak*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Moses, J. W. & Knutsen, T. L. (2020). *Bilmen yolları: Toplumsal ve siyasal araştırmalarda rakip metodolojiler*. (K. İlbaşı ve E. B. Ersöz, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Öğütte, V. S. (2013). *Metodolojik bireyciliğin eleştirisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Powell, C. & Depelteau, F. (2015). Giriş. *İlişkisel sosyoloji: Ontolojik ve teorik yönelimler* içinde (ss. 15-32). (Ö. Akkaya, Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Sayer, A. (2019). *Sosyal bilimde yöntem: Realist bir yaklaşım*. (S. Gürses, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Sönmez, A. (2019). Durkheim'in toplumu bir özne, toplumsalı bir nesne olarak kavramsallaştırma çabası. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 39(1), 159-174.
- Tokuroğlu, B. (2008). Nilgün Çelebi. M. Ç. Özdemir (Yay. haz.). *Türkiye'de sosyoloji II*. içinde (ss. 819-840). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Wacquant, L. (2014). Giriş. *Düşünsel bir antropoloji için cevaplar* içinde (ss. 13-45). (N. Ökten, Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Walsh, D. F. (2014). Özne/Nesne. C. Jenks (Yay. haz.). *Temel sosyolojik dikotomiler* içinde (ss. 23-59). (İ. Çapçıoğlu, Çev.), Ankara: Atıf Yayınları.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve toplum*. (L. Boyacı, Çev.) İstanbul: Yarın Yayınları.

Ayetullah Abdulkerim Heiri Yazdi'nin Kum İlmiye Havzası'nın Ortaya Çıkışındaki Etkisi

The Impact of Ayatollah Abdulkarim Hairi Yazdi on the Emergence of the Hawzah Ilmiyah of Qom

Mehmet Deniz KARAKIŞLA*

Öz

Şiilik mezhebinin 8. İmamı olan İmam Rıza'nın kız kardeşi, Fatma'nın türbesinin bulunması sebebiyle Şiiliğin kutsal şehirleri arasında yer alan Kum şehri, medrese eğitimi ve bu medreselerde gerçekleştirilen ilmi çalışmalar açısından da önemli bir yere sahiptir. Meşrutiyet döneminde (1906-1911) İran siyasi hayatının demokrasi, meclis ve hukukun üstünlüğü gibi Batı menşeli modern kavramlarla tanışması ve müctehitlerin mecliste aktif olarak görev yapması, medreselerin de yeni dönem koşulları içinde yenilenmesi gerektiği tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyaç, ilim havzası kavramının da müctehitlerin gündeminde yer almasını sağlamıştır. İslam sonrası İran tarihinde ve Şii dünyasında önemli bir yere sahip olan Kum şehrinin ilim havzasına dönüşümü ise Ayetullah Şeyh Abdulkerim Yazdi'nin, Necef şehrinden gelmesi ile olmuştur. Ayetullah Yazdi, Kum şehrinin İran halkının ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte olması gerektiği ve Şii Dünyası içinde daha güçlü konuma gelmesi gerektiği görüşünü savunmaktaydı. Ayetullah Yazdi, Kum medreselerini sadece idari ve mali alanlarda güçlendirmemiş, ayrıca eğitim müfredatının da günün şartlarına cevap verebilecek şekilde güncellenmesinin temellerini atmıştır. Şeyh Heiri Yazdi'nin çalışmaları neticesinde Kum medreselerinin, Şii Dünyasında itibarı daha fazla artmıştır. Ayrıca, Ayetullah Heiri Yazdi'nin reformları neticesinde Kum İlmiye Havzası, dini çalışmalar ve siyasi alanda daha etkili konuma gelmiştir.

Anahtar Sözcükler: İlim Havzası, Kum, Ayetullah Abdulkerim Heiri Yazdi, medreseler, reform.

Abstract

The city of Qom one of the holy cities of Shiism, where 8th Imam of Shiism Imam Reza's sister Fatima's tomb is located, also has an important place in terms of madrasah education and scientific studies carried out in these madrasahs. During the Constitutional Period (1906-1911), the acquaintance of Iranian political life with modern concepts of Western origin such as democracy, parliament and the rule of law and the active duty of mujtahids in the parliament brought along discussions that madrasahs should be renewed within the conditions of the new period. This need has enabled the concept of Hawzah Ilmiyah to be included in the agenda of mujtahids. The transformation of the city of Qom, which has an important place in the post-Islamic history of Iran and the Shiite world, into a Hawzah Ilmiyah was made by the arrival of Ayatollah Sheikh Abdulkarim Yazdi from the city of Najaf. Ayatollah Yazdi defended the view that the city of Qom should be able to meet the needs of the Iranian people and that it should become more powerful in the Shiite World. Ayatollah Yazdi not only strengthened the Qom madrasahs in administrative and financial areas, but also laid the foundations for updating the education curriculum to meet the conditions of the day. As a result, strives of Sheikh Hairi Yazdi, the reputation of the Qom madrasahs in the Shiite World increased further. In addition, as a result of reforms of the Ayatollah Heiri, the Hawzah Ilmiye became more influential in religious studies and politics.

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: denizkarakisla@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9874-8663

Keywords: Hawzah İlmıyah, Qom, Ayatollah Abdulkarim Heiri Yazdi, madrasas, reform.

Giriş

XIX. yüzyılda farklı şehirde bulunan müçtehitler arasındaki ilişki nispeten zayıf kalmaktaydı ve bu mesele medreselerin imkânlarını geliştirme çabalarını da olumsuz yönde etkilemekteydi. Bu problem, müçtehitler arasındaki ilişkilerin sistematik bir şekilde ilerlememesine ve talebelerin de sadece bulunduğu şehirde eğitim alabilmesine yol açmaktaydı. Dini eğitim veren şehirler arasında ilişkiyi kuvvetlendirecek ve idari açıdan medreselerin bir merkez tarafından yönetilecek bir ilim havzasının oluşturulması meselesi ise XX. yüzyılın başında gündeme gelmiştir (Zehrakaşani, 2017, s. 102).

İran tarihi özelinde ise, 1906 tarihinde Meşrutiyet'in kabul edilmesi bu devlet sınırları dâhilinde medreselerin güçlendirilmesi meselesini daha önemli hale getirmiştir. Bu dönemde açılan meclis vasıtası ile ulemanın fikirlerini direkt olarak ifade edebilme olanağı bulması, medreselerin de toplumsal meselelerde daha etkili olmasının yolunu açmıştır. Ayrıca bu dönemde Batı Dünyası kökenli meclis, anayasa ve demokrasi gibi kavramların, İran coğrafyasında da tartışılmaya başlanması, kendilerini geleneksel ve dini değerlerin koruyucusu olarak niteleyen din adamlarının da fiili olarak siyasi ve toplumsal meselelerde aktif olmaları zorunluluğunu ortaya çıkartmıştır. Bu süreç, medreselerin değişen koşullar içinde toplumsal meselelerde etkili olabilmesi için idari ve müfredat açısından güçlendirilmesi gerektiği düşüncesini ortaya çıkartmıştır (Cemalzade, 2020, s. 3).

Ayetullah Abdulkarim Heiri Yazdi'nin (v.1937) Kum şehrine, bizzat Ayetullah Burucerdî tarafından davet edilmesinin sebebini de bu şehirde bulunan medreselerin idari alanda ve eğitim alanında güçlendirme amacı oluşturmuştur. (Şirhani, 2003, s. 213)

Ayetullah Heiri Yazdi'nin Kum'a davet edilmesinde, ilim havzalarının birbiri ile olan rekabeti de etkili olmuştu. Talebelerin ders aldığı molla ve müçtehitlere bağlı olması ve âlimlerin görüşü doğrultusunda, talebelerin dine ve toplumsal meselelere bakış açısının şekillenmesi her havzanın kendi içinde bir gettoya dönüşmesine de yol açmaktaydı. Her ne kadar farklı coğrafyada yaşayan müçtehitler zaman zaman birbirleri ile bağlantılı olsa da nihayetinde havzalardaki eğitim müçtehitlerin ve ulemanın etkisi altındaydı. Bu etki havzalar arasında, Şii Dünyası içinde güçlü olma amacı temelinde bir rekabete de yol açmaktaydı. Ayetullah Yazdi, Kum şehrinde bulunan medreselerin kurumsal kimliğini güçlendirmek ve aralarındaki rekabeti ortadan kaldırmak amacıyla, Şii Dünyasında mukaddes bir yere sahip olan bu şehri ilim havzasına dönüştürme stratejisi oluşturmuştur. Ayetullah Yazdi, medreseler arasındaki işbirliğini güçlendirmek suretiyle, ülkenin muhtelif yerlerinde yaşayan talebelerin Kum İlmiye Havzası bünyesine kazandırılacağını da bilincindeydi. Ayetullah Yazdi, İran'ın ve Ortadoğu coğrafyasının muhtelif bölgelerinde yaşayan Şii mezhebine mensup olan gençlerin, Kum şehrinde bulunan medreselere kazandırılmasının, ilim havzasını kavramını güçlendireceğinin farkındaydı. Bu amaç doğrultusunda, Müçtehit Yazdi'nin Şii dünyası içinde tanınması İran'ın farklı bölgeleri ile Irak'tan talebe ve özellikle de ulemanın, Kum şehrine göç etmesinde etkili bir faktör olmuştur. Tahmini olarak Müçtehit Yazdi'nin geldiği ilk dönemlerde, Kum şehrine 1000 civarında talebe ve ulema yerleşmiştir. Müçtehit Yazdi'nin güvendiği talebelerin de nihai amacını Kum İlmiye Havzası'nı, Şii Dünyasında en etkili ilim merkezi konumuna getirmek olmuştur. Bu süreçte Ayetullah Necefî gibi Şii Dünyası'nın önde gelen âlimleri de Ayetullah Yazdi'nin çağrısı ile Kum şehrine talebe göndermiştir (Sarvari, 2014, s. 68).

Ayetullah Heiri Yazdi, özellikle eğitim alanında reform hareketi ile havzanın öğretim merkezi olarak güçlendirilmesine öncelik vermiştir. Bu dönüşüm, havzaların doğası ile de bağlantılıdır. 12. İmam Mehdi'nin gaybete gittiği dönemi ifade eden Gaybet-i Kübra döneminden sonra, Şii dünyasının dini ve siyasi meseleler karşısında ortaya çıkan problemlerin çözümünde rehberlik yapacak müçtehitlerin yetiştiği kurumlar olarak, stratejik bir öneme sahip olan medreselerin ıslahatı meselesi, XX. Yüzyılın başında Şii İslam Dünyası'nın ana meseleleri arasında yer almıştır. Bu süreçte, medreselerin dönüşümü ve ilmiye havzası kavramının ortaya çıkışında toplumsal talepler ve dönemin siyasi iklimi de etkili olmuştur. Bu dönüşüm sadece yapısal bir değişimi ifade etmemektedir. İdari teşkilat alanındaki değişimin yanında, tebliğ metotlarının geliştirilmesi, öğretim metotlarının geliştirilmesi, müfredata yabancı dil ve insani bilimlerle ilgili derslerin eklenmesi ve zihinsel değişim de havzanın ıslahat hareketlerinde ön planda yer alan unsurlar arasında yer almıştır.

Gerçekleştirilen bu çalışmada, Şii Dünyası ve İran'da dini çalışmalar ile din devlet ilişkileri alanında Kum medreselerinin etkisinin artmasını sağlayan reform sürecinden sorumlu müçtehit olan, Ayetullah Heiri Yazdi'nin etkisi incelenmiştir. Konunun daha sağlıklı bir şekilde aktarılabilmesi amacıyla Ayetullah Heiri Yazdi'nin; idari alanda, mali alanda, imar alanında ve eğitim alanında gerçekleştirdiği reformların her biri alt başlıklar içinde incelenmiştir. Makalenin hazırlanmasında, ağırlıklı olarak Farsça kaynaklardan istifade edilmiştir. Makalenin hazırlanma öncesinde yapılan araştırma neticesinde, ülkemizde bu konu ile bağlantılı bir çalışma olmadığı, İngilizce kaynakların ise son derece sınırlı olduğu tespit edilmiştir.

İdari Alandaki Reformlar

Kum İlmiye Havzası'nın dönüşüm sürecinde Ayetullah Heiri Yazdi'nin idari alanda planladığı reformlar, öncelikli hedefleri arasında yer almıştır. İdari alandaki ıslahatlar da, doğal olarak eğitim kurumları olan medreseleri temel alarak oluşturulmuştur. Ayetullah Kaşani'nin, Ayetullah Burucerdî ile gerçekleştirdiği görüşmede merkezi bir idare kurulmasının, dini çalışmalar açısından da elzem olarak görülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Reform politikaları kapsamında, zaman içerisinde köhnemiş olan idari yapının güçlendirilmesinin; havzanın toplumsal meselelerde etkili olmasının yanı sıra, medrese eğitiminin güçlenmesi ve nitelikli talebe yetişmesi açısından da faydalı olacağı düşünülmüştür.¹ Yani İlmiye Havzası'nın oluşturulması sürecinde, güçlü bir kurumsal kimlik oluşturulması hedeflenmiştir. Ayetullah Yazdi, idari reform sürecinde bu alanda deneyimli ve bilgili kişilerden istifade etmiştir. Fakat müçtehit Yazdi de bu süreçte pasif kalmamış, Kum İlmiye Havzası'nın idari teşkilatını oluşturan müdür ve müdür yardımcılarını bizzat kendisi seçmiştir. İdari alanda kabiliyeti olan kişilerin yanında, güvendiği talebeler arasında da idari görevlere getirilenler olmuştur. Talebelerin aylıklarının dağıtılması, medreselerin kontrolü, kütüphanenin güçlendirilmesi ve imtihanların düzenlenmesi; idari mekanizmanın temel görevleri arasında yer almıştır (Sarvari, 2014, s. 66).

Ayetullah Yazdi'nin yanında, Mirza Mehdi gibi müçtehitler de Kum İlmiye Havzası'nın idaresinde kilit isimler olmuştur. Ayetullah Burucerdî de, Kum İlmiye Havzası'nın idari yapısının kuvvetlendirilmesi çalışmasında öncü rol oynamıştır. Elbette ki idari reformların nihai amacını, vefat eden müçtehitlerin yerini dolduracak birikime sahip olan din âlimlerini yetiştiren mekanizmayı güçlendirmek olmuştur. Bu doğrultu da Müçtehit Yazdi de talebe seçiminin, İlmiye Havzası idaresi tarafından yapılmasına özen göstermiştir. Eğitimin sağlıklı olması için, Müçtehit Yazdi talebelerin aylıklarının düzenli ödenmesi ve Kum şehrinde yerleşik bir yaşam sürmeleri hususuna çok dikkat etmiştir (Faghiheh, 1966, s. 251).

Ayetullah Yazdi, İlmiye Havzası'nın modernleşme projesini detaylı bir program dâhilinde yapmıştır. Ayetullah Heiri Yazdi, ilmiye havzasının mali olanakları dâhilinde, salt ideolojik bir bakış açısı yerine akla dayalı bir idari ve eğitim reformu gerçekleştirme hedefi içinde olmuştur. Ayetullah Yazdi, bizzat dönemin en güçlü İran kökenli Ayetullah'ı olan Burucerdî başta olmak üzere, müçtehitlerin ekseriyetinin desteğini alması neticesinde elini güçlendirme fırsatı bulmuş ve programını fiiliyata geçirme imkânı elde etmiştir. Ayetullah Yazdi, müçtehitlerin desteği ile Kum İlmiye Havzası'nın da yönetimini almıştır. Ayetullah Yazdi'nin güçlü bir desteğe sahip olmasında, Pehlevi hanedanının İran idaresinde etkili olmasını sağlayan ve İngiltere ile güçlü ilişkilere sahip olan Rıza Han'ın modernleşme politikalarından, müçtehitlerin endişe duyması da etkili olmuştur. Rıza Şah'ın modernleşme politikası temelinde toplumu dönüştürme hedefi karşısında, müçtehitler ilim havzalarını

¹ Sosyolojik bir kavram olarak modernleşme, eskiyi ret edip yeni bir dünya tasavvuru oluşturma hedefi olarak tanımlanabilir. Batılı değerlerin kabul edilmesi olarak ta tanımlanabilecek modernleşme kavramı, bu yönü ile geleneksel değerler ile de zıtlık oluşturmaktadır. Bu yönüyle modernleşme; kurumsal, iktisadi ve toplumsal açıdan Batılılaşmayı ifade etmektedir. Sekülerizm, şehir kültürü ve sanayileşme ise modernleşmenin anahtar kavramları gibi algılanabilir. Modernleşme kavramı, getirdiği yeniden yapılanma süreci ise Ortadoğu coğrafyası için hem kaçınılmaz tarihsel bir dönemci oluşturmuş hem de önemli tartışmalara yol açmıştır. Modernleşme kavramı, geleneksel bir yapının kurumsal temsilcisi olan ilim havzalarının da dönüşüm sürecinde etkili olmuştur. İlim havzalarının eğitim anlayışının ve yapısal dönüşümünde de modernleşmenin etkileri olmuştur (Forati, 2014, s. 54).

toplumun inanç ve kimliğini koruyan yapılar olarak görmüştür.² Ayetullah Yezdi de kendisini, Kum İlmiye Havzası'nın ve talebelerinin çıkarlarının koruyucusu olarak nitelendirmiştir (Şirhani, 2003, s. 216).

Ayetullah Yezdi konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

“Kum İlmiye Havzası henüz güçlü bir yapıya sahip değildir. Bizim çabamız, bu İlim Havzası'nı, Şii Dünyası içinde layık olduğu noktaya getirmek olmalıdır. Kum şehri her şeyden önce, İmam Rıza'nın kız kardeşi Fatma Masume'nin evidir. Bu yönüyle Kum şehri, tarihimiz ve inancımız açısından da mukaddes bir şehirdir. Büyük bir sabır içinde Kum İlmiye Havzası'nı yeniden inşa etmek bizim için dini bir vazifedir.” (Faghih, 1966, s. 254)

Ayetullah Yezdi, Şah idaresinin baskı politikalarını oldukça ciddiye almış ve kısa süre zarfında önlemler almaya çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle talebelerin seçimi için gerçekleştirilen imtihanı tekeline almak suretiyle, Rıza Şah'ın müdahalesini önlemeye hedeflemiştir. Ayetullah Yezdi 1921 tarihinde, Şah'a şu mektubu yazmıştır:

“Sizin devletimizi güçlendireceğinize ve yüksek mertebelere ulaştıracağınıza ve İslami kimliğimizi unutmayacağınıza inancımız tam. Bu kimliğimizin güçlü tutulması için din âlimlerine ve dini eğitimi alan talebelere devletimizin ihtiyacının olduğunun da bilincindeyiz. Talebelerin dini ve ahlaki olgunluğa ulaşması ancak bir program dâhilinde gerçekleşebilir. Talebelerin seçiminin Eğitim Bakanlığı yerine biz mücahitlere bırakılması daha yerinde bir karar olacaktır. Talebelerin terbiyesinin bizler tarafından verilmesi, ülkemizin milli kimliği olan İslami değerlerin korunması açısından da fayda sağlayacak, bu yönüyle siz değerli şahsınızın işlerinize de yardımcı olacaktır.” (Abazri, 2011, s. 384)

Ayetullah Yezdi, bu stratejisi ile Kum İlmiye Havzası üzerindeki merkezi idarenin olası etkisini kırmayı hedeflemiştir (Abazri, 2011, s. 385).

Ayetullah Burucerdî gibi müçtehitler de Ayetullah Yezdi'den, merkezi idare ile çatışmama konusunda hassas olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Müçtehitlerin bu dönemdeki öncelikli hedefi, siyasetten olabildiğince uzak durmak ve merkezi idarenin tepkisini çekmemek olmuştur. Ayetullah Yezdi de, bu dönemde siyasi işlerden olabildiğince uzak durma stratejisini benimsemiş ve havzanın idari alandaki reformuna odaklanmıştır. Ayetullah Horasani gibi müçtehitler de verdikleri vaazlarda, talebeleri eğitimlerine ve dini hizmete odaklanılması gerektiğini ifade etmiştir (Abazri, 2011, s. 386).

Şeyh Heiri'nin bu hedef doğrultusunda öncelikli stratejileri arasında, talebelerin imtihanla seçilmesi meselesi gelmiştir. Merkezi bir anlayış ile modernleşme politikasını benimsemiş olan Rıza Han idaresi, talebelerin seçimi konusunda da söz sahibi olmak istemiştir. Rıza Han bu politikası ile din adamları ve medreseler üzerinde nüfuz sahibi olmayı hedeflemiştir. Ayrıca Şah, hükümete bağlı olan memurlar vasıtasıyla da, toplumla güçlü ilişkilere sahip olan ulema ve medreselerin, merkezi hükümet karşısında hareket alanlarını da kısıtlama hedefini de gütmüştür. Özellikle Dâhiliye Nazırlığı vasıtası ile Pehlevi idaresi, ilim havzalarını idaresi altına almayı hedeflemiştir. Rıza Han idaresi temel olarak Kum, İsfahan, Tahran ve Tebriz gibi şehirlerde bulunan medreseleri iki ana amaç doğrultusunda etki alanında bulundurmak istemiştir: a) Ulema, İran halkı ile ekonomi, hukuk, eğitim ve dini alanlar vasıtasıyla güçlü ilişkilere sahipti. O dönem dâhilinde muhafazakâr bir yapıya sahip olan İran halkı üzerinde güçlü bir nüfuza sahip olan ulema sınıfı, Pehlevi idaresi için potansiyel bir muhalefeti temsil etmekteydi. b) Rıza Şah idaresindeki Pehlevi idaresi idari ve sosyal yaşamda modernleşme politikasını ön planda çıkartırken geleneksel değerlerin temsilcisi olan ulema sınıfı ise modernleşmeyi, dine ve İran halkının geleneklerine karşı bir hareket olarak tanımlamıştır. Ulemanın bu fikri yapısı, Rıza Han'ın devleti ve toplumu çağdaşlaştırma siyaseti ile taban tabana zıtlık oluşturmuştur (Semiye, 2016, s. 74).

² Ayetullah Yezdi, Rıza Şah'ın İlmiye havzalarının potansiyelinden çekindiğinin ve havzaların günlük siyasete girmesini engellemeye çalıştığının farkındaydı. Ayetullah Yezdi, Rıza Şah'ın toplumu dönüştürme politikası çerçevesinde, Kum İlmiye Havzası'nı da kısıtlamaya çalışacağını öngörmüştür (Sarvari, 2014, s. 73).

İlmiye Havzasını da kontrol altına almayı hedefleyen Pehlevi idaresi, bu havza ile bağlantılı olarak şu görüşü savunmaktaydı:” Bizler devletin kudret sahibi olmasını ve layık olduğu üst mertebeye gelmesini hedefliyoruz. Şah'ta İslam dinine inanmaktadır ve dini eğitim alan talebelerin de görüşlerine önem vermektedir. Ayrıca halkın İslam'ı unutmaması açısından da talebelere büyük görev düşmektedir. Medreselerin müfredatının belirlenmesinde direkt müdahaleyi gerekli görmüyoruz, fakat talebelerin seçiminde ve medreselerin idaresinde Eğitim Bakanlığı'nın söz sahibi olmasının ülkemizin gelişmesi için de faydalı olacağını düşünüyoruz. Böylece talebelerin eğitiminin de devlet desteği ile devam etmesinin yolu açılacaktır.” Rıza Han ulumanın ve medreselerin, İran toplumu içindeki etkisinin tamamen ortadan kaldıramayacağını farkındaydı. Fakat İran Şahı, tatil ilan etme gibi bahanelerle, medreselerin ve din adamlarının toplumsal etkisini kırmayı hedeflemiştir. Buna karşı, Ayetullah Maraşi Necefi gibi Ayetullahlar ise talebe eğitimine devam etmiştir. Pehlevi idaresinin eylem ve söylemleri, Kum ilmiye havzası müçtehitleri tarafından, din adamlarının işlerine müdahale olarak algılanmıştır (Tokili, 2015, s. 126).

Zira medreselerin kontrol altına alınması, müçtehitlerin etkisinin artmasını ve birlikte hareket etmelerinin de sınırlandırılması anlamına gelmekteydi. Hatta Pehlevi hükümeti, Kum şehrinin en kadim eğitim kurumu olan Feyziye Medresesi'ne, Maarif Bakanlığı'na mensup bir kişiyi de temsilci olarak atamıştır (Sarvari, 2014, s. 174).

Şeyh Hairi Yezdi, Pehlevi idaresinin Kum medreselerini kontrol altına alma politikası karşısında, talebelerin Kum idaresi tarafından gerçekleştirilecek bir imtihan ile seçilmesine özel bir önem vermiştir. Merkezi idarenin kurulması, talebelerin seçiminde ana kıstas olan imtihanların da gerçekleşmesinin önünü açmıştır. Talebelerin bizzat Kum müçtehitleri tarafından seçilmesi, Pehlevi idaresinin kontrol mekanizmasının kırılmasında en az mali özgürlükler kadar, önemli bir tedbir olarak görülmüştür. Ayrıca, Kum müçtehitlerine göre talebelerin seçimi dâhili bir mesele idi ve talebelerin seçiminde bu alanda bilgi sahibi olan âlimlerin yetkin olmasının faydalı olacağını düşünmekteydi. Şeyh Hairi Yezdi, talebelerin seçiminde sözlü imtihanın da eğitim kalitesinin artırılması açısından önemli olduğunu savunmuştur. Zira talebe seçiminde şifahi (sözlü) yöntemin kullanılması, âlimlerin içtihadı dayalı öğretim yöntemi ile de uyumlamaktaydı (Abazri, 2011, s. 394).

Mali Alandaki Reformlar

Kum medreselerinin ıslahatı kapsamında, mali alanda yaşanan sorunların çözümü de öncelikli hedefler arasında yer almıştır. Şehit Mutahhari, mali alanda yaşanan sıkıntıların hem müçtehitlerin ve talebelerin günlük yaşantısını hem de havzanın dini faaliyetlerini olumsuz yönde etkilendiğini ifade etmiştir. Talebelerin almış olduğu aylıkların hayatlarını idame ettirmesi hususunda yetersiz olması, havzanın mali probleminin tipik bir örneğini oluşturmaktaydı. Bu kapsamda müçtehitlerin ve talebelerin faydalanabileceği ortak bir bütçe oluşturulması, Ayetullah Yezdi'nin, mali alandaki reformların adeta nüvesini oluşturmuştur. Ayrıca havzanın gelir ve giderlerinin daha sağlıklı bir şekilde saptanabilmesi için profesyonel bir yaklaşım içerisinde bir gider tablosu oluşturulması da, bu alandaki reform hareketi içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Dolayısıyla mali işlerin merkezileşmesi, bu alanda karşılaşılan zorlukların aşılması için önemli bir aşama olarak görülmüştür. Oluşturulacak merkezi bütçe ile müçtehitlerin ve talebelerin aylık ihtiyaçlarının daha rahat bir şekilde karşılanması ile havzanın altyapı sorunlarının çözümü ve eğitim ihtiyaçlarının somut bir program dâhilinde karşılanması hedeflenmiştir (Abazri, 2011 s. 397).

Müçtehit Heiri Yezdi'nin öncelikli hedefleri arasında talebelerin aylıklarının düzenli bir şekilde ödenmesi gerektiği görüşü oluşmuştur. Müçtehit Heiri'nin gelişi ile birlikte bağışların artış göstermesi, talebelerin yaşamış olduğu maddi zorlukların aşılmasında kilit rol oynamıştır. Müçtehit Yezdi sadece talebelere aylık (şehriye) ödenmesi konusunda faaliyette bulunmamış; ayrıca bedava sağlık hizmeti gibi hizmetler almalarını da sağlamıştır. Müçtehit Yezdi, talebelerin sadece maddi açıdan değil; aynı zamanda akıl ve beden sağlığı açısından da güçlü olmasına hassasiyet göstermiştir. Bu bağlamda Hairi Yezdi, sağlık harcamalarına da bütçe ayırmıştır (Sarvari, 2014, s. 161).

Müçtehit Yezdi, talebelerin çarşı ihtiyaçlarının karşılanması hususunda da tedbir almıştır. Bu kapsamda, eğer bir talebe çarşıdan gidermesi gereken bir ihtiyacı için yeterli paraya sahip değilse; o talebenin parasının Kum İlmiye Havzası Müdürlüğü tarafından ödeneceği deklare etmiştir. Talebelerin

maddi ihtiyaçlarının karşılanmasında tüccarlardan elde edilen bağışların yanında; zekât, humus³ ve vakıflardan gelen gelirler de önemli paya sahip olmuştur. İlmiye Havzası Müdürlüğü ayrıca, talebelerden bir kısmının evlenmesine de maddi açıdan yardımcı olmuştur. Talebelere yapılan yardım, müçtehit Hairi için son derece önemliydi.⁴ Müçtehit Hairi bu yolla, İran'ın farklı bölgelerinden de gençlerin medrese eğitimi almasını ve ilim havzasının kuvvetlenmesini sağlamıştır.

Tahranlı tüccarlar, Ayetullah Yazdi'ye 1000 tümen tutarında maddi yardım yapma sözü vermiştir. Bu süreçte, Kum uleması da konu ile yakından ilgilenmiştir. Örnek olarak dönemin Kum Cuma âlimi Tahrân'a giderek, Tahrân esnafı ile birebir görüşme gerçekleştirmiş ve esnafın mali desteğinin artması hususunda destek aramıştır. Müçtehit Hairi ve İsfehani de şahsi çabalarıyla, Kum İlmiye Havzası'nın mali yapısının güçlendirilmesi için, şahsi çaba da göstermişlerdir. Bu müçtehitler başta olmak üzere Kum uleması, Necef gibi şehirler de bulunan müçtehitler ile de bağlantıya geçmiştir (Seyyid, 2002, s. 150).

Rıza Han, doğrudan veya dolaylı engellemeleriyle, Kum İlmiye Havzası'nın mali açıdan güçlenmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Ayrıca, ulemanın iletişim olanaklarını kısıtlamak için Kum'a giden yolların bakımını ihmal etme gibi, çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Vakıflar üzerinde merkezi yönetimin etkisini arttırma ve seküler hukuku güçlendirme çabası ile ulemanın hukuk alanından elde ettiği geliri kesmeyi hedeflemesi, Rıza Han'ın doğrudan müdahalesinin tipik örneğini oluşturmuştur.⁵ Rıza Han'ın müdahaleleri, müçtehit Yazdi'nin zaman zaman talebelerine aylık ödeme konusunda sıkıntı yaşamasına neden olmuştur.

Merkezi idarenin engellemelerine karşı müçtehit Yazdi'nin çabaları ve ulema içinde etkili konumu ile mali meseleler çözülmeye çalışılmıştır.

Müçtehit Yazdi, karşılaştığı mali sorunları ve engellemeleri çözmek amacıyla, İlmiye Havzasında bir müdüriyet kurmaya karar vermiştir. Mali işlerden sorumlu olacak bir idarecinin başında yer aldığı bu kurum da, şahsına olan güven nedeniyle Müçtehit Yazdi'ye bağlanmıştır. Bu süreçte Müçtehit Yazdi, özellikle esnaftan aldığı bağışlarla, İlmiye Havzası için bir rezerv oluşturmayı başardı. Bu dönemde Kum İlmiye Havzası'na yardımda bulunan sadece Tahrân esnafı olmamıştır. Necef esnafı içinde de bin tümeden on bin tümene kadar, Kum İlmiye Havzası'na yardımda bulunanlar olmuştur. (Arun, 2007, s. 148).

Elde edilen maddi yardımlar ile medreselerin ve talebelerin ihtiyaçlarının, merkezi idareden bağımsız bir şekilde karşılanması hedeflenmiştir. İdari ve mali alanlarda güçlenen Kum İlmiye Havzası'nın müçtehitleri, talebelerin eğitim imkânlarını geliştirmesinden sonra ikinci hedef olarak, burada eğitim alan talebelerin muhtelif bölgelerde İlmiye Havzası'nın yaklaşımlarını yaymalarını hedeflemiştir. Bu hedef aslında, Kum İlmiye Havzası'nın nihai amacını da oluşturmaktaydı. Talebeler sadece dini öğrenen ve uygulayan kişiler olarak değil, öğrendikleri dini bilgileri İran'ın farklı bölgelerine medreseler ve camiler aracılığıyla tebliğ eden ve uygulanmasında aracılık eden kişiler olarak değerlendirilmiştir. Özellikle modern kavramların Meşrutiyet Devrimi ile birlikte İran coğrafyasına girmeye başlaması ve Batılıların ticari, misyonerlik faaliyetleri ile Batı tarzında eğitim veren okulların açılması; Kum İlmiye Havzası müçtehitlerinin geleneksel değerleri koruma misyonunu öncelikli hedef olarak belirlemesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla Kum İlmiye Havzası, Batı'nın siyasi kavramları karşısında, kendi toplumsal anlayışını yerleştirme stratejisinde talebeler önemli bir unsur olarak görülmüştür. Özellikle, fıkıh ve ahlak anlayışının ön plana çıkartılması, Kum İlmiye Havzası'nın bu stratejisinden bağımsız olmamıştır.

³ Zekât ve humus vergilerinin, ulema tarafından toplanması Merciiiler için çok büyük ekonomik bağımsızlık anlamına gelmekteydi. Merciiiler topladıkları gelirin, bir kısmını eğitim faaliyetlerine de ayırmaktaydılar ki bu durum onların talebeler ile güçlü bir bağ kurmalarını da sağlamaktaydı (Amirhossaini, 2002, s. 123).

⁴ Talebelerin hepsini tek bir grup içinde değerlendirmek mümkün değildi. Talebeler arasında bir grup esnaf ve zengin ailelere mensup olup, bu grupta yer alan talebelerin verilen aylığa ihtiyaçları olmuyordu. İkinci grubu oluşturan talebelerin ise yaşamlarını idame ettirmek için, müçtehitlerin vermiş olduğu aylığa ihtiyacı bulunmaktaydı (Sarvari, 2014, s. 161).

⁵ Vakıflar da ulemanın kontrolü altındaydı ve ulemanın önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Vakıf sahipliği başlı başına, ulemaya arazi sahipliği konusunda da belli bir güç sağlamaktaydı. Vakıflara yapılan maddi yardımlar ve vakıfların elinde bulundurduğu araziler, din âlimleri için önemli bir ekonomik güvence konumundaydı. Örnek olarak, ulemanın en önemli gelir kaynağı olan Meşhed'deki İmam Rıza türbesi ile Kum'daki Hz. Fatma türbesi ulema için çok güçlü bir gelir kaynağını oluşturmıştır (Fahgfoory, 1978, s. 24).

İmar Alanındaki Reformlar

Kum şehrinin imar açısından güçlenmesi, Safeviler dönemine kadar gitmektedir. Özellikle, Şah Tahmasb bu şehirde bulunan medreselerin güçlendirilmesine büyük önem vermiştir. Kaçar Devleti döneminde de, özellikle de Feth Ali Şah ve Nasıruddin Şah dönemlerinde, yeni medrese binaları eklenmek suretiyle şehrin imar yapısı güçlendirilmiştir. Müçtehit Yazdi de, medreselerin onarımı ve eski medrese binalarının yanında yeni medrese binalarının yapımına büyük önem vermiştir. Ayrıca Ayetullah Yazdi, medreselerin güçlendirilmesinin yanında, uzun süredir ihmal edilmiş olan altyapı çalışmalarına da büyük önem vermiştir.

Müçtehit Yazdi öncelikle, Kum şehrinin en eski medresesi olan ve adeta bir sembol konumunda bulunan Feyziye Medresesi'nin restorasyonu ile ilgilenmiştir. Müçtehit Yazdi'ye göre; İran Şiilik tarihinde de özel bir yere sahip olan Feyziye Medresesi'nin güçlendirilmesi, Kum İlmiye Havzası'nın etkisinin artması bakımından da oldukça önemliydi. Bu medreseye eklenen misafirhaneler ile dışarıdan gelen müçtehitlerin uzun süre kalmasının yolu açılmıştır. Medresenin tarihi binası da restore edilmiş ve alanı genişletilmiştir. Bununla birlikte, medresenin bulunduğu alana yeni bina da eklenmiştir. Ayrıca, bu medreseye büyük bir kütüphane de eklenmek suretiyle, talebelerin daha sağlıklı bir şekilde yetişmesi hedeflenmiştir. Feyziye medresesinin restore edilmesinde özellikle, Müçtehit İsfehani ve Tahran esnafının da katkıları büyük olmuştur (Arun, 2008, s. 152).

Benzer şekilde ilk başta hastahane olarak imar edilmiş ve Feth Ali Şah döneminde medreseye çevrilmiş olan Darüşşifa medresesi de restore edilmiştir. Özellikle, hücre sayısının artırılması suretiyle bu medrese de, daha fazla talebeye hizmet eder hale getirilmiştir.⁶

Müçtehit Yazdi şehrin hastahane sorununu çözmeye de odaklanmıştı. Yazdi'nin buradaki amacını, ulema ve talebelerin sağlık sorunlarının en kısa çözmek oluşturmuştur. Şeyh Yazdi döneminde, Kum şehrine Sehimiyeh ve Fatimi isimli iki tane hastane açılmıştır (Arun, 2008, s. 153).

Eğitim Alanındaki Reformlar

Havzanın dönüşümünü sadece yapısal anlamda düşünmek yeterli olmayacaktır. Dini eğitim meselesi de, havzanın eğitim anlayışının iyileştirilmesi hususunda önemli meseleler arasında yer almıştır. Zira ulema, havzanın çekirdek kadrosunu oluşturmaktadır. Bu sınıf; Kur'an'ın öğretilerini topluma aktarma, gayri Müslüman nüfusu İslam'a davet etme, İslami değerlerin korunması, mescitlerde görev alma ve cemaati vaaz yoluyla bilgilendirme, medreselerde eğitim faaliyetlerini sürdürme, talebelerin din yetkilisi olarak yetişmelerini sağlama ve dini eserlerin yazımı ile yorumlanmasından sorumlu olmuştur (Şirhani, 2003, s. 117).

Bu dönemde, dini eğitim meselesinin temel konusunu fıkıh öğretimi oluşturmuştur. Hukuki alanı kapsamayı açısından önemli olan fıkıh alanında gerçekleştirilecek ilmi çalışmalar ve talebelerin bu alanda yetkin olarak yetiştirilmesi, Ayetullah Heiri Yazdi'nin öncelikli hedefleri arasında yer almıştır.⁷ Müçtehit Heiri'ye yakın ulema arasında yer alan Ayetullah İraki de, Kum medresesi

⁶ Bu süreçte, Kum ilim havzasını diğer şehirlerde bulunan medreselerden ayırtıran en önemli unsur ise mahalli olmaktan çıkıp, artan öğrenci ve müçtehit sayısı ile güçlü bir şebeke ağı oluşturabilmek olmuştur. Ayrıca, Kum İlmiye Havzası dâhilindeki medreselerde eğitim görmüş talebeler, günlük siyasi tartışmaların içinde olmaktan imtina etmiş, öğretilerini topluma yayma hedefi gütmüştür. Kum İlmiye Havzası'nın güçlenmesi farklı bölgelerde yeni medreselerin de kurulmasına da zemin hazırlamıştır. Örnek olarak Şeyh Hairi'nin de desteğiyle, Şeyh Ali Asgar Salihi Kirman şehrinde 1933 tarihinde yeni bir medrese kurmuş ve talebe sayısının artmasına katkıda bulunmuştur (Sarvari, 2014, s. 169).

⁷ Allame Muzaffer, havzaların konusunda mesai harcamış müçtehitler arasında dikkat çekmiştir. Zira bu âlim, "Müntedi elNeşir" isimli eserinde havzaların ıslahı meselesine ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Müçtehit Muzaffer, havzaların ıslahatı meselesinde özellikle ders kitapları üzerinde durmuştur. Dini eserlerin gözden geçirilmesi ve din âlimlerinin eserleri arasında dönemin ihtiyaçlarına cevap vermeyen, dini kaynakların ayıklanması gerektiği görüşünü öne sürmüştür. Ayrıca öğretim metotlarının güncellenmesi ve yeni öğretim usullerinin geliştirilmesi gerektiğini de ifade etmiştir. Burada ezbere değil, öğrencinin daha aktif olacağı bir metotun geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Dönemin müçtehitlerinden olan Seyyid Eb'ul-Hasan İsfehani ise 1936 tarihinde, kurduğu medresede usul fikhî gibi geleneksel derslerin yanında, felsefe dersine de ayrı bir önem vermiştir. Necef'in önde gelen müçtehitlerinden olan Kazimi ise, havzaların güçlendirilmesinde, farklı şehirlerde yaşayan müçtehitler arasındaki ilişkilerin kuvvetlendirilmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır. Müçtehit

âlimlerinin fıkıh çalışmalarının güçlendirilmesine büyük önem verdiğini ve bu yolla Kum İlmiye Havzası'nın, Şii Dünyası içinde etkisini arttırmayı amaçladıklarını ifade etmiştir. Bu kapsamda Ayetullah Yezdi de, fıkıh alanında güçlenecek Kum İlmiye Havzası'nın vereceği fetvalar ile toplumsal ve siyasi yaşamda da etkinliğinin artacağını bilincindeydi. Ayrıca Kum medreselerinde yetişecek talebelerin fıkıh alanında icazet alacak yetkinliğe kavuşmaları, bu şehirdeki medreselerin İran dışı coğrafyada da çekim alanının artacağını hesap etmekteydiler (Semiye, 2016, s. 81). Ayetullah Yezdi fıkıh eğitiminin güçlendirilmesinin önemini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Fıkıh âlimlerinin bugüne kadar gerçekleştirmiş olduğu çalışmalarına ve bu alanda çalışma yapan âlimlere bütün İran halkının ihtiyacı vardır. Kur'an ayetlerinin akla dayalı olarak yorumlayan âlimlerin, toplum tarafından taklit edilmesi ve halkın dini konularda bilgilendirilmesi gereklidir. Rehber olmadan, tek bir şahsın dini anlaması ve yorumlayabilmesi mümkün değildir. Buna ömrü de yetmeyebilir. Bu yüzden meselelerin din âlimleri tarafından tahkik edilmesi şarttır. Halkın din alanında uzmanlaşmış âlimlerin yorumuna ihtiyacı vardır. Fıkıh alanında icazet almış âlimlerin varlığı, halkın kurtuluşu ermesi ve kötülüklerden sakınması için elzemdır. Aynı zamanda toplumsal meselelerin çözümünde de dinden sapılmaması açısından, fıkıh âlimlerinin varlığı son derece önemlidir.” (Şirhani, 2003, s. 141)

Ayetullah Heiri, iktisadi ve siyasi koşullar çerçevesinde fıkıh âlimlerinin yeni çalışmalarına ihtiyaç duyulduğunu ve İran halkının da değerlerini kaybetmeden, Dünya genelinde gerçekleşen değişime hazırlıklı olmasında fıkıh usulü alanında uzmanlaşmış âlimlere şiddetle ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir. Bu doğrultuda Ayetullah Yezdi eski dönemlerde olduğu gibi, bu dönem dâhilinde de İran halkının ve Şii Dünyası'nın, yeni gelişmeler karşısında içtihat verebilecek yeni fıkıh çalışmalarına ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir (Sarvari, 2014, s. 163).

Günümüz şartlarında sadece dini ilimlerin güçlendirilmesinin yeterli olmadığını farkında olan Ayetullah Heiri Yezdi, felsefe, matematik, yabancı dil ve tabiat bilgisi gibi alanlarda da eğitim verilmesi gerektiğini savunmuştur. Ayetullah Heiri Yezdi'nin teşviki ile Ayetullah Refii Kazvini, Allame Tabatabai ve Ayetullah Şah Abadi gibi âlimler felsefe ve irfan alanında ders vermiştir. Kum medreselerinde felsefi eğitimin güçlenmesi, sosyal meselelerin de yorumlanmasında talebelere yeni ufuklar açmış ve Kum İlmiye Havzası'nın, XX. yüzyıl İran siyasi tarihinde etkili bir kurum olmasını sağlamıştır. Geleneksel medrese öğretimini ifade eden dini bilimlerin yanında, tabii bilimlere de önem verilmesi, ⁸Ayetullah Heiri Yezdi'nin, talebelerin evrensel bir anlayış zemininde eğitim görmesi hedefi ile birebir örtüşmekteydi (Daneşyar, 2012, s. 82).

Kum medreselerinde eğitim, İslam tarihinin ilk dönemlerine kadar uzanan büyük bir bilgi birikimine sahipti; fakat metodolojik olarak sistematik bir yapıya sahip değildi. Ayetullah Yezdi, Kum medreselerinde verilen eğitimi sistematik hale getirmeyi amaçlamıştır. Ayrıca Ayetullah Yezdi, Kum şehrinin Şii Dünyasında tekrar etkili bir konuma gelmesini hedeflemiştir. Seyyid Mehdi Keşfi gibi müçtehitlerin de yardımıyla, modern bilimlerin de yer aldığı eğitim anlayışı çerçevesinde kurgulanacak yeni eğitim sistemi, Kum medreselerinin gündemine girmiştir (Şirhani, 2003, s. 140).

Ayetullah Heiri Yezdi ayrıca, medrese eğitiminde ahlak meselesine de ayrı önem vermiştir. Zira bu müçtehitte göre, ahlaki temelden yoksun bir medrese eğitiminden geçen talebelerin topluma

Kazımı iktisadi, toplumsal ve siyasi dayanışmanın hem havzaların durumu güçlendireceğini hem de İslam'ın toplum içinde güçlenmesinin önünü açacağını savunmuştur (Abazri, 2011, s. 387).

⁸ Ayetullah Heiri Yezdi'nin yeni eğitim metoduna yönelik eleştiriler de ortaya çıkmıştı. Alleme Asgari'nin, yeni eğitim anlayışına yönelik eleştirisi bu durumun tipik bir örneğini oluşturmuştur. Müçtehit Asgari, Kur'an tefsir gibi medrese eğitiminin temel konularının reform sürecinde ikini plana atıldığı Bu müçtehit, tefsir dersinin ihmal edilmesinin, Kum İlmiye Havzası'nın güçlenmesi ve Şii dünyası içinde etki sahibi olmasının önünde ciddi bir engel teşkil edeceğini düşünmekteydi. Aslında bu eleştiriler daha çok geleneksel eğitim anlayışının gözden geçirilmesine yönelik eleştiriler olarak ta okunabilir. Örneğin tefsir meselesi, fıkıh araştırmalarını yanında ikinci planda kalmıştı fakat medreselerde bu alanda da eğitime devam ettirilmişti. Zira Ayetullah Heiri Yezdi döneminde, tefsir eğitimi de Şeyh Bakır Maliki gibi müçtehitler vasıtasıyla devam ettirilmiştir (Sarvari, 2014, s. 179).

rehberlik yapması da mümkün değildi.⁹ Malki Tebrizi gibi müçtehitlerin çabalarıyla ahlak eğitimi, Kum medreselerinde daha sistematik hale getirilmeye çalışılmış ve bu alanda da bu şehirde bulunan medreselerin, Şii Dünyasında örnek olmasının yolu açılmıştır. Sadece Mirza Cevat Aga'nın verdiği ahlak dersine katılan talebe sayısının 400'ten 1000'e kadar yükseldiği rivayet edilmektedir. Yine bu dönemde, Ali Agayi Şirazi de, Feyziye medresesinde geniş katımlı ahlak dersleri vermiştir. Bu dönemde ahlak dersleri de, sistematik bir çerçevede medrese eğitiminin önemli bir parçası olmuştur (Sarvari, 2014, s. 179). Ayrıca medreselerin eğitim ve ilmi çalışmalarının güçlendirilmesi çabalarının temelinde, Rıza Han'ın modernleşme politikası çerçevesinde, geleneksel düşüncenin taşıyıcısı olan medreselerin ve ulemanın konumunu güçlü tutma hedefi de önemli bir paya sahip olmuştur (Daneşyar, 2012, s. 83).

Sonuç

Meşrutiyet dönemi (1906-1911) ile birlikte ulemanın, bu süreci desteklemesi ve mecliste aktif bir şekilde yer alması, medreselerin de kurumsal yapılarının ve dini eğitimin güncellenmesi meselesini de gündeme getirmiştir. Bu süreçte; demokrasi, liberalizm ve hukukun üstünlüğü gibi Batı kökenli yeni kavramların İran siyasi hayatına girmesi de ulemanın yeni döneme göre pozisyon almasını gerekli hale getirmiştir. Ulema sınıfı bu dönemde, Batı'nın siyasi ve kültüre hegemonyası karşısında geleneksel değerlerin korunması gerektiği fikri ile hareket etmiştir. Bu amaç doğrultusunda ulema sınıfı, din adamlarının Batı'nın kültürel hegemonyası karşısında toplumsal meselelerde daha aktif bir rol alması ve halkın değerlerini koruması gerektiği fikrini savunmuştur. İran halkı ile dini, ekonomik ve eğitim gibi alanlarda güçlü bir ilişkiye sahip olan ulema sınıfı, bu amacı gerçekleştirmek ve yeni dönemin şartları kapsamında rehberlik görevini sürdürmek amacıyla medreselerin daha güçlü bir konumda olması gerektiği kanaatini taşımıştır. Medreselerin idari ve eğitim alanlarında güçlendirilmesi fikriyatı ön plana çıkmasının temel sebebini oluşturan bu düşüncenin beraberinde getirdiği kavram ise ilim havzası kavramı olmuştur.

Medreselerin ıslahı meselesinin somutlaşması ise, İran tarihinde ilk defa Necef'in önde gelen müçtehitlerinden olan Ayetullah Heiri Yazdi'nin 1921 tarihinde, Ayetullah Burucerdî'nin davetinin de etkisiyle, Şii Dünyasının kutsal şehirleri arasında yer alan Kum şehrine gelmesi ile olmuştur. Ayetullah Heiri Yazdi'nin, Kum şehrinde bulunan müçtehitlerin de destekleri ile bu şehri bir ilim havzasına dönüştürmek amacıyla kapsamlı bir plan hazırlamıştır.

Ayetullah Heiri Yazdi, medreseleri müfredatı hususunda tarihsel süreç içerisinde şekillenmiş olan geleneksel eğitimi kökten değiştirme anlayışı içinde olmamıştır. Fakat medrese talebelerinin günümüz şartlarında daha sağlıklı bir şekilde yetişebilmesi amacıyla, müfredata matematik, tabii bilimler ve yabancı dil gibi derslerin eklenmesi konusunda çaba sarf etmiştir. Ayetullah Heiri Yazdi, İslam hukuku olan fıkıh eğitiminin güçlendirilmesine özel bir önem göstermiştir. Zira bu Ayetullah'a göre, talebelerin fıkıh sağlıklı bir şekilde yorumlayacak şekilde yetişmeleri, toplumsal sorunların çözümünde dinin katkısının daha güçlü bir şekilde olmasını sağlayacaktır. Ayetullah Heiri Yazdi'ye göre fıkıh eğitiminin güçlü olması, geleceğin müçtehitlerinin toplumsal rehberliğinin de daha nitelikli bir şekilde sürdürmesini sağlayacaktır. Ayetullah Heiri Yazdi'nin çabaları ve reformları neticesinde, İran'ın muhtelif şehirlerinden ve Necef'ten müçtehitler, Kum medreselerine ders vermek amacıyla gelmişlerdir. Doğal olarak, Kum'a gelen müçtehitler, bu şehirde bulunan medreselerin eğitim ve dini çalışmalar alanlarında daha güçlü bir konuma gelmelerini sağlamıştır.

Şeyh Hâiri Yazdi'nin Kum İlmiye Havzası'nı güçlendirmesi, sadece eğitim faaliyetlerinin güçlenmesi ve daha fazla talebe yetişmesi ile açıklanamaz. Ayetullah Heiri Yazdi, Kum ilim havzasının İran toplumsal yaşamında daha etkili olabilmesi için idari ve mali reformların da yapılması gerektiği fikrini savunmuştur. Ayetullah Heiri Yazdi, öncelikle merkezi bir idare teşkilatı kurmak

⁹ Ayetullah Heiri Yazdi gerçekleştirdiği reformlar ile Kum İlmiye Havzası'nı, öğrenciler ve ulema açısından bir çekim merkezi haline getirmiştir. Böylece, bu reformlar vasıtası ile Ayetullah Burucerdî'nin Kum İlmiye Havzası'nın idari, mali ve öğrenim kurumlarını daha fazla güçlendirmesinin ve ülke içinde daha etkili bir ağa sahip olmasının da önünü açmıştır. Zira ülke içinde Kum İlmiye Havzası'nın kurmuş olduğu güçlü ağ, 1979 tarihinde gerçekleşmiş olan İran İslam Devrimi'nin de başarıya ulaşmasında etkili bir faktör olmuştur. Zira 1921 tarihinde havzanın kurumsallaşma sürecine girmesi, Kum şehrinin Şii Dünyası içinde de bir çekim merkezi konumuna gelmesini sağlamıştır (Arun, 2008, s. 146).

suretiyle, medreselerin ve vakıfların bir müdüriyet tarafından idare edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu kapsamda, günümüzde de varlığını sürdüren, Kum İlmiye Havzası Müdüriyeti isimli müdüriyeti kurmuştur. Bu idari mekanizma ile sorunların daha hızlı bir şekilde çözülmesinin de yolu açılmıştır. Şeyh Hairi Yezdi, Kum İlmiye Havzası'nın teşekkül sürecinde, İran'ın kültürel, fikri ve ahlaki açıdan da değerlerini koruması hedefini de gözetmiştir. Özellikle, Rıza Şah'ın modernleşme politikası karşısında, dini değerlerin ve ulema sınıfının İran toplumu içindeki güçlü konumunun devam etmesi için Kum İlmiye Havzası merkez olarak kabul edilmiştir. Bir diğer ifade ile ulema ve talebeler, Rıza Şah döneminde de İran coğrafyasının geleneksel ve dini değerlerinin korunmasında önemli bir araç olarak kabul edilmişlerdir. Kum müçtehitleri, Ayetullah Heiri Yezdi döneminde kurumsallaşmaya daha fazla önem vermişler, merkezi idare ile olabildiğince karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Fakat Ayetullah Heiri Yezdi'nin, reformları temelinde daha güçlü bir konuma gelen Kum ilim Havzası ilerleyen dönemlerde, günlük siyaset içinde de daha etkili bir aktör olmuştur.

Ayetullah Heiri Yezdi, ayrıca mali işlerin de tek bir merkez tarafından yürütülmesi amacıyla, ilmiye havzasının ekonomik meseleleri ile ilgilenen bir müdüriyet kurmuştur. Bu süreçte, Ayetullah Heiri Yezdi ve Kum müçtehitleri, İran'ın farklı şehirlerinde yaşayan insanlardan da maddi yardım almayı başarmıştır. Hatta Ayetullah Heiri Yezdi Kum şehrine, Necef müçtehitlerinden de maddi yardım gelmesini sağlamıştır. Böylece Ayetullah Heiri Yezdi, Rıza Şah idaresinin, Kum İlmiye Havzası üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmeyi hedeflemiştir.

Kum şehrinin ilmiye havzası olarak seçilmesinin sebeplerinden birini, şehrin Şiiliğin kutsal şehirleri arasında yer alması oluşturmıştır. İran coğrafyasında Şiiliğin ilk kurumsallaştığı şehirler arasında yer alması ve XII. Yüzyıldan itibaren medrese eğitiminin devam etmesi neticesinde dini eğitim alanında da köklü bir yerleşim yeri olması da, Kum şehrinin seçilmesinin temel nedenlerinden birini oluşturmıştır. Ayrıca bu şehrin, başkent Tahran'a yakın olması da, ilim havzası olarak tercih edilmesinde önemli bir faktör olmuştur.

Kum İlmiye Havzası'nın teşekkülü, Şii Dünyası'nın farklı coğrafyalarında yaşayan olan müçtehitler ve talebeler arasındaki ilişkinin de kuvvetlenmesine katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla, tebliğ yöntemi ile Kum İlmiye Havzası'nın müçtehitlerinin, İran dışı coğrafyada da dini değerlerin korunması ve İslam Dünyasının Batı'nın kültürel ve siyasi hegemonyasına girmesinin engellemesi hedefi doğrultusunda da strateji belirledikleri görülmektedir. Günümüzde de, farklı devletlerden gelen ve Şii mezhebine bağlı olan talebeler, Kum İlmiye Havzası'nın medreselerinde dini eğitimlerini devam ettirmektedir. Hiç kuşkusuz ki bu medreselerde dini eğitim alan talebeler, müçtehitlerin siyasi görüşlerinden de etkilenmektedir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abazri, A. (2011). *Tabername-i Havza ve Ruhaniyat: Ez Sadr-ı İslam ta Pehlevi-i Evvel*, Tahran: Salman-i Farsi Yayınevi.
- Amirhossaini, Z. S. (2002). *Socio-Political Change and Development in Iran: Reza Shah and the Shii Hierhocracy* [Doktora Tezi]. London School of Economics, Londra.
- Arun, W. R. (2008). *The development of Shici religious learning with particular attention to the Hawzah Ilmiah of Qum*, [Doktora Tezi]. University of California, Los Angeles.
- Cemalzade, N. (2020). Bazhan-i Tasvir-i Zihn-i Ulama ve Ruşenfikran Asr-ı Meşrute Ez Kanun. *Siyasi-i Cihan-ı İslam Dergisi*, 3, 1-24.
- Daneşyar, M. (2012). Islah-ı Havza-i İlmiye: Tarihçe-i Pedide-i ve Tahvilat-ı Mana. *Temeddun-u İslami Dergisi*, I(45), 81-93.
- Fahgfoory, H. M. (1978). *The role of ulama in twentieth century Iran with particular to Ayatollah Haj Sayyid Abul-Qasim Kashani* [Doktora Tezi]. University of Wisconsin, Madison.
- Faghih, A. A. (1966). *Tarih-i mezhebi Kum*, Kum: Zair Kitabevi.
- Forati, A. (2014). *Ruhaniyat ve teceddud*, Kum: Pejueşkash-i Ulum ve Ferheng-i İslami Yayınevi.
- Sarvari, H. (2014). *Nevgeran-i der Medaris-i İlmiye Şia ez Sal-i 1993 ta 1938: Ba Taklid be Havza-i İlmiye-i Kum*, Tahran Üniversitesi.

- Semiye, H. (2016). Bazname-i Nakş-ı Havza-i İlmiye Şehr-i Kum der Dovr-i Pehlevi. *Peşuheşname-i Enkilab-i İslami Dergisi*, 6(19),73-91.
- Seyyid, R. A. (2002), *Ayne-i Danişveran*, Ayetullah Maraşi Yayınevi Kum.
- Şirhani, A. (2003), *Tahvilat-ı Havza-i İlmiye Kum ez İnkilab-ı İslami: Ba Takid ber Tahvilat-ı Amuzeş*, Tahrân: Merkez-i Ustad-ı İslami, Tahrân.
- Tokili, R. M. (2015). Endişe-i Siyaset-i Şeyh Abdulkerim Hairi Yazdi, *Siyaset-i Mutaelliye Dergisi*,11(Kış), 115-132).
- Zehrakaşani E. A. (2017) *Tarih-i 1200 Sal-i Tarih-i İlmiye Havza: Ba Ruygerd-i Amuzeş ve Pejuheş*, Peşuheşname-i Havza ve Daneşkah Yayınevi.

Dişil Kent Bilinci ve Bir Flanöz Romanı olarak *Fosforlu Cevriye* Female Urban Consciousness and *Fosforlu Cevriye* as a Flaneuse Novel

Esen KARA*

Öz

Bu makale, Suat Derviş'in, *Fosforlu Cevriye* (1968) romanında, kadın bedeninin kentle diyalogundan ortaya çıkan bir yazı estetiği kullanarak, bir modern edebiyat kahramanı olan flanör/flanöz figürüne alternatif bir bakış açısı yarattığını ve bu sayede Türk edebiyatının modern/modernlik imgeleminde gerek biçim gerekse içerik açısından önemli bir yer tuttuğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Derviş, bu romanında, bir flanöz figürü olarak Fosforlu Cevriye karakterini; Charles Baudelaire'in ve Walter Benjamin'in, modernite üzerine yazdıkları metinlerde değindikleri şekilde, kentin kıyısında ve eşğin ötesinde yürüyen bir kadın olarak tasarlar. Fakat modern edebiyatta kendini yineleyen, kentte yürüyen ayrıcalıklı beyaz erkek formülünden farklı olarak Cevriye, sokak çocuğu, seks işçisi ve kadın olarak kentte var olan ve kentin gerçek bilgisine sahip olan alternatif bir flanöz figürüdür. Karakterin deneyimleri, anıları ve arzularıyla biçim alan roman mekanlarının her biri alternatif kent haritalarına dönüşür. Modern kentin heterojenliğinin ve bireyin tesadüflerle örülü gündelik hayatının romandaki izdüşümü olan bu öznel haritalar kentsel belleğin de harcını oluşturur. Dişil kent bilincinin, merkezi kaydırılmış görme-görülme biçimleri sunduğu romanda, geçirgen ve özgün bir kadın olarak kentte görünür olabilen Fosforlu Cevriye karakteri metnin sınırlarını aşarak dile, kültüre ve hafızaya yerleşir.

Anahtar sözcükler: Kent, modernite, flanör, flanöz, modern edebiyat, Suat Derviş.

Abstract

This article aims to show that the textual aesthetics of Suat Derviş's novel, *Fosforlu Cevriye*, (1968) develops upon a dialogue between female body and the city and it offers an alternative perspective on the flaneur as a figure of literary modernity. The novel, as the article will argue, contributes greatly to the imagination of modernity in Turkish literature. Derviş portrays her heroine as a flaneuse figure walking in the peripheries and liminal spaces of the city, in the way that Charles Baudelaire and Walter Benjamin hint at in their works on modernity. Unlike the classical formulation of privileged white male character walking the city in modern literature, Cevriye is an unconventional flaneuse figure that survives in the city as an orphan, later a prostitute, and as someone who masters the true knowledge of the city. Experiences, memories, and desires of the heroine shape the spaces of the novel, and these literary spaces evolve into alternative urban maps. These maps serve not only as the reflection of the heterogeneity of modern city and the urban everyday life but also as a source of collective memory. Overall, the female urban consciousness employed in the novel opens up possibilities for non-hierarchical ways of being visible and renders the female character a powerful symbol of freedom in collective-cultural memory.

* Dr. Öğr. Üyesi, Yaşar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: esen.kara@yasar.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2755-8528

Keywords: City, modernity, flaneur, flaneuse, modern literature, Suat Derviş.

Giriş

Türk edebiyatı çalışmalarında, Suat Derviş'in eserlerine yönelik ilgi giderek artmaktadır; özellikle, İthaki Yayınevi'nin Suat Derviş külliyyatını yayınlamaya başlamasıyla birlikte, yazarın eserleri günümüzde yeni okur kitlelerine ulaşmaya devam etmektedir. Ölümünün 50. yılında, bir kadın yazar ve gazeteci olarak Suat Derviş'in ve Derviş külliyyatının bilinmeyen yönleri çeşitli etkinliklerle ele alınmakta ve yazarın edebiyat tarihimizdeki yerinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Bu makale, otuza yakın roman yazmış olan Suat Derviş'in romancılığıyla ilgili güncel tartışma konularına yazarın en çok bilinen metinlerinden biri olan *Fosforlu Cevriye* (1968) ile katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Yakın dönemde yine İthaki Yayınevi'nden çıkan *Yıldızları Seyreden Kadın: Suat Derviş Edebiyatı* incelemesinin giriş bölümünde, Türk edebiyatıyla ilgili standart edebiyat anlayışı ve Suat Derviş edebiyatı arasında süregelen gerilimli ilişkiye değinen Günseli İşçi'nin sorduğu soru, makalenin çıkış noktasını oluşturacaktır: "Suat Derviş'in Türk modernleşmesi içindeki yeri nedir?" *Fosforlu Cevriye*'nin mekansal yakın okumasıyla bu soruya cevap aranacak ve çoğunlukla toplumsal gerçekçi edebiyat üretimiyle ilişkilendirilmiş olan Suat Derviş'in *Fosforlu Cevriye* romanının modern dönem edebiyatının mekan-özne ilişkisine dair ne gibi özellikler sergilediği araştırılacaktır. Yazarın, bu en ünlü romanının, kadın bedeninin kentle diyalogundan ortaya çıkan bir yazı estetiğinin kullanıldığı bir flanöz romanı olduğu ve bu sayede Türk edebiyatının modern/modernlik imgeleminde gerek biçim gerekse içerik açısından önemli bir yer tuttuğu ortaya konacaktır.¹

Modernleşme sürecinde kentleşme ve hızla değişen kentler, modern edebiyatın içeriğini, mekansallığını ve anlatı estetiklerini eş zamanlı olarak biçimlendirmiştir. Türk edebiyatında yaygın olarak kullanılan bir motif ve mekansal arka plan olarak kent ve özellikle İstanbul sıklıkla karşımıza çıkar. Roman mekanı olarak kent izleği, erken Cumhuriyet döneminde; geçmiş ve gelecek, eski ve yeni, gelenek ve modernlik, kent ve taşra gibi ikilikleri vurguladığı gibi, özellikle daha sonraki dönemlerde; birey, bellek, toplum ve iktidar sarmalına ışık tutar. Modernitenin geçicilik ve akışkanlık ile şekillenmiş atmosferi içerisinde bireyin kendini konumlandırma arayışı ve aidiyet sıkıntısı da modern Türk edebiyat metinlerinde kent mekanıyla örüntülü olarak işlenen ve metinlerin biçimine yön veren temalardır. Bu bağlamda, Batı edebiyatında, Baudelaire ile birlikte 19. yüzyıl ve sonrasında karşımıza çıkan, modern bir kahraman olarak flanör figürü Türk modernleşmesine özel hallerde Türk edebiyat metinlerinde de gezinir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Huzur* (1949) romanında Mümtaz, Yusuf Atılgan'ın *Aylak Adam*'ında (1959) C., Oğuz Atay'da ise flanörlüğün kalıplarını yıkıp yeniden kuran "Beyaz Mantolu Adam" (1972) kentin sokaklarını arşınlarken öznel haritalar üreten modern kahramanlara örnektirler. Öte yandan, Batı edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatında da, kenti gezen kadın özneye, diğer bir deyişle flanöz figürüne, nadiren rastlanır. Tezer Özlü'nün *Yaşamın Ucuna Yolculuk* (1984) romanı ve Leyla Erbil'in *Tuhaf bir Kadın* (1971) romanı flanöz olarak tanımlayabileceğimiz kahramanlara sahip modern Türk edebiyatı eserlerinin örneklerindendir. Bu anlamda, Suat Derviş'in 1944-45'te gazetede tefrika edilen ve 1968 Mayıs'ında ilk kez kitap olarak yayınlanan *Fosforlu Cevriye* romanı öncül bir metin olarak düşünülmelidir.

Modern Romanda Dişil Kent Bilinci ve Fosforlu Cevriye

Suat Derviş, *Fosforlu Cevriye*'nin kahramanını İstanbul'un sokaklarını herkesten daha iyi bilen bir seks işçisi olarak yaratır. "İstanbul'a adanmış bir kitap" (Dorsay, 2020, s. 9) olarak *Fosforlu Cevriye*, yazıldığı dönem için oldukça sıra dışı olan bu kadın kahraman tipini edebiyatımıza ve popüler imgelememize kazandırırken kahramanın öznel kent deneyimini metnin merkezine koyar. "Eserde toplumsal hayatın meşru değerlerinin uzağında kalmış ve kenara itilmiş bireyin bu değerleri karşısına alarak

¹ Seval Şahin'in, *Notos* dergisinin 2022 Temmuz-Ağustos sayısının "Edebiyat ve Yürüyen Kadınlar" dosyası içinde yazdığı "Karanlık sokakları aydınlatan Fosforlu Cevriye" başlıklı yazısında, Fosforlu Cevriye karakterini bir flanöz figürü olarak değerlendirmiştir. Seval Şahin'in metninden yararlanmış olmakla birlikte, araştırma ve yazım süreci daha eskiye giden bu makalenin kapsamı ve iddiası Şahin'inkinden farklıdır.

hayata tutunma mücadelesi konu edilir” (Aktürk, 2012, s. 29), fakat İstanbul’un izbe yerlerinde hayat mücadelesi veren Cevriye’nin ve romandaki diğer marjinal karakterlerin deneyimlerinin “hem sancılı yönleriyle hem de eleştirel bir bakış açısıyla romanın dramatik yapısının mükemmeliyetinden ödün verilmeksizin yansıtılabilmesi, *Fosforlu Cevriye*’nin bu kadar tanınan bir eser olmasının altında yatan nedendir” (Aktürk, 2012, s. 29). Dönemin İstanbul’unu ve şehrin çeperinde yaşayan insanların portresini oldukça gerçekçi bir şekilde yansıtan roman Suat Derviş’in gazeteciliğinden ve sokak röportajlarından izler taşır. Erol Gökşen’in “Gazeteci Suat Derviş’ten Romancı Suat Derviş’e: *Fosforlu Cevriye*’yi Röportajlar Üzerinden Okumak” isimli çalışması, yazarın özellikle Galata semtinde yaptığı röportajlarla *Fosforlu Cevriye* romanının ilişkisini kurar; roman mekanları ve karakterleriyle bu röportajların karşılıklı bir okumasını yapar. Yazarın, özellikle “1935-1937 arası yıllara yoğunlaşan röportajlarında ele aldığı konu ve kişiler *Fosforlu Cevriye* romanının düşünsel zemininin oluşumu hakkında ipuçları da vermektedir” (Gökşen, 2021, s. 243). Öte yandan, Suat Derviş yazınının toplumsal gerçekçi yönü, *Fosforlu Cevriye* romanında, metnin estetiğinin mekansal süreçlerle biçimlendiği bir temsile teşnedir. Malcolm Bradbury modern dönem edebiyatında kentin merkezi konumundan bahsederken, modernleşmekte olan kent deneyiminin, edebi içeriğin yanında biçimi de etkilediğini dile getirir (1976, s. 99). Modern roman estetiği olarak kent ve öznel ilişki, *Fosforlu Cevriye*’de; kadın öznelliğinin, kent deneyimi harcıyla inşa edilmesi olarak karşımıza çıkar. Suat Derviş, kentte yürüyen kadın ile seks işçiliği konumu arasındaki çizgileri belirsizleştirirken adeta Baudelaire’in modernitesine göz kırpar. Bir yandan da, kentte tanınan ve sevilen, geçirgen ve özgün bir kadın karakter olarak Fosforlu Cevriye, metnin sınırlarını aşarak dile, kültüre ve hafızaya yerleşir.

19. yüzyılda “modern” kavramı üzerine üretmiş olduğu tanımlayıcı fikirlerle günümüzde moderniteyi çözümlemede öncül niteliğini koruyan Baudelaire için modernlik “ayrıcılık bir semantik alan; zıtlıkların karşılaştığı ve şiirin kimyasının, kısacık bir anlığına, çamurdan garip ve zengin bir hamur yarattığı mevkidir” (Calinescu, 2003, s. 86). 19. yüzyıl Paris’iyle sembolikleşmiş bu mevkide, “devasa kentin yeraltına musallat olmuş binlerce köksüz hayata ait manzaralar, caniler, fahişeler” bulunur (Baudelaire, 2021, s. 196). Kentin destanını yazan modern kahraman, Baudelaire’de, kentte avare olarak dolaşan flanör figürü veya kentin kıyılarını mesken tutmuş paçavracı, yosma, haydut, kumbarbaz, sihirbaz, lezbiyen, dilenci olarak karşımıza çıkar. Yirminci yüzyılda Baudelaire’in modernite düşüncesini yeniden yorumlayan Walter Benjamin’in *Berlin Günlüğü*’nde de, kentin gerçek bilgisini kentin evsizleri, suçluları, fahişeleri ve diğer ötekileri haizdir:

Berlin’de hiç sokakta yatmadım. Günbatımını ve tan vaktini gördüm, ama ikisi arasında kendime hep gidecek bir yer buldum. Yalnızca yoksulluk ya da kötülüğün, şehri kendilerine karanlıktan gün ağarana kadar dolaşılacak bir manzaraya dönüştürdüğü insanlar, ancak onlar şehrin benden esirgenmiş bilgisine sahip. Benim her zaman gidebileceğim bir yerim vardı (aktaran Gürbilek, 2006, s. 9).

Baudelaire’in ve Benjamin’in modernlik ve kent odaklı metinlerinde, sokaklar ve kaldırımlar gerçek kent bilgisinin kayıt altında tutulduğu yerlerdir ve bu bilgi eşiğin öte tarafındaki marjinaler tarafından üretilip deneyimlenir (Benjamin, 2001, s. 264). Öte yandan, Baudelaire’in “Modern Hayatın Ressamı”nda, Edgar Allan Poe’nun “Kalabalıkların Adamı” (“The Man of the Crowd,” 1940) öyküsünden yola çıkarak portresini çizdiği klasik flanör figürünün, diğer bir deyişle, kentin kalabalığından, kirinden ve çamurundan yoğrulmuş “ayrıcılık semantik alan” olarak modern olma durumunu temsil eden aylak kent gezgininin geleneksel tahayyülde tekrar eden öznesi orta sınıf beyaz erkektir. Erkeğin kamusal alandaki görünürlüğüne ve deneyimlerine odaklanan modern zamanların edebiyatında kenti özgürce gezen flanör figürü ayrıcalıklı konumundan ötürü kalabalıkların merakından muafır (Nord, 1995, s. 237).

Kentin gerçek bilgisine sahip olanların kentin görünmezleri olduğu, fakat kanonik modernist metinlerde kentte gezme ayrıcalığına sahip olanların görünürlükle ilgili bir problemi olmayan erkek karakterler olduğu bu formülde kadınlar tam olarak nerede konumlanır? Elizabeth Wilson, bilgi üretim süreçlerindeki hakim kültür/doğa ikiliğinin, kent ve kadın ilişkisini de yeniden ürettiğini, yani kadının kentten ve kent bilincinden dışlanmışlığını sürekli olarak vurguladığını söyler (1992, s.17). Medeniyet

tarafından fethedilmeyi bekleyen el değmemiş doğa kavramı kadın ile özdeşleştirilirken; kültür, akıl ve medeniyet gibi Batı düşünce geleneğinin yüceltilmiş öğelerini erkek temsil eder. Kadının doğayı, erkeğin kültürü temsil ettiği bu ikilikler sisteminde, doğanın karşısında yer alan kent erkeğin alanıdır ve kent bilincini erkek üretir. Buna paralel olarak, kadının kentle ilişkisi ve kent bilinci ise farklı bir yol izler. Cinsiyetle ilişkili kent bilincinin modern edebiyattaki temsili de bu farklılığın tezahürüdür. Deborah Parsons, “modern sanatçı için evrensel bir metafor” olan flanör figürünü kentte yürüyen kadın imgesinden ve kadın yazarın kent bilincinden ayrı tutar (2003, s. 70). 20. yüzyıl dünya edebiyatında kadın yazarların kent bilinci ve yazmak ile kurdukları ilişki; modernizmin yabancılaşma, yerinden edilme, aidyetsizlik gibi ana temalarına cinsiyet çerçevesinden bakmamıza olanak sağlar (Wolff, 1985). Burada kadın kahramanının kent bilinci kendine kentte alan açma mücadelesiyle iç içedir (Parsons, 2003, s. 7). Dişil kent bilinci olarak adlandırabileceğimiz, kadının kenti erkeğinkinden farklı biçimde görme ve deneyimleme biçimi, örneğin, coğrafi bilgi üretiminde de kendini gösterir: “Erkek bakış açısına sahip coğrafyacılar (ve yazarlar), çoğunlukla, muktedir bir bakış, şeffaf bir kent, teknil bilgi talep ederler. Dişil bakış açısı ise; çağdaş kenti, tutarlı bir bütünün parçalanışı olarak değil, iktidarın bakışına ve dışlamalarına karşı bir meydan okuma olarak görür” (aktaran Parsons, 2003, s. 7). Flanözlüğün görünmezliğini ve edebiyatta flanöz kavramından söz edilip edilemeyeceğini sorgulayan feminist fikirlerin yanında; flanözün dişil kent bilincinin “kentteki bir müdahale, bir çatlak, ve bir problem” olarak potansiyeline de vurgu yapılır (Wilson, 1992, s. 9). Kadınların kentsel mekan deneyimi “kendilerine has bir biçimde, kentin yarıklarında ve kentin çelişkileriyle müzakare halinde hayatta kalır ve gelişir” (Wilson, 1992, s. 8). Kente yönelik dişil bakışın devrimci potansiyeli, kadınların “sınırları ihlale yönelik geliştirdikleri bilinç, kadın cinselliğinin çekişmeli konumu, görülen olmaktan gören olmaya geçişte verdikleri mücadeleden gücünü alır” (Nord, 1995, s. 12).

Bu çerçevede, *Fosforlu Cevriye*, flanözlüğün bir tür imkansızlık ya da temsil edilemezlik anlamına gelip gelmediği sorusuna (D'souza & McDonough, 2006) cevap arayabileceğimiz bir kurgusal örüntü sunar. Kavramın temeline tekrar incek olursak, modernitenin ve kent yazınının öncül yazarlarından Baudelaire'de kentli kadın figürünün karşımıza fahişe, dul, yaşlı, lezbiyen, katil, veya kimliği belirsiz anonim kadın olarak çıkıyor olması; flanör figürünü yirminci yüzyıl başındaki dönüşümlerle yeniden değerlendiren Walter Benjamin'in, kentin kıyısındakileri ve özellikle kentteki evsizleri, kentin asıl sahipleri olarak nitelendirmesi ve onların kentin geri kalan nüfusunun asla sahip olamayacağı bir kent bilgisine sahip olduğunu dile getirmesi romanın baş karakteri Cevriye'nin kent deneyimini flanöz edebiyatı çerçevesinde değerlendirmemize olanak sunar. Suat Derviş romanlarında “kentli marjinaler, düşkünler sıkça rastlanan karakterlerdir” (Berktaş, 2015, s.47); *Fosforlu Cevriye* romanında ise, Derviş, kahramanını kentin sosyo-ekonomik çeperinde yürütür. Fatmagül Berktaş, Cevriye'nin metindeki bu “dışarıda” olma halinin bir özgürlük ihtimaline işaret ettiğini vurgular, fakat romanın toplumsal gerçekçi katmanından bakıldığında bu özgürlük ihtimali bir gerçekliğe dönüşmez (2015, s. 49). Suat Derviş'in toplumsal gerçekçiliğini inceleyen Çimen Günay-Erkol ise, Derviş'i “hem ‘toplumsal gerçekçiliğin’ hem de ‘feminizmin’ imkansızlıklarının farkına varmış bir yazar” olarak nitelendirir (2001, s. 2). Öte yandan, “burjuva ve sosyalist söylemler arasında sıkışmayıp yer yer her ikisini de aşmış gibi görünen Suat Derviş'in gerek yaşamı, gerekse yapıtları bağlamında bu gerçeği izlemek ve ‘direnme anları’nı yakalamak” mümkündür (Berktaş, 2018, s. 205). Erendiz Atasü ise şöyle ifade eder:

Ancak, kadını ve kadın cinselliğini asla aşağılamaması, cinselliği doğal bir insani işlev olarak değerlendirmesi, metinlerinde ne yazara ne roman kişilerine ait seslerin erkek cinselliğine övgüler düzmeyişi, Suat Derviş'in eserlerini “toplumcu gerçekçi ve/veya “toplumsal gerçekçi” erkek yazarların veriminden kesinlikle ayırır ve onun metinlerine belli bir kadın bakış açısı katar (2015, s. 32).

Kentin kıyısında konumlanan kadın kahramanın kentte gece gündüz attığı adımlarla merkezin hakimiyetine karşı direnişinin metnin ana örgüsünü oluşturduğu *Fosforlu Cevriye*, Atasü'nün sözünü ettiği kadın bakış açısının, toplumsal gerçekçilikle zıt yönde bir estetikle kendini en çok gösterdiği Suat Derviş metnidir belki de. Suat Derviş'in, konservatuar eğitimi almak için gittiği, fakat eğitimini yarıda bırakıp gazeteci-yazarlık yapmaya başladığı Weimar Almanyası'nda geçirdiği dönemde de tanıklık etmiş olabileceği üzere, kamusal

hayatta görünürlüğü artmaya başlayan kadın sanatçılar, özellikle kentte sıra dışı deneyimler yaşayan ve gelenekselin dışında konumlar işgal eden kadınları eserlerinde ele alarak, kadını melek/fahişe, bakire/yosma gibi ikili temsillere sıkıştıran tahayyüle meydan okumuşlardır (Wolff, 2008, s. 25). *Fosforlu Cevriye* romanında, kahramanını “İstanbul’un izbe sokaklarının, yangın yerlerinin, mezarlıkların, surların, Tekfur Sarayı harabeleri ve bostanların en cazip kızı” (14) olarak tanımlayan ve kentin gerçek bilgisinin sahibi olarak konumlandırıan Suat Derviş de dışıl bir kent bilinci ile merkezi kaydırılmış görme-görülme biçimleri sunarak bu meydan okumaya dahil olmuştur.

Bir Özgürlük Pratiği Olarak Yürümek

Kent düşünürü Michel Certeau, kentte yürümenin iktidar mekanizmalarına karşı taktiksel yönünü ele aldığı *Gündelik Hayatın Keşfi* metninde, “kentlin günlük uygulayıcılarının yaşadıkları yer” ve deneyimledikleri kent bölgelerini “aşağısı (down)” olarak belirler. (2008, s. 187). Burası, kenti ve gündelik hayatı tasarlayan iktidar mekanizmalarından görece olarak azade, “görünür olanın sınırında bulunan bir kıyı bölgesi” (Certeau, 2008, s. 188), bir eşik mekandır. Bu mekanda yürüme eylemi, Certeau’nun kurduğu analogiyle, bir tür yazma ve öykülendirme eylemidir. Bu mekanı deneyimleyenler “okuyamadıkları sadece yazdıkları bir kent “metninin” ince ve kalın harflerinin ritmine uyan bedenleriyle yürüyüşçüdürler” (Certeau, 2008, s. 187). Kentin resmi haritaları, kentin kullanıcılarının hareketlerini disiplin altına alan ve gündelik hayatlarını kodlayan “belirlemeler, işaretlemeler, sabitlemeler” (Certeau, 2008, s. 192) ile panoptik bir erk dilini konuşur. “Bir yerden bir yere yol alma” eylemi bu dilin düzeni içinde gerçekleşirken hafızayı silen bir işlev görür; buna karşıt olarak, merkezin dışında kalan alanlar “birbirine eklenilen, çelişen hareketlerle doludur” (Certeau, 2008, s. 190). Çelişkili, öngörülemez, taktiksel hareketler; özgün anlamı, hafızayı ve hatırlamayı destekler. Diğer bir deyişle, bedensel bir pratik olarak yürümek bir öykülendirme biçimidir ve “öykülendirme hatırlatır” (Certeau, 2008, s.193). Roman karakterlerinin eşğin öte yanında, ya da Certeau’nun deyişiyle *aşağıda* konumlandığı ve baş karakterin kentte çoğunlukla bir yere varma amacı gütmeyen yürüyüşlerinin, merkezin hakimiyetinin dışında bir öykülendirme pratiği oluşturduğu *Fosforlu Cevriye*, bu bağlamda, modern edebiyatın flanöz yazınına direnişçi bir menzilden dahil olur.

Dört bölümden oluşan romanın her bir bölümü “Fosforlu Cevriye” türküsünün bir satırını hikayeler ve bu satırlar romanın bölümlerine isimlerini verir: Karakolda ayna var / kız kolunda damga var / gözlerinden bellidir Cevriyem / sende kara sevda var. Romanın “Karakolda ayna var” isimli ilk bölümü, Cevriye’nin, bir gece baskınında yakalandıktan sonra, İstanbul sokaklarından tanıdığı kadınlarla karakolda bir araya gelişle başlar. “İstanbul’u avucunun içi gibi” (12) bilen bu kadınlar ile otorite arasındaki gerilimin sahnelendiği bir mekan olarak karakol, otoriteye ve merkeze karşı direniş taktiklerinin de geliştirildiği geçiş bir mekan olarak da karşımıza çıkar. “Emval-i metrukeden kalmış ve vaktiyle hali ve vakti yerinde bir Rum ailesine ait bir bina” (16) olarak betimlenen karakol, iç içe geçmiş hikayelerin ve doğrusal bir düzlemde olmayan geçmiş, bugün ve geleceğin hem kentin hem de metnin dokusunu oluşturduğu anlatı evreninde bir ara-mekandır. Sokaklarda yaşayan seks işçisi kadınların sokakların gerçek sahipleri ve tanıkları olarak betimlendikleri ve bir disiplin ve ceza mekanı olarak direniş pratikleriyle eşleşen karakolda mahkumdan ziyade konuk oldukları bu ilk sayfalar, çok katmanlı metinde mekansal sınırların belirsizleşmesine hizmet eder. Birbirlerini sokaklardan tanıyan ve “öz kızkardeşini görmüş gibi” (15) sevinen kadınlar, kendilerini boydan görebildikleri tek yer olan karakoldaki aynada uzun uzun kendilerini izlerler; karakolda misafir olarak geçirdikleri gecelerde birbirlerinin omuzlarında uyurlar. Romanın başlangıç imgesi olarak karakoldaki aynanın kadınlar için birleştirici rolü ve görülen/gören dinamiklerindeki ters yüz edici işlevi kalıplara ve geleneksel formlara karşı duruşu simgeler: “Yazar sokakların ve evin içindeki değerlerin değişken olduğunu göstererek, tıpkı kimlikteki değişkenlik gibi bu değerlerin değişmez ve değiştirilemez kuralları olmadığını” (Uzun, 2015, s. 141) romanın girişinde vurgulamış olur.

Derviş, makbul kadınlığın alanı olarak evin ve evliliğin karşısına, kentin sokaklarını ve geceleri bu sokaklarda özgürce yürüyebilmeyi koyarken, sokaklara ait kadınların seks işçisi olması tektipliğini, yürümeyi öznel bir var oluş biçimi olarak evrenselleştirerek aşar. Karakoldaki kadınlardan Top Melahat bunu şöyle ifade eder: “İstanbul sokakları beylik çiftliği mi? O da gezer, bu da gezer. Top Melahat de gezer.

Hürriyet bu mu? Keyfim ister gündüz uyur, gece gezerim. Ayaklarımı hükümete hibe etmedim” (33). Bedenin gündelik pratiklerin dışına çıkmasına engel teşkil eden tüm mekansal düzenlemelere karşı bir özgürlük pratiği olarak hayal edilen yürümek eylemi, aynı zamanda, beklenmedik potansiyellere kapı açan taktiksel bir eylemdir. Geceleri kentte yürüyen kadınlar kentin tüm kıyı köşelerini bilirler, kendilerine iktidar mekanizmalarının kontrolü dışında gizli rotalar çizebilirler. Top Melahat’ın rotasını kullanarak karakoldan kaçan Cevriye için, hapis ve sürgünle bedeninin disiplin ve esaret altında tutulmasının panzehiri kentte özgürce atabildiği adımlarıdır. Sürgünden önce, hapishanedeyken “baldırlarında kaldırımlarda gayesiz ve hedefsiz koşmak hasreti karıncalanarak demir kapıların arkasında, demir parmakların ötesinde” (35) oturarak geçirdiği bir senenin sonunda Cevriye yalnızca ama yalnızca yürümek istemektedir. Esaret altında olmanın mecazi ve sözlük anlamıyla karşılığı, yürümenin önüne engel konmasıdır. Böylece, yürümek eylemi ve özgürlük duygusu, romanda, daima etkileşim halinde olan iki motif olarak karşımıza çıkar:

Kodesteyken gün oluyordu abi, sokakları düşünüyordum. Çamurlu sokakları, yağmur yağın soğuk, pis ve çamurlu sokakları ve ayaklarıma bakıyordum. Yürümeyen ayaklarıma bakıyor ve onlarla hem de çıplak olarak o çamurların içinde yürümek, yürümek, sonra koşmak, koşmak, koşmak istiyordum ... Yürümek, karşıma bir duvar, bir kapı çıkmadan, kimse, “Dur! Geçme, yasak!” demeden gözümün alabildiğine yürümek, yürümek istiyordum (261).

Bir yere varmak veya bir hedefe sahip olmaksızın yürüme eylemi karakteri bir flanöz figürü olarak belirginleştirirken; sokakları, sokaklardaki çamuru hissederek, yürümenin bilincinde olarak yürümek arzusu vurgulanır. Yasaklara karşı duraksızca yürümek bedeni temel alan bir özgürlük pratiği olarak hayal edilir. Yürüme eyleminin iktidar mekanizmalarının karşısında konumlandığı metinde, anlatının yapısı kadın kahramanın kenti adım adım yürüyüşüyle örülür. Karakter için, mahkumiyetin ve sürgünün bittiği, özgürlüğün başladığı yer “aynı saatte bütün İstanbul’u görebilmek için” (35) durmadan yürümüş olmasıdır. Romanın başlangıcında, yani sürgün sonrası İstanbul’a dönüşte, roman boyunca karakterin adımlarıyla detaylıca resimlenecek olan kent alanları tek bir uzun yürüyüşle okur için şu şekilde haritalanır:

Evvela Beyoğlu’na çıkmıştı. Tarlabası’ndan geçmiş, Taksim Meydanı’na gelmiş, abidenin önünde biraz gezinmiş, sonra İnönü gezisinde tahta kanepelerin üstüne oturmuş, Gümüşsuyu’ndan aşağıya, Dolmabahçe’ye inmiş, yeni açılan yoldan Harbiye’nin yanına çıkınca, tekrar Taşkılla’nın oralarda şöyle bir dinlendikten sonra, İnönü Gezisi’ne gelmiş ve Tepeüstü’nden aşağıya, Yenışehir’e doğru bir gitmiş, fakat sonra tekrar geriye dönmüştü. Bu yapılr şey değildi. Kendisi de biliyordu, ama dayanamamıştı. Bir sene mahpustu (35).

Romanın bölümleri *Fosforlu Cevriye* türküsünün sözleriyle belirlenirken, kurgunun geometrisi karakterin kentteki adımlarının ritmiyle dokunur. Dükkanların camekanlarındaki kumaşlar, karakterin imgeleminde gece gündüz yürüdüğü kaldırımlarla özdeşleşir: “Sen biliyor musun Sümbül Dudu, İstanbul’un en çok nesini bırakmak istemiyordum: Kaldırım taşlarını. Yaz günleri yağmur serpeleyince böyle iri benekli boz bir kumaşa benzer sokaklar” (240). Kentin mekansal izlekleri, bellek ve hayal gücü, kaldırımlarda özgürce ve amaçsızca atılan romanın mekansallığını oluşturur.

Romandaki aşk hikayesi de ana karakterin temsiline paralel olarak özgürlük ve tutsaklık ikilemi ekseninde şekillenir. Cevriye’nin karşılıksız olarak sevdiği, metnin verdiği ipuçlarından siyasi suçlu olduğu anlaşılan isimsiz erkek karakterin yakalanıp hapse girmesi ve özgürlüğünü kaybetmesi tehlikesi, romanın ana gerilim hattını oluşturur. Zira, *Fosforlu Cevriye* türküsünde geçen ve romanın ikinci bölümüne ismini veren “kız kolunda damga var” dizesi, Cevriye’nin sevdiği adamın tutsaklığını temsilen koluna yaptırdığı kelepçe dövmesini hikayeler. Cevriye, kendisi için olduğu kadar, sevdiği adam için de yürümeyle özdeş bir özgürlük hayal eder:

İnsanlar saray ister, para ister, lüküs ister, baklava börek ister, ben bir kere onu serbest olarak uzun bir yolda ilerliyor görmek istiyorum. Onu yürür görmek istiyorum, ayaklarını, adım atan

ayaklarını görmek istiyorum. Uzun bir yolda onun yürüyüşünü seyretmek benim için Allah'ın en büyük mükafatı olacak (261-2).

Erkek karakterin romandaki temsili, kaçak olarak yaşadığı evle sabitlenir ve kadın kahramanın mücadelesi onu kentte özgür kılabilme üzerine yoğunlaşır. Cevriye'nin Necatibey'deki eve yürüyüşlerinin çağrıştırdığı anılar ve hikayeler romandaki aşk motifini çerçevelerken, aşık olduğu adamın o evden çıkıp kentte yürümesi hayali de romanın özgürlük motifini süsler. Kahramanın bu uğurda çıktığı son yürüyüş de hikayenin sonuç kısmını oluşturur. Cevriye'nin sevdiği adamın özgürce yürüyebildiğini görmek uğruna, elinde yok edilmesi gereken bir paketle denize doğru yürüyüşü, bekçiler tarafından kovalanışı ve sonunda denize varışı romandaki yürümek ve özgürlük ikiliğinin doruk noktasında vurgulandığı sahneleri oluşturur. Yürümek gittikçe zorlaşır, eski kunduraları kaldırımlarda onu ele verecek şekilde gürültü çıkarır, elindeki paket gittikçe ağırlaşır (264-266). Karakterin özgürlüğünü yitireceği an yürüyememekle ilişkilendirir: "Paket ne kadar ağırdı ve bu paketle koşmak ne kadar zordu! Ah, yirmi otuz adım daha gitse, sandalın bağlı olduğu iskeleye ulaşacaktı. Koşarken birkaç kere kapaklanacak gibi oldu fakat toplardı" (266). Buna paralel olarak, özgürlüğün yittiği nokta, denize açıldığı yerde artık kürek de çekemiyor olmasıdır: "O kadar iyi kürek çeken bu Marmara çocuğu şaşırmıştı. Korkuyordu... şaşkınlık ve korku içinde kürek çekmesini unutmıştu, elleri birbirine vuruyordu. Çünkü denizin üstünde kürek, motor ve insan sesleri vardı" (268). Fakat hikaye burada Cevriye'nin dengesini kaybedip başını çarparak suya düşmesi ile sonlanmayacaktır. Romanın genişletilmiş metaforu olarak Cevriye'nin kentteki görünürlüğünü temsil eden fosforu boğazdaki yakamoza dönüşecek, "sular üstünde fosforlu bir iz bırakarak kaybolmuş Cevriye'yi" (270) yaşatmaya devam edecektir. İdealize edilmiş bir son gibi görülse de, metni türküdeki "denizlerin kumuyum / balıkların puluyum" sözleriyle ve en çok yıldızları seyretmeyi seven karakterin hep hayal ettiği gibi yıldız olup kayması ve çocukluğunu kıyısında geçirdiği Marmara'nın sularına kavuşması portresiyle bitiren yazar "kendi hümanizma anlayışını ve insanlığa ilişkin, doğayı da içeren ütopyasını sergiler (Berktaş, 2018, s. 216). Daha da önemlisi, "kadınların yıldızları gönlünce seyretme haklarını sonuna dek savunması ve bu hakkı Cevriye'nin kişiliğinde somutlaştırması (Berktaş, 2018, s. 216) söz konusudur.

Modern Kentte Tesadüfler ve Son Bakışta Aşk

Romandaki aşk hikayesi, Cevriye'nin modern bir kahraman, bir flânöz olarak deneyimlerini bütünleyecek şekilde resmedilir. Cevriye, sevdiği bu adamla, hasta olduğu bir gece tesadüfen tanışır ve onun Necatibey Caddesi'ndeki evinde misafir olur. Cevriye iyileşinceye dek onun bakımını üstlenen bu isimsiz karakter, Cevriye'nin kentteki diğer tesadüfi dostluklarına ve ilişkilerine paralel olarak romana girer ve romanın ana hattındaki aşk hikayesinin merkezine yerleşir. Kent ve kentin mekanlarıyla şekillenen olay örgüsünde, isimsiz kahramanın Necatibey'deki evi, Cevriye'nin ayaklarının dönüp dolaşıp vardığı yerdir. Yersiz yurtsuz bir kahraman için kentin arka sokakları ve bu kentte ismini dahi bilmediği bir adamın evi, onun bu mekanları pratik etme biçimleriyle tekrar tekrar üretilir ve anlamlandırılır. Burada, *Fosforlu Cevriye* romanında evsizliğin ele alınma biçiminin kozmopolit bir boyutunun da olduğu üzerinde durmakta fayda var. Anlatıya kentin çeşitli katmanlarından çok fazla yan karakter girip çıkar ve her birinin hikayesi bağımsız bir fragman olarak okunabileceği gibi ana karakterin hikayesini besleyen birer kaynak olarak da görülebilir. "Panoramayı çizen, yan karakterlerdir," der Erendiz Atasü, bu karakterler için: "Her birinin öyküsü, ana nehirden çıkıp tekrar ona dönen kanallar olarak verilmiştir" (2015, s. 39). Bir diğer deyişle, bu fragmanlar, biçimsel olarak, modern kentin heterojenliğinin ve bireyin tesadüflerle örülü gündelik hayatının romandaki izdüşümüdür. Annesini babasını tanımayan Cevriye, kenti ve kentte tanıdığı insanları ve onların hikayelerini bilir, hatırlar ve anlatır. Karakterin köksüzlüğü, karakterin kendini bildiği ilk andan itibaren kentle ve kentin çok sesliliğiyle temellenir. Aidiyet ilişkisi kurduğu ve parçası olduğu ilk topluluk kentin sokak çocuklarıdır. Belleğinin köşelerindeki arkaik hikayelerin çoğu İstanbul'un sokak çocuklarıyla birlikte edindiği kolektif deneyimlerdir. "Bu yaşına kadar maddi veya manevi hiçbir kayda tabi olmadan yaşamış Cevriye" (213) sayısız insan tanır ve her biriyle kurduğu tesadüfi ilişkiler ana karakter için bir aidiyet bağıını temsil eder. Yan karakterlerin kimliklerinin pek bir önemi yoktur; İstanbul'da yaşıyor olmaları ve yersiz yurtsuzlar olmaları Atasü'nün sözünü ettiği panoramada, yani Cevriye'nin hikayesinde yer almaları için

yeterlidir: “Yolunun üstüne çıkanlar sadece insanlardı. Ve insan olmaları Cevriye için yeterdi” (56). Benzer şekilde, Cevriye’nin aşık olduğu karakter de esasında Cevriye’nin yolunun üstüne çıkan bu kent insanlardan biri olarak görülebilir. Baudelaire modernizmini incelediği metninde, Walter Benjamin’in üzerinde durduğu “son bakışta aşk” motifini Derviş’in romanındaki aşk hikayesine de uyarlamak pekala mümkündür. “Büyük şehirdeki varoluşun aşka kattığı izler” (Benjamin, 2006, s. 130) romanda Cevriye’nin isimsiz kahramanla ilişkisinde de görülür. Seval Şahin’in dile getirdiği gibi, roman kahramanı, “hakkında hiçbir şey bilmediği bu adama ilişkin kafasında kocaman bir imge yaratacaktır” (Şahin, 2022, s. 43). İsmi bilmediği bu adam için şehirde tanıştığı erkeklerin isimlerinden birini seçmeye çalışır, tanıdığı tüm Osmanlı ve onların hikayelerini hatırlayıp, Osman isminde karar kılar: “Onun ismi ne olabilirdi? Ahmet mi? Osman mı? Osman’ın her türlü iyi olurdu” (179). “Son bakışta aşk” motifi ve modern kentte kişinin karşısına çıkan tesadüfler romanda hakim bir role sahiptir; özellikle, birbiriyle ilişkisiz görünen birtakım tesadüflerin kadın karakterin kentte var oluşunu anlamlandırması söz konusudur. İsmisiz, kaçak karakterin polis tarafından yakalanma riski belirdiğinde Cevriye’ye Necatibey’deki eve artık gitmemesi gerektiği tembihlenecektir, fakat Cevriye’nin ayakları bu kentte dolaştığı sürece onu yeniden görebilme olasılığı mevcuttur. Onu son görüşünde, tekrar görebileceğinin vaadiyle ayrılır oradan:

Bir ay sonra. Tam bir ay sonra buradan geç. Anlıyor musun? Eğer saat öğleden sonra üçte kapının önünde Kerim bir iskemleyle oturuyorsa, o gece her zamanki gibi buraya gelersin. Yoksa yine bir ay bekle. Her ayın aynı gününde saat öğleden sonra üçte bunu tekrarla (194-5).

Kentte zaman ve mekan deneyiminin son bakışta aşk ile belirlendiği ve metni bir aşk hikayesi olarak kolektif belleğe yerleştiren hikayenin kalabalıklar içindeki bireyin karşılaştığı tesadüflerle yazıldığı modernist bir meyildir bu. Öte yandan, bir kadın karakterin, ismini bilmediği, zaten pek de önemsemediği, birlikte aynı evde geçirdikleri gecelerde onunla sevişmediği bir erkek karakterle romandaki bu ilişkisi, Türk edebiyatındaki kadın-erkek temsillerini, Seval Şahin’in deyişiyle “tersyüz” etmektedir. Yine hakim temsillerin aksine, burada erkek karakter sarışın, kadın karakter esmer ve üstelik “fosforlu”dur (Şahin, 2022, ss. 44-45). Cevriye için “evlilik hayatı kodese girmek gibi bir şey,” nikah yüzüğü ise kişilerin “prangada olduklarını gösteren” bir “Lanet halkası”dır (91). Necatibey’de aşık olduğu adamla kapalı bir mekanda geçirdiği geceler, evli kadın rolünün bir provası gibidir ve bu Cevriye’nin sokaklardaki özgürlüğüne tezattır: “Karıkoca hayatı buydu. Böyle bir oda içinde her gün bir erkekle, fakat aynı erkekle geçen bir hayat... Birden bunun çok can sıkıcı bir şey olduğunu düşündü. Hep aynı erkekle” (90). Fakat karakterin, aşık olduğu adamla evli olduğunu hayal ettiğinde düştüğü ikilemler de romanda önemli bir yere sahiptir: “Onunla ömrünün sonuna kadar her gün aynı sofrada karşı karşıya yemek yiyeceğini ve bunda hiç bıkmayacağını” (91) düşündüğü de olur ve böyle anlarda sokak kimliğinden ötürü utanır (112). Bu tereddüt anları romanın ana aksındaki özgürlük ve kent deneyimi motifleriyle bir araya geldiğinde, alışlagelmiş iyi kadın / kötü kadın ikiliğini sorunsallaştırmaya imkan açar.

Kadın karakterin kentte var olma ve kenti deneyimleme biçimlerini hakim pratiklerin dışında tasarlayan roman kent bilgisini de müktedire ait ve yekpare bir bilgi olmaktan çıkarır. Tesadüflerle yolları kesişen karakterler ve bu kesişmelerden gelişen hikayeler anlatıya çok katmanlı bir biçim kazandırırken, her bir hikaye kent temsilinde eşik mekanlar açar ve yeniden formüle edilen mesken tutma biçimleri kentin haritalarına alternatifler üretir. “Cevriye’nin mütemadiyen dolaşan ayakları” (103) sürekli olarak kentin ötekileriyle kesişir. ABD’li oyun yazarı Tennessee Williams’ın, *Fosforlu Cevriye*’den hemen önce yayınlanmış kült oyunu *Arzu Tramvayı*’ndaki (1947) Blanche DuBois karakterine benzer biçimde, Cevriye de yabancıların nezaketine daima güvenir. Kumarcı Fıfış, Sümbül Dudu, Madrabaz Nuri, Arap Cemile gibi karakterler Cevriye’nin zor anlarında, kentin çeşitli mekanlarında çoğu zaman tesadüfen karşısına çıkan, kentte hayatta kalmasına yardımcı olan karakterlerdir. Cevriye’nin kentte yürüme-hatırlama eylemi bu karakterlerin öyküleriyle iç içe geçer. Bir yandan da, Cevriye’nin sokakları mesken tutmuş kadın karakter olarak portresinin de sürekli altını çizdiği üzere, kalıplaşmış ahlak kurallarının karşısına, “sokak ahlakı inancı” (207) konur. “Şehirleşmenin, sıradan insanların ve para imgesinin etrafında, İkinci Dünya Savaşı’nın gölgesinde yazılan bu roman” (Şahin, 2022, s. 44), kentin altında, kentin ötekilerinin arşınıladığı,

başka bir kent panoraması çizer. Burada iyi veya kötü insan olmak, o veya bu kimliğe sahip olmak önemini yitirir; farklı varoluş mücadeleleri ön plana çıkar ve bu mücadele kolektif bir kent bilincine işaret eder: “Sen Müslüman, ben gavur. Buna köpekler dahim güler” der, Ermeni kadın karakter Sümbül Dudu. “Biz henüz seninlem işin doğrusuna bakılırsa insan dahi olamamışız” (239). Zor durumda kaldığı her an ona kapısını açan ve annelik eden bu karakterle Cevriye’yi birleştiren şey, Cevriye’nin kentin diğer ötekileriyle ilişkisinde olduğu gibi İstanbul’dur; İstanbul romanda çeperi mesken tutmuş tüm karakterlerin ev bildiği yerdir. Sümbül Dudu da, tıpkı Cevriye gibi, İstanbul dışında bir yerde yaşamayı hayal dahi edemez: “Bir kerte ilk seferberlikte levent gibi bir Alman bahriyelisi beni Almanya’ya götürmek istedi ... Ama Samatyalı Sümbül Dudu ihracat malı olur? Öleyim, Galata’da öleyim, dedim. Şu Galata’nın pis kokusu yok mu?” (239). Karakterin başı her sıkıştığında ona karşılıksız yardım eden bir diğer gayrimüslim karakter Barba’dır: “Barba ne iyi adamdır. Gavur olduğuna bin şahit ister! Şu Galata’da Barba’dan iyi adam bulunmaz. Kazandığını fakir fukaraya verir” (29-30). Barba’nın meyhanesi de, Sümbül Dudu’nun pansiyonu gibi Cevriye’nin kentteki evlerinden biridir. Ortak bir kent bilinci üzerinden yolları mütemediyen kesişen ve birbirlerine zor durumlarda destek olan karakter temsilleri mevcut düzene eleştirel bir bakış önerir: “Namus, ahlak ve suç kavramlarına kentin dışlanmışları üzerinden mercek tutmak, hem sınıfsal, hem ahlaki hem insani sorgulamalar yapmayı gerektirir” (Susam, 2015, s. 104). Derviş bu sorgulamayı, toplumsal gerçekçi edebi yapının sınırlarını esneten mekansal bir estetikle gerçekleştirir.

Alternatif Kent Haritaları

Matei Calinescu, *Modernliğin Beş Yüzü*’nde, modern zamanların sanatçısının geçmişin sabit ve durağan kriterlerini terk edip kendine has ve değiştirilebilir bir geçmiş icat ettiğini ve bunu yaratıcı bir kaynağa dönüştürdüğünü yazar (2003, s. 19). Geçmiş ile şimdinin akışkan bir etkileşim içerisinde olduğu modern kent topografyası ise, yazarın hayal gücüyle değişken biçimler alır (Coverley, 2010, s. 16). Başka bir deyişle; kent, inşa edilmiş bir alan olmaktan öteye gider ve duygularla deneyimlenir hale gelir (Preston and Simpson-Housley, 2010, s. 317). Zihin ve uzamsal çevre arasında karşılıklı gelişen bu ilişki modern romanların psiko-coğrafyasında sahnelenir (Löffler, 2017, s. 9). Öznellik ve kent ikilisini bir arada metne dokuyan yazarın kenti yazma eylemi “kent atlasına farklı haritalar ekler; bu haritalar toplumsal etkileşimin yanı sıra, mit, hatıra, fantezi ve arzu haritalarıdır” (Parsons, 2003, s. 1). Bu bağlamda, *Fosforlu Cevriye*’nin İstanbul haritası da karakterin yersizliğiyle örtüşmektedir. Cevriye’nin benliğini oluşturan yapıların simgesel karşılığı sokaklar, deniz ve bir eşik mekanı olarak köprüdür. Sürgün edildiği Bolu’dan kaçıp İstanbul’a döndüğü ilk gece yakalanıp şehrin sokaklarından tanıdığı kadınlarla bir arada geceyi karakolda geçirirken, Cevriye’nin düşünceleri şimdiki zaman, ile yakın ve arkaik geçmiş, ve hayali bir gelecek arasında gezinir. Anlatının şimdiki zamanında, anı, mit ve fantezi iç içe geçer ve her biri kentin adımlarla arşınlanan sokakları ve mekanlarıyla birlikte anımsanır. “Bu kocaman şehre gelir gelmez kendisini muazzam sarayının içinde dolaşan bir sultan hanım gibi büyük ve kudretli” (26) görür ve bu muazzam sarayda, denizi “babasının bahçesindeki hususi havuz ve gökyüzü, yatak odasının tavanı” (130) olarak hayal eder. Annesiz babasız, yersiz yurtsuz olarak kentin kıyılarında büyümüş karakterin benliği kentle ve belleğinin en derinleri denizle özdeşir. İnsanların yıldızlardan yeryüzüne düştüğü mitine inanan ve ölünce tekrar yıldız olacağını düşleyen Fosforlu Cevriye, bu yüzden, en çok yıldızları seyretmeyi sever. Karakter, toplumsal düzenin tüm mekanizmalarından bağımsızdır çünkü yersiz yurtsuzdur, kentte özgürce yürüyebilir, sokaklarda sabahlayabilir, gökyüzü ve denizle hiyerarşik olmayan bir ilişki kurabilir: “Ben herhalde gökten doğrudan doğruya denize düştüm. Çünkü kendimi bildiğim zaman, bir köprüaltında yatıyordum ve hep denizde yüzüyordum” (134).

Yersiz yurtsuz bir İstanbullu olmak Cevriye’yi klasik formüllerin dışında bir flanöz figürü yapar. Kadın, doğa, kent ilişkisindeki hakim ikilik formülünü bozan ve bu ilişkinin özgürleştirici potansiyelini vurgulayan öncül bir edebi tasarıdır bu. Öte yandan, karakterin deneyimleriyle ve anılarıyla biçimlenen roman mekanlarının her biri alternatif kent haritalarına dönüşür. Bu öznel haritalar kentsel belleğin de harcıdır aynı zamanda. Karakterin kişisel hafızasındaki en eski anılar, rüyalar ve arzular şimdiki zamanda kenti seyrettiği anlarda yeniden vücut bulur ve kentin denizini, suyunu, sokaklarını, kaldırımlarını, mekanlarını, Cevriye’nin anlık deneyimleriyle yeniden üretir. Mitik bir geçmiş gibi hatırlanan ve denizle

özdeşleşmiş çocukluktan şimdiki ana; özgürlük, macera, aşk, ölüm gibi karakterin hikayesini ören motifler boğazın sularına roman boyunca farklı renkler verir: “Köprünün altında denizin rengi ne güzeldir ... Camgöbeği gibi yemyeşildir ve sonra hep hareli harelidir. Hani Beyoğlu camekanlarına kumaşlar koyuyorlar ya, onlar gibi hareli” (134). Sevdığı adamla da denizin ortasında tek başına bir kayıkta yatarken ilk kez karşılaşan Cevriye, romanın sonunda sevdiği adamı kurtarmak uğruna denize açılarak hayatına veda eder. Romanın dört bölümüne birer satırını veren “Fosforlu Cevriye” türküsünde sözü geçen kara seveda ile kent ve deniz betimlemeleri birbirine paralel ilerler. Örneğin, Cevriye’nin Necatibey’deki eve özgürce yürüyebildiği günlerde deneyimlediği kent bir rüya atmosferine sahiptir:

İstanbul, sanki bir sihirle Cevriye’ye birdenbire başkalaşmıştı. Sonbaharın lodos fırtınalı akşamlarında, Ahırkapı Feneri’nin ta diplerine yakın oturup güneş batarken, kurşun ve bakır rengini alan kuduz dalgaları seyrediyor ve onları seyrederken, böyle bir denizi daha evvel ancak rüyalarında görmüş olduğunu düşünüyordu. Renkler ona çok sevdiği renkli filmlerin parlaklığında görünüyordu (111).

Aşık olduğu adamı bir ay boyunca göremeyeceğini öğrendiğinde veya mahkum olabileceği ihtimali belirlediğinde ise kent bir hapishaneye dönüşmeye başlar: “İstanbul, sanki birdenbire küçülüyordu. Her tarafı daralmış geliyordu bu İstanbul’un ona. Sokaklar bunaltıcıydı ve kasvetliydi ... Havalar pek kötü gidiyor, kurşundan bir kubbeye benzeyen bir gök şehrin üstüne kapanmış bulunuyordu” (197). Kaldırımların, gökyüzünün ve denizin renkleri ve kentin türlü türlü halleri karakterin ruh haline göre değişirken, kentin ve karakterin belleği romanda önemli bir eşik mekanı olarak köprü metaforuyla birbirine tutturulur. Kendini ilk bildiği zamanlardan itibaren evi bellediği kentin sokakları ile benliğini oluşturan katmanlar bu eşik mekanda iç içe geçer. Sürgünden sonra İstanbul’a, yani evine dönüşte, adım attığı eşik burasıdır: “Köprüyü gördüğü zaman, sevincinden bağırmak istedi. Fakat zorla kendisini tuttu. Uzun hasret senelerinden sonra, babasının evine kavuşmuş gibi heyecanlanıyordu. Onun bütün çocukluğu bu köprünün üstünde, altında ve civarında geçmemiş miydi?” (27). Köprü, sokaklarda geçen çocukluğuna, romandaki aşk hikayesinin ismini bilmediğimiz diğer kahramanının Necatibey sokağındaki odasına, veya Cevriye’ye zor anlarında kapısını açmış yine bir ara mekan olan fakat karakter için ev işlevi üstlenen Rum meyhanesine çıkış ihtimalleri sunar. Certeau’ya geri dönecek olursak; özne, kentteki bu eşik mekanların ötesinde görünürlük kazanır (2008, s. 188). Bir eşik mekan olarak köprü ve onun açıldığı yollar, karakterin hafızasının en derinlerinde, bilinçdışına uzanan malzemelerle döşelidir ve Cevriye’nin benliği köprünün temsil ettikleriyle görünürlük kazanır: “bu şeylerin kendine ait olduğunu, kendini Cevriye yapan binlerce parça olduğunu, kendi varlığının çatısını kuran malzemenin bu olduğunu hisseder...” (146). Kentin kıyısında köşesinde büyüyen bir sokak çocuğu, evsiz bir kent ötekisi olarak Cevriye bu eşik mekanlarının dönüşümünün bilgisine sahiptir; bu şekilde kolektif ve öznel bellek bir arada inşa olur: “Sonra nasıl tırmandım, bilmiyorum, bir çeşmenin boş haznesi içine saklandım. Herhalde beni Unkapanı Köprüsü’nde kovalamış olacaklar. O zaman daha o fiyakalı köprü gelmemişti herhalde, çünkü yeni köprünün yapılışını da hatırlıyorum” (137). Kentin gündelik hayatının kaydını ise roman boyunca yine kentin ötekileri, özellikle de Cevriye’nin çocukluk anılarının merceğinden sunulduğu üzere, sokak çocukları tutar: “Bir gün kar yağmış, diz boyuna çıkmıştı. Tipi de devam ediyor, tramvay yolları temizleniyor, yine doluyor, tramvaylar tek tük işliyor. Öyle tipi günleri vardır. Sanki İstanbullular İstanbul’u sokak çocuklarına emanet edip çekilmişlerdir” (141). Romanda, kadın öznenin özgürlük arzusu kentsel deneyim ve öznel/kolektif bellek öğeleriyle resmedilir. Böylece, varoluşunun ilk aşamalarından itibaren kentin ötekisi olarak kadın karakterin görünürlüğü; kentin kıyılarını deneyimlemesi, yani kentin gerçek bilgisini haiz olmasıyla gerçekleştirilir.

Fosforlu Cevriye’nin ana tematik unsuru olan kadın öznenin kentteki görünürlüğü, romanın fantazmagorik bir ögesi olan “fosforlu” lakabıyla öne çıkar. Fosfor, Cevriye’nin öznel kent haritalarının önemli bir parçasıdır. Kentin görünür olmayan yerleri ve kişileri bu fosforla aydınlanır. Romanın girişinde, anlatının şimdiki zamanında geçen polise yakalanma hikayesi, Cevriye’nin polise ilk yakalanışının ve fosforlu lakabını almasının tekrarlayan bir hikayesidir. Kentin sokak lambalarından ya da polisin fenerinden Cevriye’nin nemli saçlarına vuran ışık “binlerce minik yıldızcık” yaratır (13). Burada öznellik ve görünürlük

temaları, roman boyunca yinelenen kent ve beden ilişkisiyle ve ışık imgesi aracılığıyla vurgulanır: “Karanlıkta kendisine yaklaştıkları zaman gözlerinin, dişlerinin pırıl pırıl yandığını görürlerdi. Uzakta yanan bir sokak lambasının ışığı bile, ondaki bu pırıltıları yaratmaya yeterdi” (13). Cevriye’nin onu görünür kılan fosforu romanın genişletilmiş metaforudur ve Cevriye’nin kentteki görünürlüğünü, “İstanbul’un en meşhur simalarından biri” (14) oluşu mitine dönüştürür. Buna paralel olarak, Cevriye’nin “göklere perçinlemek istediğim imanına tükürdüğümün yıldızı” dediği, varoluşunun simgesi olan göklerdeki yıldız romanın sonunda yine fantazmagorik bir an yaratır: “Cevriye’nin denize gömüldüğü yerde su, üstüne bir yıldız düşüp de parçalanmış gibi, yakamozdan pırıl pırıl parılıyordu” (269). Burada yine öznellik, mit ve fantezi iç içe geçer ve alternatif kent haritaları yaratır.

Sonuç

Suat Derviş, *Fosforlu Cevriye*’de, modern roman kahramanı flanör figürünü, Baudelaire’in ve Benjamin’in, modernite üzerine metinlerinde değindikleri şekilde, kentin kıyısında ve eşğin ötesinde yürüyen bir karakter olarak tasarlar. Fakat modern edebiyatta kendini yineleyen, kentte yürüyen ayrıcalıklı beyaz erkek formülünden farklı olarak Cevriye, sokak çocuğu, seks işçisi ve kadın olarak kentte var olabilen ve kentin gerçek bilgisine sahip olan alternatif bir flanör figürüdür.

Suat Derviş’in gazeteci kimliği ve toplumsal gerçekçi yönü kentin çeperine mercek tutarken, modernleşmeyle birlikte sanat ve edebiyatta gelişen, kalabalıklar içinde birey olma ve kentte öznel haritalar yaratma fikri bir flanör figürü olarak Fosforlu Cevriye karakterinde vücut bulur. Daha özelde, metnin estetiğinin karakterlerin mekansal deneyimleriyle biçimlenmesi, *Fosforlu Cevriye* romanını modernitenin kolektif kültürel imgeleminde gerek biçim gerekse içerik açısından oldukça önemli bir yerde konumlandırır. Kadın karakterin hikayesi kentte karşılaştığı tesadüflerle gelişirken anlatının mimarisi çok katmanlı bir biçim alır. Kadın karakterin kentte var olma ve kenti deneyimleme biçimlerini hakim pratiklerin dışında tasarlayan roman kent bilgisini muktedir aite ve yekpare bir bilgi olmaktan çıkarır. Kadının doğayla, erkeğin kültürle özdeşleştirildiği hakim ikilikleri, kadın karakteri dışıl bakış açısına özgü bir kent bilgisine donatarak bozar. Bu anlamda *Fosforlu Cevriye*, yersiz yurtsuz bir İstanbullu olarak kadın karaktere atfedilen dışıl kent bilincinin özgülleştirici potansiyelini vurgulayan öncül bir edebi tasarıdır.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Aktürk, Ş. (2012). Toplumcu gerçekçi yönüyle Suat Derviş edebiyatına bakış. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5(3), 1-33.
- Atasü, E. (2015). Suat Derviş’te tutku ve siyasal bilinç: *Fosforlu Cevriye* ve *Ankara Mahpusu* üstüne bir inceleme. G. İşçi (Yay. haz.), *Erendiz Atasü Edebiyatı* içinde. (ss. 31-44). İstanbul: İthaki.
- Baudelaire, C. (2021). 1846 Salonu. *Modern hayatın ressamı* içinde. (ss. 89-198). İstanbul: İletişim.
- Benjamin, W. (2006). Baudelaire’de bazı motifler. N. Gürbilek (Yay. haz.), *Son Bakışta Aşk: Walter Benjamin’den Seçme Yazılar* içinde. (ss. 116-154). İstanbul: Metis.
- Benjamin, W. (2001). *Selected writings: Volume 2*. Cambridge: The Belknap Press.
- Berktaş, F. (2018). *Tarihin cinsiyeti*. İstanbul: Metis.
- Berktaş, F. (2015). Yıldızları özgürce seyretme hakkını savunan bir roman: Fosforlu Cevriye. G. İşçi (Yay. haz.), *Erendiz Atasü Edebiyatı* içinde. (ss. 45-50). İstanbul: İthaki.
- Bradbury, M. (1976). The cities of Modernism. M. Bradbury & J. Mcfarlane (Yay. haz.), *Modernism* içinde. (ss. 96-104). Harmondsworth: Penguin.
- Calinescu, M. (2003). *Five faces of modernity*. Durham: Duke University Press.
- Certeau, M. D. (2008). *Gündelik hayatın keşfi-I*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

- Coverley, M. (2010). *Psychogeography*. Harpenden: Pocket Essentials.
- Çimen-Erkol, G. (2001). Toplumcu gerçekçi Türk edebiyatında Suat Derviş'in yeri. [Yüksek Lisans Tezi]. Bilkent Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara.
- Derviş, S. (2020). *Fosforlu Cevriye*. İstanbul: İthaki.
- Dorsay, A. (2020). Sunuş. S. Derviş, *Fosforlu Cevriye* içinde. (ss. 7-9). İstanbul: İthaki.
- D'souza, A. & McDonough, T. (2006). Introduction. A. D'souza & T. McDonough. . (Yay. haz.), *The invisible flaneuse? Gender, public space, and visual culture in nineteenth-century Paris* içinde. Manchester: Manchester University Press.
- Gökşen, E. (2021). Gazeteci Suat Derviş'ten romancı Suat Derviş'e: Fosforlu Cevriye'yi röportajlar üzerinden okumak. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 13(25), 231-252.
- Gürbilek, N. (2006). Sunuş. N. Gürbilek (Yay. haz.), *Son bakışta aşk: Walter Benjamin'den seçme yazılar* içinde. (ss. 8-38). İstanbul: Metis.
- Löffler, C. (2017). *Walking in the city: Urban experience and literary psychogeography in eighteenth-century London*. Wiesbaden: Springer.
- Nord, D. E. (1995). *Walking the Victorian streets: Women, representation, and the city*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Parsons, D. L. (2003). *Streetwalking the metropolis*. Oxford: Oxford University Press.
- Preston P. & Simpson-Housley P. (2010). Writing the city. G. Bridge & S. Watson (Yay. haz.), *Blackwell city reader* içinde (ss. 317-322). Malden: Blackwell Publishing.
- Susam, A. (2015). Toplumsal dönüşüm odağında değişen Cevriyeler. G. İşçi (Yay. haz.), *Erendiz Atasü Edebiyatı* içinde. (ss. 97-116). İstanbul: İthaki.
- Şahin, S. (2022, Temmuz-Ağustos). Karanlık sokakları aydınlatan Fosforlu Cevriye. *Notos*. (ss 42-45).
- Uzun, G. S. (2015). Gözlerinden bellidir Cevriyem: O'nun sessizliğinde var-olan Fosforlu/Cevriye. G. İşçi (Yay. haz.), *Erendiz Atasü Edebiyatı* içinde. (ss. 129-144). İstanbul: İthaki.
- Wilson, E. (1992). *The Sphinx in the city: Urban life, the control of disorder, and women*. Berkeley: University of California Press.
- Wolff, J. (2008). Gender and the haunting of cities. A. D' Souza & T. McDonough (Yay. haz.), *The invisible flaneuse* içinde. (ss. 18-31). Manchester: Manchester University Press.
- Wolff, J. (1985). The invisible flaneuse: women and literature of modernity. *Theory, Culture and Society*, 2(3), 37-46.